socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1979

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

4
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 4**

Содержание

Contents

Josip Broz Tito

Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije*

Drugarice i drugovi,

Sastali smo se danas ovdje da obilježimo šezdesetu godišnjicu osnivanja Komunističke partije Jugoslavije, Saveza komunističke omladine Jugoslavije, revolucionarnih sindikata i naprednog ženskog pokreta. U revoluciji koja traje — jer je borba za dalji progres neprekidan revolucionarni proces — ovakvi jubileji su, prije svega, podsticaj njenom kontinuitetu. Jer, svakoj istinskoj revoluciji neophodno je da se vraća svojim izvorima i iskustvima. Mi se danas podsjećamo na dug i slavan put naše Partije da bismo još bolje i svestranije sagledali svoje neposredne i buduće zadatke, da bismo još više učvrstili jedinstvo svojih redova u veličanstvenoj borbi za slobodu i nezavisnost naroda, za socijalističko samoupravljanje u svojoj zemlji, za društveni progres i ljudsku sreću.

Podsjećanje na pređeni put utoliko je potrebnije što svijest ljudi često opterećuju svakodnevni problemi koji normalno prate

---

* Referat Josipa Broza Tita podnet na proširenoj sednici CK SKJ povodom šezdesetogodišnjice osnivanja KPJ u Beogradu 19. aprila 1979. godine.

svaki dinamični razvitak. Zbog toga se ponekad zaboravlja sva veličina revolucije i korjenitog preobražaja zemlje i društva koji smo ostvarili. To podsjećanje je potrebno i zato što još ima onih koji pokušavaju da obezvrijede postignuto, da i time koče naš dalji socijalistički samoupravni razvitak. Ovaj veliki jubilej upravo je prilika da se osvrnemo na najvažnije etape naše šezdesetogodišnje borbe, ispunjene neprekidnim bitkama i ogromnim žrtvama, privremenim uzmacima i odlučujućim pobjedama.

Osnivanje Komunističke partije Jugoslavije 1919. godine predstavlja historijsku prekretnicu u vjekovnoj borbi narodnih masa naše zemlje protiv nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja, a za bolji i srećniji život radnih ljudi. Historijski gledano, šest decenija ne predstavljaju dug vremenski period. Međutim, to je razdoblje u kome su se, revolucionarnom akcijom Komunističke partije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, zbile društvene promjene epohalnog značaja. Od jedne, u svakom pogledu zaostale zemlje, kakva je bila predratna Jugoslavija, nastala je industrijski i agrarno razvijena zemlja — Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija — slobodna, samoupravna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti.

I

Drugovi i drugarice,

Komunistička partija Jugoslavije nastala je iz revolucionarnog jezgra socijalističkog pokreta i socijaldemokratskih partija u zemljama današnje Jugoslavije, koje su se javile krajem devetnaestog i početkom dvadesetog vijeka. Djelujući u uslovima veoma sporog razvitka kapitalističkog načina proizvodnje i moderne radničke klase, one su, bez većih revolucionarnih tradicija, ušle u etapu velike krize svjetskog kapitalističkog sistema otvorene prvim svjetskim ratom. Tek su veliki revolucionarni potresi u završnoj fazi rata, kojima je dala pečat velika oktobarska revolucija otvarajući epohu socijalističkog preobražaja svijeta, a zatim spontani pokreti masa u nekim zemljama, a naročito jugoslovenskim, podstakli proces idejnih previranja i jačanja revolucionarnih krila u tim partijama. Pod uticajem tih faktora već je na Kongresu ujedinjenja, odnosno osnivačkom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) pobijedila orijentacija na prihvatanje revolucionarnog puta društvenih promjena, što se izrazilo i u pristupanju tek formiranoj Trećoj, Komunističkoj internacionali.

Međutim, Partija nije razradila koncept revolucionarne borbe koji bi se zasnivao na stvarnim društvenim, socijalnim i nacionalnim faktorima koji su tadašnju situaciju činili revolucionarnom. [illegible] se posebno odnosi na nacionalno i seljačko pitanje. Nacionalno [illegible]je svođeno je na ustavno, a seljačko se nije ni nalazilo u [illegible]mu Partije sve do 1928. godine. Iako je brzo izrasla u ma-

sovnu i veoma uticajnu političku snagu u zemlji, Komunistička partija Jugoslavije nije imala dovoljno snage da se odupre nasrtajima režima.

Bio je to dobrim dijelom i rezultat objektivnih uslova. Zajednička država naroda Jugoslavije iznevjerila je njihove težnje i očekivanja. Ona je nastala i izgrađivana u atmosferi brutalnog suzbijanja revolucionarnog raspoloženja narodnih masa. Vladajuća buržoazija, u prvom redu velikosrpska, pošla je putem izgradnje poretka najgrubljeg izrabljivanja, nacionalnog ugnjetavanja i političkog bespravlja. Razumije se, prvi uslov za to bio je obračun s revolucionarnim radničkim pokretom, s njegovom avangardom — Komunističkom partijom. Zakonom o zaštiti države njena aktivnost proglašena je zločinom, a komunisti osuđivani na dugogodišnju robiju, pa i mučki ubijani.

Idejno sazrijevanje Komunističke partije Jugoslavije i iznalaženje pravih puteva revolucionarne borbe predstavljali su dugotrajan i mukotrpan proces. Njega nisu ometali samo ostaci idejnog nasleđa socijaldemokratskog reformizma, već i dogmatizam koji je rano opteretio i vodeći vrh svjetskog komunističkog pokreta — Kominternu. Taj se dogmatizam osobito izražavao u poznatoj šemi o dvije etape revolucije, što je našu Partiju odvlačilo od stvarnih problema. Poznato je da je iz Kominterne, iz dokumenata njenog V kongresa 1928. godine, potekla ocjena o sazrijevanju uslova za buržoasko-demokratsku revoluciju u Jugoslaviji, što se negativno odrazilo na aktivnost Komunističke partije Jugoslavije. Poznato je, isto tako, i ono docnije uporno insistiranje iz Kominterne da u toku narodnooslobodilačke borbe ne pokrećemo pitanje društvenog uređenja. Jer, to će navodno biti sadržaj druge etape borbe koja će nastati tek poslije sloma osovinskih sila. Komunistička partija Jugoslavije suprotstavila se tome u praksi. Nije bilo mogućno povesti mase u oslobodilačku borbu a da im se jasno ne predoči revolucionarna perspektiva. Pri tome je veliku ulogu imao pravilan stav KPJ o nacionalnom pitanju.

Kada je riječ o idejnom i političkom sazrijevanju Komunističke partije Jugoslavije i izgrađivanju njenog revolucionarnog programa, treba imati u vidu više faza kroz koje je taj proces prolazio.

Neposredno poslije Obznane, 1920, i Zakona o zaštiti države, 1921, koji su nanijeli teške udarce našoj Partiji, krenulo se gotovo od početka. Malobrojni komunistički aktivisti koji su ostali dosljedni revolucionarnom putu poveli su borbu za usvajanje organizacionih i idejnih načela izgradnje ilegalne kadrovske partije i za iznalaženje pogodnih oblika njenog povezivanja s radničkom klasom i drugim radnim slojevima. Na tome, kao i na osnovnim programskim pitanjima, u vrhovima Partije razvila se žestoka idejna borba. To je bio sadržaj zemaljskih partijskih konferencija održanih u periodu od 1921. do 1924. godine.

Iako su tada bile postavljene osnove revolucionarne partije u praksi se sporo kretalo naprijed. Najveću štetu nanosile

poznate frakcijske borbe u vrhovima Partije. Oštar sukob dviju frakcija, lijeve i desne, nastalih u periodu raščišćavanja osnovnih idejnih, političkih i organizacionih pitanja, poprimao je sve više neprincipijelan karakter i svodio se na borbu za vodeću poziciju u Partiji. Ovi sukobi, naročito u periodu između Trećeg i Četvrtog kongresa, gotovo su paralisali političku aktivnost Partije i doveli je na ivicu rascjepa.

Revolucionarni kurs u Partiji koji se u to vrijeme javio kao reakcija na frakcijske borbe u njenim vrhovima — a nosioci tog kursa bili su radnici-komunisti — doveo je do obračuna sa frakcijama. Osobito značajno mjesto u tome imala je Osma mjesna konferencija KPJ u Zagrebu 1928. godine. Taj otpor frakcijama bio je inspirisan težnjom da se Partija odlučnije otvori prema radničkoj klasi i drugim radnim slojevima, da napusti dotadašnje zavjereničke i sektaške metode, da svoju aktivnost prenese u radne mase, da ih organizuje i predvodi u akcijama za njihove svakodnevne zahtjeve.

Taj novi kurs nije, međutim, još u to vrijeme odnio prevagu u životu i djelatnosti Partije. Ubrzo je uslijedila šestojanuarska diktatura, koja se brutalno okomila na Komunističku partiju. Njeni najbolji kadrovi pali su kao žrtve terora, dok su mnogi i mnogi osuđeni na dugogodišnju robiju. Tome je znatno doprinio i sektaški kurs Partije izražen u paroli oružanog ustanka.

Poznato je da je u godinama diktature Partija bila organizaciono razbijena i s krnjim rukovodstvom koje je prešlo u inostranstvo, odakle nije moglo da efikasno usmjerava rad na obnavljanju partijskih organizacija i njihovu političku aktivnost. No, uprkos svim teškoćama i preprekama, Partija je bila u stanju da nastavi borbu za usvajanje novog kursa, zahvaljujući organizacijama komunista prije svega u radničkim centrima. Nosioci toga kursa postali su oni partijski aktivisti koji su, uglavnom, bili na robiji i koji su se razvijali i kalili u svakodnevnoj borbi radničke klase, a kojima je bilo strano frakcionaštvo i sektaštvo. Oni su na stvarnim problemima i zahtjevima radnih masa umjeli da okupljaju nove borce i da proširuju politički uticaj Partije.

Proširivanju političke platforme Partije posebno je doprinijela orijentacija na stvaranje Narodnog fronta, prihvaćena na Sedmom kongresu Kominterne 1935. godine. Snažna aktivnost 1935. godine obilježila je njen prvi širi prodor u politički život zemlje. Težnja za konsolidacijom i uspješnijom političkom akcijom bila je izražena i u sve odlučnijem isticanju zahtjeva da se ukloni već godinama postojeći raskorak između organizacija u zemlji i rukovodstva u inostranstvu. Tada su pretežni dio rukovodstva činili kadrovi koji su duže vrijeme proveli u emigraciji. Mnogi od njih bili su opterećeni frakcionaštvom, pa i karijerizmom koji se razvijao u sistemu birokratskog aparata Kominterne. Prvi radikalan prelom u tom pogledu izvršen je odlukom savjetovanja rukovodećeg aktiva KPJ u Moskvi 1936. godine o prelasku rukovodstva u zemlju i mjerama koje smo u tom cilju sproveli. Bez obzira na

sve rizike ilegalnog rada u uslovima policijskog progona, prisustvo rukovodećeg kadra u zemlji smatrali smo krupnim principijelnim i političkim pitanjem.

Šta je u to vrijeme u aktivnosti Partije bilo najznačajnije? To je, nesumnjivo, bila činjenica da smo mi, u skladu sa uslovima u našoj zemlji, razradili koncept borbe koji se zasnivao na saznanju o neminovnosti skorog revolucionarnog raspleta, a koji je polazio od široke socijalne osnove predstojeće revolucije. Nastupio je, dakle, period u kojem je naša Partija uspjela da jasno formuliše svoje poglede i stavove o svim problemima koji su bili prisutni u društvenom životu zemlje i da pokrene mase u borbu za njihovo rješavanje. Bila su to krupna pitanja, počev od onih koja su se neposredno ticala položaja radničke klase i milionskog radnog seljaštva, preko zahtjeva za demokratizaciju političkog života i rješavanje nacionalnog pitanja, do odbrane nezavisnosti zemlje koja je, narastanjem agresivnog pritiska fašističkih sila, bila sve više ugrožena.

Polazeći od toga, Partija se otvarala prema svim opozicionim buržoaskim strankama i predlagala im je saradnju, što su njihovi vrhovi odbili. Međutim, takvom svojom aktivnošću Partija je uticala na proces diferencijacije u širokim slojevima naroda, podstičući njihovo sve vidnije kretanje ulijevo i otpor reakcionarnoj politici vladajućeg režima. Na toj osnovi oko Partije se stvarao sve širi revolucionarno-demokratski, antifašistički pokret masa.

Razumije se, uslov za sve to bio je da i sama Partija do najvećeg stepena bude organizaciono i idejno-politički jedinstvena. Zbog toga su pitanja unutrašnje konsolidacije bila u centru naše pažnje. Odlučno smo raskrstili sa svim onim što je bilo frakcionaško i birokratsko. U pogledu materijalnog obezbjeđenja partijske aktivnosti oslonili smo se isključivo na izvore u samoj zemlji, u našem radničkom i antifašističkom pokretu. Istrajali smo u složenoj borbi za otklanjanje krize položaja naše Partije u Kominterni i opasnosti od njenog raspuštanja u periodu staljinskih čistki. U zemlji smo organizovali partijske škole i kurseve. Razbili smo ostatke sektaštva. Masovnim političkim radom i jačanjem uticaja Partije stvorili smo mogućnosti za omasovljenje njenih redova, za pretvaranje njenih organizacija u vodeću snagu političkih akcija masa. Pošli smo putem stvaranja nacionalnih organizacija KP, u okviru KPJ, da i time istaknemo jedinstvo i nedjeljivost borbe za socijalno i nacionalno, ukazujući masama na jedino mogući put ostvarenja nacionalne ravnopravnosti.

U borbi za stvaranje širokog revolucionarno-demokratskog pokreta posebna uloga pripadala je Savezu komunističke omladine Jugoslavije. Iz redova omladine, naročito u godinama diktature, regrutovan je najborbeniji i najbrojniji dio partijskog članstva i istaknutih partijskih aktivista. Stoga smo odlučno napustili dugogodišnju praksu održavanja SKOJ-a kao uske i malobrojne organizacije i pošli smo putem okupljanja i aktiviranja omladinskih masa. Ubrzano je omasovljavanje SKOJ-a koji je izrastao u borbeno jezgro širokog omladinskog pokreta.

U godinama uoči i na početku drugog svjetskog rata sve više je dolazila do izražaja nemoć vladajuće buržoazije da otkloni uzroke permanentne krize koja je potresala staru Jugoslaviju. Sve je brže tekao proces izolacije buržoaskih političkih stranaka od naroda, a njegova kulminacija došla je poslije sporazuma Cvetković—Maček i raspadanja bloka Udružene opozicije. Jedinstvena samo u borbi protiv revolucionarnog radničkog pokreta i Komunističke partije Jugoslavije, vođstva tih stranaka nisu, razumije se, bila ni spremna ni sposobna da riješe unutrašnje probleme i protivrječnosti i da nađu izlaz u uslovima sve neposrednije opasnosti od agresije fašističkih sila.

Uporedo sa produbljivanjem političke krize buržoaskog sistema Komunistička partija Jugoslavije je razrađivala svoj program borbe za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti zemlje. U tom pogledu posebno mjesto zauzima Peta zemaljska konferencija KPJ, oktobra 1940. godine, koja je pokazala da je Partija spremno i bez kolebanja išla u susret događajima sudbonosnim ne samo za narode i narodnosti Jugoslavije, već i za cijelo čovječanstvo.

To je najbolje potvrdila njena uloga u burnim martovskim događajima koji su uslijedili kao odgovor na kapitulantski akt vlade Cvetković—Maček o pristupanju Kraljevine Jugoslavije fašističkom Trojnom paktu. Ističući neophodnost dubokih unutrašnjih demokratskih promjena kao pretpostavke za jačanje odbrambenih sposobnosti zemlje, Komunistička partija Jugoslavije nije imala iluzija u odbrambenu sposobnost vojske stare Jugoslavije s obzirom na kapitulantsko držanje vladajućih krugova. Partija je, u vrijeme agresije fašističkih sila, i mnogo prije toga preduzela sve mjere da ispuni svoju patriotsku dužnost. Kada je došlo do raspadanja jugoslovenske vojske, ona je još više ubrzala organizovanje borbe protiv okupatora i njegovih domaćih slugu. Njena osnovna programska koncepcija do rata — borba za demokratizaciju i odbranu nezavisnosti — prerasla je poslije okupacije u platformu borbe protiv okupatora za oslobođenje zemlje i revolucionarni preobražaj društva. Za Komunističku partiju Jugoslavije bio je to onaj trenutak koji je označio neminovnost historijske smjene vodećih klasnih snaga u jugoslovenskom društvu.

Pri tome Komunistička partija Jugoslavije nije isticala parolu socijalističke revolucije. Ona se izjasnila za široki narodnooslobodilački front i bila inicijator okupljanja svih patriotskih snaga na platformi borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saradnika. Njeno insistiranje na osnovnoj nacionalnoj obavezi svih istinski patriotskih snaga da brane svoju zemlju i njen kurs na stvaranje opšteg oslobodilačkog fronta ubrzali su proces diferencijacije u masama i njihovo okupljanje oko programa Partije.

Ono od čega nismo odstupali, ni u periodu priprema ni u vrijeme oružane oslobodilačke borbe, bila je riješenost da širokim narodnim slojevima Jugoslavije otvorimo perspektivu da će oslobodilačkom borbom ostvariti svoje davnašnje socijalne i nacionalne težnje, da nema povratka na staro. Takva svijest mogla

je da ovlada masama samo pod uslovom da oružane akcije partizanskih odreda od samog početka prati i odgovarajuća demokratska aktivnost masa koja će to obezbjeđivati. Zato se uporedo sa prvim uspjesima oružanih akcija, umjesto starih organa vlasti koji su se stavili u službu okupatora, stvaraju organi vlasti naoružanog naroda — narodnooslobodilački odbori. U isto vrijeme, aktivnošću nacionalnih rukovodstava Partije u pripremanju i pokretanju ustanka, te stvaranjem nacionalnih vojnih i političkih rukovodstava ustanka, narodnooslobodilački pokret je već na samom početku u praksi pokazao put rješavanja nacionalnog pitanja i uređivanja međunacionalnih odnosa na osnovama bratstva i ravnopravnosti.

Uspjesi oružane oslobodilačke borbe širom zemlje, koja je već u toku ljeta 1941. dostigla razmjere opšteg narodnog ustanka, tako da smo krajem te godine imali 80.000 boraca — što je predstavljalo jedinstven primjer u porobljenoj Evropi — potvrdili su pravilnost linije KPJ i presudno uticali na dalji proces političkog pregrupisavanja. Politički vrhovi jugoslovenske buržoazije sve otvorenije su se konfrontirali protiv ustanka. Nije, naravno, slučajno što je vlada u izbjeglištvu, poslije oružanog napada Mihailovićevih četnika na partizanske snage u Srbiji, novembra 1941, proglasila njegove odrede »kraljevskom vojskom u otadžbini«, a Dražu Mihailovića svojim ministrom vojske i mornarice.

Proširivanjem fronta kolaboracije, u koji su se, na ovaj ili onaj način, svrstale sve vodeće snage starog društva, ionako složeni uslovi, u kojima se razvijala oslobodilačka borba, postali su još teži. Oružanom akcijom protiv ustanka i propagandom o odlaganju borbe »za povoljnije uslove« te snage su znatno doprinijele mjestimičnim uspjesima prvih okupatorskih ofanziva protiv ustaničkih žarišta u Srbiji, Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji u prvoj godini narodnooslobodilačkog rata. Pored toga, izbjeglička vlada je osigurala četnicima moralnu i materijalnu podršku zapadnih sila. Zbog toga je prvih godina rata narodnooslobodilački pokret ostao bez podrške i pomoći sa strane.

No, i pored toga, ni okupatori ni snage domaće buržoazije nisu postigli svoje ciljeve. Okupator je u našoj zemlji naišao na ratni front koji nije očekivao. Pokušaj domaće buržoazije da izazivanjem građanskog rata izoluje KPJ od naroda pretrpio je poraz. I ona je krenula putem otvorene nacionalne izdaje sa kojeg više nije bilo povratka. Time je vezala svoju sudbinu, sudbinu vladajućeg poretka za sudbinu okupatora. Zbog toga je pobjeda nad okupatorom značila i odlučujuću pobjedu nad domaćom buržoazijom — pobjedu socijalističke revolucije.

U takvim uslovima Komunistička partija Jugoslavije, dosljedno razvijajući politiku i strategiju narodnooslobodilačke borbe, otklonila je i opasnosti od skretanja ustanka na liniju građanskog rata. Takav kurs bio je moguć prije svega zbog toga što je Partija već stajala na čelu snažnog oslobodilačkog pokreta i što se već bila afirmisala u širokim slojevima naroda kao jedina istinski

patriotska snaga. Ona je isticala jedinstvo borbe protiv okupatora i protiv snaga starog poretka, ujedinjenih u nacionalnoj izdaji. Na toj osnovi vodila je borbu protiv domaće buržoaske reakcije i njenog vodećeg centra u emigraciji, sa izbjegličkom vladom i kraljem na čelu.

Krajem 1942. godine izvojevane su već krupne pobjede. Njihov najviši izraz bilo je osnivanje Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije kao opštepolitičkog tijela narodnooslobodilačkog pokreta. U to vrijeme širom naše zemlje organizovano je djelovala vlast narodnooslobodilačkog pokreta, koju je narod prihvatio kao istinski svoju, kao osnovicu nove državne organizacije čije su se konture već tada jasno ocrtavale. Poznato je da smo na sugestiju iz Kominterne odustali da već tada, na osnivačkoj skupštini Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije, proglasimo stvaranje najviših zakonodavnih i izvršnih tijela. Ali, nismo propustili da u dokumentima Prvog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije osudimo izdajničku vladu u izbjeglištvu i da izrazimo riješenost narodnooslobodilačkog pokreta da se odlučno suprotstavi njenim nastojanjima da obnovi stari, preživjeli poredak.

Kao i u razradi političke platforme i strateških pravaca oslobodilačke borbe, Komunistička partija Jugoslavije je iznalazila isto tako originalna rješenja u stvaranju i izgrađivanju oružanih snaga i vođenju oslobodilačkog rata. Tu su korjeni i našeg današnjeg sistema opštenarodne odbrane. Od odlučujućeg značaja bila su blagovremena rješenja u svakoj etapi razvitka rata i revolucije. Takav karakter imale su odluke Savjetovanja u Stolicama, septembra 1941, odluka o stvaranju proleterskih udarnih brigada, decembra 1941, odluka o stvaranju divizija i korpusa Narodnooslobodilačke vojske, novembra 1942. i odluka o stvaranju armija u završnoj etapi rata. Kroz sve to vrijeme Komunistička partija Jugoslavije je svojom rukovodećom ulogom u našoj Armiji bila garancija njenih visokih moralnih i borbenih vrijednosti i svih njenih pobjeda.

Velike bitke na Neretvi i Sutjesci, i druge pobjede izvojevane tokom 1943. godine, označile su prekretnicu u razvitku našeg rata i revolucije. U to vrijeme Narodnooslobodilačka vojska izrasla je u snažnu armiju sposobnu da, u okviru opštih napora antihitlerovske koalicije, dovede rat na našem tlu do konačne pobjede. Istina o borbi naših naroda konačno je prokrčila put u svijet. Naša Armija je priznata kao saveznička; saveznici su se saglasili da je materijalno pomognu i sa njom ostvare borbeno sadejstvo. Poražene su snage domaće izdajničke buržoazije. Trijumfovala je politika naše Partije u stvaranju jedinstva najširih narodnih slojeva i bratstva naroda i narodnosti Jugoslavije u oslobodilačkoj i revolucionarnoj borbi. To je posebno došlo do izražaja u masovnim organizacijama Narodnooslobodilačkog fronta, Ujedinjenog saveza antifašističke omladine i Antifašističkog fronta žena Jugoslavije. Novi organi vlasti — od narodnooslobodilačkih odbora, koji su

izdržali probu u surovim uslovima rata, do najviših nacionalnih političkih tijela — bili su rezultat borbe naroda i izvojevanog prava da sam odlučuje o svojoj sudbini.

Zasnovane na ovim pobjedama, historijske odluke Drugog zasjedanja Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije u Jajcu, 29. novembra 1943, označile su revolucionarnu smjenu vlasti i rađanje nove Jugoslavije. Ovoga puta nismo obavještavali nikoga vani, jer smo bili čvrsto uvjereni da to zahtijeva interes naše oslobodilačke borbe i revolucije, kao i interes antifašističke borbe u cjelini. Mnogima van granica naše zemlje te odluke se nisu svidjele. Zna se i zašto, pa nije nimalo slučajno što ih čak i danas otvoreno napadaju. Za odluke u Jajcu već su se bili nedvosmisleno izjasnili svi naši narodi i narodnosti svojom oružanom borbom i žrtvama. Uostalom, poznato je cijelom svijetu da mi novu Jugoslaviju nismo izvojevali za zelenim stolom, već na bojnom polju gdje je pao svaki deseti stanovnik naše zemlje. Poznato je također da je krajem rata naša Armija imala 800.000 boraca.

Jedan od najsloženijih problema koje je naša Partija rješavala u završnoj etapi rata bilo je pitanje međunarodnog priznanja nove Jugoslavije i obezbjeđenja njene budućnosti. Pogotovo kad se ima u vidu dogovor Čerčila i Staljina o podjeli sfera uticaja u Jugoslaviji. Zbog odnosa unutar antihitlerovske koalicije mi smo išli na sporazum između Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i rekonstruisane vlade u izbjeglištvu. Poznato je kako su se te stvari dalje razvijale. Sporazum je, u stvari, doveo do daljeg raspadanja u taboru kontrarevolucije i do učvršćivanja jedinstva naroda od Komunističke partije Jugoslavije. U završnoj etapi rata nastavljena je intenzivna aktivnost u izgrađivanju nove državne organizacije na temelju odluka Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije. Proširen je i ojačan sistem nove, narodne vlasti. Formirane su i republičke vlade. Težište revolucije pomjereno je u oblast ekonomike, na stvaranje uslova za promjene u svojinskim odnosima.

Jednom riječju, historijska je zasluga naše Partije što je, zahvaljujući besprimjernom herojstvu i požrtvovanju komunista, dovela narodnooslobodilačku borbu do konačne pobjede i obezbijedila bitne pretpostavke za socijalistički razvitak nove Jugoslavije.

Drugarice i drugovi,

U godinama neposredno po oslobođenju u politici Komunističke partije Jugoslavije jasno se ističu dva osnovna strateška pravca: borba za obnovu ratom razorene zemlje i njeno izvlačenje iz naslijeđene zaostalosti i borba za očuvanje nezavisnosti. To je značilo obezbjeđenje kontinuiteta naše revolucije, izraženog u borbi naše Partije za socijalističku, samoupravnu i nesvrstanu Jugoslaviju.

Nerazvijenost materijalnih proizvodnih snaga i cijele društvene nadgradnje, a posebno velika ratna razaranja, predstavljali su veoma veliku kočnicu razvijanju novih društvenih odnosa. Oslanjajući se na revolucionarni entuzijazam radnih ljudi, Partija je mobilisala široke narodne mase u obnovi zemlje, a zatim i u izvršavanju obimnih zadataka izgradnje predviđenih prvim Petogodišnjim planom.

Veliku prepreku tim našim naporima predstavljali su međunarodni odnosi koji su se razvijali u atmosferi hladnog rata i, s tim u vezi, složeni međunarodni položaj naše zemlje. Poslije pritiska zapadnih sila još krajem rata, a naročito za vrijeme poznate tršćanske krize, došao je napad Informbiroa, juna 1948. godine, koji je ubrzo dobio razmjere žestoke višegodišnje kampanje protiv Komunističke partije Jugoslavije i naše zemlje. Staljinov kurs potčinjavanja komunističkih partija u okviru Kominterne u godinama uoči drugog svjetskog rata došao je poslije rata do grubog izražaja u odnosu na našu zemlju. Iza parole o potrebi monolitnog jedinstva socijalističkih zemalja stajao je hegemonizam.

Još u godinama uoči rata i naročito u toku rata Komunistička partija Jugoslavije se suprotstavljala tendencijama da se njena politika podredi interesima Staljinove globalne strategije. Kao što sam već rekao, mi nismo prihvatili tezu o »dvije etape revolucije« i smjelo smo krčili puteve pobjedonosne socijalističke revolucije u narodnooslobodilačkom ratu, u skladu sa našim uslovima i težnjama radničke klase i naroda. Time je bila obezbijeđena istinska nezavisnost nove Jugoslavije, a politika podjele interesnih sfera u našoj zemlji doživjela je potpuni krah. Sa takvih pozicija Komunistička partija Jugoslavije se suprotstavila Staljinovim nastojanjima da uspostavi kontrolu nad Jugoslavijom. A kada je došla Rezolucija Informbiroa, Komunistička partija Jugoslavije je pružila odlučan otpor i u tome je istrajala uprkos višegodišnjoj kampanji, ekonomskoj blokadi, vojnim i drugim pritiscima.

Nepokolebljivo jedinstvo Komunističke partije Jugoslavije i jednodušna podrška naroda u otporu staljinističkom pritisku omogućili su da naša zemlja odoli svim iskušenjima i savlada sve teškoće. Jugoslovenski komunisti našli su prave odgovore o uzrocima krize u međunarodnom radničkom pokretu koja je izbila Rezolucijom Informbiroa i antijugoslovenskom kampanjom. Ubrzo su bila otvorena sva suštinska pitanja teorije i prakse socijalizma — o državnoj svojini i svojini u socijalizmu uopšte, o diktaturi proletarijata kao državi prelaznog perioda, o procesu odumiranja države, o socijalističkim društvenim odnosima, o mjestu i ulozi partije, o odnosima među socijalističkim državama i komunističkim partijama, o međunarodnim odnosima i putevima borbe za mir itd.

Tražeći odgovore na ta pitanja, naša Partija je razradila teorijske osnove dalje borbe za razvijanje socijalističkih društvenih odnosa u našoj zemlji na osnovama samoupravljanja. U isto vri-

jeme, afirmisala je svoje stavove u borbi za mir, ravnopravnu saradnju i nove međunarodne političke i ekonomske odnose u svijetu, što je kasnije snažno došlo do izražaja u politici nesvrstanosti.

II

Drugarice i drugovi,

Historijska je zasluga naše Partije što je ponovo afirmisala davnašnju parolu radničkog pokreta »Fabrike radnicima«.

Predajom državnih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima 1950. godine učinjen je odlučujući korak u oslobađanju puta za slobodan razvoj socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa. Kada smo u prvim godinama socijalističke izgradnje uveli sistem državnog upravljanja privredom, mi smo znali da time ne uspostavljamo nikakve idealne socijalističke odnose. Znali smo da je to samo početak perioda prelaza u novo društvo i da se ti odnosi moraju nužno dalje razvijati. Sopstvena praksa, kao i praksa drugih, brzo nam je pokazala da bi takav sistem odnosa, ako bi ostao duže nego što je to neophodno, sve više kočio razvoj i zatvarao perspektive kretanja društva u pravcu slobodne asocijacije neposrednih proizvođača, što i jeste krajnji cilj socijalističke revolucije i historijska misija radničke klase. Prema tome, sistem državnog upravljanja morao je ustupati mjesto sistemu radničkog samoupravljanja. Država je u upravljanju poslovima društvene reprodukcije, kao što su to predviđali i klasici marksizma, morala početi da odumire.

Razumije se, iako smo imali jasan načelan stav, nismo odmah mogli uspostaviti odnose kakve danas imamo. Bilo je, međutim, bitno da radnici počnu upravljati svojim radom i njegovim rezultatima. Tako su radnici u praksi samoupravljanja sticali potrebna iskustva i postajali sve više svjesni toga da njihov materijalni i društveni položaj zavisi od njih samih. To je ujedno bio i uslov da postepeno preuzimaju upravljanje svim poslovima u društvu, da izgrađuju sve više oblike socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa.

Kada se danas osvrnemo na cio pređeni put u razvijanju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, možemo reći da nismo uvijek nalazili pravu mjeru u svođenju ekonomskih funkcija države na one koje su stvarno neophodne. Razloga za to bilo je više. Ni u Savezu komunista nismo uvijek bili jedinstveni u gledanju na ulogu države u privredi. Posebno je bila velika centralizacija državnih funkcija, pa i odlučujućeg dijela sredstava za finansiranje proširene reprodukcije u federaciji, što republikama i pokrajinama nije omogućavalo da neposredno nose odgovornost, kako za sopstveni tako i za zajednički razvoj. Pogotovo što se iz centra nije uvijek poklanjala dovoljna pažnja ekonomskoj ravnopravnosti republika i pokrajina, specifičnim prilikama u njima i

njihovim različitim interesima. Istina, o svemu tome mi smo i u Programu Saveza komunista Jugoslavije, i posebno na Osmom kongresu, zauzeli pravilne načelne stavove, ali ih se u praksi neki nisu dosljedno pridržavali. Želim pri tome da naglasim da je Program SKJ historijski dokument naše Partije koji će još dugo biti putokaz našeg socijalističkog samoupravnog razvitka.

Ustavom iz 1963. godine i privrednom reformom iz 1965. godine krenuli smo odlučnije na deetatizaciju i decentralizaciju funkcija države. Time smo proizvođačima dali više prostora da na samoupravnoj osnovi odlučuju o opštim uslovima rada i poslovanja, kao i o pitanjima razvoja. Ali ni tada se nismo dovoljno osigurali od opasnosti uzurpacije funkcija odlučivanja od strane upravljačkih vrhova u složenim radnim organizacijama, u spoljnoj trgovini, bankama i slično. Ni odnosi između republika i pokrajina, s jedne, i federacije, s druge strane, nisu više odgovarali potrebama i dostignutom stepenu društvenog razvitka. Zakonodavna funkcija federacije bila je još uvijek prenaglašena. Republike i pokrajine nisu imale odgovarajuću ulogu u utvrđivanju zajedničke politike i sredstava za njeno ostvarivanje. U takvoj situaciji došlo je do poznatih pojava tehnokratizma, birokratizma, liberalizma, nacionalizma i sličnih deformacija. Tek nakon ustavnih promjena 1971. godine i uspostavljanja jedinstva u Savezu komunista poslije 21. sjednice Predsjedništva SKJ stvoreni su uslovi za definitivan obračun sa nosiocima svih tih negativnih pojava i za dosljedniji razvoj sistema samoupravljanja. Da to nismo učinili, došli bismo u sukob sa težnjama radničke klase.

Ustavom iz 1974. godine i Zakonom o udruženom radu konačno je uobličen sistem socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa i otvorena je jasna perspektiva njihovog daljeg razvoja. Ustavom su regulisani i novi odnosi u federaciji. Na Desetom i Jedanaestom kongresu SKJ utvrđeni su i razrađeni zadaci Saveza komunista i drugih socijalističkih snaga u ostvarivanju Ustava i sprovođenju Zakona o udruženom radu u život.

Kao što je poznato, osnovu cjelokupnog sistema društveno-ekonomskih odnosa čini takav položaj radnog čovjeka koji mu omogućuje da, radeći sredstvima u društvenoj svojini, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom, uslovima i rezultatima svoga rada. U vezi s tim osnovne organizacije udruženog rada postale su temeljni oblik udruživanja rada i sredstava, u kome radnici odlučuju o cjelini dohotka i ostvaruju druga samoupravna prava. To se, naravno, tiče i odlučivanja o sredstvima koja udružuju s drugim organizacijama, u bankama, zajednicama osiguranja i u različitim samoupravnim interesnim zajednicama.

Odnosi između radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika koji svojim radom zadovoljavaju njihove potrebe u oblasti obrazovanja, zdravstva i drugih društvenih djelatnosti uspostavljaju se u okviru samoupravnih interesnih zajednica neposredno, bez

posredovanja države. U ovim zajednicama oni vrše slobodnu razmjenu rada i ravnopravno odlučuju o obimu i načinu zadovoljavanja potreba u ovim djelatnostima, kao i o njihovom razvoju.

Tek sa svim ovim promjenama stvoreni su uslovi da radnici stvarno postanu subjekt odlučivanja o svim pitanjima društvene reprodukcije i realno su u mogućnosti da spriječe uzurpaciju njihovog prava odlučivanja sa bilo čije strane. Princip dohotka omogućava da cio sistem postane ekonomski efikasan, da se u svakoj organizaciji radnici bore za što veću produktivnost rada i uspješnije poslovanje uopšte. Naravno, odnosi kakve smo uspostavili neće se sami po sebi ostvarivati u praksi; to je dugotrajan proces. Još uvijek djeluju i snage koje tome pružaju otpor. Ako radnici nisu svjesni svoje moći koju im daju Ustav i Zakon o udruženom radu, ako stvarno ne uzmu u svoje ruke odlučivanje o svim pitanjima svoga rada, onda se ti odnosi mogu svesti na formalnost, a stvarno odlučivanje biti u rukama raznih osamostaljenih centara ekonomske i političke moći. Zato je od izvanrednog značaja da se organizovane socijalističke snage — Savez komunista, Sindikat, Socijalistički savez i drugi — aktivno i stalno zalažu za dosljedno ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa. O tome smo i na Desetom i na Jedanaestom kongresu SKJ zauzeli jasne stavove.

Uporedo sa razvojem novih produkcionih odnosa tekao je i proces promjena u političkom sistemu. Pravac toga razvoja bio je određen duboko demokratskim karakterom naše revolucije. On se zasnivao na iskustvima oružane borbe, na revolucionarnoj demokratskoj suštini narodnooslobodilačkih odbora. Po načinu formiranja, svojoj strukturi i sadržini rada, oni su bili takvi organi vlasti kakve su narodne mase željele, jer su odgovarali njihovim interesima. Zato su ih i smatrale svojom vlašću. Taj revolucionarni demokratski karakter vlasti dolazio je do punog izražaja u toku cijelog procesa izgrađivanja našeg političkog sistema, pogotovo kada smo uveli socijalističko samoupravljanje.

Promjene u tome pravcu polazile su od toga da odlučivanje o nizu društvenih poslova, koji su bili u nadležnosti državne uprave, sve više preuzimaju sami radni ljudi i građani putem svojih samoupravnih organizacija i organa. To se naročito odnosilo na oblast upravljanja društvenim sredstvima, o čemu je već bilo riječi.

Naravno, nije se gubila iz vida neophodnost da u određenim društvenim poslovima u prelaznom periodu država za duže vrijeme mora djelovati kao organizovana vlast. Zato je razvoj tekao u pravcu postepenog približavanja poslova organa vlasti neposrednom uticaju radnih ljudi i građana. Stalno su smanjivani zajednički poslovi u federaciji, republikama i pokrajinama, a njihovo vršenje preuzimale su opštine. Sadržina rada, obim prava i dužnosti komune stalno su proširivani. Komuna postepeno postaje osnovni oblik organizovanja vlasti, u čijem vršenju, na principima samoupravljanja, direktno učestvuju radni ljudi i građani. Razvoj

komunalnog sistema značio je razvijanje i produbljavanje demokratskih revolucionarnih principa na kojima su bili zasnovani narodnooslobodilački odbori u toku rata.

Decentralizacijom upravljanja takođe je produbljavana, na principima koje je Partija uvijek zastupala, ravnopravnost u međunacionalnim odnosima. Ostvarena je samostalnost republika i pokrajina koja je označila i njihovu punu odgovornost za zajedničke poslove u federaciji. Za čvrstinu i stabilnost naše socijalističke samoupravne zajednice ovo je bilo od velikog značaja. Nacionalna ravnopravnost bila je i ostala osnova i uslov našeg jedinstva. Razumije se, to nije nešto što se rješava jednom zasvagda; ti odnosi se moraju stalno dograđivati i usavršavati. S tim je usko povezan princip ravnopravnog međusobnog sporazumijevanja i dogovaranja. Ma koliko pojedinačni interesi, pogotovo ekonomski, bili različiti, dosadašnje iskustvo govori da se oni najpotpunije mogu realizovati upravo demokratskim usklađivanjem i da je svijest o tako izgrađenom zajedničkom interesu uvijek nadvladavala razne partikularističke i slične tendencije. Ni u jednom, pa ni u ovom pitanju mi nećemo praviti nikakve ustupke ni centralizmu, ni partikularizmu.

Postepeno se takođe mijenjao i karakter samih organa vlasti. To se, prije svega, izrazilo Ustavnim zakonom 1953. godine kada su formirana vijeća proizvođača. Zatim, prema Ustavu 1963. godine, skupštine postaju centar političkog odlučivanja, a Ustavom iz 1974. godine stvaraju se delegatske skupštine.

Delegatski princip odlučivanja čini suštinu našeg novog političkog sistema. On se ostvaruje u svim oblastima i na svim nivoima društvenog odlučivanja, kako u organima samoupravljanja tako i u organima vlasti. Delegatski sistem omogućava da radnička klasa i radni ljudi zaista postanu vladajuća politička i ekonomska snaga društva. Putem delegacija i delegata politika postaje stvar neposredne prakse najširih masa, odnosno njihovih samoupravnih organizacija, za razliku od onih sistema u kojima je politika monopol pojedinaca ili vrhova političkih partija, ili pak državnog aparata.

Prema tome, socijalistička samoupravna demokratija, po položaju i mogućnostima radnog čovjeka da odlučuje o društvenim poslovima, bitno se razlikuje od svih drugih oblika organizovanja države, koji sebe nazivaju demokratskim. Ona obezbjeđuje stvarnu vlast radničke klase i radnih masa i kao takva je sredstvo za odbranu revolucionarnih tekovina i dalji razvoj revolucije. Ona predstavlja svojevrsni oblik »organizovanja radničke klase kao države« kakav je nagovijestio Marks.

Jednom riječju, kao rezultat kontinuiranog demokratskog razvoja naše revolucije, socijalističko samoupravljanje je postalo cjeloviti sistem društveno-ekonomskih i političkih odnosa. U njemu se izražavaju sloboda i neotuđivo pravo radnog čovjeka da, zajedno sa drugim radnim ljudima, slobodno i ravnopravno odlu-

čuje o svim pitanjima svoga života i društvene zajednice u cjelini, i da za to preuzima odgovornost. Takav društveni položaj omogućava našem čovjeku da se svestrano razvija kao slobodna, stvaralačka ličnost — da ispoljava sve svoje stvaralačke sposobnosti.

Socijalističko samoupravljanje je dragocjeno iskustvo i dostignuće naše radničke klase u ostvarivanju njene historijske uloge — stvaranja besklasnog društva. Nije slučajno da samoupravljanje danas pobuđuje sve veće interesovanje i postaje programska orijentacija mnogih demokratskih i radničkih pokreta i drugih naprednih snaga u svijetu.

Drugarice i drugovi,

Iako je u razvoju sistema samoupravljanja, od 1950. godine do danas, bilo i zastoja, možemo reći da smo u osnovnom kursu bili čvrsti i dosljedni. Njegov uspješan razvoj rezultat je prije svega djelovanja Saveza komunista Jugoslavije koji je, kao stvarna revolucionarna avangarda radničke klase, stvaralački primijenio učenje klasika marksizma na naše uslove.

Socijalističko samoupravljanje se sve potpunije afirmiše i kao ekonomski efikasan sistem. To se najbolje može vidjeti iz rezultata koje smo postigli u našem poslijeratnom materijalnom i društvenom razvoju.

Sa prosječnom godišnjom stopom rasta društvenog proizvoda od 6,2 odsto, u periodu od 1947. do 1978. godine, Jugoslavija spada među zemlje sa najbržim privrednim rastom. U tom periodu društveni proizvod je povećan za 6,4 puta, a po stanovniku preko četiri puta. Taj podatak ima poseban značaj kada se ima u vidu da smo krenuli sa materijalne osnove naslijeđene iz predratne Jugoslavije, koja je bila jedna od najzaostalijih zemalja u Evropi. Navešću samo nekoliko osnovnih podataka.

Uoči rata poljoprivredno stanovništvo iznosilo je 77 odsto ukupnog stanovništva. Zaposlenih radnika i službenika u privredi i van privrede, uključujući i oko 200 hiljada državnih službenika, bilo je svega 920 hiljada ili 6 odsto od ukupnog stanovništva. Od toga je jedna trećina bila zaposlena u industriji, i to najvećim dijelom u malim preduzećima s manufakturnom tehnikom. Krajem tridesetih godina minimalna satnica iznosila je u prosjeku dva dinara, a u isto vrijeme je jedan kilogram hljeba koštao četiri dinara, jedan kilogram mesa deset do petnaest dinara, jedan kilogram šećera trinaest dinara itd.

Na selu se naročito bijedno živjelo. Prinosi u poljoprivrednoj proizvodnji bili su veoma slabi. U desetogodišnjem periodu od 1930. do 1939. godine prinos po jednom hektaru hljebnih žita iznosio je jedanaest i kukuruza šesnaest metričkih centi. Sitna gazdinstva su mogla proizvoditi jedva za sopstvene potrebe, tako da je poljoprivredna proizvodnja bila pretežno naturalna i zadržavala se uglavnom na nivou proste reprodukcije.

Društveni proizvod u 1939. godini, računato po cijenama iz 1977. godine, iznosio je po stanovniku svega oko sedam hiljada dinara godišnje.

Ni u oblasti obrazovanja i zdravstva stanje nije bilo ništa bolje. Prema popisu iz 1931. godine, 45 odsto stanovnika starijih od deset godina bilo je nepismeno. Godišnje je na svim fakultetima, visokim i višim školama diplomiralo manje od dvije i po hiljade studenata. Na jednog ljekara dolazilo je 3.236 stanovnika. Smrtnost je bila visoka. Srednje trajanje života iznosilo je za muškarce 45 i za žene 46 godina.

Eto, dakle, odakle je trebalo početi razvoj u socijalističkoj Jugoslaviji i kakve je ogromne napore trebalo učiniti da bi se došlo do ovog što danas imamo. Ako razvoj u poslijeratnom periodu uporedimo sa razvojem koji je u isto vrijeme ostvaren u cijelom svijetu, onda se pokazuje da je nivo društvenog proizvoda po stanovniku u Jugoslaviji 1939. godine bio za 30 odsto ispod prosjeka za cio svijet, a danas je za oko 34 odsto iznad tog prosjeka.

U ukupnom poslijeratnom rastu privrede naročito je bio brz rast industrije, koja je u periodu od 1947. do 1978. godine rasla po prosječnoj stopi od preko 9 odsto. To znači da je danas industrijska proizvodnja 15 puta veća nego 1947. godine, odnosno 18 puta je veća nego 1939. godine. Rast poljoprivredne proizvodnje nije mogao biti tako brz, ali su i u toj oblasti ostvarene veoma značajne promjene. U odnosu na petogodišnji prosjek ostvaren sredinom pedesetih godina poljoprivredna proizvodnja je danas više nego udvostručena. Na društvenim gazdinstvima je preko sedam puta veća. Prinosi osnovnih ratarskih kultura su višestruko povećani i oni su danas na nivou vrhunskih svjetskih dostignuća.

Značajni uspjesi su ostvareni i u ostalim oblastima privrede. Posebno treba istaći razvoj ekonomskih odnosa s inostranstvom. U 1978. godini obim spoljnotrgovinskog prometa iznosio je preko 285 milijardi novih dinara, a samo deset godina ranije bio je pet puta manji.

Sa ovakvim materijalnim razvojem mijenjala se i struktura stanovništva. Učešće poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu smanjeno je poslije rata od 77 odsto na oko 30 odsto. Broj zaposlenih povećan je dosad na oko pet i po miliona, tako da oni čine preko polovine aktivnog stanovništva. Trideset i četiri odsto zaposlenih su žene.

Napredak koji je ostvaren u privrednom razvoju izražava se i u osjetnom povećanju životnog standarda. Za posljednjih 25 godina lična potrošnja se povećala realno za više od četiri puta.

Znatno je podignut i obrazovni nivo stanovnika. Pretprošle godine, na primjer, na visokim i višim školama diplomiralo je preko 48 hiljada studenata, što je za oko 20 puta više nego prije rata. Stalno se poboljšavala i zdravstvena zaštita stanovništva. Broj ljekara povećao se poslije rata preko četiri puta. Prosječna dužina života iznosi danas za muškarce 67 i za žene 72 godine.

Dinamičan razvoj ostvaren je u svim republikama i pokrajinama. Učinjeni su ogromni napori u prevazilaženju naslijeđenih razlika u stepenu njihove razvijenosti. I privreda i životni standard ljudi u cijeloj našoj zemlji danas su na kvalitativno višem nivou. U svim republikama i pokrajinama iz temelja su izmijenjeni i materijalna osnova rada i života, i socijalna struktura stanovništva, i obrazovni nivo, i zdravstvene prilike. I pored toga, pred nama i dalje stoji zadatak ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih republika i krajeva, a posebno pokrajine Kosovo.

Brze i korjenite promjene nužno su pratile i određene teškoće i slabosti. Bez problema i teškoća nismo ni danas. O tome smo otvoreno i konkretno govorili na Jedanaestom kongresu SKJ i utvrdili jasne zadatke. Nema potrebe da i ovom prilikom o tome iscrpnije govorim. Želim samo da istaknem da bismo mnogo izgubili ako te zadatke ne bismo dosljedno izvršili. Poslije Jedanaestog kongresa u tom pogledu je već nešto učinjeno, ali se moglo i moralo uraditi više. Problemi prekomjerne potrošnje, nedovoljne reproduktivne sposobnosti privrede, pretjeranih investicionih ambicija, rasta cijena i spoljnotrgovinskog debalansa — još uvijek stoje pred nama u svoj oštrini. U njihovom rješavanju moramo biti odlučniji, jer ako to ne budemo, oni će se sve više množiti i mogu postati ozbiljna kočnica razvoja. Ima tu i drugih slabosti. Ima i mnogo neopravdanog bolovanja i slično.

Da bismo te probleme rješavali, mi ne moramo da smanjujemo dostignuti nivo životnog standarda, ali ne smijemo ga ni povećavati preko naših mogućnosti, nezavisno od povećanja produktivnosti rada.

O zajedničkoj i opštoj društvenoj potrošnji još uvijek se odlučuje najčešće mimo radnika u udruženom radu, iako se u toj oblasti troši oko 40 odsto nacionalnog dohotka. Moram da kažem da nam na tome području samoupravljanje najslabije funkcioniše. To se posebno odnosi na samoupravne interesne zajednice, u kojima oni koji izdvajaju sredstva za društvene djelatnosti nemaju odlučujući uticaj.

Naročito zabrinjavaju pretjerane investicije i raskorak između onoga što se dogovori i onog što se čini. Tu mora da se radi sa više plana, sa više dogovaranja i usklađivanja investicionih odluka u cjelini udruženog rada. Treba se, posebno, više orijentisati na neposredno udruživanje rada i sredstava između zainteresovanih organizacija udruženog rada, a manje na skupe kredite, pogotovo inostrane.

Kada je riječ o problemima i zadacima u privredi, moram da pomenem i problem zapošljavanja, naročito mladih kvalifikovanih radnika. Već sam naveo podatak da smo u poslijeratnom periodu povećali broj zaposlenih za preko četiri miliona, što odgovara prosječnoj godišnjoj stopi od pet odsto. Posljednjih godina to povećanje iznosi godišnje preko 200 hiljada. To nije mali broj. On je dovoljan da se zaposli ne samo ukupan priliv nove radne snage,

posebno mladih koji završavaju školovanje, nego i dio onih koji su sada nezaposleni, uključujući i radnike koji se vraćaju sa privremenog rada u inostranstvu. Ovom pitanju moramo posvetiti posebnu brigu, stalno pronalaziti nove mogućnosti zapošljavanja, uključujući i one koje pruža takozvana mala privreda.

Pored svih uspjeha koje smo postigli u razvijanju socijalističke samoupravne demokratije, mi još ne možemo biti sasvim zadovoljni. Mislim da još nismo razvili sve oblike samoupravnog demokratskog organizovanja i djelovanja, koji su sadržani u Ustavu, Zakonu o udruženom radu i Zaključcima Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ. Mislim, u prvom redu, na delegatski skupštinski sistem.

Na prošlim izborima, u proljeće 1978. godine, izabrano je preko 545.000 članova delegacija i preko 53.000 delegata u skupštine društveno-političkih zajednica. Kada se tome doda broj članova radničkih savjeta, zatim članova delegacija za skupštine samoupravnih interesnih zajednica i članova savjeta mjesnih zajednica, to onda znači da je preko milion i dvije stotine hiljada ljudi, putem delegatskog sistema, neposredno angažovano u političkom odlučivanju.

Međutim, delegatski način odlučivanja još nije uhvatio dubljeg korjena. Još nije prevaziđena praksa koja odgovara starom, predstavničkom sistemu. Prošireno je i shvatanje da je dovoljno poslati delegata u skupštinu ili neki drugi organ samoupravljanja, i da se njemu može prepustiti rješavanje pitanja od zajedničkog interesa. Još je jak i uticaj birokratskih i tehnokratskih snaga kojima smeta samoupravljačko i demokratsko djelovanje delegacija i delegata.

S druge strane, i same delegatske skupštine nisu dovoljno široko otvorene prema ostalim samoupravnim organima i organizacijama. One bi načinom svoga rada trebalo da postanu središnji dio i okosnica cjelovitog sistema socijalističke demokratije. Povezivanje skupština sa drugim samoupravnim organima i organizacijama onemogućavaće stvaranje centra moći van delegatskog sistema. Smatram da u razvoju samoupravne socijalističke demokratije već sada možemo učiniti nove korake naprijed. O tome sam govorio i u drugim prilikama.

Drugovi i drugarice,

Želim i ovoga puta da istaknem neke zadatke Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga u sadašnjem periodu.

Razvoj samoupravljanja podrazumijeva jačanje uloge Saveza komunista kao vodeće idejno-političke snage društva. Njegova masovnost — sada ima milion i sedam stotina hiljada članova — i njegova mladost, imajući u vidu prosjek članstva, zahtijevaju posebne napore na idejno-političkom osposobljavanju. Bez stalnog

političkog i teorijskog uzdizanja članovi Saveza komunista se neće snalaziti u veoma složenim uslovima unutrašnjeg razvoja i međunarodne situacije.

Sada je u toku aktivnost na uvođenju principa kolektivnog rada u Savezu komunista, i u društvu u cjelini, jer u njegovoj osnovi je zahtjev za dalju demokratizaciju rada i odnosâ u svim organima i institucijama sistema. Ovo je od velikog značaja za naše društvo i Savez komunista, jer treba da onemogući pojave grupaštva, karijerizma i birokratizma, o čemu smo već govorili. Princip kolektivnog rada podrazumijeva razvijanje i jačanje odgovornosti i demokratskih odnosa u Savezu komunista. Rad rukovodstava i pojedinaca još nije dovoljno dostupan kritičkom ocjenjivanju i uticajima baze. Cirkulisanje ideja i informacija treba da ide ne samo odozgo na dolje, već i obrnuto, čega nema u dovoljnoj mjeri. Potrebna je također i mnogo veća razmjena iskustava između pojedinih osnovnih organizacija, pojedinih opština, pokrajina, republika itd. Jasno je da svako ima svoje odgovornosti i zadatke u sopstvenoj sredini, ali ima i previše odvajanja raznim granicama.

Mi, razumije se, i ubuduće moramo biti dosljedni tome da Savez komunista ostvaruje svoju ulogu idejno-političkim djelovanjem, kroz masovne društveno-političke organizacije i organe samoupravljanja. Partija mora biti naoružana naučnom istinom da bi što uspješnije ostvarivala svoj idejno-politički uticaj.

Garancija za stvarno jedinstvo zemlje leži, prije svega, u stepenu svijesti i jedinstva Saveza komunista, u radničkoj klasi, u stepenu svijesti i jedinstva svih organizovanih radnih masa. To se pokazivalo uvijek, naročito u kriznim situacijama, i u daljoj i u bližoj prošlosti. Zato jedinstvo moramo čuvati kao zjenicu oka, jer još ima raznih neprijatelja koji pokušavaju da ga naruše.

Kad je riječ o samoupravljanju, moram da istaknem da ima dosta primjera razilaženja između normi i prakse. Prisutni su i birokratski i tehnokratski otpori sprovođenju našeg samoupravnog sistema. Ponegdje, prikrivajući se iza tobožnjih samoupravnih formi, uske grupe drže u svojim rukama konce odlučivanja, stavljajući samoupravne organe, skupštine i delegacije pred svršen čin. Često se kritikuju nepoznati krivci, a ne oni koji su takvim odlukama kumovali, zaobilazeći samoupravni put.

Ne smijemo nikada gubiti iz vida da Savez komunista snosi moralnu i političku odgovornost za uspješno funkcionisanje socijalističkog samoupravljanja, za jedinstvo i cjelokupni razvitak naše zemlje. Savez komunista mora biti kritičan kako prema društvenoj praksi tako i prema svome radu.

Socijalistički savez, u novim uslovima, nastavlja tradiciju Narodnog fronta. U njemu treba da se razvijaju i na demokratski način usmjeravaju političke inicijative, posebno one koje se tiču samoupravnog sporazumijevanja i dogovaranja, i mnoge druge društvene akcije od interesa za naše građane. Socijalistički savez putem svojih predstavnika aktivno učestvuje u delegatskim skupšti-

nama. Time je on u toku idejnih i političkih problema i preokupacija radnih ljudi, a ujedno i u mogućnosti da prati funkcionisanje samog sistema i da njegovom ostvarivanju konkretno doprinosi.

U vezi sa potrebom uspješnijeg rada Socijalističkog saveza želio bih da istaknem i slijedeće. Naime, organizacije Socijalističkog saveza trebalo bi da se više bave i svakodnevnim problemima radnih ljudi i građana — pitanjima životnog standarda, snabdijevanja i stanovanja, rada uslužnih djelatnosti i slično. Pored toga, aktivnost foruma Socijalističkog saveza, koja je u praksi i u javnosti stalno prisutna, što je dobro, ni u kom slučaju ne može zamijeniti aktivnost baze, koja se ne osjeća dovoljno. Neophodno je takođe da Socijalistički savez dalje razvija unutrašnje demokratske odnose i da bude otvoren za sve koji su za socijalizam i samoupravljanje.

Savez sindikata je dobio na ugledu u javnosti angažovanjem i postignutim rezultatima u razvijanju samoupravljanja. Postojanje različitih interesa, o kojima govorimo, ispoljava se svakodnevno i u radnim organizacijama i na drugim nivoima. Te različite interese treba usklađivati političkim i društvenim sredstvima. Najčešće se radi o sukobima interesa oko raspodjele prema radu, o težnji ka uravnilovci, ili pak neopravdanim razlikama u dohotku. Koliko različite pozicije i interesi utiču na ponašanje ljudi, pokazuju i primjeri neshvatanja dugoročne potrebe udruživanja rada i sredstava. Imam takođe u vidu tehnobirokratske pokušaje uzurpacije samoupravnih prava radnika. U našem društvu moramo voditi računa i o potrebi uzajamne solidarnosti radnih ljudi. Nije dovoljno to što je sistem sam po sebi human. Samo svjesnom akcijom i upornim zalaganjem može se obezbijediti napredak našeg samoupravnog sistema u kome Savez sindikata igra veoma važnu ulogu. A ta uloga treba da se osjeti, u prvom redu, u bazi — u osnovnim organizacijama udruženog rada.

U dugom revolucionarnom periodu koji danas obilježavamo žene su dale doprinos dostojan poštovanja. To je ujedno bio i period brze društvene emancipacije žena.

Među borcima u našem narodnooslobodilačkom ratu nalazilo se preko 100.000 žena. Njihovo učešće i u predratnom periodu ilegalnog rada dobro je poznato. U historiji su rijetki primjeri takvog učešća žena u revolucionarnoj borbi.

Uloga žene u društvu danas je porasla, tim prije što je ona sve više i proizvođač i samoupravljač.

Uporedo sa opštim preobražajem zemlje mijenjao se i društveni položaj žene. To najbolje pokazuje broj zaposlenih žena, a takođe i njihovo učešće u samoupravnim i drugim organima i delegatskim skupštinama, iako u tom pogledu ni izbliza ne možemo biti zadovoljni. Komunisti nisu uvijek dovoljno svjesni društvene neophodnosti i značaja organizacije žena. Jer, žene imaju velike i društvene i porodične obaveze i odgovornosti. Svojim pogledima i primjerom komunisti treba da prednjače u borbi za još veću druš-

tvenu i političku aktivizaciju žena i afirmaciju njihove društvene uloge. A to podrazumijeva preduzimanje neophodnih mjera da se olakša položaj žene, pogotovo zaposlene.

Dostignuća u ekonomskom razvoju zemlje, duboke promjene u socijalnoj strukturi, mogućnosti masovnog školovanja i drugo, otvorili su našoj omladini sigurne perspektive budućnosti. Savez socijalističke omladine, sa preko tri miliona članova, igra veliku društvenu ulogu. Omladina od 14 do 27 godina starosti čini četvrtinu stanovništva Jugoslavije. Utoliko je značajnija omladinska organizacija koja treba da ih organizuje. Velike slabosti naročito postoje u pogledu organizovanja seoske omladine.

Naša je dužnost da podstičemo radnu i stvaralačku, socijalističku orijentaciju naše omladine. Radne akcije, nikle u oslobodilačkom ratu i široko razvijene poslije rata, predstavljaju i danas nezamjenjivi vid radnog angažovanja i socijalističkog vaspitanja mladih.

Međutim, veću pažnju moramo posvetiti idejno-političkom vaspitanju omladine. To iziskuju sve obimniji zadaci dalje izgradnje samoupravnog društva u čijem izvršavanju rastu obaveze i odgovornosti omladine. Uz to situacija u svijetu je ozbiljna i složena. I današnje mlade generacije su, na žalost, svjedoci ratova, rasnih segregacija, ostataka kolonijalizma, ratobornih ideologija. Mladi treba da znaju da u svijetu danas ima mnogo obmana, mnogo laži, da moćne propagande često služe nečasnim ciljevima. Posebno je važno da omladina zna cijeniti vrijednosti života našeg čovjeka u samoupravnom socijalističkom društvu i da zna koliko su nas skupo koštali sloboda i nezavisnost.

Razumije se, briga za vaspitanje mladih generacija nije samo na Savezu socijalističke omladine. Savez komunista ne može uspješno ostvarivati ulogu avangarde ako svoj rad ne razvija u masama, prije svega među mladima. Mi nastavljamo revoluciju, u kojoj sadašnja faza nije manje važna od prethodnih. Današnja mlada generacija je i sama tvorac revolucionarnih tekovina koje će budućim pokoljenjima služiti kao primjer.

Pred nama su još krupni problemi i revolucionarni ciljevi koje moramo da rješavamo i ostvarujemo. Među omladinom treba više da razvijamo kritičku svijest prema raznim konzervativnim i reakcionarnim shvatanjima, dogmatskim i drugim tuđim uticajima, kojih još ima ne malo. Zato i naglašavam posebno značaj idejnog i političkog vaspitanja omladine.

Želim takođe da podsjetim i ovom prilikom da je odbrana tekovina socijalističke revolucije i obezbjeđenje mirnog socijalističkog samoupravnog razvitka bio stalan zadatak Saveza komunista u poslijeratnom periodu. Na žalost, ne rijetko bili smo izloženi pokušajima ugrožavanja naše nezavisnosti i suvereniteta, pokušajima miješanja u naš unutrašnji razvitak. Svako pogoršanje međunarodne situacije u bilo kom dijelu svijeta nužno utiče na bezbjednost naše, kao i svake druge zemlje.

Zbog toga je izgradnja sistema odbrane bila jedno od vrlo značajnih strategijskih pitanja našeg socijalističkog samoupravnog društva. Izgradili smo sistem opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. U tome smo pošli od bogatih iskustava oslobodilačkog rata, od samoupravnog karaktera jugoslovenske zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti; od karaktera savremenih međunarodnih odnosa, od karakteristike savremenih ratova, borbene tehnike i naoružanja, od naših borbenih tradicija u dugom historijskom periodu. U osnovi našeg sistema odbrane Marksova ideja o naoružanom narodu prožima se sa konkretnim društveno-historijskim uslovima u kojima se razvija naše socijalističko samoupravno društvo. U jedinstvenom sistemu opštenarodne odbrane, čiju okosnicu čini Jugoslovenska narodna armija, obezbijeđeno je maksimalno angažovanje svih društvenih potencijala zemlje, i ljudskih i materijalnih, što višestruko povećava našu odbrambenu moć.

U slučaju agresije na našu zemlju, napadaču bi se sa oružjem u ruci suprotstavilo nekoliko miliona ljudi, dok bi sve ostalo sposobno stanovništvo bilo uključeno u aktivnosti na organizovanju i obezbjeđivanju oružanog otpora. U opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu uključeni su svi radni ljudi i građani, organizacije udruženog rada, samoupravne interesne zajednice, mjesne zajednice, društveno-političke zajednice i društvene organizacije. Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju, njen suverenitet, teritorijalni integritet i nezavisnost branilo bi njeno cjelokupno stanovništvo, svi naši narodi i narodnosti. Eventualni agresor, ma ko to bio, nema nikakve šanse da postigne svoje ciljeve.

Jugoslavija je nezavisna i miroljubiva zemlja. Mi ne ugrožavamo ničiju nezavisnost i nemamo nikakvih teritorijalnih pretenzija. Ostajemo čvrsto pri svome stanovištu da sve probleme koji se javljaju u međunarodnim odnosima treba rješavati miroljubivim putem. Mi smo protiv rata, ali ako nam on bude nametnut, znat ćemo da branimo i odbranimo našu zemlju i naš društveni sistem.

III

Drugarice i drugovi,

Želim ovim povodom da kažem nešto i o našoj politici u međunarodnim odnosima. Ona je već od početka stvaranja nove Jugoslavije nosila demokratska obilježja naše revolucije, to jest izražavala je težnje naroda za mirom, slobodom, nezavisnošću i ravnopravnom saradnjom, protiv porobljavanja i dominacije svake vrste.

Partija je uvijek polazila od toga da je borba za nacionalno i socijalno oslobođenje naših naroda čvrsto povezana sa borbom za slobodu i nezavisnost svih naroda i zemalja za društveni napredak svugdje u svijetu. Zato osnovni ciljevi i principi za koje se naša zemlja i Savez komunista bore u međunarodnim odnosima

odgovaraju ne samo interesima naših naroda i narodnosti, nego i najširih snaga mira, demokratije i društvenog napretka, interesima cijele međunarodne zajednice.

Zbog toga se Jugoslavija i Savez komunista decenijama nalaze u prvim redovima borbe za mir, međunarodno razumijevanje i saradnju, za demokratske političke i ekonomske odnose u svijetu. Naša zemlja je aktivna i dosljedna u solidarnosti s revolucionarnom i oslobodilačkom borbom, sa borbom za nacionalnu i socijalnu emancipaciju naroda. Savez komunista vodi upornu dugogodišnju borbu za uvažavanje različitih puteva kao zakonitosti svjetskog procesa socijalizma; za ravnopravne odnose u radničkom i cjelokupnom progresivnom pokretu; za shvatanje miroljubive koegzistencije kao nezamjenljivog uslova ne samo svjetskog mira, nego i napretka socijalizma u svijetu.

Mi vjerujemo da je takva orijentacija u međunarodnim odnosima i radničkom pokretu put koji obezbjeđuje najpovoljnije međunarodne uslove za miran, nezavisan i svestran razvoj našeg društva, u skladu sa našom demokratskom i humanističkom vizijom socijalizma.

Nezavisna i nesvrstana politika naše zemlje i Saveza komunista Jugoslavije polazila je i polazi od osnovne historijske tendencije našeg vremena — od interesa borbe narodâ i progresivnih društvenih snaga za oslobođenje od političke i ekonomske zavisnosti, za društveni napredak. Takva politika pokazala se historijski ispravnom i potvrdila se u praksi.

U svijetu podijeljenom na blokove, u kome se politikom sile i stranog miješanja još uvijek pokušavaju rješavati društvene, ekonomske i političke suprotnosti, voditi takvu politiku nije bilo nimalo lako, a nije ni danas. Mi smo stalno bili izloženi različitim pritiscima i nastojanjima da se priklonimo politici koja nije odgovarala interesima naše zemlje i našeg pokreta. Mi smo bili i ostali duboko uvjereni da politika blokovske podijeljenosti ne može riješiti ni jedan od suštinskih problema svijeta, niti može otvoriti perspektivu demokratizacije međunarodnih odnosa za koju se bore nesvrstane zemlje. Zato politika nesvrstanosti, čiji smo mi bili jedan od inicijatora, predstavlja naše trajno opredjeljenje.

Današnji svijet karakterišu veoma duboka i dinamična socijalna previranja. Ono što im je zajedničko jeste težnja ka emancipaciji narodâ i zemalja, ka stvaranju demokratskih međunarodnih odnosa, ka društvenom napretku uopšte.

Iako se bezbroj puta pokazalo da je nezadrživa volja narodâ za nezavisnošću, svestranom emancipacijom i slobodnim razvojem, još uvijek ima onih koji ne vide ili neće da vide da narodi više nisu spremni da se mire sa stranom dominacijom. A upravo suprotstavljanje tim težnjama narodâ predstavlja glavni izvor međunarodne zategnutosti i sukoba. Otpor reakcionarnih i konzervativnih snaga

neizbježnim progresivnim promjenama izražava se u različitim oblicima, ali je njihova suština ista: očuvanje ili nametanje odnosa zavisnosti.

Glavni uzroci negativnih zbivanja u međunarodnim odnosima leže u onome što danas čine snage imperijalizma, kolonijalizma i svih drugih oblika dominacije i potčinjavanja, koje atakuju na nezavisnost zemalja i dovode u pitanje mir u svijetu. Jedna od najvećih opasnosti danas su nastojanja da se historijski nužni socijalni preobražaji, borba naroda za oslobođenje, problemi u međusobnim odnosima pojedinih zemalja i slično iskoriste za blokovsko nadmetanje ili pomjeranje granica interesnih sfera blokova i velikih sila uopšte. U tome posebnu opasnost predstavlja pribjegavanje vojnim akcijama, kao i pokušaji da se ova ili ona pozicija zadobije silom, miješanjem ili intervencijom spolja. Ako bi se takva praksa legalizovala, onda bi narodi bili potpuno prepušteni pravu jačega, a svijet bi se našao na ivici katastrofe.

Opasnosti po svjetski mir povećavaju se u posljednje vrijeme. Proces popuštanja međunarodne zategnutosti zapao je u stagnaciju. Krizna žarišta u svijetu se ne rješavaju, nego se stvaraju i nova, još eksplozivnija. Nastavlja se trka u naoružavanju. Ne rješavaju se problemi međunarodnih ekonomskih odnosa. Štaviše, međunarodna ekonomska situacija je pogoršana. I dalje se produbljuje jaz između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja. Sve to prijeti novim međunarodnim potresima i sukobima, sa nesagledivim posljedicama. Jednom riječju, čitav postojeći sistem međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa je u krizi.

Zbog toga se međunarodni odnosi moraju mijenjati u pravcu koji će doprinositi jačanju nezavisnosti i ravnopravnosti naroda. U tome se mora angažovati ne samo najširi krug zemalja koje se bore za mir i ravnopravnu međunarodnu saradnju, nego i sve progresivne i demokratske političke i društvene snage, partije i pokreti u svim zemljama. Iznad svega neophodno je obezbijediti striktno poštovanje istinske nezavisnosti svih naroda, njihovog suvereniteta, teritorijalnog integriteta, svih onih prava koja proizlaze iz Povelje Organizacije ujedinjenih nacija. Treba učiniti poseban napor da historijski interes za mir i saradnju nezavisnih i ravnopravnih zemalja prevlada tendencije dominacije i podjele svijeta na blokove. To je jedini način da se izbjegnu opasnosti međunarodnih konflikata i da se obezbijede stvarni nacionalni interesi svih naroda.

Upravo u borbi za mir i progresivne promjene današnjih međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa djelovanje nesvrstanih zemalja postaje sve značajnije. Danas je pokret nesvrstanih zemalja nezamjenljiv faktor obezbjeđenja svjetskog mira i razvoja međunarodne saradnje. Nesvrstane zemlje su u dokumentima svojih konferencija otvorile perspektivu i trasirale puteve stabilnog mira i demokratizacije međunarodnih odnosa.

Zbog toga se, po našem uvjerenju, interesi radničke klase i najširih slojeva radnih ljudi ne mogu odvajati od ciljeva za koje se bore nesvrstane zemlje. Zato se danas za te ciljeve opredjeljuje

sve veći broj zemalja različitih društvenih sistema i različitog stepena razvijenosti, kao i progresivne i demokratske društvene i političke snage u svijetu.

Razumije se, politika nesvrstanosti ne odgovara blokovskim interesima. Zato je pokret nesvrstanih zemalja izložen sve većim pritiscima. No i pored tih pritisaka, i pored sopstvenih problema sa kojima se nužno suočava pokret takve širine i tako dalekosežnih ciljeva, njegova historijska uloga sve više dobija u značaju. I pojedine članice pokreta nesvrstavanja, iako neke svoje uže interese ne mogu realizovati u njegovom okviru, osjećaju potrebu da mu pripadaju. Odstupanja od opšteg kursa, koja ponekad čine pojedine nesvrstane zemlje, ne mogu bitno ugroziti njegovu snagu i vrijednost.

U današnjim međunarodnim uslovima potrebno je što upornije boriti se da bazični, opšte prihvaćeni principi i ciljevi pokreta nesvrstanosti što potpunije dolaze do izražaja u spoljnopolitičkoj praksi svih nesvrstanih zemalja. To će u najvećoj mjeri doprinositi jačanju jedinstva i akcione sposobnosti pokreta. A to jedinstvo se mora očuvati

Nesvrstane zemlje se sada pripremaju za novu konferenciju šefova država ili vlada. Pred njima su mnogi konkretni zadaci čije je rješavanje od velikog značaja za dalji razvoj međunarodnih odnosa u cjelini. Da bismo u tome zaista uspjeli, ja mislim da moramo učiniti sve kako bismo spriječili da se u pokretu nesvrstanih izazivaju podjele i razdori na ideološkim i drugim osnovama koje su tuđe istinskoj politici nesvrstanosti. To može biti veoma opasno za sam pokret. Na svima nama u pokretu leži velika odgovornost pred svim narodima svijeta i pred historijom da dalje jačamo politiku nesvrstanosti i očuvamo jedinstvo pokreta.

Istinski revolucionarni sadržaj politike nesvrstanosti sastoji se upravo u borbi protiv svih vidova političke i ekonomske dominacije, protiv svih, ne samo starih, nego i novih oblika zavisnosti u odnosima između država i naroda. Konferencija u Kolombu je istakla da je istinski slobodan samo onaj narod koji suvereno raspolaže svojim prirodnim bogatstvima i rezultatima svoga rada.

Interesi nesvrstanosti ne mogu se identifikovati ni sa kojim užim, a pogotovo blokovskim interesima. Nesvrstane zemlje se tome suprotstavljaju, kao i pritiscima da i same budu, na ovaj ili onaj način, svrstane u blokove. Kriterij za ocjenu međunarodnog djelovanja svake zemlje može biti samo to da li i koliko doprinosi jačanju mira, istinskoj nezavisnosti narodâ, njihovoj emancipaciji i društvenom napretku. Drugih kriterija, ideoloških ili bilo kojih, u pokretu nesvrstavanja — ne može biti.

Pokret nesvrstavanja objektivno jača onu svijest i one društvene snage u svijetu koje smatraju da je rješavanje postojećih suprotnosti moguéno samo u odnosima ravnopravnosti i saradnje svih naroda. Na toj osnovi su nesvrstane zemlje i do sada ostvarivale visok stepen jedinstva. Zato se pokret nesvrstanih zemalja

ne može dijeliti na »progresivne« i »konzervativne« zemlje, niti svoditi ni na čiju političku »rezervu«. On je jedan od temeljnih samostalnih faktora progresivnog društvenog preobražaja svijeta u naše vrijeme.

Drugarice i drugovi,

Pokret nesvrstanih zemalja djelovao je odlučujuće da se prevaziđe stanje hladnog rata i da otpočne proces popuštanja međunarodne zategnutosti. Uostalom, principi nesvrstanosti prisutni su i u Završnom dokumentu Helsinške konferencije, što samo potvrđuje da oni odgovaraju interesima svih zemalja. Treba istaći i značajnu ulogu koju u procesu popuštanja igraju nesvrstane i neutralne zemlje Evrope.

Popuštanje je jedini put za jačanje mira, ravnopravne saradnje i bezbjednosti u Evropi. Time se, razumije se, stvaraju uslovi i za rješavanje drugih međunarodnih problema putem pregovaranja i sporazumijevanja. Popuštanje je pretpostavka i za brži društveni progres naroda uopće, jer stvara šire mogućnosti za demokratsku saradnju i brže oslobađanje potencijala koji doprinosi emancipaciji naroda. Mi, međutim, zajedno sa ostalim nesvrstanim zemljama, od početka ukazujemo da se taj proces ne smije svoditi na uređivanje odnosa među blokovima. Jer, u tom slučaju se ništa bitno neće promijeniti. Proces popuštanja je, na žalost, već duže vrijeme u zastoju. Jedan od glavnih razloga je svakako u tome što je detant ograničen na odnose između najmoćnijih sila i blokova, što se nije proširio na sve regione svijeta i sve oblasti međunarodnih odnosa, što neke zemlje nisu prihvatile suštinske ciljeve popuštanja zategnutosti, pa se nisu ni zalagale za njihovo ostvarenje. Pored toga, neki su ga shvatili kao povoljnu priliku za proširivanje svoje sfere uticaja i interesa. Zato je neophodno učiniti nove napore da se popuštanje međunarodne zategnutosti obnovi i pretvori u univerzalan, svjetski proces.

Isto tako, treba već jednom da otpočnu stvarni pregovori o razoružanju. Jer, postojeći pregovori, u stvari, još uvijek se vode samo o utvrđivanju gornjih granica naoružavanja. Svojim inicijativama i naporima nesvrstane zemlje su učinile da se u Organizaciji ujedinjenih nacija, na demokratskoj osnovi, otvori proces političkog razmatranja i pregovora o pitanjima razoružanja. Tim putem treba nastaviti i boriti se za opšte i potpuno razoružanje.

Treba takođe neodložno rješavati i pitanje ubrzanog razvoja nedovoljno razvijenih zemalja, prije svega, putem ravnopravne ekonomske i druge saradnje. Njima nije potrebna takozvana pomoć putem koje im se »velikodušno« dodjeljuje samo beznačajan dio onoga što im se posredstvom sadašnjeg sistema međunarodnih odnosa oduzima. Zato taj dotrajali sistem treba već jednaput mijenjati, jer novi međunarodni ekonomski poredak — uključujući i temeljnu reformu međunarodnih kreditno-monetarnih institucija — u interesu je svih zemalja — i razvijenih, i zemalja u razvoju.

Neophodno je raskinuti sa takvim pristupom u rješavanju kriznih žarišta u svijetu koji polazi, prije svega, od interesa ove ili one sile, ove ili one grupe država, kao što se to danas čini na Bliskom istoku ili Jugu Afrike. Rješavanju takvih žarišta mora se prići sa stanovišta interesa neposredno zainteresovanih država i naroda, kao i oslobodilačkih pokreta, sa stanovišta interesa čitave međunarodne zajednice. Samo taj put može obezbijediti trajno rješenje postojećih problema.

Naša zemlja i Savez komunista uvijek su se odlučno zalagali za to da se sporna pitanja između država rješavaju miroljubivim putem. Međutim, oružani sukobi, ratovi i intervencije, kojima se grubo krši suverenitet naroda i ugrožava mir i međunarodna bezbjednost, i dalje opasno opterećuju odnose u svijetu.

Najnovija zbivanja u jugoistočnoj Aziji duboko su zabrinula našu zemlju. U skladu sa trajnim principijelnim opredjeljenjima naše spoljne politike, mi smo zauzeli jasan i dosljedan stav. Tražili smo prestanak oružanih sukoba bez odlaganja, povlačenje vojnih jedinica sa tuđih teritorija i rješavanje svih sporova mirnim putem, uz striktno poštovanje principa suvereniteta, ravnopravnosti, teritorijalnog integriteta i prava svakog naroda da sâm odlučuje o svojoj spoljnoj i unutrašnjoj politici.

Htio bih ovdje da navedem jednu stvar. Vani se šire neistine, naročito na Istoku, da je Jugoslavija u nekom savezu sa Kinom, odnosno da joj daje naoružanje itd. Drugi opet, na primjer u novinama na Zapadu, govore da je Jugoslavija sa mnogima, kako na Zapadu tako i na Istoku, došla u sukob i da je zbog toga jako oslabljena. U nekim zemljama se piše i govori da mi šutimo o vojnim intervencijama u Kampućiji, Vijetnamu i Ugandi. Ništa od toga nije istina. Ja sam još prije nego što je do njih došlo, uputio poruke i Kampućiji i Vijetnamu, a zatim i predsjedniku Hua Kuo Fengu. Isto tako, poslao sam poruke predsjednicima Njerereu i Aminu. I svaki put sam tražio da se odmah obustavi vatra, da se povuku trupe sa tuđih teritorija, da se mirno, za stolom dogovaraju, a ne da ratuju.

Eto, vidite, nas bi neki vani na svaki način htjeli kompromitirati. Zato moramo biti budni i uvijek paziti da na vrijeme onemogućimo takve špekulacije i klevetanja Jugoslavije.

Mi smo polazili od čvrstog uvjerenja da na svijetu ne postoji ništa u ime čega bi bilo ko mogao jednom narodu oduzeti slobodu i nezavisnost. Narušavanje suvereniteta narodâ — ma ko to činio i u ime bilo kojih ciljeva — predstavlja povredu osnovnih normi međunarodnog života i direktno dovodi u pitanje mir i bezbjednost u svijetu. Ne može biti ni trajnog mira, ni istinskog društvenog progresa, bez dosljednog poštovanja svih principa Povelje OUN o odnosima među državama.

Razumije se, ti principi moraju važiti i u odnosima između socijalističkih zemalja. Nametanje tuđe volje narodima, pogotovo snagom oružja, nanosi nenadoknadivu štetu stvari socijalizma. Rat

koji nije odbrambenog karaktera i vojne intervencije ne smiju biti sredstvo kojim se služe socijalističke zemlje. Mi se nikada nismo mirili sa idejama o širenju socijalizma putem rata ili sa teorijama o osvajanju vlasti pomoću svjetskog rata i slično. Takve ideje i takva praksa tuđi su socijalizmu. Zato ćemo se mi svemu tome i ubuduće odlučno suprotstavljati.

U jeku bitke protiv kominformovskog pritiska naša Partija je otvorila mnoga pitanja od sudbonosnog značaja za socijalizam. Među njima su i principijelna pitanja odnosa između socijalističkih zemalja. Demokratski principi odnosa i saradnje između SFRJ i SSSR, kao i između SKJ i KPSS, jasno su formulisani još u Beogradskoj deklaraciji 1955. godine i Moskovskoj izjavi 1956. godine. U tim dokumentima ističe se da se međusobni odnosi moraju graditi na dosljednom poštovanju principa suverenosti, nezavisnosti, teritorijalnog integriteta, ravnopravnosti i nemiješanja, na principu uzajamnog poštovanja različitosti puteva u socijalizam. Na tim principijelnim osnovama mi ćemo i dalje razvijati svestranu saradnju između naših dviju zemalja i partija.

U odnosima u komunističkom i radničkom pokretu ima tendencija da se dovedu u pitanje i one demokratske tekovine koje su komunističke partije Evrope izrazile u dokumentu Berlinske konferencije. Sa time se ne možemo miriti. Mi mislimo da treba ići dalje, razvijati i obogaćivati ono što je bilo postignuto i usaglašeno, a ne dozvoliti da se vraćamo natrag.

Komunističke i radničke partije ne mogu ostvariti svoju historijsku ulogu ako se ne rukovode odgovornošću pred sopstvenom radničkom klasom i narodom. Niko spolja ne može jednu komunističku partiju učiniti vodećom nacionalnom snagom, jedino ona sama može to postati, sopstvenim djelovanjem u svojoj zemlji. Zato se toliko zalažemo da se odnosi među komunističkim partijama zasnivaju na principima ravnopravnosti, samostalnosti, nemiješanja, uzajamnog uvažavanja i saradnje bez obzira na razlike. Poštovanje tih principa neophodan je preduslov napretka socijalizma u svijetu.

Mi smatramo da je veoma pozitivna činjenica što posljednjih godina u znatnom broju komunističkih partija jačaju saznanja o potrebi sumiranja vlastitog iskustva, njegovog kritičkog preispitivanja i stvaralačkog traženja daljih puteva borbe za socijalizam. Ove pojave nas ohrabruju i u vlastitim naporima za izgradnju socijalizma u našoj zemlji i za ostvarivanje svestrane ravnopravne saradnje među komunističkim, radničkim i svim progresivnim partijama i pokretima u svijetu.

Jugoslavija teži svestranom razvijanju odnosa sa svim zemljama u svijetu, na istovjetnoj principijelnoj osnovi. Tim odnosima mi prilazimo dosljedno se rukovodeći principima nesvrstanosti, načelima Povelje Organizacije ujedinjenih nacija i obavezama koje proistječu iz Završnog akta Helsinške konferencije.

Zahvaljujući upravo takvoj politici, naša zemlja je ostvarila krupne rezultate i u saradnji sa susjednim zemljama. Sa većinom

susjednih zemalja mi imamo svestrano razvijene, obostrano korisne odnose. Gledano u cjelini, smatram da je perspektiva njihovog daljeg unapređivanja vrlo dobra. U saradnji sa pojedinim od tih zemalja postigli smo takve rezultate da oni mogu služiti kao primjer.

Na žalost, to nije slučaj u odnosima sa svim našim susjedima. Neki momenti u politici Bugarske u posljednje vrijeme izazivaju ozbiljnu zabrinutost za budućnost jugoslovensko-bugarskih odnosa. Postupci bugarske strane u direktnoj su suprotnosti sa njihovim izjavama o spremnosti za saradnju s našom zemljom. Ti postupci su zapravo usmjereni na produbljivanje razlika u gledištima, na otežavanje rješenja za postojeće probleme i zaoštravanje odnosa sa našom zemljom. Drukčije se ne može ni shvatiti smisao poricanja društveno-historijskog postojanja makedonske nacije. Od negiranja makedonske narodnosti u Bugarskoj došli su do negiranja legalnosti jedne od naših suverenih republika. Pitamo se šta znači dovođenje u pitanje tekovina naše revolucije i konstitutivnih osnova jugoslovenske federacije. Kakvi su ciljevi takve politike, kuda ona vodi i u čijem je ona interesu? Nema sumnje da takva politika štetno utiče na odnose na Balkanu, u Evropi i šire u svijetu. Historija je u tom pogledu dovoljno poučna.

I ovom prilikom želim da podvučem da mi nikada i ni prema jednom susjedu nismo imali i nemamo teritorijalnih pretenzija. Želim takođe ponovo da podsjetim da sam na Konferenciji o evropskoj bezbjednosti i saradnji u Helsinkiju izjavio da Jugoslavija poštuje princip nepovredivosti granica i da taj princip smatra podjednako obaveznim i za sebe, i za svoje susjede, i za sve druge zemlje.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da nema problema koji se uz obostranu dobru volju ne mogu riješiti. Zato mi ne odustajemo od uvjerenja da se, na principijelnoj i konstruktivnoj osnovi, mogu naći rješenja za probleme jugoslovensko-bugarskih odnosa. Kao i dosada, mi polazimo od toga da je razvijanje saradnje u svim oblastima put koji vodi ka rješavanju problema, ka jačanju povjerenja i dobrosusjedstva između naših zemalja.

Mi smo uvijek polazili od toga da nacionalne manjine moraju biti spona prijateljstva i razumijevanja među susjednim zemljama i da njihov nesmetani razvoj doprinosi jačanju međusobne saradnje u cjelini. Mi smo se za to uvijek zalagali. Poznato je da sve narodnosti u našoj zemlji imaju sva prava. Princip pune nacionalne ravnopravnosti predstavlja jednu od naših osnovnih tekovina, temeljnu vrijednost naše revolucije. Time smo se rukovodili i rukovodićemo se i ubuduće u svojoj politici, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu.

Polazeći od svega toga, mi smatramo da se samo u uslovima unapređivanja dobrosusjedske saradnje mogu uspješno rješavati i problemi položaja i prava narodnosti. I to utoliko uspješnije ukoliko su odnosi između susjeda bolji i saradnja razvijenija.

Naši odnosi i saradnja sa susjednom socijalističkom Albanijom dosta se dobro razvijaju. Mi smatramo da postoje mogućnosti za dalje unapređivanje ravnopravne saradnje koja je, nesumnjivo, u obostranom interesu. Mi smo često ukazivali na zajednički interes naroda naše dvije zemlje da čuvaju i jačaju svoju nezavisnost, samostalnost i pravo na vlastiti put razvoja i života Polazeći od toga, narodi naših zemalja zainteresovani su i za učvršćenje mira i bezbjednosti na Balkanu i u Sredozemlju.

Naša zemlja je veoma zainteresovana za razvoj svestrane demokratske saradnje i jačanje bezbjednosti u Evropi. Mi imamo razvijene, uzajamno korisne odnose sa svim evropskim zemljama i nastojimo da budu još svestraniji.

Imajući u vidu dobra iskustva u saradnji na pitanjima evropske bezbjednosti i mira mi posebno želimo da nastavimo takvu saradnju sa neutralnim zemljama Evrope.

Naša zemlja i Savez komunista Jugoslavije imaju danas razvijene i veoma dobre odnose sa gotovo svim zemljama i svim progresivnim i demokratskim partijama i pokretima u svijetu. Sa svoje strane nastojaćemo da takve odnose i dalje unapređujemo.

Drugarice i drugovi,

Po onome što su naš pokret i naša revolucija prošli, ostvarili i što danas jesu, oni su zauzeli dostojno mjesto u historiji oslobodilačkih borbi i socijalističkih revolucija.

I u ono teško vrijeme, prije gotovo četrdeset godina, kada je naša zemlja bila okupirana i raskomadana, a cijela Evropa porobljena, kada se svijet našao u košmaru fašističkih ratnih osvajanja, mi, komunisti Jugoslavije, zajedno sa svim naprednim i patriotskim snagama naše zemlje, krenuli smo u odlučnu borbu koja je tražila krajnje samoodricanje i ogromne žrtve, ali koja je našim narodima obezbijedila dostojanstvo i poštovanje u međunarodnoj zajednici.

Oslonili smo se na sopstvene snage, ne prihvatajući ničiju sugestiju da treba ćutati i čekati. Svoju strategiju nismo razrađivali u kabinetima, već u akcijama i ofanzivama. Stopu po stopu smo oslobađali i konačno oslobodili svoju zemlju. Vlastitim snagama, ne potcjenjujući pomoć drugih, za koju se zna kolika je bila, izvojevali smo slobodu i nezavisnost i postavili čvrste temelje novog društvenog uređenja.

Jasno je da se takvim narodima i ljudima ni poslije rata nije mogao nametnuti ničiji diktat, niti će to ikada iko uspjeti.

Oni koji još uvijek gaje iluzije da se propagandnim kampanjama, raznim pritiscima i zastrašivanjima, može promijeniti pozicija Jugoslavije treba da znaju da ovu zemlju i narod ništa ne može pokolebati. Socijalistička, samoupravna i nesvrstana Ju-

goslavija je, iako mala zemlja, u političkom, vojnom i ekonomskom pogledu sposobna i spremna da se odupre svakom eventualnom nasrtaju na tekovine koje smo ostvarili.

Sve generacije, naročito one koje dolaze, moraju uvijek imati na umu velike pouke iz naše dugogodišnje revolucionarne borbe. Jedna od osnovnih je u tome da revolucija može biti pobjedonosna samo ako ima duboke korijene i čvrste oslonce u narodnim masama, ako je revolucionarna avangarda nerazdvojno povezana sa radničkom klasom i svim radnim ljudima, ako ona vjerno izražava njihove neposredne i dugoročne interese.

Vodeća idejno-politička snaga, samim tim, mora snositi odgovornost pred svojom radničkom klasom i narodom. I ne postoje nikakvi »viši ciljevi« koji bi tu odgovornost mogli da pomaknu u drugi plan. Poznato je, uostalom, kako se to odražavalo i na našu Partiju dok se oslanjala na direktive spolja i dok se interesima vlastite klase i naroda nije licem okrenula. Samo partija koja zastupa istinske težnje svoga naroda u stanju je i da istinski ispoljava solidarnost sa svim progresivnim pokretima i snagama.

Na dugom putu koji smo prošli bilo je teškoća i zastoja, prepreka koje su nam drugi stvarali i grešaka koje smo sami pravili. Ali, taj put u svojoj suštini bio je i ostao prav i svijetao. Tako smo i mogli da ostvarimo korjeniti preobražaj naše zemlje, i, što je još važnije — naših ljudi. Pošli smo putem samoupravljanja i neposredne socijalističke demokratije koja u centar društvenih odnosa stavlja radnog čovjeka, kao proizvođača i kao građanina, njegovu ulogu i položaj u društvu.

Naša revolucija mora ostati onakva kakva je uvijek bila: nepokolebljiva u osnovnim opredjeljenjima, humana u nastojanjima da stalno proširuje prostore ljudske slobode i nepomirljiva prema onima koji bi željeli da ugroze njene tekovine i skrenu njene tokove.

Dužnost je svih nas da i ovom prilikom izrazimo priznanje onim generacijama u prošlosti koje nisu štedjele sebe, služeći vjerno ciljevima revolucije; da se podsjetimo, sa najdubljom zahvalnošću, na sve revolucionare i borce koji su dali sve, pa i svoje živote, za ovo što danas imamo.

Drugarice i drugovi,

Naša Partija — to sa ponosom možemo istaći — časno je ispunila svoj historijski dug pred radničkom klasom, radnim ljudima, narodima i narodnostima naše zemlje, pred socijalističkim, oslobodilačkim, progresivnim i demokratskim snagama u svijetu. Tako će biti i ubuduće!

Studije i članci

Jakov Sirotković

Razvoj sistema samoupravnog planiranja*

1. Osnove i zadaci daljeg razvoja sistema samoupravnog planiranja

Koncepcija samoupravnog planiranja udruženog rada u našoj zemlji jasno je teorijski utvrđena, postoje određene ustavne, zakonske i političke osnove, a otpočelo je i njihovo ostvarivanje u praksi. Kako je riječ o kvalitativnim promjenama toga sistema, povezano s razvojem odnosa proizvodnje u cjelini, razumljivo je što ima dosta teškoća u prevladavanju starog sistema i što je neophodno riješiti mnoga pitanja sistemskog, organizacionog i metodskog karaktera, a što nije moguće postići bez mnogo bolje organizirane i angažiranije političke akcije.

Shvaćajući značenje samoupravnog planiranja u udruženom radu, Jedanaesti kongres SKJ je obavezao komuniste da se zalažu

---

* Ovaj tekst, kao i tekst M. Korača, podnet je kao uvodno saopštenje na naučnom skupu »Razvoj sistema samoupravnog planiranja«, koji je, u organizaciji Marksističkog centra CK SK Srbije, održan 24. aprila ove godine u Beogradu.

za njegovo dosljedno i efikasno funkcioniranje, dalje izgrađivanje i ostvarivanje u praksi, uz slijedeće obrazloženje: »To je bitna pretpostavka da radnici, u uvjetima socijalističke robne proizvodnje, ovladaju uvjetima, sredstvima i rezultatima svoga rada i tokovima društvene reprodukcije u cjelini te da se ostvaruje stabilniji dinamičan i usklađen društveno-ekonomski razvoj zemlje. Komunisti i svi radni ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, u samoupravnim interesnim i mjesnim zajednicama, drugim samoupravnim organizacijama i društveno-političkim zajednicama treba da se istrajno bore za samoupravno utvrđivanje sporazuma i dogovora o osnovama plana. U praksi je potrebno oživotvoriti principe kontinuiranog, susretnog i istovremenog planiranja na svim nivoima. Također je potrebno osigurati usklađenost ekonomskoga, socijalnoga i prostornog planiranja. U primjeni i unapređivanju sistema samoupravnog planiranja treba se koristiti rezultatima znanstvenih saznanja i dostignuća.

Ciljeve i zadatke u planovima i programima razvoja treba najneposrednije da određuju radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada. Oni preuzimaju i obaveze za njihovu realizaciju, ali istovremeno i u stalnoj suradnji i sporazumijevanju s radnicima drugih osnovnih organizacija udruženog rada i reprodukcionih cjelina s kojima su povezani. Radnici osnovnih organizacija udruženog rada treba da preuzimaju sve obaveze za realizaciju planova, bilo da se radi o njihovim vlastitim ili zajedničkim planovima. To je i osnovna pretpostavka realnosti planova i njihove usklađenosti sa stvarnim interesima i mogućnostima udruženog rada u cjelini, a i sa raspoloživim sredstvima.

Radi ostvarivanja takve suradnje u oblasti planiranja neophodno je, polazeći od samoupravnog društvenog planiranja, izgraditi organizacijski mehanizam društvenog planiranja koji će se oslanjati na postojeći organizacioni sistem udruženog rada, zajedno s bankama, interesnim zajednicama, komorama, odgovornim planskim organima društveno-političkih zajednica itd. Također treba izgraditi i jedinstvenu metodološku i statističko-dokumentacionu osnovu sistema samoupravnog planiranja.«[1]

U ostvarivanju tih programskih zadataka postignuti su određeni rezultati, ali u pomanjkanju jedne cjelovite i dobro koordinirane društvene akcije to je znatno ispod mogućnosti i potreba, odnosno stanja koje je neophodno mijenjati da bi se, osobito u ostvarivanju razvojne politike i u pripremama za slijedeći petogodišnji plan, otklonile najkrupnije slabosti i učinio značajniji korak naprijed.

---

[1] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ »Uloga i zadaci Saveza komunista Jugoslavije u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, prvi dio, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 117—118.

2. Tendencije razvoja i ocjene stanja našeg planiranja

Planiranje se u procesu razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa stalno mijenjalo i prilagođavalo tim odnosima, ali gotovo uvijek s određenim pomakom, što znači da je ostajalo uvijek relativno više povezano s državno-socijalističkim nosiocima odluka, a što je i njegovo današnje obilježje u svim njegovim aspektima: u organizaciji, metodama, sistemu, programiranju razvoja i ekonomskoj politici.

Kada planiranje promatramo u širem smislu, to jest kao ukupnost utjecaja društva na ekonomski razvoj, onda se može govoriti o tome da je njegovo prilagođavanje potrebama i stupnju razvijenosti samoupravljanja bilo kontinuirano, ali kada ga promatramo kao organizaciju i metode takvog utjecaja, onda je ono zaostajalo za njim u onoj mjeri u kojoj su funkcije države na području privrede zaostajale za samoupravljanjem. Naime, u organizacijskom i metodskom pogledu planiranje se, prije svega, prilagođavalo promjenama funkcija države u privredi, što znači da je ono u procesu smanjivanja tih funkcija, a jačanja samoupravnih, gubilo na svojoj sveobuhvatnosti. Kako se istovremeno nisu razvijali organizacija i metode planiranja samoupravnih nosilaca, to je analitičko-planska osnova društveno-ekonomskog razvoja u cjelini bila sužena. Neki su se problemi ove vrste kasnije ublažili, ali smo još na samom početku izgradnje organizacionih oblika i metoda samoupravnog planiranja.

Sistemski, razvojni i ekonomsko-politički aspekti samoupravnog planiranja u neposrednoj su vezi i uvjetovani su razvojem samoupravljanja i njegovog pretvaranja u osnovni društveni odnos na temelju prava udruženog rada da odlučuje o cjelini reprodukcije.

U prvoj fazi tog razvoja, u zaoštrenim suprotnostima između državnog monopola nad akumulacijom i pri još potisnutom utjecaju neposrednih proizvođača u sistemu odlučivanja u radnoj organizaciji, ono što je bitno za konstituiranje osnova samoupravnog planiranja bilo je povezano s ostvarivanjem odlučujućeg utjecaja samoupravljanja na ciljeve ekonomske politike, sistem i politiku dohotka. Briga za čovjeka i za podizanje materijalnih i kulturnih uvjeta života radnih ljudi već je u planu za razdoblje od 1957. do 1961. godine bila polazna osnova razvoja, a Program SKJ iz 1958. je to utvrdio kao osnovni cilj socijalističke ekonomske politike Jugoslavije. To je i početak zaokreta u politici proširene reprodukcije kada se od politike kapitalne izgradnje, kojoj je u osnovi profit bio motiv (akumulacija radi akumulacije), prelazi na politiku uravnoteženog razvoja, s dohotkom kao osnovnim pokretačkim motivom.

Vrlo je rano bilo jasno da stabilnost takvog kretanja ovisi o pretvaranju samoupravljanja u dominantan društveni odnos, prije svega o ostvarivanju prava neposrednih proizvođača i udruženog rada da odlučuju o akumulaciji i proširenoj reprodukciji. Takvi su

ciljevi bili jasno postavljeni reformom 1965. godine, ali ipak se nisu desile kvalitativne promjene u odlučivanju o proširenoj reprodukciji, prije svega zato što istovremeno nisu bile izvršene odgovarajuće promjene u političkom i ekonomskom sistemu. Značajnije promjene nastaju tek 1971. godine donošenjem ustavnih amandmana, zatim promjenom Ustava 1974. i, nešto kasnije, Zakonom o udruženom radu i Zakonom o osnovama sistema društvenog planiranja, te drugim sistemskim izmjenama.

Društveni plan Jugoslavije za razdoblje od 1976. do 1980. godine pripreman je, usvojen i ostvaruje se u vrijeme kada te promjene teku. Stoga je on u svojoj osnovi zasnovan na ustavnim principima prema kojima udruženi rad samoupravno organiziran odlučuje o cjelini reprodukcije, što je omogućilo uklanjanje mnogih slabosti ranijeg sistema i zasnivanje predviđanja na realnijim osnovama. Ali, isto tako, iz toga je proizlazila i potreba naknadne provjere niza pretpostavki na bazi novih spoznaja o funkcioniranju privrednog sistema u nastajanju kao i efikasnosti mehanizama samoupravnog utjecaja u ostvarivanju plana. Mora se, međutim, kazati da je ova provjera do sada bila manjkava, kao što je postojala i sporost u reagiranju koordiniranom društvenom akcijom da se u neophodnoj mjeri otklanjaju uočene slabosti u usvojenim planovima, mjerama i mehanizmu za njihovo ostvarivanje.

3. Osnovni preduvjeti daljeg razvoja sistema samoupravnog planiranja

Zanemarujući vremenski slijed i složenost uvjeta i problema koje je trebalo savladati da bi se došlo do tih spoznaja i rješenja, danas se može kazati da su za jugoslovenski socijalistički samoupravni sistem — kakav je on danas i kakav bi trebalo da bude njegov razvoj — bitna rješenja o osnovnom obliku udruživanja rada i samoupravne organizacije društva, o pokretačkim motivima proizvođača u procesu reprodukcije i o ciljevima razvoja. Razumljivo je da su to i osnove i preduvjeti razvoja sistema samoupravnog planiranja.

Osnovne organizacije udruženog rada formirane su kao jedinice u kojima radnici neposredno ostvaruju svoja samoupravna prava i kao osnovni (ćelijski) oblik udruživanja rada. Na tim pravima, a posredstvom delegatskog zastupanja, zasniva se cjelokupna organizacija društva, širi oblici udruživanja rada i odlučivanje o zajedničkim društvenim poslovima u samoupravnim interesnim zajednicama, u općini, republici i federaciji. U tim organizacijama ostvaruje se pravo radnikâ da samostalno koriste i upravljaju društvenim sredstvima proizvodnje i da odlučuju o uvjetima stjecanja i raspodjele dohotka, to jest o cjelokupnom društvenom procesu reprodukcije, sporazumijevajući se i dogovarajući o tome s radnicima udruženim u druge osnovne organizacije. S tim u vezi, os-

novne organizacije udruženog rada postaju baza cjelokupnog političkog sistema, ekonomskog sistema i ekonomske politike. One su bitno obilježje ekonomske strukture društva, koja upravo time definitivno gubi svoje državno-vlasničko i centralističko obilježje, pa se time suzuje i prostor birokratskog izopačavanja društva. Isto tako, one postaju brana tehnokratizmu, tehnokratsko-birokratskoj sprezi i svakom drugom otuđenom obliku odlučivanja. One postaju i osnovne jedinice robne proizvodnje i samoupravnog planiranja.

Budući da nitko drugi osim radnika udruženih u osnovne organizacije udruženog rada ne može donositi odluke koje se odnose na njihov rad i njihove učinke, znači da su jedino radni ljudi udruženi u svoje osnovne organizacije odgovorni za uvjete svoga rada i života, pa su stoga prvenstveno oni i zainteresirani da ostvare što bolje rezultate. A time se i njihova pozicija kao robnih proizvođača kvalitativno mijenja u odnosu na robnu proizvodnju u bilo kojim drugim društvenim uvjetima. Naime, upravo takva društvena pozicija udruženih proizvođača uvjetuje to da se umjesto profita, dobiti ili akumulacije i fondova javlja ukupan dohodak kao pokretački motiv. To mijenja i karakter dohotka, jer u takvim uvjetima i višak rada dobiva karakter potrebnoga rada, što se, opet, reperkutuje na cjelokupan proces reprodukcije, pa, prema tome, i na planiranje toga procesa, na metode i sredstva utjecaja društva na njegov normalan tok.

Briga za čovjeka i stalno podizanje materijalnih i kulturnih uvjeta života radnih ljudi, kao cilj ekonomske politike samoupravnog društva i udruženog rada, podrazumijeva i brigu za uvjete rada i brigu za standard kao uvjete života u užem smislu. Takav je cilj dan samim društvenim odnosima, mogućnošću da udruženi rad neposredno izrazi i ostvaruje svoje prirodne interese, motivima koji radnog čovjeka pokreću da što bolje koristi sredstva proizvodnje i svoju radnu sposobnost. Sve to skupa vodi zajedničkim planovima i programima rada i razvoja, koji već samim tim postaju realniji, pa tako i osnova za ravnomjerniji i stabilniji razvoj. Prije svega, riječ je o tome da se više ne mogu tolerirati divergentna kretanja osamostaljenih kategorija dohotka (osobito u odnosima između akumulacije i potrošnje), što vodi disproporcionalnoj strukturi proizvodnje s ugrađenim poremećajima u odnosima ponude i tražnje i što vodi cikličkim i kriznim kretanjima.

Očito je, dakle, da upravo jačanje društvene uloge organizacije udruženog rada, razvijanje dohotka kao osnovne kategorije i brige za čovjeka kao osnovnog cilja znači ostvarivanje osnovnih uvjeta za afirmaciju i razvoj sistema samoupravnog planiranja. Proces je vrlo složen, a nalazimo se na njegovu početku, pa je na svakom od tih područja potrebno uložiti više truda i zajednički se efikasnije angažirati za bolje buduće rezultate.

4. Bitno značenje razvoja sistema proširene reprodukcije za samoupravno planiranje

Iz izloženog jasno proizlazi da dalji razvoj samoupravnog planiranja ovisi, prije svega, o suštinskim promjenama u odnosima proizvodnje. Stoga je razumljivo što su ta pitanja, s naglaskom na ustavnoj transformaciji sistema proširene reprodukcije, zauzimala istaknuto mjesto u pripremama za Jedanaesti kongres, u njegovom radu i zaključcima, kao što su ona i danas u prvom planu. Razlozi su izneti već u tezama za ovaj kongres, jer se ostvarivanje u praksi tog sistema smatralo središnjim pitanjem razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i ukupnog materijalnog i društvenog rada. Tamo je i vrlo određeno naznačen pravac akcije, a on bi se trebao sastojati u tome da »radnici u udruženom radu ovladaju cjelinom dohotka i viškom rada i da na toj osnovi ostvaruju svoj samoupravni društveno-ekonomski položaj«, što je i »bitan uslov i osnovni pravac akcije da se eliminiraju izvori i oblici otuđivanja dohotka od samoupravnog udruženog rada i prevaziđe sve ono što otežava ostvarivanje odlučujuće uloge radnika u proširenoj reprodukciji«.[2]

U izvještaju o radu SKJ između dva kongresa neriješena pitanja sistema proširene reprodukcije s pravom se dovode u vezu s nepovoljnom situacijom u oblasti bankarstva. Tako se, nakon vrlo kritičke ocjene stanja u bankarstvu i monetarno-kreditnom sistemu, uz konstataciju da se »banke... još javljaju kao snaga izvan i iznad privrede«, da se »dosadašnja ustavna transformacija bankarstva uglavnom... svodila na formalno, organizaciono prestrojavanje«, da je primarna emisija još otuđena od proizvođača, da se tom emisijom otuđuje dohodak od proizvođača, vrši njegova preraspodjela i utječe na kretanje inflacije itd., — u nastavku kaže:

»Osnovni uzrok takvog stanja u oblasti bankarstva, novca i kredita nalazi se u zadržavanju starih odnosa, u još neriješenim problemima proširene reprodukcije i financiranja društveno-političkih zajednica. Tome je pridonijela i nedovoljna upornost subjektivnih snaga da se odluke Desetog kongresa SKJ i zaključci Predsjedništva CK SKJ dosljedno provode u život.«[3]

»Neophodno je da se u udruženom radu i društveno-političkim zajednicama utvrde takvi programi akcija i mjera kojima će se smanjiti prezaduženost privrede, a krediti u financiranju reprodukcije sve više zamjenjivati udruživanjem rada i sredstava i razvijati samoupravne oblike koncentracije akumulacije.«[4]

---

[2] *Osnovne teze za pripremu stavova i dokumenata Jedanaestog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 11.

[3] *Izvještaj o radu Saveza komunista Jugoslavije i Centralnog komiteta SKJ između Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, str. 87. i 88.

[4] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ, cit. izd., str. 115.

Mora se, na žalost, konstatirati da se u tom pogledu od Kongresa naovamo situacija pogoršala, jer su se nastavile nepovoljne tendencije u otuđivanju akumulacije od udruženog rada. A upravo je rješavanje tih pitanja u prisnoj vezi s daljom transformacijom sistema samoupravnog planiranja u predviđanje i kontrolu procesa reprodukcije od strane udruženog rada. Stoga je sve ono što je o tim pitanjima rečeno u materijalima i dokumentima Jedanaestog kongresa i dalje aktuelno i zahtijeva neodložnu stručnu i političku akciju.

5. Privredni sistem i samoupravno planiranje

Slabosti u sistemu proširene reprodukcije otežavaju ustavnu transformaciju ostalih područja privrednog sistema i njegovo podređivanje pravu udruženog rada da odlučuje o cjelini dohotka. To se očituje osobito na primjerima stanja i funkcioniranja sistema u oblasti tržišta, cijena, monetarno-kreditne politike, sistema financiranja investicija i sistema financiranja ekonomski nedovoljno razvijenih područja, u sistemu ekonomskih odnosa s inozemstvom itd. Sve to usporava i razvoj sistema samoupravnog planiranja.

U materijalima za Jedanaesti kongres bila je dana, također, i nepovoljna ocjena funkcioniranja tržišta, pa je, između ostalog, rečeno:

»Osnovni uzroci koji otežavaju razvijanje i efikasno funkcioniranje jedinstvenoga jugoslovenskog tržišta potječu iz još snažnog prisustva ostataka starih društveno-ekonomskih odnosa u cjelokupnoj reprodukciji, birokratskih i tehnokratskih težnji da se zadrži monopol nad kretanjem rada i sredstava, planiranjem, dohotkom i dr.«[5]

Jačanje uloge socijalističkih republika i pokrajina u našem ustavnom sistemu nesumnjivo je pridonijelo učvršćivanju bratske zajednice jugoslovenskih naroda i narodnosti, kao što omogućuje i širu inicijativu u politici ekonomskog razvoja u skladu sa specifičnostima svake republike i pokrajine na osnovi prava radnika i udruženog rada da odlučuju o cjelini reprodukcije. Međutim, u situaciji kada o pretežnom dijelu sredstava za proširenu reprodukciju još ne odlučuje udruženi rad i kada postoji dosta naglašena teritorijalizacija akumulacije to stanje se može povezati i sa sličnim problemima u vezi s funkcioniranjem jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, jer je i robni promet u naglašenim odnosima teritorijaliziran, a pokazuje se i tendencija pogoršavanja tih odnosa, to jest njegovog većeg zatvaranja u republičke i pokrajinske granice. Nema sumnje da takvo stanje i takva kretanja nisu u

---

[5] *Izvještaj o radu SKJ i CK SKJ između Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ,* cit. izd., str. 87—88.

skladu s realnim tokovima društvene reprodukcije, pa stoga otežavaju i ostvarivanje uvjeta samoupravnog planiranja. Identificiranje takvih pojava i njihova kritička analiza trebalo bi da posluže kao osnova za organiziranu akciju u svim republikama i pokrajinama da se izmijene tendencije spomenutih procesa i da se tako, naporedo s radom na usklađivanju cijeloga privrednog sistema sa ustavnim pravima udruženoga rada, unaprijede i na ovim područjima uvjeti za dalji razvoj samoupravnog planiranja.

U uvjetima kada su sredstva akumulacije organizacija udruženog rada nezadovoljavajuća i kada jača koncentracija tih sredstava u bankama otežana je i transformacija drugih sistemskih područja, jer postoji naglašen pritisak da se sredstva akumulacije osiguraju porastom cijena, novim bankarskim kreditima, većim zaduživanjem u inozemstvu, uključivanjem u sistem ekonomski nedovoljno razvijenih područja, sredstvima iz primarne emisije. Takva je situacija bremenita opasnostima da se i dalje reproduciraju, a negdje i jačaju državne funkcije, da se razvija osamostaljeni bankarski kapital, da se održava monopol prometne sfere, što je sve u suprotnosti sa ustavnim osnovama, pa i sa sistemskim rješenjima koja su već usvojena na većini područja. Organizirana društvena akcija na tim područjima je neophodna kako bi se osigurali uvjeti da se situacija brže mijenja u skladu s pravima udruženog rada, da se ubrza prijelaz na samofinanciranje proširene reprodukcije, što je presudno za ostvarivanje procesa udruživanja rada i sredstava, pa stoga i za razvoj samoupravnog planiranja.

6. **Ekonomska politika i samoupravno planiranje**

Može se kazati da sadašnje konfliktno stanje u kojem se nalazi naša ekonomska politika također otežava proces razvoja samoupravnog planiranja. Naime, Petogodišnji plan za razdoblje od 1976. do 1980. godine ostvaruje se na nekim područjima znatno iznad, a u nekima ispod predviđanja. Vrlo je brz rast proizvodnje, investicija, zaposlenosti i osobne potrošnje, ali je niska produktivnost, zaostaje stambena izgradnja, a to se sve skupa odvija u uvjetima inflacionog i deficitarnog financiranja, koje je u određenoj mjeri izvan društvene kontrole.

Za otkrivanje pravih uzroka nepovoljnih privrednih kretanja potrebna je preciznija i adekvatnija analiza, što je nezaobilazna osnova za efikasne mjere. I ovdje imamo siguran oslonac u dokumentima Jedanaestog kongresa, u kojima se, uz ostalo, kaže:

»Obaveza je komunista da se stalno bore za proširenje materijalne osnove udruženog rada u cjelini, jačanjem njegove akumulativne sposobnosti i povećavanjem akumulativnosti. Potrebno je stvarati uvjete za efikasnije usklađivanje odnosa u svim fazama i područjima društvene reprodukcije na temelju marksističke teorije društvene reprodukcije i naše društvene prakse u sistemu

samoupravljanja. To zahtijeva stalno povećavanje dohotka na bazi porasta individualne i društvene produktivnosti rada, takvu raspodjelu čistog dohotka koja će osiguravati jačanje materijalne baze udruženog rada i efikasno prevladavanje preostalih i onemogućavanje novih izvora i oblika otuđivanja dohotka«.[6]

Ne bi se moglo kazati da se u ostvarivanju plana i u tekućoj ekonomskoj politici u neophodnoj mjeri realiziraju ove obaveze i smjernice, koje su od suštinskog značaja za dalji razvoj sistema samoupravnog planiranja.

Ekonomska politika bi također morala voditi računa o tome da se planovi i dokumenti o tekućoj ekonomskoj politici donose pravovremeno i sa svim neophodnim mjerama, što nije bio slučaj ni u ovoj godini. Naime, niz mjera koje se sada predlažu u stvari kompletiraju rezoluciju za 1979. godinu, ali sa zakašnjenjem koje je već dovelo do neželjenih posljedica.

Također bi bilo neophodno da se, i pored slabosti funkcioniranja i nekompletnosti samoupravnog privrednog sistema, primjenjuju sistemska rješenja o samoupravnom planiranju u najvećoj mogućoj mjeri. Pored ostalog, to se odnosi i na princip i metodu kontinuiranog planiranja, što zauzima značajno mjesto u usvojenom sistemu. Međutim, u dosadašnjem ostvarivanju Petogodišnjeg plana, i pored činjenice što postoje veća odstupanja u stvarnim kretanjima od planom utvrđenih zadataka na više područja, i u kvantitativnom i u kvalitativnom pogledu, nisu poduzete odgovarajuće mjere, koje bi značile neophodne promjene usvojenih planskih osnova ekonomske politike, u skladu sa stavovima o kontinuiranom planiranju. I na tom području valjalo bi, stoga, učiniti korak naprijed, zauzeti stavove u kojim slučajevima je to neophodno, jer to samo pridonosi realističnosti planova, neposrednije ih povezuje sa stvarnom situacijom, što je od nesumnjivog značaja za unapređivanje samoupravnog planiranja.

7. Neka osnovna organizaciona i metodska pitanja samoupravnog planiranja

Sistem samoupravnog planiranja se u svojoj suštini svodi na svjesno usmjeravanje i kontrolu procesa društvene reprodukcije od strane udruženog rada u kojem procesu radni ljudi uređuju i svoje međusobne odnose. Taj je sistem vrlo složen i nužno ima svoje specifične organizacione oblike i metode. Organizaciona rješenja polaze od organizacija udruženog rada, a nastavljaju se u sve oblike koji su Ustavom i zakonima predviđeni, kao što su radne i složene organizacije udruženog rada, zajednice za plansku i poslovnu suradnju, poslovne zajednice, samoupravne interesne

[6] Rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ, cit. izd., str. 114.

zajednice materijalne proizvodnje, interesne zajednice u sferi slobodne razmjene rada, do svih oblika društveno-političkih zajednica. Konkretni oblici povezivanja u sferi materijalne proizvodnje i prometa, kao i između ovih sfera i društvenih djelatnosti izvan materijalne proizvodnje, vrlo su raznoliki i nije ih moguće unaprijed predvidjeti. Oni nastaju na osnovi neposrednog povezivanja organizacija međusobno ovisnih u reprodukcionom procesu u svim mogućim i raznovrsnim oblicima te povezanosti različitog intenziteta i trajnosti. Za razvoj samoupravnog planiranja od osobitog je značaja da se uspostave trajniji odnosi među proizvodno-prometnim kompleksima, odnosno reprodukcionim cjelinama na bazi međusobnih samoupravnih sporazuma osnovnih organizacija udruženog rada. Taj je proces do sada tekao bez neophodne organizirane društvene akcije i zbog toga nije moglo doći do zadovoljavajućih rezultata. Sada je krajnje vrijeme da se pokrene takva akcija, jer će jedino tako budući plan za razdoblje od 1981. do 1985. godine biti zasnovan na samoupravnim osnovama. To je i osnova da se premoste problemi koji proizlaze iz slabosti sistema i da društveni dogovori na nivou društveno-političkih zajednica također u osnovi proiziđu iz udruženog rada. U tom poslu važan bi bio angažman privrednih komora, planskih i drugih stručnih službi društveno-političkih zajednica i organizacija udruženog rada.

Razvoj sistema samoupravnog planiranja zahtijeva da se cjelokupna organizacija stručnih službi planiranja i statistike unaprijed prilagodi potrebama udruženog rada, kao što je neophodno u istom pravcu unaprijediti i razviti metode ekonomske analize i planiranja i odgovarajuća teorijska istraživanja i rješenja.

Zavodi za planiranje su, prije svega, organi državne uprave, dok je stručna služba planiranja u organizacijama udruženog rada relativno slaba, osim u najrazvijenijim organizacijama. Zavodi za planiranje bi se morali više približiti udruženom radu, a istovremeno bi trebalo uložiti napore da se razvijaju stručne službe planiranja u samom udruženom radu, kao i zajedničke službe na različitim nivoima udruživanja rada, među kojima bi odgovarajuće mjesto trebali imati i analitički organi u bankama i komorama. U istom smislu bi trebalo razvijati i statističku službu, koja je danas još nedovoljno povezana i s potrebama planiranja na nivou društveno-političkih zajednica i s potrebama analize i planiranja u organizacijama udruženog rada.

Metode analize i planiranja za potrebe samoupravnog planiranja su u svojim prvim počecima, jer smo i tu imali u stvari izdvojene sisteme na nivou društveno-političkih zajednica od onih u osnovnim (privrednim i drugim) organizacijama. Sada se nameće potreba da se te metode razvijaju na jedinstvenim osnovama. U razvijanju tih metoda važno je da se sagleda realan položaj svake organizacije udruženog rada u odnosu na druge i u odnosu na

tržište, ali i u odnosu na ukupnu proizvodnju i raspodjelu, kao što je važno i to da se svaki aspekt analize povezuje s cjelinom društvene reprodukcije.

Metode analize ukupnog procesa reprodukcije bitne su kako za analizu proteklog tako i za predviđanje budućeg razvoja. Središnje mjesto u toj analizi ima akumulacija, jer je ona dana strukturom materijalne proizvodnje i bitan je činilac (uvjet) razvoja. Slično značenje u analizi zauzima proizvodnja i potrošnja predmeta rada, koji su bitan materijalni uvjet jednostavne i proširene reprodukcije. Svaka analiza ukupnog procesa reprodukcije nužno mora sadržavati i analizu djelovanja cjelokupnog ekonomskog sistema i mjera ekonomske politike na pojedina područja i faze toga procesa. Nezamjenjiva teorijska osnova u razvijanju tih metoda je Marksova analiza ukupnog procesa reprodukcije. U njenoj razradi i primjeni postignuti su u nas određeni rezultati, što će olakšati dalji rad na njenom prilagođavanju potrebama udruženog rada i samoupravnog planiranja.

U pripremama za novi Petogodišnji plan od 1981. do 1985. godine bilo bi neophodno da se ubrza uspostavljanje tih i drugih uvjeta u cilju afirmiranja procesa samoupravnog planiranja. Od svega je najvažnije to da proces rada na tom planu otpočne u osnovnim organizacijama i interesnim zajednicama i da delegatsko odlučivanje postane dominantan činilac i u društveno-političkim zajednicama. Da bi se premostile teškoće u sistemu, bilo bi potrebno izraditi pretpostavke o daljem razvoju svih sistemskih područja u skladu sa ustavnim pravima u udruženom radu, kao i pretpostavke o materijalnim kretanjima do kojih osnovne organizacije udruženog rada ne mogu doći na temelju svojih analiza, a tiču se njihovog ekonomskog položaja.

Miladin Korać

Teze o teritorijalizaciji robnog prometa i samoupravnog planiranja

Pre nekoliko godina napisao sam rad *Problemi sticanja dohotka i stvaranje sistema samoupravnog planiranja.*[1] Osnovne ideje sadržane u tom radu bile su sledeće: međuzavisnost u sticanju dohotka radnih kolektiva koji su u procesu društvene reprodukcije upućeni jedni na druge ukazuje na interese i potrebu tih radnih kolektiva da zajednički utvrđuju i (svojom sinhronizovanom aktivnošću) ostvaruju svoje razvojne programe. Ti razvojni programi radnih kolektiva koji su međuzavisni u procesu društvene reprodukcije i pripadaju širim proizvodno-prometnim kompleksima morali bi predstavljati osnovu samoupravnog sistema planiranja. Osnovni nosioci tog sistema planiranja morali bi biti sami radni

---

[1] Na osnovu prethodnog dogovora u Veću Saveza sindikata Jugoslavije napisao sam taj rad (novembra 1973) za potrebe iniciranja organizovane društvene akcije koja bi imala za cilj da se postojeći problemi na području sticanja dohotka rešavaju stvaranjem sistema samoupravnog planiranja. On je najpre objavljen u listu »Rad«, br. 47 od 23—28 novembra 1973, a zatim preštampan u časopisu »Ekonomski pregled«, br. 1—3/1976, Zagreb.

kolektivi, koji već u svom knjigovodstvu imaju preciznu evidenciju svih svojih dobavljača i kupaca, to jest svih onih subjekata sa kojima su povezani u procesu društvene reprodukcije i sa kojima bi se morali dogovarati i sporazumevati o razvojnim programima proizvodno-prometnih kompleksa kojima svi zajedno pripadaju.

Ali bez obzira na to što osnovne ideje sadržane u tom radu nisu osporavane, a posebno što Zakon o društvenom planiranju i Zakon o udruženom radu (1976) ne sprečavaju, već upravo stimuliraju nastajanje takvog sistema samoupravnog planiranja, ostaje činjenica da u jugoslovenskoj praksi još ni danas nije započeo proces stvaranja takvog sistema planiranja koji bi se zasnivao na planiranju razvoja ovakvih ili sličnih proizvodno-prometnih kompleksa. Osnovni razlog tome je, po mome mišljenju, to što je izostala organizovana društvena akcija o kojoj je u tom radu govoreno. Međutim, neka novija saznanja, odnosno podaci koji mi tada nisu bili poznati, (jer sam ih dobio pre kratkog vremena), veoma su relevantni za takvu akciju i stvaranje sistema samoupravnog planiranja, koje bi (valjda?) trebalo da započne pripremama za donošenje plana razvoja naše zemlje za period od 1980. do 1985. godine. Zato je korisno ovom prilikom skrenuti pažnju na te podatke i na osnovu njih ukazati na neke moguće pravce nastajanja tog sistema planiranja kod nas.

Republički zavod za statistiku SR Srbije je na osnovu godišnjih izveštaja organizacija udruženog rada u privredi o isporukama roba i usluga po republikama i pokrajinama sredio podatke o obimu i pravcima međurepubličkog i pokrajinskog robnog prometa za period 1970—1976, i to za svaku drugu godinu posebno (1970, 1972, 1974 i 1976).[2] Ti su podaci višestruko zanimljivi.

Oni najpre pokazuju da se za tih sedam godina (1970—1976) ukupan obim robnog prometa u Jugoslaviji (u tekućim cenama) stalno povećavao, odnosno da je porastao za preko četiri puta (indeks 418). Stalno se povećavao i međurepublički i pokrajinski robni promet (indeks 349), ali se znatno brže povećavao unutarrepublički i unutarpokrajinski robni promet (indeks 461). Razlike u ovim indeksima već pokazuju da se u tih sedam godina zapaža i određena tendencija *relativnog smanjivanja* međurepubličkog i pokrajinskog robnog prometa i relativnog povećavanja unutarrepubličkog i unutarpokrajinskog robnog prometa. To je još vidljivije iz sledeće tabele koja je priređena na osnovu tih podataka statističkog zavoda.

---

[2] Ti podaci su objavljeni u biltenima Republičkog zavoda za sta- ... 1978. i 1979. godine.

Obim prometa roba i usluga

Godina	SFRJ	Unutar republika i pokrajina	Između republika i pokrajina	Neraspoređeno (izvoz, rezerve JNA)
1970.	100	59,6%	27,7%	12,7%
1972.	100	61,3%	26,5%	12,2%
1974.	100	63,4%	24,8%	11,8%
1976.	100	65,7%	23,1%	11,2%

Iz ovog pregleda je uočljivo da se najveći deo, to jest oko dve trećine (u 1976) ukupne proizvodnje roba i usluga jugoslovenskih privrednih organizacija realizuje na teritoriji sopstvenih republika i pokrajina, odnosno uočljiva je prisutnost veoma velike teritorijalizacije robnog prometa u našoj zemlji. Postoje i izvesne razlike među republikama i pokrajinama u stepenu te teritorijalizazacije, koje su vidljive iz sledećeg pregleda.

Obim realizacije roba i usluga na teritoriji sopstvene republike i pokrajine

SFRJ (prosek)	1970. 59,6%	(Red)	1972. 61,3%	(Red)	1974. 63,4%	(Red)	1976. 65,7%
1. Crna Gora	48,7%	(1)	53,2%	(1)	55,5%	(3)	62,7%
2. Vojvodina	50,0%	(2)	53,6%	(3)	56,2%	(1)	62,6%
3. Kosovo	56,6%	(5)	62,2%	(2)	55,8%	(2)	62,6%
4. Slovenija	57,8%	(3)	59,2%	(5)	63,3%	(5)	64,5%
5. Srbija — bez pokrajina	60,0%	(4)	60,7%	(4)	62,5%	(6)	65,2%
6. Hrvatska	62,8%	(6)	63,7%	(6)	64,4%	(8)	68,6%
7. Bosna i Hercegovina	63,2%	(7)	65,2%	(8)	68,9%	(7)	67,3%
8. Makedonija	66,5%	(8)	66,6%	(7)	68,3%	(4)	63,4%

Pored razlika u pogledu stepena teritorijalizacije, iz ovog pregleda se vidi da se u ovom sedmogodišnjem periodu u svim republikama i pokrajinama (uz neka kolebanja) stalno povećavao stepen te teritorijalizacije robnog prometa, to jest da se kretao u istom smeru kao i jugoslovenski prosek.

Druga strana ovog procesa teritorijalizacije proizvodnje i prometa je stalno relativno smanjivanje međurepubličkog i pokrajinskog robnog prometa, koje je vidljivo iz sledećeg pregleda.

Obim realizacije roba i usluga na teritorijama drugih republika i pokrajina

	1970.		1972.		1974.		1976.
SFRJ ⌀	27,7%	(Red)	26,7%	(Red)	24,8%	(Red)	23,1%
1. Vojvodina	42,5%	(1)	39,5%	(1)	38,8%	(1)	32,4%
2. Crna Gora	39,0%	(2)	31,7%	(2)	34,1%	(4)	23,7%
3. Kosovo	34,1%	(3)	31,1%	(3)	33,3%	(2)	28,6%
4. Slovenija	30,9%	(4)	27,6%	(4)	26,1%	(5)	23,4%
5. Bosna i Hercegovina	29,5%	(5)	25,8%	(5)	23,1%	(6)	23,0%
6. Makedonija	24,4%	(7)	25,1%	(6)	22,5%	(3)	23,8%
7. Srbija uža bez pokrajina	24,2%	(6)	25,5%	(8)	21,9%	(7)	21,5%
8. Hrvatska	21,9%	(8)	22,4%	(7)	22,2%	(8)	19,9%

Ovaj pregled pokazuje da pojedine republike i pokrajine različite procente svoje proizvodnje roba i usluga realizuju na teritorijama drugih republika i pokrajina. Ali je iz njega uočljivo i to da se u svim republikama i pokrajinama ti procenti (uz izvesna kolebanja) stalno smanjuju, odnosno da se obim međurepubličkog i pokrajinskog prometa roba i usluga relativno smanjuje, iako se apsolutno povećava.

Bliža analiza ovih podataka o obimu i pravcima međurepubličkog i pokrajinskog prometa roba i usluga omogućuje da se, pored drugih saznanja[3], uoči i trajna regionalna usmerenost kretanja roba iz jednih republika i pokrajina u druge. Uočljivo je, naime, da je najveći deo roba i usluga (70% do 90%) koje ulaze u ovaj promet trajno usmeren u pravcu *malog broja uvek istih republika i pokrajina.* Tako je *79—82%* svih roba i usluga koje iz *Bosne i Hercegovine* odlaze u druge republike i pokrajine trajno usmereno ka sledeće tri republike: Srbiji — bez pokrajina (37—39%), Hrvatskoj (30—31%) i Sloveniji (12—14%). *Iz Crne Gore 77—81%* roba stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (50—59%), Bosnu i Hercegovinu (11—17%) i Hrvatsku (10—15%). *Iz Hrvatske 79—82%* roba i usluga stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (26—33%), Sloveniju (25—30%) i Bosnu i Hercegovinu (22—23%). *Iz Makedonije 75—77%* roba i usluga stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (42—47%), Hrvatsku (16—18%) i Sloveniju (12—15%). *Iz Slovenije 80—92%* roba i usluga stalno odlazi u Hrvatsku (40—43%), Srbiju — bez pokrajina (27—38%) i Bosnu i Hercegovinu (12—13%). *Iz Vojvodine 79—84%* roba i usluga stalno odlazi u Srbiju — bez pokrajina (48—52%), Hrvatsku (18—22%) i Bosnu i Hercegovinu (10—14%). *Sa Kosova 68—80%* roba i usluga stalno odlazi samo na područje sledeće dve republike: Srbije — bez pokrajina (52—67%)

[3] Iz ovog podatka je uočljivo i to da je uža teritorija Srbije, za sve republike i pokrajine (izuzev Slovenije) najznačajnije područje plasmana njihovih roba i usluga, a da je za Sloveniju u tom pogledu najznačajnija Hrvatska.

i Makedonije (10—20%). Robni tokovi sa užeg područja Srbije u druge republike i pokrajine nešto su razuđeniji od ovih, ali se i oni trajno reprodukuju. Tako *sa uže teritorije Srbije 83—85%* roba i usluga stalno odlazi u sledeće republike i pokrajine: Hrvatsku (20—24%), Vojvodinu (17—20%), Bosnu i Hercegovinu (17—18%), Sloveniju (13—14%) i Makedoniju (12—13%).[4]

Dakle, svi ovi statistički podaci pokazuju dve stvari:

Prvo, visok stepen teritorijalizacije proizvodnje i prometa u našoj zemlji, pa stoga i relativno mali obim međurepubličke i pokrajinske razmene.

Drugo, relativno visok stepen regionalne usmerenosti međurepubličkog i pokrajinskog prometa roba i usluga, koji se trajno reprodukuje.

Sigurno je da svi ovi podaci ukazuju na potrebu preispitivanja nekih naših predstava o jedinstvenosti jugoslovenskog tržišta i da podstiču na razmišljanja o tome gde se nalaze stvarni uzroci ovakve teritorijalizacije robnog prometa i kakve posledice mogu nastati ako se ove tendencije povišavanja stepena te teritorijalizacije i regionalne usmerenosti robnog prometa nastave i u budućnosti. Iako su to vrlo izazovne teme. o njima ovom prilikom neću raspravljati. Ali za temu koju ovde razmatram značajno je, u vezi s tim podacima, konstatovati sledeće.

Neosporno je da velike aglomeracije, odnosno koncentracije stanovništva i proizvodnje na određenim teritorijama već same po sebi u određenoj meri utiču i na teritorijalizaciju robnog prometa. Zbog toga je sasvim izvesno da se teritorijalizacija proizvodnje i robnog prometa u jugoslovenskim uslovima nikako ne ograničava na republičke i pokrajinske granice (na koje se odnose ovi podaci), već da je ona prevashodno vezana za uže teritorije svih republika i pokrajina. Na primer, u Srbiji, bez pokrajina, za područje Beograda, Niša, Kragujevca i nekih drugih većih gradova. Slično je i u svim drugim republikama i pokrajinama: u Sloveniji (Ljubljana, Kranj, Maribor, Kopar); Hrvatskoj (Zagreb, Rijeka, Split, Osijek itd.); Bosni i Hercegovini (Sarajevo, Tuzla, Banja Luka. Mostar); Crnoj Gori (Titograd, Nikšić); Makedoniji (Skoplje, Titov Veles, Bitolj): Kosovu (Priština, Kosovska Mitrovica); Vojvodini (Novi Sad, Subotica, Zrenjanin). Iako još nemamo podataka na osnovu kojih bismo mogli tačno utvrditi stvarni stepen teritorijalizacije robnog prometa na svim tim užim područjima, neospor-

---

[4] Republički zavod za statistiku je ovu regionalnu usmerenost robnog prometa uže teritorije SR Srbije i obe pokrajine iskazao ne samo globalno, već i po svim elementima input-output tabele. Pošto nema nikakvih teškoća da se to isto uradi za sve naše republike, taj bi posao trebalo obaviti, jer bi se na osnovu tih elemenata moglo doći i do mnogih saznanja koja su značajna i za temu koju ovde razmatramo.

no je da upravo stoga što je teritorijalizacija tu prisutna i ovi podaci o međurepubličkom i pokrajinskom robnom prometu pokazuju tako visok stepen teritorijalizacije robnog prometa u svim republikama i pokrajinama.

Nesporno je, isto tako, da bi ti podaci o stepenu teritorijalizacije robnog prometa na užim područjima republika i pokrajina omogućili da se utvrde i pravci kretanja roba između tih užih područja unutar svih republika i pokrajina. Naime, da se identifikuje regionalna usmerenost robnog prometa koja se trajno reprodukuje ne samo između, već i unutar svih republika i pokrajina. Sve to upućuje na zaključak da u našoj zemlji nikako nije prisutna teritorijalizacija i regionalna usmerenost robnog prometa samo između republika i pokrajina, već i unutar svake od njih.

Sva ta saznanja o teritorijalizaciji i regionalnoj usmerenosti robnog prometa unutar i između republika i pokrajina morala bi se imati na umu pri iniciranju društvene akcije koja bi imala cilj da ubrza procese dogovaranja i sporazumevanja o programima razvoja najznačajnijih proizvodno-prometnih kompleksa, odnosno pri stvaranju sistema samoupravnog planiranja u našoj zemlji. Izvesno je, naime, da samoupravni sistem planiranja ne može u praksi uopšte funkcionisati ako nije neposredno povezan s realnim tokovima društvene reprodukcije. Zbog toga i izgleda razumno da se i njegovo stvaranje neposredno poveže s postojećom teritorijalizacijom i regionalnom usmerenošću robnog prometa, koje su bitna obeležja sadašnjih realnih tokova društvene reprodukcije u našoj zemlji. Kako bi se to moglo učiniti? Sledeće teze bi mogle služiti kao podsticaj za traženje odgovora na to pitanje.

Izgleda da bi se taj sistem u praksi mogao najlakše stvoriti ako bi se pošlo od postojećeg stanja u pogledu teritorijalizacije i regionalne usmerenosti robnog prometa, to jest ako bi se najpre u većim gradovima ili njihovim širim područjima, na kojima je ostvaren znatniji stepen teritorijalizacije proizvodnje i robnog prometa, započelo sa stvaranjem osnovne mreže sistema samoupravnog planiranja. Naime, ako bi se na tim užim područjima identifikovao određeni broj proizvodno-prometnih kompleksa koji obuhvataju najznačajnije proizvođače i kupce datih vrsta roba i stimuliralo njihovo zajedničko dogovaranje i sporazumevanje o planovima razvoja tih proizvodno-prometnih kompleksa. Sigurno je da bi u zavisnosti od stepena stvarne međuzavisnosti radnih kolektiva u reprodukcionom procesu ukupan broj proizvodno-prometnih kompleksa na pojedinim od tih užih područja morao biti veći ili manji. A izvesno je da se određeni radni kolektivi sa tih užih područja moraju, zbog međuzavisnosti u procesu reprodukcije, povezivati u proizvodno-prometne komplekse s radnim kolektivima drugih teritorija.

Ako bi se postojeća regionalna usmerenost robnog prometa unutar republika i pokrajina prihvatila kao orijentacija za identifikovanje proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatili međuzavisne radne kolektive sa širih teritorija, onda bi se na tu osnovnu mrežu samoupravnog sistema planiranja mogao nadovezati još jedan broj proizvodno-prometnih kompleksa koji obuhvataju teritoriju većeg broja gradova ili širih područja unutar svih republika i pokrajina. Naime, u svim republikama i pokrajinama bi se na proizvodno-prometne komplekse većih gradova mogao nadovezati i određeni broj proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatali radne kolektive tih širih teritorija i koji bi zajedničkim dogovaranjem i sporazumevanjem utvrdili i ostvarili planove razvoja tih proizvodno-prometnih kompleksa. Razumljivo je da bi, saglasno stvarnom stepenu međuzavisnosti radnih kolektiva u reprodukcionom procesu, i broj tih širih proizvodno-prometnih kompleksa u pojedinim republikama i pokrajinama morao biti različit.

Ako bi izneti podaci o regionalnoj usmerenosti robnog prometa između republika i pokrajina (koja se, kao što smo videli, trajno reprodukuje) služili kao osnovna orijentacija za identifikovanje proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatali (u reprodukcionom procesu međuzavisne) radne kolektive sa teritorija različitih republika i pokrajina, onda se na osnovu tih podataka mora zaključiti sledeće. Pre svega, izgleda da zbog ograničenosti obima i teritorijalne usmerenosti robnog prometa između republika i pokrajina u sadašnjem momentu objektivno nije ni moguće identifikovati bilo koji proizvodno-prometni kompleks koji bi obuhvatio radne kolektive sa teritorija svih naših republika i pokrajina. Preciznije govoreći, takvi proizvodno-prometni kompleksi bi u sadašnjem momentu pre mogli biti izuzetak nego pravilo. Ali ovi podaci iz kojih je vidljivo trajno reprodukovanje određenih pravaca međurepubličke i pokrajinske robne razmene pokazuju da postoji objektivna mogućnost identifikovanja određenog broja proizvodno-prometnih kompleksa koji bi obuhvatali, u reprodukcionom procesu međuzavisne, radne kolektive sa teritorija onih republika i pokrajina između kojih postoji intenzivni promet roba i usluga. Naime, takvih proizvodno-prometnih kompleksa u kojima bi radni kolektivi sa teritorije jednog broja republika i pokrajina zajedničkim dogovorima i sporazumima utvrđivali i ostvarivali razvojne programe tih reprodukcionih celina. Prirodno je da bi vrste i broj takvih proizvodno-prometnih kompleksa u koje bi ulazili radni kolektivi sa teritorije različitih republika i pokrajina morali zavisiti od stvarnog intenziteta njihove međuzavisnosti u procesu društvene reprodukcje.

Dakle, na taj način, to jest nastajanjem osnovne mreže sistema samoupravnog planiranja na užim područjima i nadovezivanjem na nju određenog broja proizvodno-prometnih kompleksa, kako unutar tako i između pojedinih republika i pokrajina, mogao

bi se stvoriti celovit sistem samoupravnog planiranja u našoj zemlji, kojim bi morali biti obuhvaćeni ne samo radni kolektivi iz oblasti privrede već i iz neprivrednih delatnosti, kao i sve društveno-političke zajednice.

Taj sistem samoupravnog planiranja koji bi se nadovezivao na stvarne tokove društvene reprodukcije i na postojeće stanje teritorijalizacije i regionalne usmerenosti robnog prometa u našoj zemlji nikako ne bi morao reprodukovati niti dalje produbljivati zatečeno stanje. Naprotiv, on bi samo mogao doprineti ekonomskim i drugim interesima subjektivnih nosilaca tog sistema planiranja.

Blaženka Despot

Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju

I

Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju — to pitanje sadrži pretpostavku da tehnologija nije društveno-ekonomski i klasno neutralna. Ta pretpostavka, pak, utemeljena je na historijski dugoj raspravi o odnosu »proizvodnih snaga« i »proizvodnih odnosa«, ili, bliže rečeno, kapitalističkog i socijalističkog načina proizvodnje, kao i odnosu suvremene industrijske proizvodnje, tehnologije i vlasništva na sredstvima za proizvodnju. U većini rasprava dominira mehanicističko shvaćanje odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, kao dva relativno odvojena entiteta; u tom shvaćanju je naglasak ili na proizvodnim snagama, posebno nauci, koja »osigurava materijalnu bazu komunizma«, ili na proizvodnim odnosima, koji, *eo ipso*, stvaraju novi, socijalistički način proizvodnje. Egzemplarna je za prvi slučaj teza o nauci »kao neposrednoj proizvodnoj snazi komunizma«, koju je 1954. istakao S. Strumilin, a zvanično je usvojio XXII kongres KP SSSR. Za drugog au-

tora, Kedrova, nauka je čak postala »osnova« razvitka tehnologije i proizvodnje: naučno-tehnička revolucija se prikazuje kao preokretanje piramide »proizvodnja — tehnika — nauka«.

Najkonzekventnije je taj utjecaj proizvodne snage nauke artikulirao P. Boccara kao sve veći utjecaj proizvodnje sa strane intelektualnog rada (kontrola i reguliranje procesa proizvodnje, automatizacija, »kibernetizacija«). »Iz toga proizlazi da odlučujući faktor povećanja proizvodnje nije više razvitak sredstava za proizvodnju (akumulacija stalnog kapitala), već »razvitak ljudskog faktora«, »čovekovih stvaralačkih sposobnosti« itd. Od modela »ekstenzivnog« rasta prelazi se na model »intenzivnog« rasta. Zbog toga »tehnička revolucija« samom svojom suštinom dolazi u suprotnost s prirodom proizvodnih snaga koje su proistekle iz industrijske revolucije i koje suštinski odgovaraju kapitalističkoj strukturi.«[1]

U tome se ništa ne mijenja ako se akcenat prenosi na proizvodne odnose, gdje se u biti sadrže iste formulacije i problematika. Primjerice, 1952. Jarošenko je definirao komunizam kao »najviši oblik racionalne organizacije proizvodnih snaga«. Staljinova rektifikacija njegove tvrdnje jest da »odnosi proizvodnje uvijek igraju značajnu ulogu i da u izvjesnim historijskim periodima mogu ne »zaostajati« za proizvodnim snagama, već im »prethoditi i tako vršiti ulogu stimulansa, a ne kočnice«.[2]

Očito je da je ova intervencija ostala na terenu »modela«: prethoditi — zaostajati.

U drugom slučaju pomjeranja akcenata na proizvodne odnose kineski teoretičari, pozivajući se na Mao Tse-Tunga: »O protivrečnostima«, konstatiraju da u određenim uslovima odnosi proizvodnje »mogu igrati glavnu, odlučujuću ulogu«, ali ipak govore »O protivrečnosti proizvodnih snaga i odnosa«, koja predstavlja »fundamentalnu protivrečnost«. Iz toga slijedi da se »avangardna klasa« mora boriti za nove proizvodne snage, a time se bori protiv starih proizvodnih odnosa, čiji su subjekt »eksploatatorske klase«. Tako se dolazi do primata čovjeka kao »prvog faktora proizvodnih snaga«, a »rezultati rada su funkcija čovjekove ideologije«. U »Sedmoj tezi Velike kineske revolucije« kaže se: »Praviti revoluciju i unaprediti proizvodnju«.[3] Ovdje se ideološka borba u »humanističkoj« definiciji radne snage, koja ima za cilj preobrazbu radnikove svijesti, veže uz proizvodnju.

---

[1] P. Boccara: *Etudes sur le capitalisme monopoliste d'Etat, sa crise et son issue;* citirano prema: »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 97—98.

[2] Vidi »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 106.

[3] Ibid., str. 108.

Ni jedna od ovih teza ne problematizira specifičnost karaktera socijalističkih proizvodnih snaga, pa to navodi mnoge zapadne komunističke autore da naglase mehanicistički karakter revizionističkih analiza »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa«, sa željom da utemelje primat revolucionarnih proizvodnih odnosa. Primjerice, Gilles razumije postojanje te mehanicističke protivurječnosti kao »unutrašnju suprotnost kapitalističkog sistema«.[4] Ovladavanje odnosâ proizvodnje nad ovom protivurječnošću nemisaono se završava u konstataciji da je kapitalističkom načinu proizvodnje stroj »sredstvo eksploatacije«, a u socijalističkoj privredi »sredstvo uštede rada«.

Pomak isticanja razrješavanja protivurječnosti odnosa »proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« sa samih proizvodnih snaga na proizvodne odnose, ili obratno, utemeljen na mehanicističkom razdvajanju proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, u kojem je pretpostavljeno da i jedna i druga strana imaju svoju »esenciju«, ukazuje i na ideološku elaboraciju problema, naime, da u oba slučaja nastaje povijesno novi način proizvodnje — socijalistički način proizvodnje. To je i razumljivo, jer je proizvodna snaga svakog društva i ideologija koju ona proizvodi: kapitalizam slobodu radnika i građanina, socijalizam: epohalnost svojih proizvodnih odnosa (ukinuto privatno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju). Iz proizvodne snage ove socijalističke ideologije da je odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, tehnologije i načina upravljanja i raspolaganja viškom rada u biti riješen, potisnut je sâm problem u drugi plan tematiziranja, često bezupitno uspostavljen; naprotiv, on postaje predmet interesiranja marksističkih i socijalističkih teoretičara u razvijenim kapitalističkim zemljama, kao i izgrađivanje revolucionarne teorije za revolucionarnu strategiju radničke klase, koja se ne može zadovoljiti ideologijskim stavom da je »otuđenje« moguće ukinuti samim aktom ukidanja privatnog vlasništva, pravnom eksproprijacijom i ukazivanjem na empirijski »model« socijalističkog »razotuđenja« u ukidanju najamnih odnosa.

Zbog ove očite teorijske insuficijencije, a time i gubljenja ideološkog prestiža, kao i diskrepancije između proklamiranog razotuđenja radničke klase i njenog stvarnog proizvodnog života, kod teoretičara iz »socio-empirijskih socijalizama« javlja se potreba za objašnjavanjem uzroka otuđenja. Na znanstvenoj međunarodnoj konferenciji u saopćenju »Filozofija i povijesno pitanje tehničkih znanosti« 1978. u Dresdenu[5] G. Klaus (DDR), R. S. Kossolapow (SSSR), K. Markova (ČSR), A. Schaff (Poljska) zastupali su mišlje

---

[4] Gilles, *Le PCF capitalisme d'Etat et tehnocratie avancée Communisme,* citirano prema: »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 109.

[5] »Philosophie und historische Fragen der technische Wissenschaft«, Seite 48, vom 10. Oktober bis 13. Oktober 1978, Dresden.

nje da u socijalizmu postoji »tehničko otuđenje«, pojam kojega nije moguće naći u Marxa, jer se njegova teorija nije direktno konfrontirala sa specifičnim uvjetima socio-empirijskih socijalizama. Uvođenje pojma »tehničko otuđenje« autori su utemeljili na slijedećem: »(1) sa socijalističkom revolucijom mora biti preuzeta materijalno-tehnička baza; (2) heteronomnost postojećeg stupnja tehnifikacije rada vodi različitom izražavanju motivacije i zadovoljstva radnika kao i inicijative zaposlenih; (3) različit je tempo isticanja zahtjeva sa sadržajem rada i mogućnosti njegovog zadovoljavanja; (4) mogućnost divergencije, na primjer u nedostatku ideološko-političke djelatnosti, između objektivnog značaja rada i subjektivnog svjesnog odražavanja kod proizvođača; (5) nema prestabilirane harmonije između automatizacije proizvodnje i povišenja stvaralačkog udjela radnika«. S tako dobivenim pojmom »tehničkog otuđenja« zaključili su da je izgrađivanje rada kao prve životne potrebe komunističkog načina proizvodnje dubok dijalektički proces.

U diskusiji koja se poslije toga vodila hipoteza o »tehničkom otuđenju« nije naišla na odobravanje, a argumentaciju protiv nje sadrži izlaganje D. Belau: »Pošto ostaje nezapažena nesmetana, izvanredna cirkulacija ljudskih bitnih snaga u socijalizmu, izopačena je dijalektika karaktera i sadržaja rada, rastuće svestrane inicijative zaposlenih u socijalističkom društvu, a obezvrijeđena je i mogućnost progresivnog lika sadržaja rada. Osim toga, ne cijeni se tendencija da se sa stvaranjem materijalno-tehničke baze komunizma sadržaj rada uočljivo homogenizira sa svojom stvaralačkom potencijom«.[6]

Pokušaj utemeljenja pojma »tehničko otuđenje« kao operacionalnog pojma spram puke ideologije nepostojanja otuđenja — u našem orbitu razmišljanja »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« — samo je prividno nov. Naime, dok je u osporavanju »tehničkog otuđenja« plauzibilna proizvodna snaga ideologije, a u problematiziranju »tehničkog otuđenja« skrivena deideologizacija, u smislu stvarnog stanja proizvodnje i radnika, u oba je slučaja pretpostavka mehanicističko shvaćanje »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa«, pri čemu je ne samo afirmiran primat proizvodnih snaga, već mu je pripisana i »esencija«.[7]

---

[6] Ibid., str. 48.

[7] Vidi, primjerice, A. Gorz: »Zar niste zapazili da *ad nauseam* pokazujemo kako kapitalizam svuda potčinjava živi rad mrtvom radu, kako »logika« kapitala, tj. njegovi nepromenljivi zahtevi nameću svoj zakon u svim domenima društvenog i individualnog života? Kada društva sovjetskog tipa nastavljaju sa tim potčinjavanjem živoga rada mrtvom radu, životnih zahteva individua nepromenljivim zahtevima koje nameću sredstva za proizvodnju — ne osećam nikakvu potrebu da naglasim kako je reč o *kapitalističkim društvima.* Zaključak je ja-

Pojam »protivurječnosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« pokazuje svoj mehanicistički i revizionistički karakter, u kojem pomicanje fokusa iz proizvodnih snaga na odnose, ili iz proizvodnih odnosa na proizvodne snage, ostaje uvijek unutar starog načina proizvodnje, unutar »otuđenja«, unutar najamnog odnosa radnika. Sama »protivurječnost proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« je protivurječnost kapitalističkog načina proizvodnje, koja se ne ukida premještanjem vodeće uloge jedne ili druge strane. Ideologija proizvodnih snaga kao ideologija radničke klase, »čovjeka« koji unapređuje proizvodne snage na »preuzetoj materijalno-tehničkoj bazi« u socijalizmu, ostavlja neupitnim i čak bitno deproblematizira sam taj odnos. Ta će ideologija navesti neke zapadne komunističke teoretičare da artikuliraju logiku kapitalizma kao vladavinu mrtvog rada nad živim i da proglase ta društva, jer se u njima nastavlja ta logika — kapitalističkim.[8]

Dakle, da bismo izašli iz vladavine mrtvoga rada nad živim radom, iz kapitalističkog načina proizvodnje, potrebno nam je da proizvodne snage i proizvodne odnose promatramo u »harmoniji«, u »jedinstvu«. Za takvo je promatranje, pak, metodologijska pretpostavka redefiniranje pojma »proizvodne snage«.

Mehanicistička definicija proizvodnih snaga temelji se na »fetišizmu kapitala«, na iluziji da je sam kapital proizvodan. Kako sam *»capital fixe predstavlja sredstvo za proizvodnju u emfatičkom smislu«*[9], očito je da se fetišizacija kapitala odnosi prvenstveno na fetišizaciju sredstava za proizvodnju. Pri tome se ništa ne mijenja ako se kaže da nauka postaje osnovna proizvodna snaga, jer je ona proizvodna snaga kapitala, odnosno njegovog »emfatičkog« smisla u sredstvima za proizvodnju.[10] Stoga, s pravom, zaključuje A. G. Magaline: »Otuda se ovo pretvaranje »nauke« u proizvodnu snagu ne može smatrati kao element konstituisanja »materijalne baze komunizma«. Socijalističko pretvaranje »nauke« u proizvodnu snagu pretpostavlja *ukidanje kapitalističkog odvajanja »nauke« od proizvođača, što znači i ukidanje »nauke« kao takve* (kurziv — B. D.)[11] Spoznaja fetiškog karaktera kapitala i fetiškog karaktera nauke, kao puka teorija i kontemplacija, nije dovoljna za ukidanje tog fetiškog karaktera samog, kao što otkrivanje fetiškog karaktera

---

san: u tim društvima još nisu ukinuti *kapitalistički odnosi proizvodnje«* (A. Gorz, *Za kritiku proizvodnih snaga*, citirano prema: »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 226).

[8] Vidi napomenu 7.

[9] K. Marx, *Temelji slobode*, Zagreb, 1974, str. 280.

[10] Bl. Despot, *Um i sreća u relativno udruženom radu*, »Gledišta«, br. 10, 11—12/1978.

[11] »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 105.

robe nije dovoljno za ukidanje robno-novčane proizvodnje. Budući da su »kapital«, sredstva za proizvodnju i sâm način proizvodnje postali realni, praktični uvjet za njihovo nadvladavanje, problem je očito složeniji, a razrješenje jest dugotrajni proizvodno-klasni proces, povijesna praksa. Da se na temelju ovih praktičnih uvjeta, koji su ujedno uvjet za nadvladavanje vlastitih uvjeta, stvar ne zaustavi na »tehničkom otuđenju«, potrebno je podsjetiti: »Pokazuju li se, s jedne strane, predgrađanske faze kao *samo historijske*, tj. ukinute pretpostavke, to se dosadašnji uvjeti proizvodnje pokazuju kao uvjeti koji *ukidaju sami sebe* i stoga kao uvjeti koji postavljaju *historijske pretpostavke* za jedno novo društveno stanje«.[12]

Otuda »harmonija »proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa« kao nova *sinteza* — pretpostavka je definicije, odnosno redefinicije proizvodnih snaga. Za ovu redefiniciju pojma »proizvodnih snaga« pretpostavka je univerzalnost individuuma. »Ali radi toga je prije svega potrebno da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uvjet proizvodnje*, da određeni *uvjeti proizvodnje* ne budu postavljeni kao granice za razvoj proizvodnih snaga«.[13] Univerzalnost individuuma koja jest razvoj proizvodnih snaga, koje postaju »uvjet proizvodnje«, a ne da »uvjet« postane njegova granica, pretpostavlja definiciju proizvodne snage kakvu je dao E. Balibar: *»Proizvodne snage su odnos stvarnog prisvajanja«*.

Proizvodne snage kao *odnos stvarnog prisvajanja* pretpostavljaju nepostojanje neke posebne strukture odnosa proizvodnje, već se odnosi proizvodnje materijaliziraju kao odnosi prisvajanja »prirode«. Odnos stvarnog prisvajanja također pretpostavlja da se ovaj ne svodi na prost odnos međusobnog razdvajanja proizvođača, sredstava za rad i predmeta rada u krilu procesa rada (uostalom, bilo bi ispravnije govoriti o »potčinjavanju« nego o »razdvajanju«), već da on obuhvata složenu celinu odnosâ u krilu procesa proizvodnje i reprodukcije (pa i tip artikulacije između proizvodnih jedinica, modaliteta, podele rada u društvu i podele rada u procesu rada itd.) i da pojam proizvodne snage ne obuhvata samo celinu »odnosa« (stvarnog prisvajanja) već isto tako i materijalni način egzistencije agenata i predmeta koje ovi odnosi stavljaju u pokret«.[14]

Ovako definiranim proizvodnim snagama kao *odnosom stvarnog prisvajanja* osigurava se da je postignuti razvojni stupanj proizvodnih snaga uvjet proizvodnje, ali da taj uvjet proizvodnje ne bude postavljen kao granica razvoja proizvodnih snaga. Za analitič-

---

[12] K. Marx, ibid., str. 170

[13] K. Marx, Ibid., str. 246.

[14] A. D. Magaline, *Klasna borba i razvitak proizvodnih snaga*, »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 131.

ku definiciju proizvodnih snaga kao *odnosâ stvarnog prisvajanja* ostaje nam da promislimo što znači da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uvjet proizvodnje,* ili kako mjeriti nivo proizvodnih snaga kada nastaju uvjeti proizvodnje da se razvijaju proizvodne snage koje te određene uvjete proizvodnje ne postavljaju za granice. Ako se, na primjer, stupanj proizvodnih snaga određuje stupnjem razvitka »proizvodnosti rada« ili »stupnjem podruštvljavanja proizvodnih snaga« (koji se može korigirati pomoću tabele koja bi prikazivala evoluciju »tehničkih koeficijenata« razmjene između industrijskih granica),[15] problem bi ostao neriješen pošto »ne postoji razvitak »proizvodnosti rada« po sebi (treba definisati »rad« i »proizvod«), niti podruštvljavanje proizvodnih snaga, koje bi se moglo definisati po sebi, pa dakle i neposredno meriti«.[16]

Prema tome, ne postoji univerzalan način »mjerenja« proizvodnih snaga, uvjeta proizvodnje koji ukidaju same te uvjete, već je to mjerilo determinirano određenim načinom proizvodnje. Za kapitalistički način proizvodnje je mjerilo — kako to određuje Marx — »proizvodna strana društva koja se mjeri sa stalnim kapitalom, koji je njena materijalizacija; stalni kapital predstavlja »mjerilo« razvitka »proizvodne snage rada«, »bogatstvo«. »Mjerilo« razvitka proizvodnih snaga socijalizma je — *slobodno vrijeme.* Ovo slobodno vrijeme za razvitak univerzalne individue nije nikakva apstrakcija, već sama najjača proizvodna snaga — njeno »mjerilo«.[17]

Proizvodne snage bez apstraktne suprotstavljenosti proizvodnim odnosima definiramo kao *odnos stvarnog prisvajanja.* Ovaj odnos stvarnog prisvajanja znači sada da (1) »proizvodni odnosi« ne predstavljaju neku posebnu »strukturu«, (2) da se ujedinjuju u procesu proizvodnje i reprodukcije proizvođači, predmet rada i sredstvo rada, (3) da odnos stvarnog prisvajanja ne znači samo »prisvajanje« u pravnoj sferi.

Mjera stvarnog prisvajanja u socijalizmu je slobodno vrijeme kao mjera univerzalnog razvitka individuuma, koji je ujedno

---

[15] «... gde se stepen podruštvljenosti proizvodnih snaga određuje evolucijom koeficijenata inputa grana i koeficijenata proizvodne upotrebe produkata bez postavljanja problema specifičnih razlika između kapitalističkog i socijalističkog podruštvljavanja proizvodnih snaga.« I dalje: »Sovjetski autori na tradicionalan način prave razliku između »stupnja razvitka« proizvodnih snaga i njihovog »karaktera«, tj. njihov više ili manje »društveni karakter« je samo drugi naziv za stupanj njihovog razvitka« (A. D. Magaline, ibid., str. 132).

[16] Ibid.

[17] »Ušteda radnog vremena jednaka je povećanju slobodnog vremena, tj. vremena za pun razvitak individuuma, razvitak koji sa svoje strane djeluje na proizvodnu snagu rada kao najveća proizvodna snaga. Sa stanovišta neposrednog procesa proizvodnje taj se razvitak može promatrati kao proizvodnja capital fixea, capital fixe being man himself« (K. Marx, *Temelji slobode,* str. 301—302).

najjača proizvodna snaga, uvjet proizvodnje daljnjeg razvitka proizvodnih snaga.

Pitanje kakva je tehnologija potrebna socijalističkom samoupravljanju, koje smo na početku postavili, a da ne bismo upali u apstraktno suprotstavljanje tehnologija-samoupravljanje, odnosno da ne bismo na drugi način uveli apstraktnu protivurječnost »proizvodne snage — proizvodni odnosi«, moramo sada artikulirati kao pitanje *odnosa stvarnog prisvajanja u socijalističkom samoupravljanju.* Budući da pitanje »tehnologija« i »samoupravljanje« samim »i« govori o razdvojenosti proizvodnih snaga, »tehnologije« i »proizvodnih odnosa«, »samoupravljanja«, da se ne vratimo u »tehničko otuđenje« ili »tehnologiju« kao pretpostavku samoupravljanja, bilo bi opravdanije govoriti o *socijalističkoj samoupravljačkoj tehnologiji* kao *odnosu stvarnog prisvajanja.* Pošto je odnosu stvarnog prisvajanja »mjera« slobodno vrijeme — a da se ne vratimo u ideologizaciju apstraktnih »proizvodnih snaga« — pokušat ćemo promisliti takvo »slobodno vrijeme« koje više nije apstraktno suprotstavljeno »radnom vremenu«, već je uvjet za razvitak proizvodnih snaga. Ovako određene *proizvodne snage kao odnos stvarnog prisvajanja,* a kojima je mjera u slobodnom vremenu, pretpostavka su vladavine živoga rada nad mrtvim, minulim, a time ukidanja kapitalističkog načina proizvodnje, »fetišizma kapitala«.

Kako »komunizam za nas nije *stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kome stvarnost treba da se upravlja, mi nazivamo komunizmom *stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje« (K. Marx — F. Engels, *Njemačka ideologija),* a budući da »uvjeti ovog pokreta proizlaze iz sada postojećih pretpostavki«, pokušat ćemo pokazati kako stoji taj stvarni pokret koji ukida postojeće stanje. Dobiveni analitički pojam proizvodnih snaga osiguran je Ustavom i Zakonom o udruženom radu u provođenju društveno-ekonomske funkcije minulog rada, dakle, vladavine živog rada nad minulim. Vidjeli smo da za stvarni pokret nije dovoljna sama spoznaja vladavine »minulog« rada nad »živim«, već praktično nadvladavanje postojećih uvjeta proizvodnje. Za ukidanje kapital-odnosa u razumijevanju bogatstva kao kapital fixea, sredstava za proizvodnju, uzet ćemo deduciranu »mjeru« bogatstva — slobodno vrijeme.

II

U daljnjoj analizi odnosa stvarnog prisvajanja, socijalističkog samoupravljanja, »mjerenja« vladavine živog nad minulim radom, moramo konstatirati postojanje nejasnih predodžbi umjesto jasnog pojma o suštini privatnog vlasništva, što je teorijska zapreka jasnom uvidu našeg komunističkog »*stvarnog stanja*«. Klasno jedinstveni stavovi za socijalističko samoupravljanje kao prostor odnosâ stvarnog prisvajanja, ukidanja otuđenja — idejno-teorijski se raz-

likuju u razumijevanju da »ukidanje samootuđenja čini isti put kao samo otuđenje«, i ostaju na povijesno nižim oblicima razumijevanja suštine privatnog vlasništva. Ono što je Marx prigovorio Proudhonu da privatno vlasništvo shvaća samo sa njegove *objektivne* strane i da time kapital »kao takav« treba ukinuti zastupaju neosvješteno oni koji smatraju da pravno ukidanje privatnog vlasništva, dakle, nacionalizacija sredstava za proizvodnju, *eo ipso*. garantira razotuđenje. Zatim oni dogmatičari koji vide samo *poseban način rada* kao rezultat privatnog vlasništva, kao Fourier, i štetnost podjele rada vežu za njegovo ukidanje — »humanisti«; oni koji *poseban rad* u industrijskoj proizvodnji, kao Saint-Simon, smatraju pretpostavkom razotuđenja — »tehnokrati«. Napokon. oni koji pod komunizmom podrazumijevaju *pozitivno* ukidanje privatnog vlasništva kao *opće privatno vlasništvo* — primitivni komunisti.[18]

Sve ove različitosti u razumijevanju povijesnosti razotuđenja. koje čini isti put kao i samo otuđenje, upravo zbog nametnutih *uvjeta proizvodnje* daljnjem razvijanju odnosa stvarnog prisvajanja su u nas zastupljene, posebno primitivni komunizam. Taj »primitivni komunizam« kao shvaćanje »općeg privatnog vlasništva« determinacija je odnosâ stvarnog prisvajanja u smislu uvjeta daljnjeg razvitka proizvodnih snaga, kako u nametnutim uvjetima proizvodnje tako i u samoupravljačkim subjektima u smislu *stvaranja samih* tih uvjeta proizvodnje. Opće privatno vlasništvo kao *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva je uopćenje i dovršenje tog vlasništva. To je naročito evidentno u apstrahiranju od talenta[19], u razumijevanju posjedovanja kao fizičkom posjedu, u proširenju pojma

---

[18] »Ukidanje samootuđenja čini isti put kao i samo otuđenje. Najprije se razmatra *privatno vlasništvo* samo s njegove objektivne strane — ali se rad promatra kao njegova suština. Stoga je njegov oblik postojanja *kapital*, koji »kao takav« treba ukinuti (Proudhon). Ili se *poseban način rada* — niveliran podijeljeni rad, te stoga neslobodan rad — shvaća kao izvor *štetnosti* privatnog vlasništva i njegova čoveku otuđenog, postojanja — Fourier, koji, shodno fiziokratima, *zemljoradnju* opet shvaća barem kao *izvršni* rad, dok St. Simon, naprotiv, *industrijski rad* kao takav proglašava suštinom i zahtijeva samo još *isključivu* vlast industrijalaca i poboljšanje položaja radnika. *Komunizam* je napokon *pozitivan* izraz ukinutog privatnog vlasništva, prije svega *opće* privatno vlasništvo« (K. Marx, *Privatno vlasništvo i komunizam*, u: *Rani radovi*, Zagreb. 1953, str. 225).

[19] »... u svom prvom obliku samo *uopćenje i dovršenje* toga vlasništva; kao takav, on se pokazuje u dvostrukom obliku, jednom je vlast *predmetnog* vlasništva tako velika njemu nasuprot da hoće uništiti *sve* što nije sposobno da od svih bude posjedovano kao *privatno vlasništvo;* on hoće da na nasilan način apstrahira od talenta itd.« (K. Marx, ibid., str. 225—226).

radnika na sve ljude[20], u negiranju ličnosti[21], u općoj zavisti prema predočenom minimumu.[22] Dakle, unatoč »ukidanju« privatnog vlasništva, primitivni komunizam nije ništa drugo do »*pojavni oblik* podlosti privatnog vlasništva, koje hoće da se postavi kao *pozitivna zajednica*«.[23]

Sve ove nejasne predodžbe o privatnom vlasništvu: one koje ga predočuju *objektivno*, one koje ga predočuju *posebno* i, napokon, one koje ga predočuju *pozitivno* kao primitivni komunizam proizašle su iz uvjetâ proizvodnje koji moraju postati odnos stvarnog prisvajanja kao vladavina živog rada nad minulim, mrtvim. Ove nejasne predodžbe sinhrono povijesno egzistiraju i na njima komunizam »kao stvarni pokret za ukidanje postojećeg stanja« zasniva »uvjete proizvodnje«. Evidentno je da se iz ovih nejasnih predodžbi mora definirati jasan pojam — što je privatno vlasništvo izvan njegovog »objektivnog«, »posebnog« i »pozitivnog« razumijevanja.

Misliti tako nešto kao što je »socijalistička samoupravna tehnologija« očito pretpostavlja problematiziranje pojma »privatno vlasništvo«. Odnos stvarnog prisvajanja pretpostavlja definiciju pojma privatno vlasništvo. Ako se oslobodimo pravne strane »prisvajanja« prirode i definiramo ontologijski temelj privatnog vlasništva, zadovoljili smo sve uvjete definicije proizvodnih snaga kao odnosa stvarnog prisvajanja: (a) odnose proizvodnje koji se materijaliziraju kao odnosi prisvajanja prirode, (b) obuhvaćanje cjeline proizvođača, sredstava za rad i predmeta rada i (c) ne samo »stvarno prisvajanje« (pravno) već i materijalni način egzistencije agenata i predmeta, koji se stavljaju u pokret — »tehnologiju«.

Ako napustimo privatno vlasništvo u njegovoj pravnoj formulaciji, u njegovom izvanjštenom vidu, čovjeku su *sui generis privatno vlasništvo i podjela rada identični pojmovi.* »Uostalom, podjela rada i privatno vlasništvo identični su izrazi — u jednom se u odnosu na djelatnost iskazuje ono isto što i u onom drugom s obzirom na proizvod te djelatnosti.«[24] Ako zaključimo da su po-

---

[20] »Neposredni fizički *posjed* njemu je jedini cilj života i postojanja, posao *radnika* se ne ukida, nego proširuje na sve ljude« (K. Marx, ibid., str. 226).

[21] »... taj komunizam — time što svagdje negira čovjekovu *ličnost* — upravo je samo konzekventni izraz privatnog vlasništva, koje je sama ta negacija« (K. Marx, ibid., str. 226).

[22] »Opća *zavist,* koja se konstituira kao sila, samo je skriveni oblik u kom se lakomost uspostavlja i zadovoljava samo na *drugi* način... Primitivni komunist samo je dovršenje te zavisti i te nivelacije s obzirom na *predočeni* minimum« (K. Marx, ibid., str. 226).

[23] K. Marx, ibid., str. 227.

[24] K. Marx, *Stvarna osnova ideologije,* u: *Rani radovi,* str. 299.

djela rada i privatno vlasništvo identični izrazi, onda je *podjela rada ontologijski osnov privatnog vlasništva,* koje se eksproprijacijom ne dâ ukinuti, već se oblici privatnog vlasništva — podjela rada i tehnologija — javljaju kao različiti oblici same podjele rada. Podjela rada kao »umnost proizvodnje«, koja je ontologijska bit ospoljenog rada, stvaranje »tuđeg bića« iznad čovjeka prolazi metamorfoze od sasvim konkretnog personificiranog kapitaliste, kapitalističke klase preko apstrakcije dioničarskog kapitala do državnih sredstava na sredstvima za proizvodnju. U ontološkom temelju ostaje uvijek *podjela rada* kao privatno vlasništvo koje se u svojem *pozitivnom* obliku spoznaje kao primitivni komunizam.

Fetišizam podjele rada (osim u Fouriera, »koji rad zamišlja poput neke grizete«), zasnovan na umnosti podjele rada, temelji i rezistentnost »tehnologije«, »proizvodnih snaga« i njezine »objektivnosti« nad »proizvodnim odnosima«. Ali ni ova samosvijest ne pomaže ukidanju fetišizma — sada »podjele rada« — dok se ona praktički ne ozbilji kao proizvodna snaga odnosa stvarnog prisvajanja. Unutar razumijevanja podjele rada kao osnove privatnog vlasništva definicija proizvodne snage kao stvarnog prisvajanja znači: (a) nivo socijalističke samoupravne tehnologije, koji se materijalizira kao odnos proizvodnje; (b) ujedinjavanje proizvođača, sredstava rada i predmeta rada; i (c) nivo materijalnih agensa »tehnologije«. Takva definicija socijalističke samoupravne tehnologije, zasnovane na podjeli rada, stavlja u odlučujući odnos *podjelu rada i društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju.*

Društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju nemoguće je pravno definirati, jer je pravni pojam ovog vlasništva uvijek pravna norma za isključivanje nekoga u posjedovanju stvari. Društveno vlasništvo koje nikoga ne isključuje već nije čista pravna kategorija, jer uključuje svakoga u posjedovanje stvari u radu na društvenim sredstvima za proizvodnju, dakle, radikalizira pitanje odnosa podjele rada i stvarnog prisvajanja. Fenomenologija shvaćanja »objektivne« strane rada, »posebne« strane rada i »pozitivne« strane rada u shvaćanju te pozitivne strane kao općeg privatnog vlasništva stavlja upitnim sve te strane i vraća ih na njihov izvor: problem *podjele rada i odnosa stvarnog prisvajanja.*

Odnos stvarnog prisvajanja u odnosu spram podjele rada prividno nam se stoga čini kao odnos tehnologije i samoupravljanja. Ovaj privid još postoji jer *stvarna podjela rada* ograničava novu kategoriju pravno-nepravnih (odnosno nad-pravnih) podruštvljenih sredstava za proizvodnju, ujedinjavanje sredstava rada i rada.

Pošto je i sama stvarna podjela rada kao proizvodna snaga uvjet za odnose stvarnog prisvajanja, koji više nisu ograničenje proizvodnim snagama, ozbiljenje odnosa stvarnog prisvajanja radikalizira se u problemu *podjele rada i stvarnog prisvajanja.* Radikaliziraju se, stoga, jer drugačije formuliranje problema glasi: odnos privatnog vlasništva i odnos stvarnog prisvajanja. Dakle,

ukidanje podjele rada stavlja se u direktni odnos spram odnosa stvarnog prisvajanja, a samo je ozbiljenje odnosa stvarnog prisvajanja proklamirano Ustavom i Zakonom o udruženom radu.

Ukidanjem općeg privatnog vlasništva primitivni komunizam stavljen je u korelaciju sa ukidanjem podjele rada, koja mu je stalna konstituirajuća osnova.

Ako smo sada stavili u odnos podjelu rada i odnos stvarnog prisvajanja, onda nam se problem još »praktički« može prikazivati kao determinacija podjelom rada, a sloboda u socijalističkim samoupravnim odnosima. Ovdje se treba vratiti na »mjeru« odnosom stvarnog prisvajanja, a to je slobodno vrijeme. Ako, dakle, uzmemo »mjeru« slobodno vrijeme kao osnovu odnosa stvarnog prisvajanja, onda će se naš problem pojednostavniti kao problem odnosa: *podjele rada i slobodnog vremena.*

Odmjeravanje odnosa stvarnog prisvajanja u »harmoničkom« odnosu »proizvodnih snaga« i »proizvodnih odnosa«, koji je artikuliran kao odnos podjele rada i slobodnog vremena, oslobađa nas privida »novog« ili »epohalnog« odnosa stvarnog prisvajanja, ako je odmjeren na osnovu ovog »mjerila«.

Socijalistička samoupravna tehnologija znači isto što i vladavina živog rada nad minulim i stoga ako nije aksiomatska, vrijednosna, ideologijska, »moralna mrzovolja«, mora nam pokazati taj odnos stvarnog prisvajanja u dugotrajnom procesu od spoznaje fetišizma kapitala, odnosno sredstava za proizvodnju i nauke, neke mogućnosti »mjerenja«.

U odnosu podjele rada i slobodnog vremena, što je drugačije artikulirano isto kao i ovladavanje živoga rada nad minulim, moramo ukazati na ukidanje (ili neukidanje) kapital-odnosa i najamnog odnosa u (1) odnosu ujedinjavanja sredstava rada i rada; (2) u odnosu proširene reprodukcije kao obnavljanja cijelog društvenog odnosa (kao odnosa stvarnog prisvajanja); (3) u ukidanju apstraktne podvojenosti »slobodnog« i »radnog« vremena; i (4) u odnosu spram nezaposlenosti. Iako *negatio non est definitio*, ipak metodom isključivanja možemo osigurati stanovište koje se pojave ne mogu obilježiti kao novi odnos stvarnog prisvajanja i naznačiti procesualne i povijesne pretpostavke koje određuju uvjete proizvodnje, a ne dozvoljavaju da dostignuti uvjeti proizvodnje postanu uvjeti odnosa stvarnog prisvajanja koje nije ograničenje razvitku proizvodnih snaga.

III

Socijalistička samoupravna tehnologija temelji se na »carstvu nužnosti«, na odnosu stvarnog prisvajanja, koje je još uvjet stvarnog prisvajanja. »Sloboda se u ovom području može sastojati samo u tome da udruženi čovjek, udruženi proizvođači racionalno ure-

de ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod zajedničku kontrolu umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njegovoj ljudskoj prirodi.«[25]

Dio odnosa stvarnog prisvajanja, proizvodni odnosi, artikulirani kao društveno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, i samoupravljanje realni su temelj za to racionalno uređivanje prometa materije s prirodom po ljudskoj mjeri.

Ono što je navedene autore i u etatističkom socijalizmu navelo na promišljanje »tehničkog otuđenja« jest da je »fetišizam kapitala«, »fetišizam sredstva za proizvodnju« postao stvarni uvjet proizvodnje. Stvarni proces odnosa stvarnog prisvajanja jest proizvodnja na »fetišizmu sredstava za proizvodnju«. Podruštvljena sredstva za proizvodnju kao pravna regulacija tek je pretpostavka dugotrajnog procesa stvarnog podruštvljavanja sredstava za proizvodnju. Sredstvo za proizvodnju, »emfatički oblik kapitala«, traži jednu određenu tehnologiju, koja je ujedno društvena organizacija rada, društvena organizacija kapitala i kapital-odnosa. Ono je ujedno opredmećeni, mrtvi, minuli rad. Vladavina minulog rada nad živim sastoji se upravo u tome: »kada sredstvo za rad nije samo formalno određeno kao *stalni kapital*, već kada je u svojem neposrednom obliku ukinuto, te stalni kapital u procesu proizvodnje nastupa prema radu kao stroj, a cijeli proces proizvodnje ne kao potčinjen umješnosti radnika, nego kao tehnološka primjena nauke«.[26] Radnik je, dakle, obezvrijeđen, otuđen u svojoj djelatnosti, jer je njegov rad kao individualni rad ukinut i samo je dio neke cjeline, sam taj rad po sebi nema nikakve korisnosti, neposredni rad prestaje biti baza proizvodnje.[27]

»Razmjena živog rada za opredmećeni, tj. postavljanja društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada — posljednji je razvitak *odnosa vrijednosti* i proizvodnje koja počiva na vrijednosti«.[28]

---

[25] K. Marx, Kapital, tom III, »Kultura«, Zagreb, 1948, str. 755—756.

[26] K. Marx, *Temelji slobode*, str. 286.

[27] »Kao što razvitkom velike industrije baza na kojoj ona počiva, prisvajanje tuđeg radnog vremena, prestaje biti, odnosno stvarati bogatstvo, tako s tim razvitkom i *neposredni rad* kao takav prestaje biti baza proizvodnje, jer se, s jedne strane, mijenja u više nadzornu i regulatorsku djelatnost, a zatim također i zbog toga što proizvod prestaje da bude proizvod pojedinačnog neposrednog rada i kao proizvođač se, naprotiv, pojavljuje *kombinirana* društvena djelatnost. Kad je razvijena podjela rada gotovo svaki rad pojedinog individuuma je dio neke cjeline i nema *nikakvu vrijednost ni korist sam po sebi.* Nema ničega za čim bi radnik mogao da posegne i kaže: ovo je moj proizvod, ovo ću zadržati za sebe« (K. Marx, *Temelji slobode*, str. 292).

[28] K. Marx, *Temelji slobode*, str. 286.

Budući da je socijalistička samoupravna tehnologija još uvijek utemeljena na razmjeni živoga rada sa opredmećenim i stoga još stvara vrijednosti, potrebno je promisliti o suprotstavljanju kapitala i najamnog rada. Podruštvljenje kapitala u pravnom smislu ne ukida dominaciju opredmećenog nad živim radom, ne pretvara stalni kapital — sredstvo rada u sredstvo rada radniku, već i jedno i drugo sredstvo služe za stvaranje viška rada. Ukidanje najamnog odnosa pretpostavlja ovladavanje živog rada nad minulim. Usmjerenje radničke klase u dohodovnim odnosima je samo na plaćanje živog rada, na borbu za povišenje dohotka uređuju i dalje najamni odnos u apstraktnom shvaćanju da se u raspodjeli manifestira socijalistički karakter proizvodnje. J. St. Millu, koji je zastupao shvaćanje da zakoni i uvjeti proizvodnje bogatstva imaju obilježje fizikalnih zakona, a da je raspodjela stvar institucija, Marx odgovara: *»Ti načini raspodjele jesu samo odnosi proizvodnje, samo sub specie distributionis«.*[29] Odnosi u proizvodnji u kojima sredstvo rada nije sredstvo rada održavaju najamnu distribuciju. Kako iz Marxova izlaganja nedvojbeno proizlazi da otuđenje u procesu djelatnosti, otuđenje radnika od samoga sebe, proizvodi i samo privatno vlasništvo, kapital, došli smo opet do toga da je *podjela rada* uzrok kapital-odnosa.

Ovladavanje živoga rada nad minulim time energično traži ukidanje *podjele rada*, koja upravo proizvodi vladavinu minulog rada nad živim. Proces ukidanja podjele rada, pretvaranje stroja u sredstvo rada, vladavine živog nad minulim radom osigurano je institucionalno u socijalističkoj samoupravnoj tehnologiji. Ovladavanje raspodjelom i organizacijom proizvodnje osigurano je samoupravljačkim subjektima, radničkoj klasi u odlučivanju o proširenoj reprodukciji. Stoga se ovaj stav artikulirao u društveno-ekonomskoj funkciji minulog rada u sistemu dohodovnih odnosa, koja je ušla u Ustav i Zakon o udruženom radu.

Problem proširene reprodukcije ostaje i dalje, iako je to upravo krucijalni problem cijelog odnosa stvarnog prisvajanja, jer ulaganje u proširenu reprodukciju nije samo ulaganje u sredstva za proizvodnju nego se njime perpetuira cijeli taj odnos. Dakle, o proširenoj reprodukciji ovisi sudbina ovladavanja živog rada nad minulim, ukidanje kapital-odnosa.

Konstituiranje slobode na racionalnom uređivanju prometa materije s prirodom — da taj promet ujedinjeni proizvođači uzmu pod svjesnu kontrolu shodno ljudskoj prirodi — ovisi o proširenoj reprodukciji. Pretpostavka odnosa stvarnog prisvajanja, koji bi bio novi odnos, data je kao povijesna mogućnost. Pa ipak, radnička se klasa veže pretežno za dohodovne odnose iz živog, tekućeg — a što znači i otuđenog rada — i bilo je potrebno Ustavom i Zakonom o udruženom radu osigurati društveno-ekonomsku funkci-

---

[29] Ibid., str. 318—319.

ju minulog rada. Iako dohodak radničke klase i sada ovisi i o minulom radu, o racionalnom gospodarenju društvenim kapitalom, on se veže za distribuciju uz živi rad, a samim tim devalvira sam taj živi rad, jer je on bez dostatnih ulaganja u sredstva rada sve manje produktivan i ne osigurava visoki dohodak. Zagonetku takvog ponašanja uvjerljivo rješava E. Kardelj: »Rekao sam već da i sadašnji lični dohodak radnika zavisi od efekata udruživanja rada i sredstava, *ali da to radnik ne zna*« *B.* D.).[30]

Došli smo, dakle, opet do *podjele rada*. Podjela rada perpetuira stari odnos, neznanje, neosvještene pozicije, stvara proširenu reprodukciju koja reproducira sâm taj odnos.

U istraživanju »Mišljenje privrednika o minulom radu« J. Županov[31], primjerice, zaključuje da »realizacija prava na minuli rad«, kako su je izrazili ispitanici, ne prekoračuje »vlasnički mentalitet«. Iz istoga istraživanja sa zabrinutošću se utvrđuje odnos ispitanika prema inovacijama i racionalizacijama u proizvodnji, čiji se rezultat može kvantitativno, precizno izraziti. »Inventivni (kreativni) rad nalazi je u Hrvatskoj na pretposljednjem, a u Sloveniji na posljednjem mjestu kao samostalni kriterij za utvrđivanje udjela pojedinaca u minulom radu«.[32]

»Raspodelu prema minulom radu zato treba shvatiti u ustavnom smislu kao raspodelu prema efektima tekućeg rada i gospodarenja minulim radom«.[33] Ali vidjeli smo da radnik *to ne zna*. »Za takva odlučivanja potrebne su određene kvalifikacije koje radnik nema, pa se, u stvari, događa da odluke za koje je potrebno više znanja donosi manji broj ljudi iz kruga takozvane »tehnokratije ili inteligencije, i to mimo radnika, bez obzira na to što i radnici glasaju za te odluke«.[34]

Izgrađivanje instrumentarija dohodovnih odnosa u kojima će radnik na osobnom dohotku osjetiti potrebu društvene reprodukcije, kao i samoupravna informatika dostupna njegovom razumijevanju — svakako su put za osvještavanje situacije. To nas, ipak, ne oslobađa radikaliziranja pitanja *kako ukinuti podjelu rada* ili započeti dugotrajni proces ukidanja podjele rada. Istovremeno sa izgrađivanjem instrumentarija, koji veže minuli za živi rad, a kvantitativno se izražava u osobnom dohotku, nužno je za ukidanje kapital-odnosa, najamnog odnosa i mentaliteta, skraćivati radno vrijeme iz tri razloga: (1) Radno vrijeme kao mjera vrijednosti je

---

[30] E. Kardelj, *Društveno-ekonomska funkcija minulog rada u sistemu dohodovnih odnosa*, »Komunist«, br. 1103 od 8. maja 1978, str. 6.

[31] J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb, 1977.

[32] Ibid., str. 151.

[33] E. Kardelj, ibid., str. 7.

[34] Ibid., str. 6.

upravo bít kapitalističke eksploatacije Strojem i upotrebom nauke skraćuje se *potrebno radno vrijeme*, a zadržavanjem iste količine radnog vremena, *suvišnog vremena*, stvara se apsolutni višak rada, profit, i pojačava eksploatacija. Dakle, proširena reprodukcija u stalni kapital, u strojeve, u skraćivanju potrebnog radnog vremena produžava radno vrijeme, suvišno vrijeme kao eksploataciju, pa proizvodi protivurječnost »radnog« i »slobodnog« vremena. Tendencija je kapitala, »s jedne strane, da *stvara slobodno vrijeme*, a, s *druge strane, da ga pretvara u višak rada*. To, drugim riječima, znači postavljanje cijelog vremena individuuma kao radnog vremena i stoga degradacija individuma na golog radnika, njegovo potčinjavanje pod rad«.[35] (2) Skraćenje radnog vremena adekvatno proširenoj reprodukciji koja omogućava skraćenje *potrebnog rada* — legitimnost je procesa ukidanja kapital-odnosa, njegova »mjera«. Tek ukidanjem antagonističkog karaktera slobodnog i radnog vremena moguća je konstitucija subjekta koji zna kako će vršiti proširenu reprodukciju, koji zna koja mu »tehnologija« odgovara, koji postaje stvarna društvena individua i pretvara sredstvo rada u sredstvo rada svojih vlastitih bogatih potreba.[36] (3) Ovako bogata individua ima i drugačije potrebe, a stvaranje bogatih potreba je ujedno pretpostavka sasvim drugačije proizvodnje, proizvodnje koja ne proizvodi represivne potrebe i potrošnju. Bijeg u represivnu potrošnju je rezultat protivurječnosti »radnog« i »slobodnog« vremena, što čine naši proizvođači upravo zato što nisu ovladali minulim radom i u mjeri u kojoj nisu (jer im sredstva rada nisu sredstva rada) vrše pritisak na potrošnju, a time se izaziva inflacija.

U procesu odnosa stvarnog prisvajanja kao novog naišli smo opet na podjelu rada kao uzroke vladavine minulog rada nad živim a za »mjerilo« smo već prije osigurali — slobodno vrijeme. Dakle, proces ovladavanja živoga rada nad minulim moguć je samo ukidanjem podjele rada, pri čemu su oba odmjerena iz slobodnog vremena.

U ovom procesu ukidanja podjele rada vidimo ujedno razliku od primitivnog komunizma, koji privatno vlasništvo razumije kao opće privatno vlasništvo i koji je obuzet pretvaranjem svih ljudi u radnike apstrahirajući od ličnosti, talenta i individualnosti, obuzet čulima privatnog vlasništva, jer ne shvaća subjektivnu suš-

---

[35] K. Marx, *Temelji slobode*, str. 297.

[36] »... ako to ona učini — i ako *slobodno vrijeme* izgubi *antagonističku* egzistenciju — tad će, s jedne strane, potrebno radno vrijeme dobiti svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma, a s druge će strane razvoj društvene proizvodne snage rasti tako brzo da će, premda će sada proizvodnja biti sračunata na bogatstvo svih, rasti i *slobodno vrijeme* svih. Jer pravo bogatstvo je razvijena snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada više neće biti nipošto radno vrijeme, nego slobodno vrijeme« (K. Marx, ibid., str. 297).

tinu privatnog vlasništva — rad. Proces skraćivanja radnog vremena, odnosno ukidanja podjele rada, da se individuum obrazuje, čak da se nauka ukine, nije nikakav prosvjetiteljski princip, već revolucionarni zahtjev za *novim* odnosima stvarnog prisvajanja. U obratnom slučaju ostajemo pri odnosima stvarnog prisvajanja kako su oni određeni zatečenim uvjetima.

Sve je to moguće, naravno, utvrditi stalnim istraživanjima ekonomijske, psihologijske, pedagogijske i drugih znanosti, a posebno angažiranjem sindikata.

Slobodno vrijeme kao »mjerilo« postavljanja novih uvjeta proizvodnje, dakle, otvaranja novog odnosa stvarnog prisvajanja, mora ukinuti još jedan temelj kapital-odnosa: *nezaposlenost*. Budući da nema »tehnologijskog otuđenja«, nego je ono signum odnosa stvarnog prisvajanja, tako nema ni tehnologijske nezaposlenosti. Tehnologijska nezaposlenost svjedoči o kapital-odnosu koji zadržava radno vrijeme kao mjeru vrijednosti, iako ono to više nije i zapravo izražava »višak stanovništva«, koji nije ništa drugo do višak radne snage, jer radna snaga može vršiti svoj potreban rad samo ukoliko je uvjet za oplodnju kapitala — »potreban rad se pojavljuje kao suvišan, jer suvišan nije potreban«.[37]

Pošto nezaposlenost tako pripada prirodi kapitala, dakle, najamnog odnosa u kojem se radna snaga pojavljuje kao upotrebna vrijednost kapitala, očito je da, ako odnos stvarnog prisvajanja »odmjerimo« slobodnim vremenom, tek ta »mjera« osigurava i punu zaposlenost, a time i djelatno ukidanje kapitala.

Prije označeni odnos podjele rada i slobodnog vremena jest protivurječni proces, jer je podjela rada subjektivna suština privatnog vlasništva, a slobodno vrijeme negacija same te podjele i kapital-odnosa. Ali, »čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude veliki izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost — mjera upotrebne vrijednosti«... »Time se ruši proizvodnja koja počiva na razmjenskoj vrijednosti i sam neposredni materijalni proces proizvodnje dobija oblik koji se oslobodio neimaštine i suprotnosti. Slobodan razvitak individualnosti, i stoga ne reduciranje potrebnog radnog vremena da bi se stvorio višak rada, već uopće re-

---

[37] »Izraz višak stanovništva odnosi se isključivo na radnu snagu, tj. na *potrebno stanovništvo, višak radne snage*. Ali ovo proizlazi jednostavno iz prirode kapitala. Radna snaga može vršiti svoj potrebni rad samo ako njen višak rada ima vrijednost za kapital, ako je iskoristljiv za kapital. Ako je, dakle, ta iskoristljivost omeđena ovom ili onom preprekom, onda se sama *radna snaga* pojavljuje: 1. *izvan reprodukcije svoje egzistencije;* ona egzistira bez svojih *uvjeta egzistencije* i zato je *puka smetnja*, skup potreba bez sredstava da se zadovolje; 2. potrebni rad pojavljuje se kao suvišan, jer suvišni nije potreban. On je potreban samo ako je uvjet za oplodnju kapitala« (K. Marx, ibid., str. 263).

dukcija potrebnog rada društva na minimum, čemu tada odgovara umjetničko, naučno itd. razvijanje individua zahvaljujući za sve njih oslobođenom vremenu i stvorenim sredstvima.«[38]

Pitanje koje smo na početku postavili — kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju, dovodi nas do zaključka o socijalističkoj samoupravnoj tehnologiji kao novom odnosu stvarnog prisvajanja, kojemu je »mjera« slobodno vrijeme.

[38] Ibid., str. 294.

Mitar Mihaljica

Inovacioni procesi i raspodela prema radu

Razvoj inventivne delatnosti u organizacijama udruženog rada, radnim zajednicama i u svim oblastima ljudskog rada ima svoj društveni (klasni), a istovremeno i ekonomski smisao. Dubinu društvenih promena i klasni položaj radnika moguće je meriti i po tome u kojem stepenu su radnici u prilici da realizuju i dalje izgrađuju svoje vlastite mogućnosti i sposobnosti. Samoupravljanje radnih ljudi, po definiciji, svojom suštinom i u načelu obezbeđuje da se ispolje stvaralačke sposobnosti i mogućnosti svakog radnog čoveka. I u onoj meri u kojoj se (u skladu sa dostignutim stepenom ekonomsko-socijalnog razvoja) u nas realizuju stvaralačke sposobnosti i unapređuju inovacioni procesi u materijalnoj i duhovnoj proizvodnji, u toj meri se i produbljuju sadržaji samoupravljanja radnih ljudi i konkretizuje princip raspodele prema radu i rezultatima rada.

S druge strane, ekonomski smisao podsticanja inventivne delatnosti u OUR povezan je sa karakterom društvenih promena, odnosno sa uslovima u kojima se ostvaruje ekonomska utakmica na širem planu — na svetskom tržištu i svetskoj podeli rada. Odlučujuće mesto u borbi za što povoljnije mesto država i nacija

u međunarodnoj podeli rada pripada u savremenim uslovima tehničko-tehnološkom progresu kao osnovnom sredstvu i metodu podizanja produktivnosti rada.

Treba istaći da osnovno obeležje sadašnje etape našeg ekonomskog razvoja čini ekstenzivno, a time i nedovoljno korišćenje materijalnih i ljudskih činilaca proizvodnje. Naime, kako ističu neki ekonomisti, »... dobar deo investicija u našoj privredi ne služi svojoj tehnološkoj funkciji i podizanju produktivnosti ukupnog rada, nego mora da nadoknađuje smanjivanje produktivnosti živog rada ...«. Dakle, »... rast se postiže iznadproporcionalnim trošenjem društvenog proizvoda (investicija), kao i iznadproporcionalnim zapošljavanjem, ispodproporcionalnim investicionim učincima, ispodproporcionalnim rastom produktivnosti rada« (A. Bajt).

Kakav značaj ima razvijanje inventivne delatnosti u OUR pokazuje sadržina tehničko-tehnološkog progresa. Naime, tehničko-tehnološki progres ima tri manje ili više međusobno povezane i zavisne komponente. Prva komponenta obuhvata usavršavanje postojećih i pojavu novih sredstava, predmeta i proizvoda rada; druga — način i usavršavanje postojećih i pojavu novih tehničko-tehnoloških postupaka u procesu proizvodnje i pružanju usluga, dok je treća komponenta povezana sa organizacijom rada i procesa proizvodnje. Očigledno je da su sve tri komponente tehničko-tehnološkog procesa nerazdvojno povezane s inventivnim radom, bilo da pojam inventivnog rada tumačimo u užem ili širem smislu, što upućuje na zaključak da se u opredeljivanju odlučujućih faktora podizanje produktivnosti rada u savremenim uslovima inventivna delatnost radnika u OUR nikako ne može mimoići.

To istovremeno znači da je u savremenim uslovima težište stavljeno na kvalitativne faktore razvoja, na znanje, primenu znanja, na duhovne i intelektualne snage razvoja, jednom rečju, na čoveka. Prema tome, oslobođenje i korišćenje unutrašnjih potencijalnih sposobnosti svakog radnog čoveka ne samo da je cilj svestranog razvoja ljudske ličnosti u nas već je i imperativ nastupajuće naučno-tehničke i tehnološke revolucije.

Kako je već istaknuto, inventivna delatnost radnikâ u OUR ima društveni (klasni) i uz to ekonomski značaj i u suštini oba navedena aspekta su nerazdvojna, te borba za razmah inventivnog, masovnog stvaralaštva radnika doprinosi ne samo produbljivanju sadržaja samoupravljanja i jačanju društvenog položaja radničke klase već i podizanju produktivnosti rada, koja, sa svoje strane, povratno, omogućava još veće snaženje samoupravljanja radnih ljudi.

Sve navedeno ukazuje na značaj podsticanja inventivne delatnosti u OUR i u svim drugim oblicima života i organizovanja

radnih ljudi, kao i na moguće posledice neadekvatnih i neblagovremenih aktivnosti s ciljem razvoja inventivnog, masovnog stvaralaštva radnih ljudi.

Od spremnosti i konkretne aktivnosti organizovanih snaga našeg društva usmerene na razvoj inventivne delatnosti i masovno stvaralaštvo radnika i radnih ljudi uopšte zavisiće kako oblici i metodi ispoljavanja njihovih stvaralačkih sposobnosti (u krajnjem, realizacija principa raspodele prema radu) tako i oblici i metodi podizanja produktivnosti rada, odnosno uspešnog uključivanja naše zemlje u međunarodnu podelu rada.

Stvaranje normativnih i organizacionih pretpostavki za unapređenje inventivne delatnosti

Savetovanjem o inventivnoj delatnosti u OUR u Mariboru, 1971. godine, otpočela je aktivnost na organizovanom podsticanju inventivne delatnosti. Ta aktivnost je nastavljena proglašenjem 1975, a potom i 1976 — godinama tehnoloških inovacija i zaštite industrijske svojine. Kasnije je usledilo donošenje nekoliko zakona i dogovora na nivou federacije o podsticanju inventivne delatnosti, među kojima treba istaći Društveni dogovor o podsticanju i vrednovanju stvaralaštva (juna 1977. godine).

Osim toga, u nekim republikama i pokrajinama su doneseni društveni dogovori o podsticanju i vrednovanju stvaralaštva (na primer, u SR Sloveniji, SR Makedoniji, SR Crnoj Gori i SAP Vojvodini), dok je u drugima izrada i donošenje tih ugovora u toku.

Analogno formiranju Saveznog koordinacionog odbora za stvaralaštvo, u svim republikama i pokrajinama su osnovani slični odbori za stvaralaštvo, odnosno za pronalazaštvo, a isto tako i odbori za inovacije pri većima Saveza sindikata u republikama i pokrajinama (izuzev u SAP Vojvodini u kojoj je u toku formiranje odbora za inovacije).

Pored navedenih odbora, u nekim republikama i pokrajinama postoje i druga tela čija je aktivnost usmerena na podsticanje inventivne delatnosti. Imamo na umu savete za naučno-tehnološko stvaralaštvo u SR Makedoniji, te centre za produktivnost rada i inovacije u SAP Kosovo itd.

Pored toga, u svim republikama i pokrajinama doneseni su brojni granski i regionalni sporazumi o podsticanju inventivne delatnosti. U nekim republikama, na primer u SR Sloveniji, doneti su i »Stavovi i preporuke Sindikata za razvijanje i organizovanje masovne inventivne delatnosti«, a u SR Srbiji »Smernice za delovanje Sindikata na podsticanju inventivne delatnosti«.

S obzirom na takvu pojačanu aktivnost, u velikom broju OUR u svim republikama i pokrajinama su formirani aktivi pronalazača, odbori i komisije za inovacije i slična tela. Osim toga, u svim republikama i pokrajinama vrše se ili su izvršene analize o rezultatima društvenih aktivnosti i utvrđivani su dalji pravci akcije na podsticanju inventivne delatnosti.

Gotovo u svim republikama i pokrajinama su održana stručna savetovanja, seminari i predavanja, te su ustanovljena brojna društvena priznanja i nagrade za istaknute inovatore i racionalizatore. U nekim republikama i pokrajinama učinjeni su napori da se inventivni rad uključi u programe usmerenog obrazovanja, te da se utvrdi i sprovede program obrazovanja organizatorâ inventivne delatnosti. A pripremaju se i druge mere i pokreću različite aktivnosti (odgovarajuće evidentiranje efekata primene inovacija, formiranje INDOK-centara, uvođenje poreskih olakšica na deo dohotka i naknadu po osnovu primene inovacija i slično).

Takve aktivnosti u svim republikama i pokrajinama ukazuju na to da su u normativnom uređivanju postignuti zapaženi rezultati, te da se sve više stvaraju neophodne pretpostavke za jačanje društvene akcije na podsticanju inventivne delatnosti. To ujedno pokazuje da u društvu sve više sazreva saznanje o značaju i ulozi inventivne delatnosti u savremenim uslovima kao o sve bitnijem faktoru podizanja produktivnosti rada.[1]

Struktura, broj i izvori inovacija (pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga) u SFRJ

U nas još ne postoji izgrađena evidencija i statistika praćenja sudbine i primene prijavljenih inovacija. Usled toga, u zemlji u celini nije moguće utvrditi stanje, broj i strukturu inovacija po poreklu i nosiocima, a pogotovo ekonomske i druge efekte koji su postignuti njihovom primenom. Stoga prezentirani podaci koji se daju za zemlju u celini predstavljaju, u svakom slučaju, grubu aproksimaciju i ne odslikavaju pravo stanje u ovoj oblasti. Međutim, to ne znači da ti podaci ne mogu da budu indikativni, te da ne ukazuju na osnovne probleme i pravce buduće aktivnosti na podsticanju inventivne delatnosti.

---

[1] Na to posebno ukazuju i rezultati postignuti u nekim OUR. U tom pogledu se mogu posebno istaći: RTB — Bor, »Železarna« — Štore, »Industrija stakla« — Pančevo, »Plama« — Podgrad, »Meblo« — Nova Gorica, PKB — Beograd, »Zagrebački električni tramvaj«, INA — Sisak, »Incel« — Banjaluka, »Pliva« — Zagreb, Zavodi »Crvena zastava« — Kragujevac, Železara »Boris Kidrič« — Nikšić, »Rade Končar« — Skoplje, RMHK »Trepča« — Kosovska Mitrovica, »Balkan« — Suva Reka, TOZ — Zagreb, »Rudi Čajevac« — Banjaluka.

1. Prijavljeni patenti u SFRJ u periodu 1970—1977. godine po izvorima su imali sledeću dinamiku[2]:

	1970.	%	1971.	%	1972.	%	1975.	%	1976.	%	1977.	%
OUR	140	16	167	18	154	18	132	11	162	13	175	15
Instituti	35	4	31	3	37	4	56	4	45	3	31	2
Pojedinci	708	80	724	79	670	78	1063	85	1132	84	987	83
Ukupno	883		922		861		1251		1339		1193	

Podaci u tabeli pokazuju da u nas još nije došlo do odlučujućeg preloma u pogledu konstantnog i ubrzanog porasta broja prijavljenih patenata. Dok ih je, na primer, u 1976. godini u SFRJ prijavljeno 1.339, u 1977. je zabeležen značajan pad prijavljenih patenata.

S druge strane, do radikalnijeg preloma nije došlo ni u pogledu izvora prijavljenih patenata. Naime, u strukturi prijavljenih patenata još preovlađuje učešće pojedinaca i ono varira između 79 i 85% u ukupnim izvorima, što znači da OUR nisu povećale svoj udeo. Ukazujemo i na činjenicu da u svim industrijski razvijenim zemljama preovlađuje učešće organizacija iz privrede u ukupno prijavljenim patentima ili tehničkim pronalascima. U nekim zemljama (na primer, u Švajcarskoj) to učešće iznosi i do 90%, dok se u drugim zemljama kreće od 60 do 90%. Povoljniji udeo u strukturi prijavljenih pronalazaka u nas zabeležen je u SR Sloveniji u kojoj OUR (u navedenoj strukturi) učestvuje sa 60% (u 1977. godini). Slične, ali blaže tendencije povećanja učešća OUR postoje i u SR Hrvatskoj, SR Srbiji, SRBiH itd.

Međutim, podaci u tabeli ukazuju i na drugi, veoma značajan momenat. Naime, uočljivo je da se broj prijavljenih patenata u periodu 1970—1973. godine nije bitnije menjao; čak je u 1972. i manji u odnosu na 1970. Ali već u 1975. i 1976. godini — dakle, u godinama tehnoloških inovacija i organizovane društvene akcije — broj prijavljenih inovacija i pronalazaka se znatno povećava. Tu činjenicu ne umanjuje ni to što nema podataka za 1973. i 1974, jer ni u tim godinama stanje nije bilo znatno povoljnije nego u prethodne tri godine.

Osim toga, iz tabele proizlazi da je u godinama tehnoloških inovacija bitno povećano učešće pojedinaca u ukupno prijavljenim patentima, što još više potvrđuje da je navedeni rezultat plod orga-

[2] Izvor: *Analiza stanja inventivne djelatnosti izumiteljstva i tehničkih inovacija u SR Hrvatskoj...*, Sabor SR Hrvatske, Zagreb, 1977.

nizovane društvene akcije i stvorene povoljnije društvene klime za inventivno stvaralaštvo radnih ljudi. Zahvaljujući takvoj organizovanoj društvenoj akciji, smanjeno je učešće prijavljenih inostranih patenata u ukupno prijavljenim patentima u nas; u 1970. prijavljena su 2.334 inostrana patenta, dok je taj broj u 1976. opao na 1.865.

U privredi SFRJ u periodu 1971—1975. prijavljeno je 145 patenata, a ukupni ekonomski efekti njihove primene procenjuju se na 177.769.000 dinara.

Poređenja radi, ali i u cilju sagledavanja od kolikog je značaja organizovana, sistematska, uporna i iznijansirana borba za veći razmah inventivne delatnosti u OUR u nas, treba istaći i to da se u svim razvijenim zemljama kao donja granica uzima 300 ostvarenih patenata na milion stanovnika u toku godine. U tom pogledu prednjače: Švajcarska (1.000 na milion stanovnika), zatim Japan (700), Čehoslovačka· i SSSR (po 450), SR Nemačka (400), Grčka i Poljska (po 150), Rumunija i Španija (po 120). U 1976. godini Jugoslavija je imala samo 66 prijavljenih patenata na milion stanovnika.

Konačno, da bismo ilustrovali kakvi su tokovi transfera tehnologije iz drugih zemalja u našu zemlju, i obrnuto, navodimo podatak da su OUR u periodu od 1973. do sredine 1975. godine kupile (putem ugovora) 316 licenci (i krow-how), i to iz zemalja EEZ — 183, iz zemalja EFTE — 58, iz zemalja SEV-a — 20, te iz ostalih zemalja — 55 licenci. S druge strane, u istom razdoblju naša je zemlja prodala svega osam licenci, od toga četiri iz SR Srbije, tri iz SR Slovenije i jednu iz SR Hrvatske.

2. Podaci iz ankete Saveznog zavoda za statistiku (iz 1976. godine) o stanju tehničkih unapređenja i predloga u Jugoslaviji pokazuju da je kretanje broja prijavljenih tehničkih unapređenja imalo sledeći tok. U 1971. u SFRJ je prijavljeno 626 tehničkih pronalazaka; u 1972. godini — 634, u 1973. — 790, u 1974. — 959, u 1975. godini — 1.303.

Ti podaci još jasnije potvrđuju konstataciju koja je istaknuta prilikom komentarisanja tabele o prijavljenim patentima. Iz podataka se vidi da je u zemlji u celini trend prijavljenih tehničkih unapređenja sve do 1975. godine bio relativno blag u odnosu na 1975. godinu (dakle, godinu tehnoloških inovacija). U 1975, u poređenju sa prethodnom godinom, porast tehničkih unapređenja je veći za 60%. Najveći procentualni porast je zabeležen u SR Srbiji, zatim u SRBiH, SR Sloveniji, iz koje inače potiče gotovo 60% prijavljenih tehničkih unapređenja u SFRJ (u 1975. godini).

Karakteristično je da u strukturi autorâ tehničkih unapređenja, prema stepenu stručnog obrazovanja (za period 1971—1975. godine), prema istoj anketi SZS, prvo mesto zauzimaju VKV rad-

nici (856), a zatim slede autori sa srednjom stručnom spremom (802), pa KV radnici (544), radnici sa visokom stručnom spremom (472), radnici sa višom stručnom spremom (289), radnici sa nižom stručnom spremom (144), PKV radnici (74) i NKV radnici (22). Sličan je redosled i po republikama, s tim što su u SR Sloveniji na prvom mestu radnici sa srednjom stručnom spremom, dok su na drugom VKV radnici.

U periodu 1971—1975. primenjeno je ukupno 3.050 tehničkih unapređenja, a ukupni ekonomski efekti (prema istoj anketi SZS) procenjuju se na oko 1.023.369.000 dinara.

3. Stanje i dinamika prijavljivanja korisnih predloga u razdoblju 1971—1975. slični su stanju i dinamici prijavljivanja patenata i tehničkih unapređenja u istom periodu. To pokazuju sledeći podaci: naime, u 1971. godini prijavljena su 742 korisna predloga; u 1972. — 604; u 1973 — 744; u 1974 — 785 i u 1975. godini — 1.093.

Iz podataka se vidi da je u zemlji u celini značajan napredak postignut upravo u godini tehnoloških inovacija (1975). U 1974. u odnosu na 1973. bio je prijavljen samo 41 predlog više, a u 1975. u odnosu na 1974. godinu 308, dakle osam puta više nego u 1973. godini. Slična dinamika prijavljivanja korisnih predloga ostvarena je u svim republikama, a do najintenzivnijih promena je došlo u SR Srbiji (u 1974. godini prijavljeno 30, a u 1975. godini 74 korisna predloga). Najveći broj korisnih predloga u 1975. godini prijavljen je u SR Sloveniji (763), što čini 61% od ukupno prijavljenih predloga u SFRJ.

Struktura autora korisnih predloga, prema stepenu stručnog obrazovanja, gotovo je istovetna strukturi autorâ tehničkih unapređenja. U SFRJ (za period 1971—1975. godine) na prvom mestu su VKV radnici (797), a zatim slede: radnici sa srednjom stručnom spremom (742), KV radnici (612), radnici sa visokim stručnim obrazovanjem (349), radnici sa višim stručnim obrazovanjem (260), PKV radnici (115), radnici sa nižim obrazovanjem (79), te NKV radnici (45).

I u pogledu strukture autorâ prijavljenih korisnih predloga (kao i kod tehničkih unapređenja) u SR Sloveniji su na prvom mestu radnici sa srednjim stručnim obrazovanjem (589 od ukupno 2.065 predloga u toj republici u razmatranom periodu). Valja istaći da u SR Hrvatskoj prvo mesto u tom pogledu ne pripada VKV radnicima, već radnicima sa visokim stručnim obrazovanjem. (U istom periodu od VKV radnika je poteklo 137 predloga, a od radnika sa visokim stručnim obrazovanjem — 154.)

Na osnovu ankete SZS, računa se da je 2.259 primenjenih korisnih predloga (u periodu 1971—1975. godine) donelo ukupni finansijski efekt u iznosu od 613.169.000 dinara.

Faktori koji usporavaju razvoj inventivne delatnosti

Globalni podaci o stanju inovacija u nas pokazuju da je Jugoslavija tek na početku u pogledu korišćenja tog neiscrpnog rezervoara za podizanje produktivnosti rada. Faktori koji stoje na putu intenzivnijem razmahu inventivne delatnosti u nas mogu se svrstati u dve grupe — u one subjektivnog i one objektivnog karaktera.

1. Najčešće se smatra da inventivnu delatnost potcenjuju kako samoupravni, poslovodni ili stručni organi u OUR tako i odgovorni pojedinci u tim organima. Međutim, to je samo delimično i uslovno tačno. U stvari, reč je o neshvatanju značaja onih faktora koji na sadašnjoj etapi društveno-ekonomskog razvoja bitno doprinose podizanju produktivnosti rada. Prema tome, posredi je fetišizacija krupnih kapitalnih ulaganja i ekstenzivnog zapošljavanja, iako je očigledno da ekstenzivno investiranje i zapošljavanje veoma brzo dovode do sužavanja stope rasta produktivnosti rada i društvenog proizvoda. Reč je, dakle, o održavanju takvog stanja u proizvodnom i poslovnom ponašanju OUR u kome se akcent stavlja na kvantitativne faktore razvoja (na masu »kapitala«, na radnu snagu), a ne na kvalitativne, dakle, na one faktore na kojima počiva i koji čine suštinu tehničko-tehnološkog progresa.

2. Naša analiza pokazuje da je stanje inventivne delatnosti nerazlučivo povezano sa konkretizacijom principa raspodele prema radu, pa je ona manje ili više direktan pokazatelj primene principa raspodele prema radu i rezultatima rada.

Postoje dve vrste otpora koji sprečavaju intenzivniji razvoj inventivne delatnosti u OUR. Prva vrsta otpora počiva na strahu od prevelikih razlika ili, s druge strane, od ublažavanja postojećih razlika u ličnim dohocima, do čega bi moglo doći ako bi se naknada za pojedine inovacije vezivala za uštede koje se ostvaruju njihovom primenom. Mada taj strah može da bude i opravdan (ako ne postoje opšteprihvaćene, precizne i od svih radnika izgrađene osnove i merila za tekućii minuli rad radnika, te za naknade po osnovu inovacija), on ipak najčešće potiče od konzervativnih delova društva, bilo da je reč o tehnokratima koji žele da se zadrže postojeće razlike u ličnim dohocima među različitim kategorijama radnika bilo da je reč o psihologiji »jednakih stomaka«, odnosno o uravnilovci koja se protivi diferencijaciji ličnih dohodaka, bez obzira na to da li iza njih stoje različiti rezultati rada ili ne. Lični dohoci, po pravilu, ne odražavaju radne napore pojedinaca, već su uglavnom povezani sa ulogom i položajem radnika u društvenoj i tehničkoj podeli rada, a isto tako i sa odnosom snaga u OUR.

Druga vrsta otpora ogleda se u čestom isticanju »nemogućnosti« razgraničenja inventivne delatnosti od redovnih radnih obaveza i zadataka radnikâ na pojedinim radnim mestima. Ako uz-

memo u obzir mesto gde su nosioci ovog otpora locirani, uočićemo da su teškoće nastale usled izostajanja dosledne primene sistema raspodele prema radu i rezultatima rada. Navodna »nemogućnost« razgraničenja inventivne delatnosti od redovnih radnih obaveza radnika uglavnom se odnosi na one radnike koji su zaposleni u istraživačko-razvojnim i stručnim službama, te kao organizatori proizvodnje. A upravo istraživanja koja je sprovela stručna služba Veća Saveza sindikata Jugoslavije pokazuju da se u pogledu primene principa raspodele prema radu i rezultatima rada najmanje učinilo u stručnim i istraživačko-razvojnim službama. Rad i rezultati rada uglavnom se mere i utvrđuju za radnike u materijalnoj proizvodnji, jer postoje manje ili više izgrađena merila za rezultate rada neposrednih proizvođača. Norme i razni standardi (normativi) za kvantitet i kvalitet rada radnikâ u ovoj oblasti omogućuju da se relativno precizno prate i utvrđuju rezultati rada, kako u pogledu kvantiteta tako i u pogledu kvaliteta, pa tako i rezultati inventivnog rada.

Ali, što se više udaljujemo od »radnih mesta« u neposrednoj proizvodnji merila su sve neizgrađenija, a kriterijumi labaviji. Radni doprinos radnika u istraživačko-razvojnim sektorima i radnim zajednicama, te organizatorâ rada na raznim nivoima organizovanja, utvrđuje se po pravilu, konvencijom ili metodom procene, čime se gubi čvrsto tle i sigurno uporište za konkretizaciju principa raspodele prema radu i rezultatima rada.

Premda se ne može poreći da postoje i objektivne teškoće za utvrđivanje rezultata rada tih kategorija radnika, ipak je činjenica da ima svesnih otpora utvrđivanju i izgrađivanju merila za ocenjivanje rezultata rada. Jer neizgrađena merila omogućuju velikom broju nezainteresovanih pojedinaca da i dalje zadržavaju svoj privilegovani ekonomski i društveni položaj.

Neizgrađena merila za rezultate rada tih kategorija radnika imaju dve direktne negativne posledice. Jedna je ta da se destimulišu oni pojedinci koji žele i koji ulažu dodatne napore pri izvršavanju radnih i drugih obaveza, a istovremeno se zaštićuju oni koji izbegavaju rizik i radne obaveze. Neizgrađenost merila za kvantitet i kvalitet, te za rezultate rada navedene kategorije radnika veoma se nepovoljno odražava na inventivno stvaralaštvo, jer je zaista nemoguće utvrditi i razgraničiti inventivni rad od radnih obaveza ako poslovi i zadaci nisu precizno opisani i, naročito, ako nisu utvrđena merila i standardi (normativi) za njihov tekući rad, odnosno za njihov *normalan — prosečan učinak i prosečne rezultate rada u redovnom radnom vremenu.*

Prema jednom istraživanju, koje su sproveli stručnjaci Međunarodne organizacije rada, utvrđeno je da su razlike u radnim doprinosima — ako se uzme isti stepen obrazovanja — upravo najveće kod radnika sa visokim stepenom obrazovanja. Očigledno

je, stoga, kolike bi se rezerve aktivirale ako bi se i na tu kategoriju radnika primenio princip raspodele prema radu i rezultatima rada.

Druga negativna posledica neizgrađenosti merila za utvrđivanje rezultata rada radnika u istraživačko-razvojnim i stručnim službama i sektorima, te za organizatore procesa proizvodnje ogleda se ne samo u tome što se ekonomski ne mogu valorizovati dodatni (natprosečni) napori pojedinaca već i u tome što se primena principa raspodele prema radu ograničava samo na oblast neposredne materijalne proizvodnje. Time se (a) nedovoljno koriste stručne i potencijalne sposobnosti radnikâ u oblasti nematerijalne proizvodnje, u kojoj se kriju ogromne rezerve za povećanje produktivnosti rada i (b) dalje održavaju (neopravdane) razlike u ekonomskom i društvenom položaju radnika jedne i druge oblasti.

Mada je J. K. Galbrajt izneo ubedljive, pa zato i prihvatljive argumente o opadanju značaja visine novčane nagrade za radnu motivaciju navedene kategorije radnika — treba istaći da ta teza za naše uslove ima marginalni značaj. Životni standard i visina ličnih dohodaka čak i kod te kategorije radnika su još takvi da ostavljaju dovoljno prostora za radnu motivaciju u čijoj osnovi leži novčana nagrada.[3]

3. Sledeći faktor je povezan sa kompleksom nedovoljno izgrađene *organizacije* podsticanja inventivne delatnosti u OUR. Ta organizacija ima tri komponente. Prva obuhvata stvaranje »društvene klime« u OUR, a time i u društvu u celini, druga — planiranje i programiranje inventivne delatnosti, a treća — organizaciju prihvatanja, procenu i primenu pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga.

a) Otpori primeni principa raspodele prema radu i rezultatima rada, čiji su nosioci kako tehnokratske i menadžerske strukture tako i pobornici psihologije »jednakih stomaka«, pokazali su od kolikog je značaja organizovana društvena akcija za postepeno lomljenje otpora konkretizaciji principa raspodele prema radu i rezultatima rada, a time i za stvaranje društvene klime povoljne za širi razmah inventivne delatnosti u svim oblastima ljudskog rada i u svim sredinama. Ta neophodnost organizovane aktivnosti —potkrepljena je činjenicom da je upravo u 1977. godini (kada su istekle godine tehnoloških inovacija) došlo do jenjavanja inventivne delatnosti u OUR, odnosno do pada broja prijavljenih patenata.

Otpor promenama ima, uglavnom, dva motiva. Jedan je vezan za objektivne teškoće uvođenja inovacija u proizvodni proces.

---

[3] Šire o tome vidi J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, Zagreb, 1970, str. 137—174.

Često su, naime, potrebne pažljive i dugotrajne pripreme, dodatni materijalni izdaci, angažovanje velikog broja radnih ljudi u primeni inovacija, posebno u oblasti materijalne proizvodnje.

Međutim, najžilaviji i najsnažniji otpor pruža ljudski faktor, i taj otpor potiče od onih »struktura« i pojedinaca koje neposredno pogađa uvođenje inovacije. Jer uvođenje inovacija je neminovno povezano s promenom organizacije rada, a time i sa drukčijim rasporedom ljudi u organizaciji rada i poslovanja, što uvek pogađa pojedince. Ako nema spoljne prinude (ako izostaje uticaj tržišta, ako lični dohodak radnika ne zavisi od dohotka OOUR, jednom rečju, ako postoji socijalizacija rizika poslovanja ili ako nema političkog pritiska da se uvede inovacija) — s primenom inovacije se, dokle god je to moguće, odugovlači, a često ona nikad i ne ugleda svetlost dana.

Pojedinci-inovatori su najčešće prepušteni samima sebi i prisiljeni su da se sami bore za odnose koji bi trebalo da budu platforma, utvrđena osnova za razvoj inventivne delatnosti. Ima drastičnih primera nehajnog i maćehinskog odnosa prema inovatorima u OUR, kako odgovornih pojedinaca tako i organizacija Sindikata i drugih činilaca. Premda su pojedini inovatori — usled trenutne konjunkture i vlastitog talenta — često bezobzirni u zahtevima za ostvarivanjem »svojih prava«, ipak je takvo ponašanje donekle opravdano zbog činjenice što u sredinama u kojima takvi pojedinci rade, po pravilu, nema jasne i definisane platforme i jasnih stavova društveno-političkih organizacija povodom inovacionih procesa, a ni normativnih akata o inventivnoj delatnosti.

Stoga je razumljivo što se u gotovo svim OUR ističe značaj pozitivnog odnosa samoupravnih, *a posebno poslovodnih organa* prema inventivnoj delatnosti radnika u OUR, što je samo znak da se tamo gde nema potrebne aktivnosti društveno-političkih organizacija i raspodele prema rezultatima rada spas traži — u dobroj volji i raspoloženju pojedinaca.

b) Analizirana normativna akta u OUR, kao i razgovori vođeni u njima pokazali su da se — sem retkih izuzetaka — nedovoljna pažnja poklanja planiranju i programiranju inventivne delatnosti. Izuzetan značaj u tom pogledu ima uključivanje svih radnika u planiranje, jer se jedino tako mogu uočavati problemi i otkrivati »uska grla« u procesu proizvodnje, ali i u svim oblastima i sektorima koji doprinose stvaranju i povećavanju dohotka. Još se dovoljno ne uočavaju problemi i »uska grla« u svakoj OUR, koja bi trebalo da postanu područja na koja treba planski usmeriti aktivnost inovatora i racionalizatora. Takođe se ne poklanja potrebna pažnja, bar u većim radnim organizacijama, planiranju kadrova za inventivnu delatnost, organizovanju kurseva, seminara, predavanja i slično.

c) U svim analizom obuhvaćenim OUR istican je problem organizacije prijema, ocena i procena, te primene i evidentiranja

ekonomskih efekata primenjenih pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga. Teškoće su povezane, pre svega, sa: (a) nepostojanjem odgovarajućeg iskustva i tradicije u pogledu rešavanja problema u ovoj oblasti, odnosno sa (b) nepostojanjem stručnog kadra koji bi se bavio ovim poslovima, te (c) sa uključivanjem, kako je rečeno, relativno velikog broja pojedinaca u proces ocene, procene i primene inovacije, bilo da su oni članovi samoupravnih, poslovodnih, stručnih ili nekih drugih organa i institucija. Dodamo li tome i činjenicu da se interesi tih pojedinaca, kad je reč o oceni, proceni i primeni inovacija, često ne podudaraju — ne treba da iznenađuje što ceo postupak od prijave inovacije do konačnog rešenja o njenom prihvatanju i primeni traje po nekoliko meseci, a često, usled zamršenih interesa, neki predlozi i inovacije ostaju u fazi postupka.

Suviše dug postupak za donošenje rešenja o inovacijama u nekim OUR znak je da u njima ne preovlađuje duh poslovnosti, odnosno znak je birokratizacije proizvodne strukture i društvenih odnosa, što je posledica prevelike socijalizacije rizika poslovanja. (Veliko učešće gubitaka i zaliha u društvenom proizvodu u našoj privredi upravo potvrđuje preteranu socijalizaciju toga rizika.)

4. Ne postoje ni efikasni metodi evidentiranja i utvrđivanja ekonomskih i drugih efekata primenjenih pronalazaka, tehničkih unapređenja i korisnih predloga, što dovodi u pitanje objektivnost procenjivanja stvarnih ušteda, te utvrđivanja naknada za radnike po osnovu tih inovacija. Samo se u nekim većim radnim organizacijama evidentiraju i prate efekti primene inovacija, što ukazuje na to da su manje OUR u nešto nepovoljnijem položaju.

5. Naporedo s navedenim problemima valja istaći da su nerazvijeni i drugi (nematerijalni) oblici podsticanja te delatnosti (dodeljivanje raznih plaketa, pohvala, diploma i slično). Analiza je pokazala da za jedan deo radnika inovatora, koji su pravi entuzijasti, materijalne, novčane nagrade nisu jedini motiv koji ih pokreće za inventivno stvaralaštvo. Nekima od tih izuzetnih stvaralaca nisu potrebne nikakve nagrade; sâmo zadovoljstvo što stvaraju — za njih je dovoljna naknada. Ali se u podsticanju šireg kruga inovatora mnogo gubi ako se uspesi i napori tih izuzetnih stvaralaca nigde ne evidentiraju i ne ističu.

6. Takođe se veoma retko primenjuju drugi oblici materijalnog podsticanja inventivne delatnosti, kao što su školovanje, stručno usavršavanje, dobijanje dodatnih bodova za stan, nabavka stručne literature i slično. Tu delimično i leži razlog što se u nekim OUR ističu zahtevi da se naknada po osnovu inovacija uključi u penzijsku osnovicu.

Od nekih objektivnih faktora koji sprečavaju širi razmah inventivne delatnosti treba istaći, pre svega, sledeće:

1. U procesu ubrzanog posleratnog razvoja Jugoslavija je nužno bila upućena na to da se koristi rezultatima tehničko-tehno-

loške revolucije u razvijenim zemljama i da uvozi inostranu tehnologiju, pa i da prihvata organizaciona i druga rešenja. I sadašnji odnos plaćenih i prodatih licenci pokazuje da je naša privreda u velikoj meri »drogirana« inostranom tehnologijom, te da se, s obzirom na raspoložive naučne i stručne potencijale, preterano orijentiše na njen uvoz. U današnjim uslovima razvojno-istraživački, naučni i stručni potencijali u materijalnom i kadrovskom smislu prevashodno su zaokupljeni time kako da što uspešnije prenesu, kopiraju i primenjuju inostrana tehničko-tehnološka dostignuća. Veoma malo se vodilo računa o tome da se uporedo s uvozom inostrane tehnologije izgrađuje i vlastita, što bi nesumnjivo doprinelo uključivanju šireg kruga radnika u inovacione procese.

2. Sledeći faktor se odnosi na nedovoljnu povezanost naučno-istraživačkih i razvojnih OUR, posebno onih sa područja primenjenih istraživanja, sa OUR u privredi. U razvijenim industrijskim zemljama slične organizacije sa područja primenjenih istraživanja organski su povezane sa privrednim radnim organizacijama i njihov su nerazdvojni deo. Iako detaljnija ocena stanja u ovoj oblasti prelazi okvire i namenu ove analize, treba istaći da odvojenost OUR jedne i druge oblasti ima negativne posledice.

Naime, u nekim OUR ističu da ne mogu pristupiti stručnoj razradi i ekspertizi prijavljenih tehničkih unapređenja, a posebno korisnih predloga, jer nemaju stručnu službu koja bi blagovremeno razradila i ekonomski i tehnički testirala predložena unapređenja i korisne predloge. Zato veliki broj tehničkih unapređenja i korisnih predloga ostaje nerealizovan, pa i nepovratno izgubljen.

S druge strane, usled ukazane odvojenosti OUR jedne i druge oblasti organizacijama udruženog rada u privredi nisu dostupne naučne i druge informacije. Nema ni popularnih INDOK-centara u OUR, SOUR i drugim asocijacijama privrede, koji su, nesumnjivo, preduslov stručnog obrazovanja i proširivanja kruga inovatora i racionalizatora.

Konačno, treba istaći da se rezerve za podizanje produktivnosti rada intenzivnijim razvojem inventivne delatnosti traže, za sada, isključivo u oblasti privrede, a ne i u takozvanim vanprivrednim delatnostima i sektorima, pa čak ni u radnim zajednicama i stručnim službama OUR u oblasti privrede, čime se front borbe za povećanje produktivnosti rada drastično sužava. U savremenim uslovima vanprivredne delatnosti (tercijarni sektor) sve se više proširuju na račun drugih sektora, te bi njihovo isključivanje iz borbe za podizanje produktivnosti rada nanelo ogromnu štetu privredi i društvu u celini.

Stojadin Stošić

Neka nova iskustva iz rada komisija za ispitivanje porekla imovine

Ispitivanje uzrokâ i posledica i uklanjanje određenih negativnosti u imovinsko-pravnim odnosima, upravljanju u raspolaganju društvenim sredstvima i društvenom imovinom u našem sistemu samoupravljanja ima dužu tradiciju. Jedna od prvih organizovanih akcija vođena je posle Pisma druga Tita i Izvršnog biroa Predsedništva SKJ 1972. godine.

Akciju je tada pokrenuo Savez komunista, uz najšire učešće javnosti i drugih subjektivnih faktora, a da bi se ona vodila trajno i organizovano, u skladu sa zakonima i normama našega društva, prišlo se donošenju republičkih i pokrajinskih zakona o ispitivanju porekla imovine, kao i formiranju posebnih komisija za ispitivanje porekla imovine. Tako je, uporedo sa sudovima, tužilaštvima, pravobranilaštvima, inspekcijama, poreskim organima i radničkom kontrolom konstituisan još jedan društveni mehanizam koji se, na osnovu zakona, uhvatio u koštac s pojavama nezakonitog sticanja imovine kao jednim od uzroka socijalnih razlika.

Šta se želelo postići merom ispitivanja porekla imovine i kakva se iskustva mogu uočiti, imajući na umu praksu ovih komisija u SR Srbiji?

Slobodno interpretirajući ovu problematiku, može se reći da smo se kao društvo posle perioda ekonomskog napretka i porasta ličnog i društvenog standarda suočili s činjenicom da određeni broj građana raspolaže imovinom znatne vrednosti, ali koja nije u srazmeri s njihovim prihodima i drugim na zakonu i moralnim normama zasnovanim primanjima.

Trebalo je proveriti i ispitati uzroke ovim pojavama i povesti odlučniju borbu protiv ekscesa, tim pre što su oni iritirali javnost i radne ljude i izazivali nezadovoljstvo zbog rada društvenih organa pozvanih da štite zakonitost ili društvenu imovinu. Naime, redovni organi za zaštitu društvene svojine zaista nisu uvek bili dovoljno efikasni, ili su ispoljavali veliku sporost, a često i nedoslednost u otkrivanju malverzacija, potkradanja društvene imovine, špekulacija i drugih izvora bogaćenja, i u gonjenju nosilaca svih tih negativnih pojava.

Od novoformiranih komisija za ispitivanje porekla imovine očekivalo se da će, u okviru šire društveno-političke akcije, naći svoje mesto i doprineti tome da se ekscesne pojave suzbiju, a neopravdano stečena imovina vrati društvu. Iako je rad ovih komisija u pojedinim sredinama tekao uz dosta velike teškoće, pa često bio i lišen šire društvene i političke podrške, ipak se može reći da su one obavile veliki posao. Danas je već moguće iz njihovog rada izvući i neke šire zaključke kako bi se akcija nastavila kontinuirano, a ekscesi sveli na najmanju moguću meru.

Višegodišnje iskustvo pokazuje da se pojave nezakonitog sticanja imovine mogu podeliti u dve osnovne grupe: (a) sticanje imovine na nezakonit način, kao samostalan čin pojedinih građana; i (b) sticanje imovine na nezakonit način ili suprotno moralu samoupravnog društva, uz znanje ili pomoć nekog legalnog samoupravnog ili državnog organa. Znatno je veći broj onih koji su imovinu stekli na nezakonit i nemoralan način iz ove druge grupe, što je svakako indikativan podatak i činjenica, jer pokazuje u kom bi pravcu trebalo usmeriti društvenu aktivnost da bi se uklanjali uzroci ovim pojavama.

Na osnovu dosadašnjih saznanja i uvida u stanje stvari nezakonito sticanje imovine iz prve grupe čine kriminalne pojave koje padaju pod udar krivičnog zakonodavstva. U stvari, tu je situacija mnogo čistija, a gonjenje takvih pojava u delokrugu je našeg pozitivnog zakonodavstva koje reguliše zaštitu društvene imovine od pljačke. Najčešće su posredi pojedinci koji, koristeći slabu unutrašnju kontrolu, familijarnost, nesređeno knjigovodstveno i blagajničko poslovanje i slično, potkradaju društvenu imovinu. Oni u svojoj sredini »štrče« — posedovanjem luksuznih kuća, trošenjem

velikih suma novca, nabavkom skupe robe iz inostranstva... U postupku za ispitivanje porekla tog bogatstva utvrđuje se da njihovi vlasnici ne mogu da pruže verodostojne dokaze o poreklu i izvorima prihoda, pa se tek onda otkriva da su imovinu stekli pljačkom u radnoj sredini.

Karakteristično je da je među njima najviše onih koji su zaposleni u kolektivima spoljne i unutrašnje trgovine. Komisije su posle detaljnog i savesnog utvrđivanja činjenica obično konstatovale da postoji često velika nesrazmera između vrednosti imovine koju poseduju takvi pojedinci i prihoda koje su normalno mogli steći u ispitivanom periodu, na osnovu legalno donetih samoupravnih akata o raspodeli ličnih dohodaka.

Iako se pojave pljačke zapažaju i u drugim granama privrede i društvenim službama, čini se da su mogućnosti kriminala u oblasti prometa nešto veće, što svakako ukazuje na potrebu da se unutrašnjoj kontroli, blagajničkom i knjigovodstvenom poslovanju posveti veća pažnja, između ostalog i zato što pojedinci direktno rukuju novcem ili su u mogućnosti da posredno ili neposredno znatne novčane iznose iz društvene kase prelivaju u svoje džepove.

U drugoj grupi su pojedinci koji »legalno« rade i posluju, odnosno u mogućnosti su da, spregom sa društvenim sektorom, dođu do velikih i neopravdanih zarada. Samim tim bogate se uz blagoslov i uz znanje pojedinaca zaposlenih u društvenom sektoru, čime se stvara i mogućnost za neprihvatljivu vezu društvenog sektora i rada sa sredstvima u ličnoj svojini na osnovama koje ovo društvo ne toleriše niti može tolerisati. Na primer, grupa građana, uz pomoć neke zemljoradničke zadruge ili radne organizacije, u stvari pojedinaca u njima koji deluju mimo samoupravnih organa, proizvede veliku količinu veštačkih pića, pa ih onda plasira na tržište uz enormnu dobit.

Nezakonitosti su se masovnije pojavljivale i u prometu nacionalizovanim građevinskim zemljištem. Kada je poveden postupak za ispitivanje porekla imovine, mnogi građani su tvrdili da su bili u uverenju da rade legalno jer su platili porez na promet imovine i ugovore overili kod nadležnih sudova. A dešavalo se da su katastarski uredi uknjižavali novo stanje, čime su objektivno legalizovali nezakonite postupke. Posledice takvog rada su nesagledive jer su dovodile do daljeg komplikovanja imovinsko-pravnih odnosa. U suštini, zaključeni ugovori su bili nelegalni i ništavni, ali, pošto su odgovarajuće službe u opštinama prihvatale takve ugovore i na osnovu njih utvrđivale određena prava i obaveze, one su, sa svoje strane, legalizovale određene malverzacije.

U pravno-imovinskoj zbrci koja je u vezi s prodajom i korišćenjem građevinskog zemljišta nastala u nekim sredinama nikla su »divlja naselja« u okolini velikih gradova, a bivši vlasnici zemljišta su, koristeći konjunkturu i nerešeno stambeno pitanje eko-

nomski siromašnijih slojeva stanovništva ili došljaka, ubrali znatnu diferencijalnu rentu. Sve to zahvaljujući nebudnosti i neaktivnosti nadležnih organa, odnosno njihovom nepoznavanju ili nesprovođenju pozitivnih zakonskih propisa. To je u velikoj meri otežalo rad komisija za ispitivanje porekla imovine, jer su se ponekad našle pred nepremostivim teškoćama kada je trebalo da utvrde šta je legalno i zakonito, a šta nezakonito stečena dobit.

Do bogaćenja je dolazilo i na račun društvenih fondova, trošenjem investicionih sredstava. Kao primer mogu se navesti uzimanje i nekontrolisano korišćenje kredita iz fonda za stambenu izgradnju. Na račun toga fonda mogla se napraviti kuća za odmor, garaža, ili jednostavno uzeti kredit i unovčiti ga, pa novac preliti u ruke pojedinaca. Suočene s pojavnim oblicima takvih posezanja u društvene fondove, komisije su ponekad morale da sprovedu mnogostrana ispitivanja samoupravnih i drugih akata, pri čemu su u nekim slučajevima utvrdile i njihovu protivzakonitu sadržinu, što je, razume se, otvaralo mogućnost malverzacijama i bogaćenju na račun društvenih fondova.

Ti pojmovni oblici bogaćenja mogu se takođe podeliti u dve grupe: (a) nezakonita imovina stečena radom; i (b) nezakonita imovina stečena bez rada.

U prvu grupu mogu se svrstati oni pojedinci koji stiču imovinu radom, ali bez odobrenja nadležnih organa, odnosno ne poštujući pozitivne zakonske propise koji regulišu rad na ličnim sredstvima, honorarni rad, ugovore o delu i slično. To je takozvani bespravni rad koji se najčešće obavlja u gradovima i urbanim naseljima, mahom od auto-mehaničara, vodoinstalatera, električara, građevinskih preduzimača, molera itd.

Ovde spadaju i zanatlije, privatni prevoznici, privatni ugostitelji i drugi koji izbegavaju da, na zakonom propisani način, prijave svoje prihode i plate društvu odgovarajući porez. Toj grupi pripadaju i aktivnosti koje su zabranjene zakonom, ali se prihodi ipak stiču radom, kao, na primer, u slučaju nakupaca i prekupaca koji ulažu lični rad, imaju i određene transportne i druge troškove, ali njihovu aktivnost društvo ne prihvata jer ona ima mnogo veće negativne nego pozitivne efekte.

Činjenica je da tek mali broj pojedinaca koji spadaju u ovu grupu pada pod udar zakona i podleže ispitivanju porekla imovine. Iz iskustava komisija mogu se, međutim, izvući neki drugi ekonomski i sociološki zaključci, korisni za praksu opštinskih i drugih skupština i njihovih izvršnih organa. U prvom redu je reč o nedovoljno razvijenim uslužnim delatnostima, njihovoj deficitarnosti, naročito u većim urbanim sredinama. Građani su prinuđeni da se dovijaju kako znaju i umeju, pa i sami traže, ne pitajući za cenu, da im radnici zaposleni u društvenom sektoru u slobodnom vremenu obave određene usluge u domaćinstvu ili su primorani da se koriste uslugama vlasnika privatnih radnji. Izlaz je, prema

tome, u bržem razvijanju uslužnih delatnosti, u podsticanju proširivanja ove delatnosti, u davanju poreskih olakšica ako se ulažu lična sredstva za stvaranje ili proširenje materijalne osnove ličnog rada, a ne u politici preteranog poreskog pritiska na zanatlije. Još je naivnije verovati da poreski organi ili inspekcije mogu svojom intervencijom sprečiti pojedince da stiču imovinu bez odobrenja nadležnih organa. Znači, treba se zalagati za poštovanje pozitivnih zakonskih propisa, za veću aktivnost komora i udruženja koja treba da obezbede da se njihovi članovi samoupravno dogovaraju o poštovanju pravila i normi poslovnog ponašanja, a intervencija državnih organa u tom slučaju može pomoći da se ekscesi i nezakonite pojave suzbiju.

Veći društveni problem predstavljaju građani koji imovinu stiču bez rada, zloupotrebom stečenog društvenog položaja, putem ugovora o gradnji po nižim cenama ili korupcijom i mitom; zatim raznim malverzacijama u kupoprodajnim poslovima u sprezi sa društvenim sektorom; prodajom stanarskog prava, ugovorima iz takozvane ortačke izgradnje i prometa nacionalizovanog zemljišta; neosnovanim poklonima; neodgovornim raspolaganjem kreditima i sličnim.

U pojavne oblike ovih nezakonitosti spadaju i nezakonite radnje radi sticanja imovine u cilju obezbeđenja minimuma egzistencije i nezakonite radnje radi sticanja imovine u cilju nagomilavanja bogatstva. Suočeni s oskudicom sredstava za rešavanje egzistencijalnih materijalnih problema pojedinci se upuštaju u radnje koje su u našem sistemu samoupravljanja s moralnog stanovišta nedopustive. Ovde je prvenstveno posredi rešavanje stambenog pitanja. Pri tom se ne biraju sredstva da bi se ostvario cilj, odnosno obezbedio krov nad glavom.

Komisije za ispitivanje porekla imovine suočile su se u nekim slučajevima s pojavama očevidnog narušavanja etičkih i moralnih normi, pa i beskrupuloznog posezanja za društvenim sredstvima, iako je sve bilo pokriveno formalnim samoupravnim odlukama i rešenjima. Komisije su bile u velikoj dilemi, pa i pred ispitom savesti, kako da postupe jer se nisu mogle pomiriti s tim da ćutke prelaze preko takvih pojava, a formalno nisu mogle povesti postupak jer je sve bilo pokriveno kolektivnim odlukama i potpisima ovlašćenih društvenih i samoupravnih tela ili pojedinaca.

Ovde je reč mahom o pojedincima koji su rešili osnovna pitanja sopstvenog ličnog i društvenog standarda (uglavnom na račun društvenih fondova), pa teže nagomilavanju bogatstva, ne birajući sredstva i postupajući suprotno normama morala socijalističkog društva. Oni nastoje da na nezakonit način steknu kuće za odmor, garaže, vinograde, placeve, devizna sredstva, umetničke slike i druge vrednosti. U složenom lavirintu takvih pojava, makar bila reč o usamljenim slučajevima, potrebno je veliko majstorstvo i upornost komisija da bi se razlučilo šta je šta i društvu vratila uzurpirana imovina.

U SR Srbiji (van pokrajina) opštinske komisije za ispitivanje porekla imovine su u proteklom periodu pokrenule postupak protiv 4.500 građana za koje je postojala osnovana sumnja da imovinu nisu stekli radom ili na drugi zakonit način. Do sada je doneto 1.120 prvostepenih rešenja o oduzimanju imovine. Na osnovu prvostepenih rešenja može se zaključiti da je u oko dve stotine slučajeva oduzeta imovina prosečne vrednosti koja premašuje 30 miliona starih dinara. Najveća vrednost oduzete imovine u dosadašnjem postupku po jednom rešenju iznosi 700 miliona starih dinara. Ovu imovinu čine: kuće, stanovi, kuće za odmor, luksuzni automobili stranih marki, zemljište, novac (i u devizama), plovni objekti i slično. Rad na konačnim rešenjima nalazi se u različitim fazama, jer je postupak trostepen, a krajnja instanca je Vrhovni sud SR Srbije. Od evidentiranih predmeta u komisijama oko 1.500 čeka odgovarajuću stručnu obradu, a u oko 1.800 slučajeva postupak je obustavljen jer su građani dokazali zakonito poreklo svoje imovine. Izvestan broj rešenja odnosi se na imovinu relativno male vrednosti. Ali i njihove sadašnje vlasnike pogađa zakon jer je u pitanju nezakonito prisvajanje društvene imovine. Reč je najčešće o delovima stanova ili kuća, automobilima, delovima poslovnih zgrada, starim mašinama i slično. Ugovorima su, naime, najčešće stvarani susvojinski odnosi, sa svim zakonskim konsekvencama, i komisije se nisu mogle dvoumiti — da li da i u takvim slučajevima primene zakonske norme.

U vezi s ovom izvanredno osetljivom i odgovornom društvenom akcijom treba uočiti da je javnost od samog početka bila živo zainteresovana za to kako se sprovode zakonske norme i kako rade komisije za ispitivanje porekla imovine. Sticanje imovine bez rada i na nezakonit način ne znači samo kršenje pozitivnih zakonskih propisa već i obezvređivanje moralnih ciljeva socijalističkog društva. Ono je jedan od osnovnih izvora socijalnih razlika i nejednakosti. Ekscesi destimulativno i demoralizatorski utiču na ogromnu većinu radnih ljudi koji poštenim radom i u skladu sa načelima i principima socijalističkog sistema raspodele prema radu stiču svoj dohodak na radnom mestu ili dopunskim radom shodno pozitivnim zakonskim propisima.

Dosadašnja društvena akcija je, na primer, pokazala da je javnost posebno osetljiva na pojave bogaćenja i pljačke društvene imovine. U tom pogledu uočavaju se i neke kvalitativne promene u svesti i ponašanju građana. Nije, na primer, bez osnova primedba da je u nas dugo vremena više štićena privatna imovina nego društvena dobra. Kad je građaninu povređeno imovinsko pravo, on podnosi tužbu sudu ili nekom drugom organu i isteruje pravdu bez obzira na izgubljeno vreme i materijalne izdatke. A kada je u pitanju društvena imovina, reagovalo se sporo i nedosledno, pa su se vremenom izgubili pozitivni efekti u zaštiti društvene imovine koji bi se osetili da je postupak bio brži.

U poslednje vreme, zahvaljujući i političkoj akciji koju je pokrenuo i vodio Savez komunista, uočava se da je izmenjen odnos prema društvenoj imovini. Javnost pozdravlja i podržava akcije koje se u pojedinim sredinama vode, a usmerene su na zaštitu i čuvanje društvene imovine. Svesrdno podržava i oduzimanje neopravdano stečene imovine.

Karakteristično je da je javnost posebno osetljiva na ove pojave ako su im nosioci iz ekonomski bolje stojećih slojeva ili je reč o ljudima na rukovodećim položajima u bankama, radnim organizacijama i sličnim mestima. Razume se, ima i primera neosnovanih optužbi, primitivnih shvatanja o jednakosti, ima u nekim sredinama i pojava pritiska zaostale svesti, ali je evidentno da preovlađuje shvatanje da treba razlikovati visoka primanja koja su rezultat rada, ličnog zalaganja, talenta i slično od ogromnih prihoda koji se stiču na nezakonit način, korišćenjem i zloupotrebom položaja, privilegijama itd.

Iako se ova značajna društvena akcija vodi uz javni uvid i veliko interesovanje građana, komisije u pojedinim sredinama rade s osećanjem nesigurnosti, pa i straha od posledica (neki napisi u štampi, izjave, zvanični izveštaji nekih organa, pokušaji da se izrazi više simpatija prema građanima čija se imovina ispituje nego prema komisijama koje su nastojale da primene zakonske propise i pošteno obave svoj posao). Rad na ispitivanju porekla imovine mogao bi biti efikasniji ako bi i sudovi, u svim slučajevima kada je u krivičnom postupku utvrđena pljačka društvene imovine, izricali kaznu konfiskacije jer bi tada društvu bila vraćena oteta imovina, a pozitivan vaspitni efekt bi bio mnogo veći.

Na kraju konstatujmo da se ova složena i veoma osetljiva oblast u kojoj deluju organi koji su pred društvom odgovorni za sprovođenje zakonskih propisa o ispitivanju porekla imovine ne može regulisati isključivo logikom zakonodavne aktivnosti i delovanjem komisija. One mogu otklanjati ekscese i zaštititi društvenu imovinu kada se već utvrdi da je opljačkana, ili da su se pojedinci obogatili ne poštujući etičke i moralne norme socijalističkog društva. Ali ovde je, ipak, reč o ekscesima i delovanju društvenih organa *post festum*, kada su se negativne pojave sa svim posledicama već ispoljile i u određenoj sredini izazvale negativno dejstvo.

Prema tome, moraju se stvarati uslovi i pretpostavke za to da pojedinci ne dođu u iskušenje, odnosno da se oni koji pokušaju da se na lak način obogate, ili su skloni pljački i zloupotrebama, preventivno spreče, da im se onemogući pristup društvenoj imovini. U tom pogledu subjektivne snage našega društva, institucije sistema samoupravljanja, i to prvenstveno u opštinama, mesnim zajednicama i radnim kolektivima, još očekuju ogromni poslovi.

Toma Milenković

Dokumenti Kongresa ujedinjenja

Osnivački kongres Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) ili, drukčije nazvan, Kongres ujedinjenja revolucionarnog dela jugoslovenske radničke klase, održan je u Beogradu od 20. do 22. aprila 1919. godine. Međutim, da bi se uopšte došlo do ovog Kongresa i usvajanja kongresnih dokumenata na kojima će se temeljiti sav budući rad Partije, morao je da bude uložen veliki trud pojedinaca, grupa i celih stranaka i savladane brojne prepreke i u redovima radničke klase i izvan njenih okvira. Da bi tok i rezultati Kongresa ujedinjenja bili jasniji, neophodno je, makar i u najkraćim crtama, upoznati njegovu predistoriju, snage koje su dovele do Kongresa i uticale na sadržaj usvojenih partijskih dokumenata.

I

Organizaciono ujedinjenje radničke klase jugoslovenskih zemalja postalo je aktuelno odmah posle završetka prvog svetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Glavni nosioci ove ideje bila su rukovodstva socijaldemokratskih stranaka Srbije i Bosne, članovi Komunističke partije (boljševika) Srba, Hrvata i

Slovenaca stvorene u Sovjetskoj Rusiji početkom novembra 1918. od pripadnika bivših ratnih zarobljenika austrougarske vojske i Filip Filipović kao najznačajniji pojedinac u tom istorijskom poduhvatu. Svaki nosilac te ideje imao je sopstvenu viziju buduće jedinstvene jugoslovenske radničke stranke, njene organizacije, taktike, strategije, politike i krajnjih ciljeva, koji su se među sobom u izvesnoj meri razlikovali, ali su imali mnogo više dodirnih, sličnih ili gotovo istovetnih prilaza, što će ih zbližiti i okupiti na radu za ostvarenje tog zajedničkog cilja.

Socijaldemokratska rukovodstva Srbije i Bosne odmah posle rata smatrala su da je formiranjem Kraljevine SHS došlo do ujedinjenja jugoslovenske buržoazije, čiji su najviši zajednički organi monarhija i kraljevska vlada u kojoj su zastupljene gotovo sve građanske stranke. Smatrala su, dalje, da nasuprot ujedinjenom kapitalističkom frontu i stvaranju jedinstvenog jugoslovenskog kapitalističkog tržišta, treba hitno uspostaviti jedinstveni proleterski front radi zaštite interesa radničke klase, i to ujedinjenjem postojećih samostalnih pokrajinskih socijaldemokratskih partija u jednu jedinstvenu jugoslovensku socijaldemokratsku partiju.

Tu su se podudarnosti u shvatanju između rukovodstava bosanskih i srbijanskih socijalista o sudbonosnim pitanjima jugoslovenske radničke klase uglavnom i završavale. Jer, iako su obe strane oštro osuđivale politiku klasne saradnje između proletarijata i buržoazije i socijalistički ministerijalizam kao najviši oblik te saradnje, a zalagale se za to da novostvorena jugoslovenska partija vodi samostalnu nepomirljivu klasnu borbu, one nisu podrazumevale isto pod tom i takvom borbom. Ljudi koji su obnovili i odmah posle rata vodili Srpsku socijaldemokratsku partiju imali su na umu uglavnom nastavljanje predratne socijalističke politike i u pogledu sredstava klasne borbe i u pogledu krajnjeg cilja.

Bosanski socijalisti su bili mnogo radikalniji. Oni su, pod uticajem ideja velike oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, još krajem 1917. istupili iz kompromitovane i oportunističke Druge internacionale i pristupili Cimervaldskoj internacionali,[1] stajući na pozicije bliske cimervaldskoj levici. Oni su pozdravili stvaranje Kraljevine SHS (»nacionalno ujedinjenje«), ali se time nisu zadovoljili, već su u izvesnoj meri želeli da slede primer ruskih boljševika, kolebajući se pri tom, jer nisu znali kako to treba činiti u jugoslovenskim uslovima. Njihove oči su pre prvog svetskog rata bile upravljene na SSDP (Dimitrija Tucovića), čiju su teoriju i praksu kopirali u najvećoj meri. Taj odnos vezanosti i ugledanja na drugove u Srbiji zadržali su i u bitno izmenjenim posleratnim uslovima, iako su u međuvremenu, sticajem niza okolnosti, postali idejno-politički zreliji u revolucionarnom pogledu. Njih je ova vezanost sputavala i kočila, ne dozvoljavajući im da brže dođu do jasnih re-

---

[1] »Glas slobode«, br. 1, 3. januar 1918.

volucionarnih saznanja i opredele se za revolucionarni put u praksi. Na drugoj strani, bosanska socijaldemokratija, budući kompaktno levo orijentisana i sa brojnim članstvom, podsticala je da se ubrza proces kretanja ulevo radništva Srbije i da neka levičarska opredeljenja jače dođu do izražaja na Kongresu ujedinjenja i u partijskim dokumentima tada usvojenim.[2]

Druga organizovana snaga, koja je svesno radila na okupljanju i ujedinjavanju najrevolucionarnijeg dela jugoslovenskog proletarijata, bili su jugoslovenski komunisti-povratnici iz Sovjetske Rusije. Njih nije bilo mnogo. Do pred kraj 1918. godine u zemlju ih je stiglo samo 114, a u prvoj polovini sledeće godine još stotinak članova Partije i partijskih kandidata. Oni su imali veliku moralnu, agitacionu i političku pomoć od strane 30.000 Jugoslovena učesnika ruske oktobarske revolucije i građanskog rata na strani boljševika, kao i među drugim svedocima ovih epohalnih revolucionarnih zbivanja, koji se takođe od jeseni 1918. u velikom broju počinju vraćati svojim kućama.[3]

Jugoslovenskim komunistima-povratnicima bio je poveren zadatak da preuzmu inicijativu za stvaranje komunističke partije na teritoriji jugoslovenskih zemalja, a članovima njihovog Centralnog komiteta (izabranog u Moskvi 5. novembra 1918) da, po potrebi, kooptiraju nove članove u Komitet, da učine sve kako bi onemogućili kontrarevolucionarnu intervenciju u Rusiji sa teritorije Jugoslavije, da izvrše odgovarajuće pripreme i, ako se ukaže povoljna situacija, da preuzmu vlast u zemlji i obrazuju revolucionarnu vladu.[4]

Najviše organizovanih povratnika iz Sovjetske Rusije stiglo je u Vojvodinu, Slavoniju i Hrvatsku, a znatno manje u Bosnu, Dalmaciju i Sloveniju. Povratnici su se odmah povezivali sa levim snagama u radničkom pokretu, koje su u Hrvatskoj već vodile borbu protiv klasne saradnje i socijalističkog ministerijalizma i otpočeli idejne i organizacione pripreme za stvaranje komunističke partije. Cilj im je bio da dođu u dodir sa što većim brojem radikalno raspoloženih ljudi u postojećim socijaldemokratskim partijama, sindikatima, vojsci, među inteligencijom i na drugim stranama i pridobiju ih za svoja shvatanja. Velike napore su ulagali da formiraju ilegalne komunističke ćelije, da se one naoružaju i pripreme

---

[2] Ž. Topalović, *Začeci socijalizma i komunizma u Jugoslaviji*, London, 1960, str. 66—68.

[3] T. Milenković, *Kako je stvarana KPJ*, »Politika«, 5. april 1979.

[4] N. Grulović, *Jugoslovenska revolucionarna grupa* »Pelagić«, zbornik za društvene nauke Matice srpske 22, Novi Sad, 1959, str. 108, B. Hrabak, *Jugosloveni učesnici oktobarske revolucije i stvaranje KPJ*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini, knj. III za god. 1965—1966, Priština, 1967, str. 112.

u svakom pogledu za slučaj oružanog ustanka. Najistaknutiji komunisti-povratnici i organizatori komunističkog rada u zapadnim delovima Jugoslavije (izuzimajući Sloveniju) bili su Vladimir Ćopić i Nikola Kovačević. Oni se nisu zadržavali samo u Zagrebu već su stvarali uporišta u Lici, Gorskom kotaru, Hrvatskom primorju (Ćopić), Slavoniji, severnoj i srednjoj Bosni (Kovačević).[5]

Sredinom februara 1919. iz Sovjetske Rusije se vratila druga grupa organizovanih jugoslovenskih komunista, među kojima su se nalazila i dva člana CK KP(b) SHS, Lazar Vukićević i Nikola Grulović. Oni su se relativno brzo povezali sa svojim istomišljenicima u postojećim partijskim i sindikalnim organizacijama i sa onima koji su iz Rusije stigli ranije, održali 9. marta 1919. na Stražilovu u Fruškoj gori ilegalni sastanak i formirali Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez pelagićevaca. Pelagićevci su imali pristalice i organizacije uglavnom na teritoriji Vojvodine, a želeli su da ostvare isti cilj i služili se istim sredstvma borbe kao i ilegalne komunističke organizacije stvorene prethodno u Hrvatskoj i Bosni.[6]

Karakteristično je za sve komuniste-povratnike iz Sovjetske Rusije da nisu bili dovoljno objektivno obavešteni o situaciji u jugoslovenskim zemljama, to jest smatrali su da je novostvorena državna vlast mnogo slabija nego što je stvarno bila, da je sva socijaldemokratija izneverila proletersku klasnu borbu i prešla na stranu nacionalne buržoazije, da su radničke i seljačke mase toliko nezadovoljne da se ovi krajevi nalaze u predvečerju socijalističke revolucije i da treba da postoji samo organizovana i svesna komunistička snaga (pa makar i nemala brojnije članstvo) koja će te mase brzo okupiti i usmeriti, pa će socijalistička revolucija brzo pobediti.[7] Uostalom, takvo verovanje je u Sovjetskoj Rusiji postojalo za najveći deo srednje i zapadne Evrope i upravo na tim pogrešnim verovanjima su se i temeljila nerealna očekivanja u pogledu brze pobede svetske socijalističke revolucije.

Iz nerealne procene situacije u našim zemljama kod jugoslovenskih komunista u Sovjetskoj Rusiji je ponikao i usvojen pogrešan plan za stvaranje jugoslovenske komunističke partije. Po njihovim zamislima, trebalo je da se organizovani povratnici po povratku u Jugoslaviju povežu među sobom i sa levim socijaldemo-

---

[5] B. Hrabak, isto, str. 112—121; T. Milenković, *Vladimir Ćopić u jugoslovenskom radničkom pokretu (decembar 1918 — jun 1919)*, u: *Život i djelo Vladimira Ćopića*, Rijeka, 1978, str. 94—101. (U daljem tekstu: T. Milenković, *V. Ćopić*).

[6] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd, 1968, str. 119—122; Ščerbakov, Novi dokumenti o učešću jugoslovenskih povratnika iz Sovjetske Rusije u borbi za stvaranje KPJ, »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 9, Beograd, 1974, str. 337—343.

[7] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, str. 115—116.

kratima i oni sami formiraju komunističku partiju, a zatim o tom činu samo obaveste javnost. Na isti način bi putem jednog manifesta upoznali proletarijat sa programom i taktikom »partije novog tipa«, koji bi potpisalo stotinak najpoznatijih komunista i pozvali radne mase da priđu novostvorenoj partiji. Protiv takvog načina stvaranja komunističke partije odmah su se izjasnili levi socijaldemokrati iz Zagreba, navodeći sebi u prilog brojne argumente. Po njihovom mišljenju, cele socijaldemokratske stranke u Srbiji i Bosni već su bile levo orijentisane i odbacivale su socijalistički ministerijalizam. U samoj Hrvatskoj radničke mase su se sve više radikalizovale i udaljavale od socijalreformista. Stvarati u takvoj situaciji posebnu komunističku partiju i počinjati sa okupljanjem masa iz početka, kada im se pruža prilika da uđu u gotove partije, sa brojnim članstvom i izgrađenim organizacijama i uz neznatne napore lako ih pridobiti za svoje idejne, političke i taktičke stavove — smatrali su pogreškom, koja može komuniste da izoluje od radnih masa, usami ih, odvede u sektaštvo i udalji od postavljenog cilja — stvaranja masovne i revolucionarne komunističke partije, spremne i sposobne da osvoji vlast.[8]

Ćopić i Kovačević nisu bili spremni da uvaže razloge zagrebačkih levih socijalista, jer su, kao i svi organizovani povratnici iz Sovjetske Rusije, gledali sa izvesne visine, pa i sa potcenjivanjem na sve one socijaliste koji nisu došli iz Rusije. Međutim, kada je poslednjih dana decembra 1918. iz Beča, preko Pešte, stigao Filip Filipović, za koga su povratnici znali da je organizovani boljševik i da blisko sarađuje sa austrijskim i mađarskim komunistima i ruskim boljševicima, pa kad je i on stao na stranu levih socijalista, navodeći njima u prilog i druge razloge (mogućnost da policija po spisku pohapsi potpisnike komunističkog manifesta i time lako obezglavi komunističku partiju) — Ćopić i Kovačević su se prvo pokolebali, a zatim odustali od navedenog plana stvorenog još u Rusiji.[9]

Inače, Filipović je došao u Jugoslaviju s jasnom namerom i planom da u što kraćem roku prikupi i organizuje rascepkane i neorganizovane revolucionarne snage i stvori snažnu komunističku partiju. Delovao je na dva koloseka — legalnom i ilegalnom. Do kraja januara 1919. obišao je Zagreb, Slavonski Brod, Sarajevo, Dubrovnik i Ljubljanu i u većini tih mesta držao javne zborove i predavanja istupajući sa referatima »Za zaštitu sovjetske revolucije, zatim o Trećoj internacionali, za ujedinjenje svih socijaldemokratskih partija Jugoslavije na platformi Treće internacionale«.

---

[8] T. Milenković, *V. Ćopić,* str. 95—96.

[9] T. Milenković, *Doprinos Filipa Filipovića stvaranju KPJ,* »Socijalizam«, br. 1/1979, str. 157—158.

U svemu je podržao ilegalni rad komunista-povratnika, delujući i sâm u istom pravcu. Isti ovaj rad Filipović je nastavio i u Beogradu, gde je stigao sredinom februara 1919.[10]

U tom periodu je obrazovano prvo ilegalno komunističko rukovodstvo Jugoslavije, koje su činili Filip Filipović Vladimir Ćopić i Nikola Kovačević. Njihovi zamenici su bili Lazar Vukićević i Đuro Đaković, a jedno mesto je rezervisano za Sloveniju, kada i tamo budu stvorene ilegalne komunističke organizacije.[11]

Pod uticajem ratnih stradanja, oktobarske socijalističke revolucije, posleratne nemaštine, Mađarske Sovjetske Republike, svesnog delovanja komunističkih snaga i drugih faktora, najveći deo jugoslovenske radničke klase prešao je postepeno na klasno-borbene pozicije. Socijalministerijalisti su u Hrvatskoj u tolikoj meri politički poraženi da ih je napustio najveći deo radnika i prišao levičarima.[12] U Vojvodini su oni pod pritiskom članstva privremeno morali da se odreknu ministerijalizma i takođe formalno pređu na leve pozicije.[13] Jedino su u Sloveniji socijalreformisti uspeli da zadrže radničku klasu pod svojim uticajem.

Kada je ujedinjenje jugoslovenske radničke klase na podlozi nepomirljive klasne borbe bilo uglavnom osigurano, zakazan je, za 20. april 1919, Kongres ujedinjenja u Slavonskom Brodu, kao najpristupačnijem mestu u zemlji u saobraćajnom pogledu. Usled zabrane od strane Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine SHS, Kongres se nije održao u ovom mestu, nego u isto vreme u Beogradu.

II

Pored opštih idejno-političkih, organizacionih i tehničkih priprema Kongresa ujedinjenja, vrlo ozbiljno su pripremani i dokumenti koji će biti podneti Kongresu na usvajanje. Centralna instanca radničkog pokreta Srbije, u sporazumu sa bosanskim socijalistima, odredila je u prvoj polovini marta 1919. dr Nedeljka Košanina, Dragišu Lapčevića, dr Živka Topalovića, Vladu Ostojića i Filipa Filipovića da izrade najvažniji dokumenat buduće jedinstvene partije — njenu programsku osnovu, poznatu pod imenom *Podloga za ujedinjenje.* Kada je *Podloga* bila gotova, iznesena je pred širu

[10] T. Milenković, Isto, str. 155—164.

[11] B. Hrabak, isto, str. 126; T. Milenković, *Doprinos F. Filipovića...*, str. 167.

[12] V. Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije od 1917—1919. godine*, u: *Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova 4*, Beograd, 1967, str. 126—168.

[13] T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, str. 82—100.

komisiju (28—30. marta 1919) u kojoj su bile zastupljene još socijalističke organizacije iz Bosne (Jovan Jakšić), Hrvatske (Đuro Cvijić), Banata i Bačke (Antal Juričić, Jožef Farkaš i Franjo Kupinović) i pelagićevci (Lazar Vukićević). Šira komisija je razmatrala i ostale dokumente koji će biti predloženi Kongresu ujedinjenja na usvajanje.[14]

Nećemo ulaziti u detaljnije analize nastanka *Podloge ujedinjenja*, jer bi nam to uzelo mnogo prostora, već ćemo istaći da su Košanin, Lapčević i Topalović izradili njen prvi nacrt potpuno u duhu predratnih socijaldemokratskih shvatanja klasne borbe. Na intervenciju Filipovića, koji je u Proširenoj komisiji dobio podršku J. Jakšića, predstavnika vojvođanskog radničkog pokreta i pelagićevaca, u *Podlogu* je naknadno uneto dosta komunističkih formulacija i ocena. Bolje reći, sve što je u ovom dokumentu komunističko uneto je naknadno zalaganjem komunistički i prokomunistički orijentisanih članova komisija. Već nas ta činjenica upućuje na zaključak da je *Podloga ujedinjenja* ponikla iz kompromisa između prevaziđenih predratnih socijaldemokratskih shvatanja ciljeva i metoda klasne borbe proletarijata i novih komunističkih pogleda na ista pitanja.

Podloga ujedinjenja je imala šest delova. U prvom delu se određuje da će novostvorena stranka uzeti ime Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Sam naziv partije pokazuje da je tu reč o kompromisu. Između težnje starih socijalista da sačuvaju predratno socijaldemokratsko ime svoje stranke i novih, revolucionarnih snaga koje su želele da ona uzme komunističko ime pronađen je srednji put koji je privremeno zadovoljio obe strane.[15]

Drugi deo *Podloge* nije originalan, već je najvećim delom prosto prepisan iz predratnih programa srpske i bosanske socijaldemokratske stranke, a ove su ga preuzele iz Erfurtskog programa nemačke socijaldemokratije. On sadrži uopštene stavove o suštini kapitalizma, neophodnosti klasne borbe i podruštvljavanja sredstava za proizvodnju radi organizovanja socijalističke privrede i slično. Takav program je mogao da zadovolji potrebe jedne mlade socijaldemokratske stranke u periodu mirnog razvitka kapitalizma, kada je socijalistička revolucija bila samo daleka i maglovita perspektiva, ali u uslovima revolucionarne posleratne situacije u najvećem delu Evrope on je bio prevaziđen i nije odgovarao potrebama borbenog dela jugoslovenske radničke klase.[16]

---

[14] S. Dimitrijević, *Usvajanje iskustava oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu*, »Jugoslovenski istorijski časopis« br. 3—4/1968, str. 86—88.

[15] Isto, str. 87; T. Milenković, *Doprinos F. Filipovića...*, str. 173.

[16] S. Dimitrijević, *Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslovenskim te-*

Najoriginalniji i najrevolucionarniji je treći deo *Podloge ujedinjenja* u kome se sa dosta obazrivosti, ustezanja i uopštavanja govori o novostvorenoj međunarodnoj političkoj situaciji, kada je kapitalizam kao sistem dospeo u svoju završnu fazu, a klasna borba buržoazije i proletarijata prerasta u »velike socijalističke revolucije«, što stvara uslove za »ostvarenje komunističke privrede«. Izbegnuto je jasno izjašnjavanje za socijalističku revoluciju i sovjete kao organe diktature proletarijata, već je zaobilazno istaknuto da iskustvo velikih socijalističkih revolucija uči »da su sredstva za ostvarenje ovog preobražaja osvojenje političke vlasti od strane proletarijata, razaranje starih organa vlasti i vaspostavljanje isključivo vlasti radničke klase (diktature proletarijata)«. O sovjetima se u *Podlozi kaže:* »Kao organi diktature proletarijata u sprovođenju socijalne revolucije pokazala su svoju prednost radnička, seljačka i vojnička veća«. Najradikalniji je onaj deo *Podloge* koji govori o internacionalama, jer je najviše formulisan u komunističkom duhu. Tu se konstatuje da Druga internacionala nije dorasla posleratnoj revolucionarnoj situaciji »ni po formi svoje organizacije, ni po duhu koji je u njoj zavladao, unešen od strane velikih socijalističkih partija«. Stoga se SRPJ(k) »izjašnjava protiv Druge internacionale, proglašavajući jednovremeno i najodlučnije potrebu međunarodne borbe proletarijata. SRPJ(k) ne može zajednički raditi s onim socijalističkim partijama koje su u toku rata glasale za ratne kredite, pomagale vlade svoje zemlje i žele da to i dalje čine. SRPJ(k) stupa u Treću — Komunističku internacionalu s onim radničkim partijama koje stoje na temelju nepomirljive i nekompromisne klasne borbe proletarijata s ciljem: da se uništi kapitalizam i ostvari komunističko društvo.« Na kraju trećeg dela *Podloge* SRPJ(k) je stavljeno u zadatak da organizuje radničku klasu Jugoslavije u klasne borbene organizacije, da vodi borbu za zaštitu proleterskih interesa u sadašnjosti i napaja radnike svešću o »nužnosti konačnog uništenja kapitalizma« i da usmerava njihovu borbu u tom pravcu.[17]

U četvrtom delu *Podloge ujedinjenja* izvršena je analiza političke situacije u Jugoslaviji, ali je to učinjeno suviše manjkavo, površno, naivno, pa i pogrešno. Tu se konstatuje da »ujedinjenje Jugoslavena u jednu nacionalnu državu« nije izvršeno revolucionarnom borbom siromašnih masa, već je ono rezultat velikih ratova na Balkanu i Evropi. Zbog toga jugoslovenska buržoazija sklapa savez sa »reakcionarnim militarizmom i birokratijom« da bi se mogla održati na vlasti. Unutrašnja politika Jugoslavije »stoji u znaku razvića sve punije i sve bezobzirnije klasne vladavine buržo-

---

ritorijama..., »Prilozi za istoriju socijalizma«, br. 5, Beograd, 1968, str. 35—38; *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k) održanog o Uskrsu 21—23. aprila 1919. godine u Beogradu*, Beograd, 1920, str. 3—6.

[17] *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k),* str. 6—7.

azije«, a predviđa se dalje pojačavanje reakcije zbog postojanja straha kod vladajućih od »daljeg širenja svetske socijalističke revolucije«. Upravo taj strah je nagnao jugoslovensku buržoaziju da se poveže sa velikim imperijalističkim silama, koje su već počele preko Kraljevine SHS »opasivati kordonom i napadati zemlje socijalne revolucije«, pretvarajući jugoslovenske oblasti u bazu za borbu protiv revolucije.[18]

Da bi se onemogućilo ostvarenje tih planova, tvorci *Podloge* su smatrali da se radnička klasa Jugoslavije mora čvrsto ujediniti u »jedan ekonomsko-politički pokret«, jer se samo tako može odbraniti od »punog klasnog porobljavanja« i osposobiti da »pođe u susret velikim svetskim događajima«. Ona »mora voditi odlučnu i nepomirljivu borbu protiv vlade i buržoazije svoje zemlje«, kao i protiv onih socijalreformističkih grupacija koje zavaravaju proletarijat raznim obećanjima i sitnim ustupcima, cepaju njegove redove i zavode ga s puta »odlučne klasne borbe za socijalizam«[19].

Peti deo *Podloge* takođe je preuzet iz socijaldemokratskih programa i nema veći značaj. U njemu se iznosi mišljenje da se rušenje kapitalizma može izvesti »samo sve potpunijim razvićem klasnih suprotnosti, uvećavanjem masa koje učestvuju u klasnoj borbi i oštrenjem njihove klasne svesti«, tako da proletarijat postane jednog dana dovoljno jak da definitivno osvoji političku vlast.[20]

Poslednji deo *Podloge* (koji govori o učešću radničke klase u izborima za predstavnička tela) najvećim delom će se ponoviti u posebnoj *Rezoluciji o državnom veću,* zbog čega se na njemu ovde nećemo zadržavati.[21]

U socijaldemokratskoj praksi maksimalni (u ovom slučaju to je *Podloga ujedinjenja)* i minimalni (praktični ili akcioni) program su činili jednu celinu. Priprema konferencija i Kongres ujedinjenja odvojili su ova dva dokumenta, čime su doprineli da se više istakne revolucionarni karakter *Podloge,* a time i SRPJ(k) u celini.

Na Kongresu ujedinjenja *Podlozi* su stavljane primedbe i od socijalreformista raznih nijansa i od komunista, ali je ona na kraju, ipak, usvojena bez ikakvih izmena »jednodušno i s najvećim oduševljenjem«.[22] Time je stvorena SRPJ(k) i Kongres je dalje radio kao kongres ove Partije.

---

18 Isto, str. 8—9.

19 Isto.

20 Isto, str. 9.

21 Isto.

23 »Radničke novine« br. 80 i 82, 4. i 6. april 1919.

Praktični akcioni program (kao i sve druge predloge kongresnih dokumenata) prvo je razmatrala pomenuta Proširena komisija, kao i posebna kongresna komisija, pa je tek posle toga iznesen pred delegate Kongresa ujedinjenja. Ovde treba istaći da delegati i partijske organizacije nisu mogli blagovremeno da se upoznaju sa sadržajem *Podloge* i *Akcionog programa, jer je cenzura* njihove tekstove potpuno izbrisala iz radničkih listova,[23] što nije bio slučaj sa ostalim dokumentima. *Praktični akcioni program* je takođe podeljen na šest delova. U prvom su izloženi politički zahtevi SRPJ(k), a u preostalim stavovi Stranke u oblasti ekonomske, poreske i kulturne politike, kao i njeni stavovi u vezi sa okončanjem rata. Za nas su najvažniji oni prvi. Na političkom planu SRPJ(k) traži: apsolutnu slobodu štampe, zbora i udruživanja, najpuniju političku i pravnu jednakost svih građana, aktivno i pasivno izborno pravo za sve građane starije od 20 godina za sva samoupravna tela. U *Akcionom programu* se dalje traži da samo narod bude suveren, da sva vlast niče iz izbora i poverenja naroda, da se sudije i činovnici biraju i da snose materijalnu i krivičnu odgovornost »za svaku povredu i nevršenje zakona ili ograničavanje prava građana«. Zahtevan je republikanski oblik vladavine, da nacionalne manjine budu zaštićene, a nedržavljani pravno i politički izjednačeni sa državljanima. Vrlo je važan, ali i pogrešan, onaj deo *Akcionog programa* koji traži da Jugoslavija bude uređena kao »jedna nacionalna država sa najširim samoupravama oblasti, okruga i opština«.[24]

Od brojnih zahteva na socijalnom polju treba istaći zahteve za uvođenje maksimalnog osmočasovnog radnog vremena, zakonsko priznanje slobode radničkog organizovanja, štrajka i bojkota i priznanje sindikalnih organizacija kao zakonitih predstavnika radnika, za uvođenje institucije radničkih poverenika, državno osiguranje svih radnika u slučaju bolesti, povrede, smrti, besposlice, iznemoglosti i starosti, za nadzor nad svim industrijskim, zanatskim i trgovačkim preduzećima i drugo.[25]

Suprotno očekivanju, *Akcioni program* je izazvao burnu diskusiju delegata. Najizrazitiji predstavnik onih koji su osporavali i samu potrebu usvajanja ovakvog dokumenta bio je Sima Marković. Argumenti izloženi u njegovom istupanju predstavljaju mešavinu komunističkih, nerealnih, pa i anarhističkih nazora. On je smatrao da se kapitalističko društvo nalazi u fazi raspadanja, da se ono ne može obnoviti i da mora propasti. Zbog toga ne treba tražiti slobodu štampe, zbora i dogovora, jer su »sve reforme kontrarevolucionarne«. Po njemu, parola komunista mora biti: »protiv reformi«.

---

23 »Radničke novine« br. 80 i 82, 4. i 6. april 1919.

24 *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k)*, str. 10.

25 Isto, str. 11—14.

Proces raspadanja kapitalističkog društva proletarijat ne treba da ubrzava, jer još nije spreman »za poslednji udar«, ali ga »isto tako ne treba ni zaustavljati, niti se pak to može«. Proletarijat mora »kroz najkraće vreme da bude snažan i moćan«, kako bi uspešno odigrao svoju avangardnu ulogu u rušenju kapitalističkog poretka koju mu je sama istorija namenila.[26]

Oponenti Sime Markovića branili su *Akcioni program* sa socijaldemokratskih pozicija, čime su otišli u drugu krajnost. Najtrezvenije stanovište je zastupao Miloš Trebinjac koji je objasnio da će predloženi *Akcioni program* »služiti za ove dane — do revolucije«. »Gledajući u budućnost, mi ne smemo zaboraviti današnjost.«[27]

Iako je *Praktični akcioni program* bio nepotpun i orijentisan isključivo na delovanje u okviru buržoaskog sistema i nije postavljao nikakve stvarno revolucionarne zahteve pred proletarijat, on se ipak ne može smatrati kočnicom socijalne revolucije. Od savremenika je shvatan kao »siguran most« koji će Partiju voditi »sve do časa socijalne revolucije«.[28] Činjenica je da SRPJ(k) nije mogla računati sa neposrednim preuzimanjem političke vlasti u zemlji, da je želela prethodno da okupi oko sebe radne mase i u svakom pogledu ih osposobi za izvršenje njihovog osnovnog istorijskog zadatka. Da bi se te mase klasno i politički vaspitale, stekle veru u sopstvenu snagu i snagu svoje organizacije i klase, one su se morale prethodno pripremati kroz borbe, a to im je omogućavao ovaj program. Samo ako bi se ostvarenje zahteva iz *Akcionog programa* shvatilo kao krajnji cilj proletarijata, a ne kao etapa čije ostvarenje pomaže dostizanju krajnjeg cilja, samo tada bi se na ovaj *Akcioni program* moglo gledati kao na kočnicu revolucije.

Statut SRPJ (k) usvojen na Kongresu ujedinjenja imao je takođe privremeni karakter (»do barikada«), bio je kratak i, kako je isticano, nalazio se u službi *Podloge ujedinjenja*. On predviđa ukidanje dotadašnjih samostalnih radničkih partija i stvaranje jedne jedinstvene partije. Jedinstvo Partije će se ogledati u zajedničkom kongresu koji je najviši stranački organ. Kongres bira centralno partijsko veće (CPV) od 31 člana iz svih pokrajina, koje je »neposredni predstavnik kongresa partije« i njemu su potčinjeni svi partijski organi: Izvršni odbor CVP, pokrajinski izvršni odbori, parlamentarna grupa i sva partijska štampa. Sve odluke CPV koje su zasnovane na kongresnim dokumentima »bezuslovno su obavezne za sve članove partije, organe partije i organizacije partije«. Da bi se uspostavila veza između mesnih organizacija i Centralnog izvršnog odbora SRPJ(k), obrazovaće se pokrajinski izvršni odbor

---

[26] »Radničke novine«, br. 107, 7. maj 1919.

[27] Isto.

[28] »Glas slobode«, br. 87, 16. april 1919.

u Beogradu (za Srbiju i Makedoniju), Novom Sadu (za Banat, Bačku i Baranju)', Zagrebu (za Hrvatsku), Ljubljani (za Sloveniju), Sarajevu (za Bosnu i Crnu Goru) i Splitu (za Dalmaciju). Mesne organizacije imaju opštiti samo sa pokrajinskim izvršnim odborima, a ovi su dužni sprovoditi odluke Centralnog izvršnog odbora i CPV. Partijske finansije se centralizuju.[29]

Veoma su važne one odredbe *Statuta SRPJ(k)* koje uspostavljaju neraskidivu organizacionu vezu između Partije kao avangarde revolucionarne radničke klase i sindikata kao škole socijalizma i masovne baze iz koje Partija regrutuje nove članove i dobija podršku za svoje političke akcije. Svi organi Partije su zaduženi da održavaju »što tešnje veze« i energično pomažu razvitak sindikalnog pokreta. Da bi te veze bile potpune, biraće Centralno sindikalno veće u Centralni izvršni odbor i CPV dva svoja člana, a CPV u Centralno sindikalno veće takođe dva člana. Zajednička sednica Partijskog i sindikalnog veća čini Centralnu instancu koja »odlučuje o svim opštim klasnim, privrednim i političkim akcijama proletarijata. Takve veze je trebalo ustanoviti na nivou pokrajina i mesnih organizacija. Svi članovi Centralnog sindikalnog veća i po dva predstavnika svake profesionalne sindikalne centrale (saveza) dobili su pravo da učestvuju na partijskom kongresu kao punopravni delegati. Iste ove odredbe ušle su i u odgovarajuće dokumente revolucionarnih sindikata.[30]

U relativno opširnoj *Rezoluciji o organizaciji partijske štampe* izloženi su zadaci i unutrašnja organizacija partijske štampe, kao i dužnosti pojedinaca, organizacija i pojedinih organa prema toj štampi. Namera SRPJ(k) je bila da »odmah osnuje centralni organ Partije koji bi davao ton i pravac ostaloj partijskoj štampi«.

Ali kako je to usled tehničkih i saobraćajnih teškoća, bilo nemoguće sprovesti u život, to je, pored CPV, osnovan i Novinarski biro sa zadatkom da obezbedi koordinaciju i saradnju partijske štampe u oblasti obaveštavanja, uređivanja partijskog časopisa i partijske biblioteke i za slične partijske poslove. U svim sedištima pokrajinskih odbora SRPJ(k) održaće se postojeći ili će se pokrenuti novi partijski listovi. Svi će oni stajati »pod punim i isključivim uplivom Partijskog veća«. Veće određuje kada i gde će pojedini listovi izlaziti, kojim će jezikom, pismom i dijalektom biti štampani, kolika će im biti pretplata i slično. Veće postavlja i razrešava čitave redakcije i pojedince.[31]

Danas nam takva centralizacija partijske štampe i njena stroga podređenost CPV može izgledati kruta, suvišna i nedemokratska.

---

[29] *Odluka ujedinjenja SRPJ(k),* str. 16—20.

[30] Isto, str. 20, 36, 39.

[31] Isto, str. 21—26.

Međutim, treba znati da je SRPJ(k) stvorena iz nekoliko samostalnih partija i grupa čije je idejno-političko nasleđe bilo različito, kao što im je i praksa bila različita. Da bi se ti delovi stvarno ujedinili i ujednačili, da bi se izbegli razni prilazi istim problemima, pa i moguće javne polemike i sukobi između partijskih listova — što bi moglo da ima nepovoljne posledice za celu SRPJ(k) — partijska štampa je stavljena pod punu vlast CPV. Tim putem je trebalo da bude obezbeđeno jedinstveno zastupanje i sprovođenje partijske politike. S obzirom na činjenicu da je većina listova bila istovremeno organ Partije i sindikata, to su pozvane partijske i sindikalne organizacije i njihovi članovi da moralno i materijalno pomognu svoju štampu. Kongres je posebno pozvao radničku klasu Jugoslavije da »svojim zdravim proleterskim instinktom i svojom socijalističkom svešću »uklanja sve neizbežive principijelne i taktičke razlike« i stvara samo »jedno gledište i jednu volju u svojoj partiji, u svim njenim vođstvima i redakcijama, da se što pre uništi kapitalizam i na njegovim ruševinama sazda socijalizam«. Rezoluciju je Kongres jednoglasno usvojio.[32]

Najviše rasprava, nesuglasica i različitih mišljenja na Kongresu ujedinjenja izazvao je predlog rezolucije o agrarnoj reformi koji je podneo Dragiša Lapčević. Njime se u suštini traži ukidanje feudalnih odnosa i predavanje zemlje i inventara onima koji su je obrađivali, bez plaćanja ikakve naknade. Na isti način bi se postupilo i sa kapitalističkim veleposedima feudalnog porekla. Poljoprivredni radnici su tretirani kao gradski proleterijat, ali je prema siromašnim i srednjim seljacima rezolucija ispoljavala veliko nepoverenje i stavljala velike zapreke njihovom prijemu u SRPJ(k).[33]

Kako je rezolucija o agrarnoj reformi objavljena na vreme, to je jedino o njoj vođena izvesna diskusija preko »*Radničkih novina*« i jedino o toj tački dnevnog reda je na kongresnoj pretkonferenciji određen koreferent (Pavle Pavlović). Iza njega su stajali pelagićevci i neki komunisti (ali nije sigurno da je među njima bio F. Filipović). Pavlovićevo izlaganje i predlog rezolucije cenzura je gotovo potpuno izbrisala, ali se i iz ono malo sačuvanih reči moglo naslutiti da su i komunisti imali sasvim pogrešan pristup ovom pitanju. Polazeći od toga da je »zemlja (...) zajedničko proizvodno dobro onih koji na njoj zajednički rade«, koreferent je zahtevao da se zemlja ne deli seljacima, nego da se »svuda tamo gde postoje latifundije zasnuju komune«. Izgleda da je tražio da se siromašni i srednji seljaci na neki način udruže radi povećanja proizvodnje i osiguranja prehrane gradskog stanovništva (pre svega proletarijata).[34]

---

[32] Isto, str. 26.

[33] »Radničke novine«, br. 63, 18. mart 1919.

[34] »Radničke novine«, br. 105—106, 4—5. maja 1919.

Pošto Kongres nije imao dovoljno slobodnog vremena za diskusiju, a ni jedna strana nije pokazala spremnost da odustane od svog stanovišta, zapretila je opasnost da SRPJ(k) ostane bez svog stava prema veoma važnom agrarnom pitanju. Intervenisao je Filipović, Pavlović je odstupio od svog predloga rezolucije i Kongres je »sa ogromnom većinom« prihvatio Lapčevićevu rezoluciju »sa redakcijom Filipa Filipovića«. Ta »redakcija« se sastojala u tome što je iz rezolucije izbačen najveći deo ograda od sitnog seljaštva i potpuno eliminisan deo koji govori o kooperativama. »Ceo posao oko podele i organizovanja rada na veleposedima« poverio bi se »seljačkim većima koja obrazuju svi koji na tim imanjima faktički rade«.[35]

Usvojena rezolucija o agrarnoj reformi zaslužuje da se malo više na njoj zadržimo. Ona pokazuje, pre svega, da Kongres ujedinjenja uopšte nije shvatio svu širinu i suštinu seljačkog pitanja i ulogu seljaštva u osvajanju, a zatim odbrani sovjetske vlasti, već je iz celokupne te problematike istrgao samo agrarnu reformu i nju naopako postavio. Propust je utoliko veći što je Jugoslavija bila pretežno seljačka zemlja, što je posle raspada Austro-Ugarske monarhije agrarni problem postao veoma aktuelan, jer su, izuzev Srbije, u svim ostalim jugoslovenskim pokrajinama postojali feudalni, polufeudalni i kapitalistički veleposedi na kojima su radili brojni kmetovi (čivčije), beglučari i poljoprivredni radnici u različitom stepenu zavisnosti od vlasnika zemlje. Većina njih je mogla lako da bude pridobijena na stranu SRPJ(k) i revolucije odgovarajućom politikom prema selu i agrarnoj reformi.

Usvojena rezolucija ima izrazito socijaldemokratsko obeležje. Iz bojazni da bezemljaši, siromašni i srednji seljaci ne preplave njihove redove, promene socijalnu strukturu organizacija i eventualno osvoje rukovodstvo stranke i pretvore je u sitnosopstveničku partiju, kod socijalista se rodilo izvesno sektaštvo koje je siguran oslonac organizacije tražilo pretežno među gradskim radnicima (za koje se smatralo da ne mogu lako promeniti svoj socijalni položaj), dok su prema selu podizane razne barijere. Njihov zahtev za podelu feudalne zemlje onima koji je obrađuju bio je više posledica shvatanja da treba ukinuti sve ostatke prošlosti, stvarati što čistije kapitalističke odnose i omogućiti novim vlasnicima zemlje da iživе svoje sitnosopstveničke strasti i ponovo se proletarizuju u sistemu koncentracije kapitala, nego svesne želje da ove mase vežu za sebe. Socijalisti su smatrali da će bezemljaši i siromašni seljaci ići za njima dokle agrarnom reformom ne dobiju zemlju, a zatim će kao sitni sopstvenici prići svojim »prirodnim« saveznicima — građanskim strankama i postati najžešći neprijatelji socijaldemokratije. Zbog toga, kao i zbog očekivanja da će reforma umanjiti agrarnu proizvodnju

[35] Isto i br. 107, 7. maj 1919.

i ugroziti prehranu gradskog stanovništva, socijaldemokratske stranke se nisu ni zalagale za podelu kapitalističkih veleposeda, već su smatrale da njih treba socijalizovati (komunizirati) i na njima organizovati modernu kolektivnu proizvodnju. U tom pogledu socijaldemokrati se nisu mnogo razlikovali od dela komunista.

Na drugoj strani, Pavlu Pavloviću i onima koji su stajali iza njega (pre svega pelagićevcima) bio je vrlo dobro poznat načelan stav boljševika prema agrarnoj reformi i seljaštvu uopšte, a bila im je poznata i njihova praksa, ali je ipak nisu usvojili. Pelagićevci su više nego iko u Jugoslaviji kopirali boljševičko iskustvo i da bi nam ovo njihovo odstupanje bilo jasno, potrebno je istaći da su jugoslovenski i mađarski komunisti sarađivali još dok su se nalazili u Rusiji. Ta praksa je nastavljena i posle njihovog povratka u svoje zemlje, pri čemu su se jugoslovenski komunisti uglavnom ugledali na svoje iskusnije mađarske drugove, pa čak i onda kada su ovi postupali pogrešno. Mađarski komunisti nisu imali pravilan stav prema agrarnoj reformi i seljaštvu i taj svoj neispravan stav su dosledno sproveli u praksi posle uspostavljanja diktature proletarijata u Mađarskoj.[36] Ta činjenica je nesumnjivo olakšala propast Sovjetske republike i kao primer loše je delovala na agrarni proletarijat susednih zemalja. Mađarski komunisti su, verovatno, pošli od toga da, za razliku od spahiluka u Rusiji, u Mađarskoj dominira kapitalistički veleposed, koji se obrađuje na savremen, moderan način i da bi svaka njegova parcelizacija značila unazađivanje proizvodnje. Dakle, uzimali su u obzir samo trenutne ekonomske momente, ali su gubili iz vida trajne interese odbrane revolucije. Pošto su u jugoslovenskim pokrajinama preko Save i Dunava vladali agrarni odnosi slični onima u Mađarskoj, postaje nam jasno zašto su jugoslovenski komunisti prihvatili pogrešna stanovišta mađarskih drugova.

Od svih tačaka dnevnog reda Kongresa ujedinjenja jedino tačka o Državnom veću nije imala unapred određenog referenta i jedino o Državnom veću nije učinjen ni pokušaj da se unapred objavi odgovarajuća rezolucija. Do toga je došlo najviše stoga što se nisu znali stavovi velikog dela socijalističkih organizacija prema imenovanom Privremenom narodnom predstavništvu, te se preuranjenim koracima nije želela stvarati zabuna i izazivati podvajanje. Međutim, kada su se u Beogradu uoči Kongresa ujedinjenja okupili delegati i gotovo svi se izjasnili protiv Državnog veća, obrazovana je komisija i za ovu tačku dnevnog reda, a za njenog predsednika i referenta izabran F. Filipović. Iako je bio zauzet

---

[36] T. Milenković, *Uticaj oktobarske revolucije na koncepciju i delatnost Jugoslovenskog revolucionarnog komunističkog saveza pelagićevaca, Istorija XX veka. Zbornik radova X,* Beograd, 1969, str. 238—240.

brojnim poslovima i obavezama (izabran je za jednog od predsedavajućih Kongresa), Filipović je relativno brzo izradio odgovarajuću rezoluciju i ona je jednoglasno usvojena.[37]

Rezolucija polazi od toga da proletarijat u borbi za svoje konačno oslobođenje treba u principu da se koristi i parlamentarnom akcijom, ali kada će se parlament iskorišćavati kao sredstvo borbe, zavisiće od konkretne situacije. S obzirom na to da je postojeća situacija ocenjena kao revolucionarna, Privremeno narodno predstavništvo kao samozvano i nedemokratsko, da cenzura neće dopustiti da se tribina Parlamenta koristi za komunističku agitaciju, a ne želeći da dá moralnu potporu »rasklimatanoj buržoaskoj vladavini« — rezolucija je zahtevala da se Privremeno narodno predstavništvo bojkotuje i odmah raspusti, da se odmah izvrši demobilizacija vojske i raspišu izbori za ustavotvornu skupštinu s opštim, jednakim i neposrednim pravom glasa za oba pola i proporcijom za celu zemlju. To da li će se ući u ustavotvornu skupštinu i tamo ostati zavisiće od situacije, a odluku o tome će doneti partijske organizacije putem referenduma ili kongresa.[38]

Iako dnevnim redom Kongresa ujedinjenja nije bila predviđena, ipak je usvojena posebna rezolucija kojom se »najoštrije osuđuje cenzurisanje i zabrana socijalističkih listova«, proganjanje radničkog pokreta, zabrana zborova; »ustaje svom snagom protiv kontrarevolucionarne uloge« jugoslovenske buržoazije u Rusiji, Mađarskoj i susednim zemljama i poziva vlada da »odmah povuče svoje trupe« namenjene gušenju revolucije, jer jugoslovenski proletarijat »nema neprijatelja u radnim narodima tih zemalja«. Dalje je Kongres izjavio solidarnost sa delom ruske i mađarske radničke klase i pozvao jugoslovenske vojnike da »osujete zločinački pokušaj ugušivanja tekovina ove dve revolucije«. Isti apel je upućen vojskama svih zemalja Antante. Rezolucija se završava pozivom jugoslovenskoj vladi da »odmah bezuslovno prizna i vaspostavi normalne i prijateljske odnose« sa sovjetskim vladama u Rusiji, Mađarskoj i Bavarskoj, jer su one jedini i stvarni predstavnici tih zemalja.[39]

III

Poslednji posao koji je Kongres ujedinjenja obavio bio je izbor CPV od 31 člana, Izvršnog odbora CPV, Novinarskog biroa i redakcije »Radničkih novina«. U CVP su izabrani predstavnici svih pokrajinskih organizacija koje su učestvovale na Kongresu ujedinje-

---

[37] T. Milenković, *Doprinos F. Filipovića...*, str. 175.

[38] *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k)*, str. 31—32.

[39] Isto, str. 32—33.

nja. U Izvršni odbor CPV su ušli: Filip Filipović, Živko Topalović, Sima Marković, Negoslav Ilić, Miloš Ilić, Vlada Bogdanović, Vladimir Ćopić, Gejza Brudnjak i Vasa Knežević. Posle Kongresa se Izvršni odbor konstituisao tako što je izabrao Filipovića i Topalovića za sekretare, Ćopića za organizacionog sekretara (preselio se u Beograd), a N. Ilića za blagajnika SRPJ(k).[40]

Na Kongresu ujedinjenja su napravljeni brojni kompromisi između starih, socijaldemokratskih, i novih, komunističkih shvatanja u pogledu sadržaja kongresnih dokumenata. Ako bi se karakter jedne stranke uopšte određivao samo po njenim programskim dokumentima, onda se SRPJ(k) ne bi mogla bez rezerve svrstati u red komunističkih partija. Međutim, Lenjin je još 1912. pisao da pri utvrđivanju karaktera neke stranke treba voditi računa ne samo o njenom programu, »nego treba da proučavamo stvarnu istoriju partija, (da) proučavamo ne toliko ono šta partije o sebi govore, nego ono šta one *rade*, kako one postupaju prilikom rešavanja raznih političkih pitanja, kako se *ponašaju* u stvarima koje zadiru u životne interese raznih društvenih klasa«.[41]

Kada se primeni ovaj kriterijum, onda se Kongres ujedinjenja s pravom može smatrati osnivačkim kongresom Komunističke partije Jugoslavije, naročito u razvojno-istorijskom pogledu. To je prelomni trenutak u istoriji jugoslovenskog radničkog pokreta, kada je stvarno rođena revolucionarna radnička partija, koja će nakon četrnaest meseci i formalno uzeti komunističko ime.

Značaj Kongresa ujedinjenja nije samo u tome što su se na njemu mehanički ujedinile dotadašnje samostalne pokrajinske socijaldemokratske partije u jednu opštejugoslovensku radničku partiju, već i u tome što je tada, uprkos svim nedorečenostima i kompromisima u kongresnim dokumentima, prihvaćena u osnovi revolucionarno-komunistička orijentacija Partije, što je komunistički usmereno krilo radničkog pokreta osvojilo većinu u partijskom rukovodstvu i zauzelo ključne pozicije u pokretu, čime su stvoreni uslovi da Partija *praktično* komunistički deluje. Raspoloženje radničkih masa i delegata bilo je tako borbeno da su komunisti već na Kongresu ujedinjenja mogli da se izbore za komunističko ime nove partije i za unošenje više komunističkog duha u partijske dokumente, ali su se opravdano pribojavali da bi to moglo da dovede do preuranjenog rascepa na komuniste i centrumaše. Radničke mase su plebiscitarno prihvatile i odobrile rascep sa krajnjom socijalističkom desnicom (ministerijalistima) i ona je, zahvaljujući tome, isključena sa Kongresa ujedinjenja i katastrofalno politički poražena, ali su se komunisti bojali da te mase ne bi razumele novi rascep u tom trenutku i da bi mnogi otpali od SRPJ(k).

---

[40] »Radničke novine«, br. 108, 8. maj 1919.

[41] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, Zagreb, 1949, str. 145.

Smatrali su da prvo treba organizaciono okupiti što veći deo jugoslovenske radničke klase, ideološki je izgraditi i politički vaspitati, pa tek onda pristupiti čišćenju oportunističkih ostataka. Komunisti su upravo ovako postupili i zadržali radničke mase uza sebe.

Izvesnu zabunu pri utvrđivanju karaktera Kongresa ujedinjenja, njegovih dokumenata i cele SRPJ(k) stvorili su sami istoričari. Naime, mnogi istaknuti neimari Partije, tvorci partijskih dokumenata, aktivni učesnici Kongresa ujedinjenja i članovi centralnog partijskog rukovodstva postali su kasnije, u izmenjenoj međunarodnoj i jugoslovenskoj situaciji, centrumaši, što se gubilo iz vida i u njima gledali reformisti još na Beogradskom kongresu, kada oni to stvarno nisu bili. Stvarno su na Kongresu najmalobrojniji bili ubeđeni oportunisti, dok su ogromnu većinu činili prokomunistički i komunistički opredeljeni delegati.

Kada se to kaže, moraju se učiniti i izvesne ograde. Revolucionarna orijentacija Kongresa ujedinjenja bila je više rezultat spontanog borbenog raspoloženja jugoslovenske radničke klase usled preživljenih ratnih strahota i teškog posleratnog položaja, kao i uticaja socijalističkih republika u Rusiji, Mađarskoj, Bavarskoj i revolucionarnih potresa širom Evrope, nego političke zrelosti proletarijata u celini i njegovog rukovodstva. Poznavanje marksističko-lenjinističkog učenja o socijalističkoj revoluciji, diktaturi proletarijata, klasi, partiji, državi i slično i mogućnosti primene tih saznanja na jugoslovenske prilike bilo je neznatno, površno, ograničeno na pojedince i grupe, što je moralo da dođe do izražaja u pripremi Kongresa, u njegovom radu i u usvojenim partijskim dokumentima.

Najveća slabost SRPJ(k) je nedostatak razrađene partijske politike, taktike i strategije pogodne za šire okupljanje borbeno raspoloženih bezemljaša i siromašnih seoskih masa i nacionalno potiskivanih i ugnjetavanih naroda. Samim tim, SRPJ(k) se u sudbonosnom trenutku, kada je u bliskoj perspektivi postojala mogućnost otpočinjanja socijalističke revolucije, lišavala saradnje i pomoći dvaju moćnih i prirodnih saveznika. Međutim, revolucionarna partija je stvorena, nalazila se u punom revolucionarnom zamahu, a njeno organizaciono, idejno, političko i taktičko-strategijsko sazrevanje će uslediti tokom vremena.

Todor Stojkov

Socijalno-politička kriza stare Jugoslavije i njene posledice

Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca (od oktobra 1929. Kraljevina Jugoslavija) trebalo je da bude, po ugledu na sile Antante, pobednice u prvom svetskom ratu, ustavna i parlamentarna monarhija, kao što je to trebalo da budu i ostale novoobrazovane nezavisne države, takozvane države-naslednice, nastale na ruševinama habzburške monarhije, koja je u istoriji zaslužila naziv tamnica naroda.

Međutim, izuzimajući Čehoslovačku sa više snažnih urbanih centara, ni jedna od ovih država nije sačuvala ustavno-parlamentarne sisteme. Pre ili kasnije, njihovo unutrašnjepolitičko uređenje transformisalo se u ovakvu ili onakvu varijantu građanske diktature. Tako je bilo i sa Poljskom, i sa Mađarskom, i sa Kraljevinom SHS, a vrlo slično i sa Rumunijom, Bugarskom i Grčkom, koje su postojale odranije, a iz rata izašle sa manje ili više modifikovanim granicama, u zavisnosti od toga za koji su se od zaraćenih tabora opredelili njihovi vladajući vrhovi. Nikako nije slučajno što su sve to bile pretežno agrarne, i to zaostale agrarne zemlje, svojevrsne periferije industrijski razvijenih zemalja ondašnje Evrope. Agrarne reforme, ukoliko su uopšte i bile sprovedene, realizovane su nedovoljno dosledno. Veleposed nije ukinut

u korist srednjih i nižih slojeva agrarnog stanovništva. Brojni srednji i sitni posedi bili su neprekidno izloženi još većem usitnjavanju.

Nerazvijena industrija, u kojoj je, po pravilu, gazdovao strani kapital, nije bila kadra da asporbuje suvišnu radnu snagu sa sela. Agrarna prenaseljenost, uz agrotehničku zaostalost, postajala je svuda preteći i socijalni i politički problem. Vođstva mnogobrojnih građanskih političkih stranaka u borbi za vlast isticala su primamljive socijalne programe, ali su oni ostajali, po pravilu, mrtvo slovo na papiru. U takvim okolnostima sužavala se socijalno-politička osnovica vođstava građanskih stranaka. Drugim rečima, njihovo diskreditovanje u širokim narodnim slojevima bilo je neizbežno. Pred pretećim socijalnim potresima odozdo građanski parlamentarizam pokazao se kao slaba zaštita kapitalističkog društveno-ekonomskog poretka.

U sukobima političkih stranaka i parlamentarnih grupa arbitriraju najkonzervativnije društvene snage, grupe i pojedinci iz vojnih i civilnih vrhova. Zavode se režimi diktature, na čijem su čelu monarsi i generali koji su po svom autokratskom karakteru i odnosu prema komunističkom pokretu i naprednim snagama uopšte ličili i inspirisali se političkim sistemima i primerima fašističke Italije i nacističke Nemačke. Kako su se međunarodni odnosi u Evropi tridesetih godina sve više komplikovali, a totalitarni režimi, zahvaljujući dobrim delom neslozi ili popustljivosti zapadnih velesila, postajali sve nasrtljiviji i uspešniji, tako je reakcionarna manjina u većini država jugoistočne Evrope protiv otpora demokratskih snaga i jačanja narodnofrontovskih opredeljenja, čija su jezgra činili komunisti, svoje pozicije sve otvorenije branila traženjem uporišta i vezivanjem za osovinske sile. Pretvaranje sopstvene zemlje u poligon svestrane ekonomske eksploatacije i političke dominacije tih sila bila je cena koja je za to plaćena. Zbog toga su se ti krugovi morali povući sa istorijske pozornice, ponevši na sebi pečat nacionalne izdaje.

I

Kraljevina SHS pošla je, ali za kratko, stazama ustavnog i građanskog parlamentarizma i demokratije. Njeno stvaranje široki narodni slojevi su doživljavali kao veliku istorijsku prekretnicu i ono je istovremeno pobudilo nade da su sada otvoreni putevi za sticanje nacionalnih sloboda i ravnopravnosti i za preduzimanje socijalnih zahvata, na što se tako dugo i bezuspešno čekalo pod tuđinskom vlašću. Od prvobitnih očekivanja i oduševljenja zbog stvaranja prve zajedničke jugoslovenske države do razočaranja u socijalni i politički poredak koji je zaveden nije, međutim, proteklo mnogo vremena. Dvor i vladajući krugovi oko njega, koristeći se zaslugama Srbije u prvom svetskom ratu, a podržani od

delova građanskih vrhova iz drugih jugoslovenskih zemalja, najpre su isforsirali akt o ujedinjenju 1. decembra 1918, a zatim 1921. poznati Vidovdanski ustav koji je ignorisao višenacionalni sastav države i, shodno tome, bilo kakav oblik složene državne organizacije, sankcionišući državni i nacionalni unitarizam i centralizam. Na taj je način legalizovana politička hegemonija građanskih vrhova Srbije, sa monarhijom na čelu, koja je pomenutim ustavom dobila takva ovlašćenja da je parlamentarni poredak već na samom startu bio okrnjen. Ubrzo mu je zadat još jedan težak udarac.

U danima stvaranja zajedničke države vladajući krugovi Kraljevine SHS suočeni su sa veoma složenim spoljnopolitičkim i unutrašnjim okolnostima. Niz socijalnih zahteva i revolucionarnih akcija radnih masa bio je izazvan u prvom redu ekonomsko-socijalnim prilikama na domaćem tlu, nasleđenim problemima, potenciranim posledicama dugog iscrpljujućeg rata, a u znatnoj meri inspirisan i spoljnim uticajima. Tu je reč, pre svega, o primeru oktobarske socijalističke revolucije i revolucionarnog poduhvata narodnih masa u susednoj Mađarskoj.

Ujedinjenje jugoslovenskih zemalja u jednu državnu organizaciju ujedinilo je i najveći deo jugoslovenskih socijalista u jedinstvenu radničku partiju. Poneseno širokim revolucionarnim previranjima u zemlji i strujanjima i zbivanjima van nje, partijsko vođstvo opredelilo se za komunistička uverenja i učlanilo Partiju u Treću internacionalu. Ali dug prošlosti morao se platiti. Većina vodećih ljudi te nove Komunističke partije, formiranih u uslovima, shvatanjima i delovanju Druge internacionale, teško se snalazila u novim okolnostima. Diferencijacije, kolebanja, neshvatanja revolucionarnih potencijala, zatim nacionalnog kompleksa i, s tim u vezi, odgovarajućih rešenja za unutrašnje političko uređenje države, izgleda da se nisu mogli naprečac prevazići.

Za intenzitet socijalnih previranja i barometar socijalno-političkih težnji širokih narodnih slojeva svakako je zanimljiva činjenica da se i na opštinskim izborima (1920. godine) i, zatim, na izborima za Ustavotvornu skupštinu veliki broj birača opredelio za kandidate tako reći tek obrazovane KPJ. Ali to nije bio samo znak popularnosti komunista i opredeljenja za njihove ideje. To je istovremeno bila i velika opomena i uzročnik pojačanog straha od »crvene opasnosti« što je bio obuzeo vladajuće krugove.

U prvo vreme još nekonsolidovan državni aparat nije bio kadar da rigorozno suzbije pritisak odozdo. Pored toga, aktivnost vladajućih krugova bila je u znatnoj meri usmerena na međunarodno priznavanje nove države, obezbeđenje što povoljnijih granica, na pridobijanje potrebne većine u Ustavotvornoj skupštini za projekt unitarističkog i centralističkog ustava. Od samog početka u tom pogledu nije bilo sloge u građanskim vrhovima. Otpor je dolazio sa raznih strana, a naročito od vođstva Hrvatske seljačke stranke, koja je u borbi oko podele vlasti — što se kasnije u dva maha pokazalo — odupirući se »hegemoniji Beograda«, sakupljala

poene u redovima hrvatskog stanovništva i izrastala u najjaču političku stranku na tlu Hrvatske. Treba pomenuti i to da u vladajućim vrhovima nije bilo pune saglasnosti u pogledu postupka prema nezadovoljstvu i zahtevima radnih masa. Nije reč o razlici u principu, nego u taktici. Naime, svi su bili protiv »boljševizacije« naroda, ali dok su konzervativni političari bili za to da se svom snagom državnog aparata udari po revolucionarnom pokretu, dotle su oni liberalnije orijentisani smatrali da će se veći uspeh postići taktikom polovičnih ustupaka i reformi.

Pod snažnim pritiskom odozdo pristupilo se agrarnoj reformi (koja nikad nije dosledno sprovedena), SRPJ(k), odnosno KPJ, priznata je kao legalna politička stranka, na brzinu su preduzete polovične mere u korist najamnih radnika. No, dok se time računalo na otupljivanje revolucionarne oštrice, u građanskim političkim krugovima pravljeni su projekti zakona o zaštiti države, kada još niko nije ni znao da će omladinci-komunisti atakovati na život ministra unutrašnjih poslova M. Draškovića. Neuspeli atentat S. Stejića na regenta Aleksandra i ubistvo M. Draškovića od strane omladinaca ogorčenih na starije vodeće drugove zbog njihove neodlučnosti i popustljivosti povodom vladine uredbe — Obznane (krajem decembra 1920. godine) protiv komunističkog pokreta, bili su tim krugovima dobrodošao povod da od projekta naprave 1921. zakon, koji je KPJ oterao u ilegalnost, a većinu njenih poslanika i rukovodilaca u zatvor. Ali u ovom opštem naletu državnog aparata na revolucionarni pokret, koji je ostavljao utisak snažnog i masovnog pokreta, zanimljivo je da je državni aparat uspeo da ga relativno lako razbije i prinudi na defanzivu. Dve do tada izražene alternative kod partijskih aktivista, u stvari dva ekstrema — insistiranje na metodima parlamentarne borbe i na individualnom teroru — promašile su svoj cilj. Prva krajnost je izazvala drugu, tako da nova, adekvatnija rešenja nisu uspela da se afirmišu. Nije mnogo vredelo ni to što je u ono vreme Partija u svojoj međuratnoj istoriji imala najveći broj članova. To vođstvo nije bilo, a nije ni moglo biti, dovoljno kompaktno, a isto tako ni članstvo. Bile su još pomešane stare i nove navike, stara i nova shvatanja. Rezultat je poznat. Sa ove distance nama je u svakom slučaju lakše da tu stvarnost razmatramo i komentarišemo nego što je bilo ondašnjem rukovodstvu KPJ — da se u njoj snalazi i donosi odgovarajuće odluke. Čini se da smo najbliži istorijskoj istini ako ponovimo konstataciju, izrečenu još na Petom kongresu KPJ, da je to bilo doba detinjstva KPJ.

Odstranjivanjem KPJ sa legalne političke pozornice olakšan je položaj građanskih političkih stranaka. Ali se na taj način obelodanilo da vođstva tih stranaka nisu sposobna, sem grubom silom, da spreče jačanje revolucionarnog pokreta i KPJ. Pored toga, zabranom jedne političke stranke koja je javno delovala i izbacivanjem njenih legalno izabranih poslanika iz Narodne skupštine vođe građanskih stranaka pogazili su same principe demokratije i

parlamentarizma, u koje su se inače često zaklinjali. Time su oni sami znatno potkopali parlamentarizam i ohrabrili dvor i najkonzervativnije snage oko njega da, kad im to bude potrebno, dokrajče i parlamentarizam i stranačko-politički život u zemlji u korist režima diktature.

Vodeći krugovi građanskih političkih stranaka nisu uspeli da iskoriste svoju šansu nakon zabrane KPJ. Cepanja i drobljenja od vrha do same socijalno-političke osnovice doživljavale su sve građanske stranke već u ustavno-parlamentarnom periodu, to jest do uvođenja šestojanuarske diktature, ali se taj proces najočitije izrazio kod onih stranaka čija su vođstva ostvarivala ili, tačnije, nastojala da ostvare svoj uticaj u srpskom stanovništvu i bila u pomenutom periodu sama (kao, na primer, Radikalna stranka), ili u koaliciji sa drugim strankama, najčešće na vlasti. Ona su, kao što je kasnije bio slučaj sa vrhovima šestojanuarske diktature, morala najpre i najviše povući na sebe odijum širokih narodnih masa, jer niti su bila sposobna da konsoliduju političke prilike u zemlji niti su uspela da poboljšaju ekonomsko-socijalni položaj srednjih i nižih slojeva u gradu i selu. Zaokupljena, gotovo zakrvljena neprekidno oko pitanja unutrašnjepolitičkog uređenja države: da li narodno i državno jedinstvo (unitarizam i centralizam) ili neka vrsta složene državne organizacije (dualizam, federalizam ili nešto treće), iza čega se u stvari krila težnja da se produži politička hegemonija građanskih vrhova Srbije, odnosno da se ona razgradi i pristupi podeli vlasti sa vodećim krugovima najbrojnije političke stranke u Hrvatskoj — HSS, vođstva građanskih stranaka su do krajnje mere zapostavljala akutne socijalne teškoće. Socijalni programi bili su zanimljivi samo kao obećanja u izbornim borbama, da bi se na njih potom zaboravilo — do novih izbora.

Stvaranje i razgrađivanje stranačkih blokova i vladajućih koalicija bilo je stalno na dnevnom redu, pri čemu su se stranačka vođstva u borbi za parcijalne interese međusobno veoma neprijateljski odnosila, cepajući se i unutar pojedinih vođstava, bez obzira na to da li su na vlasti ili ne. To je još više trovalo stranačko-parlamentarni život, a podsticano je neprekidno i od reakcionarnih snaga u dvoru i oko njega — od pobornika režima »jake ruke«, koji će, kako se govorilo i u njihovim glasilima pisalo, onemogućiti »stranačku oligarhiju« i već jednom zavesti red u zemlji. Rukovođena svojim uskogrudim interesima, gotovo sva vođstva značajnijih građanskih stranaka podlegala su ovim uticajima, što je unosilo još više strasti i konfuzije u stranačko-parlamentarne odnose. U takvim okolnostima morala se sužavati socijalno-politička osnovica tih vođstava. Ona su gubila poverenje masa. Problem je utoliko složeniji što su na taj način proigrane ne samo šanse vođstava političkih stranaka da nose politički život u zemlji već je zbog njihovog diskreditovanja u narodu diskredi-

tovan i sâm princip građanskog parlamentarizma i ustavnosti i otvoren put monarhodiktaturi. KPJ, kao što je poznato, nije bila u stanju da snažnije deluje na društveno-politička zbivanja u zemlji. Do koje mere su stranačka vođstva u Srbiji izgubila oslonac i poverenje siromašnijih slojeva može se, pored ostalog, ilustrovati primerom takozvanih vanstranačkih zborova seljaka-dužnika. Rešenje tog akutnog socijalnog problema sela tražilo se već 1928, mimo političkih stranaka i vođstava. Tu nije toliko bitno odakle je poticala inicijativa za ove zborove (jer postoje hipoteze da su oni konspirativno inicirani iz dvora, da bi se tako pokazala nemoć i izolovanost stranačkih prvaka), bitnije je to šta se zahtevalo i na koji se način zahtevalo.

U stegama monarhodiktature traženo je rešenje za narasle nacionalne i socijalne suprotnosti. Razočarane u stranačke vođe, narodne mase su novi režim primile bez suprotstavljanja, u prvi mah čak sa izvesnim nadama. Ali diktatura, koja je nastupila kao nadnacionalna, natklasna i nadstranačka, samo je za kratko vreme mogla te suprotnosti da priguši, pošto faktički ona drugi program nije ni imala. Parlamentarni prvaci, od kojih se većina nije solidarisala sa šestojanuarskim režimom, pokazali su i u novim okolnostima svoju nemoć. Nisu se osmelili da javno osude režim pojačanog nacionalnog ugnjetavanja i nekontrolisane samovolje državnog aparata. Reklo bi se čak da su diktaturu primili sa olakšanjem, čime su još više pokazali svoju nesposobnost da sredstvima stranačko-parlamentarnog mehanizma konsoliduju ekonomsko-socijalne i političke prilike u zemlji. Ali nije trebalo mnogo čekati pa da u istom smislu i monarhodiktatura ispolji svoju nemoć. Ona, uostalom, nije, kao što smo napomenuli, ni istakla svoj ekonomsko-socijalni program. Njen se zadatak sastojao u tome da guši silom nacionalne pokrete i da održi ekonomsko-socijalni poredak. Nastupivši kao reakcija konzervativnih krugova na krizu oko unutrašnjepolitičkog uređenja države, ispod čije je površine postojala, ako ne neposredna, a ono potencijalna opasnost od socijalnih potresa sa nepredvidljivim posledicama — diktatura je tu opasnost približila.

Velika ekonomska kriza, sa svojim razornim dejstvom prvo u oblasti poljoprivrede, a potom u svim privrednim granama, znatno je komplikovala opšte prilike, utoliko više što vladajući krugovi nisu pokazali volju da njeno dejstvo amortizuju merama u korist nižih slojeva, već obrnuto. Zbog toga je kriza oko unutrašnjepolitičkog uređenja neminovno prerastala u opštu socijalno-političku krizu, koja je svoj epilog dobila u aprilskom slomu 1941. godine. Seljački dugovi, na primer 1932, kada je kriza kulminirala, iznosili su, prema zvaničnim podacima, više od 7 milijardi ondašnjih dinara. Prema izveštajima banova, stanovništvo u pasivnim krajevima je gladovalo. Socijalna beda ne samo najamnih radnika

nego i velikog dela sitnih seljaka dobijala je zastrašujuće razmere. Tu leži uglavnom odgovor na pitanje zbog čega ni vođstva građanskih stranaka ni režim diktature nisu mogli u svom delokrugu da zadrže i kontrolišu raspoloženje ne samo radničkih nego i seljačkih masa. To raspoloženje se, naprotiv, kretalo sve više ulevo, uz težnju ka temeljnom preobražaju socijalnog i političkog poretka u zemlji. Tu nisu mnogo pomagale analize, saznanja i čuđenja vladinih stručnjaka — otkud da seljaci, koji po svome biću ne bi trebalo da prihvataju komunistička uverenja — to ipak čine.

II

Kao što je poznato, jedina politička organizacija koja je bez dvoumljenja odmah ušla u neravni okršaj sa aparatom diktature, i budući u to vreme i sama organizaciono nesređena i, uz to, bez dovoljno uticaja na mase, pretrpela ogromne gubitke, bila je KPJ. Diktatura, oslobođena otpora od strane građanskih opozicionih vođstava, sručila se svom žestinom na KPJ. To je bio jedan od najtežih perioda u istoriji KPJ. Znatan broj partijskih organizacija je razbijen, deo rukovodstva pobijen, a deo napustio zemlju. Bitno je, međutim, to da državni aparat ipak nije postigao svoj cilj. Ne samo da KPJ nije uništena nego je od 1932, i pored nesmanjenih progona, započeo proces njene relativno brze regeneracije. Zbog žrtava koje su podnosili, zbog primera hrabrosti i upornosti u odupiranju državnoj sili, pripadnici Partije stekli su veliki ugled u narodu. Koliko je za KPJ predstavljao hendikep što je početkom tridesetih godina njeno rukovodstvo bilo van zemlje, slabo poznavalo prilike u zemlji, a deo rukovodećih ljudi formiran i inficiran frakcijskim podelama i sukobima nakon prinudnog prelaska KPJ u ilegalnost, toliko su, s druge strane, u samoj zemlji na robiji, odnosno u neposrednim akcijama, izrastali novi, mlađi ljudi koji su umeli da shvate svu pogubnost frakcijskih sukoba i osete politički puls širokih radničkih slojeva. Njihov značaj i uticaj su sve više rasli, kako u procesu regeneracije same KPJ i njenog oslobađanja od doktrinarstva, prevaziđenih starih šablona, tako i u radnim masama.

Najdinamičniji deo mlade generacije, školovane, a i druge, opredeljivao se za progresivne ideje i u tom smislu se aktivirao. Prvi javni masovni protest protiv režima diktature potekao je iz redova studentske omladine u Beogradu, zatim u Zagrebu i Ljubljani još krajem 1931. i početkom 1932. godine. Vlasti najaktivnije »buntovnike« proteruju iz univerzitetskih centara u zavičajna mesta, ali oni tamo, naišavši na pogodno tle, nastavljaju uspešno sa revolucionarnom delatnošću, pa je to bila neka vrsta bumeranga. Pored većih radničkih središta, srednje škole, a pogotovu

univerziteti postali su značajni centri u kojima se razvijala revolucionarna misao i aktivnost i odakle su zračile komunističke ideje. Poznati britanski javni radnik i univerzitetski profesor R. W. Seton-Watson boravio je krajem septembra i početkom oktobra 1936. u Jugoslaviji. Bio je i u Beogradu i Zagrebu. U Zagrebu je rekao da su mu kolege u Beogradu saopštile da 80% beogradskih studenata »ima komunističko uverenje«. Brojka je možda preterana ako se pod njom podrazumevaju članovi KPJ ili SKOJ-a, ali je u svakom slučaju simptomatična za raspoloženje i opredeljenje mlade generacije. S tim u vezi može se, ne pominjući ostalo, ukazati na masovne demonstracije marta 1937, prilikom dolaska italijanskog ministra inostranih poslova G. Ciana u Beograd, aprila, odnosno juna iste godine, povodom poseta E. Beneša, predsednika Čehoslovačke, odnosno von Neuratha, ministra inostranih poslova Trećeg Rajha i u decembru, takođe 1937, prilikom boravka I. Delbosa, francuskog ministra inostranih poslova.

Pored talasa radničkih štrajkova, ovi i drugi slični primeri ukazuju na činjenicu da je novo rukovodstvo KPJ umelo da deluje na nov način. Formiran je širok progresivan pokret, čije su jezgro i pokretačku snagu činili pripadnici KPJ i SKOJ-a. Uslov za to bila je sposobnost novog rukovodstva da prethodno odlučno i efikasno sredi stanje u vlastitim redovima. Uspeh tog poduhvata je utoliko značajniji što je učinjen u ne malo složenim i delikatnim kako unutrašnjim prilikama tako i u međunarodnom radničkom pokretu i u okolnostima međunarodnog zapleta iz kojega se nazirao skori konflikt. Iako je KPJ i dalje morala raditi ilegalno, njeno delovanje u raznim legalnim organizacijama bilo je veoma javno i očevidno. Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je prisiljeno da mnoge društvene organizacije, koje su bile uporišta vladajućih vrhova, u godinama uoči drugog svetskog rata zabranjuje zbog »destruktivne«, to jest komunističke delatnosti. Sačuvana dokumentacija državne provenijencije upućuje na zaključak da su vladajući vrhovi bili, s jedne strane, u gotovo paničnom strahu od rastuće »boljševičke opasnosti« i, s druge, da, uprkos činjenici što su organi bezbednosti bili dobro obavešteni o novim metodima delovanja KPJ, državni aparat nije više kao ranije bio kadar da taj rast revolucionarnih raspoloženja i aktivnosti suzbije.

Moglo bi se reći da je u društveno-političkom životu u Jugoslaviji nastajala situacija kada su se počela ispunjavati oba neophodna preduslova koja prethode korenitim socijalno-političkim preobražajima; naime, ne samo da je ideja stremila masama nego i mase ideji. Iz onovremenih dokumenata moglo bi se navesti više ilustracija za to. Ograničićemo se na samo jedan iz mnoštva raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova (pov. br. 38206 od 12. avgusta 1937), a sličnih je bilo i u narednim godinama. U njemu se upo-

zoravaju organi bezbednosti da pozdravljanje stisnutom levom pesnicom iznad glave uzima maha i da »biva skoro redovan pozdrav naše omladine«. Štaviše, kaže se dalje, u Crnoj Gori seljaci tako pozdravljaju žandarme. Područnim organima se naređuje »da se ovoj pojavi, koja je već primila veće razmere i koja u stvari znači jednu posebnu formu opšte komunističko-destruktivnog rada, stane na put«.

Represivna unutra, a proosovinska u spoljnopolitičkoj orijentaciji, politika vlade M. Stojadinovića nije mogla biti popularna u narodu. Zbog toga je zamisao u vezi sa Jugoslovenskom radikalnom zajednicom (JRZ) morala promašiti i ona je nužno doživela istu sudbinu stranke na papiru, kao što je bio slučaj i sa šestojanuarskom Jugoslovenskom nacionalnom strankom (JNS). Forsiranje JRZ na području Srbije prouzrokovalo je nova cepanja građanskih političkih organizacija i njihovu dezorijentaciju. Stojadinovićevo podražavanje Musolinija i Hitlera izazivalo je krajnje ogorčenje u narodu i doživljavano je kao vređanje narodnog demokratskog opredeljenja i slobodarskih tradicija. Britanski poslanik u Beogradu je 1938. godine izveštavao svoje ministarstvo inostranih poslova da je M. Stojadinović najomrznutiji čovek u Jugoslaviji.

Povećanje nesigurnosti u sopstvenoj zemlji imalo je za posledicu to da su vladajući vrhovi u Jugoslaviji i za vlade M. Stojadinovića i za vlade Cvetković — Maček sve više klizili u vode Rima i Berlina, pooštravajući represivne mere u unutrašnjoj politici. Otpor vođstava građanske opozicije vladinoj politici u okolnostima veoma zaoštrenih nacionalnih i socijalnih suprotnosti nije dosezao do težnji i potreba širokih narodnih slojeva. To je bila aktivnost nedovoljno homogenih grupa koje su insistirale na starim stranačkim podelama i u najbitnijim pitanjima koja je postavljao sâm život imale ograničen domet. Kao najveći rezultat dugih pregovaranja prvaka građanske opozicije bile su njihove zajedničke izborne liste na petomajskim izborima 1935. i na izborima decembra 1938, a nešto pre toga stvaranje takozvanog Bloka narodnog sporazuma, koji svojim programom nije otišao dalje od sporazuma o proceduri u rešavanju hrvatskog pitanja. Veliki odziv birača, uprkos javnom glasanju, i 1935. i 1938. za zemaljsku kandidatsku listu takozvane Udružene opozicije, bio je, pre svega, protest birača protiv politike vladajućih vrhova, ali i znak, može se reći, blanko poverenja opozicionim vođstvima koja su na izbore išla bez zajedničkog programa. To poverenje ona, međutim, nisu bila sposobna da opravdaju, pa ga nisu mogla ni održati. Što se tiče posledica jednih i drugih izbora po vladajuće vrhove, zanimljivo je da su oba predsednika vlade (B. Jevtić 1935. i M. Stojadinović početkom 1939), posle »sjajnih izbornih pobeda«, bili smenjeni sa svojih položaja od strane prvog namesnika, kneza Pavla.

Te i takve smene spadale su u okvir taktike, koju inače nije on izmislio, da će sa promenom ličnosti na istaknutim položajima sve krenuti nabolje.

Svojom ograničenošću i isključivošću, kao i strahom od pokreta odozdo, od socijalnih nemira koji mogu potresti i same temelje društveno-ekonomskog poretka, građanska opoziciona vođstva su u stvari produžavala život reakcionarnih režima, pa se i sama izolovala od narodnog pokreta koji se elementarnom snagom, pod vođstvom KPJ, formirao i pored njihovog odupiranja. Zborovi Udružene opozicije, počev od poznatog kragujevačkog zbora avgusta 1935. pa nadalje, pretvarali su se u zborove antifašističkog narodnog fronta. Na njima su dominirali zahtevi iz političkog i socijalnog programa, koji je isticala KPJ: prevazilaženje starih stranačkih međa i podela, nacionalna ravnopravnost i unutrašnje-političko preuređenje države, odbrana nezavisnosti zemlje od preteće fašističke agresije, puna demokratizacija političkog života, temeljne socijalne reforme u korist radnih slojeva, diplomatsko priznavanje i savez sa SSSR-om. Sve je to svedočilo o tome da narodne mase nisu više očekivale rešenje svojih problema i težnji od poludiktatorskog režima, niti su imale mnogo poverenja u građanska opoziciona vođstva. Više nije mnogo vredela propaganda vladajućih krugova, pa i većine lidera građanske opozicije, o KPJ kao stranoj agenturi ili o komunističkim idejama kao o isključivo importovanoj robi. Širina i dubina narodnofrontovskog pokreta, koji su organizovali i vodili komunisti, svedočile su o nečem drugom.

Pomeranja koja su se u društveno-političkom životu stare Jugoslavije zbila u godinama uoči drugog svetskog rata u korist progresivnih snaga očituju se i u pojavi i jačanju levih krila u građanskom političkom taboru. Njihova pojava i pogotovo jačanje njihovih pozicija u narodu bili su u stvari zasnovani na distanciranju prvaka te građanske levice od odbojnog stava opozicionih vođa prema antifašističkom narodnom frontu i saradnji sa KPJ, na njihovom zalaganju za demokratske reforme i odbranu nezavisnosti zemlje, dakle, na zahtevima istim, odnosno bliskim onima koje je isticala KPJ.

Uoči 25. i 27. marta 1941. osnovne društveno-političke diferencijacije su već bile izvršene. U stvorenoj političkoj klimi malo je bilo izgleda da potpisivanje akta o pristupanju jugoslovenske vlade Trojnom paktu ostane na trenutnim nepovoljnim komentarima u narodu. (»Svako čudo za tri dana« — odgovorio je D. Cvetković po povratku iz Beča na beogradskoj železničkoj stanici šefu policije kad mu je ovaj referisao da je odjek u narodu veoma nepovoljan.) Jasno je stoga zbog čega su izvršioci prevrata u noći 27. marta mogli računati na to da će njihova akcija uspeti. Ali se, s druge strane, pokazalo i to da se baš zbog političkog raspoloženja i težnji narodnih masa taj čin nije mogao zaustaviti na granicama koje su mu njegovi organizatori i izvršioci želili da postave.

I 25. i 27. mart 1941, svaki na svoj način, veoma su reljefno pokazali odnarođenost i dotrajalost jednog društveno-političkog sistema, kao i to da je KPJ za relativno kratko vreme izvršila veliki zadatak pripremanja i predvođenja širokog narodnog pokreta u sudbonosne okršaje i ka istorijskoj prekretnici koja je već počinjala. Istorija je i ovog puta potvrdila činjenicu da za kretanje jednog društva napred, za stvaranje korenitih socijalno-političkih prekretnica nije bitna brojčana veličina jedne organizovane društveno-političke snage, već to koliko je ona objektivno spoznala datu stvarnost i tendencije društvenog razvitka, u kolikoj je meri stvarni reprezentant interesa širokih narodnih slojeva i koliko je kadra da već otvorene procese u datim okolnostima podstiče i mogućnosti pretvara u novu stvarnost.

Osvrti

Dragoje Žarković

Kritička razmišljanja o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog društva

*(Povodom knjige M. Koraća »Socijalistički samoupravni način proizvodnje«)**

I

1. Kao što je poznato, tek sa nastankom kapitalizma i dominacijom robne proizvodnje politička ekonomija se formira kao posebna nauka, i to kao *politička ekonomija kapitalizma.*

Roza Luksemburg je prihvatila gledište Tugan-Baranovskog, prema kome će kraj kapitalizma označiti i kraj političke ekono-

---

* Redigovani tekst autorove uvodne reči na raspravi povodom knjige M. Koraća, koja je održana u Subotici 9. marta 1979. u organizaciji Centra za radničko samoupravljanje Radničkog univerziteta »Veljko Vlahović« iz Subotice i časopisa »Savremenost« iz Novog Sada.

mije kao teorijske nauke. Nikolaj Buharin delio je isto mišljenje, jer, po njemu, potpuna jasnost ekonomskih odnosa u socijalizmu neće zahtevati teorijske analize.

U diskusiji iz 1925. godine Skvorcov-Stepanov je dao kritiku toga gledišta. Godine 1929. objavljene su Lenjinove »Primedbe na Buharinovu knjigu Ekonomika prelaznog perioda«, pa javnosti postaje poznato i Lenjinovo gledište o tom pitanju, koje se razlikovalo od Buharinovog.

U periodu 1935—1936. godine u Sovjetskom Savezu je bilo prevaziđeno gledište da se sa kapitalizmom završava i politička ekonomija.

U univerzitetsku nastavu uvodi se kurs teorije sovjetske privrede, a zatim i sovjetske ekonomske politike.

Godine 1954. pojavljuje se i prvi udžbenik političke ekonomije, sa posebnim delom o socijalističkom načinu proizvodnje.

Danas u svetu već postoji mnogo udžbenika političke ekonomije socijalizma, pa i neki udžbenici *istorije političke ekonomije socijalizma.*

Godine 1977. pojavljuje se knjiga profesora Miladina Koraća pod naslovom *Socijalistički samoupravni način proizvodnje,* koja predstavlja, kako autor ističe, prvu skicu političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva. Dakle, reč je o političkoj ekonomiji, kako bi neki rekli, jednog od više modela socijalizma — samoupravnog socijalizma. To je, svakako, bar sa formalne strane, novina u razvitku političke ekonomije socijalizma.

Kad govorim o formalnoj strani, onda imam na umu činjenicu da knjige koje nose naslov »politička ekonomija socijalizma« u raznim socijalističkim zemljama dobrim delom sadrže elemente ekonomike, privredne istorije i ekonomske politike socijalističke zemlje iz koje je autor (ili autori) takve knjige.

2. Prvi elementi političke ekonomije socijalizma proistekli su iz socijalističke kritike kapitalističkog načina proizvodnje, u čijim nedrima sazrevaju objektivne i subjektivne pretpostavke socijalističke revolucije.

Moglo bi se reći da je istorija političke ekonomije socijalizma dobrim delom istorija teorijskog osmišljavanja prirode socijalističke svojine na sredstvima za proizvodnju, otkrivanje njene unutrašnje sadržine, zakonitosti njenog razvitka. Nema sumnje da socijalističko vlasništvo na sredstvima za proizvodnju predstavlja kako polaznu tako i završnu tačku analize socijalističkog načina proizvodnje.

Dosadašnje iskustvo je pokazalo da bez tržišta ne može postojati niti se razvijati socijalistički način proizvodnje, a bez teorijske razrade mnogih pitanja robne proizvodnje u socijalizmu ne može se razvijati politička ekonomija tog načina proizvodnje.

II

1. Prvo pitanje koje se postavlja u jednoj raspravi kakva treba da bude ova naša današnja povodom knjige profesora Koraća jeste: postoje li razne vrste, razni modeli socijalizma koji se međusobno *toliko* razlikuju da ih ne može obuhvatiti jedna nauka — politička ekonomija socijalizma, već su nužne *posebne* političke ekonomije socijalizma, kao, na primer, politička ekonomija samoupravnog socijalizma, politička ekonomija administrativnog socijalizma i druge.

Čitanjem pomenute knjige profesora Koraća lako se može zaključiti (na što upućuje i njen naslov) da on smatra da postoje bitne razlike među raznim socijalizmima, koji, po njegovom mišljenju, predstavljaju čak različite načine proizvodnje, i da su nužne posebne političke ekonomije tih različitih socijalističkih načina proizvodnje.

Sa ovim stavom profesora Koraća ne bih se mogao složiti. Naprotiv, u potpunosti sam saglasan sa mišljenjem Edvarda Kardelja, koje ću ovde prezentirati jednim njegovim većim citatom:

»Pitanju suštine socijalizma — ističe E. Kardelj — prilazim sa stanovišta naučnog socijalizma... Iz toga sledi da na socijalizam ne gledam kao na oblik nekakvog idealnog društva, koje je u svojoj glavi zamislio neki ideolog, nego kao na objektivno uslovljeni istorijski proces u razvoju društveno-ekonomskih odnosa među ljudima.

Zato i nisam pristalica tzv. teorije o različitim modelima socijalizma. Istorijski uzeto, socijalizam je jedinstven svetski proces u koji spadaju različiti pojavni oblici... To kako se svi ti procesi politički i idejno izražavaju — druga je stvar. Ali, istorijski uzeto, svi ti potoci se na kraju krajeva ulivaju u jednu reku. Što se pri tome među nosiocima svih tih procesa bije idejna i politička borba — isto je tako razumljivo i neizbežno, jer tako se gradi svest čovečanstva. Drugim rečima, mada branim naš put socijalističkog razvoja i zauzimam kritički stav prema mnogim drugim, ne poričem »krvno srodstvo« između nosilaca svih tih procesa.

Kao što vidite, nisam pristalica bilo kakvih recepata za »jedino pravilan socijalizam«, jer u socijalizmu vidim svetski proces koji oslobađa progresivne društvene snage, koje organizuje radnička klasa svojim društvenim položajem u ostvarivanju takvih i sličnih ciljeva o kojima sam govorio. A tempo i oblici toga procesa zavise od prostora i vremena u kojem teče, a naravno i od ljudi, pre svega od vodećih snaga socijalističke svesti, od kojih zahteva da budu svesni mogućnosti koje im daju objektivno date prilike. Prema tome, u svemu tome nisu u pitanju različiti modeli

socijalizma, nego različite realnosti i razlike u svesti ljudi u jedinstvenom istorijskom procesu nastajanja socijalističkih odnosa među ljudima.«[1]

Nema sumnje da su i putevi kapitalističkog razvitka u raznim zemljama bili različiti, ali su oni obuhvatani i obuhvataju se u okviru jedinstvene nauke — *političke ekonomije kapitalizma.*

2. Kao što je poznato, socijalizam je prelazni period iz klasnog u besklasno društvo u kome postoji niz ostataka klasnog društva (naročito kapitalističkog), koji će sa razvojem proizvodnih snaga postepeno nestajati, a sve će se više razvijati klice budućeg komunističkog društva, koje proističu iz suštine socijalističke revolucije.

Hteo bih ovde posebno da ukažem na jednu od bitnih postavki marksističke teorije — da proizvodne snage određuju stvarni karakter društvenih odnosa.

Tehnika kao materijalizovana sila znanja izražava nivo proizvodnih snaga.

Korenite promene u društvenim odnosima nastaju tek sa korenitim promenama u razvitku tehnike.

Kao što je poznato, u razvitku tehnike razlikuju se tri etape:

1. tehnika alata (ručnog rada),
2. tehnika mehaničkih uređaja (mašina),
3. kibernetska tehnika (tehnika automata).

Tehnici ručnog rada odgovaraju društveni odnosi lične zavisnosti. Svejedno da li je reč o prvobitnoj zajednici, gde je čovek zavisan od svog roda i plemena, ili pak o robovlasništvu i feudalizmu — gde je opet lično zavisan od drugih ljudi.

Tehnici mehaničkih oruđa odgovaraju odnosi lične nezavisnosti, ali zavisnost preko stvari, roba, zavisnost preko novca. Ta tehnika danas bitno odlikuje i kapitalizam i socijalizam. I otuda postoje, pored nesumnjivih razlika, i određene sličnosti u društvenim odnosima. Svejedno, našao se običan čovek u Beogradu, Moskvi, Parizu ili Njujorku bez novca, zna se u kakvoj će situaciji biti i kako će se osećati.

Trećem tipu tehnike, kibernetskom, koja tek treba da postane u punom smislu reči stvarnost, odgovaraće društveni odnosi u kojima neće biti nikakve zavisnosti pojedinca, nego će, naprotiv, postojati zavisnost društvenog napretka od svestranog razvitka sposobnosti svakog člana društva.

Mislim da isticanje ovih veza između tehnike i društvenih odnosa ima puno smisla jer može da nas oslobodi izvesnih iluzija,

---

[1] Iz intervjua E. Kardelja objavljenog u »Borbi« 30. aprila, 1. i 2. maja 1974.

kojih ima u nas u teoriji i praksi, i — da tako kažem izvesnih nezadovoljstava sa stvarnim stepenom razvijenosti samoupravljanja, sa problemima koji se javljaju u razvitku samoupravljanja, jer u nas se čine intenzivni pokušaji da se ostvari široka demokratizacija razvitkom samoupravljanja, ali se birokratizam, tehnokratizam i drugi vidovi društvenih odnosa suprotnih samoupravljanju ipak nameću. Mi ih izbacujemo na vrata, a oni nam se vraćaju kroz prozor, i toga će nesumnjivo biti sve dok se ne prevaziđe ova tehnika mehaničkih oruđa koju je stvorio kapitalizam i koju socijalizam prihvata i do danas je razvija uglavnom u onom pravcu koji je karakterističan za kapitalističke zemlje.

Prema tome, ako bi se govorilo o tehnologiji koja odgovara samoupravljanju, onda je to tehnologija komunističkog društva, kibernetska tehnika. Potrebni su veliki napori da bi se dostigao takav razvitak tehnike i tehnologije koji bi omogućio da se samoupravljanje *de facto* razvije i afirmiše kao društveni odnos u kome će u punoj meri biti stvoreni uslovi za svestrani razvoj svake ličnosti.

Ako problem vezujemo za konkretnu situaciju, onda mislim da moramo imati na umu, pre svega, posledice, pa i probleme u ostvarivanju samoupravljanja, koje u društvenim odnosima nameće profesionalna podela rada proizašla iz takve tehnike i tehnologije. A ona se odlikuje ogromnom parcelizacijom, specijalizacijom, pri kojoj čovek može da se razume samo u jedan uzak krug pitanja iz njegove struke, a neznalica je, stvarno, u pogledu niza drugih problema. Samoupravljanje pretpostavlja ljude sveznalice koji će moći da se razumeju u mnoštvo problema. A situacija je takva da nas je profesionalna podela rada učinila vrlo jednostranim. A od samoupravljača se traži da kompetentno diskutuje, da donosi odluke o nizu pitanja, ali usled te jednostranosti dolazi do izvesne formalizacije, koju je dr Neca Jovanov veoma temeljno analizirao, posebno kad je reč o načinu odlučivanja u skupštinama društveno-političkih zajednica, u većima udruženog rada, ili o odlučivanju u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica, gde je često izražena određena samoupravna forma, a u suštini se održavaju stari odnosi koji su se želeli prevazići.[2]

Kibernetska tehnologija i tehnika nameću krupne promene u podeli rada. One, kao što je poznato, vode sažimanju profesija, i u materijalnoj proizvodnji hiljade tih profesija svode se uglavnom na tri vrste međusobno povezanih specijalizacija. Jedna obuhvata one radnike koji projektuju tu kibernetsku tehniku, druga one koji kontrolišu njen rad i treća one što održavaju kibernetske uređaje. Za sve tri vrste poslova potrebna su veoma široka politehnička i opšta znanja, i to je onaj novi momenat koji će uticati

---

[2] Vidi raspravu dr Nece Jovanova, »Marksistička misao«, br. 6/1978.

na to da širina znanja čoveka-proizvođača sve više dolazi do izražaja. A to je ono što pretpostavlja stvarni razvitak samoupravnih odnosa.

S druge strane; poznato je da se bez osetnog skraćivanja radnog dana (a za to je bitan uslov porast produktivnosti rada, a ona zahteva tu novu tehniku i tehnologiju) ne može ograničavati carstvo nužnosti koje vlada u proizvodnji, u radnom danu, niti se može širiti carstvo slobode koje nastaje u slobodnom vremenu. I ne samo to. Razvitak tehnike i tehnologije će omogućiti da se oslobodimo niza problema koji nas danas sažno pritiskaju i koji sednice naših samoupravnih organa produžuju, otežavaju i čine ih ponekad nezanimljivim. Mnoga pitanja, pre svega materijalne prirode, otpašće u uslovima visokog životnog standarda, i tada će ljudi moći da se posvete onim suštinskim, bitnim problemima stvaralačkog karaktera, a neće se, kao sada, baviti različitim brojnim pitanjima koja su često pretežno stručna (tehničko-ekonomska), i onda će samoupravljanje u punoj meri dobiti onu sadržinu koja će ga činiti interesantnim, pa neće biti problema oko dolaženja ljudi na sednice, da im do kraja prisustvuju i da aktivno učestvuju u raspravi.

Dokle god je životni standard relativno nizak, dokle god čovek mora da se bori za svoj svakodnevni nasušni hleb, da misli kako će izaći na kraj s ličnim dohotkom, ne može se očekivati njegovo aktivno učešće u razrešavanju niza društvenih problema.

Imajući na umu te momente, mislim da je ukazivanje na veze između tehnike i društvenih odnosa veoma značajno, naročito zbog toga što socijalizam konačno treba da učini i prve korake ka oslobađanju od tehnologije koju kapitalizam razvija i kojom se intenzivnost rada sve više povećava, i zbog čega se čovek u proizvodnji toliko iscrpljuje da, nakon osam sati rada, više ne može da se ničim drugim bavi. Ovaj problem je posebno potenciran drugim posledicama tehnike koju je razvio kapitalizam, kao što su srozavanje kvaliteta života čoveka i svi problemi koji iz toga proističu, a o čemu socijalističko društvo konačno mora da povede računa.

3. Profesor Korać u svojoj knjizi (str. 35) citira stav iz *Platforme za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, prema kome se nalazimo tek »na početku procesa udruživanja i naš rad još nije udružen«. Korać ističe (str. 35) »da stvarnu društvenu sadržinu socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje predsavlja udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije s ciljem svesnog regulisanja tog procesa, uključiv i odnose među ljudima, od strane tih istih radnika . . .«

Profesor Korać dalje naglašava »da predmet proučavanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva jeste način proizvodnje koji u praksi (pa ni u jugoslovenskoj) još ne postoji kao oformljen sistem odnosa u kome su samoupravni odnosi proizvodnje već postali dominantni« (str. 38).

Po mom mišljenju, ono što Korać podrazumeva pod socijalističkim samoupravnim načinom proizvodnje jeste komunistički način proizvodnje, koji je još vrlo daleko i od nas i od celokupnog čovečanstva.

Naime, svaki oblik monopola svojine na sredstvima za proizvodnje može se ukinuti tek u komunizmu.

Pitanje je: ima li već sada smisla teorijska analiza kojom se pretpostavlja da je takav odnos već uspostavljen? Da li se politička ekonomija komunizma može razvijati pre nego što je komunizam postao stvarnost? Ako je i ekonomska teorija misaono ispitana praksa (a šta bi drugo mogla biti?), može li se već sada pisati politička ekonomija komunizma? Moji odgovori na ova pitanja svode se na jednu reč: Ne!

Na strani 61. svoje knjige profesor Korać kaže: »Kada je likvidiran svaki monopol svojine na sredstvima za proizvodnju, odnosno kada su ona dobila nesvojinsko obeležje i tim stvoreni objektivni društveni uslovi da ljudski rad postane jedina osnova upravljanja i prisvajanja, tada u samoupravnim proizvodnim jedinicama kao osnovnim privrednim ćelijama samoupravnog načina proizvodnje, dolazi do zasnivanja bazičnih samoupravnih odnosa proizvodnje.«

Po mom mišljenju, dokle god postoji robna proizvodnja i posredno prisvajanje, takva situacija u stvarnosti ne može nastati.

Uzmite, na primer, razne ekstradohotke koji se prisvajaju po osnovu korišćenja datih faktora proizvodnje. Korišćenje ovakvih ili onakvih sredstava za proivzodnju i te kako utiče na stepen produktivnosti rada i, preko toga, na ovakvo ili onakvo prisvajanje u okviru takozvane primarne raspodele.

4. U dosadašnjim raspravama o karakteru proizvodnje u socijalizmu došle su do izražaja različite koncepcije.

Prema jednom mišljenju, proizvodnja u socijalizmu nema robni karakter, već se koriste samo spoljni oblici robno-novčanih odnosa. To gledište demantuje stvarnost socijalističkih zemalja u kojima robno-novčani odnosi nisu samo neka forma već jedna od suštinskih odlika.

Prema drugom gledištu, za socijalizam je tipičan nov istorijski oblik robne proizvodnje — socijalistička robna proizvodnja, kojoj neki naši teoretičari daju i atribut *samoupravna*. Ističe se da robna proizvodnja nije karakteristična samo za kapitalizam već da je postojala i u pretkapitalističkim načinima proizvodnje kao sporedan oblik privređivanja. Ona u socijalizmu, po ovoj koncepciji, treba sve više da se razvija. Zakon vrednosti javlja se kao regulator socijalističke privrede. Suština planiranja ekonomike, po ovoj koncepciji, svodi se na izučavanje i predviđanje objektivnih tendencija razvoja tržišnih veza.

Treća koncepcija posmatra robnu proizvodnju u socijalizmu kao nasleđe prošlosti, koja sa razvojem proizvodnih snaga treba postepeno da odumire. Ističe se da je robna privreda kao oblik razvijanja proizvodnih snaga dostigla svoju kulminaciju u liberalnom kapitalizmu, a nastanak ekonomskih monopola pokazuje da zakon vrednosti postaje sve manje efikasan regulator privrednog razvoja. Monopolistički dogovori znače sve neposredniju regulaciju proizvodnje na temelju planskih kalkulacija. Sve šira državna intervencija u privrednom životu savremenih kapitalističkih zemalja još više pokazuje neophodnost svesnog regulisanja privrednog života, umesto tržišne stihije.

O uzrocima robno-novčanih odnosa u socijalizmu takođe postoje različita gledišta. Profesor Korać smatra da u drugim socijalističkim zemljama, sem Jugoslavije, robni karakter privrede direktno zavisi od bazičnih odnosa proizvodnje koji u njima postoje, to jest od državne svojine na materijalnim uslovima proizvodnje i centralizovanog upravljanja privredom (str. 36).

U našoj zemlji, prema profesoru Koraću, razvitak i afirmacija robnog karaktera privrede proističe iz razvitka i afirmacije samoupravnih proizvodnih odnosa, koji su, kao što sam već rekao, u suštini — kako ih definiše profesor Korać — komunistički proizvodni odnosi. Ako bi to gledište bilo tačno, onda bi i u komunizmu bili nužni robno-novčani odnosi, jer će se tek tada u punoj meri oblikovati samoupravni proizvodni odnosi.

U potpunosti delim mišljenje po kome su komunizam i robna privreda inkompatibilni.

Šta je uzrok robno-novčanih odnosa u socijalizmu kao prelaznom periodu iz klasnog u besklasno društvo?

Po mom mišljenju, to je karakter rada, koji je zbog stepena razvitka proizvodnih snaga za daleko najveći broj ljudi još sredstvo za život, a ne prva životna potreba; on je u najvećem broju slučajeva rutinska, a ne stvaralačka delatnost, i po mnogo čemu je vrlo heterogen (po vrsti i složenosti poslova, po težini, po uslovima rada i drugom). Različiti konkretni vidovi rada ne mogu se neposredno meriti istom fizičkom merom — radnim vremenom, i to zbog kvalitativnih razlika pojedinih vidova rada, zbog njihove međusobne nezamenljivosti usled prikovanosti radnika za pojedine kvalitativno raznorodne i međusobno neposredno neuporedive vidove konkretnih radova. Svi ti uslovi koji su vezani za karakter i socijalnu nejednakost rada upućuju na neophodnost korišćenja posrednih, robno-novčanih oblika. Pošto se i u socijalizmu upotrebne vrednosti stvaraju socijalno heterogenim radovima, nema drugog načina da se oni ekonomski izraze sem svođenjem na kvalitativno jednorodni apstraktni rad, pri čemu složeni i teški radovi važe kao multiplikovani prosti i laki radovi, što je mogućno samo onda kada se ekonomska dobra javljaju u obliku robe.

Prema tome, uzrok robno-novčanih odnosa u socijalizmu vezan je, pre svega, za proizvodne snage, a ne neposredno za odnose proizvodnje.

5. Potpuno se slažem sa profesorom Koraćem da samoupravni odnosi proizvodnje objektivno stvaraju uslove za daleko racionalniju, odnosno ekonomičniju proizvodnju i korišćenje kapaciteta no što je to uopšte bilo mogućno u kapitalizmu i u državnim preduzećima socijalističkih zemalja. Takođe delim njegovo mišljenje da će ceo proces društvene reprodukcije u »socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje« teći daleko ravnomernije i normalnije nego u ranijem razdoblju.

Međutim, profesor Korać u svojoj knjizi ništa ne govori o tome otkud u nas ozbiljni problemi sa produktivnošću rada, sa takozvanim kvalitativnim pokazateljima privređivanja, sa nedovoljnim korišćenjem kapaciteta, sa disproporcijama u strukturi privrede, sa neravnomernošću stope rasta itd. Politekonomska analiza bar nekog od ovih problema mnogo bi više koristila izgradnji socijalizma u našoj zemlji od bilo koje i bilo čije analize proizvodnih odnosa koji još nisu izgrađeni i koji su još daleka perspektiva.

6. U samoupravnom (to jest komunističkom) proizvodnom odnosu ne postoji višak rada kao rad za druge. Tu sam, takođe, potpuno saglasan sa profesorom Koraćem. Međutim, danas u Jugoslaviji i u svim drugim socijalističkim zemljama postoji višak rada kao rad za druge. Višak rada je u velikoj meri otuđen od onih koji ga stvaraju. U nas se s pravom govori i piše o potrebi da se obuzda sve veće otuđivanje dohotka od proizvođača, da se stane na put opadanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti naše privrede. No o tome značajnom pitanju u Koraćevoj knjizi nema ni reči.

7. Pišući o problemu nezaposlenosti u nas, profesor Korać ističe (str. 418) da je njen osnovni uzrok »nepovoljno nasleđe iz kapitalizma koje uslovljava da trajno relativno veliki broj radnih ljudi iz privatnog sektora očekuje ili traži zaposlenje u društvenom sektoru«, te da ni tehnički progres ni prirodni priraštaj stanovništva nisu uzrokovali nezaposlenost u našoj zemlji. Na strani 424. profesor Korać kaže da se nezaposlenost u nas »poslednjih godina održala na približno istom nivou«, imajući u vidu podatke za period 1968—1973. godine, pri čemu je u 1973. broj nezaposlenih iznosio 382 hiljade. No nije mi jasno zašto se profesor Korać ograničio samo na period do 1973. godine. Naime, već 1974. godine broj nezaposlenih se povećao na 449 hiljada, da bi u 1975. dostigao 540 hiljada, a potom u 1976. godini 635 hiljada. Dalje, u 1977. broj

nezaposlenih je iznosio 700 hiljada, a u novembru 1978. dostigao 744 hiljade.[3] Dakle, nezaposlenost se u nas poslednjih godina veoma brzo povećava.

Početak masovne nezaposlenosti u nas vezuje se za privrednu reformu iz 1965. godine, kojom je »inaugurisan nov model privređivanja, koji je, težeći intenziviranju proizvodnje, davao prednost intenzivnim metodama privređivanja, rastu produktivnosti, konkurentnosti preduzeća i tržišnim kriterijumima. Među merama putem kojih je sprovođena reforma se oslanjala i na restriktivne mere koje su u prvo vreme nužno vodile smanjenju tempa proizvodnje i porasta zaposlenosti. Ograničavanje zaposlenosti dovelo je do željenih, ali i do neočekivanih rezultata. S jedne strane, zaposlenih je krajem šezdesetih godina bilo za 700 do 800 hiljada manje u odnosu na njihov broj koji bi bio dostignut da je zaposlenost rasla po prosečnoj stopi iz prethodnih godina. S druge strane, restrikcija u zapošljavanju sučelila se sa priraštajem brojčano jakih posleratnih generacija i sa visokim prilivom kadrova iz škola. U takvim uslovima došlo je do naglog skoka nezaposlenosti i do obimne privremene emigracije radnika, čiji značaj i posledice nisu bili sagledani«.[4]

Usporavanje i nestabilnost privrednog rasta nakon 1965. godine doveli su do porasta nezaposlenosti, jer je u toku privredne reforme došlo do otpuštanja jednog broja zaposlenih radnika i do znatnog usporavanja daljeg zapošljavanja u prvim godinama nakon te reforme.

Međutim, treba istaći da je u periodu 1966 — 1970. godine u društvenom sektoru naše privrede ostvarena vrlo visoka prosečna godišnja stopa porasta produktivnosti rada od 5,9%. U našoj industriji, u razdoblju 1961 — 1970. godine, ta je stopa iznosila 5,6%, a udeo produktivnosti u porastu proizvodnje dostigao je 64,4%, što nesumnjivo svedoči o značajnim uspesima u intenziviranju porasta industrijske proizvodnje.

Na žalost, u periodu 1971—1975. godine stopa rasta produktivnosti rada u društvenom sektoru naše privrede smanjila se gotovo 2,4 puta i iznosila je oko 2,5%, što je gotovo dva puta manje nego što je planom bilo predviđeno. Godine 1975. ta je stopa iznosila samo 1%. Udeo produktivnosti rada u porastu industrijske proizvodnje u razdoblju 1971—1975. godine pao je na 38,8% što govori o ponovnom ekstenziviranju rasta te proizvodnje.

Pored ovog zabrinjavajućeg opadanja stope rasta produktivnosti rada i uprkos porastu zapošljavanja, nezaposlenost u nas, kako sam već rekao, postaje sve veća. Zbog toga je neophodno

---

[3] Vidi Indeks SZS, br. 2/1979, str. 43.

[4] Vidi *Koncepciju dugoročnog razvoja Jugoslavije do 1985,* Beograd, novembra 1974, str. 230.

brižljivo istraživati njene uzroke, posebno one koji su vezani za privredni sistem i ekonomsku politiku.

Značajan uzrok nezaposlenosti u nas jeste slaba efektivnost novih investicija, koja se ispoljava u niskom procentu iskorišćenosti izgrađenih kapaciteta. U uslovima kada, kao i mnoge druge zemlje, oskudevamo u sredstvima akumulacije, oko 40 odsto prerađivačkih kapaciteta u nas je neiskorišćeno. Kada bi se izgrađeni kapaciteti u punoj meri koristili, broj nezaposlenih bio bi znatno manji. Zbog toga je u narednom periodu neophodno preduzimati sve potrebne mere da se ti kapaciteti što potpunije koriste, pri čemu će se, uz relativno znatno manje investicione napore nego izgradnjom, novih, otvarati veliki broj novih radnih mjesta. Takođe je potrebno strogo voditi računa o efektivnosti novih investicija, kako bi se izbegli promašaji koji se na mogućnost zapošljavanja veoma nepovoljno odslikavaju.

Uzroke slaboj efektivnosti novih investicija treba tražiti, pre svega, u tome što je sve doskora u našem privrednom sistemu bio potcenjen značaj društvenog planiranja, koje se upravo na području investicija svuda u svetu pokazuje kao neophodnost savremenog doba. Filozofija privrednog samotoka potiskivala je u nas društveno planiranje kako obima tako i strukture investicija. Zbog toga je i došlo do apsolutizacije parcijalnih i kratkoročnih interesa i zanemarivanja opštih i dugoročnih potreba. Ta se deformacija ispoljila, pored ostalog, u hipertrofiranju kapaciteta prerađivačke industrije, kako u odnosu na naše sirovinske mogućnosti tako i na širinu tržišta, pa se zbog toga oni nedovoljno koriste.

Otvaranje novih radnih mesta neposredno je vezano i za akumulativnu sposobnost privrede, koju poslednjih godina osetno snižavaju prevelika opšta i zajednička potrošnja, brži porast ličnih dohodaka od produktivnosti rada, prekomerni izdaci za razne proslave, reprezentacije, poklone, reklame. Pri raspodeli nacionalnog dohotka moralo bi se voditi računa o tome da je akumulacija najprogresivnija društvena funkcija i trebalo bi preduzimati mere kojima bi se sprečavalo širenje neproizvodne potrošnje na račun akumulacije.

Privredni sistem, inaugurisan reformom iz 1965. godine, učinio je radnu snagu, kojom inače obilujemo, vrlo skupim faktorom proizvodnje. Doprinosi za opštu i zajedničku potrošnju najvećim delom su vezani za lični dohodak, koji u bruto iznosu radnu snagu čini veoma skupom. Godinama je u nas evidentan izrazito nepovoljan položaj radno intenzivne privrede, to jest onih grana i grupacija čiji razvoj predstavlja osnovu za šire zapošljavanje. Lični dohodak je postao poluga na koju je najlakše, i sa stanovišta fiskusa najsigurnije, osloniti društvene obaveze. Veštački poskupljen živi rad pogrešno orijentiše mnoge grane, a i privredu u celini, kad je reč o razvojnoj politici. Krajnje je vreme da se izvrše korenite promene u načinu obezbeđivanja sredstava za opštu i zajedničku potrošnju, kojima će se otkloniti veštačko poskupljivanje radne snage i osetno smanjiti nezaposlenost.

Uzroci nezaposlenosti nalaze se i u takozvanom zatvaranju nekih radnih organizacija, što se ispoljava u prikrivanju stvarno slobodnih radnih mesta da bi se i na toj osnovi povećali lični dohoci zaposlenih (u neproizvodnoj sferi) i fond zajedničke potrošnje, kao i u njihovoj nebrizi o akumulaciji i o otvaranju novih radnih mesta. Značajna raširenost honorarnog rada zaposlenih lica i rada penzionera takođe predstavlja jedan od oblika »zatvaranja«, kojim se ograničava porast zaposlenosti.

Neophodno je izmenama u privrednom sistemu i odlučnom političkom akcijom otkloniti navedene pojave, koje u uslovima velike nezaposlenosti prosto bodu oči.

U politici smanjivanja nezaposlenosti ozbiljnu pažnju zaslužuje pitanje dužine radnog, odnosno penzijskog staža koji se zahteva za punu starosnu penziju. Ako u zemlji postoji veliki broj mladih i uz to školovanih ljudi koji ne mogu da se zaposle, tada društvo trpi višestruke štete. Skraćivanje radnog staža koji se zahteva za punu penziju, u uslovima kakve mi danas imamo, dalo bi mnogo veće ekonomske, socijalne, političke i moralne efekte od šteta koje bi iz toga eventualno proistekle.

Uzroke nezaposlenosti u nas treba tražiti i u nedostajanju pravilne dugoročne ekonomske i socijalne politike prema privatnoj poljoprivredi i privatnom sektoru u zanatstvu i ugostiteljstvu.

Kod individualnih poljoprivrednih proizvođača razvilo se osećanje privremenosti i nesigurnosti u pogledu opstanka na selu. Oni nemaju motivaciju za dugoročnija ulaganja, zbog čega je i došlo do stagnacije seoskih područja.

Slična je situacija i u oblasti privatnog zanatstva i ugostiteljstva. Broj zaposlenih u tom sektoru je vrlo mali i od 1972. godine jedno vreme čak je i opadao. Naime, dok ih je 1972. godine bilo 95 hiljada, 1975. se taj broj smanjio na 91 hiljadu, da bi se u 1977. godini povećao na 98 hiljada, a u novembru 1978. na 106 hiljada, što je još vrlo malo.

Potrebu drukčijeg odnosa našeg društva prema sitnom privatnom sektoru nameće i povratak naših radnika sa privremenog rada u inostranstvu, jer bi mnogi od njih želeli da svoje ušteđevine iskoriste za otvaranje privatnih radnji.

Sitni privatni sektor nije crni đavo kojeg se uvek treba plašiti i progoniti ga. On je neophodan u našim današnjim uslovima i treba podsticati, a ne sputavati njegov razvoj, pri čemu će se on na razne načine sve više povezivati sa društvenim sektorom i postepeno se u njega utapati.

Najzad, treba istaći da nezaposlenost uzrokuje i neusklađenost obrazovanja s potrebama privrede i neprivrednih delatnosti, pa i na tom sektoru treba vršiti odgovarajuće promene kojima će se nezaposlenost smanjiti.

Svakako, sadašnji stepen razvijenosti naše privrede i visina nacionalnog dohotka po stanovniku ne omogućuju postizanje pune

zaposlenosti. Međutim, organizovana aktivnost našeg društva u pravcima koje smo naznačili doprinela bi zaustavljanju daljeg porasta nezaposlenosti i njenom postepenom smanjivanju.

Prema tome, pogrešno je nezaposlenost u našoj zemlji objašnjavati, pre svega, »nepovoljnim nasleđem iz kapitalizma«, pogotovo kad se ona u masovnom obimu pojavljuje tek nakon dvadeset godina socijalističke izgradnje.

8. Učešće u zajedničkom dohotku po osnovu udruživanja akumulacije jedne osnovne organizacije udruženog rada sa radom druge osnovne organizacije udruženog rada, to jest učešće po osnovu minulog rada (kako se to ističe u članu 82. stav 2 Zakona o udruženom radu), profesor Korać objašnjava tako što ističe da radni kolektivi koji udružuju akumulaciju radi sticanja dohotka istovremeno obavljaju pretežni deo takozvanog kreativnog tekućeg rada, a da radni kolektivi koji koriste tu akumulaciju obavljaju »pretežno izvršni« tekući rad, to jest da svi učestvuju u dohotku po osnovu tekućeg rada. Tako profesor Korać zaključuje da u nas nema prisvajanja po osnovu minulog rada (to jest po osnovu svojine), što je u skladu sa njegovom tezom da su u nas sredstva za proizvodnju izgubila svako svojinsko obeležje. Njegovo objašnjenje navedenog učešća u dohotku veoma je nategnuto i neubedljivo. Ono je nametnuto njegovom upornošću da se pošto-poto drži jedne, po mom mišljenju, pogrešne postavke — da su u nas sredstva za proizvodnju izgubila svako svojinsko obeležje.

9. Na kraju, da istaknem da je profesor Korać u svojoj knjizi ostavio bez odgovora pitanje kakve reperkusije na privredni život samoupravnog društva ima tendencijski pad dohodne stope, koja je, po njemu, sintetički pokazatelj poslovnog uspeha radnih kolektiva kao proizvođača roba. To pitanje je veoma značajno, jer je Marks, kao što je poznato, ekonomski uzrok propasti kapitalističkog načina proizvodnje video u opadanju profitne stope.

*

U zaključku želim da kažem da je, po mom mišljenju, prevashodni zadatak ekonomske teorije socijalizma da analizom konkretnog privrednog života socijalističkih zemalja otkriva ekonomske zakonitosti i karakteristike prelaznog perioda, da sa svoje strane potpomaže stvaranju takvog privrednog sistema i vođenju takve ekonomske politike koji će omogućavati uspešniju socijalističku transformaciju. Stvaranje nekakvih hipotetičkih modela socijalističke privrede, koji su daleko od stvarnosti, ne omogućuje ekonomskoj teoriji ostvarivanje ni njene saznajne ni njene praktične funkcije.

Veljko Radović

Nenamjerno krivotvoreni dokumenti

(Povodom 26. festivala Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Begradu)

Ono što je najvjerojatnije pratilo ovogodišnji festival Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma jeste ozbiljna i uočljiva kriza inače odane i vrlo upućene beogradske publike, spremne da podrži svaki ubjedljiv stvaralački napor. Otkad postoji ovaj ugledni festival, sigurno nije bilo toliko ravnodušnosti prema njegovim istinama i rezultatima. Ovaj izvještač vidi samo dva razloga zbog čega je to tako: u filmovima koje smo ove godine vidjeli ima premalo istinitosti, uvjerljivosti, angažovanosti i traganja za neuvelim temama i nepohabanim filmskim izrazom. To je jedan, glavni, razlog. Drugi je taj što se neko, u nesumnjivo rđavom nadahnuću, dosjetio da festivalsku sedmicu »razloži« na žanrove, što se do sada, srećom, nije činilo (jedne večeri prikazivani su filmovi »o selu«, druge »o radnicima« i tako dalje). Ne samo što je dvorana Doma sindikata redovno bila poluprazna ili prazna, već je, pojedinih večeri, iz nje bila simbolična praznina kao izrazit i neotklonjiv znak potpunog prekida komuni'

cije gledališta i filmskog platna po kojem se, uglavnom neuzbudljivo, vukla kilometarska traka klišea, opštih mjesta, lakiranja, neuvjerljivosti i svakojake neoriginalnosti. Bez ikakve sumnje, ovaj festival je bio među stvaralački najneuspješnijim otkad je ustanovljen.

Traži li se film koji se najsvestranije i najdublje odlikovao izrazito kinestetičkim vrijednostima, onda nema sumnje da je to, po mišljenju ovog izvještača, djelo *Dae* reditelja Stoleta Popova (po scenariju Ante Popovskog). Kamera nadahnutog Miša Samoilovskog osjetljivo i primjerno koloritno bilježi đurđevdanski ritual čergara, te vesele djece prirode tako bliske zemlji, što žive hudim nomadskim životom na otvorenim i nezaštićenim prostorima u kojima se nikad ne mogu skrasiti i ukorijeniti. U uslovima nimalo pitomim, siromašni svačim osim golemom oskudicom, ti ljudi gotovo veselo i uporno primaju udarce nemilosrdnog života, strpljivošću koja zadivljuje i koja proslavlja samu suštinu postojanja uprkos svakoj nevolji. Stole Popov je majstor vizuelnog i metaforičkog izražavanja — u ovom filmu bez ijedne riječi, što se odvija uz pratnju sjetne pjesme nomada koji se sjećaju svoje daleke hinduske postojbine, sve je dovoljno rječito i bez »komentara« (ponekad samo smetaju izvjesne »replike« na filmove *Sjenke zaboravljenih predaka,* pa i *Cigani lete u nebo*). Bez želje da samo slika »egzotičnu« gužvu muškaraca, žena i djece, Popov vizuelnom nadgradnjom uspijeva da taj prijesni isječak nomadskog života pretvori u uzbudljivu i saosjećajnu metaforu o ljudima i njihovoj neukrotivosti i bliskosti prirodi: rijeci, suncu, konju, pokretu, igri. Prvi sloj filma *Dae* je dokumentaran, drugi i dublji jeste, bez sumnje, simboličan i poetski. Na Đurđevdan, taj paganski praznik šume i listanja kojem se ovi beskućnici, uvijek željni toplote i svjetlosti, toliko raduju, dogodiće se rađanje, a potom će se pokrenuti neugašeno iskustvo tog lutalačkog kolektiva što njeguje i održava veze sa svojim precima upravo posredstvom simboličnog jezika, jezika igre i pjesme — taj predački damar neumrlo postoji u ovoj djeci sunca, veseloj i onda kad bi manje otporni možda klonuli. Popov vješto suzbija melodramski ton koji bi mogao da se probije iz ove teme o siromašnim nomadima; tako je stvorio istinito i neuljepšano djelo o nesputanosti i slobodi. Izvjesna panteistička, paganska vedrina natapa svaki kadar ovog filma boje, muzike, ritma i viših značenja. Film *Dae* je veličanje spontanosti čovjekove, njegove srođenosti s prirodom. Dugo ostaju u sjećanju kadrovi tamnoputih ljudi na konjima u galopu, kao da su rođeni na njima, u velikom i neraskidivom jedinstvu svega živoga.

Animirani film centara jugoslovenske »škole crtanog filma« (Zagreb, Beograd, Novi Sad, Skoplje) ne razvija se u skladu s velikim i zasluženim ugledom za koji se on u svjetskim prostorima izborio (osobito »zagrebačka škola«); kratki igrani film, koliko mi se čini, nikad nije ni bio u usponu (to je neka vrsta stalne i

nesavladive krize na koju smo se već navikli); dokumentarni film je značajno izgubio od svoje velike reputacije; sada se, eto, osjeća izvjestan umor i naših majstora animiranog filma. Na ovogodišnjem festivalu bilo je dobrih, ali ne izuzetnih rezultata u animiranom filmu. Najbolji u tom žanru svakako je *Škola hodanja* Dovnikovića, a potom djela Gašparovića, Markovića, Jovanovića i drugih.

Film *Škola hodanja* reditelja Borivoja Dovnikovića (muzika: Igor Savin) na vedar i animatorski upečatljiv način brani čovjekovo pravo na poseban način »hodanja«, što se mora shvatiti kao poetska metafora autonomnosti izbora u okviru »škole hodanja« koja hoće da propiše i uniformiše »oficijelni stil«, jedino valjan i dopušten u sveopštoj jednoobraznosti gdje se svaka posebnost doživljava kao čin neposlušnosti i opozicije. Dovnikovićev animirani junak, naglašeno metaforičnog imena Svojislav, hoda kako je naučio od majke: na svoj, svojislavljevski način. Stoga se ne usklađuje s ostalima, »štrči«, razlikuje se od kolektiva koji hoće — po harizmatskoj prinudi »odozgo« — da ga oduči od tog posebnog svojstva. Mijenjaće Svojislav način hodanja kako se kome svidi i u skladu s vladajućom, trenutnom društvenom modom, a za poslušnost će ga nagraditi ordenom. Gušenje Svojislavljevog ličnog stila »hodanja« preobraziće se, kako to već biva s gušenjem, u suprotnu energiju — energiju protivljenja i odlučnog odbacivanja »propisa« po kojem se ima hodati »tako i tako«, i nikako drugačije. Svojislav će najprije baciti orden revnosti i nastaviće da hoda onako kako umije i hoće, vedro i pjevajući od radosti nesputane slobode. Djelo Dovnikovićevo — jedno od zaista izuzetno rijetkih koja su nagrađena frenetičnim pljeskanjem gledališta — jeste angažovani animirani film u kojem su gledaoci prepoznali izvjesne aktuelne situacije svjetske politike, ali i vječnu »jeretičku« težnju čovjekovu da hoda na svome i načinom koji mu najbolje odgovara kao stvorenju sličnosti s drugima, ali i različitosti koja se mora »dopustiti«. Plemenite, humanističke sadržine — jer brani suverenitet svakog čovjeka i, na metaforičkom planu, države — film *Škola hodanja*, uz pjevljivu i funkcionalnu muziku Igora Savina koja je potencirala rediteljeve ideje, djelo je talentovanog autora koji je ovdje razmatrao jedan od bitnih problema naše savremenosti. Kad se tome doda da je ta ideja ostvarena modernim i jezgrovitim animacijskim jezikom precizne misli i duboke jasnosti, onda će ocjena valjanosti *Škole hodanja* biti utoliko veća.

Mnogi mladi autori iz Skoplja (Cenevski, Popov, Čemčev, Manev) ističu se izuzetnim smislom za vizuelno izražavanje, što nije baš čest kvalitet naših reditelja, mada bi on trebalo da se pretpostavlja. Djelo *Golgota* reditelja Meta Petrovskog (on je, istovremeno, i scenarist) jedno je od onih koje karakteriše plastična ljepota kadra i mnogoznačnost strukture u okviru prividno jednostavnih sadržaja. Petrovski, kao i svi dokumentaristi od formata,

zna da dokumentarno i verističko — djelovanjem mnogih činilaca i, prije svega, kinestetičkom maštovitošću — stvaralački preobrazi i dâ mu simboličnost što višestruko nadrasta prvobitno površinsko značenje podatka — podsticaja. Taj podatak je ovdje ovaj: u Lesnovu, kod Zletova, vjekovima su izrađivani vodenični kamenovi, u okviru žive klesarske tradicije tog kraja. Slikajući čovjeka kako, u znoju i nagrađenom naporu, iznosi kamen na strminu, reditelj Petrovski reljefno i vizuelno upečatljivo evocira mit davnine: mit o Sizifu koji uzaludno gura kamen ka vrhu, nikad ne prestajući da vjeruje kako se vrh možda može dosegnuti i kako trud ipak nije uzaludan i besmislen. Ta ideja izražava se s velikom delikatnošću, jer nije direktno ispoljena — ona niče prirodno, iz same strukture filma, iz čitavog zbira njegovih jednostavnih i biblijskih značenja. Odista je tačno ono legendarno pitanje kamena upućeno čovjeku što se ustremio na njega: »Ili ćeš me uzeti, ili ću te uzeti«. To je neravna borba prolaznog i neprolaznog, čovjeka i kamena, uzaludna i potresna — i utoliko poetičnija i divnija. Čovjek ipak savlađuje stijenu, ali i ona njega — čovjek hoće da pomjeri kamen u skladu sa svojom živom i pokretljivom prirodom, a kamen hoće da ostane na mjestu gdje su ga zaboravili nezapamćeni vjekovi istorije.

Jedan od rijetkih filmova s ovogodišnjeg festivala koji angažovano i kritički govori u ime čovjeka jeste djelo *Iskazi i ćutanje* scenarista i reditelja Prvoslava Marića. Ovdje je riječ o pravdi — onoj sudskoj, ne »metafizičkoj« — i o tome kako se, zbog raznih okolnosti koje se u filmu nagovještavaju, ta pravda preinačuje u okrutnu nepravdu učinjenu nevinim ljudima. Evo te priče — dosijea: prije nekoliko godina uhapšeni su u Farkaždinu (Vojvodina) Slavko Pruginić i Jovan Arsenov, »pod osnovanom sumnjom da su zajednički lišili života svoga susjeda«. Je li ta sumnja odista bila »osnovana«, i na čemu? Na nesreću svih — a posebno na nesreću optuženih i osuđenih i njihovih porodica — nije! Na osnovu iznuđenog priznanja Pruginićevog (nisu ga, kaže, tukli, ali su ga ispitivali danima i noćima i on, kinjen, odlučio je da »prizna«), njih dvojica su osuđeni na četrnaest i jedanaest godina zatvora. Devet godina potom, neko je prijavio pravog ubicu. Iskazi, ćutanja, nepravda koja je pogodila nedužne, nedoumice i griža savjesti zbog nepopravljivog zla, ispaštanje zbog neučinjenog grijeha... Ko će tim ljudima vratiti tolike godine u čamotinji tamnice, kad im je nenamjerno, ali svejedno okrutno, učinjena tolika krivda — o tome se reditelj Marić ne izjašnjava, jer odgovor daje gledalac filma, ukoliko je uopšte to u stanju. Marić slika te ljude rano ostarjele, koji se gotovo i ne tuže na užasnu sudbinu što je snašla njih i njihove; a ipak, svi mi u dvorani, valjda, osjetili smo, gotovo materijalizovano, duh krivde i nepravde koju je Sud učinio ne želeći, i tražeći istinu nepristrasno i strastveno, po savjesti. Nije učinjena nepravda samo toj dvojici ljudi i njihovim porodicama — stradala je pravda uopšte, sâmo njeno načelo. Reditelj Marić i odlični snimatelj Zoltan Apro upečatljivo

slikaju atmosferu Farkaždina, njegovih blatnjavih ulica, njegove ćutljive prozore i još ćutljivije stanovnike. Moramo se svi pitati kako je to moglo da se dogodi, ali se tu ništa ne može popraviti. Pošteno pravljen film, ozbiljnog i odgovornog društvenog stava koji nije jednostran, već valjano i pravdoljubivo nijansiran. I koji, uz to, ne zloupotrebljava tu zlosrećnu grešku Suda.

Film *4 100 ambasadora* reditelja Vladimira Fulgozija (scenario: Nikola Kožul) pozdravila je beogradska publika s neskrivenim oduševljenjem, prije svega zbog teme i patriotske ideje kojom je duboko prožet. To je film o Svesokolskom sletu u Pragu 1948. godine, ali je slet tu samo podsticaj i povod za mnogostruko razmatranje jugoslovenske društvene situacije te godine, kada su naši narodi hrabro i ne odstupajući odbranili veliku tekovinu: suverenitet i integritet, to jest nacionalno dostojanstvo. Naših 4 100 gimnastičara saznalo je upravo u Pragu za Rezoluciju Informbiroa, donijetu 27. juna 1948. godine u Bukureštu. Čehoslovački narod ih je izvanredno primio, gotovo s demonstrativnim oduševljenjem i simpatijama (naši mornari su — i to je jedinstven izuzetak na Svesokolskim sletovima, i van njihovog protokola — svoju vježbu izveli dva puta); jedino su ih lažima i obećanjima obasipali policijski provokatori i agenti. Ali, ni jedan jedini od tih naših 4 100 »ambasadora« nije ostao u Pragu, izborivši se tako za veliku patriotsku pobjedu. To je gest izuzetne moralne snage, primjeran postupak koji zaslužuje da bude zapamćen i poštovan zbog svoje etičke veličine. Reditelj Fulgozi koristio se insertima iz filmoteka i kinoteka — putovanje vozom preko Budimpešte do Praga, oduševljenje Pražana našom velikom ekipom, frenetično pozdravljanje stadiona upućeno našim gimnastičarima — što je njegovom djelu osiguralo veliku autentičnost. Sem toga, o tim danima govore tadašnji omladinski rukovodioci i vježbači, evocirajući taj gest jugoslovenske omladine koja je jedinstveno ustala protiv bezobzirne i pogromaške suštine Rezolucije.

Dodir istorije i savremenosti, film i istorijska stvarnost koju želi da izrazi — to je, ukratko, sadržaj filma *Dnevnik bekstva s robije* reditelja Aleksandra Đorđevića. Ovaj dugometražni dokumentarni film sniman je paralelno s igranim filmom *Stići pre svitanja* istog reditelja i omogućava praćenje i preplitanje ta dva uporedna toka — toka stvarnosti i svjedočanstva i toka stvaralačke, poetske stvarnosti i uopštavanja. Dok svjedoci tog istorijskog događaja (bjekstvo komunista iz kaznionice u Sremskoj Mitrovici, avgusta 1941. godine) pokušavaju da se prisjete vjerodostojnih detalja bjekstva, na ekranu pratimo pokušaj transpozicije tog svjedočanstva. Tako se te dvije stvarnosti prožimaju i pretapaju, ponekad plodonosno i višeznačno — ponekad ne. Reditelj Đorđević je pomiješao te realnosti i glumce postavio među aktere tog događaja iz kaznionice. O tom bjekstvu s robije govore, s dosta prisnosti i govorničke vještine i ubjedljivosti, Paško Romac, Ivan Maček, Marko Peričin Kamenjar i drugi — dakle, o

koji su i prokopali spasonosni tunel ispod tamničkog zida. Da je nešto kraći (traje četrdeset pet minuta), film *Dnevnik bekstva s robije* bio bi homogeniji, uspjelije uspostavljenog ritma, sažetiji i prodornije ideje. Svejedno, ta svjedočanstva nekadašnjih sužanja iz Sremske Mitrovice djeluju kao vjerodostojna »kriška istorije« u kojoj su učestvovali ti ljudi-svjedoci i kojom se, eto, sada bavi film.

Reditelj Nikola Jovićević umije da izabere temu, pravu, onu najviše angažovanu, najpodsticajniju u svakom smislu. Njegovi filmovi — ponekad su to gotovo samo reportaže s komentarom — uvijek su živa i aktuelna svjedočenja o našoj društvenoj stvarnosti, nerijetko polemična i opora. Takav je i njegov novi film *Svečano obećavam* (scenario: Kosta Konstantinović). On je u novinskom podatku da u pojedinim našim provincijskim mjestima nema ni jednog ljekara — pri tom, stotine ljekara traži zaposlenje u Beogradu! — vidio uzbudljiv podsticaj za svoj novi film. Ti mladi ljudi su, po osveštanoj tradiciji od davnine, položili »Hipokratovu zakletvu« da će služiti ljudima i njihovom zdravlju. Ne ostaju vjerni, dakle, toj humanoj zakletvi — krše je već na prvom koraku. U jednom mjestu jugozapadne Srbije, na primjer, radi mladi ljekar porijeklom s ostrva Mauricijusa! Došao je na oglas, da pomogne bolesnim i »tuđim« ljudima, a »naši« se uporno oglušuju o apele iz unutrašnjosti zemlje. Jednostavno, niko neće u »provinciju«! Reditelj Jovićević samo naznačava temu, postavlja je i osniva — ne pita se o uzrocima takvog stava mladih ljekara (i nije, pri tom, riječ samo o tome staležu) i rđavog stanja medicinske kulture u mnogom našem kraju. On bilježi izjave ljudi tog mjesta, prisustvuje neuspješnom razgovoru upraviteljâ domova zdravlja iz »provincije« sa svršenim studentima medicine (tragikomična »licitacija«, čista uzaludnost), i svoj film ostavlja bez »zaključka«. No, to nikako ne znači da film *Svečano obećavam* nije opredijeljen u stavu i jasne ideje. On samo ukazuje na izvjesno stanje stvari, apeluje, svjedoči o izvjesnim poremećenim mjerilima i o odsustvu misionarske svijesti jedne generacije koja mnogo više voli da služi sebi nego drugima.

Suprotan ovome je primjer Rajke Borojević, junakinje filma *Rajka* rediteljâ Milorada Jankovića i Zorana Amara (scenario: Đorđe Radišić). To je bila žena od misije, s velikim darom nesebičnosti, tako rijetkim i utoliko dragocjenijim. Rajka Borojević je osjetila dužnost, osjetila se obaveznom prema ljudima kojima je »svečano obećala« da će se poslije rata vratiti da zahvali njima što je nisu — zajedno s ranjenim mužem i bolesnom kćeri — odali neprijatelju, iako je bila osuđena na smrt. Godine 1951. ona se zaista vratila u Gornji Dubac, u dragačevskom kraju, da izrazi privrženost mještanima i datoj riječi. Po unutrašnjem sklopu »narodni čovjek«, prosvjetitelj pelagićevskog kova, Rajka Borojević se upustila u borbu za prosvjetu žena toga kraja, protiv naslijeđene primitivnosti i konzervativnosti sela. Počinje tako da »otpla-

ćuje« moralni dug: otvara tečajeve za opismenjavanje žena, unosi novu kulturnu svijest u dragačevska sela, organizuje sada već čuvenu Zadrugu žena u Dragačevu. Dužnik, Rajka Borojević se stostruko odužila kraju koji je sačuvao njen život i život njene porodice. Ona nije ostavila ljudima samo tu Zadrugu kao zavještanje, niti je ušla u legendu kao »narodna majka« bez zasluga, i to odmah poslije njene smrti — ona je iza sebe ostavila, da živi dugo poslije nje, primjer za ugledanje, smisao cjelovitog života posvećenog drugima, plemenitu požrtvovanost preteča koji stoje na čelu svih podviga oslobađanja. Film *Rajka* nije, po svojim izražajnim i filmskim vrijednostima, na nivou teme i njenih potencijalnih mogućnosti (rađen je po slabom scenariju), ali je, svejedno, znatne moralne važnosti, kao dokument koji vaspitava i prosvjetljuje.

Pred kratkim igranim filmom *Sve je dobro što se dobro svrši* Stjepana Zaninovića gledalac je u nedoumici i kad se završi: je li reditelj Zaninović »aranžirao« taj događaj o kojem je u filmu riječ ili je istinito i vjerodostojno svjedočanstvo iz preduzeća »Jugomenta«? To je slučaj izvjesnog Mirka Dinića, u kojem se simbolično ogleda sama suština samoupravljanja i samoupravljačka zrelost, ali istovremeno i društvena nezrelost i licemjerje, proklamacija i praksa kao njeno poricanje. Dinić je, naime, ustao protiv nezasluženog i nezarađenog povećanja plata u njegovom kolektivu, ispoljavajući tako visoku i primjernu zrelost radnika-samoupravljača. No, stići će ga odmazda umjesto pohvale: kolektiv protiv kojeg je »nezahvalno« ustao jednodušno će izglasati da se Dinić premjesti na drugi položaj, na kojem će imati 113 hiljada starih dinara manje nego ranije. Ti *homo duplexi*, koji su glasali za takvu kaznu, svakog mjeseca anonimno šalju Diniću tih 113 hiljada dinara?! Društvo je, eto, prenijelo vlast na mase, a ovdje se vidi kako se to ponekad ispoljava u vidu društvene nezrelosti. Iskonstruisana ili istinita, ova priča nas součava — jer je vjerovatna, na žalost, čim smo do kraja filma vjerovali u apsolutnu životnost i istinitost svakog kadra sve do odjavne špice na kojoj piše da je »sve izmišljeno«, u šta ovaj izvještač uopšte ne vjeruje — s izvjesnim nesolidarnim mentalitetom naših ljudi koji sebičnu grabežljivost pretpostavljaju društveno odgovornom trošenju zarađenog novca. Ako je i izmišljena, ova priča Zaninovićevog filma djeluje snažno i moralno impresivno, veoma uzbuđuje svojim skrivenim i ispoljenim značenjima. Dabome, i dalje ostaje pitanje je li taj »slučaj Dinić« filmska metafora ili aktuelni događaj naše savremenosti. Ako je ovo drugo, ne bi to bilo dobro ni po ljude koje smo vidjeli kako ostrakistički surovo dižu ruke protiv vlastite savjesti, a još manje po samoupravljanje čiji je smisao upravo protivan smislu događaja iz »Jugomente«.

U besmislenoj utakmici čija će vječna kuća biti skuplja, ljepša i veća (u dinarskim krajevima Dalmacije i Bosne i Hercegovine, mada je to opštija pojava), scenarist i reditelj filma

Još veći Ranko Primorac vidio je izraze prostačkog skorojevićkog duha ljudi koji u grozničavom takmičenju u prestižu vide smisao svog taštog i malograđanskog života. Film *Još veći* jeste pokušaj da se karikira i podsmijehu izloži takva primitivna težnja svojstvena izvjesnom mentalitetu kome je do građenja pravih porodičnih »mauzoleja«, dok im rođene kuće na »ovome svijetu« prokišnjavaju, prazne, čađave. Jedan od nesrećnih »junaka« utakmice u tome čiji će grob biti »još veći« kazaće: »Hoću da napravim lijep grob, s tri ležaja«, na šta se iz gledališta zaorio smijeh. Zanimljivo je da je malo koji film bio praćen tako nesputavanim smijehom kao ovaj, iako je u njemu riječ o nimalo vedrim temama »posljednjih stvari« na pragu »vječnih kuća«. To ovaj i ovakav mentalitet odista zaslužuje, jer je humoristička činjenica prvog reda to što kuće za »vječno boravište« izgledaju kao pravi mauzoleji, a kuće zemaljske kao bijedne straćare iz kojih vire neskriveno siromaštvo i oskudica. Film *Još veći* obilježen je netraženom, jednostavnom i prostom groteksnošću — time je još uvjerljiviji, jer nikakva potenciranja ne bi dala takav tragikomičan ishod. Primorac je time pokazao lijep smisao za mjeru i pustio je da slika sama govori — u temama takve vrste obično se pretjeruje i komički preuveličava svaki za karikiranje »zahvalan« detalj.

Djelo *Ambasadori filma* scenarista i reditelja Ratka Orozovića govori o kinooperaterima s tromeđe Srbije, Bosne i Hercegovine i Crne Gore, misionarima filma koji u te zabite i zabačene krajeve unose filmsku kulturu, obavljajući tako svojevrstan prosvjetiteljski zadatak. U mjestima koja ovi ljudi obilaze s filmskom trakom ispod ruke nema bioskopa, često ni zadružnih domova — filmovi se uglavnom projiciraju na okrečeni zid kakve kuće ili džamije. Njihov posao je posebno vrijedan, jer prikazuju filmove upravo onima kojima su najpotrebniji i koji se, sticajem prilika, nalaze na kulturnoj periferiji. Kulturno i prosvjetno još znatno nehomogenizovana (osim Slovenije), naša zemlja puna je takvih mjesta do kojih jedva dopiru ovi zaljubljenici u film i koji to ne rade samo za platu — dobro se vidi da to čine s oduševljenjem, željni da svjetlo filmske umjetnosti unesu u ne uvijek svijetle domove i prostore u kojima ti ljudi žive. Ti kinooperateri »pokrivaju« mjesta na tromeđi, praćeni čistim i radosnim uzbuđenjem djece i svih ostalih, najavljujući megafonom novi film i novi dodir s dalekim svijetom za kojim oni u svojoj mnogostrukoj skučenosti čeznu. Nije to samo film o kinooperaterima i njihovom nesebičnom požrtvovanju — kako bi se moglo suditi na osnovu naslova koji na to upućuje — nego je to metaforičan prikaz jedne kulturne situacije koja zabrinjava, situacije u kojoj je toliko nezadovoljenih kulturnih potreba. Tek s tom temom ovaj film djeluje cjelovito i produbljeno i ima nesumnjivo društveno opravdanje.

Animirani film *Satiemanija* reditelja Zdenka Gašparovića odlikuje se izuzetnim likovnim vrijednostima. Svaki kadar je izvanredno pastelan, akvarelski nježnog poteza. Gašparović je kao zvuč-

ni fon filma koristio muziku Erika Satija (otuda i naslov, koji bi, mislim, trebalo drugačije pisati, to jest ovako: *Satie-manija*), francuskog kompozitora bliskog nadrealističkom pokretu Andre Bretona. To je veoma značajna komponenta ovog filma. Inače, sadržaj *Satiemanije* nije lako ispričati: to je svjetski metež, nestajanje, pornografski duh svijeta, haos, i sve to kao da tone u vodu i kao da se događa u kakvom velikom akvarijumu. Kako je rečeno, preovlađuje likovni doživljaj vrhunskog kvaliteta i ironična i melanholična muzika Satija (kao u svakoj magiji ekstrema, i u nadrealizmu se, eto, dodiruju ekstremi).

Ana, junak filma *La paloma* reditelja Mirze Idrizovića, profesor fiskulture iz Skoplja, došla je u neko neimenovano bosansko selo da tu predaje fizičko vaspitanje. U toj zabačenoj oblasti ona uči baletu seoske djevojke, uz pratnju *La palome* s gramofonske ploče. Pokreti tih djevojaka, na žalost, nisu osobito gracilni; sve je to suspregnuto i sputano kao i život koji tom igrom žele da »zavaraju« i uljepšaju makar na trenutak. Taj film je, inače, dobio jednu od nagrada za »širenje umjetnosti u neprikladnim prilikama« (ova formulacija ne mora da bude doslovno tačna, navodim je po sjećanju), ali mislim da se ovdje žiri prevario — i to ne zaključujem samo na osnovu izvjesnog ironičnog odjeka ovog filma u gledalištu. Ako u ovom Idrizovićevom filmu ima imalo ironije — a ni trenutka nisam sumnjao da je ima — onda mi se čini da je u ovom slučaju bila krajnje neumjesna. Neostvarena balerina koja iživljava tu svoju neostvarenost učeći seoske djevojke baletu, igri i graciji koje možda ni sama nije dosegla — to je, u najmanju ruku, plemenit pokušaj da se nadrastu nimalo estetične okolnosti.

Aleksandar Ilić je jugoslovenskoj kinematografiji dao nezaboravna i značajna djela — rezultate svojih stvaralačkih nastojanja da od svakidašnjih činjenica izgradi uzbudljive filmske metafore koje su ga proslavile i u svijetu *(Malj, Strast, Led, Gubar)*. U svom novom filmu *Kanon* (scenario: Olga Petković) Ilić takođe pokušava da izgradi sublimirano djelo na podatku uzetom iz života prirode i životinja. Naime, čitav film je, zapravo, neka vrsta subjektivnog pogleda dječaka koji prati mučno kretanje konja upregnutog u natovarena kola. Ogromna snaga konja je sapeta, a čak ne može ni da vidi ništa osim puta pred sobom. Dječak želi da vidi — i takvim ga zamišlja u svojoj čednoj i plemenitoj uobrazilji — tog konja kako slobodno galopira livadama. No, odmah se vraća realnosti i vidi konja u naporu vúče. Kad ga kočijaš napokon ispregne, dječak tjera konja što dalje od dizgina i kola. Film dobre zamisli, ali pomalo predug. Ne može se reći da nije dobar, ali se, takođe, ne može ubrojiti u vrhunce Ilićeve značajne filmografije.

Animirani film *Et cetera*... reditelja-debitanta Ljubice Hajdler jeste djelo o lovu i lovcima, a zapravo je slikovit model opšte situacije u kojoj čovjek čovjeka drži na nišanu. Dva lovca se

pasionirano i s ubilačkom strašću nadmeću ko je bolji, i gađaju sve što se može gađati. Napokon, pošto su se oprobali u svemu što im je bilo na vidiku, ostaju samo dvije žive mete — oni sâmi. Onda u kadar ulazi živa ruka animatora — ne dâ im da pucaju jedan na drugoga. Kreativan završetak priče, razuman u bezumlju. Film koji upozorava i na postojeću moralnu krizu svijeta i na nesumnjivu darovitost Ljubice Hajdler, koja je uspješno počela svoju javnu animatorsku karijeru.

Filmski portret Miroslava Krleže reditelja Zlatka Sudovića predstavlja našeg velikog pisca, i to od njegova rođenja i ranih dana do danas. To je dugometražni film sastavljen od inserata iz mađarske i naše kinoteke, fotografija i drugih dokumenata koji uspostavljaju klimu doba koje je prošlo, i živo svjedočanstvo o Miroslavu Krleži onda kad se nije ni slutilo da će taj dječak postati jedna od najznamenitijih ličnosti savremene evropske istorije, Reditelj Sudović poznat je po filmovima izrazite likovne ljepote, pa i ovaj portret našeg velikana posjeduje tu vrstu primjerne i reprezentativne likovnosti. U filmu sudjeluje i sâm Miroslav Krleža, i to odlomkom jednog njegovog znamenitog govora. Veoma brižljivo urađen film o jednoj ličnosti bogate biografije, čija će vrijednost i korisnost rasti svake dalje godine.

Radni tjedan reditelja Petra Krelje sirovi je isječak života jedne neimenovane — baš zato i tipične — četvoročlane porodice u toku jedne sedmice. Kamera bilježi običan život bez velikih i prekretničkih događaja, kakav i jeste. Sve teče mirno, u izvršavanju uobičajenih kućnih i službenih zadataka: putovanje na posao, kancelarija, kuća, škola, objedovanje, spavanje. Porodica, koju je Krelja izabrao kao otjelovljenje običnog života, mirno »pozira«, kao da i nije svjesna da se u njihov dom i život uvukla radoznala i indiskretna kamera koja nepristrasno bilježi pulsiranje tihog i rutinskog života »malih ljudi«. No, ipak se čovjek pita koji je unutrašnji smisao ovoga filma, gdje je tu umjetnička transpozicija, šta da radimo s gomilom sirovih i »neobrađenih« podataka o životu »kakav jeste«, što je samo jedan od mnogih uslova nastanka umjetničkog djela. Sve ostalo, čini mi se, izostalo je iz ovoga filma bez osnovne ideje koja bi taj materijal osmislila i opravdala.

Običan dan reditelja Dragana Mitrovića je, prije svega, kamermansko ostvarenje (Mitrović je u ovom filmu scenarist, kamerman i reditelj, ali je kao kamerman svakako najuspješniji). To je običan radni dan u Rudniku bakra u Majdanpeku. Pohvala radu, snazi čovjekovoj koji detonacijama premješta brda — to je pravo bojno polje gdje se čovjek bori protiv kamena, zemlje i prepreka svake vrste. Na kraju filma vidimo »mrtve« na tom bojištu: gomila mašina polomljenih čeljusti. I onda Mitrović smišlja neumjesnu ideju da film »poentira« igrom djece na polomljenim ma-

šinama — time je srušio sve ono što je dotle dosta vješto gradio, ostavljajući svoje djelo bez prirodnog kraja, kao zbirku upečatljivo slikanih prizora rvanja čovjeka s prirodom.

Animirani film *Perpetuo* reditelja Joška Marušića odlikuje se crtačkom originalnošću. To je masa ljudi-tačkica u stalnom gibanju i pokretu: sad se biju, sad tijelima tvore hijerarhijsku piramidu, onda se postrojavaju i čine front, potom se sukobe. I kad izgleda da više nikoga živoga nema, pojavljuje se čovjek da sve to opet nastavi. Ljudi sve nadžive, pa i sopstvene ne male gluposti — to je smisao filma *Perpetuo*, ali, da nije crtačke živosti i svježine koja ga odlikuje, sve bi ostalo na tom opštem mjestu da je čovjek, eto, neuništiva soja.

Reponje, animirani film uglednog beogradskog reditelja Zorana Jovanovića, pravljen je s pretenzijama da okarakteriše klimu u kojoj se razvija duh poslušnosti i idolopoklonstva; takođe, i fanatizam sektaštva što isključuje sve koji su izvan zaštitnog »kišobrana« sekte. Jezgrovitog crteža, film *Reponje* katkad postaje pomalo nerazumljivo i nedovoljno komunikativno djelo. Čini mi se da mu je to i najveća mana.

Reditelj Branko M. Marjanović u svom novom filmu *O ljudima i magarcima* nastavlja da istražuje odnos čovjeka i životinje, mada je više poznat po smislu za opis životinjskog svijeta i njegove antropomorfnosti. Ovdje je riječ o magarcu, strpljivoj i mudroj životinji (da je magarac glupa životinja, to je nepravedan i neosnovan stereotip) koja podnosi tovare na leđima, i tako pomaže čovjeku, drugu u nevolji.

Jože Tisnikar, radnik u prosekturi bolnice u Slovenj-Gradecu i izliječeni alkoholičar, proslavio se u svijetu svojim slikama mrtvaca s prosektorskog stola (imao je mnogo izložaba u uglednim svjetskim galerijama). Na njegov sto dolaze umrli na svoju posljednju stanicu, i Tisnikar, naivni slikar »svetog srca«, ne dâ im da konačno umru — slika ih da makar malo odgodi odlazak ljudi čije ime ne zna. O tom svijetu vaskrslih mrtvaca napravili su Nebojša Tomašević i Nenad Jovičić film *Smrt nije kraj*. Tema filma je sama po sebi neobična i »koloritna«, i dvojica reditelja potrudili su se da je što svestranije izraze. Bez scenarističke, pa i rediteljske vještine, ostavili su svoje djelo bez dramaturškog središta, i po unutrašnjoj organizaciji ono djeluje pomalo nesređeno. Sem toga, čini se da je i malo predug. Ipak, ovaj film afirmiše jednog od stručnjaka već priznatog slikara, čini ga bližim i manje posvećenim ljudima.

Animirani film *Ručak* istaknutog predstavnika »zagrebačke škole« Zlatka Boureka nikako ne pripada vrsti djela koja su Boureku izborila veliki svjetski ugled. Dok njegov junak ruča, u tjeskobi koja je svuda oko njega, na njega nasrću sumorne slike neurotične svjetske ludnice. Crtački uspješan, film *Ručak* je

nejasne i neosmišljene ideje, gotovo nerazumljiv. To je dosta slabo djelo — mora se to reći makar i žaleći što je, privremeno, zadrijemala originalna Bourekova mašta.

Rodonačelnik »skopske škole« animiranog filma, Darko Marković, donio je na Festival geg-film *Cirkus*. Tema je »cirkuska«, ali ideja je opštevažeća. Bacači noževa gađaju pored junaka *Cirkusa*, ali on se — da »naškodi« gledalištu što uživa u njegovoj muci i strahu da ga ne pogodi nevješto bačen nož — leđima samoubilački nabode na nož. Marković na sarkastičan način definiše rđav i ravnodušan odnos mase prema pojedincu u nevolji.

Animirani film *Imitator* Radivoja Grozdanovića je nemilosrdna ironija na jednu od najgorih osobina ljudskog mentaliteta: borbu za prestiž i sumanuto skupljanje statusnih simbola u golemoj potrošačkoj groznici sticanja. Što jedan čovjek stekne, to isto želi da ima i drugi, u majmunskom gestu oponašanja. Napokon, jedan od dvojice »takmaca« se ubija — hoće li i onaj »preostali« imitirati gest samoubice? Ogorčen na toliku »originalnost« koju jedino ne može da imitira, odlazi bijesan i »uvrijeđen«. Ironija ovog filma dosta je jetka i prodorna.

Hiljade ruku — jedna snaga reditelja Ranka Stanišića je staromodna reportaža o graditeljima drugog kolosijeka Omladinske pruge Doboj—Zenica. Možda Stanišić nije ni imao drugih namjera do da pošteno zabilježi graditeljski podvig jugoslovenske omladine koja je postavila devedeset osam kilometara pruge u zanosu koji se može nazvati omladinskim. Imao drugačijih ambicija ili ne, reditelj filma *Hiljade ruku — jedna snaga* uspio je da napravi samo nenadahnuti izvještaj s pruge. Je li to dovoljno, ne znam, ali malo više pretenzija i življe mašte ne bi škodilo ovoj reportaži (Stanišića, inače, znamo kao reditelja mnogo uspjelijeg filma *Penjači*, koji je na prošlogodišnjem festivalu ostavio upečatljiv utisak).

Samoupravljanje kao ideja i proces nikako ne nalazi stvaralački izraz u našim filmovima. To su mahom proklamacije i parole koje se jedva izdižu iznad prigodnih djela u kojima nema kriza ni ma kakvih nedoumica: znamo da tako nije, naravno, i da tako ne može ni da bude u okviru revolucionarnog preobražaja kakav je uvođenje samouprave. Reditelji Branko Bauer i Ljiljana Jojić počeli su snimanje svog filma *Samoupravljanje — nada* još 1972. godine, ali je snimanje, zbog vanfilmskih razloga, prekinuto. Reditelji su se sjetili tog materijala, i opet su krenuli u istu fabriku — da vide promjene. Dobra zamisao, ali mlako i nenadahnuto ostvarena.

Ako bi se o našem društvu prosuđivalo samo na osnovu filmova prikazanih na 26. festivalu Jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma, onda bi se moglo reći kako je ono već doseglo stadij u kojem nema konflikata, što je, razumije se, neostvarljiva iluzija koje se kloni svako ozbiljno društvo. Konflikata

ima u okviru svakog sistema, i biće ih dok je čovjeka, jer je to dijalektička i pokretačka sila što gradi u duhu stalne promjene. Naši reditelji ne vide to živo gibanje stvarnosti — i stoga prave mahom turističke i propagandne filmove u simboličnom ili doslovnom smislu te riječi. Nenamjerno krivotvorenje — eto, to karakteriše, gotovo bez izuzetka, sve filmove ovogodišnjeg festivala. U njima nema bodrog kritičkog duha koji bi pomagao ovom društvu da se još bolje orijentiše; to je pretežno usahla i autocenzurisana misao stvorena u strahu od istine, što ovom društvu nije svojstveno. Otkuda u naših reditelja toliko osjećanja osujećenosti i stvaralačke blokiranosti, kao da ovo društvo, u fazi uspona i zrelosti, traži i »naručuje« blijeda djela koja će »pokrivati« dramatičnu stvarnost dana? Društvo je poletno i stvaralačko, filmovi o njemu uopšte to nisu — eto još jednog paradoksa čije korijene valja tražiti, možda, u objašnjenju psihosociologa. Ovo društvo je odavno priznalo dijalektičku prirodu konflikta i iz toga crpe snagu za duboke i prekretničke promjene.

Vjerujući u snagu valjane tradicije i u priznatu darovitost naših filmskih autora, ovaj izvještač se nada da će, već iduće godine, misliti drugačije o stvaralačkoj i građanskoj hrabrosti naših filmskih stvaralaca, i da će njihovi kreativni doprinosi pomoći jednom stvaralačkom društvu da sebe vidi u neuljepšanom i kritičkom ogledalu — i da onda krene dalje, u nova samoprevazilaženja.

Prikazi

За македонскиот јазик

(Институт за македонски јазик »Крсте Мисирков«, Скопје, 1978)

U okviru svoje naučno-izdavačke delatnosti Institut za makedonski jezik »Krste Misirkov« izdao je krajem prošle godine knjigu *Za makedonskiot jazik*, u redakciji Todora Dimitrovskog, Blažeta Konevskog i Trajka Stamatovskog. Ovaj rad sadrži dva dela: studiju »O makedonskom jeziku« koja je koncepcijski podeljena na sedam delova, u kojima se naučno argumentovano i adekvatnim naučnim tonom razmatra odgovarajuća problematika; i »Priloge«, koji obuhvataju kazivanja, tekstove iz narodnooslobodilačkog rata i članke.

Makedonskoj i jugoslovenskoj društvenoj i kulturnoj javnosti, slavističkim centrima u našoj zemlji i u svetu i društvenim i kulturnim sredinama van naše zemlje ova knjiga će pružiti veoma koristan materijal za utvrđivanje istina, ali i neistina. Ne iznosimo prvi put činjenice o stvarima koje su vrlo jasne. To smo činili u različitim uslovima i raznim povodima u prošlosti. Ali i sada, u sasvim izmenjenim (na progresivnoj osnovi) odnosima u svetu i na Balkanu, nauka jednog odskora oslobođenog naroda, ali sa vekovnom nacionalnom i kulturnom tradicijom, primorana je da se pozabavi, po ko zna koji put, falsifikovanjima i poluistinama bugarske istoriografije i lingvistike. I nimalo slučajno, u samom početku knjige *Za makedonskiot jazik* s pravom se postavlja pitanje (t. 2, str. 5) da li je uopšte potrebno davati osvrt na tekstove kao što je onaj objavljen u časopisu »Bugarski jezik« (na bugarskom), XXVIII, 1978, knj. 1. str. 3—43, pod naslovom *Jedinstvo bugarskog jezika u prošlosti i danas*, a koji odlikuje izrazito dnevnopolitički sadržaj. Ali, kako je rečeno, i pored toga što zadatak postaje više nego dosadan, ipak se smatra da je potrebno tom istom poslu ponovo pristupiti.

I upravo je ta potreba u ovom trenutku uslovila pojavu knjige *Za makedonskiot jazik*, u kojoj se

kaže: »Kada se jedna dezinformacija širi i ponavlja, uvek se može dogoditi da je prihvate ljudi koji nisu bili u prilici da se bolje obaveste o određenom pitanju. Tako se i u nekim inače ozbiljnim socio-lingvističkim studijama može naći tvrdnja da je makedonski književni jezik stvoren dekretom, krajem drugog svetskog rata« (str. 5).

U stvari, jedna od osnovnih teza Instituta za bugarski jezik, isticana u časopisu »Bugarski jezik«, svodi se na osporavanje i napad na makedonski jezik. A knjiga o kojoj govorimo stavlja naučnom svetu na uvid niz relevantnih istorijskih i naučnih činjenica, s ciljem da informiše sve one koji još ne znaju da se u Bugarskoj vrši diskriminacija makedonskog naroda, njegovog jezika i kulture, diskriminacija kojom se želi obezbediti vid međunarodne cenzure u odnosu na duhovno ispoljavanje makedonskog naroda.

U delu studije pod t. 3 (str. 6—10) govori se o tome da je ranije u Bugarskoj iznošen stav da ne postoji makedonski narod ni makedonski jezik, ili da ga nije bilo, a da je u poslednje vreme stvorena svojevrsna makedonska nacija, kao i jezik, a sada se taj književni jezik prikazuje samo kao — varijanta. Prema tome, makedonskom jeziku treba oduzeti status posebnog književnog jezika i dati mu samo status varijante. Dokazujući svu apsurdnost takvog stava, u knjizi *Za makedonskiot jazik* se ističe da se napad na makedonski jezik time želi prikriti teorijskim razmatranjima o varijantama književnih jezika. U tom teorijskom prilogu bugarski filolozi izjednačavaju stvari koje uopšte nije mogućno upoređivati; naime, pismo i jezik jedne male, zatvorene, konfesionalne grupe katoličkih iseljenika iz Bugarske u Banatu izjednačavaju sa makedonskim savremenim jezikom, jezikom koji svoju samobitnost izražava vekovima i koji je svoju afirmaciju stekao u oslobodilačkoj borbi tokom drugog svetskog rata. Da ne govorimo o značajnim funkcijama koje danas ima makedonski književni jezik u Socijalističkoj Republici Makedoniji i o njegovom izučavanju na mnogim univerzitetima u SFRJ i u svetu.

Zatim se obrazlažu (t. 4) okolnosti u kojima je, na Prvom zasedanju ASNOM-a 2. avgusta 1944. godine, uveden makedonski jezik kao službeni jezik u federalnoj Makedoniji, i uz to se ističe da je to sprovedeno u teškim ratnim uslovima, kada su vođene neprekidne borbe protiv okupatorskih snaga, uključujući i policijske i vojne formacije tadašnje Bugarske.

Istorija makedonskog književnog jezika, naglašava se dalje u studiji (t. 5), dovoljno je slavna, pa se već i stoga filolozima okupljenim oko časopisa »Bugarski jezik« nikako ne može dopustiti da utvrđuju status »makedonskom narodu i našem književnom jeziku i da nam dokazuju ko smo mi«. Kao da »više« znaju o nama nego mi sami. Jedna realnost je, po njima, veoma bolna: postojanje makedonskog naroda i makedonskog jezika. Takva realnost je težak izazov za bugarsku istorijsku nauku, a pogotovo lingvistiku. U ovom slučaju nismo suočeni s naučnom raspravom u kojoj bi dolazila do izražaja snaga racionalnih argumenata, već u prvi plan otvoreno izbija nagon, prikriven plaštom nepristrasnog naučnog razmatranja pojava. Tako pomenutu »teoriju« i na istorijskom i na lingvističkom planu odlikuje grotesknost.

Kada slavistička nauka demitologizira neke iznete stavove i pristupi obnavljanju terminologije, kaže se na kraju ovog dela studije (t. 5), čime će biti omogućeno racionalno savremeno tipološko izučavanje slovenskih jezika — sa velikim iznenađenjem, a i užasom će se konstatovati da se operisalo sa dvadesetak leksema, u težnji da se utiče na svest i na savremeni razvitak i sudbinu slovenskih naroda.

Po završetku drugog svetskog rata bilo je stidljivih pokušaja, ističe se u t. 6, da se prihvati realnost i da se njoj prilagode naučna saznanja. Očekivalo se da će u revidiranju nacionalnih predrasuda i u izgrađivanju jedne nove koncepcije o karakteristikama istorijskog procesa ovog dela sveta,

u balkanskoj istoriografiji, učestvovati i bugarska nauka. Takva orijentacija se usvaja, ali bila je kratkog veka i sa teškim posledicama po one čija su shvatanja izlazila iz okvira starih nacionalističkih shema. Tome u prilog mogu se izneti konkretni argumenti. Poznati bugarski filolozi koji su isticali antinacionalističke teze doživljavali su lične traume ili su kasnije, pod pritiskom, istupali sa sasvim suprotnih pozicija.

Na kraju studije (t. 7) govori se o korišćenju nekih terminoloških pojmova od strane autorâ pamfleta protiv makedonskog jezika i naglašava se da oni daju prednost emocionalno obojenim terminima u odnosu na one koji nemaju te karakteristike i koji su daleko adekvatniji savremenoj jezičkoj tipologiji. Isto tako, autori pamfleta koriste kao termine naziv Bugarin u turskom periodu, pri čemu ne uzimaju u obzir okolnost da u XIX i početkom XX veka — o čemu svedoče kazivanja objavljena u okviru »Priloga« knjige *Za makedonskiot jazik* — nije bila izražena ni izdaleka toliko visoka nacionalna svest, a ni takvo nacionalno osećanje o kojem se govori u časopisu »Bugarski jezik«. U stvari, jedna takva realnost istorijski je izražena kako u različitim uslovima nacionalno-istorijskog razvitka tako i u stepenu razvoja narodnih dijalekata, što je dovelo do stvaranja dveju zasebnih nacija — bugarske i makedonske i dva zasebna književna jezika — bugarskog i makedonskog.

Svakako, posebno interesovanje čitalaca i svih zainteresovanih pobudiće deo knjige koji obuhvata »Priloge«, osobito kazivanja, i zato ćemo pokušati da damo njihov kratak prikaz. U tom delu objavljena su kazivanja više autora o makedonskom jeziku i književnosti, makedonskoj naciji, o nacionalnim odnosima na Balkanu u prošlosti. I pored toga što su kazivanja data fragmentarno, čitalac će se iznenaditi njihovim brojem i objektivnošću datih ocena o makedonskoj samobitnosti, čak i u uslovima i okolnostima kada takva realnost, iz subjektivnih razloga, za neke autore nije bila prihvatljiva. U uvodu za objavljena kazivanja (koji je dao redakcijski odbor) se konstatuje, između ostalog, i sledeće: »Više njih (kazivanja) potiče iz vremena kada Makedonci nisu imali svoj državni i kulturni centar koji bi mogao da stupi u protivakciju u poređenju sa drugim takvim centrima kada su oni pred svetom makedonsku situaciju prikazivali sa pozicija svojih interesa.«

Među autorima kazivanja nailazimo na imena: Đorđija Pulevskog (1838—1894), makedonskog revolucionara i pisca; Stojana Novakovića (1842—1915), srpskog istoričara, filologa i političara; Temka Popova (1855—1931), makedonskog publiciste; Petra Draganova (1857—1928), ruskog filologa, besarabijskog Bugarina, profesora solunske Bugarske gimnazije od 1885. do 1887. godine; Karla Hrona (1852—?), austrijskog publiciste; Krsteta Petkova Misirkova (1874—1926), makedonskog slavista, publicista i ideologa; Aleksandra Teodorova-Balana (1859—1959), bugarskog slavista; Rudolfa A. Rajsa (1876—1929), istaknutog švajcarskog pravnika i profesora Univerziteta u Lozani; Anri Barbisa (1873—1935), istaknutog francuskog pisca; Antoana Mejea (1866—1936), francuskog lingvista za indoevropske jezike; Andre Vajana (1890—1977), francuskog slavista; Mječislava Maleckog (1903—1946), poljskog slavista; Koča Racina (1908—1943), makedonskog pesnika i revolucionara.

Pažnju čitalaca privući će kazivanja bugarskih autora. Među njima izdvajamo: Trajča Kostova (1897—1949), bugarskog političkog radnika, sekretara CK BRP(k); Todora Pavlova (1890—1976), bugarskog filozofa i društvenog radnika, dugogodišnjeg predsednika Bugarske akademije nauka; Georgija Caneva (1895), bugarskog istoričara i kritičara; Stojka Stojkova (1911—1969), bugarskog slavista, i Georgi Dimitrova (1882—1949), istaknutog bugarskog revolucionara, od 1935. do 1943. godine generalnog sekretara Komunističke internacionale.

Bitne delove »Priloga« čine tekstovi iz perioda narodnooslobodilačkog rata (1941—1945), pisani na

makedonskom jeziku u toku drugog svetskog rata, kao i članci, to jest celoviti tekstovi o razvitku makedonskog jezika, iz pera najpoznatijih makedonskih autora — Krsteta Petkova Misirkova i Blažeta Konevskog. Objavljen je i prilog Ivana Mazova o korišćenju makedonskog jezika u narodnooslobodilačkom ratu.

Ruža Panovska

Dr Ratko Božović:

Nedoumice

(Radnički univerzitet »Veljko Vlahović«, Subotica, 1978, strana 176)

Pojava knjige eseja Ratka Božovića predstavlja svojevrsnu senzaciju u našoj kulturi: premda malog obima, ova knjiga obuhvata veoma široke horizonte sadržaja i problema, problema i dilema savremene kulture, otkrivajući inspirisanu i inspirativnu radoznalost autora, koju prati i sposobnost da se suoče životno bitna pitanja savremenosti, od čijih rešenja zavisi mogućnost otvaranja pozitivnih, konstruktivnih perspektiva ka horizontima budućnosti.

U prvom poglavlju ove mozaički komponovane knjige Ratko Božović razmatra položaj stvaralaštva u širokom kontekstu savremenih društvenih struktura, njihovih podsticaja i prepreka, posebno osvetljavajući upravo subjekt stvaralaštva te njegova sredstva izražavanja i odnos sa složenim tkivom sfere komunikacija. U rasponu od rabljenosti »opšteg mesta« do razočaranja usled iskustva zloupotreba ili instrumentalizacija, proteže se niz razloga zbog kojih problem društvenog angažmana intelektualca ili stvaraoca nije više u žiži razmatranja savremene misli; nasuprot toj »oseki« optimizma, Ratko Božović nastoji da rehabilituje imperativ pozitivne društvene angažovanosti, sposobne da se odupre klopkama sterilnog dogmatizma ili utilitarizma, kao i tautološkog ili »iracionalnog« racionalizma. Zasnivajući nade i na moćima stvaralačke *ličnosti,* autor, shodno tome, afirmiše i kreativnost imanentnu izvesnim konfliktnim situacijama koje *ličnost* izaziva svojom pojavom, suprotstavljajući se konformizmu mehaničkih konvencija.

Ratko Božović bi se verovatno složio sa opažanjem da je figura »intelektualca«, po definiciji, »invalidska« figura, jer se upravo samo-definiše, svođenjem univerzuma integralnog čoveka na jedno jedino svojstvo, kao negativna krajnost u odnosu na čoveka *humanitas.* Otuda i on postulira ideal prevazilaženja dihotomije materijalne i duhovne proizvodnje, kao put *redressementa* humanističkog integriteta. »Ako ovo vraćanje duhovnosti u rad inteligencija shvati kao jedinstvenu istorijsku šansu — kaže Božović — a osobito ako prihvati da zajedno sa radničkom klasom bitnije utiče na dosadašnji nestvaralački karakter otuđenog rada i da potpomogne ostvarenje čovekove celovitosti, na najboljem je putu da prevaziđe svoju otuđenu *osamostaljenost* i beživotnu privilegovanost. To je, reklo bi se, najbolji način da se ona udalji od buržoasko-malograđanske ideologije i tehno-birokratskog pragmatizma kojih se u novijoj istoriji teško oslobađa.« Dakle, posredi je »proces prevazilaženja radikalne suprotstavljenosti materijalne i duhovne proizvodnje i početak jedne revolucionarne prakse, koja će stvoriti pretpostavke za čovekovu društvenu samopotvrdu i njegovu neponovljivu kreaciju«.

Perspektive prevladavanja takvih podeljenosti ili rasparčanosti virtualno organskog jedinstva humanističke univerzalnosti vode širim zadacima i mogućnostima: »Ako nauka, filosofija, umetnost, politika i tehnika ostvare svojevrsnu sintezu i duh humanističke univerzalnosti, onda će one u punoj meri doprineti stvaranju jednog autentičnog *projekta* civilizacije.« Moglo bi se reći da izložena misao pripada retorici »opštih

mesta« lamentoznosti savremene humanističke misli pred raskolima koji su i dublji, i detaljniji, jer višestruko dele i svaku kategoriju, kao što je to već primećeno u sedištu »relacionističke« nostalgije filosofa Enca Paćija za »predkategorijalnim jedinstvom«. Međutim, činjenica je da, uprkos istrajnosti tih lamenta i produbljenosti razmatranja dimenzija raskola, savremenoj misli nedostaju primeri zamašnijih projekata sinteze ili »relacije«.

U izloženom kontekstu, apartnost svesti da je u pitanju mogućnost »autentičnog *projekta* civilizacije« zaslužuje pohvalu, tim pre što istoj humanističkoj misli danas nedostaje ne samo polet voluntarizma već i dugoročniji pogled na svet, sposoban ili voljan da transcendira ovo *hic et nunc* koje je prečesto samo otmeni prevod onog »od danas do sutra«. Neophodnost delotvornosti verodostojno humanističkih alternativa poprima izuzetno dramatične dimenzije u kontekstu savremene eksplozije nezadovoljstva masa, koje, po rečima Rože Garodija, ne žele da žive u »državama bez lica, u nacijama bez poruka«.

Potom, značaj mogućnosti sinteze posebno se izoštrava na fonu jednog od osnovnih problema savremene »planetarne kulture«; mi živimo u vremenu kada se obaraju sve prostorne barijere, dakle, u vremenu stvaranja jedne jedinstvene svetske kulture i civilizacije koja očito ima preku potrebu za »jezikom« opšteg saobraćanja i prepoznavanja, koegzistencije i usaglašavanja. Ideološke i ekonomske, ekonomske i religijske podeljenosti istog sveta istovremeno su i znaci nemoći istih entiteta da izvrše izloženi zadatak. U takvoj situaciji jedino su naučna i, još češće, tehnička misao uspele da prevladaju sve postojeće razlike i da se voljno ili nevoljno nametnu kao jedinstveni, ali i jedini faktor, zajednički činilac sveta. Tako parcijalan i jednostran »jezik« svetske civilizacije u praksi primene izaziva upravo i planetarni niz negativnih posledica, što treba shvatiti i kao dramatični podsticaj intencionalnosti socijalističkog pogleda na svet da se vertikalno obogati i obogaćuje ka merama humanističkog integriteta.

U toj perspektivi poziv ka prevladavanju građanske koncepcije ili prakse funkcije inteligencije ili stvaralaca treba da bude propraćen i analognom promenom sadržaja politike: »politička praksa koja često poseže za finalističkim moralom« treba da ustupi mesto »političkom etosu« koji uspostavlja međuzavisan odnos između političke moći i humanosti. Tako se zapravo diže onaj Marksov »politički plašt« da bi se ostvarila celovita politička revolucija. U protivnom, jedna od negativnih posledica, koje opaža i Božović, jeste »usahnuće političke slobode i političkog mišljenja«.

Primenjena na oblast rada, takva načela odbijaju retoriku »slobodnog vremena« kao jalov pokušaj kompenzacije (ili prikrivanja) otuđenog rada koji je lišen stvaralačkog samopotvrđivanja, te se, dakle, tu ističe potreba za izgradnjom sveobuhvatnog stila života, u kome se vrednosti »spontanosti«, »kreativnosti« i punog duhovnog razvitka suprotstavljaju »robotizmu«, »rutinskom životu« i »otuđenoj potrošnji«, dakle, svim tim simulakrima ljudskosti »slobodnog vremena« ispunjenog jalovim *hobbys*.

U istom poglavlju Božovićeve knjige posebno je zanimljiva kritika savremenih procesa izrođavanja jezika, na liniji Gadamerovog opažanja istorijske parabole, od poezije (kao prajezika ljudskog roda) do intelektualizacije modernih jezika, kao njegove jadne sudbine. Takav jezik, nastao posredstvom jedne u osnovi »forsirane i nestvaralačke intervencije«, postaje sve više »neosetljiv i za laž i za istinu«; dakle, »postojanje autentičnog jezika je neodvojivo od autentičnih vrednosti i kreativne akcije«.

Drugo poglavlje Božovićeve knjige, pod nazivom »Svakodnevlja kulture«, precizira osvetljavanja prakse kulture na mnoštvu primera, od sistema obrazovanja, preko problema »slobodnog vremena«, masovne kulture, sve do projekta jedne pozitivne kulturne politike. Zapažajući fenomen kri-

ze sistema obrazovanja, koje se suočava sa dinamičnom i necelovitom slikom sveta, autor podjednako odbija utopističke kao i parcijalističke koncepcije, videći u ovim poslednjim pretnje integritetu ličnosti kroz takozvane »specijalizacije«, kao posebnu vrstu invaliditeta ljudskog organuma. Dakle, tu se postulira neka vrsta »trećeg puta«; u pitanju je alternativa — gde se povezuje opšta humanistička kultura sa praktičnim potrebama za specijalističkim znanjem; u pitanju je »nastojanje da se ostvari svestran razvitak čoveka, da se dopre do kritičke svesti o onom što jeste, ali i onom što predstoji« kroz »prevladavanje barijere između humanističkih i prirodnih nauka, u pravcu celovitijeg pogleda na nauku, ali i na društvo i na kulturu«. Ističući poznate kritike takozvanog »autoritarnog« sistema nastave, autor rehabilituje potrebu za integracijom fenomena »igre« u temelje novog tipa obrazovanja, jer se »igra javlja kao velika etička laboratorija, kao obrazac slobode i samoprepoznavanja«, kao što, na drugoj strani, ističe potrebu učenja upravo metoda učenja, kao načina da se osvoje sredstva ispoljavanja personalnosti i odgovarajuće kreativnosti.

Nadovezujući se na široku i dugu tradiciju literature svedočanstava i analiza degradantnih aspekata grada i urbane civilizacije, Božović naglašava da »dramu savremenosti čini još složenijom ne samo to što ne postoji model grada već i to što se u ovom prostoru povećavaju različite neusklađenosti i rađaju nove stihijnosti... Gotovo neočekivano, svojom ružnoćom, svojom neracionalnošću, savremeni grad izneverava svoje temeljne pretpostavke«. Grad »povećava ljudske tenzije, podstiče neadekvatne emocionalne reakcije i obezličeno, rutinsko ponašanje. Svojim ogromnim organizmom on guši spontanost i razvitak stvaralačkih sposobnosti«; tu se čovek nalazi na opasnoj »nizbrdici asocijalnosti i agresivnosti«.

I pred prethodnom, kao i pred mnogim drugim perspektivama razmatranja, koje otvara Božovićev lapidarni diskurs, čitalac je sklon da zažali što one nisu proširenije i produbljenije, premda bi takav zadatak iziskivao drukčiji profil knjige. Naime, dramatično aktuelna tema grada i urbane civilizacije je još uvek jedan neotkriven ili nedovoljno otkriven prostor društvene zbilje, prostor koji očekuje zamašnija istraživanja. Preciznije, to je jedan od velikih zadataka pred kojima stoji i savremena misao marksističke inspiracije. Premda fragmentarno, upravo je Marks uočio temeljno značenje i značaj grada u istoriji, te jedan njegov osvrt iz *Predkapitalističke ekonomske forme* može biti shvaćen i kao koncept posebno i nedovoljno uočene dinamike istorije:

»Istorija klasične antike je istorija gradova, ali gradova osnovanih na zemljoposedništvu i poljoprivredi; azijska istorija je jedna vrsta neizdiferenciranog jedinstva grada i sela (prve velike gradove ovde treba smatrati samo prinčevskim logorima, beskorisnim izraslinama na verodostojnim ekonomskim strukturama); srednji vek (germanskog perioda) počinje od sela kao sedišta istorije čiji se kasniji razvoj dešava u kontrastu grada i sela; moderna istorija je urbanizacija sela, a ne, kao u Antici, ruralizacija grada.«

Iz prethodnog opažanja se može zaključiti da je odnos grad—selo upravo radikalni momenat ne samo proizvodne već i političke strukture društva u kome se grad rađa. Isti koncept pruža i mogućnost nove tipologije ili periodizacije istorije.

U prostorima savremenih procesa urbanizacije stvara se i jedinstven fenomen masovne kulture, prema kojoj Božović predlaže stvaralački intencionalan odnos kritike, dalek od »tradicionalističkog« ili »elitističkog» prezira, ali i od mazohizma »apologeta«, koji u kvantitetu istog fenomena nekritički i tautološki prepoznaju kvalitet. Božović tačno zapaža neosnovanost mita o spontanom karakteru masovne kulture, ukazujući na njegovo dirigovano poreklo iz radionica centara moći. Posredstvom takve sugestije i širenja modela masovne kulture fik-

tivno se smanjuju razlike između društvenih slojeva; dakle, dolazi do neke vrste »klasnog pomirenja« čiji je kulturni kvalitet u znaku »osrednjosti«. Moglo bi se zaključiti da je problem masovne kulture neuporedivo složeniji nego što to mogu pretpostaviti njeni »intelektualni« protivnici ili pobornici.

Isti problem postaje još značajniji u kontekstu svesti da »od karaktera kulture u velikoj meri zavise stvaralačke inicijative i rast čovekovih sposobnosti«, jer se i tu pojavljuje »dijalektika uslovljenosti deformacije ljudskih potreba deformacijom same čovekove egzistencije, načinom njegove materijalne proizvodnje i njegovim društvenim položajem«. Otuda se i fenomen »potrošačkog mentaliteta«, kao vid masovne kulture i njenih determinacija, osvetljava kao posledica ljudske osujećenosti da se ostvare humane potvrde u radu i društvu.

U sklopu razmatranja kulturne politike autor je posebno osvetlio problem tradicije, kritički odbacujući sve one tautološke ili dogmatske netrpeljivosti prema tradiciji, koje u krajnjoj konsekvenci konceptualnog i(ili) političkog razvoja vode radikalizmu »proletkulta«. »Otuda se može tvrditi — opaža Božović — da u kulturnom stvaralaštvu napuštanje tradicije može ugušiti i samu slobodu stvaralaštva... Na određenom stupnju razvoja, kada postojeći društveni odnosi ostvaruju revolucionarni društveni preokret, stvara se privid o mogućnosti napuštanja prošlosti, pa se time često gubi interes za njeno otkrivanje i proučavanje. Takav odnos prema tradiciji može biti ozbiljan simptom poremećaja kriterijuma i u stvaranju novih vrednosti koje nemaju izgleda da prekorače vreme svog nastanka. Bez buđenja memorije najvrednije tradicije, bez prisustva kristaliziranih vrednosti prošlosti, bez podrške i podsticaja trajnih vrednosti, nemoguće je zamisliti prirodni redosled i stvaralački trijumf novih vrednosti. Relativizam u vrednovanju stvaralaštva često je posledica nekritičkog prihvatanja ekstremnih i efemernih vrednosti koje inspiriše duh stihije i privid modernosti. Odustajanje i odstupanje od duha trajnih vrednosti prošlosti, zatvaranje u oskudni horizont pragmatizirane savremenosti, označiće ne samo nemogućnost temeljitijeg vrednovanja stvaralaštva, već će skrenuti pažnju i na njegovu problematičnu formu nastajanja i trajanja.«

Dakle, tu se afirmiše načelo pravilnog vrednovanja značaja tradicije koja po definiciji znači »prenos«, odnosno prenos najboljih vrednosti. Takvog prenosa se socijalističko društvo ne sme lišiti jer bi izostajanje te komponente u kulturi ozbiljno ugrozilo aktuelizaciju humanističkog integriteta.

Taj humanistički pledoaje za vertikalnu dimenziju čoveka prožima ceo Božovićev diskurs i kao odgovor na izazove opasnih »razgrađivanja« umetnosti i kulture u visokorazvijenim sferama tehnološke civilizacije: »Umetnost u visokorazvijenim industrijskim društvima je, u stvari, već danas *razgrađena*, ali i zarobljena od samog tog društva jer ne poseduje *transcendentnu dimenziju* koja bi i mogla omogućiti njenu *antagonističku* ulogu prema postojećoj i nastajućoj represivnoj stvarnosti.« Pod istim svetlom razmatranja, »otvorenost modernog dela može značiti i nepremostivu zatvorenost prema savremenom primaocu«, jer nedostajanje »transcendentne dimenzije« vodi onoj situaciji u kojoj moderna umetnost, po rečima Herberta Markuzea, »komunicira prekid komunikacije«. Mogli bismo dodati da možda najveći doprinos uspostavljanju stvaralačkih odgovora umetnosti na izazove modernog sveta treba očekivati od njenih moći da »osrednjost« prevazide rehabilitacijom »transcendentne dimenzije« kao adekvatnog puta suprotstavljanja »sistemima opresije«, dakle, ne samo njihovim prevazilaženjem već i otvaranjem verodostojnih, a skrivenih horizonata ljudskog fenomena, horizonata velikog *redressementa* humanističkog integriteta.

Izloživši sumarno neke od, po našem mišljenju, najznačajnijih repera Božovićevog diskursa, kao

i moguće perspektive njegovog produženog razvijanja, mogli bismo zaključiti sa željom (koju čitanje *Nedoumica* često izaziva) da autor u sledećim delima proširi i probudi svoja opažanja i intuicije. Očevidno je da sama kompozicija *Nedoumica* nije dopuštala izoštrenije kristalizacije i podrobnije eksplikacije načela i opservacija. Ogromnu širinu geografije problema savremene kulture Božović je obuhvatio i izrazio lapidarnom, ali i nadahnutom retorikom voluntarističkih načela humaniteta, kao da je suštinski problem autora bio: prevashodno odrediti stajalište pogleda. Vršeći taj zadatak, Božović je bez »kompleksa« pokazao i izuzetnu otvorenost za rezultate drugih istraživanja koja potiču često iz metodološki različitih radionica duha, od Oldosa Hakslija, preko »frankfurtske škole«, do Taigea i Kosika.

Božovićeva knjiga je neka vrsta »*work in progres*«, i taj se radni karakter, ta otvorenost, odnosno »nezavršenost« njegove knjige očituje i u statističkoj činjenici da u njoj ima neuporedivo više pitanja nego odgovora, premda ta pitanja upravo pokazuju snažnu humanističku inspirisanost. Dakle, *Nedoumice* otkrivaju svog autora kao čoveka koji je nadasve humanistički intencionalan pozitivnim alternativama. Ali ta intencionalnost nije puka otmena suspenzija suda, već je izraz svesti o težini problema savremenog sveta. Konačno, jedna alternativa je već istaknuta *Nedoumicama:* to je stav pozitivne opredeljenosti za konstruktivne društvene procese socijalizma koje bitno obogaćuje svest o trajnim prednostima *humanitas* i odgovarajuće tradicije koje čekaju da u ovom, kao i u vremenu budućem, zablešte. Nije u pitanju zaludna nostalgija za prošlim, već delotvorna nostalgija za budućim.

Dragoš Kalajić

Vladimir Milić:

Revolucija i socijalna struktura

(Mala edicija »Ideja«, Beograd, 1978, strana 304)

Iako su brojni naučnici raznih profila, uglavnom sociolozi, izučavali dosadašnji socijalistički razvoj jugoslovenskog društva, današnje stanje naučne misli o mnogim bitnim pitanjima društvenog razvoja ne zadovoljava. Povodeći se za potrebom stabilizacije socijalističkog društva, oni su stvarne odnose prikazali normativističkim shvatanjima, isticali ono što socijalizam treba da bude, a ne ono što on u datom trenutku jeste, isticali su njegov humanizam, harmoničnost, neklasni karakter. Saznanje o društvu bilo je potčinjeno interesima nosilaca upravljačkih funkcija. U takvim uslovima nije se mogla očekivati ni razvijena teorijska koncepcija o osnovnim društvenim grupama i njihovom odnosu, o društvenoj strukturi socijalizma i njenom preobražaju i slično. Današnja saznanja o društvu su šira, mada mnoga pitanja nisu ni teorijski postavljena, a usled toga ni empirijski istražena. Jedno od njih je i strukturalni preobražaj jugoslovenskog društva.

Značajan pokušaj u tom pravcu predstavlja knjiga Vladimira Milića *Revolucija i socijalna struktura*, u kojoj autor nastoji da »osvetli odnos između socijalističke revolucije i socijalne strukture našeg društva« u cijelom poslijeratnom razdoblju. U središtu piščevih razmatranja je uticaj industrijalizacije na promjene u društvenoj strukturi, pri čemu se industrijalizacija posmatra kao »sastavni deo socijalističke revolucije, jedna od njenih najbitnijih mera i služi za radikalni društveni preobražaj« jugoslovenskog društva. Ali promjene u socijalnoj strukturi našeg društva ne zasnivaju se samo na industrijskom

razvoju već i na »organizovanoj akciji socijalističkih snaga koje oblikuju, društveno-političkim merama, socijalnu strukturu u skladu sa ciljevima revolucije«.

Milić je rad zasnovao na obimnom empirijskom materijalu, koristeći se različitim izvorima podataka: sociološkim istraživanjima, analizom, dokumentima i, kao osnovnim izvorom — statističkim podacima, kojima pristupa sa jednog novog stanovišta, upoređujući ih sistematski i vremenski. Tako on sliku strukture ne izvodi samo iz statističkih tabela i statističke grupacije ne izjednačuje sa socijalnim grupama. On se služi uporednim i istorijskim pristupom, te posmatra pojave u njihovom razvoju. Mada je u sociologiji istaknut zahtjev za istraživanjima koja ne bi bila deskriptivnog karaktera, već odmah neposredna i analitička, izgleda da je deskripcija neizbježna. Osnovna zamjerka Milićevu radu je upravo nedostajanje analize sadržaja. Autor nije uočio ni mogućnosti koje bi mu, pored kvanitativne analize kojom se koristi, pružila kvalitativna analiza podataka. Pri socio-političkoj analizi autoru je mogla pomoći i štampa kao izvor.

Knjigu čine dva dijela podijeljena na glave, od kojih svaka čini posebnu sadržajnu cjelinu. Polazeći od toga da način socijalističke proizvodnje društva predstavlja okvir za promjene socijalne strukture, autor u prvom dijelu knjige razmatra etatistički način socijalističke proizvodnje i njegov uticaj na socijalnu strukturu jugoslovenskog društva. Analizira nastanak socijalističkog etatizma, a kao njegove osnovne izvore navodi nizak stepen razvoja proizvodnih snaga, nerazvijenost poljoprivredne proizvodnje, karakter industrijalizacije (brza i ekstenzivna), ratne gubitke (ljudske i materijalne), te ukazuje na nužnost etatističke faze revolucije u ovom periodu. Etatizam su uslovile i istorijske okolnosti: poslijeratna situacija, opasnost od kontrarevolucije, iskustvo prve zemlje socijalizma, vladajući teorijski koncept itd.

Da bi objasnio djelovanje industrijalizacije na socijalnu strukturu, autor tumači prirodu i činioce oblikovanja socijalne strukture neposredno poslije rata. Suštinske izmjene u društvenoj strukturi započinju promjenom načina proizvodnje društva, kojoj prethode radikalne izmjene u svojinskim odnosima, a koje se vrše posredstvom konkretnih revolucionarnih mjera. Milić naglašava tri grupe revolucionarnih mjera koje su dominantno uticale na oblikovanje socijalne strukture socijalističkog etatizma: (a) sekvestriranje imovine, oduzimanje ratne dobiti, eksproprijacija, konfiskacija i niz sličnih državnih mjera, (b) prva i druga agrarna reforma, i (c) prva i druga nacionalizacija privrede.

Prateći bitne promjene u društvenoj strukturi ranog razdoblja socijalizma, autor ukazuje na dva osnovna pravca promjena: u okviru prvog se vrši preobražaj osnovnih društvenih snaga u »klasne ostatke«, a u okviru drugog — stvaraju se nove društvene grupe na osnovi državno-svojinskih odnosa.

Kao »klasne ostatke« Milić posmatra: buržoaziju — gradsku i seosku, »srednje slojeve« — seljaštvo i nepoljoprivrednike, te »klasični proletarijat«, ukazujući na njihovo brojčano stanje, te promjenu u položaju i ulozi pod uticajem revolucionarnih mjera socijalističkog etatizma.

Najveće promjene su se odigrale u buržoaziji; ona je ili nestala ili se pretopila u druge grupe. Od 800.000 lica ona je smanjena na 160.000, pri čemu je smanjenje kod seoske buržoazije bilo za 87,1%, a kod gradske za 74,4%.

Revolucionarne mjere su različito uticale na »srednje slojeve«. Činjenica da je 80% »srednje klase« činilo seljaštvo sa srednjim posjedom usmjerila je revolucionarne mjere ne na ukidanje privatnog vlasništva na zemlju uopšte, već na njegovo ograničenje. Mjere su doprinijele smanjenju seoske buržoazije i uvećanju sitnog seljaštva, sa posjedom od 2 do 5 hektara. S druge strane, kod nepoljoprivrednika pripadnika »srednje klase« smanjenje je bilo

znatno — oko 71,1%, od čega na zanatlije otpada oko 28,6%, a na sitne privatnike 70,8%.

Proletarijat kao »klasni ostatak« postojao je neposredno nakon rata, njegov najbrojniji dio činilo je seljaštvo unajmljeno kod privatnih poslodavaca (34,6%). Međutim, nakon druge nacionalizacije i agrarne reforme proletarijat kao »klasni ostatak« je uglavnom nestao.

Provedene društveno-političke mjere stvorile su novi tip vlasništva — državno vlasništvo, i na osnovu njega nove društvene slojeve. Među njima preovlađuju slojevi manuelnog rada, u kojima industrijski radnici čine 61,8%.

Dejstvom revolucionarnih mjera osnovne klase, stvorene u kapitalističkom društvu, svedene su na sitne proizvođače, njihovo je vlasništvo ukinuto ili ograničeno, ali je njihova brojnost (71,9% cjelokupnog stanovništva) pokazala da revolucionarne mjere nisu dovoljne da tu masu pretope u slojeve državnog sektora; dalja transformacija »klasnih ostataka« zavisila je od industrijalizacije.

Karakter industrijalizacije uslovljavali su njeni ciljevi — materijalno i ljudsko uvećanje slojeva državnog sektora proizvodnje i postojeća socijalna struktura. Tako je ona postala snažan proces razvoja proizvodnih snaga, zasnovan na nasilnoj akumulaciji iz poljoprivredne proizvodnje, a zbog ubrzane potrebe razvoja poprimila je i ekstenzivan karakter. Na izmjene u »klasnim ostacima« industrijalizacija je uticala ne samo neposredno nego i posredno, djelovanjem etatističkog sistema.

Društveno-ekonomski činioci, a prije svega potreba pretvaranja poljoprivrede u akumulacionu osnovu za industrijalizaciju, kao i društveno-politički faktori (masovno učešće seljaštva u ratu), uslovili su da se ne ukine, već samo ograniči privatno vlasništvo na zemlji, i preduzmu mjere za zaštitu sitnih seljaka (otkup poljoprivrednih proizvoda, progresivni porez). Industrijalizacija je posredno uticala na »socijalizaciju« individualnog seljaštva preko seljačkih radnih zadruga i kolektivizacije. Direktan uticaj industrijalizacije na individualno seljaštvo uslovio je prelazak seljaštva u industriju i nastajanje seljaka-industrijskih radnika.

Industrijalizacija je izazvala znatno smanjenje »klasnih ostataka« zanatlija, trgovaca i drugih. Njihov udio u 1947. godini iznosio je 3,1%, a u 1952. je smanjen na 1% ukupnog stanovništva, a znatno je smanjen i »klasični proletarijat«.

Najznačajnije dejstvo industrijalizacije u socijalnoj strukturi socijalističkog društva ogleda se u brzom razvoju društvene podjele rada na slojeve koji obavljaju umni i fizički, materijalno-proizvodni i materijalno-neproizvodni, upravljački i izvršilački rad, kao i na društveno-profesionalne grupe koje se razlikuju prema vrsti poslova.

Neposredno poslije rata naglo narastaju slojevi manuelnog i nemanuelnog rada, koji tada i nastaju. Potrebe razvoja nametale su brži rast sloja manuelnog rada. Na kraju etatističkog perioda dve trećine ljudi, u okviru državne svojine, pripadale su slojevima manuelnog rada.

Najvažnije promjene u slojevima manuelnog rada su ispoljene u naglom povećanju radništva, pretvaranju seljaštva u radništvo i stvaranju jedne nove socijalne grupacije seljaka-industrijskih radnika. (Nastanak, mjesto i ulogu »polutana« Milić daje dosta uprošćeno.) Pored seljaštva, kao dominantne figure radništva, drugu značajnu figuru čini zanatski majstor.

Promjene u uslovima nemanuelnog rada Milić prati kroz analizu najvažnijih slojeva nemanuelnog rada.

Inteligencija se znatno uvećava, mijenja se odnos tehničke i humanističke inteligencije. Dok je poslije rata tehnička inteligencija činila 12% cjelokupne inteligencije, 1952. ona predstavlja 42,4%. Mijenja se i socijalno porijeklo inteligencije, 40% njenog sastava potiče iz redova radništva, zanatlija i seljaštva.

Razvojem državnog aparata uvećava se rutinsko činovništvo, a dominantnu socijalnu figuru tog činovništva čini pomoćno kancelarijsko osoblje (51,8%).

Rukovodeće osoblje predstavlja najznačajniji sloj nemanuelnog rada. Njegova društvena moć je proisticala iz etatističke organizacije društva, a ne iz njegove brojnosti. Dominantnu socijalnu figuru rukovodećeg osoblja činili su rukovodioci preduzeća.

Državni aparat, zbog karaktera državne svojine, postaje dominantan u društvu, kao i nosilac industrijalizacije, i nastoji da monopolizuje i sačuva upravljačke pozicije. Ljudi se sve više dijele na upravljački i izvršilački dio, a ta podjela zahvata i novonastali socijalistički dio socijalne strukture i prijeti da postane trajna. Revolucionarni etatizam se preobraća u birokratski etatizam, a time se negacija klasnog društva sprečava ili odlaže.

Kao odgovor na sve dublju podjelu društva na proizvođače i izvršioce, i svođenje čovjeka na sredstvo za proizvodnju, te kao realna alternativa etatističkom socijalizmu pojavljuje se samoupravni socijalizam.

Samoupravni socijalizam, sa stajališta strukturnih promjena, autor razmatra u drugom dijelu knjige pod naslovom: »Samoupravni način socijalističke proizvodnje (globalne organizacije društva) i uticaj na socijalnu strukturu našeg društva«.

U nastojanju da objasni uvođenje socijalističkog samoupravljanja autor ukazuje na istorijske okolnosti koje su postojale u nas. Tako navodi niz elemenata: postignuti materijalni razvoj, stupanj razvijenosti glavnih klasnih grupa, međunarodnu konstelaciju, demokratsku svijest vodstva itd.

Uslijed nerazvijenosti proizvodnih snaga industrijalizacija je u razdoblju ranog socijalizma morala da ponovi karakteristike etatističke industrijalizacije, prije svega usiljenost. S vremenom industrijalizacija će dobiti novi kvalitet, u mjeri u kojoj se razvija samoupravni socijalizam.

Rano razdoblje samoupravnog socijalizma autor posmatra kao »spoj decentralizovanog etatizma i parcijalnog samoupravljanja«. Ovaj period karakteriše visok stupanj razvoja proizvodnih snaga i industrijalizacije, koji je tada (1953—1958) bio najviši u cjelokupnom socijalističkom postojanju naše zajednice. Po stopi industrijskog razvoja naša zemlja je prva u svijetu. Industrija potiskuje poljoprivredu i zauzima dominantno mjesto u društvenom proizvodu, učestvujući u njemu sa 31%. Investicije u industriju opadaju za 1/2, a istovremeno se povećavaju u drugim djelatnostima, što poboljšava opšti nivo standarda, a u sociološkom smislu povećava društvenu podjelu rada. Ukupna zaposlenost je rasla za 7,7% i najveća je u poslijeratnom periodu.

Industrijalizacija je sve više nenasilna, društveno-političke aspekte industrijalizacije postepeno zamjenjuju društveno-ekonomski aspekti. »Socijalizacija ostataka klasnog društva« ostvaruje se na sve manje prinudan način. »Socijalizacija« individualnog seljaštva vrši se razvojem društvenog sektora poljoprivrede, razvojem socijalističkog zadrugarstva, djelovanjem tržišnih zakonitosti, odlaženjem seljaštva u društveni sektor i slično. Sve ove mjere Milić posebno analizira i tabelarno ilustruje. Pod uticajem industrijalizacije slika seljaštva se znatno izmijenila; ono se od »klasnih ostataka« postepeno pretvaralo u »ostatke klasnog društva«, odnosno transformisalo se u sitne robne proizvođače društva.

Industrijalizacija utiče i na ostale »klasne ostatke« tako što ih pretvara u sitne »uslužnike« koji dopunjuju socijalistički sektor usluga. Najznačajniju grupu »uslužnika« čine zanatlije.

Pod dejstvom industrijalizacije u socijalnoj strukturi socijalističkog društva proširivao se socijalistički dio društva, a istovremeno se sa proširenjem podjele rada mijenjao odnos između slojeva manuelnog i nemanuelnog rada. (Godine 1960. slojevi manuelnog rada činili su 73,4, a nemanuelnog 26,6%.) Narastaju i slo-

jevi materijalno proizvodnog i materijalno neproizvodnog rada, pri čemu veći porast bilježe slojevi materijalno neproizvodnog rada. Ekstenzivni karakter industrijalizacije uvjetuje brže smanjenje udjela slojeva materijalno neproizvodnog rada od postotka slojeva manuelnog rada.

Osnovne promjene u slojevima manuelnog rada su u daljem povećanju radništva. Raste broj neproizvodnog radništva u odnosu na proizvodno, povećava se broj industrijsko-zanatskih radnika, uvećava se uslužno i trgovinsko radništvo. Smanjuje se broj nekvalifikovanih radnika, a dominantan tip radnika postaje — kvalifikovani radnik.

U slojevima manuelnog rada promjene se ispoljavaju u bržem rastu inteligencije — od činovništva, rukovodećeg osoblja do osoblja zaštite. Do promjena dolazi i u sastavu svakog sloja ponaosob.

Nakon privredne i društvene reforme proces promjena i uticaja industrijalizacije se nastavio i ubrzao, kako u »klasnim ostacima« tako i u socijalističkom dijelu društva. Opšti proces se kretao od parcijalnog ka integralnom samoupravljanju.

Pod uticajem industrijalizacije na selu se još više produbljuje socijalno-ekonomska diferencijacija, što uslovljava pretvaranje individualnog seljaka u robnog proizvođača, naturalnog proizvođača, »polutana« ili, pak, seljaka-inostranog migranta. Industrijalizacija je kod nas izazvala smanjenje seljaštva kakvo je nepoznato u svijetu. Za oko trideset godina seljaštvo je od 9/10 opalo na tek nešto više od trećine u ukupnom društvenom sastavu. Neposredna posljedica tog opadanja su pojave »staračkih domaćinstava« bez omladine, i, s tim u vezi, pojava »svojine bez nasljednika«.

Najveći dio privatnika sveden je na »uslužnike«, ali je došlo i do obnavljanja sitne sopstveničke stihije, nelegalnog bogaćenja.

Promjene se nastavljaju i u okviru socijalističkog dijela socijalne strukture. Brže su se uvećavali i proširivali slojevi nemanuelnog nego manuelnog rada, slojevi materijalno neproizvodnog od slojeva materijalno proizvodnog rada. U strukturi manuelnog rada raste broj kvalifikovanih radnika. U okviru nemanuelnih slojeva polovinu sastava čini inteligencija, a u njoj polovina otpada na tehnički dio.

Autor ukazuje i na protivrječnosti koje prate ove promjene. Osnovna protivrječnost kod svih važnijih socijalnih grupa socijalističkog dijela društva proizlazila je iz bržeg kvantitativnog uvećanja i sporijeg kvalitativnog mijenjanja stvorenih društvenih grupa. Protivrječne pojave dobijaju svoj izraz u socijalnoj strukturi — stvaraju se »elite« upravljačke grupe. Ove protivrječne pojave i polovične rezultate moguće je prevazići ostvarivanjem socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog načina proizvodnje. Narasle i savremene proizvodne snage, s jedne, i izvršene promjene u socijalnoj strukturi, s druge strane — realna su osnova za razvoj integralnog socijalizma. Posredstvom procesa »udruženog rada« čine se prvi koraci ka tom najhumanijem društvu.

Autor u »Zaključnim razmatranjima« sumira najvažnije promjene u socijalnoj strukturi jugoslovenskog društva pod uticajem industrijalizacije i revolucionarnih mjera, ističući »da se radi o promenama koje imaju duže vreme trajanja i da će se one tek kasnije ispoljiti u svom jasnom i čvrstom obrisu«.

Širokim pristupom zasnovanom na raznovrsnom empirijskom materijalu i postojećoj literaturi ovaj rad, pored naučnih rezultata, predstavlja doprinos i metodologiji naučnog istraživanja socijalističkog društva.

Branka Kolundžija

Stevan Bezdanov — Milenko Nikolić:

Obrazovanje u Vojvodini između prošlosti i budućnosti

(Centar PK SKV za političke studije i marksističko obrazovanje, Novi Sad, 1978).

U vreme najdubljih promena u oblasti obrazovanja i vaspitanja pojavila se knjiga *Obrazovanje u Vojvodini između prošlosti i budućnosti* koja daje širok presek dinamičnog razvoja obrazovanja u ovoj pokrajini i ukazuje na pravce i perspektivu daljeg preobražaja obrazovanja, u sklopu ukupnog društvenog napretka.

Knjigu čine četiri dela. Prvi deo je posvećen društveno-ekonomskim i tehničko-tehnološkim okvirima i uslovima razvoja obrazovanja; u drugom delu je data periodizacija razvoja obrazovanja, zavisno od karaktera društveno-ekonomskih odnosa i sistema finansiranja obrazovanja. U trećem delu autori se bave strateškim ciljevima i pravcima dugoročnog razvoja Vojvodine, uključujući politiku razvoja obrazovanja i kadrova. U četvrtom delu razrađeni su pravci preobražaja vaspitanja i obrazovanja, njihovi rezultati, problemi i perspektive.

Autori polaze od konstatacije da su u celokupnom posleratnom socijalnom i ekonomskom razvoju Vojvodine postignuti »takvi rezultati da se s pravom može govoriti o revolucionarnom preobražaju socijalne, ekonomske, tehničko-tehnološke i kulturno-obrazovne osnove života i rada« (str. 19). Ukupna proizvodnja je učetvorostručena. Izvršene su strukturne promene u privredi jačanjem industrije, koja je povećana osam puta, izvršene su radikalne promene u ekonomsko-socijalnoj strukturi stanovništva i značajno je izmenjen njegov sastav po stepenu stručnog obrazovanja. Podaci o razvoju obrazovanja pokazuju rast na svim nivoima koji najbolje odslikava sveobuhvatnost ostvarenih promena u toku izgradnje socijalističkog društva. Predškolskim vaspitanjem je obuhvaćeno 41.000 dece — najviše u Jugoslaviji, a u godini koja prethodi početku osnovnog obrazovanja — više od 80%. Razvoj osnovnog obrazovanja omogućava potpuno obuhvatanje dorasle dece, a osnovna je aktivnost usmerena na osavremenjavanje nastavnog programa i podizanje efikasnosti u procesu obrazovanja. Osnovnu školu završava oko 75% učenika, dok je ponavljača oko 3,5%. »Unapređivanje vaspitno-obrazovnog rada, intenzifikacija idejno-vaspitne funkcije škole na marksističkoj osnovi i politika ujednačavanja uslova za osnovno vaspitanje i obrazovanje smatrani su i realizovani kao prioritetni ciljevi i obaveza svih subjekata u svakoj društvenoj sredini« (str. 55).

Razvoj srednjeg obrazovanja karakteriše postepeni rast broja srednjih škola i nagli porast broja učenika, gotovo tri i po puta. U tom procesu zapažen je brži razvoj srednjeg stručnog obrazovanja. Na razvoj srednjeg obrazovanja veći uticaj je imalo uvođenje zajedničke vaspitno-obrazovne osnove u prva dva razreda srednjeg obrazovanja 1975. godine. Visoko školstvo doživelo je brz razvoj za relativno kratko vreme. Od otvaranja prvih fakulteta 1954. i osnivanja Univerziteta u Novom Sadu 1960. godine do danas je izgrađena razgranata mreža visokoškolskog obrazovanja, za blizu 40.000 studenata. Sadašnji preobražaj visokog školstva karakteriše »aktuelizacija nastavnih programa, razvijanje raznovrsnih oblika saradnje sa organizacijama udruženog rada iz materijalne proizvodnje, postepeno stvaranje jedinstva nastavnog i naučnoistraživačkog rada, modernizacija i racionalizacija nastavno-naučnog procesa i razvoj samoupravne organizacije ovog dela sistema obrazovanja i vaspitanja« (str. 56). To pokazuje da su promenama u visokoškolskom obrazovanju zahvaćeni njegovi najvažniji segmenti.

Razmatrajući razvoj odnosâ u obrazovanju ,autori ističu da je mogućno izdvojiti više etapa. U prvoj etapi, od 1945—1955. godine, društveno-ekonomski odnosi u obrazovanju bili su administrativno-budžetskog karaktera. Posle toga nastupa period demokratizacije i deetatizacije vaspitno-obrazovne delatnosti, u kome dolazi do prodora društvenog upravljanja u ovu oblast. Period od 1960. do 1966. godine je period u kome se vrše temeljnije izmene u načinu upravljanja u oblasti obrazovanja i njegovog finansiranja. Ustavom SFRJ, koji je donet 1963. godine, radne organizacije u obrazovanju izjednačuju se, u pogledu samoupravljanja i raspodele dohotka sa radnim organizacijama u drugim delatnostima. Obrazovanje stiče atribut delatnosti od posebnog društvenog interesa, pa se u oblike upravljanja uključuju predstavnici društvene zajednice. U finansiranju obrazovanja smanjuje se uticaj državnih organa, a uvode se i novi izvori finansiranja. Poseban značaj imaju fondovi za finansiranje obrazovanja čiji su prihodi poticali iz više izvora, koji su doprineli stvaranju uslova za brži razvoj obrazovanja. Znatno su proširene mogućnosti za razvoj samoupravljanja u obrazovanju.

Naredna etapa u razvoju društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju započinje 1966. godine, donošenjem Zakona o finansijskim sredstvima za obrazovanje kojim se uvodi novi sistem finansiranja obrazovanja. Praktična konkretizacija i realizacija novog sistema prepuštena je republikama i pokrajinama. Zadatak novog sistema je da obezbedi veći uticaj proizvođača na politiku i sistem obrazovanja i da omogući pogodniji razvoj obrazovanja u celini. U težnji da se prevaziđu tradicionalni administrativno-budžetski odnosi u finansiranju obrazovanja osnivaju se zajednice obrazovanja kao nov samoupravni mehanizam daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju. Sprovođenjem novog sistema finansiranja dolazi do značajnijeg porasta finansijskih sredstava za obrazovanje, a otpočinje i proces vezivanja materijalne osnove obrazovanja za ostvarene rezultate u proizvodnoj sferi društvenog rada. Međutim, iako je »osnivanjem zajednica obrazovanja učinjen napredak, u smislu odvajanja vaspitno-obrazovne delatnosti od budžeta i oslobađanja od administrativnog usmeravanja razvoja materijalne osnove ove delatnosti, one ipak, što se u praksi tokom njihovog delovanja pokazalo, nisu objektivno, po svojoj strukturi i statusu, bile u stanju da reše neke od osnovnih problema i protivrečnosti u razvoju i reprodukciji obrazovanja« (str. 79). Autori ovde imaju na umu, pre svega, instrumente sistema finansiranja koji su zadržali neka fiskalna obeležja, ali je važnije od svega istaći značaj zajednica obrazovanja čija se suština, kao jedinstvenih samoupravnih institucija u razvoju obrazovanja i samoupravljanja u njemu, ne može podvesti pod instrumente finansiranja.

Savremena etapa u razvoju odnosâ u obrazovanju, koju karakteriše integrisanje obrazovanja u jedinstven sistem udruženog rada, počinje 1970. godine donošenjem Rezolucije Savezne skupštine o razvoju vaspitanja i obrazovanja na samoupravnoj osnovi i traje sve do danas, uz promene koje su vrlo značajne za dalji razvoj obrazovanja. U ovom periodu donet je Ustav SFRJ, održani su Deseti i Jedanaesti kongres SKJ, usvojen je Zakon o udruženom radu i pristupilo se ostvarivanju reforme obrazovanja, u svoj njenoj širini — što, u celini uzev, doprinosi kompleksnom i dinamičnom preobražaju društveno-ekonomskih odnosa u ovoj oblasti. U republikama i pokrajinama izgrađuje se sistem samoupravnih interesnih zajednica koje nastoje da sredstva za obrazovanje obezbede na principima slobodne razmene rada i dohotka, da razvoj i reprodukciju obrazovanja prilagode zahtevima i potrebama udruženog rada. Međutim, i u njihovo delovanje i funkcionisanje valja unositi dalje promene, čime će se onemogućiti automatizam u sticanju sredstava, centralizam u raspodeli i druge slabosti nasleđene iz ranijeg razdoblja.

Autori prikazuju razvoj zajednica obrazovanja u Vojvodini. Za predškolsko i osnovno vaspitanje i obrazovanje formirane su zajednice na nivou opština, a za »pozivno-usmereno obrazovanje« osnovane su zajednice na funkcionalnom (proizvodnom, granskom) principu za obrazovanje kadrova u sledećim delatnostima: u poljoprivredi, prehrambenoj i drvnoj industriji; u metalnoj, elektroindustriji i saobraćaju; u hemijskoj, naftnoj i tekstilnoj industriji i industriji kože, gume i građevinarstva; u tercijarnim delatnostima, robnom i novčanom prometu; i u društvenim delatnostima. Dalji razvoj samoupravnog organizovanja u obrazovanju, čije je ishodište obezbeđivanje interesa radnih ljudi, slobodna razmena rada i dogovaranje samoupravnih subjekata, vodiće raščlanjavanju ove opšte strukture interesnih zajednica, organizovanjem užih granskih ili gransko-teritorijalnih zajednica, i stvaranju kompleksnije samoupravne organizacije u ovoj oblasti koja će neposrednije brinuti o daljem razvoju obrazovanja. U pogledu izgrađivanja društveno-ekonomskih odnosa u obrazovanju na načelima dohotka i slobodne razmene rada autori se zalažu za »širu društvenu akciju koja bi vodila ka zasnivanju celokupnog vaspitanja i obrazovanja na razvojnim potrebama udruženog rada«, a osnovni smisao celokupnog preobražaja i funkcije vaspitanja i obrazovanja je »obrazovanje za rad i samoupravljanje, uključujući i razvijanje svestrane i slobodne ličnosti« (str. 124).

Razvoj obrazovanja mora se povezivati sa ukupnim razvojem društva. Polazeći od dugoročnih ciljeva i zadataka društvenog i ekonomskog razvoja Vojvodine, autori razrađuju ulogu obrazovanja u njihovom sklopu. Dalji razvoj samoupravljanja, podizanje životnog standarda, izmena socijalno-ekonomske strukture stanovništva, brži razvoj proizvodnje i izmena privredne strukture, povećanje produktivnosti rada, brži razvoj nauke i drugo, samo su neki od ciljeva u čijem ostvarivanju obrazovanje, nauka i kadrovi imaju važnu ulogu.

Najveći deo knjige posvećen je pravcima preobražaja obrazovanja, postignutim rezultatima i perspektivama tog preobražaja. Razloge za ostvarivanje reforme obrazovanja valja tražiti u slabostima dosadašnjeg sistema obrazovanja i u protivrečnostima koje karakterišu njegov razvoj. Osnovna društvena opredeljenja o preobražaju obrazovanja utvrđena su na Desetom kongresu SKJ, a njihovoj razradi i primeni pristupilo se u republikama i pokrajinama. U Vojvodini je 1974/75. godine počela primena novog sistema srednjeg usmerenog obrazovanja, kojim treba obezbediti usklađivanje usmerenog obrazovanja sa potrebama udruženog rada; marksističku zasnovanost obrazovanja; usklađivanje obrazovanja sa novom kvalifikacionom lestvicom stručnosti; promene u sistemu, organizaciji, sadržini i oblicima usmerenog obrazovanja koje će ga osposobiti za zadovoljavanje potreba udruženog rada; povezivanje usmerenog obrazovanja i udruženog rada; integraciju obrazovnih i proizvodnih institucija; podizanje efikasnosti usmerenog obrazovanja itd. U cilju usklađivanja interesa usmerenog obrazovanja i udruženog rada bilo je neophodno izgraditi metodologiju utvrđivanja potreba, uspostaviti mehanizam njihovog iskazivanja, konstituisati obrazovne organizacije koje će zadovoljavati ove potrebe i uskladiti interesovanje mladih i potrebe udruženog rada.

Na osnovu sagledanih potreba, u Vojvodini su utvrđena 22 osnovna zanimanja, a prema složenosti rada obrazovanje za njih je podeljeno na više povezanih stupnjeva. Izvršena je reorganizacija institucija i, umesto 179 srednjih škola, formirano je 95 obrazovnih centara koji obuhvataju jedan, dva ili sva tri stupnja usmerenog obrazovanja. Ostvarivanje novih nastavnih planova i programa po zanimanjima već donosi prve rezultate, ali se u izboru pojedinih zanimanja ispoljila nedovoljna usklađenost interesovanja mladih sa potrebama udruženog rada. Prili-

kom opredeljivanja za pojedine oblasti mladi su veliko interesovanje pokazali »za turističku struku, zatim za ekonomsku, pravnu i zdravstvenu, a veoma malo interesovanja za proizvodna zanimanja. Tome treba dodati da se u ta usmerenja upisao i najveći broj odličnih učenika, a da odličnih učenika u proizvodnim usmerenjima ili nema ili ih ima veoma malo« (str. 224). Pokazalo se da je usklađivanje interesovanja učenika i potreba udruženog rada složen problem koji se ne može tako lako razrešiti.

Jedan od uslova za uspešno ostvarivanje reforme obrazovanja je modernizacija vaspitno-obrazovnog rada. Ona, takođe, zahteva velike promene, kako u organizaciji vaspitno-obrazovnog rada i izboru vaspitno-obrazovnih oblika tako i u korišćenju nastavnih sredstava. Autori knjige detaljnije razrađuju pravce i sadržaj ovih promena.

Drugi uslov je jačanje društveno-ekonomske i vaspitno-obrazovne uloge udruženog rada u sistemu i politici vaspitanja i obrazovanja. Autori navode više konkretnih zadataka udruženog rada u ovoj oblasti: »istraživanje i utvrđivanje aktuelnih i dugoročnih obrazovnih i kadrovskih potreba i samoupravno planiranje puteva i oblika njihovog zadovoljavanja i razvijanja; dosledno i odlučnije izgrađivanje i razvijanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, zasnovanih na načelu dohotka i slobodne razmene rada i »ugrađivanje doprinosa vaspitanja i obrazovanja u stvaranje i raspodelu dohotka« u organizacijama udruženog rada i uspostavljanje novog društveno-ekonomskog položaja polaznika obrazovanja, zasnovanog na odnosima prava i obaveza prema udruženom radu i, shodno tome, prihvatanje prava i odgovornosti od strane organizacija udruženog rada za obrazovanje radnika i za obrazovanje i zapošljavanje mlade generacije; učešće u svim fazama izrade vaspitno-obrazovnih programa i u ostvarivanju vaspitno-obrazovnog procesa, posebno imajući u vidu društveno opredelenje o jedinstvu procesa učenja i procesa rada — učešće učenika i studenata u proizvodnom radu kao integralnoj komponenti procesa obrazovanja i osposobljavanja za rad i samoupravljanje« (str. 288—289). Od angažovanja udruženog rada na ostvarivanju ovih zadataka zavisiće uspešnost njihovog rešavanja.

Sagledavajući sve dimenzije preobražaja obrazovanja, autori celovito prikazuju razvoj obrazovanja i posebno ocrtavaju perspektivu razvoja ove delatnosti u narednom periodu. U tome su uspeli zahvaljujući primeni kompleksnog pristupa: osvetlili su društveno-ekonomsku, sociološku, političku, istorijsku i pedagošku stranu ove problematike. Studiji posebnu vrednost daju kritičko sagledavanje dosadašnjeg razvoja obrazovanja i ukazivanje na pravce promena u njegovom daljem razvoju. S obzirom na svu dubinu i značaj promena koje se u obrazovanju vrše, ova knjiga doprinosi ne samo njihovom razumevanju nego podstiče neposredno angažovanje na ostvarivanju ciljeva i zadataka koje postavlja Savez komunista u ovoj oblasti. Taj njen značaj ne umanjuju ni izvesne slabosti studije: nedovoljna ujednačenost i nedovoljno ispitivanje iskustava u ostvarivanju reforme obrazovanja. Knjiga zaslužuje širu pažnju iako osvetljava razvoj i reformu obrazovanja u Vojvodini, jer problematika koju razmatra, premaša okvire Pokrajine.

Stanoje Ivanović

»E Drejta — Pravo«, br. 3/78.

Časopis za pravna i društvena pitanja »E Drejta — Pravo«, koji izdaje Institut za pravna i društvena istraživanja Pravnog fakulteta u Prištini i Udruženje pravnika Kosova, u broju 3/78. donosi nekoliko zanimljivih radova.

U članku *Krivični zakon Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* mr Ismet Salihu je dao celovit prikaz saveznog Krivičnog zakona (koji je donesen 1976, a objavljen u »Službenom listu SFRJ« br. 44/76. i stupio na snagu 1. jula 1977. godine).

Autor ističe da je prilagođavanje krivičnog prava savremenim potrebama i kretanjima pojava koja je zapažena i u drugim zemljama, a naročito je izražena u našem samoupravnom socijalističkom društvu, u kojem je, zbog bržeg društveno-ekonomskog razvitka i stalne demokratizacije sistema, unapređivanje autonomije i suvereniteta federalnih jedinica uslovilo i decentralizaciju zakonodavne nadležnosti i u oblasti krivičnog prava, prenošenje te nadležnosti na republike i autonomne pokrajine, koje bi trebalo da pokažu veću kreativnost i odgovornost za uspešno suzbijanje kriminaliteta u svojim sredinama. Mr Salihu se zatim zadržao na analizi pojedinih delova i odredaba saveznog Krivičnog zakona, uz njihovo upoređivanje s odredbama krivičnih zakona republika i autonomnih pokrajina. Značajne izmene koje su izvršene u saveznom Krivičnom zakonu (SKZ) i u krivičnim zakonima republika i autonomnih pokrajina imaju za cilj nalaženje boljih praktičnih rešenja. Nova krivična dela koja su predviđena ovim zakonima su uslovljena celokupnim razvojem našeg društva, zatim razvojem nauke krivičnog prava i potrebama sudske prakse. Mr Ismet Salihu u svom radu analizira delove SKZ koji se odnose na uvođenje novih odredbi za nova krivična dela, kao što su: inkriminacija pripremnih radnji za izvršenje krivičnog dela (član 18), unifikacija kazni lišenja slobode (članovi 34—38), umesto kazne strogog zatvora i zatvora uvodi se kazna zatvora, čiji je minimum povišen sa 3 na 15 dana, a maksimum na 15 godina, osnov za oslobođenje od kazne ako je krivično delo učinjeno iz nehata i ako su prouzrokovane posledice najviše pogodile učinioca, uslovna osuda i sudska opomena kao posebne sankcije; kao mera bezbednosti obavezno psihijatrijsko lečenje na slobodi; smrtna kazna se može izricati i mlađim punoletnim licima, a novo krivično delo je i napad na samoupravljanje ili njegovo ugrožavanje.

Prof. dr Syrja Pupovci, jedan od vodećih stručnjaka građanskog prava na Kosovu, nastavlja seriju članaka pod naslovom *Jezik, nauka i pravna terminologija.* S obzirom na to da se jezik proučava u sklopu mnogih naučnih disciplina, pitanjima jezika bave se, pored lingvistike, i druge grane nauke, među kojima i one što se graniče sa pravnom naukom. Jezik je, kao pojava, podložan neprestanim promenama. Jezik i značenje reči su od interesa za odgovarajuće naučne discipline, a naročito za semantiku, kao deo filozofije, i za gnoseološke naučne grane, pa, prema tome, i za pravnu gnoseologiju. Profesor Pupovci posmatra ovu kategoriju semantike sa interdisciplinarnog i multidisciplinarnog stanovišta i sa pozicija odnosâ elemenata u tom kompleksu. Jezik i njegova naučna terminologija imaju veliki značaj za razvoj nauke uopšte, a isto tako i u zakonodavnom radu i pravnoj doktrini. Iako zakon treba da bude jasan i dostupan svim građanima, on to nije, jer sadrži priličan broj pravnih termina koji su često razumljivi samo pravnicima. Burni razvitak nauke tokom industrijske revolucije prouzrokovao je i razvitak naučnog jezika i stručne terminologije i pravne nauke. U savremenim uslovima nauka se razvija brže od bilo koje druge oblasti, pa se uporedo s tim razvija i naučni jezik i njegova terminologija. Zato je neophodno imati na umu odlike jezika i stila, postići da on bude jasan, umeren, koncizan i prirodan, ističe autor, i posebnu pažnju poklanja pravnoj terminologiji.

Prof. dr Aleksandar Hristov je objavio rad *Neki aspekti položaja i uloge uprave u savremenom političkom sistemu,* u kojem je podrobnije obradio opšti položaj uprave u delegatskom sistemu, zatim upravu u funkciji udruženog rada, efikasnost u oblasti izvršenja samoupravnih odluka i dogo-

vorene politike. U svom radu autor stavlja naglasak na iznalaženje »modela« samoupravnog odlučivanja kojim se obezbeđuje suverenitet radničke klase u oblasti zakonodavne funkcije skupština društveno-političkih zajednica i na utvrđivanje politike razvoja društvenih odnosa u svim oblastima društvenog života.

Mr Faik Brestovci u prilogu pod naslovom *Pouka stranke o pravu na izjavljivanje pravnog leka protiv sudske odluke (presude)* komentariše određene odredbe Zakona o parničnom postupku koje se odnose na pravo izjavljivanja žalbe, odnosno povraćaja parnice na pređašnje stanje.

Živojin Patrić daje osvrt na Zakon o unutrašnjim poslovima SAP Kosovo, u kojem govori o novim poslovima organa unutrašnjih poslova, delokrugu, nadležnostima i osnovnim načelima organizacije unutrašnjih poslova, pravima i dužnostima organa i ovlašćenjima službenih lica za unutrašnje poslove, međusobnim odnosima i saradnji organa za unutrašnje poslove, samoupravljanju i radnim odnosima, kao i disciplinskoj odgovornosti radnika u organima unutrašnjih poslova.

Posebno interesovanje čitalaca pobudiće članak mr Habiba Hashanija pod naslovom *Određivanje merodavnog prava shodno Zakonu o obligacionim odnosima u slučaju sukoba zakona republika, odnosno autonomnih pokrajina.* Autor ovog članka ističe da je republikama i pokrajinama, kao samostalnim pravnim područjima, omogućeno da pojedina pitanja regulišu različito, kao što je slučaj sa porodičnim pravima, naslednopravnim, stvarnopravnim i izvesnim obligacionopravnim odnosima, čime se uslovljava pojava unutrašnjeg sukoba zakona. Zatim navodi i komentariše odredbe trećeg dela Zakona o obligacionim odnosima, u kome su utvrđene kolizione norme kojima će se rešavati sukobi zakona republika, odnosno autonomnih pokrajina kada se prava i obaveze učesnikâ u obligacionim odnosima uređuju republičkim, odnosno pokrajinskim zakonima. Mr Hashani je ukazao na odnose opštih institucija kolizionog prava kada unutrašnji sukob zakona prerasta u međunarodni, u vezi s regulisanjem obligacionih odnosa, i uz to je istakao razlike između tih institucija.

Muslji Haljimi je dao osvrt na zakone SR Makedonije iz oblasti porodičnog prava. Hisen Zherka piše o pripremama javnog tužioca kada zastupa optužnicu na glavnom pretresu krivičnog predmeta. Agim Muhadžeri i Avni Kpuska razmatraju neka terminološka pitanja iz oblasti prava, a Hysen Gashi piše o mesnoj zajednici kao osnovnoj ćeliji našeg socijalističkog samoupravnog sistema.

Dr Branislav Marković je napisao osvrt na savetovanje »O aktualnim pitanjima primene Zakona o opštem upravnom postupku«, održanog u Osijeku, januara 1978. godine, u organizaciji republičkih i pokrajinskih sekretarijata za pravosuđe i organizaciju uprave (odnosno opštu upravu) i Saveznog sekretarijata za pravosuđe i organizaciju savezne uprave, a Radmila Danić osvrt na XVI savetovanje Saveza udruženja za krivično pravo i kriminologiju. Avni Gjakova je autor prikaza knjige *Epikontinentalni pojas,* koja je objavljena u redakciji Rudolfa Davorina, profesora Pravnog fakulteta iz Splita, a Agur Sokolji — prikaz dela profesora dr Esata Staviljecija *Odgovornost u samoupravnom društvu,* koje je objavio Pokrajinski centar za marksističko obrazovanje u Prištini.

Adilj Fetahu

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

5
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 **Broj 5**

Содержание

Contents

Gordana Bosanac

Historijski materijalizam i pedagogija

Samim postankom odgojno-obrazovne prakse ustanovilo se teorijsko posmatranje njenog značenja. Odnos između znanstvenog i edukativnog područja određen je, na taj način, filozofijom, budući da je, naime, ona, sve do svog raspada u modernom dobu, važila kao znanost.

Odnos između znanstvenog i edukativnog područja, osim toga, nije samo korelativan i dijalektički uzajaman nego i povijesno uvjetovan, budući da odgojno-obrazovno područje, ili kraće: edukativno područje, nastaje u povijesnom sklopu jednoga dvojstva koje čine i znanost i obrazovanje.

No, osim ove povijesne povezanosti u kojoj obrazovanje posreduje u znanstvenoj slici svijeta, proizašloj iz određenja čovjeka kao umnog bića, dakle u prosvjetiteljskoj ulozi, treba naglasiti i to da se obrazovna djelatnost povijesno preoblikuje u posrednika između znanosti i rada. Tako su umnost i racionalnost ljudskog bića, kao njegovo određenje, obrazovanjem dobile svoju izvedbu u radu kao temeljnom obliku društvenog opstanka, kako ga iz svoje povijesne perspektive utemeljuje duh zapadnoevropske kulture i civilizacije. Obrazovanje i odgoj (jer to se ne može od-

vajati) postaju put i način kojim svaki pojedinac prisvaja svu povijest i svo ljudsko iskustvo: prošavši ga, interiorizira ga u vidu sistema znanja, vještina i navika. Dakle, kad se na taj način, koji je, uostalom, i jedini, osposobi za neku društvenu ulogu u društvenoj podjeli rada, kažemo da se pojedinac osposobio ili obrazovao za »nešto«, a to nešto jeste rad u nekoj svojoj parcijalnoj, sa stanovišta totaliteta sasvim nevidljivoj, razmrvljenoj pojedinačnosti i svakodnevnoj konkretnosti izvršenja. Sasvim je svejedno da li je riječ o teorijskoj ili manuelnoj aktivnosti za koju osposobljava edukativna djelatnost. Sa stanovišta, naime, odnosa znanosti i rada to je sasvim svejedno: znanost je novi lik svijeta koji izvodi rad kao njegova pounutrena bit, pa stoga ta bit u svim vrstama tvorbi dolazi na vidjelo, bile one tobože teorijske ili konkretno-praktične prirode.

Građanskoj svijesti dostojanstvo i bit čovjeka ukazalo se u vidu racionalnog znanja, pa je obrazovnu djelatnost podredila postizanju ovoga cilja. U biti, međutim, građanska egzistencija jeste rad kao vlasništvo i podjela rada, jedina stvarnost tog rada. Zato se nužno javlja otpor i odbijanje takve sudbine u najrazličitijim vidovima, pa i ideologijskim, kao težnja za izjednačavanjem. No nastojanje da se prevlada podjela rada i njezine socijalne posljedice upravo u obrazovanju vidi sredstvo za to. Tako je ono postalo samo obrnuti put: dok, s jedne strane, podjela rada nivelira njegove subjekte, obrazovanje ih, obrnuto, uzlazno distingvira. Obrazovanje tako, umjesto strogo-poštivajućeg znanstvenog sistema područja i regija znanja, kao njegov izričiti transfer, postaje put prevladavanja podjele rada, a time same biti rada. Time bi se htjelo prevladati jedno protivurječje unutar njega samog: umnost i racionalnost su bit čovjeka, a obrazovanje treba tu bit realizirati na samom čovjeku, tako da u izvedbi te biti ne postane i radnik! Kako vladavina znanosti kao interioriziranog rada, međutim, praktički razara sve ove građanske iluzije o obrazovanju kao sredstvu prevladavanja biti rada, to mora postati jasno da nije riječ o suprotnosti teorijske i praktičke djelatnosti kao o onoj suprotnosti koja se razrješava jedino odgojno-obrazovnom djelatnošću.

Shvatiti, naime, odnos između znanosti i edukacije znači shvatiti bit rada, a bit rada nije sadržana u suprotstavljanju teorijskog praktičkome, ili obrnuto, već u tome da do kraja bude izveden lik znanja, bio on u ma kakvom ruhu dat, teorijskom ili kakvom god drugačijem. Uostalom, zar su apstraktni crteži nacrtnih programa tehničara koji na stroju modelira, na primjer, zavrtnje, teorijski ili takozvani praktički entitet? Kakvog smisla uopće ima ovo, danas već zaista preživjelo, suprotstavljanje teorijskog tobože »konkretno-praktičkom« u vrijeme kibernetičke tehnike, kad se cijele aparature u radnim procesima angažiraju samo za ove neprekidne pogone pretvaranja umskih apstrakcija u vrlo upotrebljive i korisne konkrecije, i obrnuto. Zašto bismo

matematičku shemu, po kojoj se mora izraditi već spomenuti zavrtanj velike preciznosti, smatrali konkretnijom ili apstraktnijom od samog postupka, odnosno operacija kojima se ti zavrtnji ucrtavaju u metal? Isto tako, zašto bismo osobu, recimo tehničara koji tu radnju izvodi, smatrali praktičarem, a ne istovremeno i teoretičarem, umnim, koliko i fizičkim radnikom? Da i u modernoj industriji, međutim, ima manuelnih radnika, također je činjenica, to jest takvih koji zaista nemaju ničega umskog u radnom procesu, pa služe kao privjesci nesavršenih polustrojeva, to je također vrlo poznato. Takve ne samo da ne obrazuju niti podučavaju nečem višem nego ostavljaju na nivou potpunog obrazovnog mraka nepismenosti — to je također dobro poznata klasna i društvena činjenica. Međutim, zbog jedne istine ne treba unakaziti drugu, a to je da ta klasna i povijesna suprotnost mora biti prevladana ukupnim društvenim revolucioniranjem društvenih odnosa, u koje spada revolucioniranje proizvodnje, a ne produbljavanje građanske iluzije o obrazovanju kao izlazu iz rada; iluzije koja se pothranjuje tipično građanskim frazama o suprotnosti »teorija — praksa«, »apstraktno — konkretno«, »fizičko — umno«. To jesu suprotnosti u dijalektici građanskog opstanka u zbilji rada, zbilji podjele rada i vlasništva. Sve su to klasne razdrtosti, klasni jaz, koji se ne da objasniti onim čime se pokazuje (a pokazuje se kao suprotnost navedenih kategorijalnih parova), nego iz biti rada. Insistiranje na parafrazi dijalektičkih suprotnosti tu ne pomaže. To da jest nešto suprotnost, to se ne ukida samo po sebi. Pa ipak je, baš u okviru obrazovne teorije, došlo do ove manire, što moramo pobliže razmotriti. Veza između znanosti i edukacije mora se istovremeno pokazati kao polazište u raspravi o onoj filozofskoj pozadini koja je u socijalističkom društvu odredila značenje odgoja i obrazovanja.

No, prije nego objasnimo tu pozadinu u vidu uticaja historijskog materijalizma, neophodno je objasniti njegovo značenje i pojam, kao i ulogu filozofske orijentacije na pedagošku misao uopće, ukoliko pod tim podrazumijevamo uticaj općih ideja i njihovih sistema na neko posebno područje djelatnosti.

Ne treba ponavljati da je pedagoška teorijska misao imala ne samo dodire i »izvore« u filozofiji nego i izvjesni identitet sa njom, samo što je u kasnijim prikazima taj identitet opisan i suočen mehanički, blijedo i frazerski. Kao što je u početku proizvodnja znanja i obrazovanja bila identična, pa je plejada istraživača prirode bila istovremeno plejada pedagoga nekog područja, tako je i u samoj znanosti o odgoju i obrazovanju ostvareno jedinstvo edukativnog i filozofskog polja. Na jedan već notorno evidentan i dosadno-deklamatorski način sve historije pedagogije ponavljaju činjenicu da su antički filozofi bili i prvi teoretičari edukacije i odgoja, pa se uz prikaz odgojno-obrazovne prakse navode filozofije koje su je objašnjavale. Pri tome se, dakako, uz vulgarna pojednostavnjenja filozofskih pojmova i zna-

čenja, sasvim bez smisla deducira njihova edukativna »primjena«, pa tako Platon, kao »tvorac idealizma, zastupa idealističku pedagogiju«, jer po samoj zvučnosti riječi izgleda takvim piscima historije pedagogije to sasvim razumljivo. Međutim, to što je teorija edukacije u samim počecima nastanka zapadnoevropske kulture bila srasla sa filozofijom i što se ona javlja u filozofskim i nikakvim drugim likovima ne proizlazi iz sticaja okolnosti ili, kako to bornirano stoji u nekim kompendijumima, kao nedovoljno diferencirana podjela rada, kada se taj rad još povijesno nije ni pokazao kao bilo kakva diferencija — nego to proizlazi iz biti povijesne pojave filozofije kao temeljnog i tada jedinog znanja o čovjeku. Isto tako, kao što se u liku istraživača prirode nalazi i onaj koji to znanje prenosi, tako se u liku filozofa nalazi onaj koji objedinjava spoznaju biti i spoznaju o njenoj ljudskoj izvedbi u edukativnom i odgojnom činu. Dakako, ovo jedinstvo znanja, spoznaje i njene neposredne izvedbe u edukaciji i odgoju važi za najranija povijesna razdoblja, sve do one epohe koja je konačno izvela rad kao jedini povijesni oblik bivstvovanja, oblik unutar kojeg se podjela rada javlja, pored ostalog, i tako da se edukativna i odgojna djelatnost odvaja od one djelatnosti koja misaono-teorijski reflektira smisao edukacije i odgoja, kao takvih, od filozofije. Štaviše, filozofija ne samo da prestaje postojati kao kraljica znanosti, kao jedino središte teorijskog zrenja i teorijske djelatnosti, kao kruna sistema znanja, nego ona prestaje važiti kao mjerodavni sudac istraživačke metodologije i spoznaje uopće. Ova tendencija zaokružena u pozitivizmu odriče konačno filozofiju kao djelatnost za sebe i osporava joj vlastito područje, što se, naravno, pokazuje samo kao bornirana krajnost u koju je zaglibila puka, scijentistički izvedena znanstvena volja. Za postojanje filozofije, međutim, dokaze ne treba tražiti u tome što postoje osobe koje se time bave, zatim u održavanju studija koji nose njene nazive, kako to zaista karikirano iznosi Alberto Granese*, niti je riječ o tome da li ona postoji, već je u pitanju njena povijesna uloga i njeno povijesno značenje koje se izmijenilo. Što se više u tom pogledu na filozofiju približujemo suvremenosti, to se više uočava rastvaranje filozofije u znanosti, koje sad neovisno utvrđuju svoju predmetnost i svoje vlastito teorijsko polje, koje često i za sebe samo postaje pojedinačna filozofija, pa tako danas govorimo o filozofiji ovog ili onog područja. Teorija ili teorijski sistem neke predmetnosti dobiva naziv filozofije, kao, na primjer, filozofija znanja, filozofija kulture, filozofija politike, filozofija igre, socijalna filozofija, pa eto, napokon, i filozofija edukacije. Raspad velikog Hegelovog sistema ostavio je, već u toku devetnaestog stoljeća, razvaline brojnih malih filozofija područja. Ali sad nije riječ o sudbini filozofije; ionako se pedagoška misao u svojem teorijskom području uspostavila onda kada je izboreno

* Alberto Granese, *Dijalektika odgoja*, »Školska knjiga«, Zagreb, 1978.

vlastito područje, odnosno vlastita predmetnost za koju filozofija nije bila ni potrebna ni dostatna. Bio je to pronalazak didaktike. Filozofija doista ostaje plodna pozadina sa koje se mogu samo očitati temelji zapadnoevropskog mišljenja kao najopćenitiji kulturno-povijesni obzor unutar kojeg je sada svako teorijsko promišljanje ili postavljanje predmeta bez izričite filozofske tematizacije moglo samostalno i za sebe pronalaziti svoje istine. Svaka pojedinačna znanost, pa tako i znanost odgoja i obrazovanja, postala je samostalna, a uticaji koji su dolazili u njeno polje nisu više samo uticaji filozofske orijentacije nego jednako i drugih polja znanja, kao psihologije, sociologije, politikologije itd. No, kad je riječ o uticaju, treba pod tim, pored ostalog, podrazumijevati ideje, ili isto tako ideologije, ukoliko su, naime, sistemi ideja upravo za to preparirani.

Historija pedagogije je historija uticaja ideja i ideologija na tumačenje i istraživanje edukativnog polja, na edukativnu praksu i edukativnu činjenicu. Izvan tog uticaja teško da bi se mogla ustanoviti posebna znanstvena disciplina — pedagogija.

Povijesni momenat, kada historijski materijalizam vrši jedan od najsnažnijih uticaja na cjelokupnu teoriju i praksu odgoja i obrazovanja, događa se onda kada je, s jedne strane, odgojno-obrazovno područje definitivno oblikovano kao transfer znanosti u obrazovanje i kada se sama pedagogija uspostavila kao znanstvena disciplina koja za sebe, u vlastitom području, objašnjava i sprovodi spoznaju svog predmeta, i, s druge strane, u vrijeme kada historijski materijalizam doživljava svoju dogmatizaciju, to jest kada od ideje postaje ideologija.

Prije nego objasnimo taj historijski splet i ogroman uticaj historijskog materijalizma na pedagogiju, moramo podsjetiti na to da se taj uticaj točnije naziva historijski i dijalektički materijalizam, dakle, to je ona varijanta marksističke misli koja je u obliku tako nazvane doktrine zavladala tridesetih godina ovoga stoljeća. Naime, pod historijskim materijalizmom podrazumijeva se Marxovo shvaćanje povijesti i prirode kao procesa proizvodnje života, procesa kojim se oblikuje i povijesni svijet i sam odnos čovjeka prema tom svijetu. Historijski materijalizam je stanovište jedne do kraja izvedene filozofije rada, koje u cijeloj ljudskoj povijesti vidi preobrazbu prirode kojoj je istovremeno žrtvovan rad, preobrazbu izvedenu posredovanjem rodnog bića čovjeka, ali čiji završni čin jest revolucionarno prevladavanje kako filozofije tako i ovog klasnog posredovanja između čovjeka i roda.

Historijski materijalizam, ili marksizam, naprosto, u rečenom smislu istovremeno je i teorija očitavanja posebnih povijesnih oblika proizvodnje života i metoda kritike posljednjeg klasnog društva i svih u njemu prikrivenih ostataka kapital-odnosa, pa je marksizam, odnosno historijski materijalizam, eminentno kritika kapitalističkog načina proizvodnje, kako onog koji se u povijesnim oblicima postojanja kapitala iscrpio tako i onog koji

se u prelaznim oblicima, »kao mladež starog društva«, produžava u proturječnostima prelaznog, to jest socijalističkog društva. Historijski materijalizam je tako nauk o odnosu načina proizvodnje života i oblika zajednice, te nauk o metodi otkrivanja povijesne specifičnosti tog oblika. Naziv »historijski i dijalektički materijalizam«, kasnije, početkom ovog stoljeća, ovaj nauk dopunjava i diže na stupanj doktrine ili zaokruženog sistema koji obuhvaća razumijevanje ne samo društva nego i prirode u kontekstu povezivanja proizvodnje života sa zakonima same prirode.

Poznato je da je ovo proširenje marksizma došlo nešto kasnije nego što su nastala kapitalna djela njihovih tvoraca. Isto je tako poznato koliko je upravo ovo proširenje, kako metodologije tako i stanovišta, na cjelokupnu prirodnu a ne samo povijesnu zbilju, dovelo do dogmatizacije marksizma, najprije u vidu »novog pogleda na svijet«, dakle, u vidu etabliranja nove filozofije, što je po sebi duhu marksizma implicite tuđe i neprimjereno, a zatim u vidu jednog novog kanona, pročišćenog isključivo za ideologijsku upotrebu. U ovoj raspravi nije mjesto da se pobliže opiše taj proces koji je marksizam kao jedna nova društvena teorija i jedna povijesna misao prošao od svog prvobitnog izvora, sa svojim autentičnim sadržajem, kojim je izvršio najveći povijesni uticaj što ga je jedna misao u povijesti uopće ikada mogla doživjeti, jer to spada u predmet jedne sasvim drugačije rasprave.

Ono, međutim, što ovdje treba naglasiti jest okolnost da je, pod snažnim uticajima revolucionarnih zahtjeva u vrijeme oktobarske revolucije, došlo do prevrata u shvaćanju kako teorije tako i prakse u odgojno-obrazovnoj djelatnosti. Ona je trebala poslužiti isključivo ciljevima novoga društva, to jest odgajati nove ljude, ljude revolucije. Takvoj praksi trebala je drugačija pedagogija, to jest ona koja je izvedena iz opće revolucionarne teorije. A u njoj je jedinstvo revolucionarne teorije i revolucionarne prakse bio aksiom, koji je sam po sebi predstavljao novostvoreno načelo nove doktrine socijalističkog odgoja i obrazovanja. Podređivanje pedagogije kao znanstvene discipline totalitetu revolucionarnih promjena spada u one povijesne događaje kada je »stvarnost na nivou principa«: u toj svjetlosti treba gledati rađanje nove pedagoške doktrine, nove teorije edukacije i odgoja. Ona se bez ostatka izvodila iz pojma revolucije, koji, međutim, kako znamo, doživljava staljinistički obrat — pojava koja je praktički i misaono negacija marksističkog pojma revolucije.

Ovdje se, dakako, ne možemo upuštati u raspravu o karakteru staljinizma, ali on je bio jedna od povijesnih transformacija u razumijevanju historijskog, a osobito dijalektičkog materijalizma u posebnim uvjetima postrevolucionarnih zbivanja. Kako god gledali na to razdoblje, činjenica je da na pedagošku doktrinu i cijelu pedagogiju kao znanstvenu disciplinu nije izvršila uticaj historijski ranija pojava marksizma, pa čak ni onoga marksizma koji se javio kao njegova svojevrsna obnova, na primjer, u »frank-

furtskom krugu«, što je tako snažno povratio dubinu ontološko-antropološkog sadržaja marksističkih kategorija i tako marksizmu otvorio put novog uticaja koji traje do danas. Međutim, upravo ono što je dogmatika od Druge internacionale pa do staljinizma svjesno ili nesvjesno odstranila, iskrivila i ideološkim upotrebama u njemu unakazila, upravo je to postalo predmetom pedagogijskih elaboracija. Zato je možda ispravnije govoriti o odnosu pedagogije i dijamata, to jest historijskog i dijalektičkog materijalizma, koji se pojavio tridesetih godina, nego o odnosu pedagogije i historijskog materijalizma koji u ranijoj, izvornijoj varijanti nije na nju izvršio uticaj vrijedan pažnje.

Naime, ovdje treba označiti što predstavlja — uticaj. Svakako ne maniru, i to onu dogmatsku, koja se sastojala u tome da se u djelima klasikâ pod svaku cijenu traže citati za sve prilike i sve predmete interesa. Takvih nastojanja bilo je napretek; mnogi su se svom snagom upeli da u klasicima pronađu teoretičare odgoja i obrazovanja, pedagogije, pa čak i didaktičare. Dokazi za to su cijele knjige citata, koji iz blizine ili izdaleka govore o odgojno-obrazovnom području. U tome se na prvo mjesto stavlja ona poznata rečenica iz Treće teze o Feuerbachu, naime, o potrebi da odgojitelj bude odgojen, pa se, na veliku sreću parolaša, našlo ono snažnozvučeće i za edukativno-odgojnu oblast!

Poznato je kako je opus klasikâ na taj način rascijepan i dezintegriran, kako je namjera klasikâ da u metaforičkim oblicima jasnije izraze misao — u citatomanskom plakatu postala gotovo groteskna. Odgojenost odgojitelja iz Treće teze ipak nema nikakve veze sa jednom pedagoškom teorijom; nju tek iz cjelokupnog smisla marksističke spoznaje treba izvesti. A to je ono što ideologija ne razumije i niti se nje to tiče. Ideologija i ideolozi, trgovci idejama imaju samo taj posao da prerazvrstavaju opus i tako stvore onu sliku o njegovim idejama koja je probavljiva za svakodnevnu ideologijsku upotrebu. U tome se ne pokazuje nimalo ukusa: jedanput klasici, osim ekonomije, prava i politike, sadrže u svojim tekstovima pogodne citate za teoriju literature, drugi put za teoriju grupa, u najnovije vrijeme za matematiku (možemo očekivati i za strojarstvo!?) Neka svatko uzme što mu treba! Marksizam u ovoj ideologijskoj upotrebi postaje trgovina mješovitom robom ideja. Najviše od svih tu se traže ideje za jednu marksističku doktrinu odgoja i obrazovanja, o tome je objavljeno najviše izvadaka, citata i svega »što su klasici o tome rekli«.

Jasno je da nije riječ o uticaju, nego o jednoj od mnogobrojnih manifestacija ideološke preparacije, koja je, na žalost, na području teorije odgoja i obrazovanja bila najtemeljnija i imala najteže posljedice. No one nisu bile sadržane samo u ovom izvanjskom efektu ideološkog manipuliranja, koje se provodilo kao najstupidnija propaganda, nego u totalnoj ideologizaciji vrijednosti marksističke misli.

Kao što smo utvrdili, na pedagošku misao i praksu odgoja i obrazovanja historijski materijalizam nije izvršio uticaj u onom obliku i vremenu kada je i sam nastao, nego tek u vrijeme njegove dogmatičke prerade i ideologijske upotrebe. A to će imati gotovo katastrofalne posljedice za današnji stupanj razvoja i društvenog značenja teorije odgoja i obrazovanja. Ona je u razdoblju staljinističke dogmatike doživjela srozavanje na puki propagandni mehanizam do nivoa »pranja mozgova«, potpunoma izobličila sadržaj i smisao marksističkih pojmova i kategorija, posebno unakazila dijalektiku kao sredstvo za antimišljenje i zamagljivanje čak najjednostavnijih istina. Aparatura jedne velike povijesne misli postala je njen kavez. Sva značenja morala su time izblijediti, jer im je ideološka upotreba postala jedini kontekst, pa kako se kontekst može stalno mijenjati, to značenja vise na riječima kao odrpani kostimi korišteni za mnogobrojne uloge.

Govoriti o odnosu dijamata i pedagogije, o utjecaju koji su revolucionarna teorija i praksa odgoja i obrazovanja pretrpjele dogmatskim kanoniziranjem njihovih sadržaja u normativne obrasce mišljenja, znači govoriti o pedagogiji koja je izgubila vlastito područje i postala sluga ideologije. Dakako, tamo gdje se pedagogija oslobodila ove dogmatičke stege ona je potražila vlastiti put ka autentičnim sadržajima socijalističke doktrine odgoja i obrazovanja, i kao što se to uistinu dogodilo na mnogim drugim područjima, tako je i u pedagogiji savladan dogmatički duh i dogmatička, isključivo ideologiji podređena uloga edukacije i odgoja. Taj je preokret u našim prilikama iniciran, prije svega, revolucionarnom, idejno-političkom pobjedom jugoslavenskih komunista nad staljinizmom i njegovom dogmatikom. Zahvaljujući tome, sva područja duhovnog stvaralaštva oslobađaju se dogmatičkih nakaznosti u mišljenju. Međutim, u teoriji odgoja i obrazovanja njegovi su tragovi ostali najdublji. To se donekle očituje i u tome što postoji teorijska praznina u koncipiranju odgojno-obrazovne teorije na osnovama socijalističkog samoupravljanja. Kao da se nisu još otvorile nove mogućnosti istraživanja i viđenja vlastitog predmeta. Naprotiv, prije bi se reklo da je pedagogija krenula jednim, možda sigurnijim putem normativizma, sa dubokim ožiljcima dogmatičkog porijekla. S druge strane, pozitivizam i scijentizam mnogima se pokazuju kao ona alternativa koja mora nadomjestiti ideologijom opustošene sadržaje edukativno-odgojnog područja.

Prije nego pokažemo njihov zajednički korijen u građanskom shvaćanju pojma znanosti kao one koja upravo edukaciju postavlja između rada i znanja, kao put do građanske egzistencije, treba naglasiti kako je upravo historijski materijalizam kritika ne samo takve egzistencije nego i kritika načina proizvodnje života koji ga uvjetuje. U toj kritici historijski materijalizam ili, naprosto, marksizam, dolazi do onih ontološko-antropoloških odredbi koje uistinu mogu postati plodotvorna podloga za izvedbu

jedne socijalističke, samoupravne doktrine odgoja i obrazovanja. Ali takva izvedba nije posudba, a najmanje krivotvorenje pojmova. Antropološki sadržaj marksizma upravo nudi istraživanje onih humanističkih alternativa koje se ne mogu naći u drugim društvenim teorijama, ili se mnogo teže mogu naći upravo podesnima za jednu opću pozadinu, jer se ne bave onim što je temeljno pitanje savremenosti — a to je čovjek. Nema teorije koja je tako bitno orijentirana na to pitanje kao marksizam, upravo zato jer se pita pod kojim uvjetima je ljudsko biće kao ljudsko moguće. Pri tom ima na umu biće jedne druge, nove vrste, drugačije i savršenije od onog koje je proizvelo klasno društvo na osjećanju vlasništva i moći, drugačije od onog koje poznaje samorazaračke moći htijenja puke volje i ničega više.

Za takav zadatak pedagogija mora biti drugačije osposobljena nego što je danas. Ona mora jednom zaboraviti svoju dogmatsku nesreću kao prošlost i izmijeniti misaonu, kategorijelno-pojmovnu strukturu svog polja, ako hoće imati dignitet znanosti. Tu spada, prije svega, to da se okani neznanstvenog, religijsko-magičnog odnosa spram bilo čega što joj je u pozadini. Formulacije: »to je davno riješio historijski i dijalektički materijalizam«, »sve je to dijalektički objašnjeno« — ne spadaju u normalno, a kamoli u znanstveno rasuđivanje. Zatim, treba ponovno oživiti pojam o predmetu edukacije i odgoja. Izvedba socijalističke, samoupravne doktrine odgoja i obrazovanja ne znači ponavljanje, i to krivih, netočnih izričaja, poput onoga da idealizam poriče realan svijet (?!). Naivna pojednostavnjenja, primitiviziranje misaonih tvorevina, upotreba metafora, koje klasici koriste u poetizaciji ili obogaćivanju značenja, po sistemu »zdravo za gotovo« pretvarati u prave male mitove — to ni u kojem slučaju ne znači *izvedbu* pedagogijskih načela iz historijsko-materijalističke pozadine. U istom smislu je i neautentično, marksistički netočno, proglašavati sadržajem historijskog materijalizma ono što on nije, naime, insistiranje na tome da je historijski materijalizam »marksistička gnoseologija« i da je ona u tom kontekstu riješila pitanje odnosa teorije i prakse.

Dogmatičaru je sve riješeno; zato mu marksizam može samo smetati. To je jedan od dubokih razloga zbog kojeg on neprekidno falsificira njegove sadržaje, a to se često vidi u netematiziranom, gotovo prijetećem insistiranju na odnosu »teorijsko — praktično«, kao magijskom načelu svih suprotnosti. Sve do danas se kroz naše udžbenike pedagogije provlači, kao eho, ova tema kao neprevladani način mišljenja, naime, onog mišljenja koje *izričaj*, a ne sadržaj proturječnosti neprekidno unosi u svaki predmet i svaku priliku. Takvom načinu mišljenja, zapravo anti-mišljenja, čini se da predmet spora ili proturječja treba *deklarirati* kao dijalektičku suprotnost, i tako dignuti na stupanj dijalektike čak ono što je po sebi trivijalno. Takva deklaracija dijalektike, odnosno insistiranje na tome da se pod svaku cijenu traže i pronalaze

dijalektičke formule tamo gdje ih doista nema, karakteristika je ovog dogmatski projiciranog mišljenja, koje uopće ne razlikuje nivoe predmeta. Kao duhovima gonjena svijest, znanost bi trebala samo »pronalaziti dijalektičke zakone«, pri čemu se pod dijalektikom podrazumijeva jedino i samo izričaj poznatih, od Hegela preuzetih formulacija iz *Nauke o biću*, odnosno *Znanosti logike*.

Treba primijetiti da se ta tendencija najviše ispoljila u oblasti didaktike. Naime, klasični didaktički principi, kao epistemološki temelj edukativnog polja i znanstveno osvjedočenje njegovog postojanja, ostaju u svim sadržajima zvaničnih kompendijuma, u većini, onakvi kakvi su dati tokom razvoja same pedagoške misli, od njenih početaka pa do danas. Zajedno sa razvijanom sviješću o odgoju i obrazovanju razvijala se i autonomnost edukativne znanosti kao poseban znanstveni predmet.

U spoju dijamata i pedagogije dolazi ne toliko do potrebe valorizacije epistemološkog smisla didaktičkih načela koliko do njihove reinterpretacije u duhu dijalektičkih zakona. U stvari, to su deklaracije o saobraznosti didaktike i dijalektike: želi se pokazati kako je i edukativno područje skroz-naskroz ispunjeno dijalektičkim tkivom, i da na tom području osobito izrazito djeluju dijalektički zakoni. Ali utvrđivanje tih zakonitosti svodi se na goli izričaj da nešto na neki način pripada ili dijalektičkom pojmu ili klasicima, kao, na primjer, ova rečenica iz jednog udžbenika pedagogije: »Između mnogih klasifikacija nauka najprihvatljiviju klasifikaciju dao je F. Engels ... on je svrstao nauke po predmetu njihova proučavanja, tj. kojim se oblikom gibanja materije bave.« Ovdje se zapaža težnja da se nađe saobraznost između sadržaja pedagoške teorije i nekog izričaja koji bi garantirao da se i polje edukacije može smjestiti u marksizam, sasvim nepotrebno i potpuno van konteksta. Dogmatizam, naime, nije razlikovao doslovnu tvrdnju od kreacije. Za njega nema posredovanja među povijesno različitim tvorbama, on ne poznaje put izvoda, kretanje mišljenja, iako stalno o njemu govori, priziva sve dijalektičke kategorije kretanja, proturječja i negacije. Sam, međutim, to ne čini, ne primjenjuje u mišljenju nijedan postulat kojega zagovara. Krajnji rezultat ovog prizivanja duha dijalektike, a bez stvarnog njenog prisustva u mišljenju, jest falsifikat i dijalektike i sadržaja na koji se odnosi. Konačno, sve završava u konfuziji potpunog nerazumijevanja predmeta o kojem je riječ.

Tako je jedan od opsesivnih izričaja dogmatske pedagogije pojam prakse. Za nju taj pojam, kao za sve prave antidijalektičare, spada u gnoseologiju, odnosno spoznajnu teoriju, pa je ona za njih od najvećeg značenja. O odnosu teorije i prakse nalazimo najviše apsurdnih, netočnih, falsificiranih i, sa stanovišta znanosti filozofije, posebno pak samog historijskog materijalizma, sasvim neukih i primitivnih refleksija. Tako u jednom udžbeniku pedagogije piše: »Sa spoznajno-teorijskog gledišta praksa je kriterij istine. Međutim, treba jasno reći da nije svaka praksa kriterij

istine i da ne može biti predmet proučavanja, jer postoji i loša praksa, pogubna i štetna. Takva praksa ne može biti predmet proučavanja i istraživanja.« Kao što se vidi, dogmatičar posjeduje nadkriterij istine, i — veliku »gadljivost«.

Ono do čega je dogmatizam dotjerao jednostavno se zove glupost, koju treba da štite autoriteti izvorâ iz kojih su pojmovi i kategorije preuzeti za jednu sasvim neznanstvenu upotrebu, za praznu ideologiju. Uvijek je stupidija njezin konačni rezultat i, na kraju krajeva, pokazuje se u onoj figuri koju više nikakve maske ne mogu pokriti.

Kritika dogmatičkog uticaja na području znanosti odgoja i obrazovanja nije se pojavila u sistematskom obliku, što je sigurno jedan od razloga izvjesnog zastoja u daljem napretku istraživačke, to jest znanstveno-kreativne djelatnosti, koja bi upravo iz onto-antropološke i idejne pozadine historijskog materijalizma dobila osnov svog procvata. Naglasili smo da je upravo u njegovom antropološkom sadržaju već dat nacrt istraživanja čovjeka i njegovih mogućnosti. Dogmatički koncept taj sadržaj uopće ne poznaje. On se, u stvari, kreće marginalnim, predmetno nepripadajućim temama, vrteći se u krugu izričaja, čime nužno dolazi do smiješnih kontradikcija, koje već same po sebi srozavaju ugled i ozbiljnost teorije edukacije i odgoja.

Što je uzrok da je upravo ovo teorijsko područje pretrpjelo najjači, a, reklo bi se, i najdugotrajniji dogmatski uticaj? Premda bi ova tema tražila posebno razmatranje, čini se da se mogu postaviti dvije glavne teze koje bi to objasnile.

Dogmatizam je, u osnovi, predmarksistička, primitivizirana varijanta građanskog načina razumijevanja čovjeka, svijeta i povijesti. Iako je od marksizma ili, ako se hoće, od historijskog materijalizma to građansko mišljenje preuzelo rječnik, nije preuzelo mišljenje i ostaje u oprekama građanskog svijeta rada iz kojeg je nesposobno vidjeti onu temeljnu bit Marxovog djela.

Što se tiče odgojno-obrazovnog područja, ono je po sebi shvaćeno građanski, kao gola funkcija rada, i zato sve opsesije oko praktičnosti i funkcionalnosti tog područja dobivaju mističku, a ne znanstvenu konotaciju. Edukativno područje je dijalektika znanosti-rada, ali je dogmatika zavedena ideološkom igrom građanske svijesti (koje bi se, da može, i lomačama htjela osloboditi), pa je vlastita nemoć sprečava da zapazi onu opreku na kojoj se uspostavila, jer se bez istinskog revolucionarnog obrata ne može osloboditi ni vlastite opreke ni granica.

Mitologija znanosti je ta, u biti građanski shvaćena bit čovjeka i svijeta. U jednom udžbeniku pedagogije, a to ne bismo inače nigdje drugdje mogli naći, stoji ova patetična emfaza: »Nauka ne može odgajati u zlu«(!)

Jedan drugi pretpostavljeni uzrok uticaja dogmatizma na pedagošku teoriju, najkraće rečeno, odnosi se na gubitak vla-

stitog predmeta. A on se izgubio, rastvorio u ideologiji, što znači da je bez ikakvog, doista didaktičkog posredovanja izvedbe idejnosti, ostao samo plakat.

Stvoriti novu pedagogiju znači ponovo istraživati čovjeka. U tom smislu znači, u stvari, razvijati jednu sistematsku antropologiju u kojoj edukativno-odgojna teorija ima središnje mjesto. Pedagogija, prije svega didaktika, mora doživjeti onu renesansu koja će kritički, iz temelja marksističke antropologije, preispitati didaktičke principe primjerene stvaranju novog tipa ljudskog bića, kao što je to na samom početku učinila građanska misao, imajući pred sobom nastanak novoga vijeka.

Historijski materijalizam već je u osnovi jedan takav nacrt za onaj vijek u kojem se ostvaruje novo, već iz naše perspektive sagledivo biće humaniteta.

Zeki Bejtulahu

Institucionalne osnove finansiranja nerazvijenih republika i SAP Kosovo

Uspostavljanje uravnoteženog razvoja između pojedinih regiona u uslovima različite materijalne osnove veoma je složeno društveno-ekonomsko pitanje. Pravilno usmeravanje takvog razvoja u našoj višenacionalnoj zajednici zahteva politiku razvoja koja u bitnim postavkama ostaje dugoročno neizmenjena.

Regionalne ekonomske disproporcije unutar svake zemlje gotovo su zakonito i normalno stanje. Njihovo prevazilaženje pripada posebnom delokrugu ekonomske politike koja u savremenom svetu predstavlja veoma značajan faktor unutrašnje ekonomske snage i opšte stabilnosti određene zemlje. Razume se, ambicije u pogledu uspostavljanja ravnomernog razvoja nisu podjednako motivisane. One su konceptualno izvedene iz opštih društveno-ekonomskih zakonitosti datog sistema. Istina, ravnomerna razvojna politika u krajnjem ishodu ima za pretpostavku naglašenu ekonomsku dimenziju, kroz koju se reflektuju brojne funkcije interesa i težnji jednog društva. Zbog toga nije jednak pristup, i otuda nisu jednaki ni efekti politike ravnomernog razvoja. U uslovima

kapitalističkih produkcionih odnosa takva razvojna komponenta može se brže ili sporije, dugoročnije ili kratkoročnije ostvarivati, zavisno od uslova proizvodnje i ekspanzije kapitala. Ipak, taj proces nije jednostavno objasniti. Jednu njegovu dimenziju čini jak pritisak organizovanih društvenih snaga za uspostavljanje pravednijih ekonomskih odnosa i postizanje veće socijalne pravde, čak i nezavisno od interesa kapitala.

U socijalističkom društvu ravnomerniji društveno-ekonomski razvoj je značajan faktor njegovog daljeg napretka i afirmacije. Zbog toga se u razvojnoj politici jedne zemlje socijalističkog sistema ovom kompleksu posvećuje značajna pažnja. Međutim, uspešnost ekonomske usmerenosti u regionalnom razvoju je relativna stvar. Istina, gotovo su kod svake zemlje efekti očigledni, ali nisu svuda toliko snažni da bi se i temeljnije izmenili pravci razvoja pojedinih područja unutar zemlje.

Od oslobođenja, tokom više od tri decenije, Jugoslavija je postavila krupne ciljeve svom socijalističkom razvoju. Među njima je jedan od najprioritetnijih — ravnomerniji regionalni razvoj. Smanjivanje razlika u stepenu ekonomske razvijenosti logična je posledica uspostavljanja socijalističkih produkcionih odnosa koji su utvrđeni kao jedan od ciljeva klasne borbe jugoslovenskih naroda. U narodnooslobodilačkom ratu ti principi su bili putokaz našim narodima i narodnostima u borbi protiv okupatora i klasnog neprijatelja. Bratstvo i jedinstvo, ekonomska i politička ravnopravnost, sloboda i ukupni razvoj — kao načela zajedničke borbe naroda Jugoslavije — ostaju trajna opredeljenja. Ti principi obogaćuju se razvojem socijalističkog samoupravljanja i porastom opštedruštvenog bogatstva Jugoslavije.

Ciljevi društveno-političkih opredeljenja

Osnove jugoslovenskog puta razvoja i izgradnje zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti, uz ravnomerni ekonomski razvoj, utvrđene su opredeljenjima Komunističke partije Jugoslavije.[1] Posle oslobođenja nije bilo teško razraditi osnovne konture tekuće i buduće politike ravnomernog razvoja, pri čemu je brže podizanje ekonomske osnove područja sa nasleđenom teškom zaostalošću postalo veoma akutno pitanje. Razrešavanje tog problema predstav-

---

[1] »Komunistička partija Jugoslavije mogla je s takvim uspjehom razvijati oružanu borbu zbog toga što u političkoj liniji KPJ nije bilo nikakvog kolebanja u toku cijelog rata, što je KPJ dala narodima Jugoslavije perspektivu za budućnost: a) u pitanju organizacije narodnih odbora kao osnove buduće državne organizacije; b) u pitanju odnosa između naroda Jugoslavije, to jest u nacionalnom pitanju i c) u pitanju rješavanja socijalnih, kulturnih, ekonomskih i svih drugih problema« (Josip Broz Tito, Politički izvještaj na Petom kongre su KPJ).

lja, u suštini, jedan od najbitnijih ciljeva političkog sistema socijalističke Jugoslavije.

Pri utemeljivanju skladne politike razvoja polazilo se od dugoročnih programa opšteg društveno-ekonomskog napretka cele zemlje. Kako je bilo mnoštvo zahteva za opštim društveno-ekonomskim razvojem i kako je Jugoslavija posle rata bila suočena s brojnim teškoćama, ekonomski programi razvoja nisu svuda mogli da steknu primat. Pojedina područja su u određenim sektorima privrede krenula putem bržeg razvoja. Druga, pak, svoj ukupan ekonomski rast ostvarivala su sporijim tempom. Otuda je već prvih posleratnih godina nastala izvesna polarizacija koja se vremenom još više potencirala. Sa porastom privredne snage Jugoslavije određene ekonomske zakonitosti reprodukovanja materijalnih dobara učinile su da proces opšteg napretka na pojedinim područjima dobije ustaljeni smer. Kod drugih je takav razvojni proces vremenom pokazivao tendencije usporavanja ranijih pozitivnih trendova ili zadržavanja prvobitnih karakteristika sporijeg razvoja.

I pored teškoća, osnovno opredeljenje — da se smanjuju razlike u stepenu ekonomske razvijenosti — stalno se isticalo, u svim etapama. Načela političke osnove sistema uvek su dobijala nove impulse doslednosti i efikasnosti, prvenstveno politikom usmeravanja akumulacije ili, drugačije rečeno — preraspodele nacionalnog dohotka. Opšta tendencija bila je i ostala, kao što je drug Tito često naglašavao, očuvanje tekovina revolucije, politička i ekonomska ravnopravnost i očuvanje slobode i nezavisnosti socijalističke Jugoslavije. Pri tom se uvek polazilo od potrebe da se obezbede preduslovi ukupnog bržeg razvoja zemlje, u kojoj je, zbog različitog nivoa razvijenosti pojedinih područja, brži razvoj nerazvijenih regiona posebno težak i složen problem.

Obezbediti uravnotežen razvoj svih područja zemlje, uz dejstvo ekonomskih zakonitosti i odgovarajuću preraspodelu dohotka usmeravajućom politikom razvoja, bio je najsloženiji poduhvat, koji je naše društvo ostvarivalo u proteklom periodu. U početku, petogodišnjim i godišnjim planovima razvoja, uvažavanjem prvenstvenog interesa celog društva, težilo se ka investicionoj izgradnji i u manje razvijenim regionima. Nije se, ipak, mogao dati prioritet usklađivanju regionalne strukture razvoja. Ali redovno je isticao značaj ekonomske ravnomernosti u razvoju kao bitnog faktora nacionalne ravnopravnosti, kojoj su podređeni i ciljevi plana. Pri tom nije uzimana u obzir uvek samo prednost brzih i potpunih, ekonomski merljivih efekata, uz podsticanje materijalne osnove društvenog razvoja već i izgradnja infrastrukture itd.

Na Sedmom kongresu SKJ, odnosno u Programu SKJ koji je Kongres usvojio, neposredno je razrađena generalna platforma opštih političkih opredeljenja o ukupnom razvoju društva i ravnomernom razvoju zemlje, pri čemu je potvrđena neophodna potre-

ba: »da se politička i pravna ravnopravnost naroda Jugoslavije postepeno dopuni i ekonomskom ravnopravnošću«[2].

Opšta društvena podrška ubrzanom razvoju manje razvijenih republika i SAP Kosovo rezultira iz stalne brige SKJ i lično druga Tita. Taj zahtev je dosledno naglašavan kao politički bitan u svim važnim dokumentima SKJ i drugih društveno-političkih organizacija. Od njih je i potekla veoma bogata aktivnost i materijalna podrška, kojom se postepeno poboljšavaju uslovi privređivanja na nedovoljno razvijenim područjima.

U određenim etapama ubrzanog ukupnog razvoja Jugoslavije ispoljavalo se sve bogatstvo oblika u ostvarivanju utvrđene politike i potvrđivanju ranije zauzetih stavova o institucionalnom i materijalnom podsticanju razvoja manje razvijenih područja.[3] Kao rezultat tih opredeljenja usvajane su odluke kojima se preraspodelom nacionalnog dohotka obezbeđuje veći obim alokacije sredstava na nedovoljno razvijenim područjima, a u skladu sa povećanim materijalnim bogatstvom zemlje. Uostalom, na tome se zasnivaju i krupni ciljevi kojima teži naše društvo u svom razvoju, sa svim činiocima ravnopravnosti, solidarnosti i uzajamnosti.

Razvijanjem i neposrednom afirmacijom socijalističkog samoupravljanja dinamizirane su političke osnove organske povezanosti opšteg razvoja sa ravnomernim, to jest ubrzanim razvojem manje razvijenih područja putem »postepenog i efikasnog uklanjanja bitnih razlika u razvijenosti materijalne baze naših naroda«[4].

Uz dalje zadržavanje politike materijalnog podsticanja ukupnog razvoja i funkcionalno osposobljavanje postojećeg sistema u nedovoljno razvijenim područjima, uporedo se razvijaju i šire novi oblici aktivnosti, sve bogatijim i svestrano razvijanim samoupravnim dogovaranjem i sporazumevanjem. Pretpostavka budućeg razvoja je sve aktivnija uloga udruženog rada u raspolaganju dohotkom. Uz stabilne funkcionalne osnove priticanja kreditnih sredstava za brže materijalno osposobljavanje privrede manje razvijenih područja, da pojača stepen sopstvenog reprodukovanja akumulacije — intenzivno samoupravno udruživanje rada i sredstava

---

[2] *Program Saveza komunista Jugoslavije.*

[3] Daljoj izgradnji sistema podsticajne politike bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i Autonomne Pokrajine Kosovo prethodila su obimna istraživanja, utvrđeni su konkretni oblici i konkretizovani pravci buduće politike razvoja, koje je Savez komunista svojom inicijativom postavio u smislu preduzimanja šire aktivnosti. Stoga su u institucionalizaciji privrednog sistema uklonjene moguće dileme i eventualni nesporazumi. Na to upućuju gotovo svi dokumenti SKJ, a naročito rezolucije kongresa SKJ, referati i lične inicijative druga Tita pokretane u okviru njegove plodne političke aktivnosti.

[4] Iz rezolucije Osmog kongresa o narednim zadacima Saveza komunista Jugoslavije.

dobija sve veći značaj. Zapravo, to je u interesu svih. Time je objedinjeno više ciljeva: povećanje neposredne odgovornosti radnih ljudi; uspostavljanje višeg stepena društvene podele rada; preuzimanje obaveza i prava u pogledu dela ekonomskog interesa i rizika i određivanja programa zajedničkog razvoja proizvodnje, kao i utvrđivanje pravila ponašanja na tržištu u skladu sa normama socijalističkog morala. Neposredna uzročna veza i implicitna funkcija tako složenih odnosa pojednostavnjuje se jedinstvenim ciljevima zajedničke politike razvoja, građene na uzajamnom ekonomskom interesu i principima solidarnosti, u čemu prevagu dobijaju pre svega ekonomski interesi zasnovani na jedinstvenom delovanju sistema i odgovarajuće ponašanje ekonomskih subjekata na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu.

Na Jedanaestom kongresu SKJ ponovo je istaknuta potreba energičnog angažovanja komunista u ostvarivanju strateških ciljeva razvoja, a u rezoluciji Kongresa, između ostalog, postavlja se zadatak: »jačanje materijalne osnove i drugih uslova ravnopravnosti... svih naroda i narodnosti... i smanjivanje razlika u nivou razvijenosti privredno nedovoljno razvijenih republika, a posebno Autonomne Pokrajine Kosovo u odnosu na prosek zemlje«. U odnosu na prethodni, Deseti kongres SKJ, Jedanaesti kongres je još više potencirao potrebu bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i posebno SAP Kosovo.

Na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu otvorene su, samoupravnim dogovaranjem, nove perspektive za sveobuhvatnu aktivnost udruženog rada. Dalekosežnije povezivanje političkog zadatka sa ekonomskim interesom označava, bez sumnje, novu etapu bržeg napretka jugoslovenskog društva, u čemu brži razvoj manje razvijenih područja i dalje ostaje osnovna briga i obaveza svih radnih ljudi.

Geneza razvoja sistema podsticajne politike[5]

Institucionalni sistem opšte razvojne politike Jugoslavije, i u njenom sklopu bržeg razvoja manje razvijenih područja, uslovljen je političkim opredeljenjima. Naravno, institucionalni sistem nije nastajao istovremeno sa političkim opredeljenjima, zbog samih uslova, odnosno mogućnosti njegovog pravnog i ekonomskog oblikovanja.

---

[5] U ovom tekstu daje se veoma kratak osvrt na osnovne pravne dokumente kojima se uređuje neposredna funkcija finansiranja putem kredita namenjenih privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Međutim, ne treba gubiti iz vida i veoma važne institucionalne akte koji utvrđuju obaveze federacije u obezbeđivanju sredstava za finansiranje društvenih službi i društvenih delatnosti ovih područja, zatim mehanizme i mere dogovorene politike o usmeravanju međunarodnih kredita, deviznih sredstava, sredstava primarne emisije itd.

Institucionalizacija opštih političkih postavki i konkretnih mera razvojne politike vršena je prema potrebama daljeg razvoja društvenog i privrednog sistema. Pri tom se podrazumeva da je privredni sistem — podsistem društvenog sistema, što znači da se politička opredeljenja oslanjaju na društveni sistem i njegova institucionalna sredstva. Privredni sistem, prema tome, ostvaruje neposredne intencije društvenog sistema u uslovljenoj generičkoj vezi političkog, društvenog i privrednog sistema.

Među prvim institucionalnim sredstvima koja politiku razvoja nedovoljno razvijenih područja ističu kao jedan od strateških ciljeva razvoja bez sumnje je Zakon o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Jugoslavije 1947—1951.[6] Isticanje faktora privredne nerazvijenosti i ugrađivanje, kao bitne komponente, ravnomernog razvoja u prvi petogodišnji plan, izražava suštinu politike i suštinu socijalističke izgradnje svake sredine i Jugoslavije kao celine. U kontekstu toga, prvi petogodišnji plan je izraz pravilnog pristupa nacionalnom pitanju — bratstvu i jedinstvu naroda i narodnosti i njihovoj ravnopravnosti. Otuda se i u konkretizaciji privrednog plana razvoja insistira na uspostavljanju materijalne osnove opštedruštvene, političke i ekonomske ravnopravnosti. Takvim opredeljenjem prožeti su ciljevi prvog i narednih društvenih privrednih planova razvoja zemlje, sve do »Osnova zajedničke politike dugoročnog razvoja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije do 1985. godine«, čiji su ciljevi konkretizovani u »Društvenom planu razvoja Jugoslavije 1976—1980. godine«.

Ustavno normiranje opštedruštvene obaveze bržeg razvoja manje razvijenih područja dobilo je praktičnu potvrdu u odluci da ostvarivanje ovog zadatka ostaje u nadležnosti federacije kao izraz volje svih radnih ljudi Jugoslavije »za obezbeđivanje normalnog privrednog razvitka i za pomoć nedovoljno razvijenim krajevima zemlje«.[7] Ovo opredeljenje je ugrađeno u kasnije ustave SFRJ i u sve zakone i pravne akte koji se odnose na sprovođenje utvrđene politike društveno-ekonomskog razvoja.

Daljom dogradnjom institucionalnog sistema društveno-ekonomskog razvoja razrađeni su i metodi finansiranja privredno nedovoljno razvijenih područja. Polazeći od dostignutog stepena ukupnog društveno-ekonomskog razvoja i socijalističkog samo-

---

[6] U članu 4. ovog zakona zapisano je: »Već u dvogodišnjem periodu obnove narodi čija je privreda zaostala uverili su se u pomoć koju im pruža zajednica, da bi se što pre savladala njihova zaostalost, da bi se što pre otklonile razlike neravnopravnog razvitka privrednog i kulturnog života pojedinih naroda. Pomoć koju država kao celina pruža privredno manje razvijenim narodnim republikama, u cilju da se likvidira njihova zaostalost, donosi neposredne koristi i razvijenim republikama i jača celu zajednicu.«

[7] Ustav SFRJ — Ustavni zakon od 13. januara 1953, sa svim izmenama i dopunama.

upravljanja, u Ustavu SFRJ od 1963. godine[8] su dalje razrađena načela razvojne politike ravnomernijeg društveno-ekonomskog rasta zemlje, i u njemu se posebno naglašava neophodnost bržeg razvoja manje razvijenih delova zemlje.

Brži razvoj manje razvijenih područja, koji pretpostavlja materijalne i druge sistemske podsticaje, u odredbama Ustava je dobio zaokruženu formu i sadržinu. Pored toga što se materijalna obaveza dalje razrađuje kao obaveza federacije, predviđeno je i obrazovanje posebnog fonda federacije u cilju ispunjavanja ove funkcije.[9] U okviru sprovođenja ustavnih odredbi 1965. godine je donet Zakon o fondu federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva i, paralelno s njim, zakoni koji regulišu kriterijume i izvore stalnih sredstava fonda.[10]

Sledeći verificirani ustavni osnov posebne podsticajne politike prema nedovoljno razvijenim područjima, Savezna skupština je usvojila brojne zakone koji su obezbeđivali dalje sprovođenje utvrđene politike u planskom razdoblju od 1971. do 1975. godine. Na temelju njih prošireni su, dobrim delom, okviri podsticajnih mera.

Ustavom iz 1974. godine uspostavljen je kontinuitet institucionalnog sistema i proširen je domen podsticajne politike, odnosno sistemsko-ekonomskih mera. Pored zadržavanja institucije fonda federacije i obaveze da se »uređuje i obezbeđuje kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina«,[11] kao pravo i dužnost federacije, novi Ustav otvorio je mogućnost jačeg uticaja udruženog rada na udruživanje sredstava i rada i na uspostavljanje razvijenijih oblika zajedničkih ulaganja sredstava radnih organizacija iz razvijenih u nedovoljno razvijena područja.

Zakon o udruženom radu, donet 1976. godine, pored institucije samoupravnog dogovaranja u funkciji opšteg društvenog i

---

[8] »... radi ostvarivanja materijalne osnove ravnopravnosti naroda Jugoslavije, društvena zajednica u opštem interesu posvećuje posebnu pažnju bržem razvitku proizvodnih snaga u privredno nedovoljno razvijenim republikama i krajevima i u tu svrhu obezbeđuje potrebna sredstva i preduzima druge mere« (*Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije sa ustavnim amandmanima*).

[9] Isto, član 122, stav 3. i član 123.

[10] Zakon o fondu federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva; Zakon o republikama i pokrajinama čiji će se privredni razvoj kreditirati iz sredstava fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva; Zakon o stalnim sredstvima fonda federacije za kreditiranje privrednog razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i krajeva.

[11] Određivanje, odnosno obrazovanje fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo regulisano je članom 258, stav 1, 2. i 3; članom 279, stav 6. i članom 286. tačka 2. Ustava.

privrednog razvoja, omogućuje još neposrednije, razvijenije i šire oblike samoupravnog uređivanja odnosâ u udruženom radu, kao i ekonomskog povezivanja privrede razvijenih i manje razvijenih republika i autonomnih pokrajina.

U duhu novog Ustava doneti su odgovarajući zakoni, kojima se na višem, organizovanijem i funkcionalnijem nivou regulišu osnove rada fonda federacije i njegovi materijalni izvori, posredstvom kojih se kreditira brži razvoj privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

»Osnove zajedničke politike dugoročnog razvoja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije do 1985. godine« predstavljaju svojevrsnu institucionalno-plansku projekciju društveno-ekonomskih potreba i programa razvoja. U tom dokumentu su najšire obrađeni ciljevi, funkcije i sredstva za podsticanje bržeg razvoja manje razvijenih republika i SAP Kosovo.[12] Na ovim osnovama razrađeno je funkcionisanje mehanizma za obezbeđivanje sredstava iz kojih se finansira razvoj manje razvijenih područja za planski period 1976—1980. godine, a shodno smernicama dogovorene politike razvoja u Društvenom planu razvoja Jugoslavije za ovo petogodišnje razdoblje.

Dugoročne ekonomske mere

Politika neposredne materijalne podrške naporima radnih ljudi nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, u funkciji bržeg podizanja ekonomske snage ovih područja, predstavlja posebno poglavlje dosledne razvojne politike Jugoslavije u celokupnoj njenoj posleratnoj izgradnji. Premda je odmah posle oslobođenja prilikom koncipiranja prvog petogodišnjeg plana jedan od osnovnih ciljeva bio uspostavljanje ravnoteže u ravnomernom privrednom razvoju svih delova zemlje, nije postignut jednak razvoj proizvodnih snaga. Pokazalo se da je za jedan takav složen poduhvat bilo neophodno potrebno optimalno delovanje spoljnih i unutrašnjih faktora razvoja. Takve pretpostavke, i kada bi teorijski bile uspostavljene, u punoj harmoniji, ne bi mogle obezbediti besprekorno delovanje jedinstvenih razvojnih faktora, s jednakim

[12] U ovom dokumentu je posebno istaknuta potreba smanjivanja razlika u stepenu razvijenosti između nedovoljno razvijenih i razvijenih republika i pokrajina. Naglašeni su faktori privredne strukture, zbog pretežnog učešća baznih grana, na manje razvijenom području. Konstatuje se nepovoljno delovanje pojedinih delova privrednog sistema i disparitetnih cena i preporučuje iznalaženje rešenja za ravnomerniji regionalni razvoj. Posebno interesovanje ispoljeno je za brži razvoj Kosova, zatim za stabilno funkcionisanje sredstava fonda federacije, obezbeđivanje budžetskih dopunskih sredstava i značajnog učešća inostranih kredita za brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i Autonomne Pokrajine Kosovo.

intenzitetom. Pod jačim ili slabijim uticajem nasleđenih strukturnih razlika, i u novonastalim uslovima koji su diktirali zadovoljavanje trenutnih i dugoročnih potreba opšte izgradnje i ukupnog ekonomskog rasta, nametnulo se brže, sporije i čak delimično stagnantno razvijanje materijalne baze jednih u odnosu na druge krajeve zemlje.[13]

Različit intenzitet regionalnog razvoja u posleratnom periodu moguće je iz sadašnje perspektive egzaktno sagledati. Svakako, reperkusije takvog kretanja su se ispoljavale u stalnom produbljivanju razlika u stepenu privredne i, delimično, socijalno-društvene razvijenosti između pojedinih širih ili užih područja. Međutim, uzroci takvog razvoja su veoma složeni, pa bi svaka delimična analiza stvorila pogrešan utisak. Nemamo nameru ni pretenzije da ulazimo u ovaj problem, ali želimo da skrenemo pažnju na kompleksnost opštih odnosa koji su postojali na početku razvoja i na složenost jednog, tako reći, objektivnog stanja. Čvorni problem, između ostalih faktora, bio je u tome što je zbog potreba brze industrijalizacije bilo neophodno potrebno aktiviranje raspoloživih sirovina lociranih pretežno na području nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Prevashodna briga društvene zajednice da politička ravnopravnost postepeno i sve više dobija materijalnu osnovu praktično je oživotvorena već u Prvom petogodišnjem planu razvitka narodne privrede FNR Jugoslavije 1947—1951. i u planovima razvitka narodne privrede narodnih republika. Različitim centralnim izvorima finansiranja investicione izgradnje i nadoknađivanjem nedostajućih sredstava za neophodne društvene delatnosti republika i, delimično, pokrajina, finansiran je ubrzani razvoj nedovoljno razvijenih područja. Investicioni fondovi i garantovane investicije dali su snažan podsticaj ostvarivanju razvojnih programa privredne i opšte izgradnje ovih područja.

Fond federacije od osnivanja, odnosno od samog početka delovanja (1966. godine) postao je najsigurniji i značajan izvor sredstava kojima se finansira, odnosno kreditira brži razvoj nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Ne menjajući osnovno strategijsko opredeljenje o prevazilaženju razlika u stepenu ekonomske razvijenosti postupno su obogaćivani metodi materijalne participacije, uporedo sa uspostavljanjem organizovanijih oblika društvene reprodukcije, na osnovama socijalističkog samoupravljanja. A sve veći rast društvenog bogatstva zemlje, ostvaren u svakoj novoj etapi razvoja, omogućavao je da se problem ravnomernog razvoja zemlje sve doslednije rešava.

Koliko god je u prvim godinama socijalističke izgradnje podrška podizanju materijalne osnove nedovoljno razvijenih područja

---

[13] Kosovo je, na primer, do 1957. godine imalo relativno stagnantni trend razvoja, odnosno jačanja materijalne baze.

smatrana u izvesnom smislu kao pomoć, ali ne u vidu poklona,[14] uvek je bilo jasno da je takav razvoj neophodnost bržeg napretka cele zemlje. Konkretne mere i praktični rezultati u sprovođenju politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo potvrdili su, u svakom slučaju, višestruku korist koju je celokupna jugoslovenska zajednica imala od bržeg razvoja nerazvijenih područja, kako u pogledu jačanja ekonomske osnove samoupravljanja tako i u pogledu bržeg razvoja socijalističkih društvenih odnosa.

U ekonomskoj teoriji u pogledu takvih opredeljenja, moglo bi se reći, nije bilo ozbiljnih dilema. Ako su se one i javljale u pojedinim trenucima, više su bile izraz usredsređivanja pažnje na determinaciju pojedinih faktora, da bi oni dobili naglašeniji karakter. Tako su efikasnost uloženih sredstava, odnosno faktor demografskog rasta, ponekad jednostrano posmatrani kao uzrok, a ne kao posledica. Ipak, dominantno je stanovište o potrebi alokacije dela akumulacije u funkciji bržeg privrednog i opšteg napretka ovih područja. [15]

Osposobljavanje privrede nedovoljno razvijenih područja za konkurentnost, uključivanje u društvenu podelu rada i efikasnost, koja se shvata kao optimalan spoj svih relevantnih komponenti koje, kao rezultat, daju dohodak i sve veću akumulaciju — pretpostavlja snažnu ekonomsku ekspanziju. Ako se analizira stepen ekonomske razvijenosti na kojem su se ova područja nalazila posle oslobođenja, i uporedi sa stepenom koji su danas dostigla, očigledno je da su već savladane najteže etape na putu ostvarivanja tog istorijskog cilja.

Različiti nivoi materijalne reprodukcije, kao izraz razvijenosti materijalnih i nematerijalnih faktora ekonomskog i socijalnog razvoja, pojačavaju heterogenost strukturnih odnosa u regionalnom

---

[14] Drug Tito je na to često ukazivao. »I ovom prilikom htio bih da kažem da pomoć zajednice nije poklon. Ona se vraća i čitava Jugoslavija imaće od toga koristi. Prema tome, pomoć nije poklon u onom smislu kako bi neki htjeli da prikažu, već potreba i interes i naš i čitave zajednice« (iz govora druga Tita političkom aktivu Kosova 1967. godine).

[15] »Međutim, ubrzaniji razvitak nerazvijenih, odnosno nedovoljno razvijenih područja, ponekad se pogrešno tretira kao davanje ekonomske pomoći nerazvijenim regionima, drugim rečima, kao da društvo u celini podnosi žrtve u prilog bržeg razvitka onih delova koje je kapitalizam ostavio u nasleđe kao nedovoljno razvijene. Ako se, da opet ponovimo, na regionalni razvoj gleda kao na najbolje teritorijalno spajanje proizvodnih faktora u okvirima čitave jedne zemlje, tada na duži rok ne može nikad postojati ekonomska pomoć, jer samo značenje »pomoć« je takvo da krije u sebi nešto što je gubitak za nekog, koji on podnosi u korist nekog drugog« (Vidi: R. Stojanović, »O potrebi potpunijeg uključivanja regionalnog aspekta pri planiranju dugoročnog razvoja«, referat na savetovanju u organizaciji Naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije 1962. godine, u zborniku *Problemi privrednog razvoja*, Savez ekonomista Jugoslavije, Beograd, 1962, str. 62).

razvoju. Stoga u pogledu reprodukcije ekonomskih dobara manje razvijene republike i SAP Kosovo, u većoj ili manjoj meri, imaju manje mogućnosti nego razvijenije republike i Pokrajina Vojvodina. Relativno veće bogatstvo u prirodnim izvorima nedovoljno razvijenih, prvenstveno u rudama, predstavlja, na izvestan način, i olakšavajući i otežavajući faktor u zahtevima i potrebama razvoja. Takvo stanje ima i poseban značaj za opšti privredni razvoj Jugoslavije.

Priroda i stepen razvijenosti, nedovoljno izgrađena privredna infrastruktura, stepen organizovanosti, tehničke opremljenosti privrednih organizacija, izgrađenost sistema informacija, položaj na tržištu, osposobljenost radne snage, organska povezanost proizvodnje i tržišta i ostalih materijalnih i nematerijalnih faktora — predstavljaju jednu karakteristiku razvojnog kompleksa. Drugu čini stepen osposobljenosti za iskorišćavanje sopstvenih prirodnih izvora — sirovina. Treću, bez sumnje, predstavlja opredeljenost u proizvodnji za pretežno iskorišćavanje postojećih sirovina, a naročito rudnih bogatstava. Četvrtu karakteristiku čini uzročna veza između pomenuta tri kompleksa, što, u krajnjoj liniji, ima za rezultat osposobljenost privrede za brže reprodukovanje i njen položaj u privrednom sistemu. Posebno dejstvo u ovom spletu uzroka i posledica ima usmeravajuća funkcija privrednog sistema s instrumentima tekuće politike — dugoročna strategija razvoja.

Nedovoljna izgrađenost privrede i infrastrukture i niža produktivnost društvenog rada na nerazvijenim područjima očito utiču na to da se ne ostvaruje zamišljeni jednaki položaj proizvođača na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Istina, nedovoljno razvijene republike u sadašnjoj fazi razvoja znatnim delom su se već primakle ovoj jednakosti, jer prelaze u višu fazu proizvodnje, viši stepen njene finalne obrade. Otuda privreda u njima nije toliko snažno pogođena dejstvom mera privrednog sistema, sistemom cena, položajem u spoljnoekonomskim odnosima i sličnim, kao što je bila u bliskoj prošlosti, jer su one uspele da donekle poboljšaju strukturne odnose reprodukcije. Iako se ne može reći da su svi problemi rešeni, oni su znatno ublaženi, dok Pokrajina Kosovo tu prvu fazu nije još prošla, jer struktura njene privrede još zaostaje za onom u manje razvijenim republikama.

Prema tome, u uslovima delovanja jedinstvenog privrednog sistema i jedinstvenog tržišta stvarni položaj proizvođača u svim sredinama nije istovetan. To je i razumljivo, s obzirom na različit stepen razvijenosti određenih područja i radnih organizacija.

Zajednička politika, s druge strane, određenim ekonomskim merama deluje u pravcu približavanja uslova privređivanja, razume se, u okvirima pojedinih ekonomskih mehanizama i materijalnih participacija. Tendencija ka uspostavljanju međusobne ravnoteže različitih faktora privređivanja u nedovoljno razvijenim republikama i Pokrajini Kosovo neprekidno je podržavana merama jedinstvene, odnosno zajedničke ekonomske politike sa jugoslovenskog nivoa, to jest federacije.

Obezbeđivanje finansijskih kredita pod povoljnijim uslovima

Obezbeđivanje određenih izvora sredstava pod povoljnijim uslovima za participiranje u finansiranju privredne izgradnje i društvene aktivnosti nedovoljno razvijenih područja predstavlja stalnu brigu naše društvene zajednice. Kao poseban kompleks privrednog sistema, ova politika je evoluirala u metodima i sredstvima, ali je zadržavala sadržinu osnovne funkcije i obogaćivala se obimom sredstava i drugih mehanizama podsticanja ukupnog razvoja. Sredstva koja se usmeravaju sa nivoa federacije daju se pod povoljnijim uslovima i služe za finansiranje investicione izgradnje privrede i obezbeđivanje učešća u finansiranju društvenih službi i društvenih delatnosti privredno nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo.

Sredstva fonda federacije, od osnivanja, 1966. godine, pa sve do najnovijeg vremena ispunjavaju funkciju ranijih centralnih fondova u participiranju u finansiranju privrednog razvoja nedovoljno razvijenih područja. Kako je raslo opšte društveno bogatstvo zemlje, ova sredstva su povećavana relativno i apsolutno. Posmatrano po periodima, sredstva su formirana, i to: 1966—1970. godine — 1,85%; 1971—1975. godine — 1,94% i 1976—1980. godine — 1,97% od ostvarene mase društvenog proizvoda društvene privrede. U prvom razdoblju, to jest 1966—1970, izdvojena, odnosno angažovana sredstva od oko 9 milijardi dinara korišćena su bez obaveze vraćanja. Zapravo, ovi krediti, namenjeni privrednom razvoju, naknadno su transformisani u trajne izvore sredstava udruženog rada. Zatim, od 1971. do kraja 1978. formirano je i plasirano oko 60 milijardi dinara kredita pod vrlo povoljnim uslovima. Ova sredstva neposredno su namenjena privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Treba istaći da su prilikom koncipiranja srednjoročnih planova izvršene određene korekcije u raspodeli sredstava u tom smislu da je povećano učešće Kosova, donošenjem posebnih mera za brži razvoj Pokrajine.[16]

Činjenica je da krediti što se odobravaju preko institucije fonda federacije predstavljaju jedan od osnovnih izvora finansiranja privrednog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Istovremeno, kao inicijalna sredstva u drugim izvorima,

[16] Učešće nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo u sredstvima fonda federacije:

	1966—1970.	1971—1975.	1976—1980.
Bosna i Hercegovina	30,70	32,40	30,55
Crna Gora	13,10	11,40	10,78
Makedonija	26,20	22,90	21,56
Kosovo	30,00	33,30	37,11

ona obezbeđuju nedostajući deo sopstvenog učešća u međunarodnim kreditima, bankarskim i ostalim izvorima. To ukazuje na funkciju koju fond ima u finansiranju privrednih investicija na nedovoljno razvijenim područjima. Uz to, ovaj izvor sredstava se pokazao veoma sigurnim, stabilnim i redovnim. Ilustracije radi iznosimo da ta sredstva od 1971. do 1975. godine u ukupnim privrednim investicijama Jugoslavije čine 9,35%, a u nedovoljno razvijenim republikama i SAP Kosovo 32,47%, odnosno Bosni i Hercegovini 22,14%; Crnoj Gori 33,53%; Makedoniji 30,10% i Kosovu 70,78%.

Obimnijem kreditiranju pod povoljnijim uslovima, radi bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, doprinosi i stalno relativno rastuće učešće zajmova koje Jugoslavija dobija od Međunarodne banke za obnovu i razvoj. Do kraja 1977. godine uspostavljen je istovetan odnos između razvijenijih i nedovoljno razvijenih republika i Kosova, odnosno u ukupnoj masi angažovanih sredstava neznatno je povećano učešće ovih drugih. Tako u njima nedovoljno razvijena područja učestvuju sa 49,9%. U okviru njih najveće učešće ima Bosna i Hercegovina sa 18,7%, zatim slede: Makedonija sa 11,0%, Kosovo sa 10,8% i Crna Gora sa 9,4%.

Ostali inostrani finansijski i robni krediti takođe doprinose povećavanju relativnog učešća nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Ipak, kod ovih područja ova sredstva se češće angažuju za aktiviranje rudnih sirovina, što znači da su usmerena na razvoj prioritetnih privrednih oblasti: bazne industrije, energetike i proizvodnje hrane.

Politika razvoja manje razvijenih područja računa i na sve razvijenije i šire povezivanje organizacija udruženog rada. Udruživanje rada i sredstava i zajednička ulaganja, inicirani Ustavom i Zakonom o udruženom radu, u proteklom razdoblju nisu dostigli prognozirani i očekivani nivo. I ponuđene beneficije, kao stimulativni faktor u planiranim okvirima, nisu se pokazale dovoljne za pojačano angažovanje sredstava udruženog rada iz razvijenijih područja u privrednom razvoju nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Razlozi ovoj pojavi nisu do sada dublje proučavani, ali bi svakako bilo potrebno da se utvrde uzroci nedovoljnog povezivanja rada i sredstava na širem jugoslovenskom prostoru.

Neodvojiva je povezanost privrednog i društvenog razvoja, pa se sredstvima iz budžeta federacije stalno finansira razvoj društvenih službi i društvenih delatnosti u manje razvijenim republikama i SAP Kosovo. Zahvaljujući ovim participacijama, može se sa sigurnošću konstatovati da je u ovim područjima postignut snažan društveni napredak. Štaviše, u njima je, u većoj ili manjoj meri, društveni razvoj dostigao viši stepen od privrednog. U stvari, nedostajući deo sredstava za opšti društveni razvoj, koji nedovoljno razvijena privreda nije mogla obezbediti, dobijen je iz budžeta federacije. Sa manjim ili većim oscilacijama u različitim periodima, ove participacije čine: u Bosni i Hercegovini oko 9% ukupnih

sredstava i oko 50% sredstava iz budžeta; u Makedoniji oko 10% ukupnih sredstava i oko 48% iz budžeta; u Crnoj Gori oko 20% ukupnih sredstava i oko 70% iz budžeta; i na Kosovu oko 35% ukupnih sredstava i 87% iz budžeta.

Umesto zaključka

Ova analiza koja ima ograničene pretenzije ipak omogućuje da se učine određene konstatacije i stekne realna predstava o naporima jugoslovenskog društva u usmeravanju društveno-ekonomskog razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo. Pre svega, nameće se zaključak da je reč o vrlo složenom kompleksu razvojne politike Jugoslavije. Na sve to deluju ekonomski i društveni faktori. Oni se prepliću sa nizom merljivih i nemerljivih elemenata materijalne i nematerijalne prirode.

Dosledna politika nacionalne, političke i ekonomske ravnopravnosti dala je velike rezultate. Oni predstavljaju snažan činilac jugoslovenskog zajedništva i afirmacije politike usklađenijeg regionalnog razvoja. To je bilo moguće postići pravilnim izborom puteva socijalističke izgradnje i posebnom brigom posvećenom ravnomernom razvoju, u čemu su nedovoljno razvijene republike i SAP Kosovo uvek uživale poseban tretman i pažnju zajednice.

Celina ukupnog razvoja, prema tome, učinila je da se prevlada nasleđena zaostalost, naravno, negde više, a ponegde manje. Međutim, oseća se izvestan raskorak između društveno-političkih opredeljenja i institucionalnog sistema, odnosno ekonomskih mera koje su ih pratile. Razlozi leže u tome što brojni faktori i reperkusije sistema finansiranja proširene reprodukcije izazivaju različite odnose, koji uslovljavaju manje efekte u privredno nedovoljno razvijenim područjima. Na primer, posebna izdvajanja, radi nadoknađivanja nedovoljno ostvarene akumulacije, nisu mogla dati uvek prave efekte jer nisu delovale i određene prateće mere privrednog sistema, cene, subvencije, spoljnotrgovinska razmena, zaštita domaće proizvodnje i slično.

Relativno sporo prevazilaženje nepovoljne privredne strukture nedovoljno razvijenih područja presudno utiče na njihov brži napredak, pre svega u smislu zaokruživanja proizvodnog procesa i ovladavanja višim fazama proizvodnje.

Udruživanje rada i sredstava i brže uspostavljanje samoupravnih dogovornih odnosa, u funkciji razvoja nedovoljno razvijenih republika i SAP Kosovo, do sada su, praktično, imali ograničeni domet. Ako se zna da na tim osnovama gradimo budućnost, daljim porastom opšteg društvenog bogatstva i intenzivnijim samoupravnim dogovaranjem biće obezbeđeni veći efekti i u ostvarivanju politike bržeg razvoja nedovoljno razvijenih područja.

Dušan Pirec

Neki aspekti reforme međunarodnog monetarnog sistema i zemlje u razvoju

»Sve iluzije monetarnog sistema potiču otuda što se na novcu ne vidi da predstavlja društveni produkcioni odnos, istina u obliku neke prirodne stvari a s određenim osobinama«

(Marx).

Međunarodni monetarni problemi odslikavaju, na sebi svojstven način, ekonomske, a time i političke probleme sveta. Otuda od odgovarajuće ocene tih zbivanja i njihovog verovatnog razvoja zavisi u dobroj meri i istorijska ocena datog »trenutka«. Ti problemi traže i teorijsko osmišljavanje i eksplikaciju prakse. Pogotovo što je proces izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka neodvojiv od reformisanja njegove monetarne komponente.[1]

---

[1] U Ekonomskoj deklaraciji, usvojenoj na Petoj konferenciji nesvrstanih na vrhu u Kolombu, istaknuto je da novi međunarodni monetarni poredak treba »da eliminiše dominantnu ulogu međuna-

No, budući da smo ipak prostorom ograničeni, u našem izlaganju biće reči o nekim pitanjima koja su u kontekstu reforme međunarodnog monetarnog sistema (to jest šta je u toj oblasti dosad urađeno i da nije to možda urađeno, pre svega, u interesu razvijenih zemalja).

Pogled na proces rastakanja Bretonvudskog sistema

1. Šta danas karakteriše međunarodne monetarne odnose?

Prvo, više ne postoji neko obavezno zajedničko merilo međunarodne vrednosti nacionalnih novčanih jedinica.[2] Stoga svaka zemlja može menjati paritet svoje valute kad god to nađe za shodno. Time je legalizovan sistem fluktuirajućih valuta, nezavisno od toga da li su (ili nisu) ograničene marže oscilacija kurseva, pa i nezavisno od toga što svaka zemlja članica treba da sarađuje sa Fondom i drugim članicama »u cilju obezbeđenja urednih kursnih aranžmana« (D. Đurić-Bijelić).[3] Na taj način su, u stvari, srušena dva osnovna potporna zida Bretonvudskog sporazuma.

Drugo, raspad postojećih valutnih grupacija i formiranje novih.[4] Teku, naime, dva međusobno uslovljena procesa: dok nacionalne monetarne vlasti, s jedne strane, imaju *via facti* odrešene ruke u oblasti valutne politike, te iste zemlje preduzimaju, istovremeno, s druge strane, ozbiljne korake za formiranje monetarnih unija u okviru kojih treba da bude obezbeđena znatno veća međusobna monetarna disciplina no u samoj celini.

Treće, naporedo sa procesom omekšavanja funte sterlinga i dolara jačaju novi centri ekonomske moći u svetu (EEZ i Japan); porastao je i ekonomski značaj nekih zemalja u razvoju (pre svega, zemlje OPEC-a), a ojačana je i politička uloga zemalja u razvoju u svetu.

Četvrto, proces internacionalizacije proizvodnje podsticao je i proces internacionalizacije kapitala, ali i proces jačanja protivsila.

---

rodnih valuta u odnosu na međunarodne rezerve, da obezbedi paritet u odlučivanju između zemalja u razvoju i razvijenih zemalja, da spreči dominaciju u odlučivanju bilo koje zemlje pojedinačno i poveže stvaranje likvidnosti i finansiranje razvoja« (Ekonomska deklaracija, glava V, pod 5c).

[2] To ne znači, naravno, da se sporazumno (dakle, ne i obavezno) ne može utvrditi neko zajedničko merilo (bilo SPV, ili određen broj valuta, ili nešto treće).

[3] Izvršni direktori Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) prihvatili su, aprila 1977, dokument kojim je propisana procedura nadzora nad politikom deviznih kurseva. Pri tom je naglašena i obaveza zemalja članica da će izbegavati manipulisanje deviznim kursevima. Ali, kako to utvrditi?

[4] Posle drugog svetskog rata u svetu je bilo šest valutnih grupacija sličnog tipa (sterlinška, dolarska, francuskog franka, portugalskog eskuda, španske pezete i holandskog guldena).

Peto, dolar je još najznačajnije sredstvo plaćanja i sredstvo deviznih rezervi u svetu, uprkos neprekidnom obezvređivanju, pa i uprkos tome što dolar nije više, formalno uzev, rezervna valuta otkako je ukinuta pretvorljivost dolara u zlato.[5] To je, po meni, danas osnovna protivrečnost u međunarodnim monetarnim odnosima (to jest između dolara kao međunarodnog sredstva plaćanja i procesa erodiranja uloge te zemlje u međunarodnim ekonomskim odnosima).

Upravo nas sve to i vraća na istorijat pitanja.

2. Prvi svetski rat ostavio je teške posledice na polju međunarodne razmene i finansiranja, pogotovo u Evropi (galopirajuća inflacija u zemljama koje su izgubile rat, sa svim svojim implikacijama na međunarodnom planu). Autoregulativni mehanizam zlatnog standarda (zlatne tačke, eskontna stopa), pak, nije mogao da osigura i ravnotežu sistema i da prebrodi posledice rata.[6]

I, da bi otklonile mogućnosti monetarnog haosa nalik na onaj posle prvog svetskog rata, zemlje koalicije zaključile su, pred kraj rata, Bretonvudski sporazum (1944), inače (delom) i kompromis između dva koncepta (Keynesovog i Whiteovog).[7] Tim sporazumom postavljeni su temelji posleratnog međunarodnog monetarnog sistema.[8] Sistem se karakterisao dominantnim mestom SAD i većom fleksibilnošću (to jest bez neposrednog potčinjavanja ekonomske politike zahtevima spoljnoekonomske stabilnosti) no što

---

[5] U razdoblju 1950—1968. godine povećala se masa dolara u deviznim rezervama monetarnih vlasti na oko 14 milijardi dolara, zahvaljujući platnobilansnom deficitu SAD (E. Bernstein, *Future of International Reserve Assets,* u: *The Future of the International Monetary System,* Leyden, 1970, str. 107—108).

[6] Vidi J. Flere, *Mednarodna finančna politika,* Cankarjeva založba, Ljubljana, 1965, str. 17—35; Đ. Račić, *Nauka o novcu,* Zagreb, 1954, str. 191—283; P. Einzig, *The History of Foreign Exchange,* Macmillan Co, London, 1962, str. 235—242, 250—257, 285—293; P. Turot, *Le Fond monétaire international,* Les éditions de l'épargne, Paris, 1966, str. 7—10; Saymon Harris, *Exchange Depreciation the Theory and the History, 1931—1935,* Cambridge, Mass, 1936; P. Einzig, *Finance and Politics,* Macmillan Co, London, 1933, str. 53. i dalje; League of Nations, *The International Currency Experience,* Princeton Univ. Press, 1944. i druge.

[7] Keynesov plan je inspirisao svojevremeno Evropsku platnu uniju, a danas — diskusiju o reorganizaciji Međunarodnog monetarnog fonda (Triffinov predlog), pa i diskusije u okviru zemalja SEV-a. Postavlja se pitanje: ne pokazuju li protekle godine da je svet nastavio da oscilira između jedne i druge koncepcije?

[8] Bretonvudski sporazum je, u stvari, kompromis između rigidnog zlatnog standarda, koji je uglavnom dominirao do velike krize i valutnog nereda fluktuirajućih kurseva, i konkurentski motivisanih devalvacija. Međunarodni monetarni fond, kao organ za sprovođenje tog sistema, odobravao je zemljama članicama neku vrstu kredita radi prebrođavanja kratkoročnih platnobilansnih teškoća, usaglašavao ekonomske politike i odobravao promene valutnih pariteta u slučaju fundamentalnih neravnoteža u platnom bilansu. Od 1969. godine MMF kreira i specijalna prava vučenja (SPV).

je to bio slučaj u vreme zlatnog važenja. Istina, veća fleksibilnost nije bila samo preimućstvo sistema nego i njegov nedostatak.[9]

Taj sistem podsticao je, nekih petnaestak godina, ekspanziju spoljnotrgovinske razmene i proizvodnje. Ali u tom razdoblju istovremeno teče i proces pomeranja odnosa snaga, i u samoj celini i u delovima celine.[10] Relativno je oslabljena ekonomska (a time i politička) uloga SAD u svetskim relacijama, a ojačana Zapadne Evrope, Japana i zemalja SEV-a, kao što je porasla i politička (a time i ekonomska) uloga nesvrstanih zemalja i drugih zemalja u razvoju. Usled toga je i sistem gubio svoj gravitacioni oslonac. Međutim, praksa SAD (pa i međunarodna praksa) bila je, i pored toga, dugo vremena protiv prilagođavanja promenjenim odnosima u svetu, bilo usklađivanjem pariteta dolara bilo preduzimanjem mera za odbranu pariteta.[11] Doduše, Statut Međunarodnog monetarnog fonda nije stajao tome na putu, ali nije ni obavezivao SAD.[12] Tako je Bretonvudski sistem, zamišljen kao simetričan, postao u praksi asimetričan.

I što je duže potrajao Bretonvudski sistem, sve se više zaoštravala protivrečnost između bitnih određenja sistema (slobodna cirkulacija sredstava plaćanja u međunarodnom prometu, stabilnost kurseva i uticaj spoljnoekonomskih kretanja na unutrašnji ekonomski razvoj) i promenjenih odnosa u svetu. Jer, dok je u sistemu zlatnog važenja postojala tesna međuzavisnost svetskog novca i sredstava plaćanja u unutrašnjem prometu (čime je obezbeđena međuuslovljenost unutrašnjeg i spoljnog ekonomskog kretanja, i obrnuto), dotle je funkcionisanje Bretonvudskog sistema devizno-zlatnog važenja uslovljeno kako mogućnošću konvertovanja domaćeg novca u druge valute (pa i u zlato) tako i stabilnošću pariteta. Čim su, pak, ta dva ugaona kamena sistema izbijena, na sceni je počeo da dominira (i apsolutno i relativno) fiducijarni novac kao sredstvo međunarodnih plaćanja (nezavisno od

---

[9] Proces prilagođavanja nije bio više automatski, zbog čega su deficitarne i suficitarne zemlje godinama mogle odlagati prilagođavanje, što su često i činile (P. Bareau, *The Future of the International Monetary System: Summary and Conclusions*, H. Bosman and F. Altin von Gensen, eds., A. W. Sijtshoff, Leyden, 1970, str. 165—172).

[10] SAD su zabeležile prvi platni deficit već 1950. godine (W. Wisely, *A Tool of Power. The Political History of Money*, J. Wikey and Sons, New York, 1977, str. 183. i dalje).

[11] Samo je dolar (u prvo vreme i funta) bio pretvorljiv u zlato u Bretonvudskom sistemu. Time je određeno i mesto dolara u interventnom sistemu. To je, istovremeno, stvaralo i iluzije o nepromenljivosti valutnih pariteta. Time je sistem, zapravo, sprečavao pravovremeno prilagođavanje međusobnog pariteta valuta, kao što je i otežao (ako ne i onemogućavao) izmenu pariteta između dolara i drugih valuta koja ne bi bila linearnog i jednoznačnog karaktera.

[12] Jedina zemlja koja nije intervenisala na deviznim tržištima bile su SAD. Druge zemlje preuzele su na sebe ulogu zaštite dolara time što je devizna arbitraža tih zemalja podržavala i dalje dominantnu ulogu dolara u svetu, iako je to sve manje bilo u skladu sa ekonomskim interesima tih zemalja (što nije slučaj sa političkim).

toga da li taj paranovac uzima na sebe obličje dolara ili SPV ili nešto treće) koje je definisano pravnim aktom države, a ne nekim objektivnim merilima. To znači, u stvari, da njegovo kreiranje (pretežno) zavisi od unutrašnjih ekonomskih (pa i političkih) ciljeva jedne ili više zemalja. Stoga se može govoriti o protivrečnosti Bretonvudskog sistema (bilo modifikovanog ili ne) sa realnošću savremenog sveta, pa i o tome da se, na izgled, iza pukih tehničkih problema (novčani znakovi, prilagođavanje pariteta i drugo) kriju duboke protivrečnosti i međuzavisnosti, kako unutar pojedinih delova celine tako i između delova i celine, a samim tim i u samoj celini.[13]

3. Dosadašnji međunarodni monetarni sistem, pa ni inovacije sistema nisu mogle stati na put monetarnim krizama, sve češćim i sve težim, kao što nisu sprečile ni kretanje špekulativnog kapitala, ni koliku-toliku stabilnost intervalutarnih kurseva. Otuda je razumljivo zašto su zemlje nastojale da se zaštite (u najvećoj mogućoj meri) od nepovoljnih impulsa sa strane na njihova osnovna unutrašnja ekonomsko-politička opredeljenja. To, naravno, nije moglo ostati bez efekta na druge zemlje. Upravo stoga, a polazeći pri tom od geneze i evolucije međunarodnih ekonomskih odnosa (pa i njihove oštrine), možda bi se moglo reći da sadašnja ekonomska situacija podseća, po mnogo čemu, na onu u prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek, kada je izvoz kapitala pre nego izvoz roba doveo i do borbe za novu podelu sveta i do imperijalizma. Otuda i pitanje: koje mogućnosti danas stoje na raspolaganju razvijenim zemljama za izlazak iz protivrečnosti između kapitalu imanentne ekspanzije međunarodnih kredita i stanja u međunarodnim ekonomskim odnosima. Jer, dok nagla ekspanzija kapitala u zemlje u razvoju (pa i zemlje SEV-a) sprečava pogoršavanje svetske recesije, dotle ta ista ekspanzija istovremeno stavlja pod znak pitanja celinu datog međunarodnog finansijskog sistema, s obzirom na sve teže mogućnosti zemalja da odgovore svojim obavezama na klasičan način. Stoga se može pretpostaviti, imajući na umu dosadašnji razvoj tog sistema i odnos snaga u svetu, da će doći do jačanja međunarodnih institucija, ali i do bujanja regionalnih monetarnih i finansijskih tržišta, kao dveju pojava međusobno protivrečnih, ali i komplementarnih. Ako je već tako, onda ne bismo uopšte smeli da prihvatimo poimanje reforme kao neke dugoročno usmerene međunarodne aktivnosti, već pre kao dublji zahvat u same dominantne odnose u svetu.[14]

---

[13] Neki autori (na primer, P. Einzig, *A Textbook on Foreign Exchange*, Macmillan, London, 1965, str. 110. i dalje) prave veštačku razliku između tehničkih uzroka kretanja deviznih kurseva i fundamentalnih uzroka.

[14] Ima autora koji daju prednost poboljšanjima u okviru postojećeg sistema. (Primera radi, R. Russell, *Multilateral Surveillance Consultation, and the Adjustment Process*, u: *The Future of the International Monetary System*, H. Bosman and F. Alting von Gensen, eds., Sijtshoff, Leyden, 1970. i drugi.)

Reforma međunarodnog monetarnog sistema i zemlje u razvoju

1. Pitanje reforme Bretonvudskog međunarodnog monetarnog sistema pokrenuto je, prvi put, u prvoj polovini šezdesetih godina, a zaoštreno posle 1968, usled teškoća u međunarodnim plaćanjima i razvijenih i nerazvijenih zemalja.[15] Ali, dok su razvijene zemlje strahovale da postojeći instrumenti plaćanja (pre svega, dolar) možda neće obezbediti ni potrebnu stabilnost međuvalutnih pariteta ni odgovarajući porast sredstava plaćanja, dotle su se nerazvijene zemlje sve više suočavale sa činjenicom da je ustrojstvo Bretonvudskog sistema u skladu samo sa interesima razvijenih zemalja, nezavisno od ovih ili onih inovacija. Tako su već pre 1969. godine uvedeni, naime, u praksu međunarodnih monetarnih odnosa instrumenti čiji je zadatak bio ne samo apsorpcija viška dolara, ne bi li se odložio pad njegovog kursa, nego i povećanje međunarodne likvidnosti. Korisnici toga bile su, opet, razvijene zemlje. Ovde je, naime, reč o »swap arrangments« (poslovi u kojima svaka strana istovremeno ugovara prometnu prodaju svoje valute i terminsku kupovinu), o Roosa-bonovima (emisija obveznica ili certifikata američke državne blagajne u nacionalnoj valuti zemlje upisnice obveznice čiji se rok dospelosti postepeno povećavao sa tri meseca na pet godina u 1971; ovde je, zapravo, posredi kreditiranje SAD od strane drugih razvijenih kapitalističkih zemalja), o stand-by arrangments (kupoprodaja deviza između dve zemlje ostaje otvorena do njihovog efektivnog korišćenja), o formiranju zlatnog pula 1961. godine (neka vrsta stabilizacionog fonda) u koji su sedam razvijenih zapadnih zemalja upisale određene količine zlata, kojima bi se vršile intervencije na tržištu zlata prodajom, odnosno kupovinom zlata. Ovaj pul je ukinut marta 1968. godine, kada je posleratni sistem zlatnodeviznog važenja, zapravo, i prestao da funkcioniše.

Najzad, ni prvi (1969) ni drugi amandman (1976) na Statut Međunarodnog monetarnog fonda nisu uticali na poboljšanje položaja zemalja u razvoju u međunarodnom sistemu plaćanja.

Valja, doduše, istaći da je Međunarodni monetarni fond preduzimao, počev od 1963. godine, određene mere radi poboljšanja eksternog položaja zemalja u razvoju. Te mere nisu bile samo opšteg karaktera, kao, na primer, povećanje kvota (time se ipak minimalno poboljšava situacija nerazvijenih zemalja zbog kriterijuma po kojima se kvote određuju i prava koja donosi visina kvota), već i u vidu takozvanih olakšica (»facilities«). Naime, Međunarodni monetarni fond je znatno proširio (pogotovo od 1974) svoje funkcije posrednika u oblasti finansijske i kreditne aktiv-

---

[15] V. Glišić, *Međunarodni monetarni i platni odnosi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1972, str. 122; R. Solomon, *The International Monetary System, 1945—1976*, Harper and Row, New York, 1977, str. 236. i dalje, a i drugi.

nosti. »Oil Facility« i »Supplementary Financing Facility« sadrže u sebi nove vidove posredovanja; »Trust fund«, dobijen prodajom zlata MMF, namenjen je kreditnoj aktivnosti Fonda; »Compensatory Financing Facility« i »Extended Facility« čine, isto tako, vid proširenja polja kreditnih operacija Fonda. Ti novi vidovi aktivnosti Fonda ukazuju ne samo na znatno proširenje njegove aktivnosti nego i na odvajanje od njegove ranije prakse.[16] Time se, istina, donekle izašlo u susret zahtevima zemalja u razvoju, ali ne i na način koji bi doprineo sužavanju jaza između razvijenih i nerazvijenih zemalja. Cilj tih mera bio je ipak, pre svega, podsticanje tražnje razvijenih zemalja. Teško se, naime, može pretpostaviti da bi se sužavanje tražnje nerazvijenih zemalja moglo kompenzovati, i u obimu i u strukturi, povećanom razmenom u okviru samih razvijenih kapitalističkih zemalja, odnosno na relaciji kapitalističke zemlje — socijalističke zemlje.

2. Promene u 1971. godini, kada su SAD jednostrano ukinule konvertibilnost dolara u zlato, dovele su, prvo, do prestrojavanja svih valutnih pariteta (Smitsonijanski sporazum), zatim i do napuštanja institucije pariteta valuta (pa i do drugog amandmana), mada je dolar i dalje zadržao dominantnu ulogu kao međunarodno sredstvo plaćanja i u monetarnim rezervama, pa i ostao široko prihvaćen novčani znak. Ali, šta to znači?

a) Da pogledamo, pre svega, šta znači nekonvertibilnost dominantne valute. Pre svega, ako je neka valuta nekonvertibilna, onda ništa ne stoji na putu njenoj emisiji unutar zemlje. To je još u redu. Međutim, ako druge zemlje prihvate taj novac kao platežno sredstvo, monetarne vlasti neke druge (ili drugih) zemlje suočavaju se sa alternativom: ili da emituju svoj novac u protuvrednosti te inostrane valute, ili da ga ne prihvataju kao međunarodno sredstvo plaćanja. U prvom slučaju data zemlja bi i dalje primala tu valutu (sa ili bez ikakvog ograničenja), što znači da bi morala da emituje, saglasno prilivu inostranog novca, nacionalni novac na unutrašnje tržište.[17] U drugom slučaju mora se pronaći neki drugi međunarodni medijum, ili uspostaviti klirinški odnosi sa zemljom čija valuta služi kao platežno sredstvo. I dok prva solucija sužava polje mogućnosti datoj zemlji da utiče na vlastitu ekonomsku politiku, dotle ova druga sužava polje ekspanziji spoljnotrgovinske razmene.

b) Postavlja se i pitanje da li fleksibilni kursevi mogu uopšte obezbediti platnobilansnu ravnotežu kada se zna da devizni kursevi nisu nikada toliko fluktuirali kao u sistemu upravljanih

---

[16] U. A. Scaperlanda, *The MMF: An Emerging Central Bank*, Kyrlos, vol. 31, fasc. 4, 1978, str. 679—690.

[17] Valja, istina, pri tom istaći da se, upravo zbog toga, može pretpostaviti, umesto sadašnje dominantne valute u svetu, određena slojevitost valuta, a time i slojevitost monetarnih sistema.

fluktuirajućih kurseva.[18] Stoga bismo se mogli zapitati da li (možda) fluktuacije valuta ne ukazuju na rasplet u razvitku međunarodnih monetarnih odnosa? Pogotovo što ni platnobilansni problemi većine zemalja nisu rešeni proširenjem »swap arrangements«, ni prodajom zlata iz američkog trezora, pa ni drugim zahvatima na toj liniji. Očigledno, rešenje problema trebalo bi tražiti negde drugde, ako se već ne može naći u ovim ili onim palijativnim merama, zasnovanim na klasičnom pristupu problemima i klasičnom načinu njihovog rešavanja.

No stoji ipak empirijska činjenica da su uvedeni fluktuirajući kursevi i izvršena detronizacija zlata, iako teorijska misao, uglavnom, smatra (to je slučaj i sa istorijskim iskustvima) da se na taj način samo podstiče nestabilnost u međunarodnim ekonomskim odnosima, sa svim pratećim implikacijama.[19] Štaviše, sve zemlje se, manje-više, zalažu za uspostavljanje stabilnih, ali i prilagodljivih kurseva (očevidno, čisti eufemizam) jer se, u uslovima fluktuirajućih kurseva, teško može pretpostaviti neki dovoljno efikasan sistem kontrole emisije međunarodnih sredstava plaćanja, pa i stabilnost sistema u celini.[20] Stoga se i postavljaju mnoga praktična i teorijska pitanja, kao: da li fluktuiranje kurseva povećava efikasnost domaće monetarne i fiskalne politike? Može li se domaća privreda zaštititi od poremećaja u zemljama sa kojima data zemlja održava ekonomske i političke odnose? Itd.

3. Međunarodni monetarni fond ima, kao što je poznato, zadatak da kreditira zemlje kad im ponestanu međunarodna platežna sredstva, pomažući tako rešavanju privremenih (prolaznih) platnobilansnih problema. Znači, logika Bretonvudskog sistema počivala je na premisi o neophodnosti održavanja privredne stabilnosti i uravnoteženog razvoja unutarekonomskih i spoljnoekonomskih kretanja, i to kako u delu celine tako i u samoj celini.

I zemlje u razvoju mogu kupovati u te svrhe konvertibilnu valutu za svoju nacionalnu valutu, ali na tačno propisan način i do precizno određene visine. Međutim, to je daleko od dovoljnog.[21]

---

[18] Ima naučnih poslenika koji smatraju da se fluktuirajućim kursevima mogu vezati ruke špekulativnom kapitalu.

[19] Korichi Homeda, *A Strategic Analysis of Monetary Interdependance,* »Journal of Political Economy«, vol. 84, 4, 1976, str. 677; R. Solomon, *The International Monetary System, 1945—1976,* Harper and Row, New York, 1977, str. 267. i dalje; Konferencija Grupe »77« u Limi, 1971; Izveštaj izvršnih direktora MMF (1972) itd.

[20] Prema nekim rezultatima, fluktuirajući kursevi nisu dovoljna brana za zaštitu od potresa na spoljnjem planu (P. Kennen, *New View of Exchange Rates and Old View of Policy,* »American Economic Review«, May, 1978, str. 3985).

[21] Tako, primera radi, nerazvijene zemlje su mogle 1970. da koriste sredstva Fonda najviše do 41% od iznosa ukupno mogućih korišćenja odnosnih sredstava, a razvijene zemlje 52,5%. Ili 44,5% zemalja u razvoju nije raspolagalo, u to vreme, pravom automatskog vučenja, a od razvijenih zemalja samo 14%. Rezervne pozicije razvijenih ze-

Pogotovo što zemlje u razvoju imaju neuporedivo težu platnobilansnu situaciju od razvijenih zemalja (stoga je njihova politika i podložna vrlo izrazitim uvoznim restrikcijama). Činjenica je, naime, da su valutni krediti zemljama u razvoju i mali po obimu i kratkoročni po svojoj prirodi. Stoga nisu ni mogli olakšati platnobilansne teškoće zemalja u razvoju. To je i bio jedan od razloga što pravila Međunarodnog monetarnog fonda nisu uopšte mogla biti okvir za rešavanje platnobilansnih teškoća zemalja u razvoju.[22] U uslovima nediverzifikovane strukture proizvodnje i prometa, pri znatno izdiferenciranom karakteru ekonomskih odnosa sa bivšim metropolama (pa i drugim razvijenim kapitalističkim zemljama), u uslovima kada su zemljama potrebni znatni krediti iz inostranstva (koje, opet, mogu dobiti samo u razvijenim kapitalističkim zemljama ili, i to znatno manje, od socijalističkih zemalja), pri malim deviznim i zlatnim rezervama — problem uravnoteženja spoljnotrgovinske razmene zemalja u razvoju ostaje ne samo glavni problem današnjeg sveta nego i podstiče, u stvari, reprodukciju postojeće međunarodne podele rada.

Neki aspekti daljeg reformisanja međunarodnog monetarnog sistema

1. Empirijski je proverena činjenica da se teškoće plaćanja zemalja u razvoju ne mogu rešavati na dosad uobičajen način zato što ne proističu iz kratkoročnog karaktera. Njihovo pravo izvorište ne može se pronaći ukoliko se ne povezuju sa problemima ekonomskog razvoja. Otuda se one mogu rešavati samo ukoliko je njihovo kratkoročno rešavanje istovremeno i dugoročno. To, opet, pretpostavlja dokidanje formalne jednakosti svih zemalja. Međutim, i Bretonvudski sistem i sadašnji nešto modifikovani sistem ukazuju upravo na takav tretman svih zemalja. Istina, valja istaći da se priznaje i prihvata (neretko) u međunarodnim finansijskim krugovima (ali samo verbalno) da zemlje u razvoju ne bi trebalo tretirati u međunarodnim monetarnim odnosima na način koji bi bio u potpunosti identičan onome na koji se tretiraju razvijene zemlje. Jer platnobilansne teškoće zemalja u razvoju razlikuju se, i po spoljnoekonomskoj i po unutarekonomskoj komponenti, od situacije u kojoj se, manje-više, nalaze razvijene zemlje. Ali, da li razvijene zemlje mogu na to pristati bez opasnosti po njihovu spoljnoekonomsku, pa i po unutarekonomsku ravno-

---

malja dostizale su oko 40% od iznosa njihove kvote, a nerazvijenih samo 12% (V. Glišić, *Međunarodni monetarni i platni odnosi*, str. 281).

Rezervna pozicija jedne zemlje kod MMF pruža datoj zemlji mogućnost automatskog odobrenja kredita. Rezervna pozicija čini, inače, zbir neiskorišćenog iznosa zlatne tranše i iznosa nacionalne valute koju je Fond prodao za dolare ili neku drugu konvertibilnu valutu.

[22] V. Glišić, isto, str. 281.

težu? Pogotovo što ni u teoriji ni u praksi kapitalističkih zemalja ne postoji jedinstven stav.[23]

2. Da vidimo od čega bi trebalo poći u pristupu reformi međunarodnog monetarnog sistema:

a) Sa stanovišta razvijene zemlje:

— spoljnoekonomska politika je u funkciji politike pune zaposlenosti (dakle, unutrašnjih ekonomsko-političkih ciljeva). To podstiče, u određenim uslovima, inflatorne impulse (puna zaposlenost plus neelastičnost nadnica nadole, plus izdaci na social-overhead capital — to su parametri razvijenih zemalja);

— povećana međuzavisnost sveta dovodi i do osamostaljenosti svetskog tržišta. Jer internacionalizacija proizvodnje, a time i internacionalizacija kapitala i novčanog znaka, deluje ograničavajući na efikasnost ekonomske politike razvijenih zemalja. Na svetskom tržištu se, zapravo, razvija povezanost svih, ali i nepovezanost. Drugim rečima, naporedo sa porastom potreba i svesti o neophodnom usklađivanju sfere ekonomske politike rađaju se i kontrasile tim tendencijama, objektivno uslovljene datošću (u istorijskom smislu reči).

Prema tome, ako se pođe sa stanovišta interesa razvijenih zemalja, ponovno ispitivanje i reformisanje sistema međunarodnih monetarnih odnosa treba da bude usklađeno s premisom pune zaposlenosti, i to tako da se (maksimalno moguće) minimiziraju destabilizirajući efekti na druge zemlje, a time i na samu celinu. To, opet, pretpostavlja međunarodnu saradnju i nadzor nad efikasnošću sistema. Ovde je, očigledno, reč o *contradictio in adjecto*. Jer, ako se pođe od toga da se razvijene zemlje nalaze, po nizu bitnih obeležja, u različitoj situaciji, teško se može pretpostaviti sinhronizacija politike, a time i minimizacija destabilizirajućih efekata.

---

[23] V. Glišić (*Međunarodni monetarni i platni odnosi*, str. 122. i dalje) razvrstava predloge na one koji polaze od izmene postojećeg zlatnodeviznog standarda i na protagoniste ponovnog uvođenja zlatnog standarda (na primer, J. Rueff, M. Heilperin), zatim na one koji su za uvođenje robnog standarda (A. Hart, R. Harrod), one koji zastupaju tezu o stvaranju pravog svetskog novca koji bi kreirala neka svetska emisiona ustanova ili MMF (T. Balogh, R. Triffin i drugi) i na one koji se zalažu samo za određene modifikacije datog sistema (izmene sredstava plaćanja, način njihovog kreiranja i modaliteta njihovog korišćenja, uvođenje fluktuirajućih kurseva i drugo). Neki autori (A. Livšic — V. Motiljev, *Buržuaznie proekti valjutnoj reformi*, »Voprosy ekonomiki«, 10, 1975, str. 118—127, *Denežnoe obraščenie i kredit kapitalističeskih stran*, »Finansije«, Moskva, 1977, str. 236. i dalje) klasifikuju, opet, buržoasku ekonomsku misao o međunarodnoj monetarnoj reformi na nominalistički pristup valutnim problemima (R. Triffin, E. Bernstein, R. Modigliani, M. Stamp, J. Tinberger, N. Kaldor i drugi), neometalistički (R. Rueff, Heilperin), na protagoniste savremene kvantitativne teorije novca (M. Friedman, P. Samuelson, A. Hansen, J. Mead i drugi) i na one koji su za kompromisna rešenja.

b) Sa stanovišta nerazvijene zemlje:

— ekspanzija i razvoj proizvodnih resursa je primarna preokupacija tih zemalja. Stoga treba (u procesu) otklanjati smetnje potpunijem korišćenju resursa, i unutar samih nerazvijenih zemalja i u njihovim spoljnoekonomskim odnosima (usklađivanje spoljnoekonomske aktivnosti sa potrebama rasta, budući da do sada nerazvijenim zemljama nije uspevalo da reše spoljnotrgovinske strukturne probleme koji proističu iz nerazvijenosti);

— opšta rešenja nisu, po pravilu, adekvatna za zemlje u razvoju. Otuda i zahtev za većom asimetrijom u sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa. To je, u stvari, pretpostavka davanja povoljnijih uslova zemljama u razvoju u međunarodnoj podeli rada;

— platnobilansni suficit razvijenih zemalja treba da bude kompenzovan prilivom dugoročnog kapitala u zemlje u razvoju (to će doprineti i razvoju zemalja u razvoju i povećanju tražnje za proizvodima razvijenih zemalja, a time i oživljavanju njihove privrede), a i finansijska sfera treba da se reguliše sa stanovišta dugoročnog razvitka svetskog tržišta (problem Linka, problem zaduženosti zemalja u razvoju, problem uslova pod kojima se odobravaju krediti nerazvijenim zemljama);

— izgradnja ravnopravnih međunarodnih ekonomskih odnosa (pa, prema tome, i ravnopravnijeg međunarodnog monetarnog sistema) treba da se zasniva na sledećem: prvo, spoljnoekonomska politika razvijenih zemalja ne treba da otežava spoljnoekonomsko prilagođavanje i razvoj zemalja u razvoju; drugo, povoljniji tretman nerazvijenih zemalja u međunarodnim monetarnim odnosima; treće, povoljniji trgovinski aranžmani za zemlje u razvoju; četvrto, povećan uticaj zemalja u razvoju na Fond, srazmerno političkoj ulozi tih zemalja u svetu, a ne samo ekonomskoj (to zahteva preispitivanje kvota i drugih instrumenata MMF).

Razvijene zemlje se (u principu), istina, ne protive tome da treba da bude poboljšan položaj zemalja u razvoju u reformisanom međunarodnom monetarnom sistemu. Postavlja se samo pitanje transpozicije sa tog načelnog stava na njegovu konkretizaciju. Naime, one smatraju da međunarodni monetarni sistem ne sme da podstiče inflaciju, zbog čega ne treba popustiti zahtevima u monetarnoj oblasti; dalje, postoje granice mogućih ustupaka zemljama u razvoju; zatim, sistem ne sme da vrši isti pritisak na zemlje sa suficitom i na zemlje s deficitom. Očigledno, konkretizacija načelnog stava o potrebi reformisanja međunarodnog monetarnog sistema je dijametralno suprotna ostvarenju onih pretpostavki od kojih u velikoj meri zavisi i otklanjanje procesa sužavanja jaza u razvijenosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja.

3. Bila bi potrebna, svakako, osmišljena analiza problema i mogućnosti, kako same celine monetarnih odnosa tako i delova celine (i unutar njih i u odnosu na samu celinu). Međutim, kako to zahteva i dosta vremena (pa i više znanja), ograničićemo se

ipak samo na dva vida problema: Aid Link i međusobnu monetarnu saradnju zemalja u razvoju.

1. Finansiranje zemalja u razvoju ne zadovoljava. Otuda i pitanje: da li bi se ono moglo poboljšati korišćenjem finansijskih resursa Međunarodnog monetarnog fonda? Ako je to moguće, da li bi ono bilo u skladu s efikasnim funkcionisanjem sistema?

Da razmotrimo Aid Link kao jedan od mogućih puteva povećanja priliva finansijskih sredstava u zemlje u razvoju.

U odnosu na Aid Link (to jest veza između finansiranja razvoja i kreiranja specijalnih prava vučenja) trebalo bi, svakako, da se šire, pa i svestrano, razmotre efekti i na sam sistem i na zemlje u razvoju, kao i odnos prema drugim alternativnim (ili simultanim) pristupima dodatnog finansiranja zemalja u razvoju. Aid Link se svodi, inače, na sledeće alternativne (ili simultane) solucije:

a) Od svake nove emisije SPV odvajao bi se određeni procenat van kvote ZUR za razvoj zemalja u razvoju. Ta sredstva bi se plasirala bilo preko postojećih međunarodnih organizacija ili neposredno. Preostali deo sredstava raspodeljivao bi se na zemlje članice Fonda u zavisnosti od kvota svake zemlje.

b) Ako bi svaka nova emisija SPV bila distribuirana na sve zemlje članice saglasno njihovim kvotama, onda bi razvijene zemlje trebalo da prenesu međunarodnim organizacijama koje se bave finansiranjem razvoja bilo deo SPV ili devizni ekvivalent u iznosu koji odgovara SPV.

Naravno, dobijanje što potpunije ocene o relativnoj prednosti raznih mogućnosti zahteva odgovarajuću analizu ekonomskih, finansijskih, tehničkih i institucionalnih aspekata problema. To, međutim, nama nije bilo moguće iz objektivnih razloga. Ali, i u jednom i u drugom slučaju, zemlje u razvoju povukle bi veći iznos SPV nego što im pripada po osnovu kvote, bez menjanja (u biti) distribucione formule. To, međutim, ne znači da se ne postavljaju neka pitanja. Na primer:

— Prvo, da li da se rezervna sredstva, koja bi se stavila na raspolaganje zemljama u razvoju iznad njihovih kvota, isplaćuju direktno ili indirektno, preko postojećih međunarodnih institucija, koje bi na taj način proširile svoju aktivnost?[24]

— Drugo, da li je nužna distinkcija između takozvanog organskog Linka, kada bi Međunarodni monetarni fond primenio pravila alokacije (tada specijalna prava vučenja postaju inicijalni

[24] Na sastanku Grupe »77« u Limi (1971) ove zemlje su se zalagale za uspostavljanje veza između SPV i finansiranja razvoja (Link). Međutim, nije postignut sporazum o tome kome treba dodeliti ta sredstva (najnerazvijenije zemlje bile su za IDA, a ostale za regionalne razvojne banke).

izvori kreditiranja IDA ili IBRD),[25] i dobrovoljnog Linka, prema kome bi razvijene zemlje odlučile koji deo specijalnih prava vučenja mogu (direktno ili indirektno) alocirati u svojim nacionalnim valutama zemljama u razvoju preko IDA i IBRD?[26]

— Treće, da li se specijalna prava vučenja mogu slobodno trošiti (takozvani united link) ili razvijene zemlje mogu ograničiti njihovo korišćenje samo na zemlje koje su prihvatile dodatno kreiranje specijalnih prava vučenja (»tied link«).[27]

2. Koncept Aid Link počeo je da se razmatra negde 1958. godine, to jest u doba Stamp plana. Doduše, ovaj koncept bio je (verovatno slučajno) već anticipiran u Keynes planu[28] i u radu M. Kaleckog i E. F. Schumachera.[29] Oni su predlagali da se industrijski razvijenim zemljama pruži mogućnost vučenja bankor, kredita sa posebnog investicionog računa koji bi se formirao u okviru međunarodne klirinške unije, dokazujući pri tom da će to biti efikasna brana od pretpostavljene posleratne deflacije.

Ali, da pogledamo uobičajene argumente *pro* i *contra* Linka.

a) Šta govori u prilog Linku?[30]

— Prvo, međunarodnoj zajednici stoji na raspolaganju, u datim uslovima, mali broj instrumenata posredstvom kojih može poboljšavati distribuciju svetskog dohotka. Stoga se treba koristiti svakom mogućnošću koja se pruža i koja istovremeno ima svoj ekonomski *ratio*, ne toliko i ne samo sa stanovišta datosti već i sutrašnjice. Jedan od tih instrumenata je i »seigneurage« prilikom kreiranja fiducijarnih rezervnih sredstava, naravno, polazeći pri tom od datih činjenica, uslova i mogućnosti raspodele i preraspodele svetskog proizvoda.[31] Ali teoretičari na Zapadu dali

---

[25] R. Triffin, *Gold and the Dollar Crisis*, Yale University Press, New Haven, 1960.

[26] *Summary Proceeding of the Twenty — Third Annuel Meeting of the Board of Governors*, IMF, Washington, 1968; E. Fried, *International Liquidity and Foreign Aid*, »Foreign Affairs«, October, 1969; UNCTAD, *International Monetary and Cooperation for Development*, UN, TD/B/285, October 1965.

[27] T. Scitowsky, *A New Approach to International Liquidity*, »American Economic Review«, December 1966; I. Karlik i drugi.

[28] *Proposals for an International Clearing Union*, H.U.S.O., London, 1943.

[29] *International Clearing and Long — term Lending*, Oxford University Institute of Statistics Bulletin, August 7, 1943.

[30] J. Williamson, *International Liquidity: A Survey*, »The Economic Journal«, September 1973, str. 728. i dalje.

[31] *Seigneurage* kao termin označava razliku koja postoji između prodajne cene nekog novca, odnosno njegove kupovne moći, i troškova proizvodnje tog novca. Taj termin potiče, inače, iz srednjeg veka kada je srednjovekovni vladalac, rezervišući sebi pravo kovanja novca, mogao propisati vrednost novca iznad troškova njegove proizvodnje (to jest po ceni metala i troškovima kovanja). Uostalom, vladaoci i kraljevi su praktikovali depresijaciju novca. To je bilo sredstvo da se povećava prihod od vlastelinstva (to jest seigneurage). Danas se pod tim terminom izražava davanje određene prednosti.

su prevagu, i u teoriji i u praksi, kako kažu, objektiviziranim kriterijumima, i to kratkoročnog karaktera.[32]

— Drugo, neki smatraju da platnobilansni ciljevi razvijenih zemalja ne mogu biti konzistentni sa takvom alokacijom SPV koja ne bi bila u skladu sa datim međunarodnim monetarnim odnosima, iz prostog razloga što bi zemlje u razvoju nastojale da sebi obezbede viškove u tekućem bilansu plaćanja putem dodatnog SPV.[33] Međutim, teško bismo uopšte mogli da prihvatimo ovaj argument, ako ni zbog čega drugog onda stoga što se ne može pretpostaviti da bi nerazvijene zemlje uopšte mogle da ostvare neki višak u tekućem platnom bilansu. Ovde je očigledno reč o pristupu kojim se zanemaruje međuzavisnost kratkog i dugog roka.

— Treće, Aid Link se zasniva na nedovoljnoj svetskoj tražnji. Naime, može se pretpostaviti da bi se globalna svetska tražnja povećala ukoliko bi se rezerve distribuirale na one zemlje koje će ih i potrošiti,[34] pogotovo u uslovima recesije.[35] Na taj način razvijene zemlje ne samo što bi podstakle brži razvoj zemalja u razvoju nego bi oživele i tražnju investicionih dobara, što proizvode upravo razvijene zemlje.

— Četvrto, zemlje u razvoju su u posebno teškom položaju usled strukture njihove privrede i mesta koje imaju u međunarodnoj podeli rada (nestabilnost izvoza i neelastičnost uvoza nadole, visoko zaduženje, nedovoljno poverenje itd.). To traži, samo po sebi, veće prilagođavanje nego što je to slučaj sa razvijenim zemljama. Na taj način bi i svetska efikasnost bila podstaknuta alociranjem novih rezervi, a ne samo prilagođavanjem koje proizlazi iz tržišnih zakonitosti.[36]

b) Jedan broj naučnih poslenika se, međutim, suprotstavlja Aid Linku. Tako, F. Machlup i H. Johnson tvrde da zemlje u razvoju svoj pravi interes treba da traže u dobrom funkcionisanju sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. To, zapravo, znači (po njima) da je dobar onaj sistem koji obeshrabruje uvođenje restriktivnih mera usled platnobilansnog deficita.[37] Na taj će način

---

[32] G. W. Maynard, *Special Drawing Rights and Development Aid,* Oversead Development Council, Washington, D. C., 1972.

[33] R. L. Haan, *Special Drawing Rights and Development,* Stemfert Kroese, Leyden, 1971, str. 99; G. W. Maynard, op. cit.

[34] UNCTAD, *International Monetary Issues and the Developing Countries,* UN, No 66, II, D. 2, 1965.

[35] Polak (vidi *International Reserve: Needs and Avaibiality,* IMF, Washington, 1970, str. 518) smatra da je taj argument ubedljiv, ali samo u uslovima deflacije.

[36] B. Cohen, *Adjustment Costs and the Distribution of New Reserves,* »Princeton Studies in International Finance«, No 18. Princenton, 1966; Markeez u IMF, 1970, str. 104—111.

[37] F. Machlup, *The Cloakroom Rule of International Reserves: Reserve Creation and Resource Transfer,* »Quarterly Journal of Economics«, August 1965; H. Johnson, *International Monetary Reform and the Less Developed Countries,* »Malayan Economic Review«, April 1966.

zemlje u razvoju koristiti svetskom prosperitetu, kao što će i svetski prosperitet koristiti njima.[38] Zar to ne znači, opet, reprodukciju postojeće podele rada?

— Drugi prigovor Aid Linku (i on je opšteg karaktera) zasniva se na tvrdnji da su pomoć razvoju i kreiranje likvidnosti dve sasvim različite stvari.[39] Nema sumnje, ovaj argument je na liniji Bretonvudskog sistema, gde je jasno podvojen kratkoročni od dugoročnog kapitala (to je, rekao bih, jedna od osnovnih protivrečnosti Bretonvudskog sistema). No, da li uopšte postoji protivrečnost između toga dvoga? Jedan od razloga protivrečnosti (to, inače, često ističu protivnici Linka) sastoji se u tome što bi samo osnivanje ovog instituta moglo dovesti do toga da pomoć razvoju postane jednog dana odlučujuća determinanta volumena kreiranja deviznih sredstava, iako protagonisti Linka (UNCTAD 1969) ističu da se teško može pretpostaviti, u datim uslovima, takav razvoj situacije. Štaviše, može se s razlogom pretpostaviti da se takva tendencija dâ blagovremeno sprečiti, čak ako bi ta opasnost postojala naporedo i istovremeno sa opasnošću koja proističe iz varijacija potreba u svetskoj likvidnosti. Jer, zahtev za pomoć bio bi (i u tom slučaju) podvrgnut već postojećoj proceduri, gde dominantnu ulogu ipak imaju upravo razvijene zemlje. Poznate su, uostalom, neizvesnosti koje su povezane sa popunama IDA (UNCTAD 1969). Stoga je, u svakom slučaju, poželjno da se kreiranje rezervi planira na dugi rok.[40]

— Treća primedba (koju, isto tako, neprestano potežu protivnici Linka) odnosi se na opasnost od inflacije. Ovde je, pre svega, reč o uticaju Aid Linka na svetsku agregatnu tražnju. Naime, ako se distribucija SPV izvrši u korist onih koji su spremni da ta sredstva što pre potroše, biće veća i svetska agregatna tražnja.

To, naravno, ne mora biti netačno. Ali taj obim dodatne svetske agregatne tražnje može se lako izračunati ako se količina kreiranih SPV iskaže u protuvrednostima nekih valuta (to jest valuta onih zemalja u kojima se može pretpostaviti realizacija te tražnje). Ali, ako se kreiranje rezervi zasniva samo na tome da zemlje u kojima se alociraju SPV treba ubediti da ne uvode restriktivne mere, ni da istovremeno podstiču tražnju, teško se može pretpostaviti da bi takva teza urodila plodom (Polak).

---

[38] N. Corden (*Monetary Problems of the International Economy*, R. Mundell and A. Swoboda, eds., Univ. of Chicago Press, Chicago, 1969) smatra, međutim, da bi zemlje u razvoju više koristile svetskom prosperitetu kada bi dobile »seigneurage«. A prema Mahammedu (*International Reserve*..., IMF 1970, str. 113), jedno drugom protivreči ako postoji politička volja za shemama fiducijarnih rezervi, ali se istovremeno ne postavljaju zahtevi za dugoročnim transferima resursa.

[39] Group of Ten, *Report of Study Group on the Creation of Reserve Assets*, takozvani Ossola izveštaj, 1965, str. 138, H. Johnson, *International*...

[40] R. Haan, *Special Drawing*..., str. 117.

Četvrti prigovor odnosi se na efekte Linka na volumen SPV, čije kreiranje su zemlje spremne da sankcionišu. Početni argument, kao što smo videli, počivao je na tome da stopa kreiranja rezervi može biti podsticaj razvijenim zemljama da minimiziraju »pomoć« zemljama u razvoju po drugim osnovama, koju su, inače, obavezne da daju na temelju međunarodnih sporazuma. Postoji i bojazan da zemlje kreditori neće biti spremne da se saglase sa odgovarajućim kreiranjem SPV ako pretpostavljaju da će se zemlje u razvoju na taj način domognuti realnih resursa.[41] Doduše, neki tvrde da kreiranje SPV može biti obuzdano.

— Peto, ističe se i argument koji govori u prilog poželjnom plaćanju tržišnih kamata na sve devizne rezerve, pa i na SPV.[42] No bilo bi poželjno, ako do toga dođe, da se povećaju, prihodima od interesa, razvojni krediti zemalja u razvoju, s tim da to ne utiče na smanjivanje sredstava po osnovu Aid Linka.[43]

Međutim, ako se na dugoročna sredstva plaća kamata koja je jednaka onoj na kratkoročna dolarska potraživanja, onda bi se odstupalo od »seigneurage«. Može se, uostalom, pretpostaviti da većina zemalja u razvoju neće biti u mogućnosti da plaća visoke interesne stope.

1. No, bilo kako bilo, tek teško se može pretpostaviti da će razvijene zemlje dati nerazvijenima neka veća prava u monetarnom sistemu. Stoga te zemlje moraju ili klasičnim putem da jačaju svoj položaj u međunarodnim ekonomskim odnosima, ili da ubrzaju proces menjanja tih odnosa jačanjem, pored ostalog, i međusobne monetarne saradnje, nezavisno od toga u kojoj meri je danas neka od njihovih valuta vezana za valutu ove ili one razvijene zemlje.

Oslanjanje na sopstvene snage pretpostavlja i odgovarajuću finansijsko-monetarnu povezanost zemalja u razvoju, ali i podsticanje tokova kapitala, i to kako iz ekonomski razvijenijih u ekonomski manje razvijene zemlje u razvoju tako i iz zemalja izvoznica nafte.[44] Naravno, to nije nimalo sporno. Ali nije sporno ni to da intenzivnijem jačanju međusobnih ekonomskih odnosa ze-

---

[41] J. Fleming, *The SDRS: Some Problems and Possibilities*, »Staff Papers«, March 1971; M. Stamp, *The Reform of the International Monetary System*, Moorgate and Woll Street, Summer, 1965. i R. Haan, *Special Drawing...*, 1971, str. 122—127.

[42] Data je i sugestija da se plaćanja tržišnih interesnih stopa na SPV uskladi sa Linkom kombinovanjem, u odgovarajućoj proporciji, visokoprocentnih obaveza po osnovu IBRD i niskoprocentnih po osnovu IDA (Haan).

[43] Može se, doduše, pretpostaviti da će se korist od Aid Linka reducirati u slučaju povećanja kamatnih stopa zato što vrlo mali broj zemalja u razvoju može prihvatiti dugoročne kredite po kratkoročnim kamatnim stopama. I upravo razlika između tih dveju kamatnih stopa može biti jedan vid »seigneurage«.

[44] Ćirović, Sapštenje na međunarodnom skupu o finansiranju razvoja, Dubrovnik, oktobar 1977.

malja u razvoju (bilo na bilateralnoj ili multilateralnoj osnovi) stoji na putu ne samo privredna neizdiferenciranost, nerazvijena infrastruktura, nedostajanje kapitala nego i nerazvijena međusobna monetarna saradnja. Postavlja se, naime, pitanje: kako finansirati razmenu među zemljama u razvoju s obzirom na postojanje hroničnih platnobilansnih deficita?[45]

2. U sklopu jačanja i daljeg razvoja institucija i mehanizama finansijske i monetarne saradnje među zemljama u razvoju predviđene su u Kolombu mnoge mere. Jedna od njih je i osnivanje platne unije zemalja u razvoju, (zasad) regionalnog karaktera. Pretpostavlja se da će taj institut doprineti bržem razvoju međusobne trgovinske razmene zemalja u razvoju.[46] Štaviše, može se, s razlogom, smatrati da shema platne unije pruža više mogućnosti za rešavanje platnobilansnih problema koji proističu iz razvoja mehanizama Međunarodnog monetarnog fonda. Doduše, rešenja plaćanja unutar zemalja Zapadne Evrope putem Evropske platne unije ostvarivana su u nešto drugačijim međunarodnim odnosima u svetu, kao što se i stepen međusobne povezanosti i međuzavisnosti evropskih zemalja razlikuje od situacije u kojoj se nalaze nerazvijene zemlje.[47] Stoga i ovo rešenje treba prilagoditi uslovima zemalja u razvoju.

»Program akcija«, usvojen u Kolombu, predviđa, inače, niz mera koje imaju za cilj jačanje raznih oblika međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju, pa i saradnje na širem međunarodnom planu. Među tim merama su i one koje se odnose na finansijsku i monetarnu saradnju. Ali taj vid saradnje među nesvrstanim zemljama i drugim zemljama u razvoju ne bi smeo da se ograniči samo na razmenu informacija i diskusija o pojedinim problemima, na usaglašavanje stavova za predstojeće međunarodne konferencije, već je neophodno preduzimanje i određenih konkretnih koraka u cilju monetarnog približavanja, bilo regionalnog ili interregionalnog karaktera. Tu mogu biti od vidne pomoći već stečena iskustva nekih drugih regionalnih organizacija, koje su u

---

[45] Grupa »77« predložila je u Limi (1971) proširenje Linka i na pružanje podrške liberalizaciji trgovine u okviru zemalja u razvoju.

[46] Na praksu zapadnoevropskih zemalja ugledale su se i neke regionalne grupacije zemalja u razvoju ne bi li olakšale svoju platnobilansnu situaciju. Tako je, počev od šezdesetih godina, učinjeno mnogo pokušaja da se, poput sistema međusobnih obračuna i plaćanja u Evropskoj platnoj uniji, obogati platni promet među određenim brojem zemalja, te tako izađe iz rigidnosti bilateralnih odnosa plaćanja (V. Glišić, isto, str. 76).

[47] Naime, problem plaćanja van Evropske platne unije nije bio od prvostepenog značaja stoga što je međusobna razmena zemalja Evrope činila okosnicu njihovih spoljnoekonomskih odnosa. Otuda je i razumljivo što su te zemlje težište stavile, pre svega, na nalaženje rešenja u regionalnim okvirima. I tek kada su u tim okvirima ostvareni odgovarajući rezultati, evropske zemlje su proklamovale konvertibilnost svojih valuta.

međusobnom obračunu koristile nacionalne valute.[48] U slučaju deficita krediti se odobravaju automatski (limiti su fiksirani). Negativni saldo se izmiruje jakim valutama. Multilateralno prebijanje vrši se svakog meseca u Africi i Aziji, svaka četiri meseca u Latinskoameričkom udruženju za slobodnu razmenu, a svakih šest meseci u zemljama Centralne Amerike.

Iako se oblici valutno-finansijske saradnje zemalja međusobno razlikuju, ipak ih karakterišu i neka zajednička obeležja.[49] Poznato je, pre svega, da je problem finansiranja ekonomskog razvitka od prvorazrednog značaja za najveći broj zemalja u razvoju. Taj razvitak je, opet, uslovljen i izgradnjom takvih objekata koji, po svojim tehnološkim karakteristikama, zahtevaju i velika ulaganja i odgovarajuće tržište. Regulisanjem na jedinstven način unutarregionalne razmene proširuje se tržište, što podstiče i formiranje regionalnih banaka i uvođenje sistema multilateralnih obračuna. Štaviše, neke grupacije preduzimaju korake ka monetarnoj unifikaciji. U Latinskoj Americi je najrazvijenija monetarno-finansijska saradnja. Interamerička banka za razvoj finansira izgradnju više nacionalnih projekata u oblasti transporta, industrije, energetike i poljoprivrede. Pored toga, postoji i određen broj subregionalnih kreditno-finansijskih institucija (u okviru centralnoameričkog zajedničkog tržišta funkcioniše Centralnoamerička banka za ekonomsku integraciju; u Andskoj grupi — Andska korporacija za razvoj; u Karipskom zajedničkom tržištu — Karipska banka za razvoj, u LAFTI — Fond za finansiranje razvoja).[50] Na taj način se koriste objedinjeni resursi za izgradnju onih objekata koji mogu biti od koristi svim zemljama članicama. Ostvareni su i određeni rezultati u prelasku sa bilateralnog obračuna na multilateralni. Uostalom, potreba za tim bila je uslovljena i objektivnim okolnostima, kako ograničenošću bilateralnih kliringa tako i činjenicom da je spoljnotrgovinski promet uglavnom ostvarivan preko banaka iz SAD. Tako su sklopljena dva klirinška aranžmana radi regulisanja tekućih obaveza (u okviru Latinskoameričke slobodne trgovinske zone, LAFTA i na Centralnoameričkom zajedničkom tržištu — CASM). Prema tim aranžmanima, plaćanja se vrše preko jednog centra, iz jednog centra se kreditiraju učesnici i, najzad, periodično i multilateralno se svode salda. Preduzimaju se i koraci za koordinaciju valutne politike. Radi toga je osnovan poseban savet u okviru Centralnoameričkog zajedničkog tržišta. LAFTA i CASM obrazovali su valutne stabilizacione fondove.

---

[48] Ovde je, naime, reč o Banci u okviru Latinskoameričkog udruženja za slobodnu razmenu, Azijskoj kompenzacionoj uniji, Komori za kompenzaciju Zapadne Afrike, pa i projektu o osnivanju Komore za kompenzaciju u okviru arapskih zemalja.

[49] I. Sjosev, *Ot valjutnih zon k valjutnym gruppirovkam*, »Mirovaja ekonomika i meždunarodnye otnošenija«, br. 9, 1976, str. 37. i dalje.

[50] Manje-više, ni jedna od tih organizacija ne dozvoljava SAD da učestvuju u njima (I. Sjosev, isto, str. 38).

U Africi funkcioniše Afrička banka za razvoj, kao centar regionalne kreditne saradnje. Njen je osnovni zadatak finansiranje višenacionalnih projekata. U Africi postoji još jedan broj subregionalnih kreditnih institucija (na primer, Istočnoafrička banka za razvoj), kao i monetarne unije u bivšim francuskim kolonijama Centralne i Zapadne Afrike.[51] No, u celini posmatrano, slabo su razvijene valutne i obračunske veze među afričkim zemljama.

U Jugoistočnoj Aziji razvitak finansijskih veza među zemljama tekao je nešto drugačije. Štaviše, pod vođstvom Japana taj proces se, po nekim obeležjima, razlikuje od sličnih procesa u drugim visokorazvijenim kapitalističkim zemljama. Naime, prodor Japana u tu oblast vršen je negde do kraja 1960. godine izvozom roba. Tek u poslednje vreme počela je, posredstvom multinacionalnih kompanija, ekspanzija direktnih inostranih investicija. No i tu su nosioci ekspanzije multilateralne trgovinske kompanije.[52] Dalje, japanske multinacionalne kompanije praktično ne stvaraju neke sopstvene kompanije u inostranstvu, kao što je ograničeno i njihovo učešće (u najvećem broju slučajeva raspolažu malim paketom akcija). Time je japanskim kompanijama, doduše, otežana finansijska manipulacija (unutarkompanijski krediti, transferne cene, operacija »leads and legs«, regulisanje isplata dividendi itd.), ali je olakšan — proboj.

Umesto zaključka

Ima već nekoliko godina kako rasprave o novom međunarodnom ekonomskom poretku nisu više ograničene samo na međunarodne organizme, već je traganje za tim novim postalo sastavni deo napora i ekonomske misli u svetu. Doduše, same te rasprave, pa i objavljeni napisi sadrže, pre svega, pokušaje da se novo izgradi u okviru postojećeg. S druge strane, i sam koncept novog međunarodnog poretka, onako kako je definisan u radovima naučnih poslenika, prilično je neodređen, a, rekao bih, i teorijski nedovoljno artikulisan.[53] Uostalom, kada su, pre petnaestak godina, nagomilani problemi u međunarodnim monetarnim odnosima pokrenuli mnoge zvanične krugove i naučne poslenike na traganje za njihovim adekvatnim rešenjima, teško su se mogle predvideti sve one promene koje će se zbiti poslednje četiri godine. Stoga

---

[51] R. Bhatia et A. Basu, *Présentation analytique et schématique du système monétaire de la zone du franc de coopération financière d'Afrique Centrale,* »Revue Tiers Monde«, 64, 1975, str. 795—804.

[52] Prvih šest mesta u deset vodećih kompanija-izvoznika kapitala zauzimaju trgovinske kompanije (I. Sjosev, isto, str. 38).

[53] Da li se uopšte može izvesti neki drugi zaključak ako se ima na umu da mnogi teže za nekim novim i od postojećih različitim međunarodnim ekonomskim odnosima, ali pri tom ne kažu šta je to novo što traže. Istina, što se dijalog između razvijenih i nerazvijenih zemalja više razvija, utoliko se sve više uobličavaju i obrisi novog.

je van svake sumnje da reforma međunarodnog monetarnog sistema mora biti u skladu sa promenjenim odnosima u svetu. Samim tim, ni krize sistema se ne mogu rešavati na dosadašnji način. Drugim rečima, ovde je reč o rešenju bitnih problema svetske trgovine i finansija, uz puno uvažavanje novih odnosa u svetu.

Međutim, novo se i na tom području isuviše sporo probija. Jer svet, nalazeći se stalno u procesu većih ili manjih promena, suočava se istovremeno sa snagama starog. Razvijene zemlje (ili samo deo tih zemalja) još uvek nastoje da upravo taj sistem smeste (na ovaj ili onaj način) u Prokrustovu postelju svojih »htenja«. Otuda je i razumljivo zašto su i odakle nastale teškoće s kojima se Bretonvudski sistem, rekao bih, bezuspešno bori već skoro dvadesetak godina. Stoga se i čini da se prava revolucija razvija u samoj biti kapitalističke ekonomije. To može dovesti, *in ceteris paribus*, i do toga da revolucija pređe iz tih donekle teško sagledivih sfera na ulicu. Zar nam pouke istorije ne govore u prilog tome?

Očevidno je, prema tome, da je i te kako potrebna temeljita marksistička analiza svega onoga što se danas događa u svetu. Jer dugotrajnost krize međunarodnog monetarnog sistema, kao monetarnog izraza krize realnih odnosa u svetu, upućuje nas na to da je ovde ipak reč o oblikovanju »nove svetske ekonomske strategije i globalne politike, o uređivanju novih trgovinskih odnosa, o klasnoj borbi, u najvećem obimu, za prevlast u svetskoj privredi« (S. Pavlič).

Sama ideja, pak, o novom međunarodnom ekonomskom poretku označava istovremeno, rekao bih, i početak kraja jednog razdoblja u međunarodnim ekonomskim odnosima (mada ne samo u njima) i otpočinjanje novih odnosa, sazdanih na novim zahtevima koje je razvoj ljudskog društva izbacio na površinu i koji traže odgovor. Suština te ideje sastoji se u nastojanjima nerazvijenih zemalja da steknu mnogo veći uticaj u međunarodnim političkim i ekonomskim odnosima, te da deluju na njihovo menjanje. Zemlje u razvoju žele jedan pravedniji svetski poredak, poredak u kome mogu ravnopravno učestvovati. Reč je, dakle, o demokratizaciji međunarodnih odnosa u celini.

Ali to je od ne malog značaja i za razvijene zemlje. Jer ovaj svet karakteriše danas, pored ostalog, i proces progresivne dezorganizacije međunarodnog sistema plaćanja, usporavanja rasta razmene, povećanja nezaposlenosti itd. Ali, da li razvijene zemlje traže rešenja u skladu s tom situacijom? Ako to nije slučaj, zar se i na taj način ne gubi vreme onda kada bi međunarodna saglasnost i saradnja bile i te kako neophodne?

Nikola Poplašen

Ljudske potrebe u svetlosti Marksovog mišljenja revolucije

Stanovište revolucije i ljudske potrebe

Nije Marks bez razloga celokupnu dosadašnju istoriju označio »predistorijom«. Ali nije on uzalud tako uporno i strasno tragao po »predistoriji«, osmišljavao njeno bogatstvo, pokazujući svetu da u njenom medijumu i na njen način nema autentičnog ljudskog života i istinske ljudske zajednice. U »predistorijskoj« stvarnosti i prilikama, što se sa njom i u njoj rađaju, pronalazi Marks temelj i *mogućnost* »istinske istorije« čovečanstva, »carstva slobode«, mogućnost jednog drugačijeg života. Koncentracijom mišljenja i namere na aktuelizaciju te mogućnosti, na prevođenje njenog latentnog, uspavanog prisustva u virtuelnu i univerzalnu praksu, on pokazuje da uvek, posredno ili neposredno, misli o revoluciji, iz nje, i na način revolucije. Kako čovek može postati *praktičnim bićem* samo budeći i uspostavljajući jednu novu epohu, dakle epohalnom revolucijom, sve »kategorije«, »pojmovi«, »koncepti«, svi pristupi čoveku i društvu — ukoliko imaju ambicija da se atri-

buiraju kao marksistički — moraju biti valorizovani sa stanovišta revolucije, ocenjeni pod njenom prizmom i osmišljeni u njenom fokusu. Zato je i Marksove refleksije o potrebama uputno i jedino ispravno primeriti mišljenju revolucije, kao »funkciju« i kao sadržaj revolucionarne prakse.

Činjenica da Marks nigde nije konzistentno izložio celovitu teoriju potreba, čak ni u formi skice, nacrta, još ne znači da je promišljanje potreba odsutno u njegovim spisima ili, pak, da je irelevantno za temeljnu stvar mišljenja Karla Marksa — za mišljenje revolucije u svetsko-istorijskom, epohalnom smislu. Doduše, pojam »potreba« u njegovoj teoriji ne fungira kao diskurzivna »kategorija« koja, s obzirom na svoje jasno određenje, ima svoju »poziciju« i »ulogu« u odnosu na druge »kategorije« Marksovog koncepta, što bi, moglo bi se pretpostaviti, ostavilo veću mogućnost generalnije saglasnosti o tome šta je i postoji li *teorija potreba* kao implikacija Marksovog mišljenja revolucije.

Jedna od najznačajnijih odlika teorije revolucije jeste *otvorenost* novim sadržajima. U marksizmu posle Marksa ova otvorenost se pokazala kao područje preispitivanja elastičnosti metoda i iskušenje koje nisu mogli prevladati svi oni koji bitno nisu zainteresovani za stvar revolucije i mišljenje unutar njenog horizonta. To je razlog nesaglasnosti i u pogledu onih »kategorija« koje su uobičajenije i »funkcionalnije« u Marksovom mišljenju nego što su to same *potrebe*.

Stoga nam je namera da pokažemo da je Marksova problematizacija potreba, i onda kada se čini da je to prilog argumentaciji osnovnog stava, ili pak literarna deskripcija ili vizija, zapravo sukus i smisao revolucionarne teorije i revolucionarnog opredeljenja. To će se dojmiti uverljivijom ekspozicijom sledećih Marksovih tvrdnji:

— da je realizacija autentičnih ljudskih potreba *conditio sine qua non* afirmacije ljudskog bića — njegov *modus vivendi*;

— da revolucionarna svest mora respektovati potrebe do nivoa u kome će ih akceptirati kao svoj izvor, »predmet« i smisao;

— da kapitalizam ne-svesno respektuje potrebe, jer je to uslov njegove re-produkcije, i

— da se dijalektika socijalizma i komunizma, ukoliko se izostavi »tretman« potreba (na način na koji one impliciraju afirmaciju ljudskog bića), pokazuje kao štura, lažna i destruktivna upravo u onoj meri u kojoj se potrebe zapostavljaju, potiskuju ili odstranjuju.

Afirmacija autentičnih potreba kao afirmacija ljudskog bića

Integralni karakter Marksovog shvatanja čoveka proizlazi iz sinteze opšteteorijskog, filozofsko-antropološkog i konkretno-empirijskog, naučnog pristupa. Pitajući se o razlogu i smislu ljudske

egzistencije, on ne odgovara (prvenstveno, isključivo) spekulativno, jer čovek — kao »čovek uopšte« — živi i deluje u konkretnom vremenu i prostoru, pod pretpostavkama konkretnog načina proizvodnje. Marksove objekcije o »čoveku kao čoveku«, »generičkoj suštini čoveka«, »ljudskoj prirodi uopšte« i sličnom nisu proizvod ideje koja se u apstrahovanju distancira od stvarnosti i ljudskih mogućnosti konkretnog načina proizvodnje, kao što nisu sadržaj ideala čija je realizacija apsolutno rezervisana za budućnost. One su rezultat istorijskog iskustva ljudi i ljudskog postuliranja istorije.

Tvrdnja da je istorija medijum čovekovog života znači da istorija proizvodi čoveka onim »sredstvom« i »načinom«, onim principom i na nivou njega, kojim i na nivou kojeg sâm čovek proizvodi istoriju. Taj sveomogućujući princip, bez kojeg nema ni »proizvodnje istorije« ni »proizvodnje čoveka«, bez kojeg uopšte nema mogućnosti bilo čega, bilo koga i na bilo koji način — taj princip jest *delatnost*. Kada bi *delatnost* (odnosno *proizvodnja*, »proizvodnja života« u najširem smislu reči) bila večni, po osnovnim svojstvima nepromenljiv postulat istorije i čoveka, odnosno jednoznačan u svome pojmu, u tom slučaju bilo bi relativno jednostavno »urediti društvo« rasporedom »količine« delatnosti u skladu sa načelima tog »uređivanja društva«, to jest fiksiranjem potreba koje bi efekti tako koncipirane delatnosti zadovoljili. Ta delatnost, međutim — jasno je to Marksu — istorijski osciluje između dva svoja vida i kroz njih, između dva *načina* (samo)stvaranja čoveka i istorije, između *prakse*, kao kreativne, ljudske, oljuđujuće delatnosti, i *rada*, kao drugog pola ove amplitude kroz koji je čovek najmanje čovek, daleko od sebe iako tako blizu svojih mogućnosti, a istorija najmanje ljudska, najmanje medijum slobodnog ljudskog života. Istorijski kontekst slobode — »istinska istorija« nasuprot »predistoriji« — moguće je realizovati i založen je u *mogućnosti realizacije prakse*. Živeći na način i u elementu prakse kao »prve potrebe«, čovek celinu društvenih odnosa, istoriju, otelovljuje i ustrojava tako da im je karakter određen i utemeljen u »prvoj potrebi«, da se dijalektika svih potreba primerava i proizlazi iz potrebe prakse. A da bi delatnost krenula ka svom praktičnom otelovljenju, ka redukciji i, na koncu, ukidanju rada, nužno je propitati kako društvo oblikuje čovekove potrebe, koja potreba ili koji kompleks potreba tako uspešno i tako efikasno detronizuje i ignoriše veličinu i dostojanstvo »prve čovekove potrebe«.

Marks problem postavlja raspravom o »ljudskoj prirodi uopšte« i onoj koja varira u »svakoj istorijskoj epohi«. Pojedinac, naime, egzistira u određenom društvenom prostoru i vremenu i biva modifikovan od njega. Polemišući sa Benthamom o principu korisnosti, Marks tvrdi da prilikom primene tog principa na čoveka, odnosno »...kad njime hoćemo da ocenjujemo sve ljudske radnje, pokrete, odnose itd., onda je tu u pitanju, prvo, *ljudska priroda uopće*, a potom ona koja se *mijenja u svakoj historijskoj*

epohi« (*kurziv* — N. P.).[1] Na drugom mestu Marks govori o »potrebama koje je stvorilo društvo i prirodnim potrebama«,[2] kao i o, na jednoj strani, »stalnim« ili »nepromenljivim« nagonima (ili prohtevima) koji postoje »pod svim okolnostima« i koje mogu »društveni uslovi menjati samo što se tiče forme i pravca«, i, na drugoj strani, o »relativnim« nagonima koji duguju »svoje poreklo samo izvesnom tipu društvene organizacije«. »Prirodnim« potrebama ili »stalnim« nagonima Marks očigledno nastoji identifikovati generičku suštinu čoveka, njenu univerzalnost, esencijalnost. Zato je »relativnost« ovih drugih vezana za *izvesne* društvene strukture, dominirajuće društvene odnose i konkretan vid delatnosti. O tome Marks kaže: »Našim potrebama i uživanjima izvor je u društvu; mi ih zato i merimo prema društvu; mi ih ne merimo prema predmetima kojima se podmiruju. A pošto su potrebe i uživanja društvene prirode, oni su relativni.«[3]

Relativnost o kojoj piše Marks ne čini nepremostivi jaz, provaliju između generičkog i individualnog. Prije svega stoga što »ljudska suština nije apstraktum svojstven pojedinačnoj individui« (šesta teza o Fojerbahu), nego je moguće svojstvo pojedinca koji živi u društvu i baš zato što živi u društvu. Izbegavanjem fiksiranja pojedinca nasuprot društvu, i *vice versa*, Marks dolazi do zaključka da »individualni i rodni čovjekov život nisu različiti, koliko god je — i to nužno — način postojanja indiviualnog života više *poseban* ili više *općenit* način rodnog života, ili rodni život više *poseban* ili *općenit* individualni život«.[4] Dijalektika rodnog i individualnog, esencijalnog i egzistentnog, intendirana je u Marksovom mišljenju kao prostor u kome epohalna revolucija artikuliše njihov sklad, istovetnost, singularnost. Tako radni vid delatnosti biva prevladan praksom, od partikularnog nastaje totalan pojedinac — individua, naime, »bogat čovjek i bogata čovjekova potreba«. »A bogat čovjek je istovremeno čovjek kome je potreban totalitet čovjekova ispoljavanja života. Čovjek u kome njegovo vlastito ostvarenje postoji kao unutrašnja nužnost, nužda.«[5] Kod »bogata čovjeka« identična je *potreba* ljudskosti i *ljud-*

---

[1] Zbog ovoga Marks komunističku revoluciju određuje kao ustajanje revolucionarnih masa protiv dosadašnjeg načina »proizvodnje života«, protiv »sveukupne delatnosti na kojoj društvo počiva...«. Prekomunističkim revolucijama je »...karakter delatnosti ostajao uvek netaknut...«, naime, bila je reč samo »...o drukčijoj raspodeli ove delatnosti... dok se komunistička revolucija usmerava protiv dosadašnjeg *karaktera* delatnosti, odstranjuje *rad* i sa samim klasama prevazilazi vladavinu svih klasa...« (vidi *Nemačka ideologija,* knjiga I, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 38. i 76).

[2] *Kapital,* I, »Kultura«, Zagreb, 1947, str. 539.

[3] *Temelji slobode* (izbor iz *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*), »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 18.

[4] *Najamni rad i kapital,* K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* I, »Kultura«, Beograd, 1947, str. 75.

[5] *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844,* u: *Rani radovi,* »Naprijed«, Zagreb, 1967, str. 278.

skost potreba, jer mu se potrebitost uopšte temelji na tome da mu je »drugi čovjek kao čovjek postao potrebom«. Postizanje ovog identiteta u individualnom načinu života istorijski je uslovljeno. A jedan od istorijskih uslova za njegovu realizaciju predstavlja *svest* o tome da je eminentni sadržaj potrebe revolucije — revolucija potreba.

Revolucionarna svest i ljudske potrebe

Smisao i objašnjenje tvrdnje da je eminentna potreba revolucije — revolucija potreba sadržani su u Marksovom stavu: »Radikalna revolucija može biti samo revolucija radikalnih potreba.« Zato nam valja objasniti zašto je revolucionarna svest uistinu revolucionarna samo ako potrebe shvata i nastoji realizovati u njihovom elementu »radikalnosti«.

Već po praktičnom angažovanju Marks podrazumeva da bez revolucionarne teorije nema revolucije. Isto tako, on zna i vidi da ova teorija pretpostavlja, barem u određenom periodu, »pasivan elemenat«, »materijalnu osnovu«, »masu« bez prisustva svesti o svojoj stvarnoj poziciji i istorijskim mogućnostima. »Mi svijetu samo pokazujemo zašto se on zapravo bori, a svijest je takva stvar koju on *mora* prisvojiti, makar to i ne htio. Reforma svijesti sastoji se samo u tome da dopustimo svijetu da upozna svoju svijest, da ga probudimo iz sna o samom sebi, da mu *objasnimo* njegovo vlastito djelovanje.«[6] Revolucionarna teorija ne može odigrati svoju epohalnu ulogu ukoliko se postavlja nezavisno od interesa i potreba »masa« — njena efikasnost je upravo uslovljena nivoom i načinom na koji uspeva da »opipa« te potrebe, da ih artikuliše i postavi kao (politički) projekt-program. »Teorija se u jednom narodu uvijek samo utoliko ozbiljuje, ukoliko je ozbiljenje njegovih potreba... Da li će teorijske potrebe biti neposredno praktične potrebe? Nije dovoljno da misao stremi ozbiljenju, sama zbiljnost mora stremiti prema misli.«[7] Uloga teorije, kako je ovde postavljena, još je uvek načelna — sve dok joj Marks ne primeri odrednice omasovljenja (materijalizacije) i radikalnosti. Ona »... postaje materijalna sila kad zahvati mase. Teorija je sposobna da zahvati mase čim ukazuje *ad hominem*, a ona ukazuje *ad hominem* čim postane radikalna. Biti radikalan znači zahvatiti stvar u korijenu. A korijen čovjeka jest čovjek sam«[8].

Nije svaka teorija teorija revolucije, ne ukazuje svako mišljenje *ad hominem* — ne zahvata čoveka samog. To može biti i jeste samo ona teorija, samo ono mišljenje koje potrebu revolucije na-

---

[6] Ibid., str. 284.

[7] *Pismo Rugeu od septembra 1843*, u: *Rani radovi*, cit. izd, str. 53.

[8] *Prilog kritici Hegelove filozofije prava, Uvod*, u: *Rani radovi*, cit. izd., str. 100.

lazi i markira u čovekovoj potrebi za praksom, te u društvenoj konstelaciji sa kojom računa u nakani da to učini stvarnošću nalazi i markira istorijsku snagu moćnu i zainteresovanu za taj epohalni prevrat, iskazujući se tako kao sadržaj, dimenzija toga prevrata. Tu moć i tu snagu nalazi Marks u proletarijatu. Ali tako grandiozno delo ne može proletarijat učiniti *kao takav* — shvatio je Marks od svog velikog učitelja Hegela — nego uzdizanjem svoje svesti do zasebičnosti, do uviđanja učinjene mu »nepravde uopšte«, do samosaznanja društvenog položaja, istorijskih mogućnosti i svoje »misije«. Na taj način proletarijat svojoj radničkoj dimenziji oponira potrebom prakse, svojoj ideološkoj ljušturi transideološkom projekcijom novog, svojoj klasnoj posebnosti univerzalnim, opštim, ljudskim. Da se proleterska revolucija može i mora potvrditi kao *revolucija proletarijata* — ukoliko proletarijat ne rizikuje i ne dovodi u pitanje svoju istorijsku mogućnost, svoj latentno prisutan dignitet ljudskosti — postaje vidljivo čim operacionalizujemo politički i radikalni nivo kao »etape« epohalne revolucije.

Politička revolucija kao takva (kao »revolucija buržoaskog društva«) ima dva lica: intendira omasovljenje potreba nezavisnih od buržoaskog društva, a u mobilizaciji masa uspeva samo apostrofiranjem diskrepance između potreba koje su formirane, kanalisane i diferencirane u buržoaskom društvu i njihovog insuficijentnog zadovoljavanja. Mada je jedan od zadataka koji politička revolucija postavlja pred sebe prestrukturacija potreba u smislu vizije novog društva, u smislu kvalitativne konstitucije sistema potreba, ona u tome ne uspeva, te domet teorije u odnosu na praktične rezultate ostaje u horizontu buržoaskog društva.

Marks problem rešava kompletirajući političku revoluciju onom koju određuje kao »radikalnu«, »totalnu«, a pitanje prestrukturacije već ustanovljenih potreba apsolvira mogućnošću afirmacije »radikalnih«, kao bitnog sadržaja radikalne revolucije. Naime, mogućnost samooslobođenja proletarijata istovetna je procesu oslobađanja čovečanstva, pri čemu je samoukidanje proletarijata istovetno ukidanju ukupne buržoaske strukture društva, pa, prema tome, i već strukturisanih, postojećih potreba. Zaloga da će proletarijat, kao subjekt radikalnog revolucionarnog procesa, biti inspirisan radikalnim potrebama (a ne već postojećim, formiranim u buržoaskom društvu), jeste »zahvaćenost masa« revolucionarnom, epohalnom svešću, iz čega sledi praktična realizacija vizije nošene ovom svešću i praktično insistiranje na radikalnosti kao kvalitetu potreba, što upućuje na potrebu istinske zajednice i drugog čoveka kao osnovnu potrebu.

Održavanje i fungiranje potreba (videćemo, na izgled) nezavisnih i suprotstavljenih prvoj čovekovoj potrebi, potiskivanje i udaljavanje epohalne svesti, »iskre misli« od masa, »naivnog narodnog tla«, stalan je zadatak i posao kapitalizma kao uslov njegove reprodukcije i grčevit način odlaganja kraja. Zato je i mani-

pulacija potrebama i držanje svake svesti u ideološkom obličju prva i prava potreba kapitala.

Kapitalizam i inverzija ljudskih potreba u potrebe kapitala

Ukupna organizacija proizvodnje pod dominacijom kapitala usmerena je realizaciji viška vrednosti. Stoga celina društvenih odnosa poprima karakter i biva determinisana nastojanjem kapitala da sve proizvodne faktore primeri i podredi procesu vlastite reprodukcije. Što kapital u tome uspeva, mada na protivrečan način i samo u određenoj epizodi istorije, treba zahvaliti činjenici da on »ima u vidu« da se potrebe ne mogu fiksirati u svom *kvantitetu* jer je reč o nečemu što je »skroz elastično i kolebljivo«, čija je stalnost »samo prividna«[9].

Proizvodnja nije samo proizvodnja predmetâ potrošnje za pojedince već i pojedinaca za trošenje određenih predmeta — proizvodnja »ne proizvodi samo predmet za subjekt već i subjekt za predmet«. To proizvodnja postiže (1) proizvodnjom »materijala« za potrošnju, (2) uslovljavanjem načina potrošnje i (3) »*stvarajući*« pobudu, potrebu za onim predmetima koje je stvorila. »Proizvodnja, dakle, stvara potrošača.«[10]

Nije samo proizvodnja stvaratelj potrošača nego i potrošač proizvodnje. Naime, dijalektika potreba i razvoja proizvodnih snaga istorijska je baza tako epohalnog rasta produktivnosti kapitala. Potreba za *kapitalističkim konstituisanjem proizvodnog procesa* (s početka to beše potreba i interes mlade, malobrojne buržoaske klase *nasuprot* potrebama i interesima ostalih klasa) postepeno prerasta u *kapitalističko konstituisanje potreba.* U osnovi je (protivrečna) *tendencija* kapitala da uspostavi svoju čistu egzistenciju: da apsolutnom *realizacijom vrednosti ukine upotrebnu vrednost* uopšte.

Kapital je bitno zainteresovan *za vrednost*, a za upotrebnu vrednost samo koliko je to nužno. Zato on nastoji savladati sve prepreke koje mu stoje na putu samorealizacije (realizacije viška vrednosti): »Prije svega, svaki momenat same proizvodnje treba podvrći razmjeni i treba ukinuti proizvođenje neposrednih upotrebnih vrijednosti koje ne ulaze u razmjenu ... « jer »proizvodnja usmjerena na neposrednu upotrebnu vrijednost smanjuje broj razmjenjivača ... sumu razmjenskih vrijednosti ... a prije svega proizvodnju viška vrijednosti«. »Bogatstvo« kapitala sastoji se

---

[9] Ibid., str. 98.

[10] *Kapital*, III, K. Marks — F. Engels, *Dela*, tom 23, »Prosveta« i Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1974, str. 161.

»direktno u prisvajanju viška radnog vremena, jer je njegov *cilj direktna vrijednost*, ne upotrebna vrijednost«[11].

Marks zapaža da je u tim uslovima radnik priznat samo kao »radna životinja, kao životinja koja je svedena na najneophodnije tjelesne potrebe« jer je razvoj »grube radnikove potrebe« mnogo unosniji nego »fina bogataševa potreba«. U nastojanju da uveća vlastitu akumulativnost kapital »najoskudniji život (egzistenciju) računa kao mjerilo« čineći od radnika »biće bez osjećaja i potreba«, potiskujući čak i njegovu životinjsku potrebitost. »Svjetlo, zrak itd., najjednostavnija *životinjska čistoća* prestaje da bude potreba za čovjeka ... Ne samo da čovjek nema nikakvih ljudskih potreba, nego čak i prestaju *životinjske* potrebe« [12].

Kada se građansko društvo uzdigne do vlastitog principa (»Princip *građanskog društva je praktična potreba, egoizam*...), onda na scenu stupa novac kao »svodnik između potrebe i predmeta, između života i čovjekova sredstva za život« (... Bog *praktičke potrebe i sebičnosti* jeste *novac*[13]).

Društveni kontekst u kome ljudske potrebe pervertiraju u životinjske, i *vice versa*, u kome je pojedinac sveden na kvantitet, apstrakciju, u kome roba-novac postaje neprikosnoveni gospodar i opšta potreba, u kome pojedinac kao »celina potreba« postoji za drugog pojedinca jedino i ukoliko su u odnosu instrumentalnosti; u kome se »bogatstvo potreba« izgubilo u »bogatstvu društva« izjednačenom sa »ogromnom zbirkom roba« — taj društveni kontekst je za Marksa razumljiv i moguć jedino unutar privatnog vlasništva i kao privatno vlasništvo samo. Ovo društvo Marks je opisao rečima: »Svaki čovjek spekulira s tim da drugome stvori *novu* potrebu, da bi ga prisilio na novu žrtvu, da bi ga stavio u novu zavisnost, te da bi ga zaveo na nov način *uživanja*, a time na ekonomsku propast. Svatko pokušava da nad drugim stvori *tuđu* suštinsku snagu, da bi u tome zadovoljio svoju vlastitu, sebičnu potrebu. Stoga s masom predmeta raste carstvo tuđih bića kojima je čovjek podjarmljen, a svaki novi proizvod je nova potencija uzajamnog varanja i uzajamnog pljačkanja.«[14]

Degradacija čoveka, oneljuđenje njegovih potreba, jedna je strana istorijskog učinka kapitala. Na drugoj strani, kapital je — što je Marks više puta isticao — univerzalizovao razvoj proizvodnih snaga i iskazao se kao neposredna pretpostavka »novog društva« i »bogate individualnosti«. Naime, razvijajući proizvodne snage, kapital širi i uvećava potrebe i potrošnju. A jedan od tri načina uvećavanja potrošnje koje Marks ističe (prva dva su kvantitativno proširenje postojeće potrošnje i stvaranje novih potreba širenjem

---

[11] *Temelji slobode*, cit. izd., str. 17.

[12] Ibid., str. 148 — 149. i 296.

[13] *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844*, cit. izd., str. 204. i 290 — 294.

[14] *Prilog jevrejskom pitanju*, u: *Rani radovi*, cit. izd., str, 86.

postojećih u većem krugu) jeste »proizvodnja *novih* potreba i *otkrivanje* i stvaranje novih upotrebnih vrijednosti«. U odnosu na obim i kvalitet u kojima kapital otkriva nove upotrebne vrijednosti i proizvodi nove potrebe u univerzalnom smislu svi raniji stepeni društvenog razvoja izgledaju kao »*lokalni razvoji* čovječanstva i kao *idolatrija prirode*«. Razvijanjem »sve šireg i sve bogatijeg sistema potreba« implicirano je zadovoljavanje ljudskih potreba prisutnih u kapitalističkom društvu, kao i stvaranje novih, što nužno pretpostavlja »kultiviranje svih svojstava društvenog čovjeka i njegova proizvodnja kao što bogatijeg svojstvima i odnosima a stoga i potrebama — proizvodnja čovjeka kao što totalnijeg i univerzalnijeg društvenog proizvoda — (jer, da bi mogao svestrano uživati, on mora biti sposoban za užitak, dakle u visokom stupnju kultiviran) — također je uvjet proizvodnje zasnovane na kapitalu«[15]. Time kapital postiže ono što najmanje želi i očekuje: umesto realizacije *vrednosti,* stvara uslove za njeno ukidanje, umesto ukidanja *upotrebne vrednosti,* intendira takvo postuliranje principa *delatnosti* koji će proizvoditi isključivo upotrebne vrednosti, isključivo za *ljudske* potrebe — kao svoju potrebu i unutar nje.

Potiskivanjem »prirodne potrebe«, na čije mesto stupa »povijesno stvorena potreba«, kapital se pojavljuje kao »produktivan« i kao »bitan odnos za razvijanje društvenih proizvodnih snaga« koji u tome dolazi do imanentne granice, do »istinske prepreke«, a »istinska prepreka kapitalističke proizvodnje — piše Marks u *Kapitalu* — jeste sam kapital«. Jer eminentna »povijesno stvorena potreba« čoveka jeste da u stvarnom životu izjednači potrebu ljudskosti i ljudskost potreba, a time je obuhvaćena i negacija onoga što je tako nešto uopšte omogućilo — naime, ukidanje kapitala.

»Novo društvo« i ljudske potrebe

U *Kritici Gotskog programa* Marks je s razlogom insistirao na tome da se raspodela sredstava za potrošnju mora gledati kao konsekvenca raspodele uslova proizvodnje, odnosno kao implikacija samog načina proizvodnje. Da je način proizvodnje, odnosno sam karakter dominirajućeg vida delatnosti, odlučujući po »sistem potreba« Marks tvrdi u *Bedi filozofije* kada kaže da se »najčešće potrebe rađaju iz *proizvodnje* ili iz *stanja stvari* koje se bazira na proizvodnji«. Karakterom delatnosti je postuliran karakter i struktura potreba kako u kapitalizmu tako i u, *mutatis mutandis,* »novom društvu«. Kako u prvoj fazi »novog društva«, »grubom«, »nemisaonom« komunizmu, još dominira otuđeno-otuđujući vid delatnosti — rad, iz njega proizlazi i odgovarajuća struktura potreba. Istorijsko potvrđivanje i osmišljavanje ove »faze« anticipirano je

---

[15] *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844,* cit. izd., str. 218.

predominacijom stvaralačke delatnosti — prakse nad radom, čime bi praksa postala »prva životna potreba« i time baza ukupnog sistema potreba. Međutim, razumevanje komunizma se ne iscrpljuje rasporedom njegovih sadržaja na »faze« »novog društva«.

Marks je, pre svega, naglašavao *procesualnost* komunizma, njegovu dinamičku stranu. Za njega komunizam nije »cilj ljudskog razvitka — oblik ljudskog društva« i nije »*stanje* koje treba da bude uspostavljeno, *ideal* prema kome stvarnost treba da se upravlja«. Komunizam je »*stvarni* pokret koji ukida sadašnje stanje«[16]. Ovim se Marks ograđuje od svakog teleološkog tumačenja komunizma koje bi se htelo postaviti kao period koji će nastupiti nužnošću inherentnom istorijskom procesu, i time on »elemente totalnog prevrata« — postojanje visokorazvijenih proizvodnih snaga i revolucionarnih masa — stavlja u funkciju revolucionarne prakse proletarijata, komunističke delatnosti kojom se ti elementi, kao takvi, mogu potvrditi jer komunisti samo u konkretnoj delatnosti »prisvajaju novu potrebu, potrebu društva«.

Kao »pozitivno ukidanje privatnog vlasništva« komunizam se u određenoj formi manifestuje kao socijalistički proces kroz koji se prevazilaze građanski, a zatim uopšte klasno-kapitalistički društveni odnosi. Situacija ukinutog privatnog vlasništva u socijalnoj sferi (socijalizam) i k tome »subjektivne suštine privatnog vlasništva«, »podlosti privatnog vlasništva« — rada, upućuje na nivo komunizma za koji Marks kaže da je »riješena zagonetka historije« i da »zna da je to rješenje«. Tek tada čovek uistinu postaje očovečen, tek tada je rešena suprotnost egzistencije i suštine, nužnosti i slobode, čoveka i prirode, tek tada praksa postaje primarnom potrebom i načinom života.

Afirmacija prakse uz istovremeno ukidanje rada za Marksa nije apstraktan zahtev primeren neizvesnim konturama budućnosti. Jer potreba prakse se realizuje u onoj meri u kojoj se rad »ne pojavljuje više toliko kao uključen u proces proizvodnje, koliko se naprotiv čovjek odnosi prema samom procesu kao čuvar i regulator (što vrijedi za mašineriju vrijedi isto toliko za konkuriranje ljudskih djelatnosti i razvitak ophođenja među ljudima). Radnik nije više onaj koji između objekta i sebe umeće modificirani prirodni predmet kao srednji član, već on prirodni proces, koji pretvara u industrijski, gura kao posrednika između sebe i anorganske prirode kojom ovlada. On stupa pored procesa proizvodnje umjesto da bude njegov glavni agent«[17]. Time »kamen temeljac proizvodnje i bogatstva« Marks ne nalazi *u radu*, nego u »razvitku društvenog individuuma« — »prisvajanju njegove vlastite opće proizvodne snage«.

Razvitkom proizvodnih snaga »proširuje se (ovo) carstvo prirodne nužnosti, jer se uvećavaju potrebe«. Ali — odmah do-

---

[16] *Temelji slobode,* cit. izd., str. 149—150.

[17] Vidi *Privatno vlasništvo i komunizam,* u: *Rani radovi,* cit. izd.

daje Marks — »u isto vreme (se) uvećavaju proizvodne snage koje te potrebe zadovoljavaju« te »carstvo nužnosti« — kao oblast proizvodnje za zadovoljavanje materijalnih potreba — prevazilaženjem rutinsko-mehaničke delatnosti onom stvaralačkom, slobodnom, postaje osnov iz kojeg izrasta »carstvo slobode«. I još dalje: sloboda je najopštija potreba, imperativ i nužnost komunizma. O tome je Marks pisao: »Sloboda u ovoj oblasti (oblast materijalne proizvodnje — N. P.) može se sastojati samo u tome da podruštvljeni čovek, udruženi proizvođači, racionalno urede ovaj svoj promet materije sa prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umesto da on njima gospodari kao neka slepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uslovima koji su najadekvatniji i najdostojniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvek ostaje carstvom nužnosti. S one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da procveta samo na ovom carstvu nužnosti kao svojoj osnovici.«[18] Delatni prostor »carstva nužnosti« biva usmeren i osmišljen karakterom potreba pripadajućih »carstvu slobode« te tako postaje njegov deo, implikacija. Od osnovnog uslova »skraćenje radnog dana« prerasta u ukidanje radnog vremena, rada uopšte, ukidanje suprotnosti potrebnog rada i viška rada kroz samu realizaciju viška rada, »tako da se sam višak proizvoda prezentira kao potreban proizvod«, kako kaže Marks u *Kapitalu*. U ovom procesu će »potrebno radno vrijeme dobiti svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma a s druge će strane razvoj društvene proizvodne snage rasti tako brzo da će, premda će sada proizvodnja biti sračunata na bogatstvo svih, rasti i *slobodno vrijeme* svih. Jer pravo bogatstvo jeste razvijena proizvodna snaga svih individua. Mjerom bogatstva tada nipošto neće biti radno vrijeme, nego slobodno vrijeme«[19]. Kada se realizuje slobodno vreme kao vreme slobode, tek tada će proizvodnja u celini biti primerena autentičnim ljudskim potrebama i tek tada će biti otvorena mogućnost raspodele prema potrebama. Jer ukidanjem privatnog vlasništva — rada biva anuliran egoizam, potreba za gomilanjem i kvantitetom, razvija se potreba za drugim čovekom, potreba za praksom, stvaranjem.

Ovde je već reč o istinskoj zajednici u kojoj su sloboda svih i sloboda svakog pojedinca u recipročnom odnosu. Time smo Marksovo tematizovanje potreba završili logičnim objedinjavanjem — kako to proizlazi iz duha i slova njegovog mišljenja (i) revolucije — potrebe afirmacije ljudskog bića i »novog društva«, a preko komunističke svesti kao *uslova* revolucionisanja kapitalističke stvarnosti. Ovako smo, mislimo, učinili vidljivijim, ili bar uočljivijim, osnovne konture pravca u kome je moguća eksplikacija dinamike potreba s obzirom na savremenu klasnu borbu i još uvek latentne ljudske mogućnosti sveta u kome živimo.

---

[18] *Kapital*, III, cit. izd., str. 682.
[19] *Temelji slobode*, cit. izd., str. 293.

Živko Marković

Iskustva i problemi slobodne razmene rada

Članom 92. Zakona o udruženom radu predviđeno je da radnici u osnovnoj organizaciji koja obavlja delatnost u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zdravstva i socijalne zaštite, ili drugu društvenu delatnost, stiču dohodak iz ukupnog prihoda koji osnovna organizacija ostvari slobodnom razmenom rada, a članom 94. istog zakona otvorena je mogućnost da se i odnosi u samoupravnim interesnim zajednicama komunalnih delatnosti, energetike, vodoprivrede, saobraćaja i drugih delatnosti materijalne proizvodnje takođe uređuju na načelima slobodne razmene rada.

Slobodnom razmenom rada morao bi se, prema tome, ostvarivati znatan deo dohotka. U 1977. godini za društvene delatnosti izdvojeno je u Jugoslaviji 119 milijardi i 560 miliona dinara. Od 1971. do 1977. godine ova sredstva rasla su po prosečnoj godišnjoj stopi od 26,2%, a njihov udeo u nacionalnom dohotku povećan je sa 16,39 na 17,64%[1].

[1] Završni račun SDK Jugoslavije.

Zakonom o udruženom radu predviđeno je da se slobodna razmena rada ostvaruje »neposredno ili preko, odnosno u okviru, samoupravne interesne zajednice«. Na dan 31. decembra 1977. godine u SFRJ su delovale 2.974 interesne zajednice društvenih delatnosti[2], posredstvom kojih je zadovoljavan najveći deo zajedničkih potreba.

Interesne zajednice obrazovane su, u skladu sa Ustavom, kao samoupravne asocijacije korisnika i davalaca usluga, koji treba ravnopravno da se dogovaraju o zadovoljavanju zajedničkih potreba. Na toj osnovi su i njihove skupštine konstituisane od delegata osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica kao korisnika, i delegata organizacija davalaca usluga. Na dan 31. decembra 1977. u skupštinama SIZ društvenih delatnosti bilo je 119.830 delegata, od kojih 45.373 iz privrede, 34.279 iz društvenih delatnosti i 19.999 iz mesnih zajednica[3].

Na razvijanju slobodne razmene rada, kako unutar interesnih zajednica tako i van njih, nije, međutim, mnogo urađeno. Na Jedanaestom susretu samoupravljača »Crveni barjak«, koji je 15. i 16. februara ove godine održan u Kragujevcu, ocenjeno je da su »u ostvarivanju načela slobodne razmene rada učinjeni tek prvi koraci« i da »suštinska izmena društveno-ekonomskih odnosa stvarno još nije sprovedena«. Slične ocene date su i na sednici Veća Saveza sindikata Jugoslavije 20. aprila.

Obrazovanjem samoupravnih interesnih zajednica stvoren je veliki raskorak između nasleđenog administrativnog načina prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke potrebe i novih oblika samoupravnog organizovanja. Ako su u početku i postojale zablude o tome da će stvaranje samoupravnih interesnih zajednica već samo po sebi uticati na uspostavljanje novih društveno-ekonomskih odnosa, sada je mnogo jasnije da takvog automatizma nema. Novi oblici interesnog organizovanja poprimili su mnoga predstavnička obeležja i, na osnovama parafiskalnog sistema, počeli i sami da deluju kao otuđene institucije.

Ne mogu se poreći nastojanja da se na principima slobodne razmene rada uspostave novi društveno-ekonomski odnosi. Ona, međutim, nailaze na brojne prepreke, usled kojih se klice novoga veoma teško probijaju. Nastojanja da se razviju novi sukobljavaju se sa težnjama da se zadrže stari odnosi. Ovaj sukob nije skoro nikada otvoren, jer se stari odnosi vešto podvode pod nove kategorije.

Ovde će biti učinjen pokušaj da se, na osnovu analiza koje su vršene u Veću Saveza sindikata Jugoslavije, dâ izvestan kritički osvrt na dosadašnja iskustva i probleme ispoljene u borbi za praktičnu realizaciju principa slobodne razmene rada. A dosa-

---

[2] Prethodni podaci Saveznog zavoda za statistiku.
[3] Isto.

dašnja iskustva pokazuju da su za razvijanje slobodne razmene rada od posebnog značaja naročito sledeća pitanja: sama definicija slobodne razmene rada, utvrđivanje osnova i merila razmene, programiranje i planiranje zajedničkih potreba, interesno organizovanje i samoupravno odlučivanje o razmeni rada.

Šta je slobodna razmena rada?

Iako na prvi pogled izgleda da je definicija slobodne razmene rada stvar čiste teorije, ispostavlja se da je ona za usmeravanje praktične akcije od izuzetnog značaja. Razilaženja u shvatanju slobodne razmene rada najneposrednije se odslikavaju na praksu, jer uslovljavaju različita ponašanja ne samo pojedinaca već i organizacija. A ova razilaženja su do sada bila tolika da su se pod kategoriju slobodne razmene rada podvodile sasvim različite stvari.

Pre svega, odomaćilo se shvatanje prema kojem se slobodna razmena rada poistovećuje sa bilo kakvim zadovoljavanjem zajedničkih potreba posredstvom samoupravnih interesnih zajednica. Čim su ove zajednice obrazovane, one su se u praksi odmah počele prihvatati kao oblik slobodne razmene rada, nezavisno od sadržine društveno-ekonomskih odnosa koji se u njima uspostavljaju. Tako je suština novih odnosa zamenjena njihovom formom, što je demobilizatorski uticalo na revolucionarno angažovanje subjektivnih snaga. Stvarana je zabluda da je obrazovanjem samoupravnih interesnih zajednica i normativnim regulisanjem njihovog rada posao na primeni Ustava i Zakona o udruženom radu praktično završen. U zaključcima Jedanaestog susreta samoupravljača upravo se konstatuje da su »dosadašnji napori bili usmereni uglavnom na osnivanje samoupravnih interesnih zajednica i samoupravno organizovanje društvenih delatnosti« i da su »u najvećem broju slučajeva postojeći odnosi i postojeća organizovanost sankcionisani novim samoupravnim dokumentima«.

Kao ekstremna reakcija na otuđenost interesnih zajednica ističu se shvatanja prema kojima se slobodna razmena rada identifikuje sa tržišnom razmenom. Pri tom se pojam slobodne razmene rada opet svodi na formu, jer se mogućnost slobode vidi samo u spontanom komuniciranju korisnika i davalaca usluga, dok se svaki oblik njihovog organizovanog povezivanja smatra ograničavanjem slobode.

Oba shvatanja, u stvari, odslikavaju postojeću praksu, zbog čega ne mogu poslužiti kao platforma za njeno menjanje. Stvarna sloboda razmene rada ne postoji ni u jednom ni u drugom slučaju. Tržišnom razmenom vladaju zakoni koji deluju nezavisno i od korisnika i od davalaca usluga, dok se administrativna raspodela ne može vršiti bez posrednika koji, u odnosu na korisnike i davaoce, takođe deluju nezavisno.

Jedan od pokušaja da se prevaziđu pomenuta shvatanja izražen je u definiciji slobodne razmene rada kao »svesnog, samoupravnog, planski organizovanog, demokratskog, ravnopravnog, sporazumnog i neposrednog uređivanja odnosa u razmeni rada« između korisnika i davalaca usluga. Ali ni ova definicija ne određuje eksplicitno samu sadržinu, već formu slobodne razmene rada. Ona se, u osnovi, svodi na to da se slobodna razmena rada ne ostvaruje ni putem tržišne razmene, a ni administrativne raspodele, nego samoupravnim sporazumevanjem, što je, sa stanovišta forme, sasvim precizno razgraničenje.

Samoupravno sporazumevanje pretpostavlja, međutim, odgovarajuće promene i u samoj sadržini društveno-ekonomskih odnosa. Bez toga se ono svodi na puku formalnost. U praksi je veoma raširena pojava da se, radi formalnog usaglašavanja sa Ustavom i Zakonom o udruženom radu, odnosi koji vladaju na tržištu ili u uslovima administrativne raspodele podvode pod formu samoupravnih sporazuma. Takvi sporazumi, u stvari, i nisu samoupravni, jer se praktično nameću radnicima ili se sklapaju bez njihovog učešća.

O sadržini slobodne razmene rada zastupaju se dva sasvim različita stava. Po jednom, takva razmena je stvar konvencije. Važno je samo to da se ona ostvaruje sporazumno između subjekata razmene. Pri tom se ne postavlja pitanje ravnopravnosti, koja čini bitno obeležje samoupravnog sporazumevanja. U praksi se sporazumi, na bazi konvencije, sklapaju i između sasvim neravnopravnih partnera, jer slabija strana nema drugog izbora nego da prihvati ponudu one jače. Takvi sporazumi nisu, u suštini, samoupravni, iako su to po formi, pošto se sklapaju dobrovoljno.

Teško je pretpostaviti da bi u uslovima pune ravnopravnosti bilo koji od subjekata razmene prihvatio odnos u kojem bi dobijao manje nego što daje. Na tome se i zasniva mišljenje da je slobodna razmena rada, po svojoj sadržini, *ekvivalentna* razmena, što podrazumeva da korisnik i davalac usluga razmenjuju jednake količine rada, samo u različitim oblicima. Jedino se na taj način obezbeđuje raspodela prema radu, ali i stvarna ravnopravnost u samoupravnom sporazumevanju.

Ako se uopšte može govoriti o *slobodnoj* razmeni rada (jer je takav termin nedovoljno određen i dozvoljava različita tumačenja), onda se ona, sa stanovišta socijalističke raspodele prema radu, može shvatiti samo kao ekvivalentna razmena. Slobodna razmena je sadržana upravo u njenoj ekvivalentnosti, koja isključuje prisvajanje tuđeg rada i obezbeđuje da svako svoj dohodak stiče na temelju vlastitog doprinosa.

Za takvu razmenu Marks upotrebljava mnogo precizniji termin — *neposredna* razmena rada, baš radi toga da bi je jasno

razgraničio od tržišne razmene, gde se razmena ekvivalenata ne vrši u svakom pojedinom slučaju, već u proseku[4]. Iako je princip isti, on se u praksi sasvim različito ispoljava, jer su promenjeni i oblik i sadržina razmene. Za razliku od neposredne razmene rada, tržišna razmena pojedinačnih roba nije ekvivalentna. I upravo zbog toga robna razmena omogućuje, dok neposredna razmena rada isključuje prisvajanje tuđeg rada.

Slobodna razmena, kao ekvivalentna razmena rada, može, prema tome, biti samo neposredna. Utoliko veću zbrku izazivaju klasifikacije po kojima se slobodna razmena rada deli na posrednu (putem samoupravnih interesnih zajednica) i neposrednu (direktnim povezivanjem korisnika i davalaca usluga). Takve klasifikacije samo odslikavaju postojeću praksu, jer interesne zajednice zaista još deluju kao posrednici između korisnika i davalaca usluga, ali se u tom slučaju ne bi moglo govoriti o slobodnoj razmeni rada, bar u smislu njihove sadržine.

Ukoliko se sredstva za zajedničke potrebe prikupljaju pomoću fiskalnih (ili parafiskalnih) instrumenata, onda i njihova raspodela neizbežno zadržava administrativna obeležja, bez obzira na to ko je vrši. Interesne zajednice u tom slučaju i ne mogu delovati drugačije nego kao posrednici između korisnika i davalaca usluga. One tu funkciju najčešće i ne obavljaju samostalno, već pod neposrednim uticajem organa društveno-političkih zajednica, koji su faktički zadržali odlučujuću ulogu u prikupljanju i preraspodeli sredstava za zajedničke potrebe.

Zbog toga se društveno-ekonomski odnos i ne uspostavlja neposredno između korisnika i davalaca usluga, već između interesne zajednice (ili, tačnije, njenih organa) i davalaca. U interesnim zajednicama, u kojima je ovaj odnos ispitivan, skupštine su faktički samo potvrđivale dogovore koji su o raspodeli sredstava prethodno postizali sekretari SIZ i direktori OUR koje pružaju usluge, ali su i ovi dogovori uglavnom formalni pošto su sredstva fiskalnim načinom prikupljanja unapred limitirana.

Neposredna razmena rada podrazumeva i neposredan odnos između korisnika i davalaca usluga koji se može uspostaviti samo samoupravnim udruživanjem rada i sredstava. Iako su tendencije za razvijanjem takvih odnosa sve izraženije, primeri samoupravnog udruživanja rada i sredstava još su relativno retki i javljaju se uglavnom tamo gde sredstva koja se prikupljaju fiskalnim putem nisu dovoljna. Svojevrstan otpor slobodnoj razmeni rada izražen je i u težnji da se samoupravno udruživanje rada i sredstava razvija samo kao dopuna fiskalnog sistema.

---

[4] Vidi *Kritiku Gotskog programa,* u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela,* tom II, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 14.

Osnove i merila slobodne razmene rada

Ako se slobodna razmena definiše kao neposredna ekvivalentna razmena rada, koja se vrši samoupravnim sporazumevanjem, onda se u stručnom pogledu osnovni problem sastoji u tome da se utvrdi količina rada koja je sadržana u usluzi davaoca i kojom je određena ekvivalentna visina naknade korisnika. Kvalitet usluge morao bi biti unapred dogovoren i određen, u skladu s potrebom korisnika. U praksi nije toliko problem da se kvalitet definiše koliko da ga korisnici kontrolišu, naročito u nekim delatnostima, kao što su, na primer, kultura i obrazovanje.

Količina rada koja je sadržana u usluzi predstavlja polaznu osnovu slobodne razmene. Ona mora biti jednaka količini rada sadržanoj u naknadi za pruženu uslugu. Zbog toga se određivanje visine naknade ili »cene« usluge, u osnovi, svodi na utvrđivanje količine rada koji se mora utrošiti da bi se usluga pružila. Napori za iznalaženje praktičnih rešenja upravo se sve više i usmeravaju u ovom pravcu.

Administrativni način raspodele u određivanju naknade za pružene usluge ostavio je u nasleđe troškovni princip. Istraživanja koja su vršena u jednom broju interesnih zajednica pokazuju da takav princip još preovlađuje. Davaocima usluga se jednostavno priznaju troškovi koje su imali u prethodnoj godini, uvećani za određeni procenat predviđen planom društveno-političke zajednice za tekuću godinu. Ali troškovni princip se često primenjuje i u neposrednom pružanju usluga van interesnih zajednica. Zahvaljujući monopolskom položaju, pojedine organizacije društvenih delatnosti praktično same određuju cenu svojih usluga, uključujući u nju i opravdane i neopravdane troškove.

Prvi pokušaj da se ublaže negativne posledice koje troškovni princip nanosi produktivnosti rada učinjen je uvođenjem prakse da organi SIZ ocenjuju izvršenje programa davalaca usluga. U samoupravnim sporazumima pojedinih SIZ utvrđen je princip da visina naknade varira prema izvršenju programa. Naknada se u toku poslovne godine isplaćuje kao akontacija, a na kraju se koriguje — povećava ili smanjuje u zavisnosti od stepena realizacije programa. Korekcija se vrši na osnovu ocene koju daje komisija SIZ.

Takav način određivanja naknade trebalo bi da podstakne podizanje produktivnosti i da distribuciju sredstava za zajedničke potrebe bar donekle približi raspodeli prema radu. Njegova ograničenost je, međutim, u tome što se pri određivanju programa za osnovu uzima zatečeno stanje produktivnosti i što samo ocenjivanje realizacije programa omogućuje proizvoljnosti i subjektivizam. Ove ograničenosti pokušavaju se prevazići objektivizacijom ocenjivanja, kao, na primer, u Međuopštinskoj SIZ obrazovanja Kula — Vrbas, čijim je sporazumom predviđeno da se rezultati rada obrazovnih organizacija vrednuju metodom merenja i procenjivanja.

Težnja ka objektivizaciji merila slobodne razmene još više je izražena u SIZ koje su se opredelile za normative i samoupravno dogovorene standarde tekućeg i minulog rada. Takva rešenja predviđena su, na primer, samoupravnim sporazumima SIZ u Beogradu i sporazumima SIZ zdravstvene zaštite u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji. Opredeljenje za normative i standarde tekućeg i minulog rada izraženo je i na aprilskoj sednici Veća Saveza sindikata Jugoslavije.

Pozitivna strana takvih rešenja je u tome što maksimalno isključuju proizvoljnosti i subjektivizam u određivanju naknade. Ali najbolje je, svakako, visinu naknade dovesti u neposrednu zavisnost od obima i kvaliteta pruženih usluga, čime se automatski podstiče podizanje produktivnosti rada. Jer svaki utrošak živog i minulog rada ispod ili iznad samoupravno dogovorenih standarda ide u korist ili na teret davaoca usluge.

Objektivizirano određivanje naknade nije, međutim, još dovedeno do kraja, tako da zadržava neka bitna obeležja starog načina raspodele. Dok se normativi minulog rada utvrđuju neposredno na osnovu potrebnog utroška sredstava i predmeta rada, utrošak živog rada izražava se u unapred određenoj veličini ličnog dohotka po uslovno kvalifikovanom radniku. Lični dohodak se na taj način tretira kao trošak, čime se zadržavaju određena obeležja najamnih odnosa.

Prema svim analiziranim sporazumima koji utvrđuju takav način raspodele sredstava SIZ, cena usluge izvodi se kao kalkulativna veličina iz sledećih elemenata: materijalnih troškova, amortizacije, sredstava za zajedničke i opštedruštvene potrebe, drugih zakonskih i ugovornih obaveza, sredstava za lične dohotke, sredstava zajedničke potrošnje, akumulacije i sredstava za rezerve. Na osnovu ovih elemenata izvodi se i globalna cena celog programa.

Takvim izvođenjem cene usluge do kraja se predodređuje i unutrašnje raspoređivanje dohotka u OUR društvenih delatnosti. Time se praktično ukida njihova samostalnost i zadržava nejednak položaj u odnosu na OUR privrede. Zadržava se stara logika i u dodeljivanju sredstava za lične dohotke, čija se visina ne određuje prema ostvarenoj produktivnosti, već prema broju zaposlenih radnika i njihovoj kvalifikaciji.

Takva se logika pokušava opravdati iskrivljenim shvatanjem ustavnih kategorija »solidarnosti«. Jednakost kriterijuma raspodele zamenjuje se jednakošću same raspodele, jednak društveno-ekonomski položaj — jednakim materijalnim položajem. I solidarnost se shvata u smislu izjednačavanja materijalnog položaja, nezavisno od radnog doprinosa. Time se praktično negira raspodela prema rezultatima rada i destimuliše zainteresiranost za podizanje produktivnosti.

Da bi se otklonile negativne posledice takve raspodele, koje se najočevidnije ispoljavaju kroz tendenciju povećanja broja zapo-

slenih u društvenim delatnostima, pribegava se utvrđivanju i takvih normativa u sporazumima SIZ koji najneposrednije zadiru u unutrašnju organizaciju OUR. Utvrđuju se profil i broj zaposlenih radnika, tehnička opremljenost, pa čak i organizacija radnog procesa. Time se samostalnost davalaca usluga još više ograničava.

Na liniji takvog ograničavanja je i normiranje radnog učinka OUR društvenih delatnosti. Pri tom se polazi od najamne logike da pojedine organizacije moraju »odraditi« unapred utvrđena sredstva koja dobijaju od SIZ. Na toj osnovi se onda traže i rešenja za njihovu stimulaciju tako što se pomenuta sredstva uvećavaju ili umanjuju u zavisnosti od prebačaja ili podbačaja plana.

Pošto se cene usluga obično unapred određuju, dohodak OUR, koje te usluge pružaju, ne dovodi se u direktnu zavisnost od veličine ukupnog društvenog dohotka i ostvarene društvene produktivnosti rada. One služe samo za raspodelu sredstava SIZ koja, po stopama doprinosa, automatski pritiču nezavisno od produktivnosti i stvarnog porasta društvenog dohotka. Ukoliko se vrše usklađivanja, to se čini naknadno i administrativnim merama.

S obzirom na raskorak između novih principa i starih metoda raspodele, javile su se i dileme u pogledu uključivanja akumulacije u cenu usluge. Tako su jedni zastupali mišljenje da akumulaciju ne bi uopšte trebalo uključivati u cenu usluge, već u tu svrhu posebno izdvajati sredstva; drugi — da cena usluge treba da sadrži samo deo akumulacije za unapređenje materijalne osnove rada, dok su treći smatrali da se akumulacija u celini mora uključivati u cenu usluge.

I ovde se, u suštini, postavlja pitanje ravnopravnosti organizacija udruženog rada. Ako se akumulacija isključi iz cene usluge, automatski se isključuje i ekvivalentnost razmene, a dohodak davaoca usluge je unapred okrnjen. Time se sa davaoca faktički skida odgovornost da u skladu s društvenim potrebama samostalno usmerava sopstveni razvoj. Ali uskraćivanjem prava na samostalno raspolaganje akumulacijom istovremeno se ukida jedan od fundamenata samoupravnog položaja OUR.

Da bi delovao kao samostalna organizacija, davalac usluge mora samostalno raspolagati ostvarenim dohotkom. To podrazumeva da on ne samo stiče neokrnjeni dohodak već i da ga namenski raspoređuje. Unutrašnja raspodela je njegova sopstvena stvar u koju korisnik usluge ne treba da se meša, kao što se ne meša ni u raspodelu dohotka. Zbog toga ona ne treba ni da bude obuhvaćena njihovim međusobnim sporazumevanjem ukoliko nisu u pitanju zajednički kriterijumi raspodele kojima se obezbeđuje jedinstven društveno-ekonomski položaj radnika.

Ukoliko se dohodak stiče prema radu, njegova se raspodela ne može ni vršiti unapred. Stoga nisu unapred dati ni elementi iz kojih se može izvesti cena usluga. Pogotovu je nemoguće unapred

odrediti visinu ličnih dohodaka, koja se mora zasnivati kako na individualnim tako i na zajedničkim rezultatima društvenog rada. Ona se ni u kom slučaju ne može odrediti pre nego što bude poznat dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Za razliku od administrativnog načina raspodele, dohodak organizacije ovde se ne izvodi iz njegovih delova, već obrnuto.

Kao nova vrednost, ceo dohodak se stvara tekućim radom radnika. Zbog toga se za merilo radnog doprinosa ne može uzimati samo jedan deo dohotka, pa ni ceo lični dohodak. Ali, pošto se takvo merenje i vrši radi utvrđivanja samog dohotka, on ni u celini ne može služiti kao merilo radnog doprinosa. Kad bi veličina dohotka bila poznata, potreba za merenjem radnog doprinosa ne bi uopšte postojala.

Zato se doprinos tekućim radom mora meriti sopstvenim aršinom, to jest društveno potrebnim radnim vremenom. I pošto se razmena rada ostvaruje neposredno, mora se neposredno utvrđivati i društveno potrebno vreme koje iziskuje kvalitetno pružanje određene usluge. Normativi tekućeg rada treba da određuju vreme potrebno za pružanje usluge, a ne visinu ličnog dohotka. Bez takvih normativa ne može se, uostalom, utvrditi ni broj izvršilaca koji su neophodni za realizaciju određenog programa.

Za razliku od tržišne razmene, u kojoj se društveno potrebno vreme formira kao opšti prosek individualnih vremena, pri utvrđivanju normativa za neposrednu razmenu rada moraju se uvažavati konkretni uslovi koji objektivno utiču na različit utrošak tekućeg rada. Da bi se omogućila ekvivalentna razmena u svakom pojedinom slučaju, normativi tekućeg rada moraju izražavati konkretno, a ne apstraktno društveno vreme, to jest ono vreme koje je za pružanje određene usluge potrebno u konkretnim društvenim uslovima.

Društveno potrebno vreme određuje samo relativnu vrednost usluge. Visina naknade ili cena usluge može se utvrditi tek kad su poznati ukupni rezultati rada i ukupan dohodak društveno-političke zajednice na čijem se području zadovoljavaju zajedničke potrebe. Ona se prema ukupnom društvenom prihodu odnosi kao što se količina rada sadržana u usluzi odnosi prema ukupnoj količini društveno korisnog rada. Iz toga proističe da je cena usluge jednaka količniku između proizvoda ukupnog društvenog prihoda i rada sadržanog u datoj usluzi, i ukupnog društvenog rada. Takvim izračunavanjem cena usluge se dovodi u neposrednu zavisnost od doprinosa koji se njenim pružanjem daje ukupnim rezultatima društvenog rada.

Tako utvrđena naknada sadrži neokrnjeni dohodak, čija raspodela nije unapred određena. Davalac usluge bi, ne samo u svom interesu već i u interesu korisnika, morao imati slobodu da ostvareni dohodak raspoređuje prema potrebama i mogućnostima sopstvenog razvoja. Ukoliko dohodak stiče samim radom, davalac

usluge je objektivno zainteresovan da svoj razvoj usmerava u skladu s društvenim potrebama. I pošto o zajedničkim potrebama korisnici usluga neposredno odlučuju, oni time faktički određuju ponašanje davalaca, i bez uplitanja u njihovu unutrašnju organizaciju i raspodelu.

S obzirom na to da je, pri slobodnoj razmeni, cena usluge neposredno određena produktivnošću rada, korisnik je životno zainteresiran za to da produktivnost davaoca stalno raste. Ali, ukoliko se cena usluge zasniva na adekvatno utvrđenim standardima tekućeg i minulog rada, takav interes ima i sâm davalac. Pošto svaka ušteda ide u njegovu korist, on je zainteresovan da stalno pronalazi rezerve koje omogućuju da se sa što manje rada ostvari što veći radni učinak. Zato korisnik usluge ne mora o tome brinuti.

Ostvarivanje zajedničkih interesa korisnik i davalac usluge mogu, prema tome, obezbediti sporazumom o pitanjima koja se tiču samo njihovih neposrednih odnosa, a to su, uglavnom, vrsta, asortiman, obim, kvalitet i relativna vrednost usluge. U stvari, samo o ovom poslednjem pitanju se zajednički odlučuje, jer su prva četiri vezana uz porudžbinu samog korisnika. Kakve će usluge i u kojem obimu davalac pružati, to zavisi, pre svega, od potreba i mogućnosti korisnika. Ali korisnik mu za to mora obezbediti ekvivalentnu naknadu, i to je jedini uslov pod kojim se oni mogu sporazumeti.

Programiranje i planiranje zajedničkih potreba

Kao naručioci, korisnici usluga bi morali imati odlučujuću ulogu u programiranju i planiranju zajedničkih potreba. Za samoupravni način zadovoljavanja zajedničkih potreba to je, u stvari, i jedino ispravno, naročito iz sledećih razloga: prvo, reč je o potrebama samih korisnika, koje više niko ne može utvrđivati u njihovo ime, a drugo, korisnici raspolažu i sredstvima koja samoupravno udružuju radi zadovoljavanja tih potreba. U takvim uslovima niko drugi i ne može uspešno razrešavati protivrečnosti koje nastaju između zajedničkih potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Pošto u tome glavnu teškoću predstavlja određivanje prioriteta, koje i čini suštinu planiranja, normalno je da taj problem rešavaju oni o čijim je potrebama upravo reč.

Za razliku od korisnika, davaoci usluga su u funkciji realizatora programa zajedničkih potreba. Zbog toga se njihov plan, u suštini, svodi na realizaciju planova korisnika, i u njegovom donošenju oni moraju imati punu samostalnost koju, po zakonu, ima svaka organizacija udruženog rada. Korisnici usluga ne samo što nisu kvalifikovani nego nemaju ni potrebe da neposredno učestvuju u programiranju i planiranju rada davalaca. Oni se mogu zajednički dogovarati samo o međusobnim pravima i obavezama u okviru realizacije planova korisnika. Pri tom se korisnici javljaju kao naručioci, a davaoci kao izvršioci usluga.

Razgraničenje planova zadovoljavanja zajedničkih potreba od planova njihove realizacije nastaje, međutim, tek na osnovama samoupravnog udruživanja rada i sredstava, kada i korisnici i davaoci usluga deluju kao samostalni društveni subjekti. Ukoliko se sredstva za zajedničke potrebe od korisnika otuđuju, onda je i samo planiranje otuđeno. Plan se tada faktički utvrđuje na jednom mestu, pri čemu se istovremeno vrši izbor potreba i određuje način njihovog zadovoljavanja.

Pošto je samoupravno udruživanje rada i sredstava još u začetku, u sličnoj fazi je i samoupravno planiranje zajedničkih potreba. Planovi zadovoljavanja zajedničkih potreba u samoupravnim interesnim zajednicama još se faktički svode na planove davalaca usluga, na koje korisnici nemaju uticaja ili je on neznatan. Ali ni davaoci te planove ne donose samostalno. Oni se formalno usvajaju u skupštinama SIZ, a faktički se prilagođavaju unapred utvrđenim sredstvima, o čijoj visini i preraspodeli praktično odlučuju izvršni organi u interesnim i društveno-političkim zajednicama.

Iako je članom 113. Zakona o udruženom radu utvrđeno da se radnici o predlozima obaveza za zadovoljavanje zajedničkih potreba izjašnjavaju u osnovnoj organizaciji, i to po pravilu istovremeno i jednom godišnje, ta odredba se ne poštuje u svim sredinama, ili se sprovodi tek polovično. Sa predlozima obaveza pred radnike se ne izlazi svugde istovremeno, a u pojedinim organizacijama o njima se izjašnjava samo radnički savet ili politički aktiv.

Ali i tamo gde se organizuje lično izjašnjavanje radnika ono se praktično svodi na formalnost. O predlozima obaveza raspravlja se nezavisno od programa zadovoljavanja zajedničkih potreba, zbog čega radnici ne mogu ni donositi sud o njihovoj opravdanosti. Izjašnjavanje se praktično zasniva na poverenju, pa se retko dešava da se predlozi ne prihvate i da se zahteva njihova korekcija. Ukoliko se sa predlozima programa i izlazi na zborove, to se ne čini istovremeno kad se razmatraju predlozi obaveza, ali se u mnogim organizacijama i o programima raspravlja samo u radničkom savetu ili političkom aktivu. Retki su primeri da se na javnu raspravu daju istovremeno programi svih SIZ, pa korisnici praktično nisu u mogućnosti da učestvuju u određivanju prioriteta i u preraspodeli sredstava za pojedine potrebe.

Pošto sredstva, putem fiskalnog mehanizma, automatski pritiču u SIZ, ne oseća se potreba ni za ispitivanjem stvarnih interesa korisnika. Programe zadovoljavanja zajedničkih potreba davaoci usluga sastavljaju po svojim kriterijumima i na osnovu pretpostavljenih interesa. Iako u tome postoji organizovano društveno usmeravanje, sve se to još čini u užim krugovima, bez šireg učešća subjekata o čijim je potrebama reč. Tek se u poslednje vreme pojedine organizacije orijentišu na to da empirijski ispituju interese i potrebe korisnika svojih usluga.

Pravo rešenje nije, međutim, u tome da davaoci usluga testiraju korisnike, već da ovi sami izražavaju svoje interese i potrebe i sami definišu zahteve za njihovim zadovoljavanjem. Davaoci bi planove svog rada morali sastavljati ne na osnovu pojedinačnih želja korisnika, već na temelju njihovih samoupravno utvrđenih planova zadovoljavanja zajedničkih potreba, u kojima se pojedinačne želje objedinjuju u zajednički zahtev.

Plan zadovoljavanja zajedničkih potreba bi svoju osnovu morao imati u planovima osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica. Najnovija istraživanja, koja je vršilo Veće Saveza sindikata Jugoslavije pokazuju, međutim, da je stanje u tom pogledu veoma raznoliko i u celini nezadovoljavajuće. Pre svega, jedan broj organizacija i mesnih zajednica ne donosi nikakve planove. Među organizacijama koje to čine ima i onih koje svojim planovima uopšte ne obuhvataju zajedničke potrebe. Za sada su najdalje otišle organizacije koje u svojim planovima iskazuju potrebe koje će same zadovoljavati sredstvima zajedničke potrošnje, dok potrebe koje se zadovoljavaju putem SIZ iskazuju samo kroz finansijske obaveze. Ali sve dok vlada fiskalni sistem prikupljanja i distribucije sredstava drugačije planiranje zajedničkih potreba u OUR nije ni moguće.

I planiranje u mesnim zajednicama je polovično. Pošto su interesne zajednice praktično odvojene od mesne zajednice, ni planiranje ne obuhvata potrebe koje se u njima zadovoljavaju, ili pak samo delimično. Drugi veliki nedostatak je u tome što se planovi mesnih zajednica dobrim delom ne oslanjaju na konkretna sredstva, zbog čega često liče na spiskove želja koje se samo delimično ostvaruju. Međusobni odnos organa opštine i interesnih zajednica je obično takav da mesne zajednice mole da im se dodele sredstva da bi zadovoljile neke najneophodnije potrebe.

Planiranje u mesnoj zajednici je, uglavnom, realno ukoliko se zasniva na samoupravnom udruživanju sredstava, koje se poslednjih godina sve više razvija. Samoupravno planiranje je, u stvari, najrealnije u seoskim i prigradskim zajednicama, koje se u zadovoljavanju zajedničkih potreba pretežno oslanjaju na takvo udruživanje sredstava, a ona uglavnom pritiču iz dva izvora — iz ličnih sredstava građana i sredstava zajedničke potrošnje OUR. Udruživanje sredstava se često kombinuje s udruživanjem rada, tako da mesne zajednice i organizacije udruženog rada za svoje potrebe praktično same grade i održavaju pojedine objekte.

Na takvom udruživanju sada se uglavnom i zasniva samoupravno povezivanje organizacija udruženog rada i mesnih zajednica. Najveći deo sredstava za zajedničke potrebe odlazi, međutim, iz OUR u interesne zajednice na nivou republika, odnosno pokrajina i regiona, iako se najveći deo tih potreba zadovoljava upravo u mesnoj zajednici. Zbog toga još ne postoji materijalna osnova za šire samoupravno povezivanje mesne zajednice i osnovne organizacije udruženog rada, bez kojeg se ne može realizovati ni ce-

lovito samoupravno planiranje zajedničkih potreba. U osnovnoj organizaciji se ne mogu planirati zajedničke potrebe radnika bez njihovog sagledavanja u mesnoj zajednici, kao što se u mesnoj zajednici ne može realno planirati bez sagledavanja mogućnosti udruživanja sredstava osnovnih organizacija. Ukoliko se sredstva osnovne organizacije otuđuju, planiranje zajedničkih potreba i u mesnoj zajednici i u osnovnoj organizaciji gubi realnu osnovu, a time i svoj smisao.

Samoupravni planovi zajedničkih potreba bi se, po svojoj prirodi, morali donositi tamo gde se one i zadovoljavaju, što podrazumeva da se tu realizuje i samoupravno udruživanje sredstava i slobodna razmena rada. Najveći deo potreba koje se zadovoljavaju u mesnoj zajednici još se, međutim, planira na višim nivoima interesnog organizovanja, gde se i koncentrišu sredstva. Pošto se planiranjem razrešavaju protivrečnosti između potreba i mogućnosti njihovog zadovoljavanja, planiranje praktično nije ni moguće odvojiti od materijalne osnove. Dosadašnje iskustvo pokazuje da su planovi mesnih zajednica koji su računali na sredstva interesnih zajednica ostajali »mrtvo slovo na papiru«.

Centralizacija sredstava na višim nivoima interesnog organizovanja pokušava se opravdati potrebom da se obezbedi solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba. Ali ona ne samo što ne vodi smanjivanju razlika u društvenom standardu već te razlike još više povećava. Centralizovana sredstva se najviše usmeravaju tamo gde je najviši nivo društvenog standarda, a to su obično gradski centri, u kojima su, po pravilu, koncentrisani najimućniji slojevi stanovništva. Zbog toga se u gradskim mesnim zajednicama, za razliku od seoskih i prigradskih, gotovo i ne oseća potreba za samoupravnim udruživanjem sredstava. To samo potvrđuje da se centralizovanim usmeravanjem društvenog standarda postižu upravo suprotni efekti od onih koji bi značili ostvarivanje solidarnosti.

Socijalistička solidarnost se ni u kom vidu ne može ostvarivati posrednički, jer ona već sama po sebi podrazumeva neposredne odnose među ljudima. Zbog toga autentičnu osnovu solidarnog zadovoljavanja zajedničkih potreba može predstavljati jedino samoupravno udruživanje sredstava. Pošto se socijalistička solidarnost zasniva na zajedničkim interesima, nema nikakve bojazni da do takvog udruživanja neće dolaziti, što dosadašnja iskustva, uostalom, i potvrđuju.

Ostvarivanje socijalističke solidarnosti ne znači, međutim, uspostavljanje uravnilovke u zadovoljavanju zajedničkih potreba. Dok su materijalne mogućnosti ograničene, potpuna jednakost se ne može ostvariti ni u individualnom ni u zajedničkom zadovoljavanju životnih potreba. Svako nastojanje da se to po svaku cenu postigne može imati samo suprotan efekat. Solidarnim zadovoljavanjem zajedničkih potreba socijalističko društvo se, međutim, stalno približava potpunoj jednakosti njegovih članova.

Da bi se socijalistička solidarnost u zadovoljavanju zajedničkih potreba organizovano ostvarivala, morali bi se utvrditi odgovarajući standardi i kriterijumi, na osnovu kojih bi se samoupravno planiralo i udruživala sredstva. Standardima treba da se, u zavisnosti od materijalnih mogućnosti zajednice, odredi opšti nivo zadovoljavanja zajedničkih potreba, a kriterijumima — da se utvrde uslovi pod kojima će se taj nivo samoupravnim udruživanjem sredstava obezbeđivati.

Opšti nivo zadovoljavanja zajedničkih potreba morao bi, u stvari, predstavljati određeni minimum kojim je u konkretnim uslovima moguće i neophodno ostvariti društvenu jednakost. Ali i u tom slučaju on se može solidarno obezbeđivati samo ako određena samoupravna organizacija ili zajednica objektivno nije u mogućnosti da ga sama osigura. To je i granica između solidarnosti i raspodele prema radu. »Solidarnost sa neradom« pretvorila bi se u sopstvenu suprotnost.

Samoupravno interesno organizovanje

Različiti pogledi na slobodnu razmenu rada izraženi su i u dilemama o načinu interesnog organizovanja. Nasuprot nastojanjima da se slobodna razmena rada u celini uključi u sistem samoupravnih interesnih zajednica ističu se zahtevi da se ona u što većoj meri ostvaruje direktnim povezivanjem korisnika i davalaca usluga. Štaviše, iznose se i mišljenja da takvo povezivanje predstavlja perspektivu, a da su interesne zajednice samo privremena neophodnost.

Ako se slobodna razmena shvati kao neposredna razmena rada, onda njoj odgovaraju jedino neposredni odnosi između korisnika i davalaca usluga. Ali takva razmena istovremeno isključuje stihiju, u uslovima koje se (kao na klasičnom tržištu) korisnici i davaoci usluga slučajno susreću. Sama činjenica da oni moraju zajednički obezbediti uslove pojedinačne ekvivalentne razmene upućuje ih na međusobno sporazumevanje, koje ne može biti stihijno.

Samoupravna interesna zajednica bi, već po definiciji, morala predstavljati oblik neposrednog dogovaranja zainteresovanih subjekata. Ukoliko se zasniva na samoupravnom udruživanju rada i sredstava, takva zajednica ne može drugačije ni egzistirati. Posredništvo u funkcionisanju postojećih interesnih zajednica ne proističe iz same organizovanosti, već iz posredničkog načina prikupljanja i distribucije sredstava za zajedničke potrebe. To potvrđuje i činjenica da zajednice koje ne raspolažu sredstvima praktično nemaju nikakvu ulogu, ni posredničku ni samoupravnu.

Način raspolaganja sredstvima za zajedničke potrebe, u stvari, sudbonosno utiče na organizovanje i funkcionisanje interesnih zajednica. One su obrazovane u uslovima kad su sredstva bila

koncentrisana u fondovima društveno-političkih zajednica, odakle su u početku bukvalno preuzimana, bez suštinskih promena u načinu njihovog prikupljanja i distribucije. Dalji proces tekao je u pravcu njihovog »spuštanja« sa širih na uže zajednice, ali je veći deo sredstava još usredsređen na nivou republike, pokrajine i regiona. Mnoge opštinske zajednice uopšte ne raspolažu sredstvima, niti imaju stvarnog uticaja na njihovo raspoređivanje u širim zajednicama.

Zbog takve koncentracije sredstava nije se ni osećala stvarna potreba za obrazovanjem osnovnih interesnih zajednica i jedinica SIZ. Na kraju 1977. godine samo je 837 SIZ imalo osnovne zajednice, a 56 jedinice kao delove osnovnih zajednica. Ali i od tog broja samo su u 92 SIZ postojale osnovne zajednice za deo opštine i u 33 za određenu oblast, dok su jedinice za određenu oblast imale 10, a za deo opštine jednu SIZ[5]. Najveći broj osnovnih zajednica i jedinica obrazovan je za opštinu u celini ili za više opština. Prema raspoloživim podacima, do početka 1979. godine osnovne zajednice ili jedinice na području mesnih zajednica bile su obrazovane samo u pet gradova (Zagrebu, Osijeku, Beogradu, Novom Sadu i Pančevu).

Na sporost u obrazovanju osnovnih zajednica i jedinica uticala je i dilema — da li one treba da raspolažu sredstvima. Ako nemaju sredstava i njihovo postojanje gubi svaki smisao. I tamo gde su obrazovane, one praktično ne funkcionišu ukoliko su odvojene od sredstava. Postavlja se, međutim, pitanje: šta se podrazumeva pod raspolaganjem sredstvima od strane samoupravnih interesnih zajednica?

Kad se govori o raspolaganju sredstvima za zajedničke potrebe, obično se misli na njihovu koncentraciju u SIZ. Ali sadašnji način gomilanja sredstava u centrima SIZ je posledica njihovog fiskalnog prikupljanja. A kad se sredstva tako steknu na jednom mestu, onda se ona odatle moraju i distribuirati davaocima usluga, a slično se radilo i kad su se sredstva sticala u fondovima društveno-političkih zajednica.

Ukoliko se, međutim, sredstva namenski udružuju za zadovoljavanje konkretnih potreba, onda se ona samim tim unapred raspoređuju, usled čega njihovo usredsređivanje na jednom mestu gubi smisao. Ona se sada od korisnika mogu direktno usmeravati davaocima usluga. Time se ukida mogućnost bilo čijeg posredovanja u raspodeli, a interesna zajednica počinje da deluje kao oblik neposredne razmene rada, koja se ostvaruje neposrednim sporazumevanjem korisnika i davalaca usluga. Za karakter same razmene nije uopšte bitno koliki broj subjekata stupa u međusobne odnose.

Potreba za stalnim oblicima takvog povezivanja postoji svugde gde su korisnici i davaoci usluga trajno upućeni jedni na dru-

---

5 Podaci Saveznog zavoda za statistiku.

ge. Interesna zajednica može funkcionisati i sa dva člana koji su trajnije povezani zajedničkim interesima, pogotovu ako je jedan u ulozi korisnika, a drugi u ulozi davaoca usluga. Da potreba za tako razuđenom mrežom interesnog organizovanja postoji, potvrđuju sve učestaliji zahtevi da se osnovne interesne zajednice obrazuju i za svaku mesnu zajednicu ili svaku organizaciju udruženog rada ako postoje odgovarajući davaoci usluga koji rade samo na zadovoljavanju njihovih potreba.

U svakom slučaju, samoupravne interesne zajednice trebalo bi obrazovati svugde gde se trajnije ostvaruje slobodna razmena rada. Potreba za organizovanjem slobodne razmene morala bi, u stvari, predstavljati jedan od osnovnih kriterijuma za osnivanje interesnih zajednica. Kad je u pitanju povezivanje korisnika i davalaca usluga, njihovo udruživanje u interesnu zajednicu ima smisla samo ako je ona u funkciji njihove međusobne razmene rada.

Podela slobodne razmene rada na posrednu i neposrednu nema, prema tome, osnova ni sa organizacionog stanovišta, jer takva razmena mora uvek biti i neposredna i organizovana. Može se govoriti samo o trajnoj i povremenoj razmeni, ali i kad je povremena, ona mora biti organizovana, jer je neophodno samoupravno dogovaranje korisnika i davalaca o osnovama njene ekvivalentnosti. Da bi se sporazumevanje olakšalo, opravdano se preporučuje da se i u takvim slučajevima koriste odgovarajući sporazumi koji su u interesnim zajednicama sklopljeni.

Potreba za organizovanjem neposredne razmene rada svugde gde korisnici i davaoci usluga stupaju u međusobne odnose najočevidnije se ispoljava u organizacijama udruženog rada za koje rade »istureni pogoni« uslužnih organizacija koje se finansiraju preko SIZ. Zdravstveni centar u jednoj proizvodnoj organizaciji, na primer, koji brine samo o zdravlju njenih radnika, dobija sredstva od interesne zajednice, i zbog toga je, umesto korisnicima svojih usluga, okrenut uglavnom organima SIZ. On ne pokazuje interesovanje za unapređenje zdravstvene zaštite radnika, niti ovi mogu uticati na njegov rad. Ukoliko pruža dodatne usluge, njihovu cenu praktično određuje sam, prema sopstvenim troškovima koje korisnik ne može ni osporavati ni kontrolisati. Kakav je odnos korisnika i davalaca pokazuje i primer druge proizvodne organizacije koja je sopstvenim sredstvima izgradila dečje obdanište za zbrinjavanje dece svojih radnika. Pošto obdanište za svoj rad dobija sredstva preko interesne zajednice, na njegov program i kvalitet usluga nemaju uticaj radnici čiju decu zbrinjava, nego izvršni organi SIZ.

Obrazovanje osnovnih interesnih zajednica, u ovakvim i sličnim slučajevima, omogućilo bi da se na osnovama neposredne razmene rada uspostave sasvim drugačiji odnosi između korisnika i davalaca usluga, koji bi obezbedili njihovu čvršću povezanost i znatno veću produktivnost rada. One ne mogu delovati izolovano, i moraju biti povezane u jedinstven sistem interesnog organizo-

vanja, ali time se ni najmanje ne ograničava njihova samostalnost u ostvarivanju slobodne razmene rada.

Kao što se ne može isključiti iz slobodne razmene rada, osnovna interesna zajednica ne može predstavljati ni njen isključivi oblik. Pošto se zajedničke potrebe zadovoljavaju u različitim okvirima društvenog organizovanja, u istim okvirima mora se ostvarivati i slobodna razmena rada. Zbog toga se i interesna zajednica u opštini, regionu, pokrajini ili republici mora organizovati i delovati kao oblik neposrednog dogovaranja zainteresovanih subjekata.

Razlika između osnovne zajednice i širih interesnih zajednica je relativna. Osnovna zajednica predstavlja samo najužu interesnu celinu u kojoj je moguće organizovati slobodnu razmenu rada. Šire zajednice imaju i funkciju da stvaraju opšte uslove za slobodnu razmenu rada, da usklađuju različite interese i ostvaruju socijalističku solidarnost na širem području zajedničkog života. U njima se moraju utvrđivati standardi za solidarno zadovoljavanje zajedničkih potreba i udruživati sredstva za pružanje pomoći organizacijama i zajednicama koje te standarde iz objektivnih razloga ne mogu ispuniti.

Do sada nisu jasno razgraničene funkcije osnovne interesne zajednice i jedinice SIZ. Zbog toga u praksi dolazi do nesporazuma, jer se ponekad isti oblici organizovanja različito nazivaju. U Beogradu, na primer, jedinice SIZ u mesnim zajednicama čine samo korisnici usluga, a u Novom Sadu i korisnici i davaoci. Zbrka nastaje otuda što se za sada i osnovne zajednice najčešće nalaze u poziciji da ne mogu samostalno ostvarivati funkciju slobodne razmene rada.

Za razliku od osnovne zajednice, pod jedinicom bi se mogao podrazumevati deo SIZ koji predstavlja određenu interesnu celinu, ali koji iz bilo kog razloga ne može samostalno ostvarivati funkciju slobodne razmene rada. Nju mogu činiti bilo korisnici bilo davaoci usluga, ali i korisnici i davaoci zajedno ako ne postoje uslovi da sami razmenjuju svoj rad. U zajednici koja ne ostvaruje funkciju slobodne razmene rada jedinicu može činiti i deo njenih članova koji su međusobno povezani nekim posebnim interesom.

Samoupravno odlučivanje u interesnim zajednicama

Neposredna razmena rada podrazumeva da subjekti razmene o njoj neposredno i odlučuju. Ustavom SFRJ i Zakonom o udruženom radu takav način odlučivanja je i ozakonjen. I interesne zajednice su u osnovi konstituisane tako da omogućuju neposredno odlučivanje. Njihove skupštine sastavljene su od delegata osnovnih organizacija udruženog rada i mesnih zajednica, koji su po Ustavu obavezni da se u svom radu rukovode smernicama onih koji su ih izabrali.

Ali ne samo što neposredno odlučivanje u interesnim zajednicama predstavlja način ostvarivanja neposredne razmene rada nego se bez takve razmene neposredno odlučivanje ne može ni ostvarivati. Ukoliko se sredstva za zajedničke potrebe otuđuju od radnika, neizbežno se otuđuje i odlučivanje o njihovoj raspodeli. Zbog zadržavanja starog načina prikupljanja i distribucije ovih sredstava odlučivanje u interesnim zajednicama u osnovi još zadržava predstavnička obeležja.

I najnovija istraživanja, koja je vršilo Veće Saveza sindikata Jugoslavije, pokazuju da je uloga ličnog izjašnjavanja radnika o zadovoljavanju zajedničkih potreba mala i da se ustavni principi i zakonske odredbe u tom pogledu samo delimično ostvaruju. Praksa davanja smernica delegatima od strane radnika još nije razvijena. Na zborove se ne izlazi uvek ni kad na to zakon obavezuje, ali se smernice i tada retko utvrđuju. Ni u samim statutima pojedinih OOUR i mesnih zajednica nije utvrđeno kad delegacije moraju tražiti smernice od zborova.

Nije još dovoljno razvijena ni praksa da delegacije redovno zauzimaju stavove o pitanjima koja se razmatraju u SIZ, i da delegati sa tim stavovima istupaju u skupštinama. Češća je pojava da se delegacije izjašnjavaju samo o najznačajnijim pitanjima, i da delegati o ostalim pitanjima konsultuju predsedavajućeg delegacije, a često i druge odgovorne pojedince u OOUR i mesnoj zajednici. Dosta je slabo i neredovno komuniciranje delegacija i delegata s ostalim organima samoupravljanja.

Rad delegacija i delegata se, međutim, stalno unapređuje zahvaljujući, pored ostalog, i merama koje se preduzimaju u cilju njegovog boljeg organizovanja. U početku su uglavnom postojale jedinstvene delegacije za društveno-političke i interesne zajednice, koje su znatno veću pažnju poklanjale odlučivanju u skupštinama društveno-političkih zajednica. Obrazovanjem posebnih delegacija za SIZ stanje se znatno izmenilo. Sada u praksi postoje uglavnom tri vrste rešenja: da za sve SIZ radi jedna delegacija, da postoji više delegacija za grupe srodnih SIZ, ili da je gotovo za svaku SIZ izabrana posebna delegacija. U Beogradu funkciju delegacije u mesnim zajednicama vrše saveti jedinica SIZ. Dosadašnja iskustva pokazuju da najbolje rade delegacije koje obuhvataju jednu ili dve-tri najsrodnije SIZ.

S obrazovanjem više delegacija postao je još aktuelniji problem njihovog međusobnog povezivanja, radi sinhronizovanog usmeravanja rada delegata. Za sada je najrazvijenije povezivanje delegacija za istu SIZ u okviru iste radne organizacije, dok je znatno slabije povezivanje delegacija iz različitih radnih organizacija, a pogotovu između radnih organizacija i mesnih zajednica. Zbog slabe povezanosti delegacija najveće teškoće se javljaju u radu delegata koji su delegirani od strane više delegacija. Oni su praktično odvojeni od delegatske baze, jer često ne konsultuju ni predsedavajuće delegacija, pa u skupštini samo iznose i zastupaju lične stavove.

Dosadašnje iskustvo pokazalo je da velike mogućnosti za radno povezivanje delegacija sa skupštinama pruža institucija promenljivog delegata. Promenljivi delegat ima određene prednosti u odnosu na stalnog, koje se naročito ogledaju u znatno većem stepenu angažovanosti kako u komuniciranju sa delegatskom bazom tako i u radu samih skupština. Otuda su sve izrazitije težnje za odgovarajućim promenama u delegatskom mandatu, a postupno se širi i sama praksa da se u skupštine SIZ upućuju određeni delegati u zavisnosti od pitanja o kojima se odlučuje.

Teškoće u radu delegacija i delegata nastaju i zbog nezadovoljavajućih priprema sednica skupštine SIZ, što se naročito ispoljava u neprikladnom, neblagovremenom i nepotpunom obaveštavanju o predlozima odluka. Materijali koji se šalju delegatima često su pisani teškim stilom, a ponekad i nerazumljivo. Iako su obično preobimni, oni ipak ne sadrže sve informacije potrebne za opredeljenje delegata, a uz predloge odluka ne daju se i neophodna obrazloženja. Da bi olakšale delegatima da se pripreme za sednice, pojedine interesne zajednice (kao, na primer, SIZ zdravstva u Čapljini) šalju im skraćene popularnije pisane verzije materijala.

Vreme od dostavljanja materijala delegatima do održavanja sednice skupštine je najčešće suviše kratko za organizovanje bilo kakve rasprave. Materijali se retko dostavljaju i članovima delegacije, već samo predsedavajućem. Da bi se omogućila prethodna rasprava ne samo u delegacijama već i na zborovima, u listovima pojedinih OUR objavljuje se kratak rezime materijala sa predlozima odluka, ali su takvi primeri još dosta retki.

Na delegatsko odlučivanje bitno utiče sam način rada skupština SIZ, koji je, u suštini, određen posredničkim načinom prikupljanja i distribucije sredstava. Umesto samostalnog i ravnopravnog dogovaranja korisnika i davalaca usluga, i u skupštinama SIZ se još odlučuje na klasičan način. Dominira uticaj izvršnih organa, koji ne osećaju ni potrebu ni interes da organizuju samoupravno sporazumevanje. Takvo sporazumevanje, u stvari, i ne odgovara posredničkom načinu raspodele, pa ukoliko se i organizuje, pretvara se u puku formu. Dominacija izvršnih organa nužno proističe iz posredničkog načina raspodele.

Takav način raspodele odražava se i na relativnu dominaciju davalaca usluga u odnosu na korisnike. Iako su malobrojniji, delegati davalaca usluga su uticajniji u skupštinama SIZ. Oni su znatno aktivniji, istupaju organizovanije i bolje su upućeni u pitanja o kojima se odlučuje, nasuprot delegatima korisnika, koji su slabo zainteresovani, nedovoljno aktivni i skloni formalnom izglasavanju odluka. To je i razumljivo ako se ima na umu činjenica da se davaoci usluga tek bore za sredstva koja su od korisnika već otuđena.

Zbog toga ravnopravnom dogovaranju ne doprinosi mnogo ni dvodomna skupština. Veća korisnika i davalaca često održa-

vaju zajedničke sednice, iako se takva praksa javno kritikuje. Ali tome se pribegava i zbog nedovoljne aktivnosti delegatâ korisnika, da bi se obezbedio kvorum i rad skupštine učinio zanimljivijim. Mnoge zajednice nisu ni osećale potrebu za konstituisanjem dvodomne skupštine. Prema stanju iz decembra 1977, gotovo trećina (32%) skupština SIZ je bila jednodomna[6].

Zbog koncentracije sredstava pri organima SIZ, od početka su ispoljene snažne tendencije za jačanjem njihovog aparata. Naročito u početku, postojale su težnje da svaka SIZ ima kompletnu stručnu službu. Prema podacima Saveznog zavoda za statistiku, broj zaposlenih u radnim zajednicama SIZ društvenih delatnosti povećan je od 1975. do septembra 1977. za 8.600 lica, a u septembru 1978. bilo ih je ukupno 30.647. Za to vreme nije se smanjivao broj zaposlenih u službama društveno-političkih zajednica, iako su znatan deo njihovih poslova preuzele službe SIZ.

Ali, uprkos povećavanju stručnih službi, u mnogim SIZ se zaoštrava problem kvalifikovanog obavljanja stručnih poslova. Uočljive su anomalije da u istoj društveno-političkoj zajednici pojedine SIZ imaju gotovo kompletne službe koje su nedovoljno zaposlene, dok druge ne raspolažu ni najneophodnijim stručnim kadrom. Zbog toga su sve izraženija nastojanja da se rešenja traže u obrazovanju zajedničkih službi i takvoj organizaciji rada koja će omogućiti da se raspoloživa sredstva i kadrovi racionalno koriste.

Iako je određeno karakterom društveno-ekonomskih odnosa, samoupravno odlučivanje u SIZ bi, sa svoje strane, moralo služiti kao instrument njihovog razvijanja na osnovama slobodne razmene rada. To je moguće postići samo ako društveno-političke organizacije deluju unutar samoupravljanja kao pokretačka snaga razvoja. Prema ocenama izrečenim na aprilskoj sednici Veća Saveza sindikata Jugoslavije, one tu ulogu nisu, međutim, potpuno ostvarivale, u čemu je i jedan od osnovnih uzroka relativno sporog ostvarivanja slobodne razmene rada.

Težište aktivnosti društveno-političkih organizacija bilo je više na stvaranju institucionalnih pretpostavki slobodne razmene nego na menjanju društveno-ekonomskih odnosa. One su se previše oslanjale na automatizam u funkcionisanju interesnih zajednica, usled čega je nedostajala kontinuirana i sinhronizovana društvena akcija na razvijanju slobodne razmene rada i samoupravljanja u oblasti zadovoljavanja zajedničkih potreba. To se ogledalo kako u odsustvu sistematskog naučnoistraživačkog i stručnog rada na razradi i razjašnjavanju principa Ustava i Zakona o udruženom radu tako i u nepostojanju stalne praktično-političke aktivnosti na usklađivanju različitih interesa i usmeravanju samoupravnog dogovaranja i sporazumevanja u SIZ. Još nije razvijena praksa da se o problemima zadovoljavanja zajedničkih potreba,

---

[6] Prethodni podaci Saveznog zavoda za statistiku.

slobodne razmene rada i interesnog organizovanja vodi prethodna rasprava u društveno-političkim organizacijama, i da na taj način svi zainteresovani subjekti učestvuju u stvaranju idejno-političke osnove za samoupravno odlučivanje.

Sve učestalije inicijative koje se u poslednje vreme pokreću za rešavanje aktuelnih problema slobodne razmene rada svedoče o spremnosti organizovanih socijalističkih snaga da se odlučnije angažuju na razvijanju socijalističkih odnosa u jednoj od najznačajnijih sfera društvenog života. To je i najpouzdanija garancija da će se slobodna razmena rada ubuduće brže ostvarivati.

Miodrag Trajković

Privredne komore i granska udruženja u sistemu samoupravnog planiranja

Pored nosilaca planiranja koji izrađuju, usklađuju i realizuju svoje planove, preuzimajući tako odgovornost za sopstveni i celokupni privredni i društveni razvoj, u procesu samoupravnog planiranja učestvuje i niz drugih subjekata, čije je sudelovanje ograničeno na pružanje pomoći nosiocima planiranja u izradi, usklađivanju i realizaciji njihovih planova. Jedan od tipičnih takvih subjekata su i privredne komore, čija je uloga u pružanju pomoći organizacijama udruženog rada u planiranju vrlo značajna, čak nezamenljiva.

Iako su izvesne nejasnoće, pre svega oko mesta i uloge privrednih komora u samoupravnom planiranju, raščišćene i jasno precizirane u knjizi Edvarda Kardelja *O sistemu samoupravnog planiranja* (Brionske diskusije), u realizaciji definisanih ideja još ima teškoća. I stoga, polazeći od iskustva Privredne komore Beograda, pokušaću da svestranije osvetlim praktičnu ulogu privrednih komora u ovoj oblasti.

Privredne komore u procesu planiranja

Planiranje privrednog i društvenog razvoja oduvek je bilo i danas je jedan od osnovnih zadataka privrednih komora. Komore su se u velikoj meri angažovale u pripremanju društvenih planova i planova organizacija udruženog rada, pružajući im stručnu pomoć u izradi i realizaciji planova. Angažovanje komora u planiranju razvoja pojedinih organizacija udruženog rada i ukupne društvene reprodukcije proizlazilo je, prirodno, iz njihovih osnovnih zadataka koji su najčešće formulisani kao »iniciranje i podsticanje bržeg i skladnijeg razvoja proizvodnih snaga društva«. Funkcija planiranja komora proisticala je i iz njihovog ranijeg tretmana: naime, privreda je preko komora vršila određen uticaj na državu i državne organe, a samim tim i na planiranje celokupne društvene reprodukcije.

Međutim, nakon usvajanja Zakona o udruženom radu i Zakona o društvenom planiranju uloga i zadaci privrednih komora se suštinski menjaju, u skladu sa ukupnim društveno-ekonomskim promenama, a stvaraju se i uslovi za definisanje i preciziranje uloge i zadataka komora i u samoupravnom planiranju.

Nije sporno da privredne komore treba i dalje da se angažuju u procesu samoupravnog planiranja, jer je to predvidio i Ustav,[1] ali je sada, u novim uslovima, potrebno sagledati realnu ulogu i zadatke komora u planiranju.

Isto tako, sasvim je jasno da planiranje razvoja ne može i ne treba da bude osnovni zadatak privrednih komora, s obzirom na to da je i u Ustavu, kao njihov primarni zadatak, predviđeno unapređivanje rada i drugih aktivnosti, s ciljem podizanja produktivnosti rada, a i zbog činjenice da komore nisu nosilac planiranja, te i po toj osnovi ne mogu i ne treba da preuzimaju kompetencije nosilaca planiranja koji su odgovorni za realizaciju planiranja društvene reprodukcije i celokupnog društvenog razvoja. Komore u procesu planiranja imaju sledeće osnovne zadatke: pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u pripremanju i realizaciji planova i u izradi planova razvoja i programa investicija kojima se ti planovi ostvaruju; iniciranje društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u oblasti planiranja; podsticanje organizacija udruženog rada da kontinuirano rade na planiranju i da zajednički planiraju u cilju udruživanja rada i sredstava; obez-

[1] »Organizacije udruženog rada koje obavljaju privrednu delatnost, njihove poslovne zajednice, bankarske organizacije i zajednice osiguranja imovine i lica udružuju se u privredne komore ili druga opšta udruženja radi zajedničkog unapređivanja rada i poslovanja, usklađivanja posebnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa, pokretanja inicijative za donošenje zakona i utvrđivanje ekonomske politike, za zaključivanje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, radi pružanja pomoći pri utvrđivanju razvojne politike, pripremanju planova i samoupravnom uređivanju društveno-ekonomskih odnosa, kao i rešavanju drugih pitanja od zajedničkog interesa« (Ustav SFRJ, član 50).

beđivanje potrebnih informacija organizacijama udruženog rada, radi što uspešnijeg planiranja; organizovanje obuke kadrova privrede u oblasti planiranja i drugo.

Komore ne bi trebalo da budu jedan od glavnih nosilaca društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja u procesu planiranja, niti bi mogle da budu potpisnik društvenog dogovora o osnovama plana u ime privrede, nego samo u svoje ime, u okviru svojih funkcija i nadležnosti.[2] Pre svega zbog toga što takva uloga komora ne bi odgovarala suštini sistema samoupravnog planiranja, koje se zasniva na društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima o osnovama plana u okviru organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica koje su uzajamno zavisne u sticanju i raspodeli dohotka, kao i u okviru društveno-političkih zajednica u čije ime dogovore potpisuju oni njihovi organi koji su, po Ustavu, neposredno odgovorni za stabilnost i razvoj privrede i društva u celini, kao i za efikasnost društvenog planiranja.

Samoupravno planiranje, kao društveno-ekonomski proces, u suštini treba da prati tokove društvene reprodukcije i da odslikava stanje zajedništva dohotkom povezanih organizacija. U tom smislu društveni dogovor i samoupravni sporazum o osnovama plana treba da donose i potpisuju samo oni nosioci planiranja koji su uzajamno zavisni u neposrednom sticanju dohotka, odnosno koji su uzajamno zavisni i uzajamno odgovorni za stvaranje zajedničkog dohotka, i to ne na osnovi zakonskih propisa, već na temelju realnih zajedničkih ekonomskih interesa.[3]

Komora, očigledno, nije nosilac planiranja (prema Zakonu o društvenom planiranju), jer ne učestvuje u realizaciji planova

---

[2] »Pošto je komora oblik udruživanja celokupne privrede u okviru koje interesi u datom trenutku mogu biti uzajamno protivrečni, ona nije pogodan instrument društvenog dogovaranja o osnovama plana, koje se odnosi pre svega na razne oblike udruživanja rada i dohotka u cilju zajedničke razvojne politike. Mislim da takvu koordinaciju i usmeravanje mogu uspešnije da obavljaju nadležni državni organi koji sami ili sa organizacijama udruženog rada snose neposrednu društvenu, materijalnu i pravnu odgovornost za efekte planiranja društvene reprodukcije i celokupnog društvenog razvoja« (E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja* (Brionske diskusije), »Radnička štampa«, Beograd, 1976).

[3] »Stav koji je ovde izložen o mestu i ulozi privrednih komora i privrednih grana, odnosno privrednih udruženja u sistemu planiranja logično i nužno proizlazi iz načelnog polaznog koncepta planiranja za koji bi — po mom mišljenju — trebalo da se opredelimo. Po tom konceptu, naime, sistem društvenog planiranja treba da se zasniva na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima o osnovama plana u okviru organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica koje su uzajamno zavisne u sticanju i raspodeli dohotka, kao i u okviru društveno-političkih zajednica u čije ime dogovore potpisuju oni njihovi organi koji su po Ustavu neposredno odgovorni za stabilnost i razvoj privrede i društva u celini, kao i za efikasnost društvenog planiranja« (E. Kardelj, isto).

(osim sopstvenih), niti je odgovorna za njihovu realizaciju, te po toj osnovi ne treba da bude ni potpisnik društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma o osnovama plana.

No time se ne isključuje određena uloga komore u procesu društvenog dogovaranja i samoupravnog sporazumevanja o planu. Međutim, osnovni zadatak komore svakako ne treba da bude usklađivanje planova organizacija udruženog rada, već aktivno učešće u pripremanju društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma o osnovama plana. Komora može da organizuje i da učestvuje u razgovorima i razmatranjima svih bitnih pitanja vezanih za pripremanje dogovora i sporazuma o osnovama plana. Ona može i treba da bude mesto prethodnih konsultacija i usklađivanja stavova, zatim treba da organizuje razgovore i dogovore u cilju raščišćavanja spornih pitanja, da pomaže u traženju zajedničkih rešenja i slično. Međutim, dogovore i sporazume o osnovama plana donose i zaključuju sami nosioci planiranja, odnosno nosioci samoupravnih i društvenih planova.

To isto važi i za privredne grane i njihova udruženja u okviru komore, tako da granska udruženja u procesu samoupravnog planiranja imaju isto mesto i ulogu kao i privredne komore.

Granska udruženja ne treba da donose »plan grane«, jer nema realnih potreba za takvim planom, niti da budu učesnik u društvenom dogovaranju o osnovama plana.[4] Međutim, granska udruženja bi trebalo da se u velikoj meri angažuju u procesu samoupravnog planiranja, pre svega u stručnom pogledu, i da budu mesto prethodnog dogovaranja, konsultovanja i usklađivanja stavova organizacija udruženog rada.

Takva uloga komora u procesu samoupravnog planiranja potpuno im odgovara kao jednom od najširih oblika organizovanja i udruživanja privrede i u duhu je sistema samoupravnog planiranja. Ona pruža široke mogućnosti delovanja u procesu planiranja, posebno u onim aktivnostima koje doprinose bržem i boljem pripremanju planova i zajedničkih rešenja prihvatljivih i pogodnih za sve učesnike. Takva uloga, sasvim prirodno, ne omogućava komorama da deluju kao nosioci planiranja i da zamenjuju državne organe u procesu usklađivanja planova.

Vrlo značajnu ulogu u procesu planiranja privredne komore treba da imaju i u kontinuiranom praćenju realizacije planova razvoja. U komori se mogu zajednički razmatrati i analizirati pla-

---

[4] »Naime, ako bi gransko udruženje bilo ovlašćeno da donosi nekakav centralistički »plan grane« za celu zemlju, to bi neminovno dovelo do vladavine političkog pritiska, do formiranja monopolskih grupa u granama i do voluntarističko-subjektivističkog odlučivanja. A u našim uslovima to znači da bi postizanje dogovora bilo izuzetno teško, odnosno ne bi bilo moguće bez posredovanja državne prinude, pošto bi došlo najpre do konflikta interesa u okviru grane, a zatim do konflikta interesa u utvrđivanju razvojne politike društveno-političkih zajednica« (E. Kardelj, isto).

novi razvoja pojedinih grana i grupacija, zajednički planovi razvoja više organizacija udruženog rada povezanih dohotkom, a sve sa ciljem da se sagleda da li su oni u skladu sa planiranim i da se na vreme preduzmu potrebne mere i akcije za realizaciju predviđenog razvoja.

Komore treba da se u punoj meri angažuju na pripremi i izradi investicionih programa kako bi se poboljšalo ostvarivanje planova razvoja i povećala efikasnost realizacije investicija, pa time doprinosilo ostvarivanju celokupnog razvoja. To tim više što u narednom periodu podizanje produktivnosti treba da bude jedan od osnovnih zadataka komora. A efikasna realizacija investicija je, pored ostalog, jedan od osnovnih uslova za podizanje produktivnosti rada i jedna od najvećih teškoća sa kojima se susreću naše organizacije udruženog rada.

Treba, takođe, pomenuti da komore, angažujući se u oblasti naučnoistraživačkog rada i delujući na povezivanju nauke i privrede, ujedno iniciraju i podstiču naučnoistraživačke institucije i kadrove da se aktivno uključuju u proces pripreme i izrade planova razvoja, kao i da doprinose njihovoj realizaciji.

Aktivnost Privredne komore Beograda u pripremama i donošenju srednjoročnih planova

U dosadašnjoj dugogodišnjoj aktivnosti Privredna komora Beograda je poslovima planiranja prilazila na različite načine ne angažujući se u svim prilikama s istim intenzitetom. Planiranju se u Komori pridavao onaj značaj koji je ta funkcija imala u pojedinim razdobljima društveno-ekonomskog razvoja u našoj zemlji.

Sve do 1974. godine funkcija planiranja u Komori nije imala veći značaj. Planiranjem su se povremeno bavile pojedine organizacione jedinice koje su, inače, bile podeljene po granskom principu. S obzirom na to da se u ovako organizovanoj Komori znatno veća pažnja posvećivala problematici tekućih privrednih kretanja, planiranje bi postajalo aktuelno, i njemu je pridavan veći značaj samo u periodu priprema za donošenje planova razvoja. Komora je u procesu planiranja dobijala od radnih organizacija određen broj reprezentantnih pokazatelja koji su kasnije zbrajani, bez nekih posebnih kritičkih analiza i bez bitnijih sugestija ili, pak, intervencija za poboljšanje kvaliteta individualnih planova radnih organizacija. Drugim rečima, vršena je kvantifikacija pokazatelja bez nekog bitnijeg značaja. U ovom procesu rada izostajala je veća aktivnost, nisu davane ni sugestije za podelu programa, za čvršću međusobnu saradnju, povezivanje itd. Na ovom poslu su bili angažovani i pojedini stručnjaci iz institutâ i sa fakultetâ koji su, uglavnom akademski davali svoje mišljenje i primedbe na pojedine važnije planove nekih organizacija udruženog rada.

Pa ipak, Komora je od 1970. do 1971. godine ocenila neophodnim da angažuje Institut za ekonomiku industrije, koji je, u sa-

radnji sa eminentnim stručnjacima, sačinio programe razvoja za sve industrijske grane i jedan opšti program za celu industriju, sa predviđanjima do 1985. godine. Data je osnovna vizija sve do 2000. godine.

Dakle, u razdoblju do 1974. godine funkcija planiranja nije ostvarivana kontinuirano, niti je postojala posebna organizaciona jedinica koja bi se tim poslovima bavila. Međutim, treba reći da je bio učinjen napor da se, angažovanjem naučnih institucija, sagledaju budući osnovni pravci razvoja, koji su kasnije, u pojedinim individualnim planovima, bili u različitoj meri prihvatani. No, celokupna takva aktivnost nije bila dovoljna. Istina, nije postojala ni potrebna društvena klima da se na problemima planiranja razvoja temeljitije, teorijski i praktično, radi.

U periodu posle 1974. godine, koji je bio u znaku priprema za izradu i donošenje srednjoročnih planova za razdoblje 1976—1980. godine, započinje pojačana aktivnost Komore na samoupravnom planiranju. Formiranjem Saveta za razvoj privrede i društveno planiranje pred Komoru se u oblasti planiranja postavljaju sveobuhvatniji zadaci. Ona se, tako, na različite načine uključuje u pripreme i izradu srednjoročnih planova za period 1976—1980. godine. A obrazovani savet je u toku 1975. i 1976. godine radio na tome da se i ostale organizacione jedinice Komore takođe angažuju na izradi srednjoročnih planova, uz pružanje potrebne pomoći organizacijama udruženog rada u tom poslu. Radi toga je održan niz sastanaka na kojima su razmatrani i utvrđivani ciljevi i koncepcije razvoja, usklađivani pojedini planovi, davane kritičke ocene i iznošena mišljenja i slično. Poseban kvalitet u metodu rada, u poređenju sa prethodnim periodom, bio je u tome što se sada isticao značaj i praktično insistiralo na međusobnoj saradnji organizacija udruženog rada, a naročito između prometnih i proizvodnih organizacija. A posle usvajanja Zakona o udruženom radu takva orijentacija je došla do potpunog izražaja. Aktivnost Saveta na pripremanju i donošenju srednjoročnih planova nije se svodila na čistu kvantifikaciju individualnih planova, već su u Komori razmatrani planovi koji su bili prethodno sagledavani, analizirani i usaglašavani.

Dosta se radilo i na unošenju elemenata realnosti u planove organizacija udruženog rada i na njihovoj konkretizaciji, tako da oni od planova želja postanu planovi stvarnih potreba i mogućnosti. U tom smislu se često pominje 800 konkretnih programa, koji su, u sklopu priprema za donošenje planova razvoja, koncipirani i uneti u planove odgovarajućih organizacija udruženog rada beogradske privrede.

Polazeći od načela da je samoupravno planiranje svesna aktivnost radnih ljudi u udruženom radu, koja je po svom karakteru kontinuirana, Komora se, na inicijativu i uz angažovanje Saveta za razvoj privrede i društveno planiranje i drugih svojih tela i organa, uključila u razmatranje problematike izvršenja planova

i kroz punu konkretizaciju elemenata koji ih determinišu sagledavala i koncipirala potrebne konkretne mere kojima se doprinosi što potpunijem ostvarivanju planova.

U poslednje četiri godine postignuti su zapaženi rezultati u razvoju funkcije planiranja u Komori i, što je posebno značajno, planiranju se pristupilo na kvalitativno nov način. Drugim rečima, Komora se daleko intenzivnije uključila u tokove samoupravnog planiranja, pratila je i pružala pomoć u realizaciji planova, u skladu sa mestom i ulogom koju u ovom procesu ima. Na taj način, ostvarivala je znatno veću ulogu i u definisanju i pripremi planova i u njihovoj realizaciji. Međutim, dosadašnje iskustvo pokazuje da je u narednom periodu neophodno poboljšati i unaprediti rad na planiranju. Slabosti i problemi koji su se javljali tokom pripreme i realizacije prethodnog srednjoročnog plana morali bi ubuduće biti prevaziđeni.

Zadaci privredne komore i granskih udruženja u pripremama narednog srednjoročnog plana

U skladu sa promenama u našem društvu, na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu, i rad i organizovanje komora su u fazi preobražaja. Sistem komore se prilagođava novim uslovima i zahtevima razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva.

U toku 1976. godine donet je Zakon o udruživanju u opšta udruženja u Privrednu komoru Jugoslavije. Na osnovu toga zakona formirana su opšta udruženja i sprovedena je transformacija Privredne komore Jugoslavije. U toku je završna rasprava o Nacrtu zakona o udruživanju u privredne komore u SR Srbiji i transformaciji Privredne komore Srbije. Privredna komora Beograda se takođe nalazi u završnoj fazi transformacije u pogledu rada i organizovanja. Očigledno je da se posao na novom organizovanju sistema komora već privodi kraju. To je naročito značajno stoga što su već započete pripreme za izradu i donošenje srednjoročnih planova za period 1981—1985. godine i da bi trebalo ovom prilikom ukloniti sve nedostatke i ispraviti greške koje su se bile potkrale pri izradi i donošenju prethodnog srednjoročnog plana, te da i na taj način damo puni doprinos celovitoj izgradnji našeg sistema samoupravnog planiranja.

Privredne komore su i ranije zauzimale značajno mesto u procesu samoupravnog planiranja. Ovoga puta, pošto su već stekle bogato iskustvo i pošto su njihovo mesto i uloga definisani u procesu samoupravnog planiranja, njihov doprinos bi morao da bude još veći i vredniji. Zbog toga je veoma bitno što je transformacija sistema komora pri kraju i što se prilikom definisanja novog sadržaja rada i oblikâ organizovanja posebno vodila briga o samoupravnom planiranju, što je jedan od osnovnih zadataka privrednih komora.

Treba reći da je opšte prihvaćena osnovna koncepcija udruživanja u privredne komore preko granskih udruženja. Takav način organizovanja privrednih komora treba da omogući njihov efikasniji rad i uspešno ostvarivanje osnovnih zadataka komora, pre svega u oblasti unapređenja rada i poslovanja i, posebno, na području planiranja privrednog razvoja. Specifično mesto granskih udruženja i privrednih komora u celini predodređuje i njihovu ulogu u procesu samoupravnog planiranja.

Osnovni koncept samoupravnog planiranja polazi od toga da bi priprema, izrada, donošenje i realizacija planova, odnosno celokupan proces kontinuiranog planiranja trebalo da se temelji na tokovima i međuzavisnosti proizvodnje i rada u celini. Znači, planiranje treba da se zasniva na dohodovnim odnosima organizacija udruženog rada povezanih u procesu društvene reprodukcije. S obzirom na to da granska udruženja ne čine organizacije povezane dohodovnim odnosima, na temelju udruživanja rada i sredstava, već organizacije strukovno povezane određenim zajedničkim interesom, njihova uloga u planiranju ne svodi se na regulisanje materijalnih tokova u procesu društvene reprodukcije, već na rešavanje zajedničkih problema što se javljaju u oblasti unapređenja tehnike i tehnologije, podele rada, specijalizacije i kooperacije, istraživanja tržišta, informisanja o naučnim dostignućima i drugim područjima.

Privredna komora Beograda je, kao osnovni oblik neposrednog udruživanja organizacija udruženog rada u komoru, takođe prihvatila sistem udruženjâ i formirala 14 udruženja za jednu ili više privrednih grana ili oblasti. Pri formiranju udruženja posebno se vodilo računa o tome da ona treba, pre svega, da izraze specifičnosti strukture beogradske privrede. Na taj se način stvara mogućnost da se u okviru pojedinih udruženja razmatraju osnovni problemi beogradske privrede i pronalaze rešenja neophodna za ostvarenje pojedinačnih i ukupnog društvenog razvoja. Formirana su, tako, udruženja metalne industrije, građevinara, tekstilne industrije i druga. Nadamo se da će organizacije udruženog rada u svojim udruženjima naći zajednički jezik u procesu priprema i donošenja planova i da će se dogovarati o svim pitanjima koja su bitna za njihov razvoj i razvoj celokupne privrede.

Novom organizacijom Privredne komore Beograda predviđen je poseban oblik organizovanja — Savet za razvoj privrede i društveno planiranje, koji će objedinjavati i biti nosilac poslova planiranja razvoja kojima se Komora bavi. Svoje poslove ovaj Savet će obavljati neposredno sarađujući sa pojedinim udruženjima i drugim savetima, naročito sa Savetom za unapređenje naučnoistraživačkog rada u privredi. U sklopu svojih osnovnih zadataka, Savet za razvoj privrede i društveno planiranje treba da ispuni i sledeće značajne obaveze:

— organizuje aktivnost na pripremi i donošenju planova razvoja i pruža pomoć organizacijama udruženog rada u izradi i usklađivanju planova razvoja;

— daje inicijativu i podstiče samoupravno sporazumevanje o planovima razvoja i organizuje pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada prilikom samoupravnog sporazumevanja o osnovama planova;

— bavi se pitanjima sistema i metodologije samoupravnog planiranja;

— učestvuje u pripremi i utvrđivanju dugoročnih i srednjoročnih ciljeva društvenog, privrednog i prostornog razvoja;

— razmatra i zauzima stavove o prostornom razvoju privrede i problematici privrednih lokacija;

— radi na unapređenju sistema proširene reprodukcije i samoupravnom udruživanju sredstava u cilju realizacije zajedničkih planova i programa razvoja;

— radi na poboljšanju efikasnosti investicija;

— razmatra ostvarivanje planova razvoja i predlaže akcije i mere koje treba da preduzmu organizacije udruženog rada i drugi subjekti planiranja;

— radi na unapređivanju informisanja neophodnog za donošenje i ostvarivanje planova razvoja i drugo.

Pored aktivnosti Saveta za razvoj privrede i društveno planiranje, predviđeno je da svako udruženje, u procesu samoupravnog planiranja, obavlja deo poslova koji su vezani za organizacije udruženog rada, članice udruženja. To se odnosi, pre svega, na sledeće poslove:

— pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u definisanju razvojne politike;

— pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u samoupravnom sporazumevanju i dogovaranju o osnovama plana, kao i u pripremanju, donošenju i ostvarivanju planova;

— pružanje stručne pomoći u unapređivanju metodologije planiranja u organizacijama udruženog rada itd.

U udruženjima bi se organizacije udruženog rada dogovarale o ciljevima i budućim razvojnim akcijama svake pojedine organizacije udruženog rada, i u sklopu toga usklađivale sopstvene aktivnosti i programe razvoja. Posebna pažnja treba da se posveti podeli rada i specijalizaciji proizvodnje pojedinih organizacija udruženog rada, kako bi se izbegla nepotrebna dupliranja kapaciteta koja usporavaju razvoj u celini. U procesu planiranja organizacije udruženog rada bi se u udruženju dogovarale o poslovima vezanim za unapređenje istraživačko-razvojnog rada, za obuku kadrova, istraživanje tržišta i drugo.

O međugranskom, odnosno reprodukcionom usklađivanju ciljeva i interesa u procesu planiranja starala bi se stalna i povremena tela Komore, kao što su odbori, komisije i slično, koja se formiraju od predstavnika zainteresovanih organizacija udruženog rada. U toj aktivnosti učestvovao bi, prirodno, i Savet za razvoj

privrede i društveno planiranje. Smatramo da će tela formirana od predstavnika zainteresovanih organizacija doprineti operativnijem i bržem usklađivanju ciljeva i interesa dohotkom povezanih organizacija udruženog rada.

Imajući na umu mesto i ulogu privrednih komora u procesu samoupravnog planiranja i specifične potrebe i mogućnosti beogradske privrede, Privredna komora Beograda je pripremila orijentacioni program aktivnosti na izradi narednog srednjoročnog plana. Njime su obuhvaćene i sledeće osnovne aktivnosti:

— organizovanje aktivnosti kojom se obezbeđuje da se u svim osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama privrede Beograda blagovremeno i kvalitetno obave poslovi u pojedinim fazama rada na pripremi i donošenju srednjoročnih planova razvoja;

— obuka i osposobljavanje stručnih kadrova koji će u organizacijama udruženog rada raditi na poslovima stručne pripreme planova razvoja;

— pružanje stručne pomoći organizacijama udruženog rada u procesu samoupravnog sporazumevanja o usklađivanju planova razvoja i pokretanje inicijative za zaključivanje samoupravnih sporazuma o osnovama planova između dohodovno zavisnih organizacija udruženog rada u proizvodnji, i između organizacija u proizvodnji i prometu, u Beogradu i na širem području;

— dohodovno povezivanje organizacija udruženog rada, usklađivanje međusobnih interesa i udruživanje rada i sredstava u cilju realizacije zajedničkih planova i programa razvoja;

— međusobno samoupravno sporazumevanje organizacija udruženog rada iz iste delatnosti o podeli rada, specijalizaciji, kooperaciji i razvijanju drugih oblika saradnje;

— utvrđivanje zajedničkih interesa, ciljeva i pravaca razvoja privrede i stvaranje uslova za skladan i dinamičan razvoj privrede Beograda;

— razmatranje koncepcija i planova razvoja pojedinih grupacija, grana i oblasti privrede Beograda kako bi udruženi rad mogao u Komori zauzeti stav o međusobnom usklađivanju planova;

— stvaranje zajednica za međusobnu plansku i poslovnu saradnju i bankarskih konzorcijuma radi zajedničkog planiranja i udruživanja sredstava za realizaciju zajedničkih programa razvoja;

— međusobno informisanje zainteresovanih subjekata planiranja u svim fazama rada na pripremi, usklađivanju i donošenju planova razvoja i drugo.

Smatramo da ćemo navedenim aktivnostima, uz stalno vođenje računa o mestu privrednih komora i granskih udruženja u samoupravnom planiranju, izvršiti zadatke koji se pred Komoru, koja je jedan od veoma značajnih faktora u samoupravnom plani-

ranju, postavljaju, i time doprineti efikasnijem planiranju procesa društvene reprodukcije.

Privredne komore i realizacija investicija

Aktivnostima u pripremi i donošenju srednjoročnih planova razvoja ne iscrpljuje se angažovanje privrednih komora u samoupravnom planiranju. Samoupravno planiranje je kontinuiran proces koji nema svoj prirodni kraj, kao što ga nema ni proces razvoja na koji se odnosi. Ono pretpostavlja neprekidnu aktivnost svih nosilaca planiranja. Svaki plan se mora, nakon donošenja, stalno pratiti u toku realizacije, menjati i dopunjavati, vremenski pomerati, tako da se na završetak jednog plana prirodno nadovezuje početak drugog, čime se uspostavlja vremenski kontinuitet planiranja razvoja. Kontinuiran proces samoupravnog planiranja, posle izrade i donošenja plana, nastavlja se realizacijom i praćenjem, odnosno kontrolom efikasnosti ostvarivanja planova.

I u ovom poslu privredne komore imaju veoma značajnu ulogu. One pružaju stručnu pomoć organizacijama udruženog rada u obavljanju svih poslova vezanih, pre svega, za pripremu, izradu i realizaciju investicionih projekata, kao i za praćenje realizacije planova u celini. S obzirom na to da investicije predstavljaju osnovno sredstvo za realizaciju planova razvoja, i da se realizacijom investicionih programa ostvaruju ciljevi razvoja i planirani razvoj u celini, ova aktivnost je jedna od najznačajnijih u celokupnom procesu planiranja. Međutim, još ima i uprošćenih i pogrešnih shvatanja čiji nosioci celovitu i kompleksnu problematiku planiranja svode na realizaciju investicija.

No, bez obzira na različita shvatanja, očigledno je da investiranje predstavlja deo globalnog procesa planiranja razvoja i da privredne komore u rešavanju te problematike imaju značajno mesto i ulogu.

Pre svega, nužno je pružati stručnu pomoć organizacijama udruženog rada u pripremi, izradi i oceni investicionih programa. S obzirom na okolnost da u organizacijama udruženog rada nema ni izdaleka dovoljno stručnih kadrova koji se mogu baviti problemima realizacije investicija, komore sa svojim stručnim aparatom i uz angažovanje naučnih institucija i pojedinačnih eksperata mogu da pruže značajnu pomoć organizacijama udruženog rada i da time doprinesu efikasnijoj realizaciji investicija. To angažovanje privrednih komora uključuje zajedničke analize i zajednički rad na pripremi i izradi investicionih programa, davanje metodoloških i praktičnih uputstava za izradu i ocenu investicionih programa, pomoć u organizovanju službi za investicije, obuku kadrova, angažovanje inostranih eksperata i drugo.

U okviru mnogih svojih aktivnosti na ovom području Privredna komora Beograda, zajedno sa bankama i organizacijama ud-

ruženog rada, radi na definisanju kriterijuma za ocenu opravdanosti realizacije investicionih programa. Ti kriterijumi, koji se temelje na osnovnim principima Društvenog dogovora o kriterijumima za ostvarivanje investicione politike, potpisanog u Beogradu, predstavljaju osnovu za razmatranje i selekciju investicionih projekata, kako bi se za realizaciju izabrali oni najefikasniji i u svakom pogledu opravdani. Komora takođe radi na pripremi metodoloških uputstava za izradu i ocenu investicionih programa, što će za organizacije udruženog rada biti od značajne pomoći u planiranju i realizaciji investicija.

Pored pomoći organizacijama udruženog rada u pripremi investicionih projekata, privredne komore se mogu (a to su i do sada činile) u punoj meri angažovati i u procesu realizacije investicija, da bi doprinele povećanju efikasnosti realizacije investicionih projekata. Osim analize problema i nedostataka koji se javljaju u procesu ostvarivanja investicionih projekata i stručne pomoći organizacijama udruženog rada, naročito je značajna aktivnost komora u koordiniranju poslova sa drugim službama i institucijama koje učestvuju u realizaciji investicija i utiču na tok ovog procesa.

Pri razmatranju mogućnosti učešća privrednih komora u procesu realizacije investicija ističemo da je Privredna komora Beograda u minulom razdoblju dosta radila na praćenju realizacije investicija i istraživanju i analiziranju problema koji se javljaju u ovom procesu. Osnovni cilj je bio pronaći mogućnosti, odnosno preduzeti konkretne mere i akcije, kako bi se doprinelo što bržoj realizaciji investicija u našim organizacijama udruženog rada, a time i što većoj efikasnosti celokupnog procesa planiranja.

Da bi se dobili neophodni podaci, sa Institutom za ekonomiku industrije iz Beograda praćen je i analiziran proces realizacije više od trideset krupnih investicija u privredi Beograda. Zapazili smo mnoge probleme i slabosti i, nakon konsultacija i dogovora sa organizacijama udruženog rada, pripremili program mera i aktivnosti za otklanjanje uočenih nedostataka, kao što su: slaba priprema i izrada investicionih programa i investiciono-tehničke dokumentacije, duga i komplikovana procedura dobijanja raznih dozvola i saglasnosti; dug postupak odobravanja kredita, spora priprema građevinskog zemljišta za izgradnju objekata, veoma dug period gradnje usled različitih teškoća, nedostajanje stručnih kadrova u organizacijama udruženog rada koji bi se bavili problemima investicija itd.

Jedan od osnovnih problema koji se javljaju u procesu realizacije investicija je veoma dug period njihove aktivizacije. Sačinjena analiza pokazuje da ni jedan od posmatranih objekata nije završen u roku od godine dana, mada su dva bila predviđena da se realizuju za pola godine, a i pored toga što je veliki broj objekata relativno mali — vrednost nekih od njih ne dostiže ni 20 miliona. Većina objekata se gradi oko godinu i po dana, ali mnogi i dve i po do tri godine.

Od 30 analiziranih objekata samo je 9 završeno o roku, kod sledećih 9 zakašnjenja iznose od jednog do šest meseci, kod 8 objekata sedam do deset meseci, kod 3 objekta jedanaest do trinaest, a jedan kasni čak sedamnaest meseci. Za sve objekte bilo je predviđeno da njihova gradnja ukupno iznosi 62 godine, a trajala je punih 77 godina.

Prekoračenja planiranih rokova izgradnje u nas su relativno velika, mada su programirani rokovi često dugi. U nekim drugim zemljama, naročito privredno razvijenim zemljama na Zapadu, prekoračenja su daleko manja, a u velikom broju slučajeva striktno se poštuju predviđeni rokovi aktiviranja investicija. Prema nekim procenama, u pojedinim zapadnim zemljama stvarni aktivizacioni period za objekte u privatnoj svojini odstupa od programiranog samo u delu slučajeva, i to za 2—3%, a kod izgradnje objekata u takozvanoj javnoj svojini nešto više (na primer, u Italiji 10%).

Objekti čija vrednost čini svega 17,5% od ukupnih investicija aktivirani su u periodu od 2,5 godine. Približno jedna trećina objekata po vrednosti aktivirana je u roku od 3,4 do 4,1 godine, dok je gotovo 46% investicija aktivirano tek posle 4,5 godine.

Na objekte završene u predviđenom roku otpada svega 2,1 milijarda dinara, odnosno 22% od ukupnih ulaganja u svih 30 objekata; na objekte završene sa zakašnjenjem do jedne godine — 4,2 milijarde, odnosno 45%, a na one sa zakašnjenjem većim od godine dana — 3,1 milijarda, odnosno 33%, ukupno 78%.

Treba takođe istaći da je kod 20 od ukupno 30 analiziranih objekata došlo do prekoračenja predračunske vrednosti investicija. Nije bilo prekoračenja samo kod najmanjih investicija, dok su kod svih 10 najvećih, sem jednog objekta, prekoračenja veća i iznose 50 do 80%. Prosečno prekoračenje predračunske vrednosti za svih 20 objekata iznosi 45%.

Sporo aktiviranje industrijskih i drugih privrednih objekata je, gotovo po pravilu, imalo za posledicu prekoračenje predračunske vrednosti investicija i povećanje troškova izgradnje. Da bi se izgradnja uspešno okončala, bila su potrebna dodatna ulaganja. A to je značilo osigurati nove iznose novčanih sredstava koja pritiskuju robne tokove, uslovljavaju porast cena i poremećaje na tržištu, što je izazivalo mnoge teškoće.

Slabiji efekti investicija zbog kašnjenja, kao i sporog aktiviranja uopšte — znače, pre svega, gubitke u društvenom proizvodu, jer se nije na vreme počelo s proizvodnjom predviđenom investicionim programom.

Polazeći od procene doprinosa jedinice uloženih sredstava rastu društvenog proizvoda, ocenjujemo da se zbog zakašnjenja puštanja u pogon 21 analiziranog objekta mesečno gubilo 20 do 250 miliona dinara društvenog proizvoda, odnosno za 8,5 meseci prosečnog kašnjenja u aktiviranju investicija — više od dve milijarde dinara.

Ako bi se uzeli u obzir i gubici nastali zbog prekoračenja predračunskih vrednosti investicija u iznosu od tri milijarde dinara, tada bi ukupni gubici u društvenom proizvodu bili još veći. Da nije bilo prekoračenja, ove tri milijarde bi, racionalno investirane, mogle da donesu godišnje milijardu dinara društvenog proizvoda.

U toku je ostvarivanje programa mera i aktivnosti Privredne komore Beograda, što treba da doprinese efikasnosti investicija u našim organizacijama udruženog rada. Taj program je obuhvatio sve prethodno navedene osnovne uzroke i probleme koji se javljaju u realizaciji investicija, pa se nadamo da će ostvarivanje ovog programa doneti značajne rezultate. Na osnovu dosadašnjeg iskustva, a uz jasno izražene želje i potrebe privrede, nastaviće se aktivnosti Komore na poboljšanju efikasnosti realizacije investicija, što je veoma važno za samoupravno planiranje, odnosno ostvarivanje planiranog.

Povezivanje nauke i privrede kao činilac samoupravnog planiranja

Samoupravno planiranje je veoma složen proces, čije je racionalno definisanje i ostvarivanje nezamislivo bez primene savremenih naučnih metoda. Zbog toga je učešće nauke, odnosno naučnoistraživačkih jedinica i organizacija u samoupravnom planiranju neophodnost koja se mora uzeti u obzir.

Pošto je utvrdila potrebe beogradske privrede za razvijanjem i korišćenjem naučnoistraživačkog rada, a kako je ogroman potencijal samostalnih naučnoistraživačkih organizacija i naučnih kadrova koncentrisan u Beogradu, Privredna komora Beograda već više godina intenzivno radi na stvaranju mogućnosti za veće korišćenje rezultata naučnoistraživačkog rada u privredi, kao i na povezivanju proizvodnih i naučnoistraživačkih organizacija. Cilj je da se uspostavi dugoročno povezivanje i saradnja naučnoistraživačkih i, pre svega, proizvodnih organizacija na rešavanju tekućih i razvojnih proizvodnih i poslovnih zadataka.

Znači, pored nastojanja da se rad naučnoistraživačkih organizacija usmeri na rešavanje konkretnih proizvodnih problema i da se rezultati naučnoistraživačkog rada što brže primenjuju u proizvodnji, Komora Beograda je podsticala i razvijanje zajedničkih aktivnosti na primeni i realizaciji planova razvoja. Pri tome je od posebnog značaja bila saradnja na istraživanju novih programa, koji čine osnov srednjoročnih planova proizvodnih organizacija. Pored toga, sarađivalo se i zajednički radilo na globalnim analizama prethodnih stanja i oceni razvojnih mogućnosti, na razvoju pojedinih proizvodnih i poslovnih funkcija, obuci kadrova (seminari i sticanje novih znanja u oblasti planiranja i investicija) i slično.

Da bi podstakla aktivnosti na povezivanju nauke i privrede i pomogla međusobnu saradnju u rešavanju problema razvoja, Komora je, pored angažovanja na iniciranju i organizovanju zajedničkih aktivnosti, u minulom periodu pokrenula inicijativu da se u Komoru učlane naučne institucije. Time su stvorene mogućnosti da se bliže upoznaju i brže uspostave poslovne veze i odnosi između privrednih i naučnoistraživačkih organizacija udruženog rada, naročito za dugoročno povezivanje na zajedničkim planovima i programima.

I mada su u dugoročnom povezivanju naučnoistraživačkih i privrednih organizacija udruženog rada i u angažovanju naučnoistraživačkih organizacija u pripremi i izradi srednjoročnih planova privrednih organizacija udruženog rada postignuti određeni rezultati, dugoročna saradnja i povezivanje nauke i privrede još nisu zasnovane na zajedničkim planovima i programima rada i razvoja i na dohodovnim odnosima. Određenih pokušaja u tom pravcu ima, ali ta aktivnost treba da se dalje razvija u narednom razdoblju, posebno u sadašnjem periodu priprema za srednjoročni plan 1981—1985. godine.

Privredna komora Beograda je u svom novom sadržaju rada i novoj organizaciji definisala mesto naučnoistraživačkih organizacija u Komori; na osnovi granskog udruživanja, one treba da se brže povezuju sa organizacijama udruženog rada iz privrede. Posebna pažnja biće poklonjena, u tom sklopu, podsticanju i organizovanju zajedničkog rada u pripremama za naredni srednjoročni plan, a i dugoročnom povezivanju na osnovi zajedničkih planova rada i razvoja. Dugoročno povezivanje proizvodnih i naučnoistraživačkih organizacija na temelju zajedničkih planova i programa rada i razvoja i na dohodovnim odnosima uslov je boljeg i bržeg korišćenja rezultatâ naučnoistraživačkog rada u privredi, pa prema tome i jedan od osnovnih uslova razvoja privrednih organizacija udruženog rada. Zbog toga je Komora aktivnost u ovoj oblasti uvrstila među svoje najvažnije zadatke, koji će biti ostvareni u okviru priprema za donošenje srednjoročnog plana za period 1981—1985. godine.

Tihomir Đokanović

Ekonomska saradnja zemalja u razvoju

Istorijski posmatrano, moglo bi se, u širem smislu, reći da su postojala i da još postoje dva tipa međunarodnih ekonomskih odnosa: dosadašnji, zasnovan na tržišnom mehanizmu kao osnovnom regulatoru razvoja odnosa, i novi međunarodni ekonomski poredak, koji se tek stvara i koji se nužno mora izgrađivati na temeljima međusobnog dogovaranja i uzajamne saradnje.

Kod prvog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa ekonomski odnosi između različitih subjekata objektivizirani su posredstvom tržišta, naime, mehanizam delovanja tržišta opredeljivao je interese zemalja učesnica. Na principu pravne jednakosti dejstvovao je tržišni mehanizam i njegovom igrom su se ekonomske jednakosti pretvarale u ekonomske nejednakosti. Posledice toga su današnje ogromne razlike u posedovanju ekonomskog bogatstva i moći među zemljama. U ovoj fazi razvoja međunarodnih ekonomskih odnosa nije se govorilo o međunarodnoj ekonomskoj saradnji, već o razvijanju ekonomskih odnosa sa inostranstvom na osnovi tržišnih zakonitosti i recipročnih interesa određenih subjekata.

Krupne promene posle drugog svetskog rata, koje su izražene i u pojavljivanju novih subjekata u međunarodnoj zajednici (socijalističke i novooslobođene zemlje), kao i kriza koja je izbila u kapitalističkom tržišnom mehanizmu, uslovljavali su promenu ovog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa. U celini slabe tržišni mehanizam i njegove funkcije, a začinje se relativno novi oblik razvijanja ekonomskih odnosa u obliku bilateralne i multilateralne ekonomske saradnje.

U ovom drugom tipu međunarodnih ekonomskih odnosa koji nastaje i čija struktura se postepeno formira ekonomski odnosi među različitim subjektima (pre svega, između država i regiona) uspostavljaju se na osnovi međusobnog sporazumevanja i dogovaranja. Razume se, ovaj tip odnosa još nije objektiviziran niti do kraja izgrađen. U sadašnjem trenutku on je više negacija prvog i određena anticipacija novog. No, polazeći od prevaziđenosti klasičnih međunarodnih ekonomskih odnosa i protivrečnosti koje se sve snažnije ispoljavaju između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju (koje su i uslovile pokretanje akcije za menjanje postojećeg i izgradnju novog ekonomskog poretka), osnova budućih ekonomskih odnosa mora biti sve više saradnja na temelju uzajamnog dogovaranja.

Taj novi oblik ekonomske saradnje morao bi biti širi od tržišnog, jer se delom javlja kao njegova negacija, a svojom strukturom obuhvata širi spektar međudržavnih odnosa (ne samo ekonomske odnose, kao dosadašnji oblik). Pa ipak, proces ekonomske saradnje je lakše definisati sa gledišta obuhvatanja pojedinih vrsta ekonomskih odnosa nego sa stanovišta uslova realizacije te saradnje. Prema tome, iako je međunarodna ekonomska saradnja nastala tokom posleratnog razvitka međunarodnih ekonomskih odnosa, ona još nije dobila zadovoljavajuće pojmovno objašnjenje, ako se izuzme ono da se po svojoj suštini ne može izjednačiti sa tržišnim kriterijumima, koji su bili dominantni u prethodnim oblicima ekonomske saradnje.

U savremenim odnosima međunarodne ekonomske saradnje moralni faktori, kao pokretači određenih akcija, dobijaju izuzetan značaj. Oni bi morali sve više da podstiču širenje ekonomskih odnosa, naročito između ekonomski razvijenijih zemalja i zemalja u razvoju, radi prevazilaženja postojećih neravnomernosti. I koncepcija novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao platforma za izgradnju novog tipa međunarodnih ekonomskih odnosa, uključuje stoga šire kriterijume za zasnivanje i održavanje ekonomskih odnosa među zemljama.

Jedan od bitnih zahteva novog međunarodnog ekonomskog poretka jeste pokretanje akcije za pravičniju preraspodelu materijalnog bogatstva i moći u savremenoj svetskoj zajednici. Polazeći od sadašnje strukture međunarodnih ekonomskih odnosa, taj cilj se može ostvariti na dva načina: konfrontacijom razvijenih i nerazvijenih ili njihovom uzajamnom saradnjom.

Prvi način bi sasvim sigurno produbio postojeće protivrečnosti, koje su inače posledica nametnutih odnosa. Naime, dominantna snaga razvijenih je i dovela do sadašnje raspodele bogatstva koja se pokazuje kao neodrživa i kao smetnja daljem razvoju međunarodnih ekonomskih odnosa. Polazeći od međuzavisnog razvitka zemalja u savremenoj međunarodnoj zajednici, saradnja se nameće kao jedini pravilan put razvoja za sve zemlje.

Međutim, ima shvatanja čiji nosioci, polazeći od učestalih poremećaja u savremenim ekonomskim odnosima, zastupaju, kao vid odbrane od tih poremećaja, povlačenje i izolacionizam u uverenju da će se tako sprečiti prenošenje tih negativnih tendencija iz drugih zemalja. Međuuslovljenost savremenog ekonomskog razvoja čini ovu tezu neprihvatljivom, jer je u savremenoj međunarodnoj podeli rada nemoguće samo na temelju nacionalnih mogućnosti stvoriti optimalne uslove za razvoj u tako širokim oblastima kao što su proizvodnja sirovina, energije, hrane i industrijskih proizvoda, a ujedno obezbediti i efikasan prijem informacija itd. Sigurno bi u tom slučaju štete od vlastitog zatvaranja bile veće nego one koje nastaju kao posledica dejstva međunarodnog tržišnog mehanizma.

Kada se govori o neophodnosti prestrukturiranja međunarodnih ekonomskih odnosa od klasičnih ka novim, treba imati na umu da će to biti dug i složen proces. I to ne samo zato što prvi tip odnosa prevashodno polazi od sebičnih ekonomskih interesa nego i stoga što su (iako se usled krupnih poremećaja u postojećem poretku priznaje neophodnost njegove promene) konkretni stavovi o načinu i strukturi promena još međusobno dosta udaljeni. Naime, zajednički interes, koji bi morao biti osnova promena, različito shvataju razvijene zemlje i zemlje u razvoju. Za prve — prihvatljive su samo one promene koje odgovaraju trenutnom interesu domaće privrede; za druge — prihvatljive su promene koje, pored interesa nacionalne privrede, podrazumevaju i solidarnost u širim okvirima svetske zajednice, to jest solidarnost u ekonomskom razvoju koja će, ukoliko bude dugoročna, biti od velike koristi i nacionalnim interesima. (Solidarnost, osim toga, u savremenim uslovima znači podršku miru i stabilnosti u razvoju svetske privrede, što odgovara svim subjektima u svetskoj zajednici.)

Osnove i uslovi razvoja međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju

Počeci konstituisanja

Ekonomska saradnja među zemljama u razvoju ima izuzetan značaj za brži razvoj privrede ovih zemalja. Ona je po svom nastanku tesno vezana za unapređenje ekonomskih odnosa, ne samo između ovih zemalja nego i za razvijanje svih drugih (političko-sportskih i kulturnih) odnosa u široj međunarodnoj zajednici.

Kada se ističe da je razvoj međusobne ekonomske saradnje vezan za brži razvoj zemalja u razvoju time se ukazuje na to da se ovaj oblik ekonomskih odnosa počeo razvijati onda kada su se zaoštrili ekonomski odnosi u svetu i kada je položaj zemalja u razvoju postao teži. Osim toga, razvoj ovog oblika ekonomskih odnosa počinje da prevazilazi klasične međunarodne ekonomske odnose. U ovom obliku ekonomskih odnosa začinje se stvaranje novih ekonomskih odnosa u svetu. Zato i osnove za izgradnju ovih odnosa nalazimo u dokumentima međunarodnih konferencija nesvrstanih zemalja.

U Povelji o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao sintezi dosadašnjih akcija nesvrstanih zemalja, dati su u tom smislu konkretni predlozi i utvrđeni principi na kojima se može, uz saglasnost i zajedničku akciju razvijenih i ekonomski nerazvijenih zemalja, pristupiti izgradnji novog međunarodnog ekonomskog poretka, kao i rešavanju problema nejednakog ekonomskog razvitka svetske privrede.

U toj akciji zemlje u razvoju su se snažno angažovale i odlučne su da, ličnim naporima i uz pomoć ostalih zemalja, maksimalno mobilišu sopstvene ljudske i materijalne potencijale za ubrzanje svog ekonomskog preobražaja.

Objedinjavanje nacionalnih snaga i međusobno povezivanje zemalja u razvoju, u formi uzajamne ekonomske i političke saradnje, predstavlja relativno nov i savremeni oblik njihove borbe za prevladavanje postojećeg nepovoljnog stanja i istovremeno napor usmeren ka izgradnji drugih oblika društvenog života.

Na ovaj vid uzajamne ekonomske saradnje sve češće pozivaju i međunarodne konferencije zemalja u razvoju. Tako se, na primer, počev od Konferencije nesvrstanih u Lusaki (prvi put), preko Konferencije o trgovini i razvoju u Čileu, sve do Alžirske konferencije i Konferencije nesvrstanih u Kolombu, sve više insistira na »razvijanju intenzivnije ekonomske saradnje između samih zemalja u razvoju«, kao na relativno novom i značajnom faktoru koji dugoročno može delovati pre svega na brži preobražaj privrednih struktura zemalja u razvoju, a i doprinositi stvaranju osnova za uvođenje nove podele rada između njihovih privreda.

Stvaranje uslova za uzajamnu ekonomsku saradnju

Sama ekonomska saradnja među zemljama u razvoju nije mogla da se razvije pre nego što su obezbeđeni određeni interni i eksterni uslovi za njeno uspostavljanje. O toj saradnji je u suštini bilo moguće govoriti tek kada su zemlje u razvoju stekle nezavisnost i kada su konsolidovale svoj društveno-ekonomski razvitak.

Osim tih, svakako najbitnijih uslova za uspostavljanje međusobne saradnje, može se reći da do nje dolazi tek onda kada

su se političke veze i odnosi zemalja u razvoju uspostavili i institucionalizovali preko pokreta nesvrstanosti, u sklopu kojeg su ti odnosi saradnje održavani i razvijani na periodičnim konferencijama i skupovima.

Razvoj ekonomske saradnje među zemljama u razvoju uslovljen je i stepenom razvijenosti njihovih privreda. Može se reći da su do sada neke zemlje u razvoju već uspele da razviju određene oblike industrijalizacije privrede i ima mogućnosti za takvu proizvodnju; neke od tih zemalja, opet, raspolažu velikim prirodnim bogatstvima; u drugim zemljama su relativno više razvijeni raznoliki oblici opšteg i stručnog obrazovanja itd. Prema tome, postoje i objektivni uslovi da se određeni oblici saradnje među zemljama u razvoju pažljivo planiraju. Prema tome, međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju nudi širok spektar područja i oblasti u kojima je moguće razviti pojedine oblike saradnje i pokrenuti zajedničke akcije radi postizanja određenih ciljeva ili zadovoljavanja zajedničkih interesa.

No pri tom se ne sme gubiti iz vida ni razvoj ovih zemalja u prošlosti, koji se javlja i kao otežavajući faktor pri planiranju same te saradnje. Tako, na primer, neposredno posle sticanja političke nezavisnosti nisu postojali, tako reći, ni unutrašnji ni spoljni uslovi za razvoj takve saradnje. Kao što je poznato, nacionalne privrede bivših kolonija razvijale su se u prošlosti po shemi kapitalističke međunarodne podele rada, prema kojoj su kolonije, uglavnom, razvijale samo one sektore privrede koji su imali dopunsku, snabdevačku funkciju prema razvijenim industrijskim centrima. Usled dejstva takve politike ekonomskog razvitka u prošlosti, nasleđena je veoma nerazuđena struktura privrede u ovim zemljama (osim poljoprivrede bila je razvijena još samo proizvodnja sirovina i izvesni oblici ekstraktivne industrije).

Robna razmena se jednostrano razvijala, u pravcu kolonija — metropola, pa su i saobraćajnice izgrađivane u skladu s takvom orijentacijom. Finansijska i bankarska mreža su, takođe, obuhvatale samo ovu strukturu i ove pravce robne razmene, tako da se plaćalo u moneti zemalja metropola, čija je valuta bila istovremeno i obračunsko i platežno sredstvo. Zbog takve, iz prošlosti nasleđene strukture ekonomskih odnosa koji su uspostavljeni između kolonija i metropola, još dugo će novooslobođene zemlje u ekonomskoj sferi, i posle sticanja političke nezavisnosti, praktično zadržati gotovo iste oblike i ekonomske veze[1] sa bivšim metropolama. A one će takvu njihovu ekonomsku zavisnost obilno zloupotrebljavati i neokolonijalističkom politikom praktično održavati *status quo*.

Ranije nametnuta ekonomska zavisnost zemljama u razvoju od strane bivših metropola postaće i osnovna poluga u strategiji

---

[1] Novooslobođene zemlje i danas 80% svoje robne razmene ostvaruju sa bivšim metropolama.

neokolonijalizma da zemlje metropole, prilagođavajući se novim uslovima, sačuvaju svoje ranije privilegije i nesmetano nastave eksploataciju prirodnog bogatstva i jeftine radne snage i u novooslobođenim zemljama. Otuda se uspostavljanje i razvijanje čvršće međusobne saradnje zemalja u razvoju shvata ne samo kao faktor optimalnog korišćenja njihovih proizvodnih potencijala, bržeg privrednog preobražaja i potpunijeg zadovoljenja novijih potreba, nego i kao ukidanje njihove ekonomske i političke zavisnosti, inače posledice njihove nerazvijenosti u prošlosti. Širenje njihove ekonomske saradnje neizbežno će proširivati i strukturu međusobnih ekonomskih veza i doprineti ravnomernijem ekonomskom razvoju.

Kada se steknu uslovi za realizaciju uzajamne ekonomske saradnje zemalja u razvoju, postaviće se pitanje obima, oblika i izbora domena koji pružaju najpovoljnije mogućnosti za razvoj saradnje. (Ovo zbog toga što svaka saradnja sigurno ne može podjednako uspešno da doprinese postizanju ciljeva, zbog čega do saradnje i dolazi.) Tako su, na primer, određeni vidovi ekonomske saradnje, koje su do sada uspostavile zemlje u razvoju, nastali pod uticajem akcija bivših kolonijalnih velesila, pa su bili prvenstveno uključeni u sistem ekonomskih veza između bivših kolonija i razvijenih industrijskih zemalja.[2]

Kada se analiziraju dosadašnji oblici ekonomske saradnje među zemljama u razvoju, može se zaključiti da je ta saradnja, osim određenih izuzetaka, dobrim delom uspostavljena pod uticajem bivših kolonijalnih zemalja i otuda bila pod neokolonijalističkom dominacijom.

U doktrinarnom pogledu neki oblici dosadašnje saradnje među pojedinim zemljama u razvoju zasnovani su i inspirisani liberalističkom koncepcijom ekonomskog razvitka, prema kojoj je određenom saradnjom trebalo stvoriti uslove za slobodan promet robe, kapitala i radne snage. Ekonomska saradnja i kooperacija među zemljama u razvoju, koje počivaju na tim principima, nisu — sasvim razumljivo — ispunile očekivanja. Tako koncipirana, ona ne samo da nije stvorila uslove za brži ekonomski preobražaj nego je kolonijalnim silama omogućavala da i dalje zadrže svoje ranije pozicije u privredi zemalja u razvoju. To je istovremeno izazivalo i određeno nepoverenje i otpor pojedinih zemalja u razvoju. Otuda se nametnula neophodnost iznalaženja adekvatnijih oblika i obezbeđivanja uslova za razvijanje takve ekonomske

---

[2] Takvi su, pre svega, oblici saradnje institucionalizovani kroz regionalne ekonomske ugovore (primer pridruženih francuskih bivših kolonija); zatim, regionalna saradnja koju podstiču neke multinacionalne kompanije, kako bi se pod njihovim uticajem našle i pojedine zemlje u razvoju; osnovane zajedničke asocijacije proizvođača pojedinih sirovina ili gotovih proizvoda pod neposrednim su uticajem pojedinih multinacionalnih kompanija (na primer, Međunarodna asocijacija za proizvodnju šećera, jute i čaja, sa sedištem u Londonu).

saradnje, na osnovama ravnopravnosti i uzajamne pomoći, koja bi doprinela bržem stvaranju uzajamnog poverenja među samim zemljama kooperantima i čvršćem povezivanju njihovih ekonomskih potencijala.

Značaj razvijanja čvršće međusobne ekonomske saradnje

U savremenim uslovima razvoja svetske privrede proces ekonomskog povezivanja je potenciran i podruštvljavanjem privrede, razvojem tehnologije i racionalnijim korišćenjem proizvodnih snaga. Otuda, kada je reč o ekonomskom povezivanju danas,[3] treba istaći da čvršće međusobno povezivanje zemalja u razvoju ne diktiraju isključivo politički razlozi. Kao što se u celom svetu, sasvim opravdano, razmišlja o ekonomskom grupisanju, pre svega u regionalnim okvirima, isti taj imperativ nalaže i zemljama u razvoju da razmotre uslove za čvršće međusobno povezivanje.

Razvijanje čvršće ekonomske saradnje među zemljama u razvoju ima dva osnovna motiva, koji se, u krajnjoj liniji, i dodiruju i prožimaju. Reč je o tome da se čvršćim međusobnim ekonomskim povezivanjem stvaraju bolji uslovi za njihov ukupni ekonomski razvitak, za bolje korišćenje njihovih ljudskih i materijalnih resursa, a, s druge strane, razvijajući pojedine oblike međusobne ekonomske, političke i kulturne saradnje, ove zemlje istovremeno kidaju spone svoje tradicionalne vezanosti i zavisnosti od bivših kolonijalnih centara, zbog čijeg štetnog dejstva se i danas mnoge od njih nalaze u neravnopravnom položaju.

Sam proces ekonomskog povezivanja doprineće, pre svega, bržoj diverzifikaciji privrednih struktura zemalja u razvoju. U tom cilju, pored bilateralnog povezivanja, treba istaći da će porast proizvodnje i širenje ekonomske saradnje omogućiti, kao što je slučaj u ostalim delovima svetske privrede, obezbeđivanje uslova za širu proizvodnju i kooperaciju, kao i stvaranje širih potrošačkih tržišta. Dakle, otvoriće se procesi određenog povezivanja pojedinih nacionalnih privreda u širu celinu, na bilateralnim ili regionalnim osnovama. Prema tome, svaka zemlja će neizbežno težiti, u sopstvenom interesu, za prevazilaženjem lokalnih granica. Zbog posebnih interesa svake zemlje još intenzivnije će se uspostavljati novi oblici integracije i međusobne ekonomske saradnje, što odgovarajućim merama tih zemalja treba samo ubrzavati.

Razvijajući pojedine oblike proizvodne saradnje i industrijske kooperacije, zemlje u razvoju će sužavati i dosadašnju struk-

---

[3] Regionalno povezivanje u oblasti privrede i politike karakteristično je za posleratna kretanja u svetskoj privredi uopšte. Samo povezivanje se ostvaruje u raznim vidovima. U nekim regionima ono obuhvata oblast trgovine i prometa (ZET), a u drugima — područje kooperacije i proizvodnje (SEV).

turu međunarodne kapitalističke podele rada i stvarati novu pod uticajem novih ekonomskih i političkih odnosa u svetskoj zajednici, a na principima novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Kada se ističe značaj unapređenja međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju postavlja se i pitanje: na čemu se ona zasniva i od kojih faktora ona stvarno zavisi?

Pre svega, ona se zasniva na saznanju o tome da se zemlje u razvoju u borbi za svoj brži preobražaj moraju oslanjati pre svega na sopstvene snage. Pored oslanjanja na sopstvene snage i mogućnosti, čvršća međusobna ekonomska saradnja pretpostavlja i pružanje uzajamne ekonomske pomoći, na principu široke solidarnosti, a u cilju jačanja ekonomske i političke nezavisnosti.

S druge strane, nužnost čvršćeg ekonomskog povezivanja zemalja u razvoju izazvana je i sve većim pritiskom većine razvijenih industrijskih zemalja, koje nastoje da u ovim zemljama određenim akcijama i ucenama sačuvaju svoje nekadašnje političke i ekonomske privilegije. Takav pritisak se manifestuje i u držanju i akcijama industrijski razvijenih zemalja na međunarodnim konferencijama[4] na kojima se razmatraju goruća pitanja od čijih rešenja neposredno zavisi brži ili sporiji razvitak zemalja u razvoju.

Prema tome, usled inertnosti i nespremnosti razvijenih, što dolazi do punog izražaja na međunarodnim konferencijama, same zemlje u razvoju neminovno moraju ulagati napore za otklanjanje ekonomskih teškoća, što ih i upućuje na pojačanu međusobnu ekonomsku saradnju, kao na realan faktor određene snage koja se može kanalisati u pravcu razrešavanja njihovih gorućih problema razvoja.

Konačno, čvršća međusobna ekonomska saradnja zemalja u razvoju proističe i neposredno se uklapa u okvire uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka u svetu, čiji principi ne samo što inspirišu nego i pružaju čvrstu osnovu za jačanje te saradnje. S druge strane, izgrađivanje sistema saradnje na novim osnovama predstavljaće istovremeno i primer kako treba graditi odnose među zemljama u svetskoj zajednici.

Problemi i perspektive konstituisanja širih oblika međunarodne ekonomske saradnje

Ekonomska saradnja u uslovima međuzavisnog razvoja u savremenoj svetskoj zajednici, pri delovanju objektivnog zakona internacionalizacije i podruštvljavanja proizvodnih snaga i svetske pro-

---

[4] Na konferencijama Sever — Jug u Parizu, pa i na drugim međunarodnim konferencijama (na primer, UNCTAD-a) industrijski razvijene zemlje ne samo da nisu pokazale spremnost da doprinesu bržem rešavanju ovih pitanja nego su otezanjem i opstrukcijama paralisale rad ovih skupova.

izvodnje uopšte, postaje neophodan proces uzajamnog povezivanja, kako na bilateralnoj tako i na regionalnoj i multilateralnoj osnovi. Intenzivnija ekonomska saradnja se, prema tome, danas javlja kao posledica objektivnog razvoja svetskih proizvodnih snaga, a ostvaruje se neprestano, kako je već rečeno, u različitim regionima i između pojedinih ekonomskih celina i sektora u svetskoj zajednici. Pri tome samu saradnju iniciraju i podstiču različite ideologije i društvene snage.

No upravo okolnost da ovakvo ekonomsko udruživanje i povezivanje u različitim oblicima i na različitim nivoima podstiču različite društvene snage, često oportunih usmerenja i interesa, daje ovim procesima poseban karakter i određuje njihove ciljeve. Do ekonomskih povezivanja danas, naime, pretežno dolazi u okvirima određenih društveno-ekonomskih sistema, u čijim granicama se i sami ciljevi povezivanja ostvaruju.

Ekonomske integracije u okviru razvijenih kapitalističkih zemalja su svojim dosadašnjim delovanjem ostvarivale svoje ciljeve i interese na štetu trećih zemalja. One su nastojale da uvećaju svoje industrijske potencijale zatvaranjem granica za uvoz stranih roba i kapitala iz drugih proizvodnih centara, a svojim izvozom i odgovarajućim instrumentima podsticaja vršile su istovremeno pritisak radi osvajanja stranih tržišta i plasmana sopstvenih proizvoda i kapitala.

S druge strane, istočnoevropska ekonomska integracija (SEV) prvenstveno je konstituisana i organizovana radi unapređenja privrednog razvoja samih socijalističkih zemalja, i po svom ustrojstvu nije otvorena za širu i potpuniju ekonomsku saradnju sa zemljama u razvoju, iako zemlje-članice SEV-a sa ovim zemljama razvijaju u značajnoj meri ekonomske odnose. Međutim, SEV, kao istočnoevropska integracija, po svom statutu i unutrašnjem ustrojstvu, usmeren je pre svega na ekonomsku saradnju među državama-članicama.

Savremene odnose u svetskoj privredi, osim formalne zatvorenosti pojedinih integracionih celina, karakteriše i veoma velika zatvorenost pojedinih tržišta i proizvodnih centara, do koje je došlo usled uvođenja protekcionističkih i interventnih mera od strane velikog broja država. Takva ekonomska politika, sasvim razumljivo, sprečava širenje ekonomske saradnje i nanosi najveću štetu zemljama koje su izvan pomenutih ekonomskih grupacija, to jest nesvrstanima i većini zemalja u razvoju.

No i u slučaju uspostavljanja određenih ekonomskih odnosa, industrijski razvijene zemlje insistiraju na tome da se oni zasnivaju na principu striktnog reciprociteta, što ima nepovoljno dejstvo na zemlje sa nižim stupnjem ekonomskog razvitka. Tako se ovaj princip — koji u nekom drugom slučaju može biti ispravan — u ekonomskim odnosima između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju uvek primenjuje isključivo na štetu ovih drugih.

Na usporavanje ekonomskog razvoja i privrednog preobražaja zemalja u razvoju, odnosno na pogoršavanje njihovog položaja u svetskoj privredi, takođe utiču i multinacionalne kompanije i njihove filijale. Naime, ove kompanije, nastale na bazi koncentracije međunarodnog kapitala, još imaju bitnu ulogu u privredama zemalja u razvoju, eksploatišu njihova prirodna bogatstva i neposredno otežavaju razvoj mnogih privrednih grana i sektora.

Delujući upravo sa pozicija međunarodnih monopola, ove kompanije posreduju u kupovini i prodaji između samih zemalja u razvoju, s jedne, i ovih i industrijskih zemalja, s druge strane. Pri tome ostvaruju veoma velike marže od ovakvog posredovanja i visoke profite od kapitala uloženih u privrede ovih zemalja. Raspolažu celom bankarskom mrežom, pa se i sve isplate vrše preko ovih kompanija, jer su same zemlje u razvoju međusobno nepovezane i nemaju sopstvene banke.

Multinacionalne kompanije, isto tako, forsiraju samo one sektore privrede u zemljama u razvoju za čije su jačanje neposredno zainteresovane, čime ozbiljno remete skladan ekonomski razvoj ovih zemalja. Eksploatacijom privrednog bogatstva i korišćenjem ljudskih resursa multinacionalne kompanije vrše i transfer ogromnog dela nacionalnog bogatstva iz zemalja u razvoju u svoje metropole.

Pored toga što ih ekonomski eksploatišu, multinacionalne kompanije svoje dominantne pozicije u privredama zemalja u razvoju koriste i za mešanje u unutrašnje stvari ovih zemalja, ugrožavajući tako i njihov politički suverenitet. Otuda se s pravom upozorava na to da multinacionalne kompanije i njihovo delovanje u privredama zemalja u razvoju predstavljaju u savremenim uslovima jedan od bastiona neokolonijalizma.

Dosadašnja analiza položaja zemalja u razvoju u savremenoj svetskoj privredi i uticaj međunarodnih odnosa na uslove njihovog razvitka ukazuju na to da je uspostavljanje i jačanje uzajamne ekonomske saradnje zemalja u razvoju[5] danas ne samo objektivno nužno, usled delovanja opšteg zakona podruštvljavanja savremene svetske proizvodnje, već je to i pouzdan način za razbijanje njihove izolacije u okvirima svetske privrede, do koje je došlo dejstvom autarkije i protekcionizma koji su prema njima sprovodile na prvom mestu razvijene industrijske zemlje.

---

[5] Međusobna saradnja zemalja u razvoju je ne samo njihova unutrašnja i spoljna potreba, već ih na to poziva i Povelja o pravima i dužnostima država, u članu 23: »Da bi mobilisale svoje ljudske efekte i materijalne izvore, zemlje u razvoju moraju pojačati obim razmene kako bi ubrzale svoj ekonomski i socijalni razvoj.«

Kada je reč o proklamaciji principa neophodnosti čvršće međusobne saradnje nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju, može se istaći da u tom pogledu samit nesvrstanih u Lusaki predstavlja zaokret u doktrini nesvrstanih. Naime, od tog sastanka počinje da se jače naglašava ne samo solidarnost nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju prema industrijski razvijenim zemljama nego i u međusobnim odnosima.

Međutim, u uspostavljanju međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju javljaju se i određene teškoće.

Pre svega, činjenica je da ekonomska saradnja među zemljama u razvoju u principu nema dužu tradiciju, pa se može i danas, sa malim izuzecima, smatrati gotovo nerazvijenom. Zbog svog položaja u prošlosti, kada su bile ekonomski privesci svojih metropola, zemlje u razvoju nisu ni mogle između sebe razvijati ekonomsku saradnju.

No ni sadašnji obim i struktura međusobne ekonomske saradnje zemalja u razvoju ni izdaleka ne odgovaraju realnim ekonomskim mogućnostima ovih zemalja,[6] njihovim potrebama, a ni stepenu političke povezanosti koji su dostigle i ostvarile u okviru pokreta nesvrstanih.

Prevazilaženje parcijalnih oblika i borba za razvoj multinacionalnih oblika ekonomske saradnje

Međunarodna ekonomska saradnja danas se razvija gotovo u svim delovima sveta i među različitim ekonomskim i političkim strukturama. Razumljivo je da usled različitih podela u svetu i ona nosi slična obeležja. Njeno je osnovno obeležje određena zatvorenost, ograničavanje na regionalne okvire, što je uslovljeno više političkim nego ekonomskim faktorima. Otuda uspostavljanje šire međunarodne ekonomske saradnje, na osnovama novog međunarodnog ekonomskog poretka, znači upravo napuštanje regionalnih okvira i međusobno povezivanje razvijenih i ekonomski manje razvijenih zemalja. U savremenim uslovima, međutim, naročito su razvijeni određeni oblici saradnje među zapadnoevropskim zemljama u okviru različitih organizacija (OECD, na primer); istočnoevropskih socijalističkih zemalja u okviru SEV-a, kao i saradnja među pojedinim zemljama u različitim delovima sveta. Među samim zemljama u razvoju, međutim, usled istorijskih uslova njihovog razvoja, ta saradnja je tek u začetku.

Radi objektivnijeg sagledavanja realnih uslova saradnje među zemljama u razvoju treba istaći i činjenicu da su se posle sticanja političke nezavisnosti i tokom relativno kratkog perioda života i razvoja u tom statusu, i pored jedinstva koje ih povezuje u zajedničkoj borbi za izvojevanje ekonomske nezavisnosti, između pojedinih zemalja ispoljile i određene razlike, mahom vezane za karakter i model njihovog sadašnjeg i budućeg društveno-ekonomskog razvitka, pa su izbili i određeni međusobni sporovi oko teritorijalnih granica, političkih opredeljenja itd. Naravno, te rasprave i sporove često produbljuju i raspiruju nosioci neokolonijalističke politike, koji nastoje da u tim zemljama ponovo nađu

---

[6] Samo 21% od svoje ukupne robne razmene zemlje u razvoju realizuju u okviru međusobne saradnje.

svoja neokolonijalistička uporišta. Postavlja se, u vezi s tim razlikama (imajući na umu i one koje nisu navedene), pitanje stvarnog dometa i realnih mogućnosti razvijanja međusobne saradnje zemalja u razvoju. Postoje li, naime, za razvijanje te saradnje realne mogućnosti i da li ima dovoljno motiva da se u njenoj realizaciji angažuju određene snage i odgovarajuća sredstva? I kakav bi morao biti karakter te saradnje da bi njeno ostvarivanje odgovaralo osnovnoj orijentaciji politike nesvrstanih zemalja, to jest izgradnji novih odnosa u savremenoj međunarodnoj zajednici?

Kada se razmatra pitanje uzajamne saradnje i intenzivnijeg povezivanja zemalja u razvoju u savremenim uslovima, imaju se na umu, osim ciljeva pokreta nesvrstanih, i akutna ekonomska situacija u ovim zemljama i stanje u međunarodnoj zajednici u širem smislu. Naime, međunarodna zajednica je još podeljena, zatvorena u određene ekonomske grupacije, a razvoj ekonomskih veza između zemalja sprečavaju veštačke barijere i zaštitne mere restriktivne politike država.

Iako su mehanizmi i čvrstina blokova, pod uticajem doktrine o aktivnoj miroljubivoj koegzistenciji, znatno popustili u odnosu na raniji period hladnog rata, blokovi u međunarodnim ekonomskim odnosima ne samo što nisu iščezli nego se bore za održavanje starih principa. Osim toga, u uslovima savremenih kriznih poremećaja u svetskoj privredi svaka ekonomska grupacija traži rešenje svojih problema unutar bloka ili na štetu drugih zemalja, iako bi se optimalnija rešenja mogla naći u drugačijoj konstelaciji međusobnih veza sa ostalim delovima sveta. U takvoj situaciji i nesvrstane zemlje traže određena rešenja na osnovi međusobne saradnje. Ovo utoliko pre što, uprkos svim razlikama koje postoje među pojedinim zemljama, njih ipak povezuju — kako je to istakla Indira Gandi, bivši indijski premijer — »prošlost, sadašnjost i budućnost«. Pri tome treba naglasiti da osnovna ideja pokreta nesvrstanosti nije zatvaranje u grupe, već suzbijanje podeljenosti u savremenoj svetskoj privredi i zajednici uopšte. Ravnopravna međusobna saradnja trebalo bi da bude jezgro oko kojeg će se postepeno formirati novi odnosi u svetskoj privredi.

Nije reč, dakle, o stvaranju ni novih ekonomskih blokova ni zatvorenih tržišta. Naprotiv, tražeći nove impulse za dinamiziranje svojih privreda, zemlje u razvoju treba da stvaraju nove prostore i nove resurse. Pri tome forme i modaliteti uspostavljanja i razvijanja uzajamne ekonomske saradnje moraju biti, takođe, otvoreni i za druge zemlje, koje bi u njima, pod istim uslovima, našle svoj interes. Kada se govori o podjednakom interesu, misli se pre svega na princip uzajamne ekonomske koristi i solidarne pomoći, a ne na jednostrani princip i logiku profita, koji su osnova uspostavljanja ekonomske dominacije razvijenih zemalja, što je slučaj sa današnjim odnosima na svetskom tržištu.

Otuda, ukoliko se pokret nesvrstanih bude sve više afirmisao kao širok okvir za ostvarenje međusobne saradnje svih zema-

lja na principima ravnopravnosti i uzajamne koristi, bez ugrožavanja bilo čijih interesa, uklanjaće se sve više i postojeće prepreke u razvijanju uzajamne saradnje u širim međunarodnim okvirima. U tom procesu će i ekonomski i politički blokovi ustupati sve veći prostor za uspostavljanje šire saradnje u svetskim razmerama.

A takva čvršća ekonomska saradnja doprineće povećanju proizvodne i ekonomske moći samih zemalja u razvoju, zatim unapređivanju saradnje između njih i industrijski razvijenih zemalja koja je dosad bila uglavnom jednostrana u pogledu koristi, kao i oslobađanju od pritiska industrijski razvijenih zemalja. Takva ekonomska saradnja, osim toga, uticaće i krčiti put ka uspostavljanju pravičnijih ekonomskih odnosa u svetu.

Ljubiša Georgijevski

Otvoreno pismo malograđaninu

Prisiljen da se bez prestanka gušim i udaram glavom u zidove tvog polimorfnog postojanja i suočen sa nimalo utešnom konstatacijom da ću ceo svoj život provesti samo u jalovoj nameri da začnem rušenje tvojih istorijskih i društvenih mimikrija, ipak sam rešio da ti objavim bespoštedan rat, optužujući te sledećim pitanjem: *Zašto se Revolucija najmanje dešava upravo u teatru?*

Znam, tvoje kao otvor poštanskog sandučeta tanke usne već ispisuju znak cinizma na jednom od mnogih tvojih lica, da bi unapred bagatelisale radikalnost mog pitanja. Ali prošlo je već više od trideset godina kako Revolucija teče i prevrednuje sve oblasti života, a ti si uspeo da joj zatvoriš vrata teatra i da je nateraš da se oseća kao uljez čim slučajno uđe u njega.

Ukoliko ova istina oboji pismo gnevom i ako ga pretvori u pamflet protiv tebe, ti se nećeš mnogo uzbuditi, zar ne? Pošto i mene samog možeš navesti kao usputnog krivca za ovo naše stanje. Nije bitno to da ćeš pri tom napraviti još jednu kolosalnu grešku, budući da ćeš globalno svakako biti u pravu! I opet ćeš dobiti nezasluženi aplauz, od kojeg već predugo živiš. Ali, i pored toga što ćeš ostati u pravu *per naturam suam*, rešio sam da se

obratim svim tvojim glavama i da pokušam da ih odrubim svojim stavovima o onome što ti tako lakomisleno nazivaš teatrom, kao što sam to, uostalom, i do sada ja radio svim svojim predstavama.

Pišem ti *otvoreno* pismo, prvo, zato što mi nisu svojstvene borbe »zatvorenog« tipa, drugo, zato što svaka objava rata treba da bude otvorena i jasna svima i, treće — ne znam tvoju adresu! Kada bih pismo adresovao tvom birokratskom vidu, ti ga uopšte ne bi otvorio. Čim bi video ko ti ga šalje, bacio bi ga u koš, jer ja nisam institucija koja deli unapređenja i odlikovanja, a i onako za tebe uopšte nisam bitan, osim kao izvor neprijatnosti. Ako bih, pak, zbog nekog slučajnog mamurluka pogrešio i uputio ti pismo na adresu tvoje ukočene i institucionalizovane svesti, i onde bi ono takođe bilo omalovaženo kao eksces »tamo neke barabe...« Ako bih, sasvim slučajno, podlegao budalastoj nadi i poslao ga tvojoj teatarskoj erudiciji, bio bih prisiljen — da bi ga razumeo — da ga prilagodim tvom kolosalnom neznanju. A još bih više pogrešio ako bih ga poslao nekoj od tvojih mnogobrojnih mimikrija, koje su do sada omogućavale da budeš *jocker* za sve situacije, jer pismo te ipak ne bi moglo stići (sudbina će te, ipak, stići) iz razumljivih razloga što ni jedna pošta na svetu nije dorasla frekvenciji tvojih mimikrija, pa bi ti s pravom rekao poštaru: Ne, to nisam ja, to sam bio jučer, a sutra neću biti ni ovo što sam danas, jer ću biti ono što sam bio juče! Ti si često na nekom koktelu, pa sam u jednom trenutku pomislio da ti pismo uruče tamo, sa viskijem, umesto badema. Ali, zašto da ti pokvarim koktel, od kojeg je tvoj karijerizam toliko očekivao? Ili, da ti ga možda podmetnem u slamaricu, pa da ga tamo nađeš dok prebrojavaš svoje »bele pare za crne dane«, dok u sitnosopstveničkom transu zbog materijalne sigurnosti sa lepom perspektivom inventarišeš natamoženo debelo blago... O, ne, nemoj da se ljutiš! Nemoj da se ljutiš, jer je još rano za to, tek ću ti doći glave! Tek ću ti kasnije dati sve šanse da se razbesniš na mene i da odabereš različite pretnje kojima ćeš me zatrpati; samo treba da rešiš, da odabereš stil: možeš mi zapretiti sa dozom otmenog belosvetskog intelektualca »koji mrzi ograničavanja u stvaralaštvu«, ili, pak, na mene možeš podići debeo prst à la Džugašvili, ili, opet, možeš jednostavno balkanski da mi uputiš psovku sa dopunskim ubistvenim dejstvom? »E, gde su ona vremena kada ni dim ne bi ostao od njega« — možeš sada reći. Kaži, ukoliko te to teši. A dim je već odavno pušten sa lanca razuma, koji svi okrivljujemo kao da je on za sve kriv, dok svi mi (ti čučiš u svakom od nas) mastodontski taložimo holesterin u svojim arterijama, gojimo se i podrigujemo od naših bajatih ideja začinjenih lošim vinom, budući da parazitiramo na teatru i živimo od njega dok histerično vrištimo da živimo — za njega! Za svedoka uzimam našeg čoveka, malograđanine, iz čijeg mozga te niko ni motkom ne može isterati, pošto si se u njemu ugnezdio kao krpelj! I dok procesi njegovog klasnog osvešćivanja posvuda

plamte, ti obilno polivaš vodom te vatre iz bunkera tvog bulevarskog pozorišta! Tako ti sipaš vodu u vino jedne plemenite težnje, malograđanine, i cinički se smešiš kada se desi da zbog toga dobiješ i društvena priznanja. Ali ne, ne želim da te ovim probudim mamurnog iz zimskog sna, pa da ti umesto glave aktiviram cenzorske makaze, kojima bi jednostavno bio zabranjen potrošački mentalitet u umetnosti. Problem je u glavi, ne u makazama. Ta zar više od dvadeset godina balkanske primitivne malograđanske indoktrinacije, koja je bar u devedeset odsto slučajeva duvala sa naših scena, raznoseći trulež tvog leša u raspadanju (zaista se predugo raspada, budi bar jednom dobar i priznaj to!), može da nestane jednim potezom makaza? Ti imaš mnogo glava, malograđanine. Mrdni malo njima i razmisli. Ali ne, ti ne želiš da mrdneš ni jednom od njih, jer, ako mrdneš, sve će ti poispadati kao zubi paradentoznom sifilističaru. Za svedoka, malograđanine, uzimam i samog sebe, pošto sam i ja sâm, pokušavajući da tebe spalim, izgoreo u teatru. Za svedoka, znači, uzimam i svoj pepeo. A moj pepeo je objektivan, jer nikome nije rod, čak ni meni... Do đavola, ponekad se ni ja sam ne slažem i ne pristajem uz njega, kao što nikad ne pristajem uz tebe.

Sve je, malograđanine, započelo raskolom. Raskolom dana i noći, neba i zemlje, dobra i zla, vode i vatre, ja-svesti i kolektivnog uma, istine i laži, Zevsa i Prometeja, uma i gluposti, ropstva i slobode, lepog i ružnog, straha i nade... Započela je sukobom zastrašujuće lepote. A čovek je *bačen* usred tog sudara i prisiljen da pristane na pravila igre. I na njihov užas i na njihovu lepotu. Zbog toga je čovekov prvi i osnovni sloj, u stvari, i njegov najdeblji lanac neslobode. Taj ga lanac najčvršće vezuje za zemlju, za Prometejevu stenu, za gravitaciju, istovremeno najdalje ga udaljavajući od njegovih antigravitacionih težnji ka oslobođenju. Emocionalna formula tog lanca najbliža je pojmu — *strah.* I zbog toga pomenuti lanac fundira najosnovniji čovekov nagon — nagon za samoodržanjem. Lanac straha je, sa svoje strane, pak, jedna vrsta prisilne fobije. Lišen mogućnosti da do kraja otkrije kauzalitet pojavnog sveta u koji je bačen, čovek u svom primarnom sloju, svestan da je nemoćan da bilo šta izmeni ili do kraja shvati, započinje da se oseća užasno usamljenim i izgubljenim. On još pristaje na samog sebe, ali se teško miri sa svetom prepunim misterioznih pojava, međusobno do krajnjih granica suprotstavljenih! Usred harmonije prirode (lepa strana pravilâ igre) i njene surovosti (ružna strana) čovek je sklon da samog sebe pojmi kao usamljenu grešku iste harmonije, u stvari, kao njen diskant, koji još nije stekao smisao — kontrapunkta!

Kao vrsta — on je izuzetan. Tu svoju izuzetnost teško podnosi. Iz ova dva izvora rađa se novi antropocentrizam, a iz njega — prtljag prisilne fobije. Zbog toga čovek oseća permanentnu potrebu da uspostavi komunikaciju sa nekim sebi sličnim, sa nekom drugom svešću, inače samom sebi predviđa propast na račun prirodne harmonije, čijim zakonima smeta kao pojava. Pojav-

ljuje se mit. Pojava mita započinje tamo gde čovekov arhetipski um formira kolektivno osećanje krivice (istočni greh) zbog svoje suprotstavljenosti prirodi, a njegova ja-svest proizvodi onu drugu svest, kojom će moći da uspostavi kontakt. Da bi emocionalno opstao, u svojoj fantaziji on započinje da kreira jedan drugi svet, inače bi se njegova vrsta (čovek), njegov arhetipski um raspao i eksplodirao u — ludilo vrste! Kreacija ovog drugog sveta, paralelnog sa pojavnim, nije moguća na spoznajnom planu, pošto nužno predstavlja komediju razuma kao što je to religija. Ta je kreacija, međutim, na intuitivnom planu čovekova beskrajno lepa šansa. Rekao bih, jedinstvena. U takvom *drugom* svetu harmonija će biti ljudska mera, a čovek neće više biti bačen u zastrašujući svet, već će, naprotiv, on sâm zagrliti svet i očovečiti ga svojim dahom. U tom će svetu čovek biti alfa i omega postojanja, krst i nož kosmosa. Generatori koji proizvode tu čovekovu prisilnu moć da re-kreira, da ponovo i iznova stvara svet, postaju prvi izazov prvom lancu. Izazov i lanac — eto praizvora svakog dramskog sukoba relevantnog za nas... Sâm svet je, ponovo stvoren na ovaj način, jedan totalitet kao projekcija ljudskih mera i mogućnosti, totalitet pokrenut čovekovim emocionalnim gorivom. I upravo se zbog toga ovaj svet razlikuje od socijalnih utopija ili od religijske transcendencije pojavnog sveta u vidu »izgubljenog raja«. Na kraju krajeva, i sâm kauzalitet tog sveta ozakonjen je vrhovnom vrednošću — Lepotom. Zbog toga ja imenujem taj svet kao *svet-san*. Ova kategorija postaje centralna ontološka i modalna odredba umetnosti uopšte, a posebno teatra.

Nužnost postojanja svake umetnosti svodi se, s jedne strane, uvek na njeno opredmećenje u realnom svetu (knjige, instrumenti, boje, platna, gestovi, glasovi...), dok je, s druge strane, pravo značenje njenog postojanja nerealno (san). Prema tome, umetnost postoji *zajedno* sa stvarnošću (Mitrealität) i odnosi se kao njena asimptota. S druge strane, pak, njena *mogućnost* vis-à-vis navedene *nužnosti*, ili, još bolje, njene igre mogućnosti (san), pretvara se u nužnost (svet) prema težnjama svih konstituensa igre da postanu konsistentni, a ta je težnja imanentna još samim mogućnostima, jer, i pored toga što igra mogućnosti započinje proizvoljno (san), ona se — bar kada je reč o relevantnom umetničkom delu — uobličava i završava u sebi kao jedan svet ozakonjen svojim sopstvenim nužnostima stvorenim i konstituisanim isto tako konsistentno, ako ne i konsistentnije nego u samom realnom svetu. Na taj način svet-san predstavlja jednu ogromnu objektivaciju ljudskog duha, razume se, nepodložnu apsolutnom znanju, a ta se objektivacija ostvaruje čudnim putevima fantazije i intuicije, kroz jednu božansko drsku mogućnost čovekovu da sebi dozvoli globalnu transgresiju svih odnosa i vrednosti koji vladaju u biću realnog sveta. Ova totalna transgresija je neprestano dinamična, a u svojim zvezdanim trenucima liči na eksploziju koja stvara kapitalna umetnička dela da bi osvetlila beskrajne horizonte sveta-sna stvorenog po meri čoveka.

U realnom svetu nužnosti čovek se desupstancionalizuje, opredmećuje i svodi na prazan objekt manipulisanja. U svetu-snu čovek se priseća svog jezgra i srži, nalazi ih i integriše se u jedno više biće. Vezan lancima nužnosti u realnom svetu, u svetu-snu on stvara nove nužnosti, koje ga oslobađaju, a zarobljavaju generatore njegove neslobode. U realnom je svetu čovek tragikomični proizvod frustracija. U svetu-snu on te iste frustracije projektuje, oslobađa ih se ismevajući nužnosti koje su dovele do njih. U realnom svetu čovek egzistira prema scenariju napisanom od samih nužnosti, i to kada je maksimalno srećan. U svetu-snu on je autor svoje sopstvene sudbine. Svet-san apsolutan je i večan, pošto traje duže od vremena. On je superprostor. Ovaj superprostor sveta-sna završen je u sebi, predstavlja esenciju umetnosti, njeno biće. Odatle proizlazi da umetnost nije ništa drugo nego san (jungovski tretiran), koji sanja kolektivni um celog čovečanstva. Talenat jedinke sastoji se u njenoj apriornoj, odnosno genetskoj mogućnosti intuitivne komunikacije s blagom kolektivnog sna, a genije — u mogućnosti da se bude jedan od bitnih konstituensa istog sna! Svet-san prevazišao je dihotomiju subjekt-objekt, tu toliko tragičnu traumu evropskog duha. Svet-san prevazišao je time, dalje, i tradiciju evropskog duha, koji još uvek vreme shvata linearno, te se razlikuje od realnog sveta (shvaćenog kao model kreiran od duha) svojom mozaičnošću i istovremenošću. Njegova je kauzalnost prevaziđena u smislu izjednačavanja *mythosa* i *logosa*. Prema tome, svet-san postoji autonomno i paralelno sa realnim svetom kao jedan drugi svet, pa, prema tome, nikako ne može da bude *odraz* realnog sveta, a još manje njegova spoznaja. Naprotiv, autonomno postojanje sveta-sna izražava se permanentnom i jednakom interakcijom: realni svet — svet-san. Tom se interakcijom izražava i njegova imanentna moć da menja realni svet bar toliko koliko i realni svet menja svet-san. Upravo zbog tog svog imanentnog svojstva da menja i sâm realni svet svet-san zaslužuje sve naše nesanice i sve naše snove. Svi mi tražimo vizu za taj svet i upravo je sama potraga za njime osnovni modus naše egzistencije. Jer, konačno, svet-san je genijalno Marksovo anticipando usred bučnih fanfara diskanta evropskog duha i usred sveta nužnosti, koji se, naime, i sam sastoji u pronađenoj istorijskoj mogućnosti da se bauk nužnosti re-kreira u jedan slobodan svet. Svet nužnosti i svet-sna su braća u jednom kain-aveljskom odnosu. Ko će koga uništiti? To je, možda, krucijalna dilema naše egzistencije! Što se tebe tiče, malograđanine, tebi je ishod »jasan«, zar ne? Jer ti ne možeš da živiš u jednom svetu koji se oslobađa.

Evidentno je da se ti slobode plašiš kao đavola. I sada, kada su ti oduzete probušene gajde, koje zajedno sa parama kriješ u svojoj yogi-slamarici, kada ne smeš javno da duneš u njih, ti tajno intrigiraš? Znaš li u čemu se sastoji tvoja nesreća? U tome što se javno ne smeš pohvaliti svojim materijalnim blagom, a ponekad i svojom moći nad određenim ljudima! Kakva korist od toga što si bogat i moćan ako time ne možeš da paradiraš!? Zbog

toga ti čekaš »bolje dane«, nadaš se i dotad (a to dotad je *ad calendas graecas)* stvaraš klanove i klančiće prema uvoznim modelima! Ali, na žalost tvoju i moju (eto, samo ovde se slažemo!!), i ti klanovi liče na provincijske pompijerske orkestre sa nagluvim dirigentom na čelu, koji najmanje od svega sluša stvarnost. A kada ti ni to nije dosta, ti pokušavaš da šmiraš novoprobuđenog revolucionara, koji trči da se pokloni marksizmu, od kada si na berzi svog spektakularnog razuma otkrio da će marksizam vladati. Marksizam neće vladati. Naprotiv, on će razvlađivati. I to *ad maiorem gloriam homini!*...

I onda, kako ti se može, dragi moj, dopasti teatar koji misli ovako? On te svlači do gole kože, a ti još plaćaš ulaz da bi se zabavljao! Zbog toga toj vrsti teatra, malograđanine, sa najvećim zadovoljstvom i sa neukusnom dozom narcisoidnosti ti želiš da suprotstaviš jednu od svojih najdražih vrsta.

Jer ti, naime, misliš da je teatar ergela, u kojoj ti na društveni račun držiš svoje konje, među kojima imaš i favorita i zaprežnih magaraca, rasnih kobila sa zvonkim glasom i okruglom zadnjicom (tebi se oduvek dopadalo oblo, punačko, bakalsko), koje ti samozadovoljno i masturbantski posmatraš iz prvog reda, i to sa artiljerijskim durbinom, dok oni izvode svoj jednako raspamećeni i razgaćeni galop na sceni-kutiji!! Čovek, malograđanine, ide u pozorište sa kišobranom, koji ga jedva štiti od nevremena sveta, da bi ga ostavio u garderobi čim uđe u hram svog sveta-sna. Jer nevremena tog sveta-sna su po njegovoj meri i podnose se. Upravo zbog toga, malograđanine, teatar je stekao večno postojanje, a ne zbog tvojih poremećenih digestivnih puteva, koji sve više postaju problem tvog blagoutrobija i čerevougaždanija! Ne zbog tvojih slatkih dremuckanja, u kojima uspavljuješ svoju savest, budući da je tebi teatar »Brodvejska uspavanka«. Svoj kišobran ti otvaraš tek pošto uđeš u taj svet-san, tek pošto se digne zavesa, jer se plašiš da te glumci ne ispljuju, plašiš se da se konji ne pobune (razume se, ti zamišljaš da ih ti hraniš parama i idejama) i da te odjednom ne ritnu! Jer ti misliš da *histriones non sunt digni,* a dizanje zavese, u svom vulgarizovanom libidu, infantilno doživljavaš kao dizanje neke suknje! A ja, malograđanine, ja to doživljavam kao otvaranje placente moje majke, u čijoj mi je toploti bilo najlepše od kada znam za sebe!... Tvoj bulevarski galop, malograđanine, mi želimo da pretvorimo u za nas relevantan sudar Zevs — Prometej! Ali ti imaš mišljenje i o tom Sukobu, zar ne? Ta zar upravo tu svet, zajedno sa čovekom i njegovim moralnim žigom zla, za tebe ne postaje konačan i nepromenljiv? Ti si, malograđanine, jednom zauvek u sebi i, razume se, tajno prihvatio omču. Prihvatio si lanac zdravog razuma, lanac pognute glave koju sablja ne seče i to — da bi farsa bila potpunija — prihvatio si lanac uveren da je reč o zlatnoj ogrlici, pa odatle crpiš moralnu snagu da tu ogrlicu i drugima bacaš na vrat!... A zatim se još čudiš kada je ne prihvataju i kažeš: hrani kuče da te ujede! A što oni tu ogrlicu doživljavaju kao omču,

ti to ne možeš da razumeš, i ja ti verujem da ne možeš! Ili se, pak, namerno praviš nevešt te samom sebi igraš komediju uma?

Jer pri tom si sasvim svestan da nije reč o bisernoj ogrlici, već o lancu za pse. Ali šta s tim, kada tvoja hipokrizija nalazi nova i nova pojila. Odmah si izmislio poltronsko rešenje i ovog problema. Tvoja beskrajna indulgentnost prema sebi mora da bude plaćena sa sto puta većom indulgentnošću prema — Zevsu! Ima li ičeg logičnijeg od toga, zar ne? Čim je tako, čim Zevs hoće da umesto Prometeja ti budeš pas, ti ćeš poslušno biti pas, ali, naravno, — pas sa pedigreom! Jer, zna se, samo psi sa stilom i pedigreom nose lanac oko vrata. U tom momentu Čovek (pišem ga velikim slovom zato što sam odbio da bude pas, svejedno sa ili bez pedigrea) za tebe postaje — ulična džukela.

I ostaje takav! Međutim, čovek se ne miri sa sudbinom psa i ne prihvata tvoju hijerarhiju moralnih vrednosti, koju uvek ozakonjuje neki bog, a koja je fundirana s ciljem eksploatacije. Pa čak i kada bi prihvatio tvoju varijantu sveta, sveta u kome će nužno i vo vjeki vjekov biti eksploatisan, čovek bi makar sa vrha sveta srušio boga i zamenio ga nekom ljudskom, odnosno estetskom moralnom vrednošću! On bi, isto kao i Zaratustra, mogao poverovati u jednog boga koji ume da igra.

Umetnost svakim svojim činom predstavlja totalno prevrednovanje vrednosti sveta (revolucija), a samim tim uspostavljanje novih vrednosti u ljudskom smislu, koje, pak, sa svoje strane, nikad nisu konačne. Na taj način tradicionalističko shvatanje umetnosti kao jedne vrste spoznaje sveta (razume se, sa svim »specifičnostima«) sa određenim utilitarističkim vrednostima postaje težak balast, pošto predstavlja razlog i bitan čvor začaranog kruga ovog pitanja. Umetnost shvaćena kao saznanje sveta (potpuno) nikad nije bila u stanju da odgovori na svoj bitan *raison d'être* — mirenje sukoba i harmonije. Pošto je narušen njen totalitet, ona, shvaćena utilitaristički, nema za to nikakvih šansi. Ona postaje samo deo ili mogućnost saznanja sveta u određenoj istorijskoj ili društvenoj funkciji, i, prema tome, odnoseći se kao deo, ona i sama stvara nove sukobe, umesto da ih miri (umetnost — ideologija itd.). Mi smo, međutim, stalno skloni da nju shvatimo tradicionalistički, čak i u našem marksističkom konceptu; lako nas zavarava svojom podobnošću i sličnošću sa dijagnozom marksizma. Karakteristike tog njenog zavođenja svode se na prtljag pomenutih sukoba, koje ona sama stvara. I sasvim paradoksalno, njen dijalektički vid — narušeni totalitet, odnosno deo umesto celine — čine nam se dijalektičkim (sukob)!? Međutim, tako shvaćena umetnost uopšte ne odgovara prognozi marksizma i na osnovu te prognoze može se efikasno demistifikovati. Umetnost, dakle, shvaćena kao totalitet (svet-san) sveta, ne može da stvara sukobe, zato što ponovo stvara svet, mireći sve sudare, a ne stvarajući nove. Na taj način, marksistička prognoza sveta postaje identična svetu-snu. I ako na nju gledamo kao na budući mogući

realitet, tada svet-san postaje java, a svet java — jedna vrsta metasveta. Teatar zaista može da egzistira samo u tom svetu-snu, samo u toj prognozi, i samo ukoliko je relevantan za tu prognozu on može da odgovori na svoje postojanje doslednošću za koju je sposoban samo on sâm. Prema ovome, sa stanovišta sveta-sna sam život postaje metateatar, ili, još bolje, život postaje imitacija teatra!? Ili, da se poslužim rečnikom Malroa, revolucija će postati sudbina tek pošto bude ušla u teatar.

I ako se već govori o društvenoj funkciji teatra, tada se može govoriti samo na taj način, jer samo tako njegov totalitet ostaje nenarušen i samo na taj način može da bude ispunjena njegova funkcija očovečenja čoveka, koju svi priželjkujemo, a pri tom je očekujemo da dođe na pogrešna vrata. Inače ta funkcija, svedena na svoje utilitarističke modalitete i samim tim zasnovana na jednom izopačenom kauzalitetu, može od tebe, malograđanine, da stvori proroka! Međutim, pomenuto vrednovanje (revolucija) ne podnosi lažne proroke, pošto se zasniva na pretpostavci o oslobođenom čoveku, a to nužno znači o čoveku-umetniku. Ne vojniku, ne sveštenıku, ne državniku, već — umetniku. I samo ovaj, na ovaj način prestrukturirani čovek može steći pravo da bude stanovnik sveta-sna. Jer, ako uopšte postoji progres u očovečivanju čoveka, mislim, ako čovek u potrazi za samim sobom ne liči na psa koji trči za kobasicom vezanom za vrh štapa koji se kreće istom brzinom, taj se progres sastoji upravo u zadatku da se svet-san naseli sa što više stanovnika i da jednog dana svi postanemo njegovi stanovnici! I kada mi, u ovim istorijskim trenucima, želimo da taj svet-san otvorimo radniku, ti se, malograđanine, cinički smešiš tvrdeći da radnik ni izdaleka nije zreo da sluša, recimo, jednog Debisija i da je za njega dobar i kič! Kakav zločin! Tačno je, malograđanine, da radnik nije zreo da sluša Debisija, ali nije tačno da je druga alternativa za njega kič, ili, još gore — prolazak kroz tvoju dresuru »dobrog ukusa«, otmenosti, snobizma, mimikrije i lažnih emocija! ... Shvati već jednom da ti više ne držiš ključeve sveta-sna, i pored toga što u ruci još uvek imaš dosta ključeva! Jer, kada bi ti bio ključar sveta-sna, to više ne bi bio svet-san, već apsana, džamija ili neka »dobrotvorna institucija« u kojoj bi ti mazao i pokrivao oči i sebi i celom svetu moralnim pomadama protiv ujeda tvoje sklerotične savesti! Taj je svet, malograđanine, zaboravio sve ključeve i brave i ima ozbiljnu nameru da zaboravi i tebe pošto te bude sasvim i bez ostatka uništio! Ali, ne boj se toliko. Ti ipak igraš na jednu solidnu kartu, koja će još dosta dugo valjati. To je karta straha! Strah će biti glavni ključni momenat čovekovog postupanja sve dok traje njegova predistorija. Glavni negativni efekat straha na čovekovu psihu počiva na neočekivanosti i nepredvidljivosti pojave koja ga uzrokuje. Braneći se od straha, čovek se u stvari brani od nepredvidljivosti, a njegov se odbrambeni stav iscrpljuje u nastojanju da se predvidi strašna pojava. Predvideti jednu strašnu pojavu — to znači pripitomiti je, a time je lišiti pretećeg naboja. Prvi uslov

za to je da tu pojavu sebi predstavimo antropocentrički, pa čak i antropomorfno. (I bog stvori čoveka po obličju svom, ili obratno.) Kada je ispunjen ovaj uslov, postaje moguća projekcija sudbine u vidu mita. Gordijev čvor svakog mita je pravi izazov umetnosti. Ovom izazovu ne odgovara se ni simptomom Aleksandra Makedonskog, ni pretvaranjem izazova u — tabu!

Ali, ako se vratimo čovekovom naporu da predvidi i pripitomi svoju sudbinu i ako taj napor posmatramo fabuliranog u mitu, videćemo da se uglavnom iscrpljivao preko *žrtve*. Ona je stub arhetipskog uma i poenta mita. Ciklički se ponavlja u svakom obredu. Teatar može da bude i obred, reći ćeš ti, i gurnućeš mi pod nos — Grotovskog! U redu, može. Ali teatarski obred razlikuje se od crkvenog upravo toliko koliko mu je sličan. A Grotovski je, kažu, svoj teatar u Vroclavu podzemnim lagumom povezao sa crkvom!? U teatarskom obredu čovek podnosi žrtvu bogu da bi ga uspavao *(narkoza)*, da bi ga se za izvesno vreme oslobodio. A to izvesno vreme vreme je koje teče samo u svetu-snu i koje samo za njega i u njemu važi. To vreme nema ničeg zajedničkog sa vremenom po Griniču i zbog toga ćemo ga nazvati nultim vremenom teatarskog sveta-sna. Obred se u crkvi odnosi na večnost, ali pri tom je dato cikličko ponavljanje zabeleženo u kalendaru, što nedvosmisleno znači da religijska večnost koketira sa Griničem! Na taj se način i vreme dogmatizuje i teče po božjem nalogu. U crkvi se, znači, prinosi žrtva da bi se bog umilostivio *(stimulans)*. Tamo se bog ne uspavljuje, ne drogira, ne ubija, već se, naprotiv, veliča, slavi i traži se njegova milost i — *budnost!*

Drugim rečima, psihološko značenje obreda u crkvi iscrpljuje se previjanjem rana od zategnutog lanca, dok se obred u teatru, u svakoj svojoj varijanti relevantnoj za nas, iscrpljuje u raskidanju lanca. Zbog toga teatar nije i ne može da bude (crkva je blagoslovila, a dogmatizam toleriše Grotovskog) ni praznična propoved, ni jeftina agitacija bilo koje svetovne dogme. Praznična religiozna propoved traži moralnu čistoću, a ti, malograđanine, zaista, samo na praznik možeš da budeš moralno čist (zbog toga ti je praznik — koji će iščeznuti u komunizmu kao nepotreban, pošto će svaki dan u svetu-snu biti praznik — toliko mio), pošto na praznik ne radiš, pošto te praznik oslobađa otuđenog rada ili eksploatacije koju vršiš svaki dan! Na praznik ti se odmaraš i podmazuješ mehanizme tvoje mitomanije, mimikrije, karijerizma itd. Jer je tvoj moralni mehanizam navijen po sistemu: šest dana radi, sedmog se dana odmaraj! Ili — šest dana ubijaj, sedmog se dana kaj! Ili — šest dana mrzi, a sedmog ljubi! Čak i za to kajanje, ljubljenje ili odmaranje potreban ti je inicijativan fitilj u obliku neke propovedi ili teatra s naravoučenijem, prelivenih sa dosta suza ili jeftinim smehom koji će te očistiti, da bi u ponedeljak mogao da započneš jesti bližnjeg svoga sa još većim apetitom! Jer, čak je i tvoj svet zla konačan, i ukoliko se njegova crna tabla ne obriše indulgencijama neke propovedi ili katarzom nekog pozoriš-

nog komada, na nju se neće moći ispisati zločini koje ćeš načiniti već u ponedeljak!

Zbog svega ovog duboko sumnjam u praznični teatar, razume se, u ovo *postdionizijsko* vreme. Zato neka se na praznik igra fudbal, neka se priređuju moto-trke i neka se u tim zabavama bez lažnog sjaja moralne katarze čovek oslobađa svoje svakodnevne tenzije. Interpretacije Aristotelovog pojma katarze za nas postaju irelevantne. Njihov autor nije mogao da sagleda ništa od onog što muči nas, duboko zaražene mogućnošću da postoji — oslobođeni čovek. Zbog toga — nikad nedeljom! Čoveku je nepotrebna sloboda koju dobija samo na praznik. On želi da bude slobodan i radnim danom. On želi oslobođeni rad. A ti, malograđanine, ti čoveku nudiš week-end slobodu u teatru. Nudiš mu slobodu na dužem i »humanijem« lancu! *Vae victis!* Zar lanac, ma koliko dugačak bio, može uopšte da simbolizuje slobodu? Ti mu nudiš slobodu u vidu odmora, pauze ropstva (možda su zbog toga na tvojim predstavama pauze značajnije od činova!?), slobodu kao drogu iz komercijalnih izdanja sveta-sna u šarenom celofanu ili kolorisanom celuloidu, slobodu iz TV-konzerve, slobodu iz milionskotiražnih ploča à la »udri grome, sevaj munjo ...«, slobodu iz antičkih tragedija izrežiranih po ukusu Luja Bogtepitakojeg! Tvoj mizoenizam je u stanju da sa svim sjajem »moralnog čišćenja« radniku na glavu navuče alonž-periku, u kojoj se više ni vaši ne legu. Zbog toga pomenuto moralno čišćenje liči, ponekad, na — *čistku!*

Tvoj teatarski metod, malograđanine, isto je toliko shema, kao što je shema i njegov rezultat. Ono što ti nazivaš probom teksta, ili probom za stolom, kod nas znači nešto sasvim drugo. Svi tvoji ciljevi na probama: tekst, mizanscen, svetlo, dekor, za nas su samo konvencionalni povodi da se sastanemo na mestu — osluškivanja! Mi ne probamo. Mi osluškujemo. Osluškujemo damare našeg bića. Odatle mi crpimo svoju inspiraciju. Mi dešifrujemo naše damare, a ne trudimo se da analitički sebi predstavimo »šta je autor hteo da kaže«. Jer naši damari su i njegovi damari. Uostalom, odakle i on sam zna šta je hteo da kaže? To mu kažu neke druge čike, nazvane kritičarima. Razume se da i mi pokušavamo intelektualno da dešifrujemo poruke naših damara, ali to je manje zanimljiv deo naših proba. Mi smo glumci i mi maštamo, useljavajući se u svet-sna. Proces tog maštanja, preveden na psihološki jezik, znači — prisećanje. Sećam se naše budućnosti. Ali najteže u našem poslu — to je da se otvore ventili takvog prisećanja. Glumcima se ne objašnjava. Njima se ne pomaže pričama da dođu do svoje uloge. Njima se ništa ne sugeriše. Čak ne smeju ni da se provociraju da dođu do lika. Ništa od toga! Nikakva analiza! Analize se obično završavaju zaključcima, a zaključci žele da indoktriniraju glumce.

Sve ove stvari i inače glumci iz početka slušaju bez prave koncentracije, bez razumevanja. Iz kurtoazije dozvoljavaju režiseru da »govori«, da pred njima pokaže svoju »erudiciju«, i ništa

više. Dok on nastoji oko toga, glumci su duboko zabrinuti i sa strahom gledaju u tabake hartije, koje će morati da nauče napamet i da im daju život. Treba ih ostaviti na miru da prebole početni strah i da započnu — da se prisećaju! Treba da ih ostavimo na miru da bi se ponečeg prisetili... Da ulove grmljavinu svojih sopstvenih dubina. Jednom rečju — da se inspirišu. Jer, kao i svaki umetnik, i glumac je pesnik. Sve naše priče mogu da budu od koristi jedino kao jedna vrsta održavanja verbalnog kontakta sa njima i, ako je to uopšte moguće, kao pokušaj da im se pomogne, i to izdaleka i veoma oprezno, da dohvate svoje vlastite unutrašnje znake. Glumci će se prisetiti ili se neće prisetiti. Ako se ne prisete, biće potrebno da im otvorimo neke ventile prisećanja, a pri tom ne smeju da znaju da pravimo makar i najmanji napor u tom cilju. Najzdravije i najautentičnije osećanje glumca dok priprema ulogu je da sve pravi sâm i da mu režiser ni u čemu ne pomaže! Sve drugo: analiza likova i odnosâ, mentalitet autora, različite kombinacije, provokacije, spekulacije — sve to dolazi kao rezultat onog čega su se prisetili, pronađenog, a ne kao sredstvo da se to pronađe. Mi diskutujemo na osnovu glumačkog ploda, a ne diskutujemo da bismo došli do njega.

Pri tom uopšte ne mislimo na logiku. Dole logika! Ona je integralan i apsolutno potreban deo glumačkog talenta i teško onom glumcu koji je nema, te zato prvo nju traži. Na taj način ona mu samo koči maštu — i on se ničega ne može prisetiti. Logika je sluškinja naših rešenja ili, još bolje, ona parazitira na našim sećanjima, pošto ćemo na kraju krajeva ustanoviti da se ona sâma uselila u njih i napravila ih logičnim. I to organski logičnim, kao što su logični džigerica, utroba, srce i mozak glumca. Jer glumac sve to ulaže i izlaže svakom svojom ulogom ili interpretacijom samog sebe. Nikad ne treba zaboraviti da je i glumac čovek, da i on, kao i svi drugi, ima potrebu da interpretira sebe, a što to pravi »interpretirajući nekog drugog čoveka (lik)«, to mu se uopšte ne može prebaciti, osim sa stanovišta formalne logike, koja je dosta dugo slovila kao autentičan teatar. Iskrena glumačka igra nekog lika je nonsens. Iskrena interpretacija svojih dubokih ljudskih trauma, koje su kolektivnim umom povezane sa traumama autora i publike i za vreme prikazivanja predstave postaju zajedničke svima njima, to je već nešto drugo.

Histriones non sunt digni. Stari Rimljani su ih bičevali. Smatrali su ih nižim bićima čak i kada su im se divili. Zasluženo. Jer oni su govorili tuđe misli i osećali tuđa osećanja. *Pozajmljivali* su svoje telo tuđim vibracijama, sami su se nudili da budu manipulisani, emocionalno su se prostituisali. Zanat nedostojan čoveka!

Kasnije su postali *predstavljači,* kabotini. Postali su »reproduktivci«. Započeli su već profesionalno, sa izvesnom dozom fiksirane veštine, da sviraju tuđe misli. Već su postali trkački konji. Zatim je uveden element *unutrašnjeg doživljavanja.* Emocija glumca. Znači, uveden je džokej. Sada glumac postaje istovremeno i

konj i jahač, jer sa emocijama nužno dolazi i učestvovanje njegovih misli. Kasnije je njegova misao još više pojačana i preko V-efekta i drugih efekata glumačke *distance* dovedena do savršenstva. Na taj je način glumčeva misao stekla autentičnost, a njegova umetnost poštovanje. Sada džokej ima pravo da siđe sa konja usred najnapetijeg dela trke, da pokaže *svoj* odnos i prema konju i prema gledaocima i — ponovo da produži trku bez opasnosti da će je izgubiti! Kasnije dolazi posvećenje glumca. On prestaje da bude i konj i džokej. Postaje čovek, koji ne igra, već se *ispoveda* pred nama! I to je verovatno najviši stepen teatra ako stvari pratimo istorijski sukcesivno. Ali baš u tome i jeste problem. Jer svako novo saznanje o dostojanstvu i mogućnostima glumca odnosi se kao maćeha prema prethodnom, ne vodeći računa o kauzalitetu svog sopstvenog postojanja! Svaki novi scenski *modus vivendi* nastoji da radikalno izbriše prethodni, iako dijalektički proizlazi iz njega! Zar nije moguće prekinuti taj apsurdni krug, u kome svaka nova vrednost vandalski isključuje prethodnu?

Zar to nije očigledno narušavanje celine za ljubav jednog dela? I zar to nije osnovni estetički problem? Zar upravo ovde ne sazreva teren za različite manipulacije, kojima se lične frustracije pokrivaju i kriju u »teorijskim« tamnim plaštevima te nastaje užasna zbrka u vrednovanju? Zato što sve manipulacije teatrom započinju manipulacijom glumcem. Zašto da i ovde ne interveniše cilj umetnosti — mirenje svih sudara? Zašto da se u jednu umnu *sintezu* glumačke umetnosti ne spoje sve nabrojane komponente: lakoća i šarm kabotina, tehnička perfekcija predstavljača, emocionalnost i senzibilnost unutrašnjeg doživljavanja, misaonost i ironija akterske distance, ispovedna iskrenost, i sve drugo? Zar nam glumački genije ne dokazuje da je sve ovo moguće? I zar nas toliko vara slobodno vrednovanje koja će od svih ovih glumačkih osobina i u kom momentu postati *primus inter pares?* Jer i ovde smo žrtve buržoaske teorije o »čistoći stila«, za koju smo već dokazali da proizlazi iz želje da se naruši totalitet umetnosti, a time da joj se oduzmu svojstva cilja, da se ona pretvori u sredstvo, a time, pak, u element pogodan za različite manipulacije, koje će poslužiti eksploatatorskoj klasi? Radikalno istiskivanje pomenutih glumačkih vrednosti, odnosno Kula vavilonska tih vrednosti (one se među sobom ne razumeju, svađaju se i u sukobu su) leži na temeljima utilitarističkog poimanja umetnosti kao sredstva... I, eto, malograđanine, opet smo u sudaru s tobom! Nema šta, posvuda si podigao kineske zidove. Ti uporno ne dozvoljavaš umetnosti da se konstituiše kao totalitet. Sudbina glumca za tebe je moguća u jednoj širokoj »demokratskoj« [illegible] kako si se uvukao u Vavilonsku kulu ti se stalno hvališ tvojom demokratičnošću i tolerantnošću) gami: od trkaćeg konja pa sve do — Orfeja! I pošto su nam ergele jasne, da pođemo od tvoje idealne formule glumca. Na prvi pogled, tvoj omiljeni Orfej ima sve vrednosti jednog superstara: on je lep, krupan, ima lepe lokne, savršeno je muzikalan i obavezno ima metalan glas, raspolaže uzvišenim emoci-

jama, virtuoznom tehnikom itd. Jednom rečju (evo tvoje omiljene metafore), kada on zasvira i zapeva u gori, sve ptice i zveri, pa čak i ribe, prekidaju svoje svakodnevne aktivnosti i — *slušaju* ga. Dirljivo, zar ne? Šta bi više od ovoga mogao poželeti — jedan glumac? Zar to nije ideal? I zar taj ideal nije prekrasan? Da. Tvoj ideal! Ti s pravom tvrdiš da je taj ideal otelovljenje lepote prirode, sa kojom se ni jedna lepota stvorena ljudskom rukom nije mogla niti će se moći meriti. A Orfejeva svirka i pesma ravne su toj lepoti i podjednako lepe kao muzika ptica ili vetra. Tačno. Samo ni mi nismo slepi: lepota prirode postoji u kontekstu njenog tvorca — *Zevsa*, zar ne, malograđanine!? Ti bi ovo zapostavio u svom parcijalnom i »čisto estetskom« poimanju umetnosti, nije li tako? E, mi ne želimo toliko da obnevidimo, tá da bismo Zevsa ostavili na miru! Orfej, znači, peva po milosti božjoj, ili, još bolje, po narudžbini Zevsovoj. Orfej, znači, nije izraz čoveka koji se bori za svoje oslobođenje. Čak i prekrasnom Orfeju je, dakle, potreban »anđeo« (mecena). Proizvođač umetnosti — Orfej ima gotovog naručioca — Zevsa. Eto smrada koji izbija i iz samog Orfeja kao ideala tvog potrošačkog mentaliteta, malograđanine! Naš superstar Orfej, znači, svira po narudžbini i, ako bude dobar dečko i svira prema unapred propisanim notama, jednoga dana će se sâm Zevs udostojiti da ga proguta u slast (bar tako stoji u mitu o Orfeju), i to će mu biti nagrada. On će svojim »božanskim« darom (talentom) zaslužiti da bude pojeden na božjoj trpezi! Ne! Nama ne treba takav glumac! Dole sa milozvučnim Orfejima! Nama treba glumac ne sa božanskim, već sa ljudskim talentom. O, ne, mi ne odbacujemo njegova tehnička i zanatska dostignuća. Naprotiv. Mi njih prihvatamo bez rezerve i spremni smo da im se divimo, kao i svim pticama i ribama i šumskom zverinju. Mi bismo samo rado pokazali tom Orfeju malo od tajni vatre i od tajni dobra i zla i malo od sprdnji eksploatisanog društva, samo koliko da ne ostane daltonist! Ne uništavajući njegove osobine Orfeja, mi mu odlučno usađujemo etičku i estetsku kičmu i pokrštavamo ga u — *Prometeja!* Ovaj ima sva svojstva tvog Orfeja (ne optužuj nas za vandalizam), ali ima još jedno svojstvo koje se tebi nikako ne dopada i zbog kojeg ćeš kasnije biti spreman da mu negiraš i ona orfejska svojstva, postajući time i sam Vandalom. Da, on ima još jedno svojstvo. On ima — *džigericu!* Ti si, malograđanine, kroz istoriju vodio glumca iz trke u trku. I za sve trke koje je dobijao za tvoj račun davao si mu malo bajatog sena i — jeftinu vašarsku slavu. To znači da si ga vodio iz frustracije u frustraciju — do gubljenja sopstvenog ljudskog dostojanstva. On je postajao otpadak u svim građanskim društvima... Za tebe, malograđanine, glumac je propalica, zar nije tako? Pijanac sa cirozom... A odjednom pred nama stoji jedan novi glumac, glumac-Prometej, kome ciroza ne može ništa! Ta zar džigerica Prometeju ne raste preko noći!? On se za svaku predstavu grimira svojom džigericom, ali mu preko noći izrasta njen potrošeni deo, isto kao i Prometeju! Samo u mozgu — i u džigerici —

nalazi se supstanca nazvana ATP (adenozin trifosfat); znaš li da je upravo ta supstanca najkvalitetnija belančevina kojom se održava život i hrani mozak? Ta belančevina je gorivo života. A naš Prometej, pre no što stane na »daske što život znače«, uzima od svoje džigerice da bi izgoreo na sceni! A na sceni *gori* svake večeri! Ja ne znam da li u mitu o Prometeju postoji ATP, ali ja nisam kriv što orlovi Prometeju jedu upravo džigericu! Na jednom predavanju Žan-Luj Baro nam je rekao da čak i kada su završene sve pripreme za jednu predstavu, kada se već sutradan očekuje premijera, još nije sigurno da će se zavesa i podići!? »Moguće je da nam džigerica to ne dozvoli«, rekao je. Želeo je da duhovito upozori nas mlade da ne imitiramo starije u piću. Mislio je na cirozu! A možda i na Prometeja, ko će to sada znati?

Mi smo sigurni da mislimo na Prometeja! Takav glumac sigurno ima snage da pobedi Vavilonsku kulu izmešanih vrednosti i da napravi sintezu. Takav glumac je bît bića teatra. Takav glumac pravi teatar teatrom, a ne pravi od sebe jeftinog superstara vašarskih sujeta služeći se teatrom! A, vidiš, tebi se, malograđanine, takav glumac ne dopada. Pošto takav glumac kao da gubi svoju individualnost (kako dobro poznaješ njegovu traumu i pogađaš tačno tamo gde treba)! Ti i individualnost! Ti, malograđanine, nemaš pravo da govoriš o individualnosti, jer si ti sâm jedno opšte mesto (*locus communis*), pošto ti sâm nisi niti možeš biti ličnost. Ti si samo jedno mesto (na promaji) gde se susreću druge ličnosti. Ti si rendez-vous konformističkih vetrova, a ne ličnost. Zbog toga ti glumčevu individualnost meriš dužinom i širinom njegovog glasovnog dijapazona, preciznošću njegove intonacije... Jednom rečju, aršinom pogodnim za Orfeja, ne za Prometeja. Ne, mili moj (otkada ovako dugo komuniciram sa tobom postaješ mi čak i drag, možda baš zbog toga što te ovako grozno napadam, a možda je to i infekcija), ako je »ceo život scena, a ljudi glumci koji dolaze i odlaze«, tada je scena stena Prometejeva, na koju orlušine dolaze gladne i sa koje odlaze site, a glumac ostaje večito na njoj kao što je večna i beskonačna njegova džigerica! Eto mere njegove individualnosti. Ali ova je mera tebi potpuno neshvatljiva. Ti o svemu ovome misliš kao o patogenoj pojavi, a ja te, kao što vidiš, razumem i duboko saučestvujem s tobom, ali ništa drugo ne mogu učiniti da bih ti pomogao, osim da ti napišem ovo pismo! Ja ti ne mogu dati džigericu. Šekspir na jednom mestu kaže: »Samo hrabri imaju džigericu.« A ti? Ti je nemaš. Ali da idemo dalje... Glumac nije samo Prometej u najčistijem smislu. On je i nešto drugo. Ovako istaknut, njegov prometejski heroizam postaje neukusan. Zbog toga on svoj prometejski heroizam pokriva maskom klovna. Ta će mu maska biti potrebna sve dok ga njegova društvena funkcija svodi na to — da igra ulogu dvorske budale. A to znači sve dok je njegov svet-san samo projekcija, odnosno sve dok postoji društvo još uvek neoslobođenog čoveka. Ako je on još uvek dvorska budala, odnosno ako Prometej mora da se pojavljuje u formi dvor-

ske budale, to znači da još uvek postoji otuđena ljudska svest. Inače, kao što izveštava Plutarh, kada je Tespis, prvi glumac na svetu, nastupio pred Solonom, zakonodavcem Atine, razume se, svojim monologom (dijalog još nije postojao), Solon ga je pitao: »Kako te nije stid?« Pitanje jasno proizlazi iz Solonovog straha zbog monologa. Taj monolog označava bunt protiv bogova, odnosno, kao monolog, on predstavlja jednu stranu, jedan deo, a obraća se drugoj strani, zakonu! Tespis je odgovorio: »Zašto da se stidim, to je samo igra!« (Ovaj odgovor je istorijski lajtmotiv svih pravdanja teatarskih ljudi pred pretnjama države.) Zakonodavac je, izveštava Plutarh, gnevno udario svojim štapom i izrekao svoj svakako najveći zakon: *»Ako ga pustimo da uđe u igru, ući će i u život!«* Kasnije, posle dvadeset i četiri godine, Tespis (ime mu znači božji ili bogom nadahnut) vraća se u Atinu i dobija prvu nagradu na tragičkom takmičenju nazvanom Velika Dionizija, koje je ustanovio Solonov naslednik Pizistrat! U čemu je sada stvar? Tespis je sada igrao — *dijalog!* Jasno je da su u dijalogu zastupljene obe strane i sukob se razvija među njima, a ne, kao prethodno, u monologu, između Tespisa i bogova. U slučaju dijaloga država je stekla šansu da se sebi i drugima predstavi kao jedna od strana u dijalogu, i to, po pravilu, kao ona dobra, pozitivna i, što je najvažnije, — pobednička. Čim je stekla ovaj uslov, država (vekovima) sipa velike novce i gradi veličanstvene pozorišne zgrade, jer ima osećanje da sebi gradi spomenike još dok je živa! Dvojstvo, koje je teatar izmislio, korisno je sada u državne svrhe i, prema tome, priznato je!

Platon, međutim, u svojim *Zakonima* izopštava teatar: »Atina neće propasti zbog nesloge, već zbog igara!« Ali Platon zabranjuje teatar iz sasvim drugih razloga, rekli bismo čak iz razloga suprotnih onim Solonovim. Teatar je već postao toliko podložan zloupotrebi, na nivou ideologije i politike, da je postao obično glasilo određenih političkih strujanja! I sada — dvojstvo produžava i do današnjih dana. Mi negiramo razloge Solonove u ime razloga Platonovih, a dvojstvo ostaje. Zbog toga se vrtimo u krugu. Umesto toga, marksistički teatar treba kreativno da sumira ove razloge, a to znači da uspeva da ih uvek izmiri. Ako teatar sâm po sebi predstavlja dvojstvo, on sâm po sebi mora da predstavlja i sintezu tog dvojstva. Ili, drugim rečima, teatar sâm treba da reši problem koji je stvorio i pri tom da ne može da bude osuđen ni od Solona ni od Platona! Za anuliranje razloga Platonovih neka nam posluži naša visokorazvijena marksistička svest, a nad anuliranjem razloga Solonovih neka se zamisle, isto tako, svojom visokom marksističkom svešću i oni koji imaju istorijski zadatak da ukrote državu u svim njenim otuđujućim presijama.

Zbog ovog pomirenja dvojstva mi idemo dalje od Pitera Bruka i kažemo: Ne! Teatar nije igra, jer je to samo nemoćna parafraza Tespisa. Teatar je zamka! Teatar je zamka u koju će se uhvatiti sva prisilna izopačavanja čoveka, u svim njegovim volj-

nim i nevoljnim, svesnim i nesvesnim, otuđenim ili autentičnim, istinitim ili lažnim, poetskim ili istorijskim manifestacijama. Teatar je zamka u koju mora da se ulovi njegovo tragično, šizofrenično dvojstvo. Teatar je izraz tog dvojstva, a istovremeno i njegov lek. Jer lek se oduvek nalazio u bolesti!

O, ti si ovde, malograđanine! Sasvim sam zaboravio na tebe. Idi od mene! APAGE!

Veljko Radović

Pozorje s pečatom mladih

(Povodom 24. Jugoslovenskih pozorišnih igara u Novom Sadu)

»Zaista, Francka, mnogo štošta se promijenilo za ovo vrijeme dok sam se ja potucao po svijetu. Obogatili ste se, a ja sam prosjak, skitnica«, — tim riječima. koje izgovara Maks u maniru romantičarskog pobunjenika protiv neumoljivih zakona tjeskobne i neprovjetrene sredine betajnovske provincije, počele su 24. Jugoslovenske pozorišne igre u Novom Sadu. To je pozitivno načelo drame Ivana Cankara, *Kralj Betajnove,* u predstavi Mestnog gledališča ljubljanskog, koju je režirao Dušan Jovanović. Cankar je ovu svoju dramu napisao još 1902. godine, i to se ovdje ne ističe tek ovlašno i slučajno; time samo hoće da se kaže kako je ta drama prilično stara, i da se ta njena svekolika staromodnost i vremešnost osjećaju i te kako. Kakvo je, dakle, njeno aktuelno značenje, posjeduje li dovoljno asocijativnosti i životnosti, tiče li se svijesti i emocija današnjeg gledaoca? Reditelj Jovanović je povjerovao ne samo u neosporno kulturno-istorijsko značenje *Kralja Betajnove* nego i u scensku vrijednost ovog djela danas,

i u njegovu suštinsku savremenost. Iako je reditelj — pri tom pomognut velikim naporom ansambla da i nas u to uvjeri — pokušao da to klasično djelo slovenačke književnosti oslobodi uobičajene rutinske i sociološke interpretacije, i tako njegovu shematsku prirodu učini manje djelotvornom i vidljivom, nisam sasvim uvjeren da je ovom svojom predstavom potpuno opravdao i odbranio stav da je *Kralj Betajnove* višeslojno i aktivno djelo aktuelne scenske životnosti. »Francka, zar misliš da čovjek mora da bude mangup ako ima zakrpljene čakšire i neurednu kosu?... Mnogo sam izgubio, Francka: život, budućnost, sve te lijepe stvari sam izgubio. Ali za sve to sam dobio nešto drugo, što isto tako ima svoju cijenu: ponos skitnice«, kaže Maks, dijete svakojakog bankrotstva, »apostol rušenja« i sin protivljenja. Drama dosta neprijatne deklarativnosti, *Kralj Betajnove*, puna je takvih »izjava« koje to djelo čine psihološki i idejno jasnim i opredijeljenim, ali u estetskom smislu pomalo suvim i premalo tajanstvenim — to je djelo jedne linije, i to prave, bez »krivudanja« i nedoumica. Imati i nemati, to je u tome provincijskom mjestu jedino važno, jer je taj zatvoreni svijet oštro podijeljen na one koji imaju i previše i na one koji nemaju ništa. Provincijalni despot i jâri fabrikant Kantor, koji se osilio u doba prvobitne akumulacije kapitala, svjestan je svoje moći nad drugima i slabima, ali i ograničenosti i slabosti te prividne moći. On ne pristaje da nadmeno kraljuje samo na svojoj maloj i skučenoj Betajnovi — tu moć valja dalje širiti, da ne ostane nekakav regionalni industrijalac što se visoko popeo, koji »ima« i koji će još više »imati« po logici zgrtanja i sticanja. Betajnova mu, dakle, postaje tijesna, on želi da se domogne poslaničkog mandata, kako bi se njegova vladarska i tlačiteljska moć rasprostrla što dalje — na cijelu naciju. Ko je, kao Kantor, previše stekao, taj je sigurno nekome uzeo, oteo je, podlo i okrutno iskoristio tuđa bankrotstva i propasti. On bezobzirno gazi one slabe moći, ljudi su mu tek smetnja da što više stekne. Njegova plutokratska ideologija jeste samo oblik surove efikasnosti i prosperiteta, jer Kantor ne preza ni od kakvih rješenja ukoliko ona donose materijalne koristi koje stoje iznad svih načela. To savršena amoralnost gospodari voljom čovjeka što je prekoračio sve granice i koji više ne umije da razlikuje ljudsko od neljudskog. U toj svojoj neograničenoj »slobodi« Kantora jedino onespokojava saznanje okoline i njegove rodbine da je imetak stekao na zločinački način, pa stoga hoće da, poslaničkim mandatom koji bi ga uzdigao u sopstvenim očima (misli, i u očima drugih) i pridobijanjem mjesnog župnika i crkve za sebe i vlastite sitničave interese, sve to učini legitimnim i od klera »miropomazanim«. Kantor zna da odvajkada »veća riba jede manju«, i taj strašni duh kapitalizma otrovao je i gramzivog betajnovskog despota, učinio ga robom monomanije zgrtanja novca, tog svemogućeg »boga robe«. To je negativni princip *Kralja Betajnove.* Drugi oličava Maks, propali student i sin takođe propalog posjednika Betajnove, koji romantičarski poriče surovi

kapitalistički svijet proizvodnje i bjesomučne potrošnje. Neformirane ideologije, Maks je poricatelj bez ikakve moći, on jedva da je pri tom ideološki osviješćen. Njegova pobuna je jalova, izraz je velike nemoći u okviru drame oštrog socijalnog antagonizma. Njegov bunt je bezizgledan, to je samo »veliki gest« skitnice što ima samo »ponos«, ali to je slabo oružje protiv sile Kantorove i protiv njegove neograničene autokratske moći. Najgrubljem materijalizmu i produkcionizmu Kantorovom i njegovom zločinačkom karakteru suprotstavljen je Maks, blijeda pojava čovjeka druma što ustaje protiv kantorstva — ali sve se to svodi na deklaracije, na sofisteriju, na pustu »nemoć kriticizma«. Reditelj Dušan Jovanović je bio, naravno, svjestan shematske prirode Cankarove drame (i u idejnom i u psihološkom smislu riječi), i pokušao je, osavremenjujući nivo interpretacije, da je učini što višeslojnijom i manje krutom u sociološkom i psihološkom smislu. Pojedini glumci — prije svih Milena Zupančič, zatim Jožica Avbelj i Dare Ulaga — uspijevali su da te pomalo papirnate Cankareve likove učine mnogoznačnijim i protivrječnijim, dakle, životnijim i uvjerljivijim. Protivteža Kantoru, idejna i dramska, trebalo je da bude Maks, ali on je, u tumačenju Marka Simčiča, ostavio veoma neizrazit i neuvjerljiv scenski utisak. Nije bilo prijatno vidjeti kako sirova Kantorova snaga preovladava i pobjeđuje čak i na sceni, ne samo na Betajnovi, blagodareći, između ostalog, i tome što Simčič nije bio glumački dorastao da Maksovu pobunu i opoziciju učini uvjerljivijom, žešćom, opravdanijom. To je osnovna slabost te predstave, jer je na sceni živjela samo Kantorova obezljuđena energija i neograničena moć tiranina. Ionako papirnat lik Maksov lebdio je izvan tog socijalnog i psihološkog miljea, jalovo i neuzbudljivo pobunjen protiv neravnih snaga što ga savlađuju i uništavaju. Scenograf Meta Hočevar uspjela je da unese novi duh u organizovanje scenskog prostora za stereotipna i sholastička tumačenja Cankareve drame: napravila je vrlo »pozorišnu« scenografiju, odijelivši prostor Kantorove krčme (javna sfera) od unutrašnjosti njegova doma (privatna sfera) pokretnim staklenim vratima što su se stalno otvarala i zatvarala i u kojima su se ogledali ne samo likovi te drame već i mi, u igru uvučeni gledaoci. Tek na kraju sva ta vrata se otvaraju širom, i tako se stapaju i simbolično poistovećuju javna i privatna sfera, jedna mračnija od druge. Reditelj Jovanović je pokušao da i kostimima (uradila ih je takođe Meta Hočevar) sugerira savremenost *Kralja Betajnove*. Iako se to nije uvijek ostvarivalo, gledalište je povremeno bilo osvojeno pojedinim istinama i glumačkim i rediteljskim rješenjima u predstavi Mestnog gledališča ljubljanskog. No ipak se ovaj izvještač ne može oteti spoznaji da je to bila jedna pravolinijska predstava, iako svakako nešto manje pravolinijska nego što je drama na osnovu koje je ostvarena. Izgleda, ovo djelo znatno više pripada istoriji nego savremenosti.

Sudbina jedne odista tragične »eksistense« hrvatske literature, Janka Polića Kamova, dala je mladom piscu Slobodanu

Šnajderu dovoljno materijala za dramu-»fresku« *Kamov, smrtopis*, koju je izvelo Hrvatsko narodno kazalište iz Zagreba, u režiji Ljubiše Ristića. Uvođenjem Kamovljevog lika u dramu dobili smo, eto, još jednog »histeričnog junaka hrvatske literature« (poslije nesrećnih srodnika u djelima Krleže, Donadinija, Ranka Marinkovića i drugih). Šnajder naglašava da »ova freska iz života skroz-naskroz problematičnog sveca nije biografsko djelo i da ono, doduše ne bez skanjivanja, sada pretendira na vlastitu opstojnost«. Da ovo djelo tu »vlastitu opstojnost« postiže u velikoj mjeri, to je tačno, ali nisam siguran da je to njegov kvalitet. Niko, naravno, nije za to da ono bude prosta biografska rekonstrukcija jednog tragičnog života, ali imam utisak da Šnajder nije uspio da od te pojedinačne sudbine organizuje i ostvari cjelovit i metaforičan, svevažeći lik drame. Ko je Janko Polić Kamov, taj »hrvatski Rembo«, to nešto upućeniji gledaoci znaju iz njegove tragične i kratke biografije. Znaju li to i manje posvećeni gledaoci? Ne vjerujem. Sem toga, Šnajderova partitura uskraćuje im nezaobilazne informacije, i time im otežava snalaženje u prilično nadrealističkom košmaru koji se odigrava na sceni. Kamov je preteča koji ima da iskusi kaznu što je, kao onaj pijetao u Dostojevskog, propjevao prije zore. Prorok? Pobunjenik? Pobunjenik jeste, van svake sumnje, jer sve je u tome razobručenom životu pobunjeničko i ustalačko, osporiteljsko. To je čin velikog i potpunog nepristajanja na »uredan« malovaroški život, u čemu može da se nazre slutnja budućeg velikog svjetskog meteža. U predstavi *Kamov, smrtopis* ta pobuna je neuobličena, nejasna, neobrazložena. Prkosna priroda, Kamov bježi od kuće (otac, trgovac, bankrotirao je — tu počinju traume preosjetljivog dječaka) i iz škole, priključuje se putujućoj pozorišnoj družini. Traži se, ne nalazi se. Na dvoru knjaza Nikole na Cetinju sudjeluje kao šaptač u Ibzenovim *Sablastima* — koje li simbolike! Prethodno je bio u ultraklerikalnom konviktu *Ozegovichianum*. Kao što često biva, poslije klerikalne torture postaje bijesni ateist i višestruko ranjena duša. Samorazdirući se, bježeći panično od duha sjemeništa što porobljava i kruto dogmatski usmjerava slobodarski duh, on se besciljno mota od Sušaka do Cetinja, potom traži mjesta duši i bježi glavom bez obzira u Zagreb, bježi u Marsej i umire u Barseloni, u bolnici »Santa Kruz«, u »bolnici za nepoznate strance«, u dvadeset četvrtoj godini. *Este hombre se ha muerto!* U toj fragmentarnoj predstavi ne vidi se duh cjeline, jer cjelovitosti, kao što se može vidjeti, nikad u tome životu nije ni bilo. Sve nîti su nekako iskidane, kao i nîti paranoidnog Kamovljevog života, ali predstava je lišena unutrašnje razumljivosti i smisla — stoga postaje manje ili više zanimljiv spektakl, demonstracija igre, boje, ritma, zvuka, pokreta. Reditelj Ristić je i inače poznat po sklonosti ka žestokoj teatralizaciji scenskog prizora, i to ne daje uvijek dobre rezultate. Rediteljska koncepcija ovdje je neopozivo nametnuta ansamblu, tu se naročito ističe tek samo rediteljska vizija: tu su glumci samo marionete koje ispunjavaju, po automatizmu svojstvenom svi-

jetu lutaka, rediteljeve naloge. Tu je spektakularnost žestoko podredila svaku scensku misaonost, tu je igra sve, ponekad i protiv unutrašnjeg smisla. Na primjer: pošto je Kamov bio dosta erotizovana priroda — i to se uklapa u sliku otuđenog, neurasteničnog karaktera koji u krilu žene traži utočište od svijeta — Ristić će na scenu izvesti ogromnog bika od plastike, da i on učestvuje u paganskom erotskom ritualu! To je višak maštovitosti, težnja da se teatralizuje po svaku cijenu. Ta rđava spektakularnost — u kojoj preovlađuju satanski snažan zvuk, scenski nered i ekspresionističko šarenilo — često djeluje kao opsjenarstvo kojem nedostaje smislenosti i misaonosti bez koje scenska igra ostaje samo igra — i ništa više. Realizacija Šnajderova manuskripta pripada onom tipu predstava koje su već protutnjale evropskim scenama, uz »buku i bijes«, i do nas dolaze s uobičajenim zadocnjenjem: to su predstave koje ne poštuju integritet dramskog djela, koje su u odnosu na njega savršeno »nezavisne«, i koje proslavljaju čisti teatralizam, formalizam i rediteljski primat. Predstava *Kamov, smrtopis* igrana je u »katakombama« nezavršenog zdanja budućeg Srpskog narodnog pozorišta, i ta ogromna sala davala je ovoj predstavi spoljne znake nekakvog gigantizma koji takvu koncepciju i inače obilježavaju. U tako zamišljenim predstavama glumce jedva da je i potrebno pominjati, jer su oni tu u strogoj funkciji rediteljeve zamisli, a ne bitno, prirodno i nezamjenjivo svojstvo svakog uspjelog pozorišnog čina. Ipak, i u tom »marionetskom« pozorištu uspjeli su da se istaknu Miodrag Krivokapić, Koraljka Hrs i Nada Abrus. Predstava je igrana po scenografskoj zamisli Dinke Jeričević i u kostimima Ike Škomrlj.

»Mnogo sam drama napisao do devet stotina i četrnaeste ... i sve to uvijek iznova palio kao makulaturu: prva drama koju sam štampao bila je *Legenda,* u četiri slike, puna lirske mjesečine. Opisao sam u njoj Krista, gdje razgovara sa svojom vlastitom sjenom«, napisao je Miroslav Krleža 1928. godine. I ta prva njegova objavljena drama, koju, eto, nije spalio »kao makulaturu«, nije izvođena punih šezdeset pet godina. Njeno praizvođenje ostvarilo se tek 1978. godine, u Narodnom pozorištu u Zenici, a režirao ju je mladi makedonski reditelj Slobodan Unkovski. Predstava *Legende* izvodi se u prostoru koji liči na san i »lirsku mjesečinu«, jer je Meta Hočevar »obukla« scenu u bijeli batist koji asocira i na san i na prvobitnu čistotu biblijskog prizora. Mladi Krleža napisao je ovu »novozavjetnu fantaziju« kao scenski disput između mesije iz Nazareta, Isusa Hrista, i njegove Sjene. Hrist je čista vjera, nebeski princip; Sjena je sumnja sâma, tvrdo zemaljsko i racionalističko načelo. Hrist apsolutno vjeruje u svoje poslanstvo među ljudima i vlastitu izabranost, ali Sjena ga koleba, hoće da sruši to čudo iz Vitlejema. Sjena sve dovodi u pitanje, stoga je ona nadmoćnije i životnije načelo; ta nadmoćnost potiče otuda što Sjena zna od kakvoga je tijesta umiješen čovjek, i da će kolektiv kad-tad napustiti vođu, u gestu iskonske nezahvalnosti koja najdublje obilježava ljudsku prirodu. Sjena stalno

uznemirava pitanjima i sumnjama, Hrist nepokolebljivo izvršava vlastitu misiju, žrtvujući se za ideju zbog koje je na kraju i raspet. Sjena govori Hristu »proročanstva«, kao da unaprijed zna koja će se zlodjela ubuduće činiti u ime dogmatike hrišćanske i bogoštovlja. Hrist vjeruje u svoju pastvu, Sjena zna slabosti stada i naivnost pastira što se žrtvuje uzaludno — jer će mu se uzvratiti nezahvalnošću i odricanjem, kao što su se braća odrekla Josifa. Mladi Krleža racionalistički i volterijanski razmatra taj moralni i religijski problem. To je drama o vjeri i sumnji, o smislu žrtvovanja za ideju, drama o mesijanstvu vođe i sljedbenicima, o vjeri i dogmatizaciji vjere. Reditelj Unkovski je uočio jasnu i rđavu literarnost Krležinog prvijenca, i predstavu je oslobađao, koliko god je mogao, tog lirskog i »mjesečinastog«, u ime sceničnog i dramatskog. Unkovski je reditelj lijepe scenske fantazije, pa je, uvođenjem hora po antičkom uzoru, pokušao da teatralizuje ovo dosta statično djelo bez mnogo zbivanja i radnje. Unkovski je ostvario ritualnu predstavu, vrlo estetičnu, ali problem koji *Legenda* razmatra nije se, izgleda, previše ticao gledalaca u Srpskom narodnom pozorištu. »Isus je umoran od svega, Sjena je puna života«, veli Unkovski, podrazumijevajući da je Sjena »puna života« upravo stoga što je ona život sâm. To je vidljivo i u igri glumaca koji su ostvarili uloge Hrista i Sjene, Zdenka Jelčića i Branka Ličena. Mesija iz Nazareta, u tumačenju Jelčića, nedorastao je ubistvenoj opoziciji i životnosti, razložnosti i racionalističkoj prodornosti ciničnog uma Sjeninog. Hrist je čista ideja, on je jedva dramatski lik. U njemu nema nikakvog sukoba, ni unutrašnjeg ni spoljnog, pomiren je i uvjeren — zaista, ovaj lik daje slabe mogućnosti glumcu, pa je i ostao blijed i neizrazit. Osjećajući da je *Legenda* dosta papirnato i naivno mladalačko djelo, Unkovski je kao zvučnu kulisu koristio veličanstveni oratorij *Hristus* Franca Lista. I to je, izgleda, ovoj predstavi dalo svečani ton, i izvjesnu uzvišenost. Reditelj Unkovski i Narodno pozorište iz Zenice dobro su učinili što su prikazali ovo prvo djelo Miroslava Krleže, iako se u njemu samo ponegdje nazire stasavanje budućeg velikog pisca. Kulturno-istorijski smisao ove predstave je nesumnjiv.

Radna zajednica udruženog pozorišnog rada »Pod razno« iz Beograda izvela je predstavu *Savremenik* Radoslava Pavlovića, u režiji Srboljuba Božinovića. Pavlović je vrlo mlad pisac, tek je okončao studije na Katedri za dramaturgiju, i *Savremenik* je njegov đački rad, prava etida. To, zapravo, i nije drama u uobičajenom smislu riječi; prije se može reći da je to tek partitura za pozorišni čin. Radnja ovog hepeninga događa se u Parizu, u kući jednog Francuza, u kojoj, pored domaćina i njegove supruge, obitavaju i »lijepi Sloveni« kao sastavni dio evropskog gastarbajterskog folklora današnjice. U kući su, dakle, stalni stanovnici — ostali su privremeni, došljaci što su suludo pokušali da Pariz podrede sebi, ni manje ni više. Pavlović je postavio jednu potencijalno dramatsku situaciju, ali je uopšte nije razvio. Su-

koba jedva da ima. On se tek naslućuje u pauzama i ćutanjima, u scenskom podtekstu. Mladi pisac ima osjećaj za stvarnost, trudi se da svojoj drami dâ ukus oporosti i životnosti. To je kvalitet ove drame, ali i slabost, jer je u njoj previše slučajnosti, odviše neoplemenjenog verizma i netransponovanih činjenica života. »Pronašao sam u toku ovih godina boravka u Parizu da se način da čovjek otkrije sopstvenu zemlju sastoji u tome da je izvjesno vrijeme napusti«, napisao je Tomas Vulf, i ta misao mogla bi da stoji i kao moto *Savremenika.* Inače, ova predstava izgleda kao da nije režirana niti rediteljski usmjeravana, kao da se prosto dogodila sama od sebe. To je tipična »glumačka predstava«, u kojoj se ističu mladi glumci lijepe individualnosti i darovite izražajne raznolikosti. To je »siromašni teatar«, pozorište u kojem nema velikih i patetičnih gestova, i gdje se izražajnost postiže unutrašnjim sredstvima, krajnje jezgrovito i suzdržano. Jednom riječju, to je mlad i darovit »ad hok«-kolektiv glumaca, u kojem se posebno ističe Lazar Ristovski, svakako glumac ne malog formata. Pored njega, izdvojićemo Predraga Manojlovića, Daru Đokić i Predraga Ejdusa. Predstava *Savremenika* igrana je u scenografiji Nebojše Delje, koja je slijedila »stvarnosnu« orijentaciju ove predstave.

Drama *Kengurski skok* Živka Činga, koju je izveo Makedonski naroden teatar iz Skopja (reditelj Branko Stavrev), pokazuje kako se jedan veoma darovit prozaist nikako ne snalazi kad je riječ o scenskom mišljenju, o dramatičarskom postupku. Čingova drama je, zapravo, neka vrsta monodrame, beskrajan i ponekad vrlo monoton monolog glavnog junaka Nikodina, kojem ostali likovi *Kengurskog skoka* uglavnom više služe kao »fon« nego kao aktivni sudionici u akciji. Narativnu prirodu ove Čingove drame reditelj Stavrev nije uspio da suzbije, niti da je bitnije umanji. U njoj je previše literature, ponekad i one visokog reda, ali premalo istinske dramatike i konflikta bez kojeg pozorišta nema. Načelno, Čingo svakako poznaje zakone dramaturgije, ali on te zakone ne primjenjuje. Otvorenije govoreći, Čingo nije dobar dramatičar. Inače, njegov *Kengurski skok* opisuje iseljeništvo i svijet pečalbe, tu tragičnu konstantu makedonske istorije. Glavni junak drame je Nikodin, Makedonac, a radnja se događa u Australiji, na tom velikom splavu na kojem plovi toliko rasa, nacija, sudbina. To je svijet biznisa, i niko se tu ne osjeća kao da je na svome i u svojoj vodi. Posao im je jedina otadžbina, i u takvom svijetu ne može da se snađe duševni Nikodin, čovjek drugačijeg kova i prirode. Nikodinovo jedino utočište jeste njegov maternji jezik — tu je jezik odista »zvučna domovina«. On neprestano priča, da ne zaboravi svoje iskonsko makedonstvo, da se ne bi otpadio, odnarodio. Bez jezika nema Nikodina! U toj tjeskobi i melanholiji, taj blagorodni čovjek maštovitog juga priča da zavara sopstvenu svoju nesreću, osjećanje nepripadanja i neslobodu koja ga prati. U tom modernom Vavilonu, gdje vlada biblijsko pometenije jazikov, čuje se jedri makedonski jezik Nikodinov: taj

jezik više nije samo jezik, to je stav, utočište, način mišljenja i postojanja. »Dok si u Rimu, ponašaj se kao Rimljanin«, veli stara latinska poslovica, i Nikodin je svjestan toga da se mora prilagoditi ako hoće da živi, a to pomalo znači i izgubiti dosta posebnosti, prodati đavolu dušu i bogu biznisa i mamonizma. Nikodinu uzimaju milozvučno ime, tako narodno i tako narodsko, i postaje Čali — počeo je proces polaganog denacionalizovanja. To je postepeni pad u bezimenost ljudskog okeana u kojem se služi biznisu i profitu kao novom ćivotu. Predstava *Kengurskog skoka* takođe je, kao njen pretekst, opterećena literarnošću. Svi likovi drame, osim Nikodina, jedva su diferencirani kao likovi. Oni tu postoje da bi se istakla samoća i drama glavnog junaka, pa i taj konflikt nije realizovan na pozorišan način. To je unutrašnja drama, sva je u jeziku i premalo teatarska. Scenograf Branko Kostovski postavio je radnju drame u jedan ne mnogo originalno zamišljen bar Sidneja, dat pretjerano »tipično« i uopšteno. U ovoj predstavi ima dosta shematizma: u drami, scenografiji, glumačkom izrazu i rediteljskom postupku. Osim Rista Šiškova, koji je silovito i uzbudljivo tumačio ulogu Nikodina — Čalija, istakli su se još Emilija Andrejeva, Ljupka Džundeva i Kiril Andonovski.

Jedan zanimljiv i neočekivan fenomen zbio se povodom nove drame Dušana Jovanovića *Oslobođenje Skopja*. Najprije se, iz ne samo jednog razloga, posumnjalo u mogućnost i scensku vrijednost ovog djela, a potom je, skoro istovremeno, igrano u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i Skopju. Selektor Igara doveo je u Novi Sad čak dvije predstave *Oslobođenja Skopja*, pa je to bila prilika za izvjesna poređenja. Teatrolozi su se koristili njome, jer je to bio zanimljiv povod za razna teatrološka tumačenja i dramaturške analize, i jer je tu riječ o dva nejednaka rediteljska pristupa djelu, naravno i glumačka. Tema ovog scenarija-drame je vrlo jednostavna: to je priča o bugarskoj okupaciji Skopja, 1944. godine, i o stradanju nevinih. Rat se ovdje odvija među nemoćnima i nedužnima, i to u »neherojskom« vidu. Tu stradaju oni koji su najslabiji i najmanje krivi za rat: djeca, žene, starci, invalidi. Sve je to viđeno očima šestogodišnjeg dječaka Zorana, čija majka se daje okupatorskom oficiru, Njemcu, da bi se prehranila njena porodica, da bi uopšte opstala. Mada nije glavni lik Jovanovićevog scenarija, ta žena (Lica) je nesrećna, najtragičnija ličnost *Oslobođenja Skopja*, tragičnija čak i od partizana Georgija kojeg su okupatori toliko tukli da je postao paralitičar. Lica će na kraju oprati svoje lice vodom Vardara, u ritualnom gestu očišćenja, a potom će se utopiti u rodnoj rijeci, nedužna žrtva porodice pogođena gubitkom časti. To je trenutak katarze, momenat u kojem ima praštanja tragične krivice počinjene u ime opstanka najmilijih. Sve to pamti dječak Zoran, i sve se to stereoskopski odvija u njegovoj ranjenoj i pozlijeđenoj svijesti rođenoj u ropstvu. To su fragmentarne istorije, iskidani događaji, pamćenje koje traje. Dječak je prerano sazrio, rano je ostario kraj tolikih poraza i svakovrsnih ljudskih nesreća. Sklopio se taj lûk od nevinog do zrelog i tragičnog mladog

čovjeka koji se ne može osloboditi rata sem u tom činu samo-posmatranja i očišćenja. To je istorija viđena kao unutrašnji događaj, malo spektakularan i herojičan. Oni što su u ovom Jovanovićevom scenariju vidjeli novínu vjerovatno su zaboravili da je to samo replika na već viđena transponovanja ratnih zbivanja u neherojskom i nepatetičnom vidu. Možda je to novost tek za nas, i to donekle, jer je u prikazivanju ratnih prilika u nas bilo previše monumentalističkog i »pirotehničkog«. Ovdje su prikazani oni koji trpe, nedužne žrtve, a ne ratni heroji. I u tome je sva »novost«! Te događaje pamti dječak razrogačenih očiju, koji je u *Oslobođenju Skopja* svjedok i pasivni princip. Kad je riječ o dramaturškoj analizi, valja istaći da je *Oslobođenje Skopja* djelo fragmentarne dramaturgije, namjerno neokončano i neuobličeno. To je više nekakav »notni sistem« i uputstvo reditelju, a ne tradicionalna drama — propozicija, zamisao, koncept. »Problem je u tome što klasična dramaturgija ne može funkcionisati bez autonomnog, reprezentativnog pojedinca, a savremeni industrijski pojedinac, specijalizirani fah-idiot, pomno čita novine kako bi stekao najosnovnije informacije o svijetu kojim, navodno, upravlja«, piše Jovanović, braneći uzgred i vlastiti autorski *credo*. Učen i možda malo preučen, pisac Jovanović tačno zapaža fragmentarnost i atomizovanost savremenog svijeta, i on taj svijet tako i vidi — fragmentarno. Toliko što se tiče »preteksta«; sada su na redu rediteljska »čitanja« ovog djela i njihova prevođenja na scenski jezik.

Oslobođenje Skopja u izvođenju Centra za kulturnu djelatnost iz Zagreba, u režiji Ljubiše Ristića, igrano je u jednom novosadskom dvorištu, u Zmaj-Jovinoj ulici. I to, naravno, nije slučajno, mada ta drama ne traži bezuslovno da se izvede baš u otvorenom prostoru. To je prkosan gest, otpor prema »pozorištu-instituciji« jedne »marginalne« pozorišne trupe mladih ljudi. Ristić je reditelj-autonomist, i njemu je fragmentarnost Jovanovićevog scenarija i krajnja njegova otvorenost bila dobrodošla da taj scenski materijal mijesi po svome. On je svoju koncepciju žestoko nametnuo, ali je to, svejedno, njegov najzreliji rediteljski rad do sada. Iako se i ovdje, katkad neumjereno, služio »montažom atrakcija« i svakojakom »efektikom«, takođe i filmskim pretapanjem prizora, Ristić je svoju neukroćenu rediteljsku maštu malo smirio, na sreću jedinstva ove ubjedljive i životne predstave. To nije pozorište, to je oponašanje života u njegovom najsirovijem i predestetskom obliku (pojavljuje se konj, potom kočija, igraju i »naturščici«). Krajnji verizam ove predstave ovdje je djelotvoran, i to je postignuto u svim dimenzijama: glumačkoj, scenografskoj, kostimografskoj. Četiri uloge u ovoj predstavi posebno su upečatljive, a najprijatnije je iznenadila do sada nedovoljno poznata mlada glumica iz Zagreba Inge Apelt, koja je tumačila ulogu Lenče s krajnjom vjerodostojnošću, upečatljivošću i jednostavnošću višeg reda. Rade Šerbedžija odigrao je ulogu Georgija primjerno i do krajnosti prostudirano. Pored ovog istaknutog glumačkog para, izvanredno igraju Perica Martinović (igrala je ulogu Lice) i dječak Saša Sta-

nojević (Zoran). Predstava je igrana u prostoru koji je zamislila Dinka Jeričević, a muziku za predstavu ostvarila je grupa »Leb i sol«.

Predstava *Oslobođenje Skopja* Slovenskog narodnog gledališča iz Ljubljane, u režiji Ljubiše Georgijevskog, nesrazmjerno je »klasičnija« od zagrebačke. Ako se te dvije predstave uopšte upoređuju — a to je neminovno — bez mnogo razmišljanja bih se opredijelio za zreliju i jednostavniju rediteljsku koncepciju Ljubiše Georgijevskog. Pokušaću da to objasnim malo potanje. Georgijevskog poznajemo kao hrabrog eksperimentatora koji nije uvijek poštovao integritet dramskog djela, kao reditelja koji je nametao svoju scensku viziju i stavljao je iznad svih drugih komponenata pozorišne predstave koja bi morala da bude jedinstvena konvergencija svih nivoa predstave. Sada se mašta Georgijevskog malo umjerila, ali ne i osušila, i u ovoj arhetipski i mitski obilježenoj predstavi on je pokazao mnogo ukusa i smisla za mjeru, koja ga ranije nije uvijek karakterisala. Napravio je znatno manje realističku predstavu od one zagrebačke, oniričniju, tišu ali ne neubjedljiviju, naprotiv. Reditelj Georgijevski je, shvativši da Zoran danas ima tridesetak i više godina, odlučio da ulogu dječaka povjeri Radku Poliču, bojeći se glumačkog diletantizma djeteta, kako se sâm reditelj izrazio u jednom razgovoru. No to nije bilo samo zbog toga, jer je to dublja i simboličnija odluka: pred odraslim Zoranom glumci će »igrati« njegovo djetinjstvo upropašćeno ropstvom u kojem se uvijek strašno snizi nivo ljudskog. Šta je preostalo od Zorana poslije rata, šta uopšte preostane poslije pustošenja? Zoran danas posmatra vlastito viđenje rata, njegovo sjećanje oživljava pred njegovim melanholičnim očima. To što je Georgijevski dao ulogu dječaka Zorana Radku Poliču pokazalo se (iako ne baš uvijek) kao kreativan postupak, jer na taj način dobijamo dvije tačke gledišta: dječaka Zorana i njegova odraslog »dvojnika«. Iako je Georgijevski poznat kao reditelj vanredno bujne i neposlušne rediteljske mašte, kao čovjek kome glumac i glumačka igra nisu uvijek u prvom planu događaja, u predstavi *Oslobođenje Skopja* pustio je glumce da se svestrano izraze. Ovdje se ne vidi konstrukcija ni »šavovi« predstave, ni jedna komponenta pozorišnog prizora ne ističe se na štetu druge. Vrhunska vrijednost te predstave svakako je uloga koju je ostvario Boris Kavaca (Georgij). Scena u kojoj Kavaca na štakama paralitičara pokušava da na jednoj nozi igra teškoto pripada najinspirisanijim prizorima u našem pozorištu posljednjih godina. Koliko je u tome bilo neke uzvišene ljudske ljepote i tragičnosti, i želje da se unesrećeni čovjek izrazi igrom kojom hoće da ispolji radost zbog oslobođenja Skopja i svekolikog oslobođenja! Ostale važnije uloge uspješno su ostvarile Marijana Brecljeva (Lica) i Marija Benkova (Lenče). Predstava je igrana u scenografiji majstora scene Svete Jovanovića: u prvom planu teče voda Vardara, a u dubini je Pikasoova *Gernika* kao simboličan prikaz velike noći svijeta. Te dvije predstave *Oslobođenja Skopja* unijele su dosta svježine u ovogodišnje Igre, iako

mi se čini da je, povodom tih predstava, bilo i previše neumjerenih prehvala (zaista, mi smo majstori kuđenja i prehvale). O scenariju *Oslobođenja Skopja*, na oko petnaestak stranica, ne može se govoriti kao o »antologijskom djelu«, nipošto. A da je to dobro i pametno zamišljen scenario, to je izvan sumnje. Još manje ima sumnje kad je riječ o realizaciji tog scenarija u objema predstavama, jer je svaka na svoj način uspješno i teatarski ubjedljivo rekonstruisala onirični i razdešeni svijet sjećanja nekadašnjeg ratnog dječaka čije nas se bolne uspomene i te kako tiču. Takođe, za pohvalu je istinski jugoslovenski duh koji prožima te predstave, jer su se na tom plemenitom stvaralačkom poslu udružili darovi srpskih, hrvatskih, makedonskih i slovenačkih stvaralaca. U našim prilikama to je gotovo jedinstven podvig, i zato primjeran.

Inače, za deset dana koliko su Igre trajale, niko se u gledalištu nije nasmijao. To je rekao jedan nepoznati gledalac, možda nedovoljno svjestan činjenice da time uopštava jedno nelijepo iskustvo i daje bitnu karakteristiku ne samo ovogodišnjih Igara nego i onih ranijih. Prosto je nevjerovatna odbojnost selektora prema tom specifičnom žanru u kojem ima toliko nadmoćne mudrosti, često mnogo više nego u »ozbiljnim« i »dubokim« djelima punim patetike. Taj žanr se u nas ne njeguje, što je valjda jedinstveno u svijetu. Ovdje je, mislim, najbolje dati riječ mladom i velikom čehoslovačkom romansijeru Milanu Kunderi: »Smiješno se smatra lakšim od tragičnoga. To je pogrešno. U tragičnome ima utješne iluzije veličine. U komičnome nema ni veličine ni iluzije. To je otkriće ponora. Humor je jedina vakcina protiv strašnog mikroba fanatizma.«

Ako je na ovogodišnjem Sterijinom pozorju bilo nečega što ga je izrazito obilježavalo, to je bio dinamični i preovlađujući duh mladih koji su dali pečat Igrama kao nikad dosad. Čini se da je to prva i najvidljivija karakteristika Pozorja. Sazrela je jedna darovita, iskušana mlada generacija, sada spremna da se prihvati i najsloženijih scenskih zadataka. Naročito se izdvajaju pojedini mladi reditelji, svaki sa svojim posebnim »rukopisom« koji ga odlikuje. Prije svih, tu su Slobodan Unkovski, Ljubiša Ristić i Dušan Jovanović, mada se, uslovno rečeno, i Ljubiša Georgijevski može smatrati mladim rediteljem — prije svega zbog svog pregnantnog avangardizma koji ga i čini tako mladim, iako on to biološki više nije.

Takođe, i ovogodišnje Igre pokazale su da je glumačka komponenta svih predstava preovlađujuća. Ostvarenja glumaca iz cijele naše zemlje jasno nadrastaju sve ostale aspekte pozorišnog čina, jer, zaista, možemo reći kako imamo glumce vrhunske darovitosti. No to nije samo odlika našeg pozorišnog života, to je karakteristika gotovo svih pozorišnih sredina svijeta. Jednostavno, ovo je »glumački vijek«, i pisci nisu uvijek dorasli mogućnostima glumačke meštrije.

Još jedna odlika Igara je uočljiva: naime, kao nikad ranije, predstave su igrane van konvencionalnog prostora pozorišne scene, dakle u »nepozorišnim« uslovima. Jedna je realizovana u novosadskom dvorištu, druga u nekom od studija Radio-Novog Sada, a dvije u nedovršenoj zgradi Srpskog narodnog pozorišta. Nije to znak nekakve ćudljivosti mladih reditelja koji traže »neizanđala« rješenja što se tiče prostora za igru (uostalom, to nije nikakvo otkriće, to je odavno poznata stvar). Pored istraživanja djelovanja »estetike prostora«, to je jedan od načina i pokušaja da se, svakojakim »oneobičavanjem«, pozorište bori protiv kanona »mrtvačkog pozorišta« u kojem nema duha promjene i kretanja. Svakako, najgore što može da se dogodi pozorištu jeste to da se okameni, da se ustali i dobije »definitivne« oblike, što je isto kao da mu prijeti umiranje i dosada kao simptom vrhunca krize. Na ovogodišnjem Pozorju bilo je dosta pokušaja »oneobičavanja« pozorišnog prizora, i taj duh otpora rutini — i kad ne daje izuzetne rezultate — valja pozdraviti kao izraz svježine i otpora akademizmu što uništava neukalupljivu scensku maštu.

Josip Broz Tito: Vojna djela*

(Vojno-izdavački zavod, Beograd)

Titovo stvaralaštvo u celini, a u vojnoj misli posebno, izdvaja se svojom originalnošću, vitalnošću i trajnošću. Utemeljeno, produbljeno i verificirano u vatri jugoslovenske socijalističke revolucije, ono predstavlja trajno i neiscrpno izvorište razvoja marksističke misli u oblasti vojne teorije i prakse.

Tito, originalni mislilac i strateg revolucije i socijalističke izgradnje i odbrane, daje doprinos razvoju revolucije i vojne misli. Izgrađivanje suštinskih vidova strategije revolucije počinje upravo od vremena Titove afirmacije kao istaknutog aktiviste i ideologa Partije, od 1930-tih godina.

Strategija revolucije je izgrađivana u krilu radničkog pokreta, pod vođstvom KPJ i druga Tita.

Titova *Vojna djela* bacaju svetlost na utemeljenje i razvoj i političke i vojne strategije revolucije kao jedinstvenog procesa pripreme naroda za odbranu zemlje i revolucionarni preobražaj i za upotrebu oružanih snaga u konačnom izvođenju revolucije naroda i narodnosti Jugoslavije. Politička i vojna strategija u delima i praksi druga Tita uzajamno se dopunjuju i dijalektički su povezane.

Vojna djela prate tokove izgrađivanja i primene Titove strategi-

---

* Nedavno je Vojno-izdavački zavod štampao drugo dopunjeno izdanje edicije Tito, *Vojna djela*. Taj dragocen opus nastao je između 1941. i 1977. godine, štampan u pet knjiga sa 482 priloga na 21.000 stranica. Građa ovog izdanja je hronološki sređena, opremljena naučnom aparaturom i aktuelizirana novim prilozima i dokumentima.

Drugo izdanje je prošireno sa 168 novih priloga (u I knjizi 114 novih priloga iz perioda NOR-a i revolucije, u II knjizi — 26, u III knjizi — 28 itd.).

Titova *Vojna djela* obuhvataju najznačajnija zbivanja u NOR-u i revoluciji (tematika I knjige), period neposredno posle revolucije, sa stanovišta razvoja vojne misli razrađen je u II knjizi. Sledeće tri knjige, koje pokrivaju razdoblje od nekoliko decenija (od 1952. do 1977. godine), prate razvoj ne samo vojne organizacije već i koncepcije opštenarodne odbrane.

je revolucije u svim fazama njenog razvoja. Ta dela predstavljaju i teorijsku razradu i svedočanstvo o ogromnim naporima Partije i Tita u izgrađivanju strategije revolucije.

Strategija revolucije se utemeljuje uporedo sa stvaranjem Partije Titovog tipa, revolucionarne avangarde radničke klase i radnog naroda Jugoslavije. Na Osmoj partijskoj konferenciji u Zagrebu, 1928. godine, Tito smelo ustaje protiv zaoštrenih frakcijskih borbi u vrhovima Partije, osuđuje i desna i leva skretanja, zalaže se za jačanje revolucionarnog jezgra Partije, za izgrađivanje akciono sposobne partije, koja uživa ugled u narodu, partije revolucije i socijalističke budućnosti. Posle izlaska iz zatvora i petogodišnjeg robijanja, 1934. godine, Tito pristupa izgrađivanju široke revolucionarne platforme borbe protiv fašizma i nenarodnog režima uz vođenje borbe za dalje jačanje Partije. Na Četvrtoj partijskoj konferenciji (1934), u čijoj pripremi učestvuju Josip Broz i Blagoje Parović, ističe se značaj političkog jedinstva revolucionarnih snaga, zauzimaju se dosledni stavovi o nacionalnom pitanju i donosi odluka o osnivanju KP Slovenije i KP Hrvatske, a u dogledno vreme i KP Makedonije, a istovremeno se sagledavaju i pravci delovanja KPJ u odbrani zemlje od fašizma.

Godinu dana kasnije Tito će biti delegat na Sedmom kongresu Kominterne, na kome je definisan i osuđen fašizam, a po povratku u zemlju radiće aktivno na formiranju jedinstvenog antifašističkog fronta demokratskih i revolucionarnih snaga, predvođenih Komunističkom partijom Jugoslavije. Radi na konsolidaciji, čišćenju, idejnom izgrađivanju i omasovljavanju Partije; preuzima dužnost političkog sekretara Partije i formira novo rukovodstvo, koje deluje u zemlji. Uporedo s tim Tito će se tih godina u punoj meri angažovati na odbrani Partije od pokušaja njenog raspuštanja.

Za političku i vojnu strategiju revolucije posebno je značajna Titova orijentacija na sopstvene snage zemlje i osamostaljivanje Partije. Političko, organizaciono i finansijsko osamostaljivanje KPJ od Kominterne predstavljalo je istorijsko razvođe u izgradnji političke i vojne strategije revolucije. Izgrađena je strategija KPJ koja se razlikovala od strategija ostalih sekcija Kominterne, kako u pogledu ocena opasnosti od fašizma, izbora sredstava i načina borbe, tako i u pogledu karaktera revolucije — oblikâ i puteva njenog ostvarivanja.

Peta zemaljska partijska konferencija (1940) obeležiće intenzivniju orijentaciju KPJ na stvaranje i razvijanje odbrambene komponente revolucije koja je otpočinjala. Tito zapaža da je samo narod onaj činilac koji je spreman i voljan da se suprotstavi nastupajućem fašizmu u uslovima kada su vladajući krugovi buržoazije činili sve da otvore kapije snagama Osovine i da, oslanjajući se na nacifašizam, sačuvaju svoje pozicije. Na Petoj konferenciji KPJ osnovana je Vojna komisija, sa Titom na čelu, čiji je zadatak bio da stupi u dejstvo u trenutku oružanog napada fašista na Jugoslaviju. Brz raspad i nečuveno kapitulantstvo stare države i vojske onemogućili su efikasnije delovanje ove komisije.

U uslovima okupacije i komadanja zemlje CK KPJ insistira na očuvanju jedinstva i na akcionoj sposobnosti revolucionarnih snaga, na što intenzivnijoj pripremi oružanog ustanka. Svakoj mogućoj defanzivi, čekanju, taktiziranju, vezivanju vlastite aktivnosti za uspeh saveznika na frontovima Tito suprotstavlja ofanzivnost, oružanu borbu, akciju svih boraca protiv fašizma i njegovih saradnika. Tito lomi dotadašnje šeme o revoluciji »u fazama« i o »jednom mahu«, osloncem na fizičko prisustvo savezničkih snaga. Ne prihvata dogme, krči nove puteve revolucije, marksizam stvaralački razvija, u konkretnim jugoslovenskim uslovima i okvirima.

U Titovim *Vojnim djelima* plastično je iznesena koncepcija revolucije. Od prvog dana oružane borbe narodnooslobodilački rat i revolucija se spajaju, isprepliću, postaju jedinstven proces u kome

se istovremeno ostvaruje nacionalno i socijalno oslobođenje. Tu je suština autentičnosti i specifičnosti jugoslovenske socijalističke revolucije. Tito će krajem 1942. godine, u »Proleteru«, o tome napisati: »Riječ *narodnooslobodilačka borba* — bila bi samo jedna fraza, pa čak i prevara, kada ona ne bi, pored opštejugoslovenskog smisla, imala i nacionalni smisao za svaki narod posebice, tj. kada ona ne bi, pored oslobođenja Jugoslavije, značila u isto vrijeme i oslobođenje Hrvata, Slovenaca, Srba, Makedonaca, Arnauta, Muslimana itd., kada narodnooslobodilačka borba ne bi imala tu sadržinu da zaista nosi slobodu, ravnopravnost i bratstvo svim narodima Jugoslavije. U tome i jeste suština narodnooslobodilačke borbe« (*Vojna djela*, knj. I, str. 312). U Titovoj viziji da »u Jugoslaviji ne smije više biti nacionalnog ugnjetavanja i socijalnog izrabljivanja« (isto) jasno se uočava stvaralački spoj nacionalnog i socijalnog oslobođenja naroda i narodnosti Jugoslavije. On će kasnije još eksplicitnije ukazivati na dijalektičko jedinstvo nacionalnog i socijalnog oslobođenja, čime će izraziti suštinsku specifičnost oslobodilačke borbe i revolucionarnog preobražaja jugoslovenskog društva. »Pozvati samo narod u borbu protiv okupatora, a ne dati mu istovremeno da razumije da će se tom borbom ujedno postići nešto novo, mnogo bolje, da se više neće vratiti staro« — ističe Tito — »ne bi bilo moguće pokrenuti sve narode u tu borbu, niti tako široke mase naroda zainteresovati za nju, niti bi se moglo u njoj izdržati do kraja, tj. pobijediti« (knj. II, str. 68).

Tito odbacuje koncepciju borbe u gradovima kao centrima oružanog ustanka i revolucije. Titova strategija NOR-a podrazumeva i obuhvata borbena dejstva u gradovima, ali težište prenosi na prostore koji su slabije posednuti, nepristupačni i za neprijateljevu vojnu tehniku teško prohodni. Titova strategija ne isključuje diverzantska i druga dejstva i otpore u pozadini neprijatelja, iako težište usmerava na oružanu borbu i na upotrebu oružanih snaga NOR-a i revolucije. Prvi i osnovni oblik vojnog organizovanja revolucije bili su partizanski odredi Jugoslavije, kao jezgra naoružanog naroda u jugoslovenskim uslovima razvoja NOR-a i revolucije. Ali Tito predviđa i otvara perspektivu prerastanja ovih vojnih formacija u krupnije i pokretljivije jedinice NOR-a i revolucije. »U slučaju povoljnih strategijskih i drugih okolnosti, radi izvođenja krupnih operacija, stvaraće se, prema potrebi, od više partizanskih odreda krupne vojne jedinice« — stajalo je u »Zadacima NOPOJ-a«, objavljenim u Biltenu Glavnog štaba NOPOJ od 10. avgusta 1941. godine (knj. I, str. 45).

U NOPOJ i u NOVJ Tito vidi narodnu revolucionarnu armiju, prisno povezanu s narodom, prožetu narodnim i revolucionarnim duhom. Masovno i neposredno učešće naroda u izvođenju NOR-a i revolucije čini da revolucionarne oružane snage, proistekle iz naroda i integrisane s njim, predstavljaju jezgro naoružanog naroda. Tito će kasnije to formulisati ovako: »Naša armija je, ne samo po svom imenu već po cjelokupnom svom biću, opštenarodna. Nastala iz naroda, ona je takva ostala i do danas, produžujući da čuva tekovine koje smo izvojevali« (knj. V, str. 270).

Tito će, na temelju iskustava NOR-a, razviti misao o oružanim snagama naroda i narodnosti Jugoslavije kao integralnom delu opštenarodne odbrane i društva u celini, specifičnom obliku naoružanog naroda. On je prilikom promovisanja za prvog doktora vojnih nauka (1976) isticao da su »naše oružane snage — Jugoslovenska narodna armija i teritorijalna odbrana dva osnovna oblika organizovanja radnih ljudi, naroda i narodnosti Jugoslavije za oružanu borbu. To su konkretni oblici primjene Marksove ideje o naoružanom narodu na današnjem stepenu razvitka našeg socijalističkog društva i u okvirima postojećih međunarodnih odnosa. U tim oblicima poznato načelo da svaki građanin bude vojnik i svaki vojnik građanin — dobija realni smisao i sadržaj« (knj. V, str. 311).

Tito duboko shvata i stvaralački primenjuje Marksov postulat da »radnička klasa ne može jednostavno prisvojiti gotovu državnu mašinu i staviti je u pokret za svoje vlastite ciljeve«. Trebalo je izgraditi takav politički oblik vladavine pod kojim se moglo sprovesti ekonomsko oslobođenje rada. Taj oblik vladavine u uslovima izvođenja oružanog dela naše revolucije bili su narodnooslobodilački odbori — organi revolucionarne vlasti i samoupravljanja. Deviza koja je kasnije dobila i tretman ustavnog načela — da sva vlast proizlazi iz naroda i pripada narodu — svoje utemeljenje je imala u NOR-u i socijalističkoj revoluciji. Stvaranje nove, narodne vlasti daje našoj revoluciji karakter autentične socijalističke revolucije, što nije slučaj sa evropskim pokretima otpora u drugom svetskom ratu.

Razvoj oružanih snaga i organa vlasti revolucije drug Tito će kasnije ovako oceniti: »Stvaranjem oružanih snaga revolucije i organa nove, narodne vlasti, rađao se i novi tip države, države narodnih odbora, države tipa Pariske komune i Lenjinovih sovjeta. Naša nova narodna vlast nosila je u sebi sva bitna svojstva istinske socijalističke vlasti. Zasnovana na najširim demokratskim osnovama, ona je već sadržavala sve bitne elemente na kojima će se docnije izgrađivati naše samoupravno socijalističko društvo« (knj. V, str. 125).

U uslovima okupacije zemlje, kada je okupator raspirio bratoubilački rat, drug Tito je istakao suštastvenu devizu — stvaranje i izgrađivanje bratstva i jedinstva naroda i narodnosti, kao bitne karike revolucije, te kohezione snage naroda i narodnosti. Tito je borcima Druge proleterske brigade, kojima je 17. oktobra 1942. godine predao u Drvaru proletersku zastavu, rekao: »... mi nemamo lijepo obučenu vojsku, kao što je bila ranija... Težnja za bratstvom i slogom je ona sila koja nam daje snage da i veće teškoće prebrodimo«. Vrhovni komandant NOPO i NOVJ konkretno-istorijski i dijalektički povezuje [illegible]iju i praksu bratstva i jedinstva, a integralno s tim kao krajnji cilj ističe — nacionalnu i socijalnu slobodu. »Znali smo i isticali da to jedinstvo može postojati samo ako je svaki narod slobodan. To važi danas, a važiće i ubuduće.« Tito uočava snagu solidarnosti naroda i narodnosti u borbi protiv fašizma. Povezani nitima bratstva i jedinstva, svi naši narodi su solidarno doprinosili oslobođenju zemlje. »Ni Makedonci, ni ostali do tada ugnjeteni narodi Jugoslavije nisu dobili dekretom svoje nacionalno oslobođenje« — govorio je Tito u Slovenačkoj akademiji znanosti i umetnosti 16. novembra 1948. godine.

Saznanje da revolucija, koja iz temelja menja društvene odnose, stvara uslove za izgradnju nove, ravnopravne i zbratimljene zajednice naroda i narodnosti, na osnovama bratstva i jedinstva — bilo je snažan motiv koji je pokrenuo narode Jugoslavije da u narodnooslobodilačkoj borbi čine ono »što je sa stanovišta klasičnih vojnih doktrina bilo potpuno neshvatljivo«. Opisujući borbeni moral naroda i oružanih snaga revolucije, njihovu smelost i istrajnost, nezavisno od odnosa snaga, Tito je pisao: »Neprijatelj je imao tehniku i rutinu — mi smo imali vještinu revolucionarnih ratova, a tehniku smo osvajali od neprijatelja. Smjelost, istrajnost, samodisciplina i druge ratničke vrline krasile su borce naših partizanskih odreda i prenosile se zajedno s njima u novu revolucionarnu narodnu armiju« (knj. III, str. 86).

Posleratnoj izgradnji oružanih snaga i odbrani zemlje SKJ i drug Tito posvećuju punu pažnju. Posle kratkog perioda revolucionarnog etatizma, koji se javlja kao nužna etapa u kontinuitetu revolucije, samoupravljanje, jačanje opštenarodne odbrane i politika nesvrstavanja naše zemlje, kao jedinstvena celina jugoslovenske politike i pozicije — postaju osnova i suštinska sadržina društvenog razvoja. U okviru takve orijentacije stvaraju se povoljni uslovi za razvoj koncepcije opštenarodne odbrane.

Realizator devize »Fabrike radnicima«, Tito u samoupravljanju

vidi upravo onu istinsku sponu koja povezuje narode i narodnosti naše višenacionalne socijalističke zajednice. Svaki korak u razvoju samoupravljanja, u afirmisanju konkretnih oblika oslobođenja rada i čoveka, otvara nove mogućnosti jačanja i produbljivanja kako nacionalne ravnopravnosti tako i odbrambene sposobnosti zemlje. Tito ističe: »ukoliko se brže i svestranije bude razvijalo samoupravljanje, utoliko ćemo brže i potpunije realizovati ideju o naoružanom narodu. Takva društvena funkcija opštenarodne odbrane istovremeno predstavlja jaku kohezionu snagu društva i obratno — jako i stabilno društvo jača odbranu« (knj. IV, str. 199).

U tom kontekstu Tito ističe značaj kontinuiteta revolucije i iskustava iz NOR-a u utemeljenju i razvoju opštenarodne odbrane. Ukazujući na društveni kontinuitet koncepcije opštenarodne odbrane, drug Tito naglašava neodrživost shvatanja pojedinaca prema kojima je koncepcija opštenarodne odbrane nešto posve novo, što je tobože nastalo kao rezultat uticaja nekih aktuelnih spoljnopolitičkih događaja, a ne kao integralni deo našeg socijalističkog samoupravljanja i potreba za podruštvljavanjem poslova narodne odbrane i obezbeđenjem samoupravnih prava radnih ljudi i građana i u sferi odbrane zemlje. Tito takvima odgovara neposredno: »Mi smo, međutim, tu koncepciju oformili i razvili još u našem narodnooslobodilačkom ratu, kada smo pozvali narod u borbu za odbranu svoje nezavisnosti i slobode« (knj. IV, str. 198). U tom smislu Tito konstatuje da naša današnja koncepcija opštenarodne odbrane predstavlja doslednu i odlučnu primenu iskustava iz narodnooslobodilačkog rata u našim sadašnjim uslovima.

Tito dijalektički povezuje dalji razvoj tekovina revolucije sa razvojem odbrane. Naglašava da revolucija koja nije u stanju da izgradi metod i društvene mehanizme vlastite odbrane osuđuje sebe na neuspeh. Tu misao je on izrazio i u govoru 9. oktobra 1971. godine posle završetka manevra »Sloboda-71«, kada je rekao da je »poznata istina da svaka revolucija vrijedi onoliko koliko je sposobna da se stalno razvija i brani svoje tekovine« (knj. IV, str. 342).

Titova *Vojna djela* podstiču entuzijazam radnih ljudi i građana u jačanju odbrambenih potencijala zemlje u celini. Pri tome opštenarodna odbrana zauzima istaknuto mesto. Tito ističe da je »jačanje opštenarodne odbrane presudan faktor za očuvanje i odbranu slobode, nezavisnosti i integriteta naše zemlje ... Nema sile koja bi mogla pobijediti narod čvrsto riješen da brani svoju slobodu i nezavisnost« (knj. IV, str. 357). U tom smislu drug Tito razvija misao o neophodnosti razvoja i modernizacije oružanih snaga SFRJ, a posebno JNA.

Odbrana Jugoslavije, naglašava drug Tito, briga je svih njenih naroda i narodnosti. Ni jedna republika i pokrajina sama za sebe ne predstavlja dovoljnu garanciju vlastite bezbednosti i uspešnog razvoja; sve zajedno — one su garancija slobodne i nezavisne Jugoslavije. Postavljajući pitanje šta se zapravo krije iza negiranja makedonske nacije, makedonske nacionalne individualnosti i makedonske državnosti, drug Tito na njega odmah odgovara: »ne samo Makedonci već i svi građani Jugoslavije ne mogu to shvatiti drukčije nego da se iza toga krije vaskrsavanje metoda i politike prošlosti. Međutim, trebalo bi da svakom bude potpuno jasno da svaki napad na makedonski narod znači i napad na sve jugoslovenske narode! A svaki napad na SR Makedoniju predstavlja neposredno napad na socijalističku Jugoslaviju u cjelini« (knj. IV, str. 179).

Odbrana Jugoslavije, njene slobode i nezavisnosti, kako od unutrašnjih kontrarevolucionarnih snaga — grupa i pojedinaca, tako i od spoljnog neprijatelja, stalan je i prvorazredni zadatak svih svesnih socijalističkih snaga našeg društva. U Titovim *Vojnim djelima*, i teorijski i praktično-politički, osvetljen je fenomen kontrarevolucije i ukazano je na neposredne zadatke socijalističkih su-

bjektivnih snaga u borbi protiv antisocijalističkih i antisamoupravnih snaga i tendencija.

U Titovim *Vojnim djelima* je snažno istaknuta misao o tome da je radnička klasa ona motorna snaga, onaj agregat koji pokreće razvitak napred, u kome se ostvaruje vodeća idejno-politička uloga SKJ, kao »jedine snage koja može našu revoluciju, naš socijalistički razvitak, dovesti do konačnog cilja« (knj. IV, str. 359).

Titova *Vojna djela*, iz svih ovih razloga, predstavljaju teorijsku okosnicu koja, neizmernom stvaralačkom snagom Titovog genija, nadahnjuje i podstiče generacije autora — publicista, istraživača, naučnika, političara, vojnih eksperata itd. da neprekidno razvijaju vojnu misao i stalno unapređuju odbrambene potencijale zemlje. Radni ljudi i građani, a posebno omladina, organizacije udruženog rada, društveno-političke zajednice i organizacije, borci i rezervne vojne starešine naći će u Titovim *Vojnim djelima* nepresušne izvore i inspiracije za vlastito angažovanje u daljem razvijanju i primeni Titove vojne misli u organizaciji odbrane našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Blažo Nikolovski

Budislav Vukas: Etničke manjine i međunarodni odnosi

(»Školska knjiga«, Zagreb, 1978)

Problem etničkih, jezičnih i posebno nacionalnih manjina i njihove međunarodne zaštite postaje aktualan pojavom i razvojem evropskih nacionalnih država i njihovom težnjom za nacionalnom homogenizacijom, s jedne, i ekspanzijom kapitala i hegemonijom, s druge strane. Tu se javlja i problem nacionalnih i drugih manjinja, koji se, uz raznovrsne — kako reče autor djela — druge načine rješavanja pokušalo rješavati uvođenjem nekih oblika međunarodne zaštite manjina.

Upravo se u navedenom djelu Budislava Vukasa, *Etničke manjine i međunarodni odnosi*, koje je objavila »Školska knjiga« u biblioteci »Suvremena misao«, govori i o toj problematici u cjelini. Stoga se može reći da knjiga predstavlja nov prilog toj uvijek aktualnoj i izuzetno važnoj problematici sagledavanja položaja, uloge i odnosa manjina i njihovoj interpretaciji s pozicija jugoslavenskih stavova i u kontekstu međunarodno-pravno-političkih odnosa i određenja. U ovoj su Vukasovoj knjizi, dakle, izneseni stavovi i mišljenja autora čija je svrha da se interpretiraju odredbe međunarodnog prava što se odnose na reguliranje položaja etničkih manjina uopće i da se ujedno prikaže stvarni položaj nacionalnih manjina jugoslavenskih naroda u susjednim zemljama, u svjetlosti međunarodnog prava.

Nacionalne, etničke, jezične, narodne, rasne i druge manjine, koje nastaju seobom, migracijom, emigracijom, osvajanjima tuđih teritorija i drugim pomjeranjima i neprestanim mijenjanjem stanovništva uopće, do danas, kaže autor, u međunarodnom i unutarnjim pravima i propisima, kao i znanostima što se bave nacionalnim manjinama, imaju različite izraze: »rasne«, »etničke«, »narodne«, »nacionalne«, »jezične«, »vjerske« i druge manjine.

Iako se autor, izgleda, opredijelio za naziv »etničke« manjine, što pokazuje i naslov knjige, ipak ističe da je u našem Ustavu od 1963. i u najnovijem to pitanje, terminološki, najbolje riješeno zamjenom termina *nacionalne manjine* terminom »narodnosti«. Bez obzira na to, kaže autor, što termin »narodnost ima i druga značenja (pripadnost pojedinca nekom narodu ili naciji), držimo da je on opravdano uveden u našu terminologiju, jer se njime eliminira svaki prizvuk podređenog položaja koji imaju izrazi »manjine«, »grupe« i slično...« (str. 53).

Međutim, raspravljajući dalje o terminološkim interpretacijama

manjina i usaglašavanju termina u međusobnom komuniciranju unutar međunarodnih organizacija, organa i drugih tijela, autor kaže da je u Potkomisiji za sprečavanje diskriminacije OUN »prihvaćen izraz etnički, jer se on odnosi na sve biološke, kulturne i povijesne osobine, a rasni jedino na naslijeđene fizičke osobine. Izraz »etnička« manjina, prema takvom rasuđivanju članova Potkomisije, širi je i obuhvaća pojam »samih manjina«, kao i »nacionalne manjine«, koje su se spominjale u nekim prijedlozima u Potkomisiji« (str. 88).

U uvodnom dijelu knjige autor — osim što raspravlja o terminima, — u određivanju pojma etničke manjine polazi od stavova klasikâ marksizma i jugoslavenskog sagledavanja manjina kao subjekata u međunarodnim odnosima. Polazeći od stavova klasikâ marksizma i jugoslavenske prakse, autor, između ostalog, ističe da su manjine i danas u društvenoj zajednici, još uvijek podvojenoj i punoj proturječnosti, s brojnim različitim i suprotnim interesima, kako »kamen« spoticanja i uzrok sukobljavanja tako i »most« međusobnog povezivanja i zbližavanja nacija, država i drugih subjekata u međunarodnim odnosima.

Jugoslavija se, naglašava autor djela, uvijek zalagala u praksi i u međunarodnim odnosima na svim nivoima i ubuduće će se zalagati za potpuno ostvarivanje principa poštivanja prava nacionalnih, etničkih, jezičnih i drugih manjina, te prava na njihov samostalni, slobodni i ravnopravni razvitak. Sve zemlje — kaže autor — imaju obaveze da poštuju prava čovjeka, a time i prava nacionalnih manjina, premda se to ni danas ne čini. Valja pri tom istaći da Budislav Vukas problematiku etničkih manjina, odnosno nacionalnih manjina — iako polazi od tumačenja odredaba međunarodnog prava — sagledava, razmatra i eksplicira u kontekstu i kontinuitetu borbe za ostvarenje slobode i prava čovjeka uopće, odnosno autor problematiku emancipacije manjina sagledava u kontekstu marksistički shvaćene ljudske dezalijenacije uopće.

U tom se smislu i s tim ciljem Jugoslavija zalagala od početka rada Ujedinjenih naroda za usvajanje »posebnih normi o pravima manjina u okviru opće zaštite prava čovjeka. Iako su već usvojena neka pravila o manjinama, naše je uvjerenje da bi u Ujedinjenim narodima trebalo usvojiti poseban dokument (deklaraciju ili konvenciju) o pravima nacionalnih manjina i njihovih pripadnika. Postizanju tog cilja posvećene su akcije naše diplomacije...«, kaže autor u predgovoru svoje knjige.

Inače je autor svoje djelo, osim uvoda, podijelio u četiri poglavlja: Narodnosti (manjine) u Jugoslaviji, Međunarodna zaštita manjina, Položaj manjina jugoslavenskih naroda u susjednim državama i Završne napomene. O stavovima Jugoslavije je sve jasno rečeno, a u vezi s interpretacijom međunarodne zaštite manjina autor najprije govori o Vestfalskom mirovnom ugovoru iz 1648. godine, odnosno Pariškom iz 1856, te odlukama Bečkog (1815) i Berlinskog kongresa iz 1878. godine, da bi, preko opširne interpretacije dokumenata Lige naroda, sve do Atlantske povelje i Opće deklaracije OUN — poglavlje o međunarodnoj zaštiti manjina završio s analizom i tumačenjem dokumenata (Završnog akta) Konferencije evropskih zemalja, usvojenih u Helsinkiju, odnosno Beogradu.

Iako su u nekim dokumentima Lige naroda, kaže autor, bila bolje izražena prava nacionalnih manjina, ona se nisu odnosila ne samo na zemlje drugih kontinenata, osim Evrope, nego ni na sve zemlje u Evropi, budući da te odredbe nisu prihvatile: Italija, Francuska, Španjolska, Njemačka, Danska i još neke. Negativni efekti prostornog ograničenja odredaba Lige naroda što se odnose na zaštitu manjina posebno su došli do izražaja usvajanjem rasističkih zakona u Njemačkoj nakon dolaska na vlast nacista. Osim toga, provođenje odluka bilo je neefikasno, a sankcije neprimjerene i rijetko primjenjivane, i uz to međusobni sukobi nisu iznošeni (to je bila rijetkost) pred Stalni

sud međunarodne pravde. Naprotiv, u dokumentima usvojenim u okviru Ujedinjenih naroda, koji se odnose na zaštitu prava čovjeka, dakle, i prava manjina — »redovni je preduvjet iznošenju jednog predmeta pred međunarodne organe prethodno iscrpljenje internih pravnih lijekova«, ističe autor na stranicama svoje knjige.

Analizirajući odredbe o pravima i zaštiti čovjeka, konvencije i druge dokumente OUN u kojima se govori o manjinama i njihovoj zaštiti, autor, između ostalog, ističe da se u tim dokumentima »ponekad o međunarodnoj zaštiti manjina govori kao o isključivo ugovorima preuzetim obavezama. Takvo sužavanje tog pojma ne odgovara ni dosadašnjem načinu razvoja međunarodne akcije za zaštitu manjina, ni perspektivama za njezin dalji razvoj...« (str. 119). Osim toga, autor ističe da se odredbe o pravima manjina iz Pakta o građanskim i političkim pravima krše, a to nepovoljno utječe na odnose među državama i narodima.

Stoga bi bilo potrebno, kaže Vukas, da se u UN donese posebni dokument kojim bi se u cjelini regulirala prava manjina u skladu s odredbama o pravima i slobodama čovjeka, za što postoji interes i vlada opće raspoloženje. Vrlo je vjerovatno da će kao rezultat takvog raspoloženja i »inicijative Jugoslavije za određeno vrijeme doći do usvajanja posebnog dokumenta o manjinama... Kao što su zaključene konvencije o genocidu, aparthejdu, rasnoj diskriminaciji i pravima čovjeka, tako bi bilo nužno zaključiti i jedan međunarodni ugovor o pravima manjina i njihovih pripadnika. Kao i pitanja koja su uređena spomenutim konvencijama, tako je i pravni položaj manjina predmet koji najneposrednije interesira gotovo sve države svijeta — bilo zato što u njima žive manjine, bilo zato što njihove manjine žive u drugim državama« (str. 130).

U poglavlju o položaju manjina jugoslavenskih naroda u susjednim državama autor ističe veliki značaj Osimskih sporazuma, kojima se, pored ostalog, rješava i položaj slovenske, odnosno talijanske manjine u obje zemlje. »Zaključivanje Osimskih sporazuma dvije susjedne zemlje nisu shvatile samo kao manifestaciju dobrosusjedskih odnosa i načina izražavanja privrženosti načelima Evropske konvencije o sigurnosti i suradnji, već kao početak nove faze zajedničkog rješavanja brojnih pitanja koja uspješno mogu riješiti jedino suradnjom. Uspješan razvoj manjina svakako spada u takva pitanja...« (str. 153).

Također su veoma dobro regulirani položaj i prava manjina naših naroda u Mađarskoj i Rumunjskoj, koji se i dalje stalno poboljšava. Postoji želja, kaže autor, da se manjinama u Mađarskoj i Rumunjskoj, a također i njihovim manjinama u Jugoslaviji, omogući što puniji razvoj. To je potaklo tri navedene države da se stalno dogovaraju o unapređivanju položaja manjina i da se sporazumijevaju o različitim oblicima međusobne suradnje. »U svojim ustavnim pravima Rumunjska ide u pogledu zaštite manjina mnogo dalje od obaveza što ih je u pogledu prava čovjeka i zabrane diskriminacije preuzela po Ugovoru o miru od 10. veljače 1947« (str. 198).

I dok se tako povoljno regulira položaj manjina i izvršavaju obaveze ugovora u navedenim zemljama — to se ne može reći za Austriju, Bugarsku i Grčku. Preuzimanje međunarodnih obaveza u odnosu na manjine nužno je potrebno jer doprinosi kako položaju manjina tako i dobrim međudržavnim i međususjedskim odnosima. U tom kontekstu autor naglašava da jugoslavenski narodi i druge narodnosti koje žive na području naše zajednice ističu da je faktički položaj naših manjina u susjednim zemljama zajedničko pitanje svih nas i pripadnika zemalja u kojima se nalaze. Stoga se oštro osuđuju postupci i ponašanja, posebno kršenje odredaba Državnog ugovora o položaju Hrvata i Slovenaca u Austriji i nepriznavanje postojanja, odnosno denacionalizacija makedonske nacionalne manjine u Grčkoj i Bugarskoj.

Pravni i faktički položaj nacionalnih manjina najneposrednije interesira gotovo sve države svijeta na svim kontinentima, a posebno one čiji pripadnici žive u drugim zemljama. Stoga su pozitivne ocjene i primjena odredaba Završnog dokumenta usvojenog na Konferenciji evropskih zemalja u Helsinkiju, ali i »ignoriranje tih dokumenata od nekih evropskih zemalja, potakli Jugoslaviju da ponovo inicira raspravu o manjinama. Želja je naše zemlje bila da države sudionice ponovo potvrde obaveze u odnosu na manjine preuzete Završnim aktom i da izraze svoju spremnost da pojačaju napore na izvršavanju tih obaveza. Prema jugoslavenskom prijedlogu, države bi morale izraziti spremnost da nacionalnim manjinama osiguraju pun nacionalni i kulturni razvoj, kao i poštivanje ljudskih prava bez ikakve diskriminacije ...« (str. 223—224).

Iako jugoslavenski prijedlog na skupu evropskih zemalja u Beogradu nije usvojen, ipak je pozitivno što je pitanje nacionalnih manjina aktualizirano i što je ušlo u Zaključni dokument Beogradskog sastanka, koji je usvojen 8. ožujka 1978. godine, jer brojni primjeri međusobnih sukobljavanja i genocida pokazuju tragičnost u kojoj se ne vodi računa o realnostima i perspektivama razvoja međunarodne zajednice. Sve to ukazuje na važnost određenja položaja i ljudskih prava pripadnika manjina, pored ostalog i radi očuvanja mira i sigurnosti uopće.

Knjiga Budislava Vukasa *Etničke manjine i međunarodni odnosi* bez dvojbe će doprinijeti široj spoznaji i boljem razumijevanju i potaći na jače angažiranje svih subjekata u pravilnom pristupu rješavanju navedene problematike koja je izuzetno važna.

Savo Pešić

Јонче Јосифовски: Марксистичка филозофија со преглед на историјата на филозофијата и одбрани текстови

(»Просветно дело«, Скопје, 1977)

Ova knjiga po osnovnoj koncepciji, metodologiji i sadržaju ima višestruki značaj. Ovde ćemo izložiti samo neke aspekte koji zaslužuju pažnju.

Kritička selekcija dosadašnjih shvatanja filozofije uopšte, marksističke filozofije posebno i istorije filozofije kao procesa nameće nam pitanje i navodi na razmišljanje kako dijalektički objasniti jedan takav teorijski arsenal sa više aspekata, a koji su aktuelni i savremeni. Zato bismo opštu ocenu ove knjige usmerili u pravcu dve dimenzije koje se ni izdaleka ne ograničavaju isključivo na koncepciju same knjige. Upravo njenim delom u kojem se govori o marksističkoj filozofiji dopunjuje se literatura koja je namenjena i potrebna učenicima, studentima, polaznicima političkih škola i svakome ko proučava probleme i osnove marksističke filozofije.

Marksistička filozofija je jedna od onih oblasti istraživanja kojom se do sada kod nas bavila većina mislilaca, nastojeći da je teorijski osmisli.

Drugom dimenzijom ocene ove knjige potvrđuje se opravdanost naslova dela, pošto autor marksističkoj filozofiji prilazi na poseban način, upravo imajući na umu celokupnu istoriju filozofije. Marksistička filozofija je prikazana kao jedna od etapa u razvitku filozofske misli, i to kroz njenu istoriju. Zato pregled istorije filozofije u antici, srednjem veku, renesansi i novom veku, pored toga što predstavlja uvod u marksističku filozofiju, pomaže da se shvati kontinuitet filozofske misli tokom njene istorije. Na taj način, knjigom *Marksistička filozofija sa pregledom istorije filo-*

zofije i odabranim tekstovima uspešno se razrešava i jedan problem istorije filozofije kao nauke, naime, činjenica da različiti pravci u istoriji filozofije ne predstavljaju negaciju same filozofije, već potvrđuju njen nužan i dosledan razvitak kao celine. Autor kaže: »Sa marksističkog gledišta, filozofija ne može biti ni metafizika, odnosno ontologija, u starom smislu reči, niti se može svoditi na gnoseologiju. Još manje se može dopustiti da bude apsorbovana posebnim naukama. I gledišta nove ontologije i antropološke ontologije su jednostrana. U svim ovim pogledima, iz ideoloških, to jest klasnih razloga, filozofija se shvata suviše usko, ili se predmet njenog proučavanja sasvim izvitoperuje« (str. 8).

Metod izlaganja predstavlja sintezu istorijsko-hronološkog, problemskog i sistematskog metoda: »U izlaganju materijala možemo se koristiti istorijsko-hronološkim metodom, to jest iznositi samo istoriju filozofije, života, dela i učenja velikih mislilaca, ili istorijsko-hronološkim, ali ujedno i problemskim metodom, kada iznosimo istoriju filozofskih problema ili, pak, da sistematski izlažemo materijal, uz pokušaj da damo rešenja koja su u skladu sa nekom posebnom filozofijom koju smatramo ispravnom. U primeni prvog i drugog načina izlaganja filozofiju svodimo na njenu istoriju. Kod prvog metoda postoji opasnost da se, stavljajući težište na filozofe i njihova dela, zanemari njihova misao. Kod drugog načina ostajemo na terenu istorije filozofije, ali se izlažemo opasnosti od ponavljanja. Treći način nema nedostatke prvih dvaju, ali vodi u dogmatizam, koji je najveći neprijatelj filozofije.

Mi ćemo ovde nastojati da damo nešto što bi bilo sinteza sva tri načina izlaganja. Najveću ćemo pažnju pokloniti marksističkoj filozofiji, ali njoj će prethoditi izlaganje o istoriji filozofije, prema problemima, sve do Marksa. A zatim će bit dat prikaz pravaca u savremenoj građanskoj filozofiji« (str. 13).

Dopunjena fragmentima iz dela filozofâ, knjiga izvanredno zanimljivo tumači istorijsko-filozofsku misao. Odabrani tekstovi obogaćuju filozofsko »štivo« i omogućuju čitaocu da upozna izvornu filozofsku misao.

Isto tako treba istaći i doslednost u prikazivanju zavisnosti filozofske misli od društveno-ekonomskih prilika u svakoj epohi. To je i potvrda više da će ovaj rad stvarno obogatiti filozofsku i marksističku misao.

Osim davanja ocene opšte koncepcije i metodologije knjige, ovde ćemo se zadržati na još nekim momentima izlaganja sadržine filozofije marksizma.

U tumačenju marksističke filozofije ovaj rad ostavlja dovoljno prostora za dalja istraživanja jer ne nudi, niti insistira na konačnim rešenjima. Autor kaže: »Treba istaći da filozofija, kao i život, ne podnosi shematizam, krutu podelu i nepomirljiva suprotstavljanja. Jer dijalektika je dijalog različitih gledišta.

Kod dogmatskog marksizma vidno je nastojanje da se bezmalo svi pravci okarakterišu kao ili materijalistički ili idealistički. To dovodi do iskrivljavanja učenja i lenjosti duha koji ne želi da uloži napor da shvati filozofske teorije, već ih niveliše, svodi ih na crno ili belo, i time osiromašuje sve bogatstvo misli« (str. 20).

Marksistička filozofija nije predstavljena kao kruti sistem znanja, već se ona prikazuje, s jedne strane, kroz učenje Marksa, Engelsa i Lenjina i kroz poglede i shvatanja istaknutih marksista XX veka, a, s druge strane, kroz njenu povezanost sa savremenim filozofskim pravcima.

Opširno govoreći o uticaju, povezanosti i diskusiji marksističke filozofije sa pravcima savremene filozofije logično je i opravdano što se zatim izlaže o sadašnjem stanju marksizma, čime se u isto vreme prikazuje kontinuitet istorijskog razvitka filozofske misli. Autor, između ostalog, kaže: »Dogmatizam, kao oficijelan, kruti i šablonski marksizam, dao je mnogo argumenata njegovim protivnicima. U stvari, dogmatski marksizam nije omogućavao raz-

voj stvaralačke misli. On je ovo učenje pretvorio u dosadu... Takvo stanje ne govori protiv marksizma uopšte, već samo protiv deformacija marksizma do kojih je prevashodno dolazilo iz društveno-političkih razloga. Marksizam, po rečima njegovih osnivača, jeste otvorena filozofija koja je na nivou problematike epohe, sa kojom on uspešno izlazi na kraj, što znači da ona svakako može poslužiti u rešavanju savremenih problema« (str. 231).

U skladu sa metodološkim razmišljanjima u uvodnom delu o tome šta je filozofija i kakav je njen odnos prema drugim naukama i u skladu sa kategorijalnim aparatom istorijsko-filozofske problematike — o kome se isto tako govori u uvodnom delu — u odeljku o marksističkoj filozofiji opširno se raspravlja o problemima dijalektičkog materijalizma kao gnoseološke i ontološke teorije, uz istovremeno njihovo povezivanje sa humanizmom, sa marksističkim shvatanjem čoveka.

Autor kaže da bi razdvajanjem ovih dvaju problema ili aspekata marksističke filozofije ona bila ograničena na »shematski mrtav, apstraktan, dogmatski i, iznad svega, jednostran i nedijalektički ontologizam i gnoseologizam, na što se često svodila filozofija« (str. 168).

U novom izdanju ove knjige nešto je proširen deo u kome su obrađeni problemi marksističke antropologije.

Da bi se dobila prava predstava o problemima marksističke antropologije, u ovom radu se govori i o problemima antropologije kao nauke.

Antropologija se nije formirala kao jedinstvena nauka o čoveku. Marksistička antropologija tek u poslednje vreme krči sebi put kao priznata disciplina filozofije. Takvo stanje je razumljivo zato što o antropologiji kao nauci o čoveku, i o filozofskoj antropologiji posebno, postoje mnoga oprečna shvatanja, pa i nerazumevanja.

Mnogoznačnost i nejedinstvenost antropologije posledica je niza uzroka, od kojih ćemo ovde pomenuti samo dva.

S jedne strane, postoji empirijska tendencija u antropologiji (posebno prouzrokovana razvitkom prirodnih nauka i nekih njihovih disciplina koje se bave izučavanjem čovekove prirode, kao i ispitivanjima i rezultatima etnografije i etnologije), a, s druge strane, mnogoznačnost antropologije kao nauke rezultat je mnogoznačnosti pojma čoveka koji je njen predmet izučavanja. Posledica toga bilo je svrstavanje antropologije u prirodne ili u sociološke nauke ili je pak ona shvatana kao nauka u kojoj su objedinjena naučna ispitivanja ljudskih osobina iz različitih naučnih oblasti.

U okviru ovakvih i sličnih razmišljanja o antropologiji kao nauci i marksističkoj antropologiji kao filozofskoj disciplini — u izmenjenom i nešto proširenom odeljku u knjizi *Marksistička filozofija* izuzetan značaj ima rasvetljavanje humanističke problematike kod klasikâ marksizma. Taj se značaj uvećava razmišljanjima o socijalističkom samoupravnom društvu i mestu čoveka u njemu.

Da bi se šire shvatio i interpretirao idejno-teorijski aspekt našeg samoupravnog društva — sveobuhvatnije je izloženo izvorno učenje klasikâ marksizma, a naročito učenje o radu.

Razmišljanja o radu produbljena su aktuelizovanjem problema autentičnog čovekovog življenja u socijalističkom samoupravljanju, kao forrni oslobođenja rada i čoveka.

Izvanredna naučno-stručna analiza problema marksističke antropologije upotpunjena je izlaganjima o mestu čoveka u naučno-tehničkoj revoluciji.

Ova knjiga je jedina sličnog tipa na makedonskom jeziku. Ona predstavlja jedinstven pokušaj da se prikaže celokupna problematika istorije filozofije. Sa njom se obogaćuje literatura slične vrste, a istovremeno ona predstavlja izvanrednu pomoć u idejno-teorijskom osposobljavanju, toliko značajnom za marksističko obrazovanje i stvaralačko uključivanje u celokupnu društveno-političku praksu.

Vera Georgieva

Bogdan Ilić: Zakon vrednosti u uslovima ekonomske integracije socijalističkih zemalja

(Ekonomski fakultet i Tanjug, Beograd, 1978, strana 312)

Knjiga dr Bogdana Ilića *Zakon vrednosti u uslovima ekonomske integracije socijalističkih zemalja* u stvari je drugo izdanje njegovog dela, dopunjeno i prošireno novim pasusima i odeljcima kao što su: Ekonomski zakoni i značaj njihove spoznaje, Zakon vrednosti i teorija cena u socijalizmu, Nastanak i razvoj svetskog tržišta, Zajedničke karakteristike razvoja socijalizma. Inače, knjiga obuhvata pet poglavlja, zaključna razmatranja i literaturu.

U prvom se poglavlju govori o objektivnoj uslovljenosti integracionih procesa u savremenoj svetskoj ekonomiji, u drugom o konstituisanju i razvoju integracije privreda socijalističkih zemalja, u trećem o zajedničkim karakteristikama (zakonitostima) razvoja socijalizma i razvoja svetske privrede i svetskog tržišta na novim osnovama, dok je u četvrtom reč o osnovnim problemima saradnje i razvoja integracije socijalističkih zemalja i afirmaciji zakona vrednosti, i u petom o otvorenosti SEV-a prema trećim zemljama (svetskom tržištu) i o mogućnosti saradnje SFRJ sa SEV-om.

U prva tri poglavlja se razmatraju pitanja integracije, dok se u četvrtom poglavlju nešto šire raspravlja problem afirmacije zakona vrednosti. Oslanjajući se na poznatu Lenjinovu misao da je »zakon odnos suština ili među suštinama«, dr Bogdan Ilić ističe da je za ekonomsku nauku naročito značajno identifikovati i obrazložiti razvojni oblik i način delovanja zakona vrednosti u određenom društvu robnih proizvođača (kapitalističkom, administrativno-socijalističkom i samoupravno-socijalističkom). Zakon vrednosti će jačati u socijalizmu sve dok se ne pretvori u svoju suprotnost, dok ne bude ukinut zajedno sa prevladavanjem robne proizvodnje u socijalizmu i izgradnjom »asocijacije slobodnih proizvođača«. U okviru objektivne uslovljenosti integracionih procesa u savremenoj svetskoj ekonomiji dr Ilić razmatra tri ključna pitanja: uzroke nastanka regionalnih integracija u savremenom svetu, teorijsku zasnovanost regionalnih integracija i ekonomske efekte regionalnih integracija u svetu (Vajner-Midova teorija). Zbog velikih političkih i ekonomskih disproporcija u savremenom svetu, međunarodna ekonomska saradnja se razvija uz stvaranje regionalnih integracija. U ovaj proces uključen je gotovo ceo svet (razvijeni i nerazvijeni, socijalistički i kapitalistički, istočni i zapadni). Ubrzani razvoj proizvodnih snaga, posebno saobraćajnih veza, verovatno će biti ona snaga koja će dovesti do postepenog jačanja i razvoja svetske integracije — razvoja svetske privrede, svetskog tržišta i međunarodne podele rada. Smatra se da integracija vodi proširenju tržišta, što je praćeno odgovarajućim posledicama (zaposlenost, obim i struktura proizvodnje, tehnološki razvoj, efikasnost proizvodnje, produktivnost rada i slično). Pored promena ekonomskog karaktera, integracija menja logiku privređivanja, otvara nove vidike i proširuje stare horizonte, menja psihološko shvatanje ekonomskog života i način ponašanja poslovnih ljudi.

U drugom poglavlju, koje nosi naslov »Konstituisanje i razvoj integracionih privreda istočnoevropskih socijalističkih zemalja«, autor razmatra formiranje ekonomske integracije socijalističkih zemalja — Saveta za ekonomsku pomoć (SEV), njenu sadržinu, principe i ciljeve, razvojne etape i druga važna pitanja vezana za ovaj integracioni region, posebno se pri tom zadržavajući na razvoju od 1971. godine, na takozvanom »Kompleksnom programu«. Aktivnost SEV-a podeljena je na četiri etape (1949—1954, 1954—1963/64, 1963—1971. i od 1971. do danas). Povodom programa integracije socijalističkih zemalja mogu se iz-

dvojiti tri varijante predloga o reorganizaciji SEV-a. Prema prvoj varijanti predloga (nosioci SSSR i Bugarska), potrebno je konstituisati nadnacionalne organe koji bi kasnije imali odlučujući uticaj na privredni razvoj ovih zemalja; prema drugoj (Poljska), neophodno je pojačati ulogu organa i institucionalno ojačati SEV, uz osnivanje zajedničkih poslovnih i naučnoistraživačkih institucija, a prema trećoj varijanti (Mađarska i Čehoslovačka), nužno je ići na radikalnu reformu ekonomskog mehanizma članica SEV-a, u kome bi glavnu ulogu trebalo da odigra tržište.

U trećem poglavlju: »Zajedničke karakteristike (zakonitosti) razvoja socijalizma i razvoj svetske privrede i svetskog tržišta na novim osnovama« dr Bogdan Ilić je, uz niz argumenata, izneo teorijska shvatanja o socijalizmu, ističući zajedničke karakteristike razvoja socijalizma u svetu koje se mogu svesti na sledeće: podruštvljavanje sredstava za proizvodnju, raspodela prema radu, planiranje privrednog i društvenog razvoja, robna proizvodnja i negacija kapitalizma — ukidanje najamnih odnosa. Autor se posebno pozabavio nastankom i razvojem svetskog tržišta, naglašavajući osnovne kvalitete novog međunarodnog ekonomskog poretka što se ogleda u prihvatanju principâ suvereniteta, nediskriminacije, nereciprociteta i preferencijalnog tretmana, za što je izneo ubedljive argumente. Četvrto poglavlje, u čijem je središtu zakon vrednosti, nosi naslov »Osnovni problemi saradnje i razvoja integracije socijalističkih zemalja i afirmacija zakona vrednosti«. Poenta ove glave je u razotkrivanju delovanja zakona vrednosti i teorija cena u socijalizmu. Svakako da ovaj deo zaslužuje osobitu pažnju čitalaca, utoliko pre što ga je pisac potpuno ispravno povezao sa monetarnim segmentima i valutno-finansijskim problemima u okviru ekonomske integracije socijalističkih zemalja. Mora se odati priznanje autoru što je u njoj temeljito obradio problem konvertibilnosti valuta socijalističkih zemalja, posebno se zadržavajući na pitanju pretvaranja transferabilne u konvertibilnu rublju.

U petom poglavlju (»Otvorenost SEV-a prema trećim zemljama i mogućnost saradnje SFRJ sa SEV-om«) autor razmatra mogućnost i perspektive saradnje trećih zemalja sa SEV-om, naglašavajući da integracija socijalističkih zemalja istočne Evrope nije ni prilikom samoga osnivanja postavljena isključivo autarkično, kako formalno u pravnim dokumentima tako ni praktično u spoljnoekonomskoj razmeni i saradnji. I ekonomisti na Zapadu optimistički ocenjuju perspektivu saradnje sa SEV-om, naglašavajući neophodnost razvijanja viših oblika međusobne saradnje, kao što su: kooperacija, specijalizacija, konvertibilan način plaćanja i slično. Dr Ilić se u ovom poglavlju posebno zadržao na različitim modelima (putevima) socijalističkog razvoja članica SEV-a i Jugoslavije, njihovom uticaju na međusobnu saradnju, kao i na odnosu prema tržištu i planu u socijalističkim zemljama. Autor smatra da su problemi koji su se javili u privrednom razvoju pojedinih socijalističkih zemalja u velikoj meri posledica raskoraka između administrativno-centralističkog sistema upravljanja privredom i dostignutog stepena razvijenosti proizvodnih snaga, kao i slabosti u ekonomskoj politici, nastalih usled zanemarivanja objektivnih ekonomskih zakona, to jest zakona vrednosti i zakonitosti tržišta.

SEV nije više autarkična ekonomska grupacija, već organizacija koja sve više prihvata multilateralnu saradnju među zemljama-članicama SEV-a, zapadnih zemalja i zemalja u razvoju. Ipak, najveći deo uvoznih potreba se podmiruje unutar zemalja-članica

SEV-a (kameni ugalj sa 95,8%, koks sa 94,4, sirova nafta sa 74,7, bakar sa 81, aluminijum sa 88 i pamuk sa 77% itd.). U poslednje vreme uveliko se radi na intenziviranju međunarodne specijalizacije i kooperacije, tako da danas više od jedne trećine ukupnog izvoza mašina i oruđa zemalja-članica SEV-a potiče iz specijalizovane proizvodnje.

Ekonomska saradnja između SFR Jugoslavije i zemalja SEV-a sve se više proširuje, a naročito sa Sovjetskim Savezom, koji je vodeća zemlja u našoj spoljnoj trgovini. Od 1976. godine bitan je jedan novi vid saradnje: finansiranje izgradnje industrijskih i energetskih objekata, čemu je doprineo i odobreni kredit u visini od 750 miliona dolara za izgradnju 42 objekta u našoj zemlji. Ostvareni su i drugi oblici saradnje u finansijskoj sferi, kao što je osnivanje bankarskih konzorcijuma između naših banaka i banaka iz zemalja-članica SEV-a.

Delovanje zakona vrednosti u uslovima ekonomske integracije ne može se posmatrati izolovano, već u kompleksu društveno-ekonomskih i političkih odnosa koji imaju ulogu korigujućeg faktora objektivnog delovanja zakona vrednosti. Mnogo je dilema i kontroverzi kod ekonomista socijalističkih zemalja u razmatranju modela SEV-a, baš u pogledu delovanja zakona vrednosti u socijalističkoj zajednici (kako se, inače, naziva region SEV-a). Tako su mnoga pitanja u ovoj knjizi samo pomenuta, a nisu do kraja obrazložena, što je i prirodno s obzirom na karakter socijalističkih proizvodnih odnosa i socijalizma kao društveno-ekonomske formacije koja još nije do kraja izgrađena.

Obrad Đurđević

Vilhelm Vajtling: Čovečanstvo kakvo jeste i kakvo bi trebalo da bude

(»Grafos«, Beograd, 1975, strana 66)

Vilhelm Vajtling (1808—1871) je nemački teoretičar i komunist. Najpre je bio pod uticajem socijal-utopista, a kasnije se okreće Marksu i revolucionarnom socijalizmu. Jedan je od osnivača Saveza pravednih iz 1836. godine, koji je, nakon reorganizacije u 1847, prerastao u Savez komunista. Učestvovao je u mnogim revolucionarnim akcijama. Marks i Engels cenili su njegovu borbenost, ali su ga istovremeno i kritikovali zbog njegovih naivnih shvatanja revolucionarne taktike, nazivajući ga »velikim detetom proletarijata«. Vajtling je bio najborbeniji socijalist u predmarksovoj epohi. Sa njemu svojstvenom borbenošću uneo je revolucionarnost u nemački radnički pokret. Napisao je više dela koja se mogu i danas čitati i koja još pobuđuju interesovanje. U prvom redu imam na umu njegovu knjigu *Čovečanstvo kakvo jeste i kakvo bi trebalo da bude*. Ovo njegovo delo posvećeno je humanijem i boljem uređivanju sveta, jednakosti među ljudima, čovekovoj sreći i mnogim drugim pitanjima vezanim za jedan novi svet — za čovečanstvo onakvo kakvo bi trebalo da bude.

U ovoj svojoj knjizi Vajtling, i pored utopističkog karaktera svog učenja, iznosi ideje, saznanja i stavove koji su i danas aktuelni. On je vizionarski pisao o problemima koje savremeno industrijsko društvo nije moglo zaobići, jer su postali sastavni deo njegovog postojanja. Tih problema, sa svom njihovom ozbiljnošću, ima i u savremenom čovečanstvu — u industrijskom potrošačkom društvu. Ovom prilikom ukazaćemo na neka značajnija pitanja i probleme o kojima je razmišljao Vajtling, a za koje sma-

tramo da ih je zanimljivo aktuelizovati.

Vajtling se najpre okreće konkretnim stanjima u društvu, tačnije, analizira društvo onakvo kakvo jeste. Pri tom se posebno osvrće na socijalne probleme njegova vremena. Ukazuje na ekonomsku nejednakost među ljudima i klasnu podeljenost društva. Veoma oštro kritikuje duhovnu i fizičku eksploataciju radnika od strane bogatih. U toj kritici bogate naziva čak neprijateljima čovečanstva, »budući da oni vole svoje debele pse, a ni najmanje se ne brinu o gladnim radnicima« (str. 9).

Njegovi stavovi o položaju radnika su vrlo bliski Marksovim. To se posebno odnosi na sledeći stav: ukoliko je radnik siromašniji, utoliko više treba da radi za bogate, a oni su uvek nepravedni, jer imaju političku moć i sredstava za život više no što je potrebno. Takva Vajtlingova kritika se, u stvari, može odnositi i na savremeno potrošačko društvo i potrošački mentalitet koji je počeo da nagriza autentične vrednosti.

Vajtling, međutim, pokušava da ponudi i rešenje za menjanje društvenih uslova u kojima se čovek oseća bednim, nemoćnim i degradiranim kao ljudsko biće. U ovom planu, čini se, njegovo utopističko učenje došlo je do punog izražaja. Evo kako bi, po njemu, trebalo da žive ljudi u novom društvenom uređenju:

»Ko je zadovoljan, srećan je! Ali zadovoljan se može biti ako se vodi bezbrižan život i ako se imaju prijatelji, bezbrižno se može živeti ako se zna da svako dobija sve što mu je potrebno; a što se tiče prijatelja, oni se odabiraju i nalaze među onima koji dele našu sudbinu. Isti životni uslovi za sve stvaraju bezbrižnost i prijateljstvo, znači opštu sreću. Ako sad hoćete da postignete stanje opšte sreće, treba poželeti da svako ima i uživa onoliko koliko mu je potrebno, i ništa više« (str. 7).

Međutim, postavlja se pitanje: gde su granice ljudskih potreba? Zašto zadovoljavanje jednih potreba dovodi do podsticanja novih, i tako do beskonačnosti?

Analizirajući uzroke ekonomske bede radnika, Vajtling iznosi značajne ideje o ulozi tehnike, koje su u savremenim društvenim uslovima, u vreme naučno-tehničke revolucije, došle do punog izražaja. Vajtling, naime, kritikuje sve one koji su krivicu za svoj bedan položaj bacali na nedužne mašine, koje bi, primenjene u novim društvenim uslovima, trebalo da ljudima donesu sreću, pošto se njihovim korišćenjem ljudi oslobađaju mnogih napora i teškog rada. U tom smislu veoma je značajno što Vajtling ukazuje na društvene uslove u kojima se koriste mašine. On je isticao: ukoliko se mašine više usavršavaju, utoliko je teži položaj većine čovečanstva, jer primenom mašina u proizvodnji veliki broj radnika ostaje bez posla, a trebalo bi da svi rade. Na taj način Vajtling dolazi do tačnih saznanja o klasnim aspektima društvene primene tehnike. Da li će mašina odigrati pozitivnu ulogu, zavisi od toga s kojim ciljem će je čovek upotrebiti.

U knjizi *Čovečanstvo kakvo jeste i kakvo bi trebalo da bude* Vajtling pokreće mnoga značajna pitanja među kojima i ono koje se odnosi na ljudski rad — rad kao samopotvrđivanje čoveka. »Rad ne sme da bude nikakav teret, njegovo kratko trajanje i raznovrsnost pretvoriće ga u zadovoljstvo« (str. 15). S tim u vezi on ukazuje i na istinske ljudske vrednosti — na duhovne, stvaralačke vrednosti: Vajtling poziva na aktivnost radi duhovnog bogaćenja čoveka. »Bogatite se umetnostima i naukama, istinskim dobrima naprednog čovečanstva ...« (str. 15).

Na kraju treba reći da ovu Vajtlingovu knjigu, i pored njenih izvesnih slabosti, koje su izraz misaonog horizonta autora i vremena u kojem je živeo, treba da pročitaju svi oni koji proučavaju istoriju marksizma i istoriju međunarodnog radničkog pokreta, upravo zbog pitanja koja su u njoj razmatrana.

Kosta Kostov

— DIN

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

6
1979

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara. Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

ampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, z V. Sukića 2.

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

Sadržaj

Godina XXII 1979 Broj 6

Содержание

Contents

Fuad Muhić

Ideologije o ljudskim pravima

I

Misaona tradicija evropske civilizacije — ako se na nju ograničimo kao na nama najbližu i kategorijalno najrazumljiviju — u složenom sustavu svojih ideja nikada nije mogla zaobići problematiku prava čovjeka kao ljudskog bića koje se (bez obzira na različite uglove viđenja njegove biti) razlikuje od svega što je biološka evolucija svojim planetarnim dostignućima uspjela da oblikuje pod vidom »razumijevajuće materije«, odnosno »svijesti o bitku kao takvom«. Za sve one mislioce koji su već od početka znali da uspostave razliku između »fizisa« (sirove prirode kojom vladaju slijepi zakoni bezličnog »nusa« što uređuju sustav kosmosa kao ogrlice nakita u beskonačnom nizu njegovih praktičnih »zalančanja«) i »logosa« kao zakonodavnog imperativa koji u obličju »idealne države« treba da uspostavi isti takav »nus« — nije bilo dvojbe: ideologija o ljudskim pravima mora da ima svoje utemeljenje (rečeno pravničkim jezikom — svoju legitimaciju). Da li nju izvesti iz »prirodnog« ili pak iz različito shvaćenih varijanti »ljudskog zakona«? Da li su priroda i društvo toliko prisno vezani da ih je nemoguće razdvojiti iz njihovog »zajedništva bitka« (kako su to u principu zamišljali filozofi prosvjetiteljstva), ili su pak isto toliko razdvojeni da između njih treba uspostaviti strogu distinkciju između »bitka« i »trebanja« (renesansa neokantovstva koja kulminaciju doživljava sa normativističkom školom Hansa Kolsona i njegovih sljedbenika?).

Takvu temu nije mogao da izbjegne ni marksizam ni njegova potonja historija. Jedna od mogućih artikulacija jeste stajalište filozofije egzistencije, ali i stajalište njenih izrazitih protivnika (što se sve, kao kontraapelacija građanskog načina promišljanja ove problematike, sabire u marksističkoj kritici svih tih misaonih provenijencija).

Filozofi egzistencije, u onom uklonu svojih opservacija koje su, marginalno ili suštinski, morali da posvete pitanju ljudskih prava, pošli su od činjenice koja samo na prvi pogled može da izgleda efemerna, ali koja ima dalekosežno značenje: da se čovjek rađa neovisno od svoje volje (»biološki aksiom«), da je, poput boljeg ili lošijeg plivača, gurnut u svijet kao »otvorenu igru mogućnosti« (»historijski aksiom«), i da je njegov uspjeh u tome svijetu »razastrtog univerzuma« u najvećem stupnju ovisan od njegovih spoznaja i sposobnosti da te spoznaje provede u energiju praktičnog grupnog ili individualnog djelovanja (»socio-psihološki aksiom«). Čovjek je, prema tome, bitno »homo ludens« (biće »igre« koja, u svojim krajnjim ishodima, a uračunavajući pri tom sve moguće životne rizike, nema gotovo nikakve veze sa njegovom mogućnošću da na taj ishod utječe). Stoga je ovaj pravac mišljenja u svojim ishodišnim vizijama obnovio viđenje prvobitnog haosa oko čovjekove opstojnosti u prirodi i društvu, ali je nezaobilazno morao postaviti pitanje — da li je čovjek u svoju prostorom i vremenom ograničenu egzistencijalnost oturen po kozmičkoj zakonitosti lebdenja u zrakopraznom prostoru, ili je pak taj prostor ispunjen određenom supstancom u kojoj je čovjek, kroz neprestanu životnu borbu sa »datim« povijesnim ambijentima, morao da ostvari svoju »zadatost u egzistenciji« što bi se najpribližnije dala odrediti kao etička obaveza čovjeka da, kao »biće transcendencije« (ono koje ima mogućnost prevazilaženja postojećeg), tu mogućnost neprestano i sprovodi, nadilazeći sebe kao »biće akcidencije« (ono koje se miri sa tim postojećim). Ovo traganje za supstancom ljudskog opstojanja, pored najznačajnije dimenzije koju čini njegova ekonomska osnova, neodoljivo je vodilo ka prodoru u njegova dva dalja određenja, koja će se takođe manifestirati kao neodvojiva od generičke biti čovjeka, ka odnosu politike i morala, što će se u krajnjem iskazu potvrditi kao problematika ljudskih prava čovjeka.

Na ovom mjestu obzor njenog razmatranja postaje širi i zahvata već pomenuti problem njenog pravnog legitimiranja. Iskustvo dosadašnje tradicije, prije pojave marksizma, ali i uporedo sa njom, upućuje na četiri takva fundamentalna pokušaja — metafizički, teološki, racionalistički i spekulativno-historijski. Na svaki od njih treba baciti makar najkraći pogled.

Nužno je odmah napomenuti da ovdje nemamo u vidu hronologijski poredak koji je u svojoj »pozitivnoj sociologiji« napravio Ogist Kont, već misaonu i metodološku razdiobu koja u mnogim svojim izdancima dopire i do našeg vremena, te nije svojstvena samo određenoj epohi. Drugim riječima, strukture mišljenja ne moraju biti strogo ograničene na stanovitu društveno-ekonomsku formaciju — one se mogu neočekivano pojaviti i onda kada historijski aktuelitet bude zasićen agresijom vladajućih ideologija i kada se bude zaželio »inovacija«, makar one sezale stoljećima i milenijumima unazad ka svojim pralikovima.

Pođemo li sa ovog stajališta od metafizičkog nastojanja ka legitimiranju ljudskih prava u sustavu konkretnih pravno-političkih poredaka, primijetićemo najprije da je zajednička ideja ovog pravca »prerastanje-fizike-u-metafiziku«, to jest prenošenje harmonije fizikalnog svijeta, koji se ravna prema beslovesnom umu, u svijet društva i čovjeka gdje ta harmonija treba da bude uspostavljena umnom

spoznajom vječnog i »nad-prirodnog« poretka ideja, a praktično garantirana spojem politike i morala gdje moral mora da ima apsolutnu prevagu. Obim građanskih prava određen je stupnjem spoznaje, te razlika između građana postiže istovremeno etički i pravni legitimitet upravo na njenoj dosta strmenitoj gradualnosti između »prirodnog« i »metafizičkog« — ljudi su praktično nejednaki ne po prirodi, već po umnoj spoznaji onog »bitnog« u prirodi države i prava. Prirodna jednakost je početna, »nad-prirodna« nejednakost (metafizičko-spoznajna) je naknadna. Apriorizam prirodnog prava pada na koljena pred aposteriorizmom državnog prava i verificira se kao »inégalité« čovjeka pred vlastitim umom koji ne može da dospije do pravih spoznaja. S druge strane, stvorena je obratna situacija u kojoj je autentična umna spoznaja jednovremeno trebala da se preobrati u tiraniju samog uma i da »idealnu« državu transformira u »totalitarnu«. (Koliko je ova teorija u lošem smislu postala aktuelnom u XX stoljeću, pokušaćemo da pokažemo nešto kasnije.)

Teološki pokušaj legitimacije ljudskih prava, koji možemo filozofski-pravno naznačiti i kao »transcendentni« (u pravcu značenja ovog pojma kao sinonima »onostranosti«), takođe nije strogo vezan za feudalni kršćanski i islamski srednji vijek budući da reminiscencije na njega možemo slijediti i danas kod konzervativnih krila obiju svjetskih religija. Preuzimajući značajne elemente političke metafizike iz ranijih razdoblja, naročito one koji su se odnosili na predstavu o dvojstvu bitka, srednji vijek je učinio povijesno-teorijski uzmak onda kada je, umjesto da čovjeka posmatra kao građanina (»polites«, str. gr., »civis«, str. lat.), pristao da ga na degradirajući način odredi kao »podanika« (»assujeti«, str. fr.) i da ga naspram države postavi u istu poziciju kao religija vjernika naspram vizije boga kao »najvišeg bića« (»être supreme«). U oba slučaja pojam »*re-ligo*« (str. lat. »ob-vezivati«) poprima jednako obličje: čovjek je jedinstveno biće u svojoj neprotivrječnoj podređenosti »*voluntati dei*« i »*voluntati regis*«, gdje je prevashodna »*legitimatio transcendens*« u milosti božjoj, a tek poslije nje u volji narodnoj koju bi trebalo da oličava vladar. Osnov ove religijsko-političke neprotivrječnosti u položaju čovjeka kao vjernika i podanika ima, sa prve stajališne strane takvog odnosa, potku u molitvi kao besprizivnoj ekspresiji vjernosti bogu (alahu), a sa one druge — u izrazu apsolutne odanosti vrhovnoj svjetovnoj moći. U oba slučaja politički i religijski transcendent slave geteovski shvaćenu Valpurginu noć vještica i vampira nad sferom građanskih prava i sloboda i sve do potkraj teološke epohe u njenoj klasičnoj odrednici kao razdoblja skolastike i dogmatike pokušavaju da se ovjekovječe na glorifikaciji četiri vrste prava — vječnog (*lex aeterna*), božanskog (*lex divina*), prirodnog (*lex natura*) i ljudskog (*lex humana*). Hipokrizija takve transcendentne političke legitimacije postiže svoj vrhunac tamo gdje je bilo moguće stanovitim dedukcijskim postupkom pokazati da je »sve po pravu«, ali da istovremeno »ništa nije po pravu«, te da kroz ovo krajnje relativiziranje tada dominirajuća četiri shvatanja prava omogući tiraniju teološkog uma u njegovim najdvosmislenijim oblicima. Po ovim pitanjima teologija je, ne uspjevši da ostvari željenu sintezu između harmonije vječnosti, božanstvenosti, prirodnosti i ljudskosti, otišla ispod nivoa prvobitne metafizike, kao što se u nekim svojim konkretnim realizacijama (inkvizicija, islamski apsolutizam i slično) približila njenoj završnici, personificiranoj u autoritarnim režimima. Čovjek je, da navedemo aforizam jednog savremenog mislioca, nakon načelnog raspada metafizičkog i teološkog opserviranja o njegovim političkim pravima i slobodama, izašao ogoljen kao u adamskoj odjeći. Garanciju nije našao ni u jednoj ni u drugoj vrsti tran-

scendenta. Sistem vječitih ideja o idealnoj državi pokazao se isto tako nemoćan da mu pruži perspektivu kao i sistem »*summae teologicae*«. Ali, šta je onda preostalo obeznadenom pojedincu kada oči nije više mogao upirati ni prema jednoj od vizija onostranosti?

Bilo je prirodno da se velika nada okrenula prema racionalizmu koji je sav svoj napor usmjerio na to da ideologiju ljudskih prava utemelji na legitimitetu razuma. Činilo se da se građevina metafizike i teologije raspada zajedno sa iščezavanjem aristokratskih i religijsko-institucionaliziranih slojeva koji su bili njihova ideološka oličenja. Vjera u razum bila je ogromna i njoj su se, kako je pisao Hegel, »poradovali svi prosvijećeni umovi svijeta«. Spoj prirode i razuma izgledao je toliko logičan da niko, iz vremena kada se na njegovu realizaciju putem revolucija već zrelo pomišljalo, nije smio da ga ozbiljno dovede u pitanje. Misao da se čovjek rađa sa urođenim građanskim pravima, da ga priroda izbacuje iz svoje utrobe kao biće slobode, da nastupa epoha preporoda koja će mu nakon konačne spoznaje krajnjih intencija vječno postojećeg Ratia (što je minulim epohama bila nedostupna) omogućiti da izgradi sistem »dobrih političkih institucija«, najzad, očekivanje sinteze »prirodne« i ljudske prirode — postali su opsesija vremena u kojoj je bilo moguće pripremiti sve pravno-filozofske akte i deklaracije o pravima i slobodama čovjeka, uz iskreno uvjerenje (što ga danas treba duboko cijeniti u svjetlosti jedne dobronamjerne naivnosti) da su oni konačni i da je *legitimatio transcendens* definitivno potisnut od strane »*legitimatio rationalis*«.

Danas ne možemo da kažemo da smo razočarani takvim optimizmom koji je, u krajnjoj liniji, bio jedna od motivacija mnogih reformatorskih pokreta što su i sami bili izgubili vjeru u postojanje dogmi o ljudskim pravima kao izvanjskim garantima građanske egzistencije. Taj optimizam je nesumnjivo doprinio epohalnom preobratu u toku koga je »assujeti« evoluirao u »citoyena« (podanik u građanina), ali i u toku koga su se desili mnogi preobrati što će doktrinu pravnog i političkog racionalizma usmjeriti u gotovo potpuno različitim pravcima. U ovom radu biće obraćena pažnja na ona dva glavna čije prisustvo u našem savremeništvu neće osjetiti samo čovjek bez dovoljnog znanstveno-političkog osjetila. To su makijavelizam, na jednoj, i ideologija vladavine depsihologiziranog političkog uma, oličenog u viziji pravne države građanskog društva, na drugoj strani. Pretpostavke — vladavina racionalnog naspram metafizičkog i teološkog u području sfere ljudskih prava — otprilike su zajedničke, ali sa suprotnim praktičkim izvedbama.

U makijavelističkom kontekstu — kada sa ove sintagme zbacimo sve one emotivne naslage što su se stoljećima taložile nad njenim habitusom — Ratio jeste *praktični um* koji u iznijansiranoj skalinadi ide od građana prema vladaru, i obratno, te se u toj uzajamnoj »mutnoj dijalektici« (kako bi rekao Krleža) kao presuđujući trenutak pojavljuje »momenat snalažljivosti« ili, kako bi se u pomenutoj terminologiji egzistencijalne filozofije kazalo, »prelomna tačka političke opstojnosti«. O dometu političkog prava i slobode odlučuje sposobniji, na isti način na koji definiciju stvarnosti daje »pobjednički-projekt-u-konkurenciji«. Zbog toga se i Ratio prevodi u dvije osnovne kategorije — pobjede nad protivnikom na osnovama realnih (i jednovremeno) nemilosrdnih spoznaja da politika nije tlo sreće (a u prvom redu ne za one koji o njoj gaje apstraktno-humanističke predstave), i vlastite dominacije koja može da traje samo do krizne tačke na kojoj sposobniji praktični um nadomješta onaj do tada vladajući. Tada se mijenja i

ideološka definicija stvarnosti, te se unutar ovog univerzalnog političko-ideološkog relativizma gubi i posljednja mogućnost bilo kakvih ozbiljnih garancija građanskih prava i sloboda. One mogu biti formalno-pravno nagovještene na razini opštih pravnih akata koji pretendiraju da budu izraz povijesnog racionalizma, ali u kojima takođe bivaju raspršene poput jutarnje magle pred agresijom nekog teško predvidivog budućeg vladarskog voluntarizma. Sukob pojmova »ratia« i »voluntasa« iznova postaje neminovan kao konfrontacija »svjesnog« i »podsvjesnog« u ljudskoj i društvenoj prirodi (o čemu će u modernoj dobi posebno raspravljati socijalna psihijatrija), te zbog toga makijavelizmu ne polazi za rukom da probije obruče koji su okivali humanističku perspektivu političke budućnosti čovječanstva. No upravo zbog toga Makijaveli, po pitanju građanskih prava i sloboda čiji je kontekst smjestio uglavnom u okvire svojih savjeta fiorentinskom vladaru, ne može biti odgovoran za sve one autoritarne poretke koje danas nazivamo autoritarnim (ako što Marks ne može biti odgovoran za staljinizam, a Niče za fašizam). Makijaveli je izgovorio jednostavnu činjenicu da racionalizam, prelazeći na teren »svjetovnosti« (*»secularitas politicae«*), sav raniji kategorijalni sistem politikološkog i pravnog mišljenja rastvara, kroz proceduru relativizacije, u problem političke odluke koja, opet, nije ništa drugo do stvar »momentanog političkog raspoloženja«. Legalitet i moralitet iznova se pojavljuju u svojoj nespojivosti, zbog čega se i političko gibanje uglavnom kreće u kasnije naslućenom »vječnom vraćanju istog« — postoji volja koja je oblikovana na postulatima praktičnih spoznaja, a ko se njoj ne povinuje, doživjeće efemernu sudbinu po načelu »vae victis« (»teško pobijeđenim«), mada ona kasnije može da bude uzvišena do *»victimas aeternalis«* (vječne žrtve), ali u drugačijoj konstelaciji. Možda je to razlog što i u današnjim prilikama, u sukobima pragmatizma i »historije širih horizonata«, makijavelističke opservacije možemo da posmatramo često vrlo savremenim.

Drugi pravac građanskog racionalizma u promišljanju o biti građanskih prava slobode vremenski je već odmakao od makijavelizma i obuhvata, naspram teorije o praktičnom umu kao principu političkog života, ali i njegove krajnje neizvjesnosti, interpretaciju Ratia kao *depsihologiziranog objektivnog političkog uma* i osnovnog principa političke države građanskog društva čija su osnovna načela sadržana u imperativima: »red, rad i sigurnost«.

Politička i pravna filozofija građanske države, dakle, i sama polazi od ovih osobenih razlikovanja pojmova »uma« i »razuma«. »Um« je, kako će to kasnije pokazati Marks, »formalno organizirajući totalitet«, oličen u ustavu i zakonu, te iz njih izvedenih odrednica ustavnosti i zakonitosti. On je bezličan jer nema individualizaciju u ličnosti vladara i njegovom *»voluntasu«*; istovremeno, on je depsihologiziran budući da nastaje kao derivat stanja kolektivne svijesti i volje suverenog organa (parlamenta), te ga je teško sabiti u okvire proizvoljnosti državnog poglavara koji vrlo često više misli »imperativima probavnih organa nego logikom moždanih vijuga« (Krleža). Najzad, on stječe šansu da bude objektiviziran jer »mjeru zakona« svagdje pretpostavlja proizvoljnosti subjektivnog prosuđivanja. Tako komponiran depsihologizirani objektivni politički um reducira razmah makijavelistički shvaćenog praktičnog političkog uma u granice strogog legitimiteta koji se iskazuje na dvojak način: preko djelatnosti političkih stranaka što u vrijeme svojega boravka na vlasti i tokom povjerenog izbornog mandata (zadobivenog po pravilima »političke igre«) zapravo kreiraju zamisli državnog uma, i preko sustava građanskih prava i sloboda koji je već po svojoj etičkoj vokaciji

nespojiv sa pravnom i političkom nesigurnošću i treba da figurira kao najviši garant građanske političke egzistencije. Ovakvim metodološkim poduhvatom buržoaska kapitalistička država iz svog ranog razvojnog razdoblja htjela je da sebe predstavi kao najviše dostignuće ljudske povijesti, kao završni čin njenog humaniziranja i kao toliko očekivanu sintezu svih pomenutih vrsta prava. »Spustiti politički transcendent na zemlju i u odnosu na politiku definitivno ostvariti njenu *»legitimatio secularis'«* — tako bi se najpribližnije mogla iskazati bit ovog nastojanja koje je u svojoj najintimnijoj nutrini bilo nadahnjivano težnjom ka ideološkom »apsolutu apsoluta«. O njenoj marksističkoj demistifikaciji valjaće nešto kasnije više kazati.

Pokušaj spekulativno-historijske legitimacije ideologija o ljudskim pravima u našem je savremeništvu izazvao možda najviše kontroverzi. Na teorijskom nivou, on je u svjetovnom obliku obnovio mnogo elemenata metafizike i teologije, a na onom povijesnom — uskovitlao sudbine čitavih naroda i u drastičnim izvedbama doveo u pitanje opstanak demokratije općenito. Zajedničko polazište ove legitimacije bilo je u hipostazi vjere da je kretanje historije bitno eshatološko i esencijalističko, da njime rukovodi krajnja promisao, da je ono unaprijed determinirano i da stoga postoji jedno više *»ius historiae«* koje je, prema već navedenim pretpostavkama, unaprijed apsolutno nadređeno individualnim građanskim pravima i slobodama. Posrednik između pojedinca i povijesti tradicionalno je sagledavan u državi i njenom pravnom poretku, ali prevashodna uloga pridavana je političkim partijama koje su (naravno, u vlastitoj vizuri) na najtransparentniji način progledale historijsku eshatologiju, te se na osnovu njene spoznaje transformirale u prvorazrednog historijskog subjekta. Hipostazu povijesti u takvoj konstelaciji mišljenja zakonito je pratila i hipostaza partijske ideologije i partijskih vođa kao novovjekovnih mesija, pa se čovjek u tako emancipiranom statusu citoyena iznova suočio s neprobojnim blokom metafizičke i sekularno-teološke mistifikacije: »državni razlog« bio je u pogledu njegovih prava obilato nadopunjen »historijskim razlogom«, te se sveukupno nasilje nad građanskom političkom egzistencijom, umjesto poziva na »milost božju« i druge vanracionalne pretekste, sada moglo pozvati na ovu čudovišnu kombinaciju »vladajuća partija — država — historija«, pred čijim zahvatima građanin nije imao ni najmanjeg izgleda da se održi u krhkoj ljušturi vladajućeg zakonodavno-pravnog licemjerja. Režim je počivao isključivo na postamentu brižljivo elaboriranog »historijskog pozvanja« te je u posuvraćenoj logici preobrata od »ratia« (zakona) ka »harizmi« (kultu) bilo lako pokazati da su građanska prava i slobode suvisli samo onda ako su uklopljeni u sistem zvaničnih predodžbi i definicija o stvarnosti. Preciznije rečeno, oni su bili progutani od strane apsolutne (autoritarne) organizacije društva i za prilično vremena nestali u njenoj utrobi kao lako probavljiv sastojak njene organske ishrane. U jednoj naknadnoj procjeni danas je očigledno da nema velike razlike među totalitarnim režimima modernog vremena, bez obzira na koju se ideologiju oni pozivali. Iskustvo je pokazalo da je njihova *»legitimatio historica«* (sa jasno izraženom težnjom da budu posmatrani *»sub specie aeternitatis«*) isto toliko efemerna koliko je htjela da bude besmrtna.

II

Uznastojimo li sada da bacimo kratak sintetički pogled na četiri navedena pokušaja legitimacije ljudskih prava i sloboda, ponajprije će nam se nametnuti saznanje o njihovoj zajedničkoj temeljnoj nedostatnosti koja je lapidarno sadržana u či-

njenici da su oni — s različitim predznacima, ali sa jednakim krajnjim učinkom — i izražajno i supstancijalno značili *poriv ka posredovanju* (metafizičkom, teološkom, racionalističkom i spekulativno-historijskom) između čovjeka i njegove neostvarene suštine, te da se u svom konačnom iskazu i ne mogu drugačije posmatrati nego pod znamenjem *otuđenja*. Kad u ovaj dosta širok i često nedovoljno određen pojam situiramo njegovu konkretniju odrednicu »poriv ka posredovanju«, onda prvenstveno imamo na umu ontološko-historijski fakt da se taj poriv uvijek rastvarao u intenciju ka protektorstvu nad čovjekovom političkom egzistencijom, što je neminovno vodilo ideološkim i političkim diktaturama u svim njenim praktičnim dimenzijama. Porazi su morali biti neizbježni, ali, čini se, baš zbog toga što nije bilo velike ishodišne različitosti. Metafizika je nudila »vrijednosnu vječitost«, pa se na kraju pokazala kao vrlo upotrebljiva za režime koji su takođe htjeli da ostanu vječiti. Teologija je licitirala s »najvišim bićem«, no ubrzo se ispoljilo da taj »être supreme« može biti i te kako svjetovan. Racionalizam je svoje nade uložio u razum koji nije mogao otići dalje od utopijskih očekivanja u moć ustava i zakona. Najzad, historijska spekulacija, tamo gdje je bila zloupotrebljena, intencije »apsolutnog uma« gotovo je u cjelini realizirala u praksi totalitarnog političkog bezumlja. Tako su »legitimaciona posredovanja« padala jedna za drugim, uz grčevita nastojanja za najrazličitijim oblicima vlastitih restauracija, a da ni jedna od njih nije pružila pouzdan odgovor na središnje pitanje — šta su ljudska prava i da li ih, ako su doista izvorna, treba štititi? A ako treba, onda od koga?

Pokušaj odgovora na ovu dilemu nikako se ne može kretati van obzorja stvarnosti našeg savremeništva u čijem okviru je njeno razrješenje htio da dâ univerzalno-posređujući korporacijski sloj modernog vremena — *birokratija* u njenom sintetskom određenju posjedovanja političke, ekonomske, vojne i kulturne moći. Problem nije nov, ali baš zato zaslužuje produbljeniju artikulaciju.

Epohalno, on je bio najavljen preobrazbom srednjovjekovne teološke države i njene kršćanske misaone provenijencije u laičku državu i njenu racionalističku ideologiju. Teorijski, ovaj se preobražaj podudara s pojavom tri značajna mislioca moderne epohe — Hegela, Marksa i Vebera — koji će fenomenu građanskih prava i sloboda, te njihove zaštite, pristupiti sa različitih pozicija, ali će upravo zato nagovijestiti i mogućnost njegovog metodološkog rješenja.

Polazeći od spekulativne konstrukcije, po kojoj je ljudska historija samoozbiljavanje svjetskog duha kroz različite stupnjeve realizacije, Hegel je jednovremeno upozorio da je njen smisao u narastanju svijesti o slobodi koje svoje vrhunce doživljava u zapadnom kršćanskom svijetu jer su građanske revolucije najavile »slobodu svih«, a samim tim i nužnost njenog legitimnog obezbjeđenja. Hegel je u tom pravcu učinio značajnu distinkciju između građanskog društva i građanske političke države. S ponešto intelektualnog prezira on je u prvoj strani ovog odnosa identificirao područje »univerzalne borbe svih protiv svih« (beznadežno zaraženo nagonima iracionalnog individualizma), a u onoj drugoj strani — sferu univerzalnog uma koji prije svega ima u vidu opšti interes i njegovo nadređivanje pojedinačnom ili grupnom egoizmu. Unutar ovoga vrlo složenog kategorijalnog sistema Hegel je razvio misao da se građansko društvo mora vremenom podređivati izvanjskoj regulaciji države ukoliko neće da se izloži riziku unutarnjeg raspada, a osnovna je pretpostavka za to — njegovo svođenje u oblast čiste ekonomike i odricanje od značajnijih pretenzija u političkom životu u kome treba uglavnom da bude zastupljeno preko svojih korporacija. Samim tim ono suver

nost prenosi na državu kroz čiju strukturu progovara svjetski duh, a legitimni zastupnik toga duha jeste birokratija, budući da ona, po Hegelovim izvedbama, interes naroda poznaje bolje nego sam narod, te je, kao stalež obrazovanih državnih činovnika, pozvana da se o tome interesu i stara. Legitimitet birokratske vlasti naspram građanskih prava i sloboda Hegel, dakle, izvodi spekulativno-historijski (zbog čega je i do danas u mnogo navrata otpuživan da je bio inspirator nacističkih, odnosno staljinističkih ideologa). Ovo pitanje ovdje ne bismo načinjali jer smo o njemu raspravljali na drugim mjestima. Važno je istaći, bez ulaženja u vrijednosnu ocjenu Hegelove filozofije, da je on oštroumno zapazio kako savremena epoha, s ulaskom u svoje zrelije faze, biva kontinuirano suočena s težnjom birokratije da monopolizira sferu javnog života i da se, kroz progresivno širenje sektora svojih utjecaja, nametne kao univerzalni arbitar čak i u tako osjetljivim egzistencijalnim pitanjima kao što su građanska prava i slobode. Druga je stvar da li je on tu težnju odobravao ili nije (to je predmet interesa njegovih interpreta), ili da li je čak bio i ideolog apsolutne organizacije. Ali čini se neospornim da je ostao značajan, između ostalog, i po tome što je ovu problematiku registrirao sa seizmografskom osjetljivošću.

Izlažući još u svojim mladim danima (1843) kritici Hegelovu filozofiju državnog prava, Marks je zorno pokazao (mada je tada još bio u građansko-demokratskom razdoblju svoje evolucije) da je Hegelova temeljna greška najprije metodološke naravi. Suverenost se, isticao je Marks, ne može izvesti iz transcendentnosti spekulacije, nego iz imanentnosti historije. To je onaj prijelomni momenat gdje je on Hegelovu dijalektiku odnosa »spoljnjeg« i »unutarnjeg« postavio »na noge« i pokazao kako se i suverenost (uključujući građanska prava i slobode) mora posmatrati isključivo kao proizvod materijalnosti povijesnog gibanja i sveukupnosti sukoba interesa koji joj skida svetački oreol »uma« i svodi je na prozaične srazmjere konkretnog realiteta. Ako je već riječ o »povijesnom umu«, dodaće Marks u znamenitom pismu Rugeu 1843, onda se može govoriti »da je um uvijek postojao, ali ne uvijek u umstvenom obliku« (Marksov izvorni citat). Prema tome, naglašavao je on, ako birokratija teži da državu reprezentira pod simbolikom »uma«, ona to može činiti samo u »neumstvenoj« (totalitarnoj) formi, jer nije legitimirana ničim drugim do vlastitim porivom za moć. Legitimacija »znanja« i »stručnosti« suviše je tanušna da bi mogla biti vjerodostojna. Istinski »um« može poteći samo iz onog »unutarnjeg« u biti povijesti, te Marks već tada nadaje marginalne obrise svoje kasnije teorije o klasnoj borbi kao pokretaču povijesti. Birokratija je, po njemu, doista »spoljnji«, što znači nametnuti okvir političke zbilje, te o autentičnosti ljudskih prava i sloboda pod njenim okriljem ne može biti govora. O tome najbolje govore modusi njene egzistencije: kruti hijerarhijski poredak činova, tajnovitost centara političke moći i njenog zrakastog širenja u sve pore društva (gdje se iznova susrećemo s pojmom »transcendentne zamagljenosti«, odnosno »svjetovne religioznosti«), zatvorenost prema javnosti (budući da bi, po Marksu, obratan slučaj bio izravna izdaja najintimnije biti birokratije), proglašavanje svog otuđenog interesa za izvorni interes cijelog društva, mistifikacija ličnosti iz najvišeg vrha kao posjednika apsolutnog političkog znanja i, najzad (ono što nas ovdje najviše zanima), takvo višesmisleno tumačenje prava i sloboda građana koje se obavezno smješta u već navedeni skolastički okvir da »sve može biti po jednom pravu«, ali nikako ne mora biti po »nekom drugom pravu«. Nije zbog toga Marks uzalud nazvao birokratsku državu »la république prôtre« (svešteničkom republikom) pošto se teološka i birokratska dogmatika

idealno nadopunjuju u zajedničkoj odbrani protiv »neobuzdanog instinkta građanske težnje za slobodom«. Birokratska struktura, završava Marks, u svojoj sekulariziranoj političkoj teodiceji, mora nužno obnoviti duh srednjovjekovnih korporacija koje su se samo povremeno otvarale za priliv novog članstva po strogo utvrđenim staleškim kriterijima. Na te procedure ona se ponovo hermetički zatvara, te docnija kafkijanska vizija birokratskog zamačkog klostera nije daleko od realnosti mnogih savremenih društava.

Izvanredna aktuelnost Marksove političke filozofije u XX stoljeću može se, izgleda, na odgovarajući način shvatiti tek onda kada se pođe od njegove kritike hegelovske zamisli o birokratiji kao svjetsko-povijesnom posredničkom subjektu između čovjeka, države i svjetskog duha (to jest idealistički viđene razvojnosti historije na njenom putu ka slobodi). Kroz cjelokupno Marksovo djelo provejava uvjerenje da je, nakon navedenih pokušaja legitimacije ljudskih prava i sloboda, i nastojanja da oni budu posredovani metafizikom, teologijom, racionalistikom i spekulacijom, birokratska medijacija posljednji napor te vrste čiji će poraz konačno pomiriti »političku onostranost« (državu i njen pravni poredak) sa »političkom ovostranošću« (razvijenom svijesti proletariziranih klasa i njihovim imperativima koji treba da postanu maksima svakog mogućeg pravednog zakonodavstva). Na ovom se mjestu marksistička filozofija revolucije nesporno podudara sa ideologijom samoupravljanja kao puta ka ukidanju svakog nepotrebnog posredništva, i poput ledene kapi dodiruje politički krvotok svih birokratiziranih poredaka doba u kome živimo.

Dosta nesretnu sintezu pojmova »uma« i »razuma«, neposredno poslije Marksove smrti, susrećemo u djelu Maksa Vebera. Ono je, po našem mišljenju, epohalno u svom zahvatu u najširu strukturu ljudske historije i ne nalazi se na nižem misaonom nivou od Hegela i Marksa. U biću birokratije Veber je ono »razumsko« prepoznao u stavu da je njen oblik vladanja daleko racionalniji od ostala dva idealno-tipska oblika (tradicionalnog i harizmatskog) jer prevashodno počiva na rigoroznom razlikovanju privatnih i javnih poslova, na sistemu razgranato podijeljenih nadležnosti, materijalnoj nadoknadi za vršenje javne službe i obavezi poštivanja normi pravnog legitimiteta. Takav juridički razum posreduje, po Veberu, pretvaranju birokratije i u slojeviti politički »um« koji preko različitih hijerarhijskih instanci svoga djelovanja obuhvata cjelinu društva i natura mu se kao univerzalni arbitar. Nedvojbeno je da je po ovoj problematici Maks Veber mnogo bliži Hegelu i tradiciji građanskog pravnog racionalizma negoli Marksu i kasnijem nasljeđu marksističke misli. Ali razlika je prije dinamična nego tragična: i Veber je, kao i Marks, uočio da se moderna društva ubrzano približavaju procesu posvemašnje birokratizacije kao zloj kobi neslućenih srazmjera, ali, dok je Veber ostao u međama fatalizma, smatrajući da se obruč birokratske manipulacije nad ljudskim pravima i slobodama sudbinski priklještuje u negve »funkcionalnog racionaliteta« (podjele rada i pretvaranja čovjeka isključivo u stručnjaka, a ne i u ljudsku ličnost sa svojom moralnom autonomijom), dotle je Marks svojom filozofijom revolucije otvorio potpuno drugačiju perspektivu — postupno odumiranje države i utemeljivanje umnog društva budućnosti isključivo na nesputanom razmahu ljudskih prava i sloboda. Time ne želimo obogotvoriti Marksa a degradirati Vebera, i, prije obojice, samog Hegela. Svaki je od njih na svoj način reflektirao dileme moderne epohe i pokazao kako se može biti, makar i na kontroverzan način, savremen i poslije vlastitog fizikalnog iščeznuća.

III

Linija daljeg promišljanja nužno se produžava ovakvom metodološkom logikom. Ona je ostala i danas, makar Hegela, Marksa i Vebera već odavno nema, a sazdana je u osnovnom pitanju — kako u svjetlosti pretpostavki njihovih učenja izgleda slika našeg savremeništva, uz prethodnu napomenu da njihovo aktueliziranje ovdje poduzimamo uglavnom stoga što su sva trojica artikulirala zajedničku problematiku birokratskog posredovanja između države i pravnog poretka, na jednoj, i političkih prava i sloboda čovjeka kao građanina, na drugoj strani.

Treba poći od elementarnog saznanja da do danas nije postojala (niti će vjerovatno ikada postojati) politička doktrina koja bi mogla da doživi apsolutno neprotivrječne realizacije. Ova je sudbina pogodila i značajan dio naše epohe. Zato će za metodološku korist biti najprikladnije da se pođe od kratkog osvrta na autoritarne režime XX stoljeća koji se u pitanju odnosa države prema građanskim pravima i slobodama mogu uzeti kao paradigma političkog otuđenja i kao povod za duboku zapitanost nad pokušajima njihovog današnjeg oživljavanja. Prirodno je da se za polazno ishodište mora uzeti nacionalsocijalistička doktrina kojom se danas tako opasno iznova zaražava gotovo sva ekstremna desnica u brojnim krajevima svijeta. Njeni su stavovi iznenađujući čak i za vlastite pristalice, ali samim tim nisu paradoksalni u svojoj posuvraćenoj patološkoj istini. Stoga Hitlerova gledišta treba obavezno parafrazirati.

U svojoj morbidnoj viziji »više kulture«, koju će njemačka nacija da razvije na ruševinama zapadne civilizacije i komunističkog Istoka, Hitler je svakom Nijemcu nudio podjednako učešće u njenim blagodetima, te su, po nekim mišljenjima, upravo ti izgledi bili razlog što je većina njemačkog stanovništva u određenim periodima prihvatila njegovu doktrinu. Međutim, ničega toga u političkoj zbilji nacizma nije bilo. Naprotiv, ako bi se tako moglo reći, nacisti su sa većom zagriženošću proganjali svoje sunarodnike koji su ma u kom pogledu bili protivnici njihovoga pokreta nego što su to činili u odnosu na ljude iz »nižih rasa«. Motive ovom prividnom paradoksu treba tražiti u pojmu »germanske demokratije« što ga je formulirao sam Hitler. Nacisti su, naime, bili deklarirani neprijatelji klasične građanske političke filozofije XVIII i XIX stoljeća kao ideologije buržoaskog liberalizma i formalne građanske demokratije: oni su smatrali da »vječno« načelo o prirodnoj nejednakosti ljudi treba da dobije najvišu potvrdu putem pravnog sistema ne samo kao juridička nejednakost rasa već i kao institucionalno izražena nejednakost pojedinaca unutar pravnog poretka »više rase«. Tvrđenje, pisao je Hitler, da narod nije jednak narodu prenosi se tada na pojedine ljude unutar jedne narodne zajednice, po prilici u smislu da glava ne može biti jednaka glavi, jer su i ovdje krvni sastojci, svakako, u opštem isti, jedino se ipak u pojedinostima »hiljadostruko najtananije diferenciraju«. Krajnja je konzekvenca ovog apriorizma nacistička teorija elite. Po psihološkoj strukturi svojih pripadnika, njihovoj »hiljadostruko diferenciranoj« raspodjeli bioloških osobina »narodne zajednice« i, općenito, njihovoj disponiranosti za javni politički život, »viša rasa« ipak nije ništa drugo do »masa« u pučkom značenju te riječi — amorfna gomila što je treba obrađivati poput fizikalne materije zahvatom državnog i pravno-političkog stroja. Ovako definirana »narodna zajednica« potrebuje vođstvo izabranih pojedinaca više obdarenosti što se iz mase moraju izdvojiti strogim biološko-psihološkim odabirom i onda odgovarajućom političkom pedagogijom odgojiti za »vođe« — od najmanjih ćelija političkog i vojnog organizma do najviših po-

ložaja u hijerarhiji. Tako »Führerprinzip« postaje temeljno načelo »germanske demokratije«: domet političke odluke masa doseže samo do izbora »vođe«, a od tog trenutka »vođa« postaje despotski gospodar onog njenog dijela koji mu je izglasao povjerenje. Na taj način, po Hitlerovim riječima, tradicionalni princip »majoriteta« građanske demokratije ustupa mjesto principu »personaliteta germanske demokratije«: svaki vođa u svom domenu donosi odluku sam i za nju istovremeno odgovara svojim životom i imovinom pred svojim pretpostavljenim. Hijerarhija vođa poprima izgled pruske militarističke strukture (»pruski vojnik mora više da se boji svoga podoficira nego neprijatelja«). Nema glasanja većine: odgovornost odozdo, a autoritet odozgo su apsolutni i neprikosnoveni, te princip personaliteta daje vođama najveća politička ovlašćenja nad obespravljenom masom. Njihova hijerarhija se pretvara u klasičnu političku elitu čija se moć transformira u harizmatski tip vlasti o kome je nekada pisao Maks Veber. Iracionalni poriv vođe: »Odlučio sam...« zamjenjuje demokratsku diskusiju, a frenetični aplauz njegove pratnje i masa koje padaju u trans dolazi kao znak bezuslovnog odobravanja. Spoljnji ritual (grandiozne vojne parade, ekstatični nastupi vođe na mitinzima itd.) ima specifičnu sado-mazohističku funkciju u mistificiranom odnosu vođe i mase. Vođinom osjećanju beskrajne moći i imanentnom preziru prema njoj kao prema »pigri masi«, koji rađaju sadistička raspoloženja, odgovara mazohistički zanos svijesti koji je Erih From pregnantno definirao kao »bjekstvo od slobode pod okriljem autoriteta«. Hitler nije krio svoje sadističke porive prema masi. »Brutalnost se poštuje — govorio je on. Prost čovjek sa ulice ne poštuje ništa drugo do brutalnu snagu i beskrupuloznost... Narodu je potrebno da se drži u zdravom strahu. On želi da se od nečeg plaši... Zašto bi trebalo brbljati o brutalnosti i uzbuđivati se zbog mučenja? Mase to žele. One žele nešto što im utjeruje strah u kosti i izaziva jezu od užasa.«

Međutim, ne treba shvatiti da je relacija mase i elite u praksi nacizma bila do te mjere pojednostavnjena da se o njima moglo govoriti kao o dva kompaktno suprotstavljena entiteta. Ni govora o tome! Nacistička elita se u povremenim ciklusima vlastitog zamora i opijenosti moći unutar same sebe rastrojavala do dramatičnih prestrukturacija što su često završavale progonima, hapšenjima i masovnim likvidacijama. Osnovni je razlog tome socijalno-psihološki: u sustavu harizmatske vlasti, kakva je ona nacistička, vlada neprestana napetost jer cjelokupan politički život teče mimo bilo kakvih ustavno-pravnih i zakonskih garancija. Niko nije u datom trenutku siguran da li je u milosti vođe, kao što, s druge strane, vođa živi u neprestanoj neizvjesnosti da li mu njegova pratnja ne priprema komplot, svrgavanje, pa čak i ubistvo. Stoga vođa mora u svakoj prilici, da se poslužimo Veberovim izrazom, dokazivati svoju harizmu kao višu obdarenost i dar proviđenja. U tu svrhu on povremeno žrtvuje jedan dio svoje pratnje, čak i kad nema stvarnog razloga (često su »žrtveni jarci« upravo oni najvjerniji), da bi kod funkcionera iz svoje okoline stvorio atmosferu opšte nesigurnosti — da li su spaseni ili nisu. Iracionalizam ovog tipa vlasti sličan je protestantskoj dilemi: da li sam odabran ili, pak, predestiniran za vječno prokletstvo? — te iz njega neposredno proizlazi obogotvorenje (apoteoza) vođine ličnosti, budući da on sam svojim aktom milosti ili besprizivnom anatemom rješava ovu dilemu kod svakog svog političkog vjernika lično. Iracionalizam je takođe tipičan i za pravni poredak nacionalsocijalističke države: budući da je nacizam gajio najveći mogući prezir za građansku ustavnu tradiciju i političku emancipaciju pojedinca od državne svemoći posredstvom građanskih prava i političkih sloboda, on se morao izgraditi kao totalitarni

režim koji s ciničnom otvorenošću ističe da mu nije cilj pojedinac i njegova pravna sigurnost, već »narod u vječnoj smjeni generacija«. Nacizam je u temelju razorio pojam čovjeka kao *homo politicusa* koji se svojom javnom djelatnošću uzdiže do političkog subjekta. »Nacionalsocijalizam — isticao je Hitlerov šef državne štampe Oto Ditrih — ne zahtijeva od pojedinca da se bavi politikom. Ta umjetnost ostaje rezervirana za malobrojne koji su za to pozvani i izabrani. Ali on zahtijeva od svakog Nijemca da politički misli i osjeća.« Prirodno je da se pri tom mislilo samo na nacističko političko osjećanje jer je svemoćna ruka državne vlasti uništavala svako drugo osjećanje koje bi se pokušalo institucionalno razviti. Tako se preko autoritarizma državno-pravnog sustava psihološko osjećanje nesigurnosti prenijelo iz redova nacističke političke elite u najšire slojeve stanovništva i obuhvatilo svakog građanina, čime je apsurd rasističkog »svjetonazora« bio zaokružen iracionalizmom političke organizacije društva i koncepcije o eliti izabranih. U takvom su se sustavu također stekli makijavelizam najodioznije vrste i takav tip harizmatske vladavine koji je uglavnom nadišao sve ono što je u dotadašnjoj povijesti bilo poznato.

Neofašizam se danas, preko ekstremno rasističke, nacionalističke ili multinacionalno-kompanijske desnice, nesumnjivo nalazi u razdoblju nastojanja ka obnovi ovog svog »iskona« — sa različitim varijacijama, ali sa istom povijesnom ontologijom. Zato ni ovaj tekst nije mogao zaobići pokušaj historijske legitimacije nacionalsocijalističke ideologije koja je nužno, da parafraziramo Lukača, morala završiti u »razaranju uma« ili, u još jednoj drastičnijoj kvalifikaciji Maksa Horkhajmera — u »totalnom pomračenju historijskog uma«. Kad bi ova psihopatološka rastrojstva određenog tipa političkog režima neopozivo pripadala prošlosti, bez obzira na svu tragiku što su je proizvela, onda bi ih s okusom etičke gorčine možda još i trebalo zaboraviti. Ali ostanimo pri izreci da »umrla prošlost može da iz svog raspadnutog genitalnog tkiva porodi monstruma budućnosti«.

IV

U pitanju zaštite ljudskih prava marksisti, kao kritička savjest vremena u kome žive, ne mogu zanemariti činjenicu da ni socijalizam XX stoljeća, u jednom dijelu svoje historije, nije izbjegao teznje ka autoritarizmu i ka zanemarivanju problematike ustavnosti i zakonitosti. Bilo je to teško juridičko-političko sljepilo koje se viziji »socijalizma sa humanim licem« (što on u svojoj originernosti doista i jedino može da bude) višestruko negativno vraćalo, naročito onda kada su ga htjele za potrebe vlastite manipulacije da iskoriste desničarske reakcionarne snage i pokreti.

Ukratko, autoritarizam ove vrste formalno je pošao od čuvene Lenjinove definicije da »revolucionarna diktatura proletarijata jeste vlast koja je izvojevana i koja se održava nasiljem proletarijata nad buržoazijom, *vlast koja nije vezana nikakvim zakonima*« (*kurziv* — F. M.). Ova Lenjinova misao bila je primjerena načelnom Marksovom i Engelsovom stavu da je revolucionarna diktatura usmjerena samo na eliminiranje eksploatatorske građanske klase i da je, u odnosu na proletarijat, demokratija novog tipa koja će dati istinski smisao građanskim i političkim pravima i slobodama u novom poretku budućnosti. Lenjin je gotovo doslovce preuzeo ove stavove i primijenio ih na *specifično* ruske uslove s krajnjom dosljednošću: za buržoaziju, koju revolucija ugnjetava, nema ustavnosti i zakonitosti, ona se »izuzima iz demokratije« i u odnosu na nju diktatura postaje »nužno kršenje jednakosti i slobode«. Ostali građani se poziv[illegible] bezuslovno poštivanje zako-

nitosti, zajedno sa svim organima i svim službenim licima sovjetske vlasti. U Lenjinovom shvatanju »revolucionarne zakonitosti je najupadnije njegovo gotovo neograničeno povjerenje u instinkt za pravdom pobunjene mase koja se »slučajno« okupila na određenom mjestu, (koja) sama i neposredno izlazi na scenu, sama predstavlja sud i vodi parnicu, primjenjuje vlast i stvara novo, revolucionarno pravo«. Kada je revolucionarna vlast bila institucionalizirana, i kada su, pored »izvanrednih komisija« s neograničenim ovlaštenjima, bili ustanovljeni i »revolucionarni tribunali« i tužilaštva, uređena po modelu »jednokratnog potčinjavanja« (izuzimanja iz nadležnosti mjesnih organa vlasti), Lenjin se zalagao za to da sve ove institucije moraju da se u svojoj djelatnosti rukovode »isključivo okolnostima djela i svojom revolucionarnom savješću«. No, ipak, pri kraju svoga života, Lenjin nije mogao a da ne dođe do sumorne konstatacije da je »okružen morem bezakonja« koje je njegovo nastojanje za uvođenjem pravnog racionalizma preokrenulo u birokratski voluntarizam vladavine i »izravnjavanja ličnih računa«. Otuđenje je zahvatilo sav revolucionarni aparat koji je trebalo da bdije nad zakonitošću rada državnih i sudskih organa, te su Lenjinove nade da će se političke slobode i prava naroda moći sprovesti u život bez ikakvih ograničenja (uz slobodu skupova, štampe, udruživanja, kongresa itd.) bile već temeljno iznevjerene. Već u to vrijeme birokratska cenzura nad ovom sferom postajala je slična kanceroznom tkivu što se nezadrživo širi u sve dijelove organizma.

Nakon Lenjinove smrti, Staljin i vladajuća garnitura oko njega jednostrano su prihvatili navedene Lenjinove definicije dajući im *nad-historijsko* značenje i protežući ih u vremenski kontekst u kome već nisu bile aktuelne. Staljinova misao iz *Osnova lenjinizma* — da »diktatura proletarijata ne može biti »puna« demokratija za sve, i za bogate i za siromašne, da je diktatura proletarijata dužna da bude na nov način demokratska za proletarijat i za siromašne uopšte, i na nov način diktatorska protiv buržoazije« — bila je osnovni motiv sovjetskog Ustava iz 1936, ali i temeljna inspiracija događaja poslije 1937, kada je iznova lansirana teorija o »zaoštravanju klasne borbe u razvijenom socijalizmu«. U pogledu samog »staljinskog ustava« valja reći da je on određivao da se »vrhovni nadzor nad tačnim ispunjavanjem zakona od strane svih narodnih komesarijata i njima potčinjenih ustanova, kao i od strane pojedinih zvaničnih lica, a takođe i od strane građana SSSR, povjerava državnom tužiocu SSSR-a« (član 113). Za moderno obrazovanog pravnika već bi ovaj konstitucionalni stav bio vrlo indikativan.

Zastranjivanja autoritarnog tipa socijalizma, istina, zapažena su u nekim novijim dokumentima, koji su nadahnuti potrebom vraćanja na »lenjinske norme partijskog i državnog života«. »Diktatura proletarijata — stoji u jednom od njih — označava zamjenu demokratije za eksploatatore socijalističkom demokratijom za radne ljude, početak epohe istinske vlasti naroda. Lenjin povezuje postizanje realne slobode prvenstveno sa oslobođenjem rada od jarma kapitala, s izbavljenjem radnih ljudi od eksploatacije i duhovnog ugnjetavanja. Političke slobode — govora, štampe, zbora i slične — uvijek su se tretirale s klasnog stanovišta kao uslov socijalističke kompaktnosti radnih slojeva ljudi, širenja socijalističke ideologije koja isključuje "slobodu" antisocijalističke propagande, "slobodu" organiziranja kontrarevolucionarnih snaga.« Koliko je kontekst Lenjinovog vremena sretno prenesen u moderne prilike — to pitanje ovdje nije bilo dotaknuto, mada nije dovoljno jasno protiv koga bi se zaoštravala klasna borba i očekivala kontrarevolucija u uslovima u kojima »prijateljski savezi klasa« obuhvataju 100% stanovništva.

Na navedenim pretpostavkama tip autoritarnog socijalizma svoj legitimitet implicite zasniva na distinkciji između »formalnog« određenja zakonitosti i sužene osnove građanskih i političkih prava i sloboda koji se stalno mogu ograničavati pod pretekstom da su poprimili antisocijalističke sadržaje i usmjerenost. Nastaje bitna dvosmislenost: smisao građanskih i političkih prava i sloboda, njihovu mjeru i domašaje kontinuirano određuje vladajuća definicija stvarnosti. U takvom poretku odnosâ dešava se ono što svaku težnju za zakonitošću dovodi pred stanovita iskušenja. Sadržaj zakona se, naime, relativizira i tumači prema pragmatski shvaćenom »političkom raspoloženju« (o čemu smo već govorili), što pogodnom pre-definicijom svako političko pravo i slobodu može da prikaže kao naličje zloupotrebe i da ga onda podredi odgovarajućem represivnom tretmanu. Formalna zakonitost (usaglašenost oblika i postupka po kome se donosi ograničavajući ili presuđujući akt sa propisima višeg akta), pa čak i materijalna zakonitost (usaglašenost njihovih sadržaja) može pri tome biti juridički besprijekorna a da relativiziranje supstancije zakonâ ipak uvede psihozu pravne i političke neizvjesnosti.

Može se općenito reći da je tip autoritarnog socijalizma formalno nastavio tradiciju građanske pravne države (o čemu najbolje svjedoči »staljinski ustav« iz 1936), ali da dvosmislenošću odrednica građanskih prava i sloboda ne postiže onu supstancijalizaciju ustavnosti i zakonitosti koju su očekivali Marks, Engels i Lenjin. Toj dvosmislenosti bitno doprinosi i širok manevarski prostor diskrecionih ocjena o momentanom stanju dominirajućeg političkog raspoloženja, unutar koga se politička pragmatika suvereno proteže i na domen političkih prava i sloboda građana i svojom sofistikom i verbalnom dijalektikom stječe šansu da posvuda otkrije »kontrarevoluciju« ukoliko u tome nalazi interes. U takvoj strukturi sfera neprikosnovenosti (iz koje izuzimamo krivični delikt) i pravne sigurnosti bila je razorena prije nego je mogla da bude i ustanovljena. Umjesto dinamičnog javnog života, uveden je metafizički politički mir i dominacija formalne zakonitosti po kojoj se prodor »državnog razloga« u građansku političku egzistenciju mogao izvršiti svakim pravnim aktom ukoliko je donesen od nadležnog organa i po propisanom postupku. Namjesto dignitetnog spoja politike i etike, pridošao je niz relativiziranih pojmova što su političku egzistenciju mogli definirati u nekom potpuno neočekivanom pravcu i uhvatiti u mnogobrojne aporije (bezizlazja). Da li se onda treba čuditi što je zakonitost postala samo legalizirani oblik birokratske hipokrizije u kojoj je (da se još jednom podsjeti na skolastičku dijalektiku crkvene jurisprudencije Tome Akvinskog) sve moglo biti po pravu i zakonu, ali uvijek po različitom pravu i zakonu. Jer takav tip zakonitosti pravi raskid sa »subjektivnim javnim pravima građana«, čiji se jedinstveni smisao može sagledati samo u jedinstvu građanske političke emancipacije, marksističkog humanizma i dignitetа određenih ljudskih prava. Ako ne bi bilo tako, tada bi se i sam problem zakonitosti morao apsolvirati unutar suhog racionalizma upravno-sudske kontrole i izgraditi je u duhu sterilnih imperativa »funkcionalne racionalnosti«.

V

Logika daljeg izlaganja svakako vodi nezaobilaznom pitanju — ima li naše savremeništvo razvijeni instrumentarij zaštite ljudskih prava ili se, pak, taj instrumentarij, čak i tamo gdje je formalno garantiran međunarodnim uzusima, konvencijama i konsensusima, pojavljuje samo kao »izvanjski i potpuno ravnodušni

momenat supstancijalnosti zbilje« (Marks)? Problem dostiže epohalno značenje naročito tamo gdje se, kroz racionalizaciju birokratskih interesa, on nastoji proglasiti isključivo »unutarnjim« i onda prepustiti razarajućem *logosu* već pomenutih oblika »vladajućeg političkog raspoloženja«. Licemjerje u takvoj situaciji dostiže svoju gornju granicu kada se »internacionalizam zaštite« pokušava prometnuti kao apsolutan svuda gdje nije u pitanju vlastiti parcijalni birokratski interes i gdje je pod parolom ostvarivanja »viših ciljeva« (što, u takvom viđenju stvari, nadilaze egzistenciju pojedinca kao što se vremenitost završava u beskonačnosti) moguće ugroziti sudbinu čitavih naroda i generacija. Takvo relativiziranje odrednica »unutarnjeg« i »spoljnjeg« u pojmu »zaštite ljudskih prava« ukazuje na to da definicija ideologije kao »izopačene svijesti« (o nekim drugim njenim određenjima na ovom mjestu ne bismo raspravljali) i danas u mnogim našim planetarnim ambijentima odnosi prevagu nad pojmom »pravde«, što se onda, pod firmom formalizacije putem pravnog poretka, neposredno prevodi u dominaciju »volje« nad »umom« (»voluntasa« nad »logosom«). Iz toga razloga marksistička odredba prava kao volje vladajućih slojeva pretočene u poredak represivno zaštićenih normi ima i u aktuelitetu našeg vremena svoje puno važenje. Iz područja tradicionalnog pojma klasa iz Marksovog vremena mi ga moramo protegnuti i na sve one političke sisteme XX stoljeća koji su pokazali težnju ka pretvaranju birokratije u novi dominirajući sloj.

Ne želimo dalje produživati perspektivu izlaganja, ali, i bez toga, moramo uvažiti nespornu činjenicu da se zaštita ljudskih prava našla suočena s pojavom džinovskih juridičkih poredaka pred čijom se rafiniranom razuđenošću, verbalističkim žonglerajima njihovih otjelotvoritelja i »paklenom dijalektikom« (Krleža) njihovih povremenih učinaka, njeni izgledi ponekad čine vrlo krhkim, te ne tako rijetko pogoduju razvijanju pesimizma i obeznađenja. Ali, bez obzira na to što ne dijelimo takvu vrstu političkog mentaliteta, mi ne možemo izbjeći a da se nad razlozima njene pojave ipak ne zamislimo kao nad stanovitim indikatorom naše teme, pogotovo u pitanju modusa njegovog prevazilaženja. Ona se, ukratko, svodi na zapitanost o *mogućim konstantama* zaštite ljudskih prava što bi se onda kolokvijalno moglo svesti i na problem perspektiva njene budućnosti.

Evo pregleda nekih spoznaja za koje se čini da nisu samo proizvod dosadašnjih iskustava nego i jedna, futuristički vrlo utemeljena, »učena nada« u pogledu njihovih realizacija:

— u modernom vremenu zaštita ljudskih prava ne može se pozivati ni na metafiziku, ni na klasičnu teologiju niti pak na građanski racionalizam, spekulaciju i pozitivizam: bila bi to utopija čije bi posljedice najviše osjetili upravo slojevi »poniženih, potlačenih i uvrijeđenih«, budući da bi ih ona odvratila od istinske revolucionarne akcije i socijalnog oslobođenja koje može da bude »samo njihovo vlastito djelo« (Marks), a ne bilo kakvog drugog subjekta, tuđeg njihovoj egzistenciji;

— zaštita ljudskih prava apsolutno je nespojiva sa ideologijama rasizma, imperijalizma, kolonijalizma i hegemonizma; njoj istovremeno ne mogu pružiti odgovarajuću garanciju ni politički režimi u kojima birokratija pokazuje kontinuiranu težnju ka dominaciji i pretvaranju same sebe u vlastitu svrhu, bez obzira na koju se vrstu historijske legitimacije pozivala;

— ljudska prava, ukoliko žele da budu autentična, mogu da budu samo »izvorna« (originerna), ali ne i »izvedena« (derivativna); ova se distinkcija gotovo u cjelini podudara sa Marksovim razlikovanjem »materijalističke ontologije«

(razumijevanje bića historije iz njegove vlastite dubine) i »vanhistorijske gnoseologije« (pokušaja da se to razumijevanje naturi posredstvom izvanjskih spoznaja o nekom subjektu koji svemu postojećem daje mjeru pravde u ime različito shvaćenih osnova);

— u tome pogledu moderna političko-pravna nauka nipošto ne može zanemariti dostignuća građanske političke emancipacije i uspostavljanja pojmova zakonitosti i ustavnosti u okvirima ustrojstva pravne države; takva pomisao bila je uvijek strana i konstruktivnom dijelu savremene socijalističke tradicije koja je uvijek smatrala da građansko juridičko nasljeđe treba ispuniti sadržajima proleterskih revolucija i tim metodološkim postupkom omogućiti »neprekidnost razvitka svijeta u svijest o slobodi«; dogmatizam i sektašenje pojedinih socijalističkih sredina u određenim razdobljima njihove povijesti nanijeli su krupne štete evoluciji modernog svijeta ka socijalizmu kao svjetskom procesu;

— bitan nedostatak građanske političke emancipacije u njenom odnosu prema problematici ljudskih prava bio je i jeste u tome što je ona čovjeka pretežno shvatala kao »izdvojenog«, a ne kao »društvenog« pojedinca, te joj je glavna preokupacija uglavnom bila pravno obezbjeđenje privatno-sopstveničke egzistencije, a ne širih društvenih slojeva »nižeg socijalnog statusa«; epohalno dostignuće savremenog socijalizma stoga se moralo ogledati upravo u tome što je njegova doktrina (u svim njenim varijacijama) omogućila taj krupni preobrat u pojmu zaštite ljudskih prava od zaštite pojedinca prema zaštiti društvenog sloja i društvene klase, te solidarizam (uz sve složene ograde koje smo ranije nagovijestili) uzdići na nivo principa koji je morao voditi ili racionalnom reformizmu ili revolucionarnom radikalizmu; iskustvo i jedne i druge orijentacije toliko je poznato da o njemu u ovom navratu nije potrebno govoriti.

Branko Caratan

Nova ljevica i strategija ljevice

I

Pojam ljevice, otkako je nastao, uvijek je označavao relativni odnos političkih snaga i orijentacija. I sam pojam povijesno vuče svoje porijeklo iz skupštinskog rasporeda mjesta u vrijeme francuske revolucije. Od tada nadalje ljevica su uvijek oni koji su radikalniji u zastupanju interesa radnih masa, društvenog progresa, preobražaja ili revolucije. U tom smislu pojam ljevice postao je zajednički nazivnik za radnički i socijalistički pokret. Međutim, to ne znači da i u ostalim političkim pokretima, institucijama i organizacijama ne možemo razlikovati ljevicu i desnicu. One postoje i unutar građanskih stranaka ili, na primjer, i u katoličkoj crkvi. Isto tako, i unutar radničkog i socijalističkog pokreta i partija postoje ljevice i desnice. Ocjena o tome što je lijevo ili desno ovisi prije svega o tome od koje točke i s koje strane se taj odnos mjeri. Što se tiče ljevice, praktično govoreći, svaka partija ili stranka mjerenje počinje od sebe. Svi se smatraju za lijeve. Oni koji su ljeviji proglašavaju se za radikalnu, ekstremnu ultraljevicu, a ona opet sve ostale proglašava za desnicu.

Radikalna ljevica nije pojava vezana samo za najnovije doba. To nije samo takozvana nova ljevica. Radikalna ljevica postoji u radničkom i socijalističkom pokretu od njegovih početaka. Gotovo bi se moglo reći da zaista nove radikalne ljevice danas i nema. U ovoj ili onoj varijanti radikalna ljevica postoji odavno. Ona je čak starija od one ljevice koja se danas naziva tradicionalnom ljevicom

I koliko god se ta radikalna ljevica trudila da pronađe svoj novi autentičan izraz, ta orijentacija uvijek ima neke svoje konstante.

Još su u svoje vrijeme Marx i Engels ratovali s nekima od tih tendencija. Ogorčenu borbu vodili su u Internacionali s Bakunjinom i anarhizmom. U nizu teorijskih rasprava dokazivali su da blankistička urota i udar male zavjereničke grupe ne može biti osnov za revoluciju. Sam politički i teorijski spor s tim strujama uglavnom je poznat. Ali ipak vrijedi upozoriti da su Marx i Engels uočavali zajedničke karakteristike tih pravaca. Povodom programa blankističkih emigranata Komune, koji je bio objavljen u Londonu 1874. godine, Engels piše: »Naši blankisti imaju s bakunjinistima zajedničku crtu u tome što oni žele biti predstavnici samog krajnjeg, najekstremnijeg pravca. A zato, uzgred rečeno, uz svu suprotnost njihovih ciljeva, oni se često slažu s bakunjinistima u pogledu sredstava.« Engels dalje daje osnovnu karakteristiku tog pravca u pitanju odnosa prema revoluciji. Za blankiste revolucije se ne zbivaju, nego njih »prave«. Ostvaruje ih neznatna manjina po unaprijed pripremljenom planu, a to može početi »u bilo kojem momentu«. Pri tome se zanemaruje to da prijevremeni pokušaj može dovesti do još strašnijeg poraza nego što je to bilo 1871. godine. Oni uobražavaju, piše Engels, da je moguće preskočiti i izbjeći sve međustanice i kompromise i da, ako se revolucija ne ostvari odmah — oni nisu komunisti. »Kakva dječja naivnost — postavljati vlastito nestrpljenje kao teorijski argument.«

Ovaj Engelsov zaključak o dječjoj naivnosti vjerojatno je inspirirao kasnije Lenjina za naslov knjige *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu.*

Pored sukoba s Bakunjinom i blankistima, Marx i Engels konfrontirali su se i s nekim manjim radikalnim grupama. Unutar Socijalističke radničke partije Njemačke, na primjer, u periodu 1874—1880, u tom pogledu isticala se pozicija anarhiste Johanna Mosta. On se suprotstavljao legalnim metodama političke borbe, optuživao partiju za kapitulantstvo i zalagao se je za revolucionarno nasilje. Zanimljiv je Marxov stav o Mostu. U pismu Sorgeu 1879. Marx objašnjava razloge svog razlaza s Mostom, koji anticipira i neke kasnije ocjene radikalne ljevice: »Mi okrivljujemo Mosta ne zato što je njegov »Freiheit« *suviše revolucionaran*. Mi optužujemo »Freiheit« zato što u njemu nema *nikakvog revolucionarnog sadržaja*, nego samo *revolucionarne* fraze«.

Nakon izbacivanja Mosta iz partije, slična grupa (P. Ernst, P. Kampffmeyer, H. Müller, M. Schippel) pojavila se je ponovo 1890. Ove akademičare Engels je ocijenio kao »literarno-studentski revolt« u partiji. U članku u kojem polemizira s Ernstom Engels zaključuje da je ta lijeva grupa zbog svoje iracionalne taktike, koju želi nametnuti partiji, puno opasnija za partiju od malograđanske struje.

Takve i slične struje, s raznim anarhističkim i spontanističkim varijantama, djelovale su u to doba i u francuskom i u engleskom radničkom pokretu. S takvim tendencijama sukobljavati će se kasnije Lenjin i u ruskom i u evropskom pokretu. Njegova kritika, ne samo u *Dječjoj bolesti »ljevičarstva« u komunizmu*, instruktivna je i za suvremene situacije, prije svega zato što je on polemizirao s već prilično jasno formiranim radikalno lijevim strujama.

Boljševici su se i prije i poslije pobjede revolucije sukobljavali s nizom političkih tendencija koje su zastupale radikalne pozicije: narodnjačko zavjereništvo i individualni terorizam, anarhizam, eseri-maksimalisti i lijevi eseri, lijevi komunisti. U izvjesnom smislu lijevo skretanje predstavljala je i linija Trockog.

Anarhisti su podržavali revoluciju iako su se suprotstavljali organiziranosti i centralizaciji koje su zastupali boljševici. Nakon revolucije legalno djeluju, ali kritiziraju mjere sovjetske vlasti — da bi kasnije došli na neprijateljske pozicije.

Ljevičarstvo unutar Boljševičke partije formiralo se kao posebna struja 1908, koja je odbijala ulazak u parlament, a od travnja do srpnja 1917. zastupala je orijentaciju na neposredni ustanak. U to vrijeme većina boljševika smatrala je da je poziv na ustanak avanturističko ugrožavanje mirnih priprema revolucije.

U proljeće 1918. godine ponovo se okuplja grupacija lijevih komunista, s Buharinom na čelu. Lijevi su se odupirali potpisivanju Brest-Litovskog mira s Njemačkom. Umjesto mira, predlagali su revolucionarni rat koji bi trebao omogućiti revoluciju u Njemačkoj. Pozicija Trockog »ni rat ni mir« bila je bliska stavu lijevih komunista. Lijevi su smatrali da treba ići na rat čak i po cijenu propasti sovjetske vlasti.

Lijeve grupacije formirale su se i u diskusijama o upravljanju privredom u proljeće 1918. i krajem 1920. i početkom 1921. godine. Najpoznatije su grupa demokratskog centralizma i radnička opozicija. Kritizirali su birokratizam i zastupali neposredni klasni interes i upravljanje ne uzimajući u obzir realni odnos klasnih snaga i slabosti industrijskog proletarijata.

Analizirajući spor s lijevima oko sklapanja mira i kasnije pojavu lijevih struja u nizu radničkih partija u Evropi, Lenjin je izoštrio svoj kritički stav prema ljevičarenju u komunističkom pokretu. U njemačkoj, engleskoj, talijanskoj i mađarskoj partiji »lijevi« su se protivili ulasku u parlamente i u reakcionarne sindikate. U recenziji bečkog časopisa »Komunizam« Lenjin, na primjer, apostrofira »veoma lijevu« poziciju György Lukácsa i Bele Kuna. Svakako najinteresantniji Lenjinov tekst u diskusiji o lijevom ekstremizmu je njegova knjiga *Dječja bolest »ljevičarstva« u komunizmu*[1]. Lenjinova analiza, kako se je pokazalo, nije izgubila svoju aktualnost sve do danas. Jedan od studentskih lidera iz 1968. godine, Cohn-Bendit, pola stoljeća kasnije, pokazao je svoju osjetljivost, reprezentirajući ogorčenost radikalne ljevice, s naslovom knjige koju je napisao zajedno s bratom, *Ljevičarenje, lijek za staračku bolest komunizma*[2].

Lijevi radikalizam, kako pokazuje Lenjin, nije respektirao specifičnosti situacije. U svim prilikama tražio je klasno »čista« rješenja, inzistirao na određenim principima i onda kada se oni nisu mogli provesti, odbacivao je sve kompromise, taktiziranja i saveze. To praktično znači da je odbacivao onu borbu koja je realno bila moguća — čekajući idealne situacije koje nisu nikada nastupale. Zato je njegove pobornike Lenjin nazivao lijevim oportunistima.

U *Dječjoj bolesti*... Lenjin je, prije svega, konstatirao da je radikalno ljevičarenje svojstvo malograđanske revolucionarnosti. Međutim, priznao je da i slabosti revolucionarnog pokreta stvaraju pretpostavke za pojave lijevog radikalizma: »Anarhizam se često javlja kao svojevrsna kazna za oportunističke grijehe radničkog pokreta.«

Lijevi često mogu biti u revolucionarnim situacijama veoma uspješni u agitaciji. Tada mase znatno lakše prihvaćaju jednostavno negiranje. Ali njihova mana je u tome što revolucionarni pokret treba da djeluje i u nerevolucionarnim situacijama,

---

[1] V. I. Lenin, *Detskaja bolezn' »levizny« v kommunizme*, u *Sočinenija*, izd. 4, t. 31.

[2] D., G. Cohn-Bendit, *Le gauchisme, remède à la maladie sénile du communisme*, Paris, Seuil, 1968. O toj knjizi vidi Štambuk, *Ljevičarstvo ili kako ga steći*, »Gledišta«, br. 5/69.

i u parlamentu i u sindikatima, dakle, i u legalnim uvjetima borbe. Ići uvijek pravolinijski na neposredni klasni obračun znači prihvaćati bitku onda kada situacija ne odgovara politici revolucionarne klase. Zato treba koristiti politiku laviranja, koristiti suprotnosti u redovima neprijatelja, praviti kompromise. Naravno, Lenjin prihvaća samo kompromise koji su iznuđeni objektivnim uvjetima ili kompromise koji u konačnom zbiru jačaju šanse pobjede revolucije.

Lijeve ekstremiste karakterizira ignoriranje objektivnog odnosa klasnih snaga. Oni žele djelovati uvijek u idealnim situacijama. Ali »politička djelatnost — nije trotoar Nevskog prospekta« po kojem se može naprosto prošetati. A i sami ljudi nisu idealni. Socijalizam se treba »početi graditi ne od specijalnog od nas stvorenog ljudskog materijala, već od onog koji nam je ostavio u nasljeđe kapitalizam«. To je veoma teško, ali i jedini ozbiljan pristup poslu. Lako je biti revolucionar kada se revolucija već rasplamsala i kada su joj svi prišli. Međutim, upozorava Lenjin, revolucionar treba da djeluje u svim situacijama, koristeći sve institucije i metode borbe — ne odbijajući da se djeluje i u legalnim okvirima.

Moglo bi se još dugo nabrajati Lenjinove primjedbe nosiocima lijevih devijacija. Da spomenemo još samo neke teze. »Lijevi« odbacuju ne samo rad u parlamentu već i partiju i partijsku disciplinu, rad u sindikatima; ne izvlače pouke iz svojih političkih grešaka. Time se zatvaraju u sebe, postaju ne partija klase i masa, već kružok, grupa intelektualaca. Odbacivanjem partije razoružavaju proletarijat i jačaju pozicije buržoazije.

Međutim, Lenjin priznaje »lijevima« da brane iste ideje kao i glavni pravac radničkog pokreta. Ali dodaje da se svaka ideja može najlakše diskreditirati ako se u zastupanju dovede do apsurda. Lenjin posvećuje pažnju »lijevima« ne zato što ih želi uništiti. On upozorava da treba uložiti sve napore da rascjep s »lijevima« ne oteža u budućnosti nužno slijevanje svih struja radničkog pokreta u jedinstvenu partiju.

I u pitanju metoda borbe ne odbacuje nekritički greške »lijevih«. Na primjer, upozorava na to da radnički pokret odbacuje individualni teror ne zato što je uopće protiv revolucionarnog terora, već stoga što je individualni teror naprosto nesvrsishodan.

Kao što se vidi, Lenjinova je diskusija s »lijevima« u mnogo čemu korisna i za analizu nove ljevice, radikalne ljevice našeg vremena. Prije svega, treba reći da je i pojava nove ljevice zaista »kazna božja« za oportunizam radničkog pokreta takozvane tradicionalne ljevice, koji je u velikom dijelu pokreta bio i veoma jasno izražen.

Za desnicu radničkog pokreta predstavljenu u socijaldemokratskim partijama oportunizam je već niz decenija osnovna karakteristika politike. Socijaldemokracija se uklapa u funkcioniranje kapitalističkog sistema. Socijalističku transformaciju odgađa za daleka vremena kada će se unutar kapitalizma, koji neumitno ide u pravcu socijalizma, steći sve potrebne pretpostavke. Čekajući takav razvitak, socijaldemokratske partije sebi dopuštaju samo male korekcije unutar postojećeg sistema. Reforma umjesto revolucije, pragmatizam umjesto socijalističkih principa (Bernstein: pokret je sve, a cilj je ništa). U tom reformizmu socijaldemokracija veoma brzo postaje poslovođa buržoazije i tampon koji smiruje klasne sukobe.

Revolucionarno, komunističko krilo revolucijom 1917. u Rusiji otvara vrata socijalizmu. Međutim, kasniji razvitak u međunarodnom komunističkom pokretu zatvara izglede revolucije na Zapadu. Staljinizam s nametanjem jednog modela

revolucije, centraliziranim rukovođenjem cjelokupnim pokretom, teorijskim dogmatizmom dovodi u krizu traženje strategije revolucije adekvatne uvjetima pojedinih zemalja. U visokorazvijenim zemljama Zapada ta kriza snažno dolazi do izražaja. Usprkos maksimalističkim programima, ni velike radničke partije ne dolaze u priliku da nešto poduzmu. Po nekima, nedostatak je u subjektivnim snagama praktičke borbe, po drugima — nedostaje teorijska elaboracija vlastite situacije. Vjerojatnije mali izgledi ljevice imaju svoj uzrok u konstelaciji odnosa u svijetu i u radničkom pokretu, kao i u nedostajanju teorije revolucije primjerene prostoru i vremenu pojedinih razvijenih zemalja Zapada. Ograničena mogućnost radikalnije akcije stavila je i revolucionarni dio radničkog pokreta objektivno u poziciju koja dopušta samo manevriranje unutar granica sistema. Takvu poziciju pratili su i izostajanje traženja novih rješenja, teorijska zatvorenost, dogmatizam, samozadovoljstvo i insuficijentnost. To je dalo prilike radikalnim ljevičarima da i ovaj dio tradicionalne ljevice optuže za oportunizam. Ako je ovdje oportunizam prejaka riječ, u najmanju ruku tačna je konstatacija da je u postojećoj situaciji komunistički pokret na Zapadu bio sveden u realnom odnosu snaga na parlamentarne okvire.

Radikalna ljevica, naravno, propušta da prizna da je ne ona, već upravo taj i takav komunistički pokret sa svim manama i poteškoćama ipak bio glavna snaga revolucije i jedina konstanta stvarne lijeve opozicije kapitalističkom sistemu. Tim više ekstremna ljevica ne priznaje ni činjenicu da je i u okviru socijaldemokracije u nekim zemljama organiziran velik dio radništva i da su i te partije, iako unutar granica reformističke politike, uspjele u nizu sindikalističkih revandikacija koje su poboljšale materijalni položaj radnika i radnih masa.

Međutim, ne umanjujući pozitivne rezultate, radnički pokret na Zapadu bio je u krizi. Tu krizu prati dubok politički rascjep: antikomunizam socijaldemokracije i shvaćanje da je socijaldemokracija (»socijal-fašizam«) za komunistički pokret veći neprijatelj od samog fašizma (ova teza pod utjecajem Staljina kulminira 1928. godine na VI kongresu Komunističke internacionale).

Već prije pojave suvremene nove ljevice bilo je pokušaja stvaranja jedne nove linije u radničkom pokretu koja bi izbjegla slabosti i reformističkog oportunizma i dogmatiziranog revolucionarnog pokreta. Takvo traženje novih putova socijalističke transformacije karakteristično je već niz decenija za socijalističke partije Japana, Italije i Čilea. Teorija strukturnih reformi, koju su razvili autonomni talijanski i japanski socijalisti, bila je interesantno rješenje koje će kasnije, u najnovije vrijeme, u osnovi preuzimati i neke komunističke partije Zapada.

Početak kraja epohe staljinizma, najavljen 1948. godine sukobom KPJ i Kominforma, te teorijskom i praktičnom kritikom staljinizma koju provode jugoslavenski komunisti, kao i XX kongres KPSS 1956. godine s kritikom »kulta ličnosti«, otvara prostor za nova pitanja, traženja, preispitivanja i kritiku osnovnih strategijskih koncepcija. Od jednog dijela socijaldemokratskih i komunističkih partija, u kojima je kriza došla jače do izražaja, odvajaju se pedesetih godina struje koje formiraju nove socijalističke partije. Te partije imaju puno sličnosti s autonomnim socijalistima. U to vrijeme nazivaju ih novom ljevicom. Ta nova ljevica, i pored nekih veza, nije identična s novom ljevicom iz šezdesetih godina niti je njen neposredni preteča

Od tih novih stranaka najpoznatiji slučajevi su Ujedinjene socijalističke partije u Francuskoj i izdvajanja dijela KP Danske (s predsjednikom Larsenom na čelu

u novu partiju. Slične stvari dešavale su se i u Nizozemskoj i Norveškoj, a u britanskoj Laburističkoj partiji nova lijeva struja ostala je unutar stranke.

U to vrijeme, nakon 1956. godine, kada je unutar Istočne Evrope i komunističkog pokreta došlo do popuštanja centripetalnih sila, kada Togliatti govori o policentrizmu, kada Hruščov u programskim dokumentima respektira više putova ka socijalizmu, kada Mao proklamira politiku stotinu cvjetova, otvoren je šire proces destaljinizacije i kritičkog preispitivanja. Skoro istovremeno događaji u Mađarskoj ponovo u nove procese unose elemente krize pokreta. Mnogobrojne »disidentske« grupe i pojedinci pokušavaju pronaći nova rješenja. Duhovi koji pripadaju ljevici uznemireni su bez obzira na to da li djeluju unutar stranaka ili nezavisno, izvan partija. Nove inicijative prihvaća mlada generacija, posebno njen intelektualni i studentski dio. Zahvaćene su i omladinske organizacije partija tradicionalne ljevice; one pokušavaju formirati svoje stavove koji se u nekim pitanjima razilaze od pogledâ glavnine stranke. Burni događaji potresaju mlade u KP Italije, KP Francuske, a u Njemačkoj omladinsku organizaciju SPD (JUSO).

U svim tim zbivanjima jača aktivnost i nekih marginalnih političkih formacija. Trockisti su bili angažirani u buntu mladih. Svoje sudjelovanje platili su, doduše, daljom dezintegracijom pokreta i stvaranjem paralelnih trockističkih organizacija. Slična sudbina zadesila je i male maoističke komunističke partije, marksističko-lenjinističke, kako same sebe nazivaju, koje su bile osnovane nakon sukoba KP Kine i KPSS.

Sve te nove partije, grupe i struje nisu uspjele u onome što im je bila glavna namjera — da postanu centar novog jedinstva svih socijalističkih snaga. Međutim, uspjele su, prvo, dovoljno jasno upozoriti na slabosti i opasnosti socijaldemokratskog reformizma i konformizma, te dogmatizma mnogih komunističkih partija i, drugo, otvoriti nova pitanja i istraživanja o izgledima ljevice na Zapadu.

II

U sklopu svih tih istraživanja pojava nove ljevice krajem pedesetih i, posebno, šezdesetih godina predstavlja nesumnjivo jedno zasebno poglavlje. O tom novom fenomenu u svijetu su napisane već cijele biblioteke, a i u nas spisak tekstova, uglavnom objavljenih po časopisima, nije kratak[3].

---

[3] Teško bi bilo u ovom tekstu selekcionirati stranu literaturu. Zato samo upozoravamo, osim knjiga Teodorija, na knjigu o događajima u Berkeleyu, zatim na pregled Klausa Mehnerta o pokretu 60-tih godina (s opsežnom bibliografijom) i na knjigu o novoj ljevici mađarskog autora Köpeczija, objavljenu u Moskvi (koja reprezentira jedan određeni pogled na novu ljevicu): *The Berkeley Student Revolt*, Facts and Interpretations, Ed. by Seymour Martin Lipset and Sheldon S. Wolin, Anchor Book, New York, 1965; Klaus Mehnert, *The Twilight of the Young*, The Radical Movement of the 1960s and Their Legacy, Secker and Warburg, London, 1978; Bela Köpeci, *Ideologija »novyh levyh«*, »Progress«, Moskva, 1977.

Od tekstova objavljenih u nas treba registrirati zbornike *Dijalektika oslobođenja* (»Praxis«, Zagreb, 1969); *Društvo, revolucija, omladina* (Centar za kulturnu djelatnost omladine, Zagreb, 1969); *Sveučilište i revolucija* (Sveučilišni komitet SKH, Zagreb, 1970); knjige I. Kuvačića, *Obilje i nasilje* (»Praxis«, Zagreb, 1970), V. Mikecina, *Socijalizam i revolucionarni subjekt* (»Kulturni radnik«, Zagreb, 1970), tematske blokove u časopisima »Kulturni radnik«, br. 5/68, »Pitanja«, br. 7—8/75, »Marksizam u svetu«, br. 2/74. i 12/76, članke R. Rizmana (»Naše teme«, br. 1/75), B. Ibrahimpašića (»Opredjeljenja«, br. 5—6/75), E. Mandela (»Kulturni radnik«, br. 1/78).

Ta literatura može se podijeliti na dva dijela. Prvi dio prati pojave nove ljevice, analizira ih i ocjenjuje njihovu ulogu u revolucioniranju suvremenog visokorazvijenog kapitalizma. Drugi dio literature bavi se nekim teorijskim pitanjima u kojima se u sferi teorije reflektiraju problemi kojima se pretežno bavi nova ljevica. Nisu rijetki slučajevi da se ne povezuju, već nekritički zamjenjuju dvije razine pristupa. Često se, na primjer, nedostajanje uvida u stvarnu situaciju pokreta nove ljevice zamjenjuje Marcuseovim tekstovima ili se, obrnuto, umjesto razmatranja misli istog autora, raspravlja s tezama koje je negdje, u nekoj zemlji, jednom formulirala neka od grupa nove ljevice.

Mora se priznati da je zaista teško pri pisanju o novoj ljevici jasno razlikovati te dvije razine, jer je, i pored njihove autonomnosti, međusobni utjecaj teorije i pokreta ipak bio na djelu. I, drugo, teško je u čistom obliku izdvajati pokret ili doktrine o novoj ljevici tamo gdje u znanosti i izdavačkoj djelatnosti nema još dovoljno zasebnih sintetskih analiza (pokreta ili teorijskih sklopova). Takav je slučaj i sa istraživanjima i publikacijama u našem podneblju. Zato je potrebno upozoriti na vrijednost knjige Massima Teodorija, *Povijest novih ljevica u Evropi (1956—1976)* koju u nas upravo izdaje zagrebačka izdavačka kuća »Globus«[4]. Za razliku od velike većine djela posvećenih istoj temi, u knjizi Teodorija veoma egzaktno i skrupulozno se prati pokret nove ljevice. Tekst je, prvo, znanstveno fundiran, a, drugo, autor ne podliježe iskušenju da nedostajanje informacije pokrije aproksimacijama, zasnovanim na općim stavovima. Knjiga predstavlja dokumentiranu i sistematiziranu povijest nove ljevice, i kao informacija o povijesti pokreta i programskim stavovima nove ljevice pretpostavka je svake ozbiljnije rasprave o fenomenu nove ljevice.[5]

Posebna vrijednost Teodorijevih knjiga o novoj ljevici sastoji se u tome što je on i sam »novoljevičar«. Na taj način njegov znanstveni rad na neki način predstavlja istraživanje praćeno sudjelovanjem. Teodori je dugogodišnji član male talijanske radikalno-ljevičarske stranke Partito radicale (Radikalna partija, osnovana 1956. godine), pokretač časopisa »La Prova Radicale«, lider Lige za uvođenje razvoda braka i slično. Ta najjača od malih radikalno lijevih organizacija na upravo održanim parlamentarnim izborima (4. lipnja 1979) osvojila je više od 3% glasova (3,4% za Senat i 3% za Cameru), što je primjetno povećanje povjerenja u poređenju sa prošlim izborima (0,8% glasova za Senat i 1,1% za Cameru).

Ta novoljevičarska orijentacija autora knjige o novoj ljevici ujedno je i mana. I pored serioznog znanstvenog pristupa poslu i priličnog stupnja kritičnosti prema temi o kojoj piše, opterećen i sam emotivnim stavom prema novoj ljevici i dijeleći njene poglede, Teodori nije u stanju da do kraja izvuče zaključke o fenomenu nove ljevice i njenom krajnjem dometu. Međutim, bogatstvo dokumentacije i informacija Teodorijeve knjige onemogućuje pristrasnost autora i implicite sadrži mogućnost građenja ocjena o novoj ljevici.

---

[4] Naslov originala: *Storia delle nuove sinistre in Europa* (1956—1976), Bologna, Mulino, 1976. Za naše izdanje M. Teodori je napisao dodatak u kojem je obradio zbivanja u novoj ljevici u razdoblju 1975—1978. godine.

[5] Massimo Teodori rođen je 1938. Profesor je američke povijesti, a posebno zanimanje pokazuje za pitanje suvremene povijesti i sociologije politike. Teodori se već i prije bavio poviješću nove ljevice. Neko vrijeme živio je u SAD i tamo proučavao američku novu ljevicu i, posebno, feministički pokret. Rezultat toga rada je knjiga *New Left: A Documentary History*, Bobbs Merill, New York, 1969. Marcuse ovaj rad spominje kao jednu od dvije knjige koje se ne mogu zaobići kada je riječ o američkoj novoj ljevici.

Povijest novih ljevica ne bavi se teorijskim problemima. Možda i zato što i sam pokret, izuzev studentskog pokreta u Njemačkoj, nije bio utemeljen u teoriji. Iz neposredne akcije kao metode borbe proizlazi stav tipičan za velik dio pokreta novoljevičarske orijentacije: »radi sada, misli kasnije«. Time se ne želi reći da se teorijska aktivnost nije razvijala u časopisima nove ljevice, na primjer,u »New Left Review« i drugim sličnim publikacijama.

Općenito se može prihvatiti teza da je novoljevičarski pokret izrastao iz akcija bez neposrednijeg udjela teorije u programiranju djelovanja. Uostalom, zaokruženih, konzistentnih programa, u pravilu, i nije bilo. Ali to ne znači da neki teoretičari nisu djelovali inspirativno na sam pokret nove ljevice — čak i bez obzira na to koliko su u samom aktivističkom dijelu pokreta njihove teze bile prihvaćene ili shvaćene. I, drugo, sam pokret je djelovao i na teoretičare kao inspiracija i provjera za analize i traženja novih putova revolucionarnog prevrata.

U tom kontekstu kao nezaobilazno ime pojavljuje se njemački filozof Herbert Marcuse. Ponikao unutar takozvane frankfurtske škole (škole kritičke teorije društva), grupe okupljene oko Instituta za socijalno istraživanje u Frankfurtu i istoimenog časopisa, Marcuse nakon emigriranja iz Njemačke uoči drugog svjetskog rata djeluje u SAD. Od objavljivanja knjige *One Dimensional Man* 1964. godine posebno se intenzivno bavi situacijom visokorazvijenog kapitalizma.

Marcuse analizira zatvorenost u sebe suvremenog visokorazvijenog kapitalizma, prije svega, na primjeru američkog društva. Otuđenje kroz robnu proizvodnju, nametnute potrebe, manipulacija u interesu kapitala, racionalnost sistema u detaljima, a iracionalnost cjeline, konformizam, porobljivačka i destruktivna tehnika i organizacija, represija, opća integracija svih elemenata društva u postojeće — to je taj novum koji donosi visokorazvijeni kapitalizam. Totalna uklopljenost u represivni sistem uz odsustvo protivničkih snaga, snaga otpora, to je početna slika koju daje Marcuseova analiza. Od tog, u osnovi, pesimističkog gledanja na mogućnost revolucije Marcuse kasnije čini napore za otkrivanjem suprotnosti postojećeg svijeta i pronalaženjem novih snaga opozicije. Novih, jer su tradicionalne snage opozicije, kao i sve ostalo, integrirane u sistem i, što posebno vrijedi za američko društvo, ne osjećaju se nelagodno u tom stanju.

Iako u dijalogu s Marxom, Marcuse vidi drugačije mogućnost revolucije. Za Marxa ona organski izrasta iz proturječja starog sistema kao unutrašnja snaga tog sistema. Obrat za Marcusea nije više nastavak kvantitativnog rasta, već ono što on naziva pacifikacija, smiraj egzistencije. To je totalni prekid inauguriran novim potrebama u kojima je naglašena bitno humana dimenzija. Socijalizam znači nove vrijednosti, novi totalitet, novu antropologiju. Umjesto posvemašnje podređenosti tehnici društva represije i destruktivnoj proizvodnji, dolazi sklad s prirodom, umjesto konkurencije, muškosti, agresivnosti javlja se ozbiljenje slobodnijeg i boljeg života, te novi tip čovjeka »koji se riješio agresivnosti i brutalnosti«, »koji je biološki nesposoban da vodi ratove i stvara patnje, tip čovjeka koji ima jasnu svijest o radosti i uživanju, i koji radi, kolektivno i individualno, za društvenu i prirodnu okolinu u kojoj takva egzistencija postaje mogućom«. A samo povijesno mjesto revolucije jeste onaj razvojni stupanj »na kome zadovoljavanje osnovnih potreba stvara potrebe koje transcendiraju državno-kapitalističko i državno-socijalističko društvo« — zaključuje Marcuse u spisu *Kontrarevolucija i revolt*.

Objektivni elementi novog pojedinačno su dati, oni su u visokorazvijenom kapitalizmu, pogotovo u Marxovu smislu, već tu, ali problem je u subjektivnom momentu.

Marcuseu se krivo pripisuje da on ulogu radničke klase jednostavno zamjenjuje inteligencijom, studentima i slično. Radnici u visokorazvijenom kapitalizmu očito mu više ne predstavljaju »klasu koja negira postojeće potrebe«. Protivnička su mu snaga inteligencija, osobito studenti u Evropi, i neintegrirani dijelovi radničke klase, marginalne grupe (crnci, doseljenici), oslobodilačke snage trećeg svijeta. Ali Marcuse ipak u intervjuu zagrebačkom VUS-u tvrdi (28. kolovoza 1968): »Ja ne mogu zamisliti revoluciju bez radničke klase.« A u *Eseju o oslobođenju* veoma precizno definira uloge: »Radikalno preoblikovanje društvenog sistema još uvijek ovisi o klasi koja sačinjava ljudsku bazu proizvodnog procesa. U razvijenim kapitalističkim zemljama to je industrijska radnička klasa. Promjene u sastavu ove klase i razmjeri njene integracije u sistem mijenjaju — ne potencijalnu, nego aktualnu političku ulogu rada.« Ali odatle zaključuje da ne treba čekati na spontan pokret klase. Ulogu katalizatora namjenjuje inteligenciji. Ona, kako kaže na Kongresu »Dijalektika oslobođenja«, 1967. u Londonu, o kojem je izišla istoimena knjiga, nije revolucionarna klasa, već ima pripremnu funkciju — i to ne prvi puta u povijesti.

Za razliku od S. Malleta, subjektivnu snagu revolucije Marcuse ne vidi u takozvanoj novoj radničkoj klasi (tehničarima, stručnjacima, inženjerima zaposlenim u proizvodnom procesu), jer je upravo ta nova radnička klasa »ljubimče postojećeg sistema«. Ovdje treba primijetiti da Marcuse registrira promjene u socijalnim odnosima društva visokorazvijenog kapitalizma. Uočava da velike mase onih koji rade za nadnice i nemaju kontrolu nad sredstvima za proizvodnju, uključivo i inteligenciju, dolaze u objektivni položaj koji je uvjet njihove eksploatacije. »Oni svi reproduciraju kapital.« Taj realitet je integrirajuća snaga, ali iz toga Marcuse ne izvlači zaključak, koji će kasnije izvući evrokomunizam, da je, osim predstavnika monopolističkog kapitala, cijeli ostali dio društva snaga prevrata.

Kada je riječ o određenju revolucionarnog subjekta, potrebno je upozoriti da Marcuse, iako stalno naglašava spontanost, ne misli da priprema revolucije može teći bez organizacije. Ne kaže da ima jasan plan oblika te organiziranosti. Jasno mu je samo odbacivanje lenjinističkog tipa partije. Taj tip partije, upozorava on, pretpostavljao je revolucionarne mase u Rusiji. Tamo gdje nema takvih masa takva partija vodi samo diktaturi nekolicine revolucionara nad drugima. Marcuse, međutim, ne želi dati odgovor na pitanje da li je staljinizam izvediv ili ne iz lenjinističkog tipa kadrovske partije.

Ukupna ocjena komunističkih partija u Marcusea je za uočljivu nijansu pozitivnija nego kod većine novoljevičarskih aktivista. Komunističke partije nisu socijaldemokratske, usprkos njihovoj reformističkoj strategiji. One su i danas jedina masovna organizacija lijevo od socijaldemokracije i još i sada potencijalno revolucionarna snaga. Revolucionarna masovna partija prevladana je, po Marcuseu (*Kontrarevolucija i revolt*), utoliko što je nakon liberalne faze kapitalizma parlament postao sredstvo kontrarevolucije. Tada radikalna opozicija može biti samo vanparlamentarna opozicija.

Još neke političke teze Herberta Marcusea relevantne su za razumijevanje stavova nove ljevice. Prije svega, to je ocjena važnosti borbe za oslobođenje trećeg svijeta. Iako mu je i sada naglasak na razvijenim društvima, ta nacionalnooslobodilačka borba, iako nije krajnja snaga oslobođenja, slabi svjetski imperijalistički sistem.

Za nas je posebno zanimljivo da se Marcuse u svojim novijim tekstovima zalaže za neposrednu demokraciju, za radničku kontrolu u poduzećima, za savjete (»sovje-

te«) u lokalnom upravljanju. Za njega je to *bitan* dio lijeve strategije. Sasvim nedavno, 23. ožujka 1979, u razgovoru s francuskim komunističkim teoretičarem Jeanom Elleinsteinom, izravno tvrdi da je demokracija savjeta, ono što se u Francuskoj naziva samoupravljanjem, i to u cjelini sistema, dakle, ne samo u tvornici, izraz demokratske revolucije. Tu revoluciju danas omogućuje realna nada da će radnička klasa postati većina stanovništva i da će se prvi puta u povijesti moći afirmirati pojam revolucionarne demokracije.

Konačno, ne manje je zanimljiv i Marcuseov rezime iskustva pokreta nove ljevice: nova ljevica nije doživjela neuspjeh — neuspjeh su doživjeli samo njezini pripadnici koji su pobjegli iz politike, tvrdio je 1975. godine, da bi ove (1979) godine tu istu tezu još odlučnije istakao. Uvjeren je u to da 1968. nije predstavljala poraz, već pobjedu, »dugoročni trijumf«. Ideje iz 1968. duboko su prožele društveno tijelo, do samog establishmenta. Doduše, taj trijumf ideja nove ljevice i njihovu penetraciju Marcuse vidi, opet u najboljoj tradiciji novoljevičarskog mišljenja, u prilično marginalnim pojavama. I ne pokušava tražiti tragove nekih analiza, koje su se prije javljale u krugu teoretičara nove ljevice, u suvremenom organiziranom, revolucionarnom radničkom pokretu. Iako je, uzgred rečeno, Marcuse i 1967. vjerovao da u kapitalističkim zemljama Evrope »političko reaktiviranje radničkog pokreta u internacionalnim okvirima ostaje pretpostavka za djelotvornost protupokreta«. A u nedavnom razgovoru s Elleinsteinom (1979. godine) daje ocjenu evrokomunizma koja se razlikuje od prosječnog stava pristaša nove ljevice. Evrokomunizam je odgovor na realno stanje kapitalizma i na situaciju u SSSR-u — smatra Marcuse. U tom smislu to je početak razjašnjavanja u evropskom radničkom pokretu i početak traženja novog puta. Marcuse, opet u duhu lijevog radikalizma, dodaje da je evrokomunizam očito pokušaj velikih komunističkih partija da se socijaldemokratiziraju, ali se i ograđuje i tvrdi da je takvo postavljanje problema ipak primjena pojmova i kriterija prošlosti na novo stanje.

Iz usporedbe Marcuseovih teza i stavova nove ljevice mogle bi se uočiti sličnosti i razlike. Ovdje prostor ne dopušta takvu analizu. U svakom slučaju, postupno uspostavljen međusobni utjecaj izvan je sumnje.[6]

Marcuse nije bio jedini teoretičar i ideolog koji je inspirirao pokret nove ljevice. Više ili manje neposredno, snagom ideja ili naprosto političkog primjera u pokretu nove ljevice u ovoj ili onoj mjeri bila su prisutna i mnoga druga imena iz povijesti ili iz suvremenog socijalističkog pokreta. Ovdje nije riječ o teoretičarima i liderima koji utemeljuju određene frakcije ljevice. Jasno je da su marksisti nalazili svoje ishodište u Marxu, anarhisti u Bakunjinu, trockisti u Trockom, maoisti u Mao Ce Tungu i slično. Međutim, moglo bi se ustvrditi da su svi oni skupa utjecali na pokret nove ljevice — ne cjelinom svojih teorijskih projekata, već onim dijelovima teorije ili političkih teza koje su korespondirale sa spontano izraslom orijentacijom nove

[6] Najveći dio knjiga, zbirki i tekstova u kojima se Marcuse bavi temama koje su relevantne za novu ljevicu u nas je preveden: *Čovjek jedne dimenzije*, »V. Masleša«, Sarajevo, 1968; *Kraj utopije*, *Esej o oslobođenju*, »Stvarnost«, Zagreb, 1972; *Merila vremena*, »Grafos«, Beograd, 1978; *Kontrarevolucija i revolt*, »Grafos«, Beograd, 1979; *Oslobođenje od društva obilja*, u: *Dijalektika oslobođenja*, »Praxis«, Zagreb, 1969; *Je li ideja revolucije mistifikacija?*, »Kulturni radnik«, br. 1—2/68; *Suvremeni kapitalizam i mogućnosti revolucije*, »Kulturni radnik«, br. 1/79; Intervju s Marcuseom (*Što kaže otac »nove ljevice«*), »Vjesnik«, 19. 8. 78. Od neprevedenih tekstova u istom kontekstu upozoravamo na *Repressive Tolerance*, u P. Wolf, B. Moor, H. Marcuse, *A Critique of Pure Tolerance*, Beacon Press, Boston, 1965.

ljevice. Ako ostavimo po strani Marxa i Bakunjina, čije političke poglede ne treba posebno objašnjavati, potrebno je neke od njih ipak makar spomenuti.

Rosa Luxemburg je kao simbol antibirokratske socijalističke orijentacije bila nesumnjivo inspirativna. Osim toga, prijemčivost njenih ideja kod nove ljevice bila je zasnovana i na stanovitom »ljevičarenju« koje je Rosa Luxemburg zagovarala. U odnosu spontanosti i organizacije Luxemburgova je bila očito više lijevo od Lenjina. Partija je u njenoj interpretaciji avangarda koja se rađa unutar pokreta masa koje već spontano vode borbu.

Iako ne neposredno prihvaćene, izuzev od trockista, ideje Trockog bile su zanimljive novoj ljevici. Naglašavanje isključivo uloge radničke klase u njegovoj teoriji permanentne revolucije i odatle izvedeno stanovito minimaliziranje važnosti partije, kao i radikalizam u zagovaranju revolucije, u odnosu na politiku kompromisa, koji su ga svrstavali u lijevo krilo revolucionarnog pokreta, te kritika staljinizma — bili su dodirne točke pogleda Trockog i nove ljevice.

Idejama demokracije savjeta i kritikom revizionizma privlačili su pažnju nove ljevice Karl Korsch i Anton Pannekoek. E. From i W. Reich, psihoanalitičari koji su se bavili pitanjem unutrašnjeg preobražaja čovjeka, razvijali su zapravo jednu od onih tema do kojih je pokret nove ljevice i sam spontano došao.

U Njemačkoj je, pored Marcusea, bio primjetan utjecaj i nekih drugih mislilaca iz frankfurtskog kruga (Adorno, Horkheimer, Habermas).

Neka imena iz svijeta politike posebno su inspirirala aktivističku liniju pokreta nove ljevice i, kasnije, one koji će ići na neposredne borbene akcije. Mao je bio interesantan u tom smislu ne samo kao vođa uporne i dugotrajne revolucije već i kao pokretač kulturne revolucije. Nova ljevica je u kulturnoj revoluciji vidjela, prije svega, njen antibirokratski moment i srodnost sa svojom koncepcijom protukulture, te zato, naravno, nije primjećivala da je tu bila riječ prevashodno o originalnom obliku unutarnjeg obračuna dviju frakcija u KP Kine.

U borbenom smislu, u smislu neustrašivosti i revolucionarne upornosti, idol mladih u pokretu nove ljevice postao je Che Gevara, a privlačni su bili i Fidel Castro i vijetnamski general Giap, a i vođa brazilske urbane gerile Carlos Marighela.

Moglo bi se reći da su i teoretičari-sljedbenici svih spomenutih mislilaca i lidera socijalističke borbe imali svoje zapaženo mjesto u teorijskim i političkim raspravama u pokretu nove ljevice i oko njega.

Ako o teorijskoj inspiraciji nove ljevice i ne postoji opća suglasnost, svi su, međutim, složni u tome da je socijalna osnova pokreta nove ljevice bila omladina: mladi iz srednje klase, prije svega studenti, ali i omladina sa otoka siromaštva u društvu obilja. Iako su se nerijetko obraćali radničkoj klasi, tu nisu nailazili na odaziv. Umjesto proletarijata, žarišta otpora društvu razvijenog kapitalizma postali su tako oni koje su nizozemski provosi nazvali »provotarijatom«.

Iz činjenice da su mladi bili osnovna snaga pokreta nove ljevice pogrešno bi bilo zaključiti da se cio pokret može svesti na sukob generacija. Međutim, bunt mlade generacije ima svoje duboke socijalne razloge. Oni se ne mogu svesti samo na objašnjenja na razini materijalne egzistencije, kao što to čini Teodori kada kaže da je omasovljenje sveučilišta stvorilo od studenata skupine novih siromaha. Uzroci su mnogo dublji. Omladina je u suvremenom društvu potisnuta i, drugo, ona, zahvaljujući obrazovanju i informiranosti, postaje svjesna tog svog položaja i iracionalnosti društva u cjelini. Ta potisnutost koja se odnosi na sve sfere života i u

kojoj se mlada generacija nalazi u jednom prolongiranom statusu pripravništva, koje u sociološkom smislu pomiče gornju granicu pripadništva omladinskom pokretu sve do 35. ili 40. godine života, postaje univerzalna pojava. Dovoljan je samo neki vanjski poticaj, na primjer, rat u Vijetnamu, pa da iracionalnost sistema postane očita, i da se latentni bunt mladih pretvori u otvorene sukobe. Omladina, naravno, nije klasa, ali to ne znači da se sva relevantna društvena grupiranja moraju svoditi samo na klasne konflikte. Omladina, iako i sama klasno podijeljena, ima neke zajedničke karakteristike koje su je učinile prirodnom socijalnom osnovom pokreta nove ljevice. Te karakteristike su najviše izražene upravo kod studenata — radnički podmladak je ipak osjetno više vezan za okolnosti svog klasnog položaja.

Određenje socijalnog uporišta nije odgovor koji objašnjava cjelinu fenomena nove ljevice. *Povijest novih ljevica* Massima Teodorija omogućuje uvid u osnovne teze nove ljevice. Teodori ih nije rezimirao. To je, uostalom, teško jer tu nije riječ o jedinstveno usmjeravanom i organiziranom pokretu, nego o pokretima — ne nove ljevice, već novih ljevica. Iznalaženje zajedničkih karakteristika nove ljevice zato je samo statistički prosjek. Ipak, to je pokušaj koji vrijedi truda.

III

Nova ljevica nastala je u opoziciji, i prema kapitalizmu i prema tradicionalnoj ljevici, staroj ljevici. Sam naziv javio se u Britaniji, u razdoblju 1956—1958. godine, da bi se istakla razlika i da bi se ogradilo od KP Velike Britanije koja nije uspjela provesti destaljinizaciju i od laburizma iz kojeg je socijalizam iščezao. U Njemačkoj od 1959. godine, od kongresa u Bad Godesbergu, SPD više nije ni po svom programu partija radničke klase, već »stranka cijelog naroda«, koja se odriče i nacionalizacija i crvenih zastava. U isto vrijeme socijalisti u Francuskoj (SFIO) kompromitiraju se na kolonijalnom pitanju, a francuski komunisti, da bi nakon događaja u Mađarskoj 1956. godine pokazali da su nacionalna partija, u najmanju ruku na istom području ne vode slavnu politiku (u SAD *casus belli* za novu ljevicu bili su Vijetnam i rasno pitanje).

Zato nije slučajno da tradicionalna ljevica baš i nema razumjevanja za novu ljevicu. Izuzetak je, možda, KP Italije koja je prva od velikih komunističkih partija na Zapadu počela tragati za vlastitom strategijom borbe za socijalizam. Njena ocjena ide od ograđivanja od studentskog pokreta do teza da je to ipak snaga ljevice (L. Longo).

Da pokušamo registrirati neke šire prihvaćene stavove, karakteristike i teze pojedinih frakcija nove ljevice bez pretenzija da redoslijedom rangiramo njihovu važnost.

Nova ljevica je uspjela depolitizirano društvo Zapada politizirati. Od kritike sveučilišta prešlo se na kritiku društva (Cohn-Bendit). Pokušala je stvoriti protukulturu kao pretpostavku oslobođenja društva ili kao zamjenu za revolucionarni proces. Dovela je u pitanje kulturu i vrijednosti društva Zapada. Pokušala je revolucionarni proces provesti u samom čovjeku (hippies) ili u mikrokosmosu (komune i slično). Upozorila je na važnost trećeg svijeta, podržala je tezu o različitim putevima u socijalizam, a dijelom i aktivni neutralizam u vanjskoj politici, iako, na primjer u Italiji, a i šire, ne prihvaća politiku mirne koegzistencije, a u sovjetsko-kineskom sporu staje na stranu Kine.

Želi biti detonator revolucionarnog procesa, ali taj proces vidi, prije svega, kao afirmaciju spontanosti i zato se spotiče na organizacionom pitanju. Do 1968. godine uglavnom smatra da se zajednička linija gradi u borbi i odbacuje partiju kao instrument borbe, a preferira neposredne akcije, da bi se nakon toga počela baviti pitanjem organizacije, koje joj postaje nerješiv problem. Tu se vrti u začaranom krugu. Odbacuje lenjinski tip partije, a novi model ne uspijeva pronaći. Lenjinski tip partije kritizira kao supstituciju klase (Rudi Dutschke) ili zato što su partije uvijek samo kopija građanskih partija ili zato što se povijesna situacija u odnosu na rusku 1917. godinu promijenila (A. Gorz).

U traženju nove partije dolazi se samo do parcijalnih rješenja, iako se zna što se hoće i što se ne želi. Ujedinjena socijalistička partija u Francuskoj razvija tip otvorene partije koja djeluje preko »radničko-seljačkih skupština« otvorenog tipa, a članovi partije mogu samostalno ulaziti u razne akcije a da u to ne uvlače stranku. Ne želi birokratsku, sektašku, formalnu avangardu, neće demokratski centralizam, lenjinsku stranku, ali neće ni spontanističku. M. Rocard zato kaže da želi organizaciju koja proizlazi iz borbe masa.

Njemački studenti žele organizaciju vođenu odozdo, bez nadzora vodstva stranke nad prijedlozima i inicijativama. Rudi Dutschke smatra da se u partiji već sada trebaju uočiti klice novog društva. Talijanska Radikalna partija uvodi samostalnost grupa partijske baze i akcionu decentralizaciju. Odluke donosi isključivo na godišnjem kongresu. Ne priznaje potrebu partijske discipline. Njeni članovi mogu biti istovremeno i članovi drugih partija, a ne mogu uopće biti izbačeni iz svoje partije! Grupa Lotta Continua u Italiji, polazeći od spontanosti, zalaže se za izgradnju »unutarnje avangarde« pokreta klase. Grupa Il Manifesto želi novu partiju koja bi preispitala nasljeđe komunističkog pokreta i stala na čelo vanparlamentarne opozicije.

Iako organizacija ostaje i dalje nerješiv problem za novu ljevicu, ona je uspjela afirmirati jedan drugi politički cilj. To je samoupravljanje. Taj zahtjev teorijski u početku nije obrazložen. Teodori, na primjer, smatra da se je pojavio kao spontana reakcija na programirano društvo i centralizam tradicionalne ljevice. U Francuskoj ta inicijativa nove ljevice u programu nove Socijalističke partije završila je s tezom da je samoupravljanje zahtjev koji je u skladu s najboljom tradicijom radničkog pokreta. Taj zahtjev podržavaju, na primjer, i Bendit i nizozemski provosi, a u Britaniji se, na inicijativu nove ljevice, osniva, pod rukovodstvom Kena Coatesa, Institut for Worker's Control (Institut za radničku kontrolu).

IV

Ocjena o novoj ljevici možda se može potpunije dati, ali ne na osnovu onoga što je ona konkretno radila ili zastupala, već, prije svega, na temelju utjecaja koji je ostavila i u teoriji i u praksi borbe za socijalizam. Sam pokret nove ljevice završio je onako kako je morao završiti svaki ekstremno lijevi pokret. Isključivost radikalizma uvijek vodi u uskost, u sektaštvo i u podjele i atomiziranje grupa i struja — ma koliko se nova ljevica subjektivno trudila da ostvari jedinstvo radikalne ljevice i da se postavi kao jedinstvena snaga revolucije. Kada se ta nada izjalovila i kada je postalo očito da se očekivanje brzog izvođenja revolucije izjalovilo, pokreti nove ljevice dolaze do spoznaje da su, kako kaže Massimo Teodori, njihove teorijske konstrukcije »bez ikakve veze sa stvarnim životom«, da pokreti koji nisu utemeljeni

u proizvodnji nemaju šansi i da je tradicionalna ljevica jača. Aktivisti nove ljevice zato ili idu u organizirani radnički pokret ili nastavljaju da životare kao male grupe na marginama političkog života — naravno, ukoliko se ne povlače iz politike. Teroristička struja izraz je svijesti da je u krizi i kapitalističko društvo i cijela ljevica — i stara i nova.

Nova ljevica je ipak ostavila traga. Ona je oživjela teorijsku aktivnost izborom tema i problema u koje se stara ljevica nije htjela, smjela ili znala upustiti. Iako i sama najčešće nije znala odgovore, pitanja relevantna za revolucionarni pokret bila su postavljena. A postavljanje pitanja prva je pretpostavka njihovog rješavanja.

Nova ljevica je doprinijela politiziranju zapadnog društva i reafirmirala je ideju socijalizma na Zapadu. U SAD u tome je uspjela više nego tradicionalna ljevica u prethodnoj polovini stoljeća. Utjecala je na jačanje lijevih snaga u društvu i na taj način pomogla i uspjehu tradicionalne ljevice. U tome se ne slažemo s Teodorijem. Nova ljevica, iako se to često ne može uvijek matematički dokazati, promijenila je odnose snaga. U to su uključeni i mnogi uspjesi socijaldemokrata i komunista na izborima. Toga, izgleda, nije svjesna ni stara ni nova ljevica.

Mnoge ideje i politički projekti nove ljevice nisu postali samo opće prihvaćeni, kako kaže Teodori, već su nastavili da žive u programima i akcijama tradicionalne ljevice. Niz ocjena suvremenog kapitalizma, i posebno njegove krize i strukture, postali su pretpostavke na kojima danas evrokomunizam gradi svoju strategiju. Rasprave o teoriji partije primjerenoj borbi u visokorazvijenom kapitalizmu nastavljaju sada evrokomunisti. Samoupravljanje i novi odnos prema borbi trećeg svijeta legitiman su dio programa većeg broja komunističkih, pa i socijalističkih stranaka. Te partije u posljednje vrijeme uključuju u svoje programe i teme koje su pokrenuli feministički i ekološki pokreti, a čiju je političku važnost prva apostrofirala upravo nova ljevica.

Tradicionalna ljevica nije akceptirala novu ljevicu, ali nije u krajnjem računu ostala neosjetljiva na njeno teorijsko iskustvo. To ne treba zaboraviti, iako neke i danas aktivne grupe nove ljevice djeluju konzervativno. Neke grupe nadovezuju se, kako primjećuje i Teodori, na političku kulturu stare staljinističke komunističke ljevice, a druge vode borbu i protiv kapitalizma, ali i protiv komunističkih partija, te objektivno tjeraju vodu na mlin desnice. Terorizam emargiranih pojedinaca, izopćenika okupljenih u terorističkim organizacijama, primjer je za ove druge. Taj terorizam, iako lijevi, više koristi desnici nego ljevici.[7]

Međutim, teško bi se mogla prihvatiti ocjena da je nova ljevica u cjelini zbog svog radikalizma više koristila buržoaziji nego revolucionarnom pokretu. Prije bi se moglo reći da je nova ljevica doprinijela oživljavanju socijalističkih snaga i rasprava unutar marksizma, iako je njena pojava bila praćena svim slabostima od kojih tradicionalno pate svi radikalno lijevi pokreti. U mnogim sredinama nova ljevica reafirmirala je pojam socijalizma i izborila legitimnost prisustva marksizma u društvenim znanostima, povećala zanimanje i za socijalistički pokret i za marksističke teme.

Ako prihvaćamo tezu da je nova ljevica ostavila traga po tome što je bila stimulans revolucionarnog pokreta, to ne znači da se može prihvatiti teza da su današnji radikalni pokreti u odnosu prema tradicionalnoj ljevici ono što su boljše-

[7] O terorizmu usp.: M. Klarin, *Terorizam*, NIN-ove sveske, Beograd, 1978, te tematske blokove u časopisima »Pitanja«, br. 10/77. i »Argumenti«, br. 1/78.

vici nekada predstavljali u odnosu na menjševike.[8] Ta teza pada jer se nigdje radikalna ljevica nije uspjela uspostaviti kao glavna politička snaga revolucije, kao što je to nekada uspijevalo boljševicima i drugim revolucionarnim partijama stare ljevice. Uostalom, to danas priznaje i većina teoretičara kojima je nova ljevica prirasla za srce.

I posljednje, ali ne i najmanje važno: nova ljevica je razbila konformističko samozadovoljstvo prosječnog građanina visokorazvijenih kapitalističkih zemalja društvom obilja i državom blagostanja. Otkrila je iracionalnost cjeline sistema i pored njegove parcijalne efikasnosti. Za mnoge kapitalizam više nije najbolji od svih mogućih svjetova. A ta sumnja uznemiruje establishment i drži kapitalistički sistem u permanentnoj napetosti.

Zbog svega toga, kako kaže Kardelj u svojoj posljednjoj knjizi, radnički pokret ne smije ostati gluh za inicijative nove ljevice iako mora biti kritičan prema ultralijevom radikalizmu.

V

I, na kraju, samo neke opaske o stavovima Massima Teodorija i poziciji s koje on obrazlaže novu ljevicu. Za Teodorija, koji je i sam novoljevičar, ljevica je samo radikalna ljevica. Komunisti su za njega reformisti. Staljinizam nekritički ne odvaja od lenjinizma. Potcjenjuje tradicionalne snage radničkog pokreta i u tom duhu, na primjer, izborne uspjehe talijanskih komunista proglašava za izraz krize KP Italije. Na drugoj strani, i male uspjehe nove ljevice preuveličava. Zajedno s Marcuseom smatra da je feministički pokret jedan od najvećih, ako ne i najveći pokret za promjenu zapadnoevropskog društva. Za sljedbenike nove ljevice — kako se vidi — »lijevo je lijepo«.

Sve u svemu, radikalna ljevica je star, zanimljiv, ali još nedovoljno istražen fenomen. Potrebno ju je poznavati jer, u krajnjoj liniji, i ona je dio ljevice.

---

[8] Tu tezu zastupa S. Drakulić u časopisu »Argumenti«, br. 1/78, str. 130.

Aleksandar Hristov

Društveni položaj uprave u delegatskom sistemu

Konstituisanjem skupština društveno-političkih zajednica na osnovama delegatskog sistema menja se i položaj uprave u našem samoupravnom političkom sistemu. Te promene su naročito značajne u pogledu kontrole rada uprave.

U skupštinskom sistemu pre uvođenja delegatskog pripcipa, znači u sistemu koji je bio zasnovan na predstavništvu i posredništvu, uprava je isključivo bila povezana sa skupštinama i njima je odgovarala za svoj rad. Položaj uprave u ovom sistemu karakteriše veća ili manja podređenost uprave skupštinama i njihovim političko-izvršnim organima. U ovom periodu uprava dobija instrukcije, odnosno smernice za svoj rad od skupštine, njoj podnosi izveštaj o svome radu i daje odgovore na poslanička pitanja. To su, uglavnom, i bili oblici kontrole nad radom uprave. Posebnu vrstu kontrole činila je kontrola javnog tužilaštva i javnog pravobranilaštva nad određenim aktima uprave, kao i sudska kontrola nad zakonitošću upravnih akata donetih u upravnom postupku. Tome valja dodati i kontrolu ustavnih sudova nad zakonitošću opštih akata uprave. Kao što se vidi, svi ovi oblici kontrole nad radom uprave ne izlaze iz okvira sistema političke vlasti.

U uslovima skupštinskog sistema zasnovanog na delegatskom principu trajnu i efikasnu kontrolu nad upravom ne mogu više da obezbede jedino skupštine društveno-političkih zajednica. Zbog toga je bilo potrebno da se uvedu novi oblici

kontrole nad upravom, a time i novi oblici kontrole izvršavanja zakonâ i drugih propisa i sprovođenja politike koju su skupštine utvrdile. Ti novi oblici kontrole proizlaze iz prava radnih ljudi i građana na samoupravljanje, kao i iz potrebe za jačanjem i proširivanjem procesa delegatskog odlučivanja.

U izgradnji novog sistema kontrole nad radom uprave, a time i u preciziranju njenog *položaja* u delegatskom sistemu, polazi se od nekih idejnih postavki i principâ fundamentalnih za izgradnju našeg samoupravnog društva. U tom smislu, kao polazna osnova u konstituisanju novog položaja uprave ističu se tri principa.

Prvo, iz idejne postavke da delegatski sistem obezbeđuje konstituisanje skupština kao organa samoupravljanja u kojima se delegatsko odlučivanje prirodno povezuje sa samoupravnim nedvosmisleno proizlazi da se time, u suštini, menja i položaj uprave u našem samoupravnom političkom sistemu. Pošto su *odlučivanje*, *izvršavanje* i *kontrola* nad sprovođenjem zakonâ i utvrđene politike jedinstvene funkcije, i kontrola je funkcija koju treba da preuzmu na sebe samoupravljači. Naime, samoupravljači treba stvarno da budu u mogućnosti da koriguju svoje stavove, da integrišu i utvrđuju smernice za efikasno sprovođenje zakonâ i političkih odluka.

Drugo, same skupštine, kao radna tela sa svim svojim funkcijama, često nisu u mogućnosti da kontrolišu rad uprave i time na efikasan način obezbeđuju uvid u ostvarivanje svoje politike i donetih zakona i drugih propisa. Oblici te kontrole ne mogu da imaju potrebnu propusnu moć kao ni uvid u to kako radi uprava, kao što bi to mogli imati oni činioci koji se u svakodnevnom životu sučeljavaju sa problemima izvršavanja zakonâ i skupštinskih političkih odluka. Pri tom ne bi trebalo zanemariti ni činjenicu da je — s obzirom na naš sistem federacije i komunalne samouprave — uprava parcelirana, tako da nemamo upravu koja svojom organizacijom deluje povezano, od opštine do federacije.

U ovakvim uslovima, neposredna povezanost uprave isključivo sa svojim skupštinama dovodi do toga da skupštine širih društveno-političkih zajednica nemaju uvida u ostvarivanje zakonâ i utvrđene politike, pošto je njihovo sprovođenje u nadležnosti uprave opštinskih skupština. U pojedinim fazama sprovođenje određenih zakona i drugih propisa prepušteno je saveznim, republičkim i pokrajinskim organima.

Međutim, sprovođenje zakonâ i drugih opštih propisa i utvrđene politike zahteva veće *jedinstvo* i potpuniji uvid nego što je to postignuto u dosadašnjem životu i radu skupština. U tom smislu, postoji očigledna potreba za tim da se stvori ceo sistem uvida i kontrole nad radom uprave u pitanjima sprovođenja zakonâ i utvrđene politike, s ciljem sagledavanja rada uprave na obezbeđivanju i ostvarivanju jedinstvene primene zakonâ.

Treće, položaj uprave u novom delegatskom sistemu suštinski se menja i zbog toga što su organi uprave »odgovorni za stanje u oblasti za koju su osnovani i daju inicijativu za rešavanje pitanja u toj oblasti« (član 408 Ustava SRM iz 1974. godine).

Položaj i, time, odgovornost uprave za stanje u oblastima za koje se ona obrazuje nisu dovoljno određeni. U svakom slučaju, uprava snosi odgovornost za stanje u privredi ili u društvenim službama, ali u okviru delokruga i njenih ovlašćenja. U tom smislu, funkcija uprave u ovim područjima svodi se na to da ona preduzima potrebne akcije i inicijative za sagledavanje stanja u odgovarajućim oblastima društvenog života, da se angažuje na izmeni, odnosno ispravljanju

lošeg stanja, pokreće inicijativu za rešavanje otvorenih pitanja i slično. Uprava, dakle, mora da prati stanje u onim oblastima društvenog života za koje je obrazovana, s tim da obezbeđuje ne samo efikasno ostvarivanje zakonâ i politike već i da sagledava pitanja vezana za brži razvitak određenih grana i oblasti privrednog i društvenog života. Istovremeno, uprava treba efikasno da reaguje i na probleme koji zahtevaju rešenje na osnovu širih konsultacija sa zainteresovanim društvenim faktorima i drugim organima i organizacijama.

Uporedo s proširivanjem delokruga rada uprave kao službe od »opšteg značaja« za određene oblasti društvenog života na određenoj teritoriji proširuje se, ujedno, i potreba za efikasnijom kontrolom njenog rada.

Društveno-politička suština skupštinske kontrole nad upravom

Delegati skupština društveno-političkih zajednica treba da imaju daleko potpuniji uvid i veću kontrolu nad radom uprave nego u dosadašnjem skupštinskom životu. Tom kontrolom treba postići, što je od posebnog značaja, neposrednije angažovanje uprave u ostvarivanju zakonâ i utvrđene politike. U tom smislu Ustav SFRJ (član 143) daje skupštini pravo da »utvrđuje politiku izvršavanja propisâ i drugih opštih akata i obaveze organâ i organizacija u vezi s izvršavanjem tih propisa i opštih akata«.

U uslovima delegatskog sistema obezbeđuje se *jedinstvo* izvršavanja i ostvarivanja utvrđene politike i opštih političkih akata. To se jedinstvo obezbeđuje na više načina. U delegatskom se sistemu, naime, ostvaruje integrativna funkcija procesa odlučivanja na taj način što se međusobno povezuje poseban interes organizacija udruženog rada i zajednički interes, odnosno opšti društveni interes. Na toj se osnovi društveni interes demistifikuje, pošto on sada proizlazi iz svesno prihvaćenog stava da se zahtevi određenih delova radničke klase podređuju interesima radničke klase u celini. Tako dolaze do izražaja autentični interesi radnih ljudi i građana iz svake osnovne samoupravne organizacije i zajednice, ali na način koji omogućuje usaglašavanje i utvrđivanje zajedničkog interesa.

To znači da se delegatsko odlučivanje neposredno povezuje sa samoupravnim odlučivanjem u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Upravo zato i izvršavanje svega onog što je odlučeno u skupštinama mora da bude u funkciji samoupravljača, to jest udruženog rada. Prema tome, i izvršavanje i kontrola moraju se povezivati sa delatnošću radnih ljudi i građana, a njihovi delegati i delegacije i u ovoj oblasti dobijaju značajna ovlašćenja.

Dalji razvitak delegatskog sistema u ovom smislu nameće potrebu da se kontrola nad upravom vrši u dvostrukom smislu: prvo, kao kontrola nad upravom u sferi skupštinskog sistema, to jest od strane skupština i izvršnih organa skupština i, drugo, kao kontrola nad upravom od strane udruženog rada i organizovanih subjektivnih snaga.

Prvo, u delegatskom sistemu odnos skupština i uprave treba da doživi značajne promene. Uprava, koja je mnogo više zainteresovana za udruženi rad i za saradnju sa njim, u ostvarivanju svoje funkcije mora biti mnogo čvršće povezana sa skupštinom i od nje dobijati smernice za svoj rad. Uprava je, isto tako, pod većom kontrolom skupštine, a pošto su i sami delegati više zainteresovani za praćenje

sprovođenja zakona i utvrđene politike, oni su i bolje upoznati sa tim kako se izvršavaju zakoni u određenim oblastima društvenog života. Sve ovo govori u prilog tome da su i oblici kontrole skupštine nad upravom sada raznovrsniji i sveobuhvatniji, jer se teži za tim da kontrola postane ne samo efikasna već i da se prilagodi novim zahtevima delegatskog odlučivanja.

Naime, iz karaktera delegatskog odlučivanja (dakle, samoupravnog odlučivanja radnih ljudi i građana) proizlazi da izvršavanje donetih odluka predstavlja brigu samih radnih ljudi i građana, pa se zbog toga ono i stavlja pod njihovu kontrolu. Stoga i sama uprava preuzima veću odgovornost pred skupštinama, to jest pred delegatima udruženog rada, za sprovođenje utvrđene politike i drugih političkih akata koje su skupštine donele. Uprava zaista postaje podređena udruženom radu ukoliko sebe smatra odgovornom pred celokupnom samoupravnom strukturom, a ne samo, i pre svega ili isključivo, pred skupštinom.

Znači li to da u određenim slučajevima pitanja vezana za rad uprave mogu da razmatraju i druge samoupravne institucije, a ne samo skupštine? Svakako da takva pitanja mogu pokretati i druge samoupravne institucije, s tim što ovlašćenja skupština u pogledu kontrole rada uprave ostaju onakva kako je to ustavima utvrđeno. Rasprave koje druge samoupravne institucije organizuju o tim pitanjima mogu samo da iniciraju postupak kod skupština da bi se kontrola skupština i samoupravnih institucija povezala i u izvesnom smislu koordinirala.

U dosadašnjem radu skupština pitanja kontrole nad upravom često su bila blokirana samom činjenicom što je isključivo inicijativa za podnošenje izveštaja pred skupštinama poticala od same uprave. Poslanička, pak, pitanja retko su se odnosila na celu tu oblast, već su mahom bila vezana za uža područja iz delatnosti uprave. Sve je to umanjivalo značaj skupštinske kontrole nad upravom, pa se i sama uprava retko osećala odgovornom za stanje u određenim oblastima društvenog života.

Zbog svega toga skupštinska kontrola treba da se izgrađuje u kompleksniji sistem nadzora nad upravom. Taj nadzor ujedno predstavlja i vid usmeravanja, podsticanja i podrške u njenom odgovornom poslu. To nije ona klasična kontrola koja zahteva snošenje odgovornosti za već utvrđene greške i propuste. Ovde kontrola ima mnogo širi društveno-politički značaj i cilj: da se od uprave stvori i izgradi čvrsta poluga u mehanizmu samoupravljanja. Uprava treba da shvati da se ona sada u svome radu nalazi u fazi preobražaja, da je potrebna i neophodna društvena služba, koja posebnim metodima zahvata sve oblasti društvenog života da bi se ostvarili osnovni ciljevi definisani u skupštinskim odlukama i političkim aktima, kao i u dokumentima Saveza komunista.

Ocena o radu uprave istovremeno mora da bude i podrška i akt usmeravanja. U tom smislu, uprava nema razloga da izbegava skupštinsku kontrolu, odnosno da strahuje od čestog vraćanja delegatske skupštine na delatnost uprave. Skupštine će to činiti ne samo radi postavljanja pitanja odgovornosti uprave, već više radi obezbeđivanja efikasnog izvršavanja zakonâ i odstranjivanja svih onih propratnih pojava koje to mogu ometati. Na taj način se uprava neposrednije orijentiše i sve više usmerava svoj rad na rešavanje strateških pitanja u procesu izvršavanja zakonâ, ujedno podižući svoj ugled i autoritet kao društvene službe, a ne kao vlasti nad udruženim radom.

Stavljanjem uprave pod kontrolu samoupravne strukture i postizanjem višeg stepena skupštinske kontrole nad njom uprava ipak ne gubi svoju *samostalnost*

Naprotiv, u tim uslovima ona traži i nalazi svoj adekvatni *modus vivendi* i sama sve jasnije shvata svoje mesto i ulogu u celokupnom samoupravnom političkom sistemu, u osloncu na samoupravnu strukturu, a uz želju i nastojanje da ostvari funkcije koje su joj Ustavom i zakonima poverene.

Uprava pronalazi sebe u složenom sistemu samoupravljanja, ali ne u suprotstavljanju oko pitanja vlasti, ne u borbi za prioritet i, time, u stalnom sudaru povodom »nadležnosti«, već u saradnji i kooperaciji. Samo će tako preobražaj uprave biti ostvarivan uporedo sa preobražajem skupština kao organa društvenog samoupravljanja i neće zaostajati za celokupnim razvitkom našeg samoupravnog sistema. Jer, činjenica je da uprava zaostaje za tim razvojem i da sama ne može odrediti svoje mesto u novonastalim uslovima delegatskog odlučivanja, zbog čega je često bila podložna i sklona tome da joj neko drugi utvrđuje mesto i položaj u samoupravnom političkom sistemu. Zbog svega toga uprava je ostajala »konzervirana«, zadržavajući stare odnose, pa je stoga neophodno potrebno da se sada smelije, i pri tom brže nego što je uobičajeno, oslobađa tih odnosa, naročito zato što njeno zaostajanje može dovesti do toga da se ne snađe u potpuno novom delegatskom »parlamentu«, koji već beleži uspehe u svom radu, kao i u novom pristupu procesu delegatskog odlučivanja.

Drugo, u izgradnji novog položaja uprave u samoupravnom političkom sistemu uvođenje kontrole nad upravom od strane udruženog rada predstavlja *conditio sine qua non* ostvarivanja jedinstva u sprovođenju utvrđene politike i donetih zakona i drugih akata skupštine. Ne treba posebno isticati da i kontrola nad upravom koju vrši delegatska skupština predstavlja deo kontrole nad upravom od strane udruženog rada. Međutim, kontrola nad upravom ima više smerova i znatno je šira nego što je to mogućno obuhvatiti zahtevom za »kontrolom« nad upravom.

Kada samoupravna struktura u svojoj sveobuhvatnosti (od primarnih organizacija udruženog rada pa sve do skupština) preuzme kontrolu nad izvršavanjem zakonâ, tada ćemo moći da kažemo da smo time postigli *jedinstvo* ne samo u procesu samoupravnog odlučivanja već i u izvršavanju donetih odluka. Treba, znači, težiti ka tome da, pored jedinstvenog neposrednog i samoupravnog odlučivanja, u taj proces ugradimo i izvršnu i kontrolnu funkciju, kao deo jedinstvene funkcije samoupravnog odlučivanja.

Organi uprave, na taj način, uz svestranu podršku i saradnju celokupne samoupravne strukture, obezbeđuju izvršavanje zakonâ i drugih propisa. U tom slučaju samoupravna struktura preuzima deo odgovornosti za obezbeđivanje doslednog sprovođenja zakonâ i drugih propisa, ali ujedno ostvaruje i kontrolu nad upravom — da ona do kraja izvrši svoju funkciju.

Postavljena u takav položaj, uprava postaje deo samoupravljanja, a ne prevashodno deo skupštinskog sistema vlasti. Oslanjajući se na celokupnu samoupravnu strukturu, uprava se emancipuje kao »opšta služba« na određenoj teritoriji i u tom svom emancipovanju od vlasti traga za novim odnosima i uvodi nove metode rada. U saradnji i uz oslonac na samoupravnu strukturu, uprava nalazi izvor svog sopstvenog autoriteta i osnovu za svoju afirmaciju. Takva uprava postaje spremna da prihvati svaku kritiku koja potekne iz udruženog rada, jer je kvalifikovana i proizlazi iz poznavanja svakodnevnog života i rada.

Tako se kontrola udruženog rada nad upravom sve više usmerava ka prevazilaženju određenih slabosti i nedostataka, nediscipline i nedovoljne organizo-

vanosti uprave u obavljanju funkcija koje su joj date Ustavom i zakonima. U tom smislu, kritika i kontrola pružaju mogućnost upravi da se reorganizuje na savremenim osnovama, a uz punu podršku i pomoć udruženog rada i cele samoupravne strukture. Sve većim približavanjem samoorganizovanom društvu uprava nalazi i nova područja svoga rada, ali i nov način vršenja svojih ovlašćenja. Takva uprava biće sposobna da, u zajednici sa udruženim radom, izvršava nove zadatke koji se postavljaju pred društvom i da pronalazi nove snage za preduzimanje poduhvata čije ostvarivanje doprinosi napretku i izgradnji socijalističkog društva na samoupravnim odnosima.

Zbog toga možemo reći da se uprava u samoupravnom političkom sistemu sve više približava tome da postane na određenoj teritoriji služba od koristi za sve, a da je time sve manje vlast u klasičnom smislu.

Obavljajući funkciju društvene službe, što je njena osnovna delatnost, uprava mora da raspolaže ne samo stručnim znanjem već i da bude dovoljno idejno orijentisana na izvršavanje svojih zadataka i svojih osnovnih funkcija, pošto kao društvena služba treba da polazi od idejnih stavova koji se izgrađuju u osnovama samoupravnog društva, kao i od smernica delegatske skupštine. Isto tako, i smernice, odnosno stavovi delegacija za rad delegata predstavljaju osnovni oslonac u idejnom upoznavanju uprave sa društvenim tokovima izgradnje našeg socijalističkog samoupravnog društva. U tom smislu od posebnog je značaja povezivanje uprave sa delegacijama, pošto su i »delegacije sastavni deo skupština, a ne samo delovi samoupravnog organizma«[1].

Treće, u dosadašnjem izlaganju naglašavali smo potrebu da se između uprave i udruženog rada uspostavljaju novi odnosi koji bi odgovarali samoupravnom političkom sistemu. Ovi odnosi treba da unesu posebnu dimenziju u samoupravnu strukturu i da ukažu na još jednu mogućnost prevazilaženja dualizma između države i društva na značajnom području političkog odlučivanja.

Na to pitanje odgovori mogu biti različiti, što zavisi od toga sa kojeg se teorijskog stanovišta prilazi utvrđivanju ovlašćenja uprave. Ako se polazi sa gledišta klasične političke države, pravi odgovor na postavljeno pitanje ne može se dobiti. Zbog toga se odgovor mora potražiti u koncepciji samoupravnog političkog sistema, odnosno na toj osnovi valja bliže odrediti nove odnose koji se uspostavljaju između uprave i udruženog rada.

Prema pomenutoj koncepciji, samoupravni politički sistem se sve više oslobađa etatizma, to jest on sve više probija »državni plašt«. Međutim, u ovom prelaznom periodu samoupravni politički sistem obuhvata i državu. Zbog toga se određene funkcije političkog sistema ostvaruju preko državnih organa. U tom dvojstvu države (pri čemu i sama država nije više država u klasičnom značenju) i samoupravljanja, na čemu se zasniva i sam politički sistem, javlja se niz protivrečnosti i heterogenosti. Na toj osnovi nastaju i dijalektički odnosi između državnih i društvenih funkcija.

Za ove odnose nije karakteristična »borba suprotnosti«, pošto su oni i komplementarni. To znači da se državne i društvene funkcije u samoupravnom političkom sistemu mogu i međusobno dopunjavati, uzajamno uticati jedne na druge i

---

[1] Ustavom SFRJ (član 368, stav 2) propisano je da su funkcioneri koji rukovode saveznim organima uprave i saveznim organizacijama dužni da daju odgovor na pitanja delegata i delegacija u većima Skupštine SFRJ.

uslovljavati. Ovakav karakter tih odnosa uslovljen je i time što u našem samoupravnom političkom sistemu mnoge državne funkcije postaju deo samoupravnih prava radnih ljudi, pa, zbog toga, nastaje preplitanje preostalih »državnih« i društvenih funkcija. Da bi se uspostavili ovakvi odnosi (koji, u krajnjoj liniji, eliminišu i borbu za vlast i za veću vlast), potrebno je da se stalno proširuju oblici neposrednog odlučivanja i da se učvršćuje položaj udruženog rada i samoupravljanja na svim nivoima organizacije našeg društva.

Te nove odnose, koji su u fazi nastajanja, treba što svestranije osvetliti sa stanovišta teorijske koncepcije samoupravnog političkog sistema, i time u samoupravnoj praksi omogućiti stvaranje realnih osnova za njihovu izgradnju.

Uticaj i kontrola samoupravne demokratske strukture nad upravom

U funkcionisanju celokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja značajnu ulogu imaju društveno-političke organizacije i druge društvene organizacije i udruženja građana. Ove organizacije razvijaju široku aktivnost na obezbeđivanju razvitka samoupravnih odnosa u svim područjima društvenog života. One, isto tako, svojom aktivnošću doprinose tome da rad organa uprave postane javan i da se oni više otvaraju prema svim samoupravnim subjektima, a time i da društvena kontrola nad upravom postane efikasnija. Ovim se usmerava i delatnost uprave u smislu izbegavanja štetnih posledica koje mogu nastati zbog neaktivnosti ili nesnalaženja uprave u sprovođenju utvrđene politike i u izvršavanju zakonâ i drugih propisa, kao i pri vršenju nadzora nad upravom.

S obzirom na značajnu ulogu koju društveno-političke organizacije imaju u funkcionisanju našeg samoupravnog društva, javlja se potreba za tim da se bliže odrede odnosi između uprave i društveno-političkih organizacija u uslovima njihovog integrisanja u samoupravni politički sistem. Postavlja se, isto tako, pitanje na kojoj se osnovi izgrađuju ovi odnosi i u kom se smislu razvijaju oblici kontrole nad upravom u samoupravnom sistemu.

Pri određivanju položaja uprave u samoupravnom sistemu i njenih odnosa sa društveno-političkim organizacijama polazi se od stanovišta da uprava u svom radu treba da se rukovodi političkim stavovima izgrađenim povodom pitanja koja se razmatraju u ovim organizacijama. Za upravu su od značaja i oni politički stavovi ovih organizacija koji se odnose na usmeravanje društvenog razvoja, kao i na ostvarivanje prava i interesa radnih ljudi i građana, odnosno na ostvarivanje ravnopravnosti narodâ i narodnosti. Politički stavovi ovih organizacija o unapređenju socijalističkih društvenih demokratskih odnosa predstavljaju, isto tako, osnovu za rad i aktivnost uprave.

Osnovnu delatnost ovih organizacija, posebno Socijalističkog saveza, čini razvitak *socijalističke demokratske svesti* i *normi socijalističkog života*. Ove organizacije, isto tako, razvijaju aktivnost na izgradnji odnosa među ljudima zasnovanih na svesti o zajedničkim interesima, na socijalističkoj etici i na slobodnom stvaralaštvu, kao i aktivnost na ostvarivanju ljudskih sloboda i pravâ, na humanizovanju društvene sredine i ljudske ličnosti, na jačanju solidarnosti i čovečnosti među ljudima i na poštovanju ljudskog dostojanstva.[2]

[2] Vidi Osnovna načela Ustava SFRJ, tačka IX

Kako uprava treba da se odnosi prema ovim ustavnim ovlašćenjima društveno-političkih organizacija, naime, prema njihovim pravima i dužnostima? Da li ove norme Ustava obavezuju na određeno ponašanje i organe uprave i, ako ih obavezuju, u kom smislu se to izražava u obavljanju njihovih funkcija i u njihovim odnosima prema ovim organizacijama?

Ovim ustavnim promenama modifikuju se i naša dosadašnja shvatanja o funkciji uprave. Njima se, naime, unose novi elementi u delatnost uprave, pošto se sada uprava sve više okreće rešavanju pitanja izgradnje socijalističkih samoupravnih odnosa i njihovog doslednog ostvarivanja. Novi, pak, društveni odnosi zasnivaju se ne samo i prvenstveno na zakonima već i na normama socijalističkog života i socijalističke društvene svesti, na svesti o zajedničkim interesima i na socijalističkoj etici. Ocenjujući ove odnose s te strane, uprava ujedno sve neposrednije upoznaje samoupravni život, stanje društvenih odnosa koji se uređuju na samoupravnoj bazi i pomaže da se oni razvijaju na idejnim osnovama i političkim stavovima koji se izgrađuju u društveno-političkim organizacijama. Na taj je način uprava višestruko povezana sa društveno-političkim organizacijama, a time nastaju i novi odnosi između uprave i ovih organizacija.

U izgradnji ovih odnosa polazi se od zadovoljavanja dve osnovne potrebe u daljem razvoju našeg samoupravnog sistema. Prvo, uprava u ostvarivanju svoje delatnosti ne može da bude van tokova društveno-političkih aktivnosti i idejnih i političkih stavova koji se izgrađuju u društveno-političkim organizacijama. Drugo, sprovođenje utvrđene politike, zakonâ i drugih opštih akata, samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora ne može se odvojiti od procesa političkog odlučivanja, tako što bi se celokupna aktivnost na njihovom izvršavanju ostavila na »volju« upravnih organa.

To znači da se odnosi između uprave i društveno-političkih organizacija sve više proširuju i da se u njih unose elementi neposrednog društvenog uticaja i kontrole nad radom uprave od strane ovih organizacija. U ovim odnosima polazi se od toga da uprava nije partner društveno-političkih organizacija i da se u pitanju kontrole nad radom uprave organizacije ne zadovoljavaju ulogom vršioca pravne kontrole. Međutim, društveno-političke organizacije u ove odnose unose i elemente kooperacije u tom smislu što pomažu da se uprava osavremeni, da bude efikasna u ostvarivanju svojih zadataka, da bude upoznata sa pravim životnim potrebama radnih ljudi i građana i da se u svome radu rukovodi idejnim osnovama i političkim stavovima koji se izgrađuju u ovim organizacijama. Znači, u društvenoj kontroli je sadržan i element podsticanja uprave, kako bi se ona afirmisala kao korisna i potrebna društvena služba koja svoj autoritet stiče u onoj meri u kojoj i sama podržava napore radničke klase usmerene ka postizanju ciljeva socijalističkog društva.

Uticaj i kontrola samog toka *izvršavanja* utvrđene politike, zakonâ i drugih opštih akata, isto tako, predstavlja jednu od veoma značajnih aktivnosti društveno-političkih organizacija. Ove organizacije svoj uticaj i neposrednu kontrolu mogu da ostvaruju na različite načine: učešćem u posebnim društvenim telima u okviru uprave, zatim preko delegacija, kolegijalnih i stručnih tela i slično. Osnovno u tim odnosima je: postići povezivanje procesa neposrednog odlučivanja i izvršavanja. Na taj način udruženom radu i svim društvenim faktorima pruža se realna mogućnost da utiču na izvršavanje utvrđene politike i zakona.

Iz izloženoga proizlazi da je ovde reč o odnosima između uprave i društveno-političkih organizacija, znači o odnosima koji su drugačiji od onih koji se javljaju u skupštinskom mehanizmu. Naime, ovde i nije reč o upravno-pravnim, već o društveno-političkim odnosima, koji se najčešće ostvaruju u okviru aktivnosti ovih organizacija u skupštinama društveno-političkih zajednica. U tom smislu, razmatranje rada uprave na osnovu ocene ovih organizacija u skupštinama društveno-političkih zajednica predstavlja novi element u povezivanju uprave sa tim organizacijama i u proširivanju njihovog uticaja na rad uprave.

Odnose uprave prema društveno-političkim organizacijama trebalo bi posmatrati u dužem procesu adaptacije i traženja pogodnog instrumentarija, koji bi društveno-političke organizacije doveo u položaj aktivnog faktora u procesu izvršavanja utvrđene politike.

Uprava, pak, nije dovoljna samoj sebi, pošto bi se u tom slučaju izolovala i time ostala bez društvene podrške i autoriteta. Takva uprava, htela to ona ili ne, postaje neefikasna i sklona administriranju u najužem smislu te reči.

Konkretni odnosi organâ uprave prema društveno-političkim organizacijama izražavaju se u pravu ovih organizacija da kod organâ uprave pokreću inicijative, da daju mišljenja, primedbe i predloge organima uprave. Organi uprave dužni su da ih razmatraju i da obaveste društveno-političke organizacije o svojim stavovima.

Organi uprave su dužni da društveno-političke organizacije obaveštavaju o stanju, uočenim pojavama i tendencijama u društveno-političkoj zajednici i u pojedinim oblastima društvenog života za koje su posebno zainteresovane društveno-političke organizacije, a što će im pomoći da prate rad organâ uprave. Na taj način društveno-političkim organizacijama pruža se realna mogućnost da vrše neposredniju kontrolu nad radom organâ uprave, da obezbeđuju javnost u njihovom radu i da postavljaju pitanja odgovornosti tih organa.

Slične odnose organi uprave uspostavljaju ne samo sa društvenim organizacijama već i sa udruženjima građana, samoupravnim interesnim zajednicama i sa drugim organizacijama i zajednicama. Na taj način uprava se sve više okreće celokupnoj demokratskoj samoupravnoj strukturi, čiju saradnju traži i podstiče i time postiže to da ne ostane izolovana od tokova društveno-političkih kretanja, da se ne zatvara u sebe i za sebe.[3]

Isto tako, u procesu delegatskog odlučivanja uloga uprave nije ograničena na izvršavanje utvrđene politike i zakonâ. Međutim, u delegatskom sistemu nastaje potreba za tim da se obezbedi neposredniji uticaj i kontrola nad efikasnošću i doslednim sprovođenjem usvojene politike i od strane udruženog rada. Udruženi rad, znači, treba da ima neposredniju mogućnost uvida i uticaja na politiku izvršavanja, pošto odlučivanje, kontrola i izvršavanje, u sistemu delegatskog odlučivanja, sve više postaju jedinstvena delatnost. Ove se delatnosti teško međusobno mogu odvojiti bez štete po ostvarivanje dominantne uloge radničke klase u procesu delegatskog odlučivanja. *Zbog toga se odlučivanje, izvršavanje i kontrola sve više prožimaju u funkciji udruženog rada, odnosno u funkciji same radničke klase u celini.*

---

[3] U Zakonu o osnovama sistema državne uprave i Saveznog izvršnog veća i saveznih organa uprave posebno su utvrđeni ovi odnosi izvršnih organa i organa uprave sa samoupravnom demokratskom strukturom.

Kada se zbog racionalne raspodele u mehanizmu upravljanja izvršavanje poveri posebnim organima (izvršnim organima i organima uprave), to ne znači da se delegatska baza lišava mogućnosti većeg i neposrednijeg ostvarivanja kontrole nad izvršavanjem usvojenih odluka.

Sve implikacije koje nastaju u samom procesu izvršavanja moraju biti dostupne samoupravnoj bazi, pošto se donošenjem političkih odluka, zakonâ i drugih političkih akata ne iscrpljuje i ne završava proces političkog odlučivanja. I u toku izvršavanja, u određenim slučajevima, dobija se mogućnost svestranijeg sagledavanja ciljeva koje je trebalo ostvariti. I sredstva upotrebljena u sprovođenju politike često mogu da dovedu do novih i dalekosežnih implikacija, o kojima se nije znalo pri odlučivanju. Sve to govori o tome da izvršavanje političkih akata i odluka donetih od strane izvršno-upravnih organa nije obično administriranje i pravno-tehničko pitanje, kada ovi organi nemaju potrebu za političkim konsultacijama.

U stvari, često je reč o dalekosežnim zahvatima koji u politici izvršavanja mogu da ukažu i na rezultate suprotne onima koje smo očekivali. Stoga proces izvršavanja ne može da bude van interesa udruženog rada i bez uticaja radničke klase u celini.

Ovaj neposredni angažman udruženog rada, a ne samo uvid u proces izvršavanja — nužan je iz više razloga. Pre svega, na taj način treba obezbediti efikasno ostvarivanje utvrđene politike, donetih zakona i drugih odluka. Time se, isto tako, doprinosi da se izvrše efikasne korekcije nekih osnovnih stavova i smernica, koji su suštinski uticali na političku odluku u slučaju kada se ona u datim uslovima pokaže necelishodnom. Pri tom je veoma važno shvatiti da u procesu ostvarivanja utvrđene politike treba primeniti ne samo sredstva prinude već i druga politička i društvena sredstva. Zbog toga je samoj upravi neophodna neposrednija komunikacija sa udruženim radom i sve veća razmena (primanje i davanje) informacija. Na taj način uprava će steći veći autoritet nego što to može postići ako je okrenuta samoj sebi i kada samu sebe smatra dovoljnom. Zato je, u tom smislu, značajna saradnja organa uprave sa organizacijama udruženog rada i sa drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u svim pitanjima od zajedničkog interesa.

Ivan Kristan

Odnosi federacije i federalnih jedinica*

I

Federativni oblik državnog uređenja već je dobio odgovarajuće mesto u praktičnom političkom životu, pa mu i teorija posvećuje sve više pažnje.

Pre trideset godina Franz Jerusalem[1] je istakao ideju, koja se kao geslo pojavljuje u raznim varijantama, da je načelo federalizma zadatak koji je postavljen našem vremenu da ga ono ostvari.

Mada se u svetu mogu zapaziti tendencije potiskivanja već ostvarenih federalnih uređenja, ipak se ne ostvaruje tvrdnja Harolda Laskija — izneta pred drugi svetski rat — da je vreme federalizma prošlo.[2] Među karakterističnim primerima tendencije za potiskivanjem federalizma poznata je rasprava o daljem razvoju federativnog sistema koja je pre četrnaest godina bila pokrenuta u Saveznom parlamentu Savezne Republike Nemačke,[3] sa pretpostavkom da se federalizam u Sa-

* Ovaj tekst predstavlja autorovo izlaganje za okruglim stolom u Međunarodnom univerzitetskom centru u Beogradu, maja 1979. godine.

[1] *Die Staatsidee des Föderalismus*, Tübingen, 1948.

[2] *The Obsolence of Federalism*, str. 367.

[3] Grosse Anfrage, betreffend Weiterentwicklung des föderativen Systems (27. -ta 1968).

veznoj Republici Nemačkoj preterano snaži. Pri tom treba napomenuti da je reč o razvoju federalizma u SRN na osnovama ustavnog zakona iz 1949. godine.[4] u kome, po mišljenju Franza Jerusalema, »o federativnoj državnoj ideji jedva da ima nekog traga«. Te tendencije su, inače, srodne onim tendencijama u današnjim federacijama koje se javljaju u savremenoj socijalnoj državi s egalitarnim zahtevima — kako kaže Peter Lerche.[5]

Međutim, bez obzira na to što se u pojedinim federacijama primećuju tendencije jačanja centralne vlasti na račun federalnih jedinica — što konstatuje i poznati američki teoretičar K. C. Wheare, pri analizi SAD, Švajcarske, Kanade i Australije,[6] bez obzira na to što se, na primer, čuje glas da je pristalicama federalizma u Saveznoj Republici Nemačkoj teško, jer su federaciju, tobože, oktroisali saveznici posle kapitulacije fašističke Nemačke[7] — ipak će biti sasvim tačna ocena da je »federalizam u savremenim uslovima ekonomskog, društvenog i političkog razvoja sveta objektivan, i po određenim pretpostavkama i uslovima opšti proces«, kako kaže prof. Jovan Đorđević.[8] Dakako, taj proces nije idealan ni pravolinijski, a naročito se ne odvija svuda jednako. Oblici koji se javljaju nisu uniformni. Zato i ostaju bezuspešni pojedini pokušaji da se svi oblici federativnog povezivanja svedu na klasične sheme — federacije ili konfederacije.

II

Na drugoj strani, federalizam se sve čvršće povezuje s demokratizmom i sa slobodom, jer, kako kaže Leibholz, federalizam ujedno održava i štiti slobodu.

Tako prof. Đorđević odbacuje shvatanje da je Rusoova teorija o neposrednoj demokratiji suprotna federalizmu, i kaže: »Ako se federalizam shvati kao nužnost demokratskog ujedinjavanja onih organizama u kojima se opšta volja stvara i ostvaruje, a ne kao osnov za konstituisanje centralizovane »opšte volje«, tada federalizam jeste i može biti nužna poluga neposredne i realnije demokratije.«[9]

Međutim, perspektive za povezivanje demokratije i federalizma su naročito obezbeđene u razvoju socijalističke federacije kakva se razvija u Jugoslaviji na temelju društvenog samoupravljanja. Realan i stvaran razvoj samoupravljanja iziskuje punu demokratiju, to jest ne samo demokratske spoljne oblike već i demokratsku sadržinu.

Samoupravljanje postaje i princip za regulisanje odnosa među narodima i narodnostima u jugoslovenskoj federaciji.

III

Polazeći od saznanja da na federalizam treba gledati kao na proces, a ne kao na statički model, kao što upozorava C.J. Friedrich pri analizi američkog federalizma, razumljivo je da i na jugoslovensku federaciju i njene specifičnosti treba gledati ne kao na oblike izgrađene po klasičnim modelima federacija, već kao na dina-

---

[4] Bonner Grundgesetz.

[5] Peter Lerche, *Aktuelle föderalistische Verfassungsfragen*, str. 12.

[6] K.C. Wheare, *Federal Government*, Fourth Edition, 1976.

[7] Willi Geiger, *Missverständnisse um den Föderalismus*, Berlin, 1962.

[8] Prof. Jovan Đorđević, *Politički sistem*, »Savremena administracija«, Beograd, 1977.

[9] Isto, str. 274.

mičnu društvenu pojavu. To je bilo posebno naglašeno pri ustavnim promenama 1971, kad su mnogi postavljali pitanje da li je Jugoslavija, s obzirom na predložene promene, i dalje federacija ili, pak, postaje konfederacija? Tada je Edvard Kardelj, jedan od stratega jugoslovenskog federalizma, naglasio da se Jugoslavija ne može veštački sabijati ni u kakve klasične oblike federalizma i konfederalizma, jer menjamo mnogo šta što odstupa od pravnih definicija klasične federacije: federaciju, naime, ne gradimo po nekakvim statičkim državno-pravnim formulama, već je gradimo kao specifičnu, socijalističku — kako državnu tako i samoupravnu — zajednicu, koja u prvom redu mora odgovarati potrebama, mogućnostima i perspektivama socijalističkog demokratskog i samoupravnog razvoja svakog naroda, u okviru zajedničkih ekonomskih i političkih interesa i potreba naroda Jugoslavije.[10]

IV

Specifičnost odnosa između federacije i federalnih jedinica se vidi prvenstveno s ova dva stanovišta: prvo, sa stanovišta podele kompetencija na federaciju i federalne jedinice i, drugo, sa stanovišta kako federalne jedinice učestvuju u ostvarivanju funkcija na nivou federacije.

Za položaj federalnih jedinica je značajno da li one raspolažu svojim originernim kompetencijama ili ih dobijaju od centralne države kao njoj potčinjene jedinice.

Ustavno uređenje SFRJ daje odgovor na to pitanje time što utvrđuje polaznu tačku: da se suverena prava radnih ljudi i naroda i narodnosti ostvaruju u republikama, odnosno u autonomnim pokrajinama, a u federaciji samo ono što je u zajedničkom interesu svih i što je tako dogovoreno, odnosno određeno u Ustavu SFRJ.

To znači da su kompetencije federacije iscrpno određene u Ustavu i da se one ne mogu proširivati (enumerativni princip), a time je ujedno postavljeno i načelo presumpcije nadležnosti u korist republikâ, odnosno autonomnih pokrajina (republike, odnosno autonomne pokrajine imaju svoja originerna prava koja ostvaruju samostalno). Republike i autonomne pokrajine su primarno i izvorno mesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, narodâ i narodnosti Jugoslavije.

Federacija nije hijerarhijska, nadređena vlast republici (autonomnoj pokrajini) u tom smislu da bi ona republici, odnosno autonomnoj pokrajini određivala njihove kompetencije. Sa stanovišta klasične nemačke teorije moglo bi se reći da federacija nema takozvanu kompetenciju kompetencija[11], da nije hijerarhijski nadređena federalnim jedinicama, već da deluje u funkciji federalnih jedinica, kao emanacija volje i interesa svih radnih ljudi i narodâ i narodnosti Jugoslavije.

To znači da je ustavno uređenje Jugoslavije time prevazišlo teorijsku dilemu klasične teorije o problemu suverenosti u federaciji — da li suverenost pripada federaciji ili federalnoj jedinici ili je one dele. Ni jugoslovenska ustavnopravna teorija se ne bavi tim problemom, odnosno ne pridružuje se tim teorijama, jer nijedna od njih ne rešava praktične probleme federativnih odnosa.

[10] E. Kardelj, *Problemi naše socialistične graditve*, knj. IX, Ljubljana, 1974.

[11] G. Jellinek, *Allgemeine Staatslehre*, Dritte Aufl.

Naročito su neprihvatljivi ekstremni stavovi — bilo da suverenost pripada federaciji bilo federalnim jedinicama. U prvom slučaju se uspostavljaju hijerarhijski odnosi između federacije i federalnih jedinica, čime se negira samostalnost federalnih jedinica i njihova državnost, a u drugom slučaju se praktično negira postojanje federacije kao zajedničke države, što se naročito pokazalo u istoriji SAD, u zahtevu država američkog Juga za pravom na nulifikaciju saveznih zakona.[12]

Isto je tako neprihvatljiva i teorija o podeljenoj suverenosti, koja je kao rešenje bila prihvaćena u Ustavu SSSR-a od 1936. godine i posle njega, i u Ustavu FNRJ od 1946. po kome je federacija nastupala kao staratelj, kao garant suverenosti republika. To je bio put centralizacije, put jačanja federacije na štetu federalnih jedinica. Zato je to uređenje kasnije napušteno, a u Ustavu iz 1974. je prihvaćeno ranije navedeno načelo o ustavnom položaju republika, odnosno autonomnih pokrajina. To predstavlja značajan momenat u razvoju jugoslovenske federacije. Pojam suverenosti se u tom kontekstu ne upotrebljava u pravnom (suverenost kao najviša nedeljiva vlast), već u političkom značenju, tako da se njime naglašavaju nezavisnost i nacionalna suverenost. Taj pojam nije izveden iz teorije vlasti i države.[13] Suverenost pripada radnim ljudima i narodima Jugoslavije, koji je ostvaruju u svim društveno-političkim zajednicama.

U tom smislu treba shvatiti pojam suverenosti u ustavnoj definiciji republike, gde je rečeno da je »socijalistička republika država koja se zasniva na suverenosti naroda...« Time je naglašena samostalnost republike i njen origineran položaj u federaciji.[14]

V

Međutim, kad se govori o ustavnom položaju republika, odnosno autonomnih pokrajina, kao nosilaca suverenih prava, kad se govori o samostalnosti republika koja proističe iz načela da narodi i narodnosti treba da raspolažu rezultatima svoga rada, to ne znači da republika deluje kao izolovana, u sebe zatvorena jedinica, nezavisna od drugih. To bi bilo u suprotnosti s duhom i ciljevima federacije.

Pri tom treba naročito imati u vidu: prvo, proces nastajanja jugoslovenske federacije, odnosno ostvarivanja samoopredeljenja jugoslovenskih naroda i, drugo, ustavna načela o odlučivanju na nivou federacije, odnosno o regulisanju odnosâ u federaciji.

Jugoslovenska federacija je nastala u toku narodnooslobodilačke borbe 1941 — 1945. godine kao rezultat istorijske težnje jugoslovenskih naroda da žive u zajedničkoj državi. Nastala je kao rezultat njihovog saznanja da samo udruženi mogu ostvariti svoje zajedničke životne interese. Ustanovljenjem federacije jugoslovenski narodi su ostvarili nacionalno samoopredeljenje, ali se, pri tom, prepliću dva elementa: težnja za samostalnošću i težnja za uzajamnom povezanošću u zajedničkoj državi.[15]

---

[12] K.C. Wheare, isto, str. 86.

[13] J. Đorđević, isto, str. 290.

[14] Isto, str. 326.

[15] I. Kristan, *Razvoj jugoslovenske federacije*, »Socijalizam«, br. 6/1976, str. 954.

Na drugoj strani, značajna su ona ustavna načela po kojima radni ljudi, narodi i narodnosti Jugoslavije odlučuju o svojim zajedničkim interesima na nivou federacije. Ta načela su:

— sporazumevanje republika i autonomnih pokrajina;

— solidarnost i uzajamnost;

— ravnopravna zastupljenost republika i autonomnih pokrajina u organima federacije;

— odgovornost republika i autonomnih pokrajina za sopstveni razvoj i za razvoj Jugoslavije kao celine.

VI

Jugoslovenske narode i narodnosti povezuju zajednički interesi, koji se obezbeđuju i ostvaruju u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, kao što su: suverenost, ravnopravnost, nacionalna sloboda, nezavisnost, teritorijalni integritet, bezbednost, društvena samozaštita, odbrana države, međunarodni položaj i odnosi države s drugim državama i međunarodnim organizacijama, sistem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, jedinstveni temelji političkog sistema, osnovne demokratske slobode, prava čoveka i građanina, solidarnost i socijalna zaštita radnih ljudi i građana i jedinstveno jugoslovensko tržište.

Ti zajednički interesi se ostvaruju na više načina:

— preko saveznih organa, uz ravnopravno učešće i odgovornost republika i autonomnih pokrajina u tim organima pri odlučivanju i sprovođenju politike federacije;

— preko saveznih organa na osnovu odluka, odnosno saglasnosti republika i autonomnih pokrajina;

— neposrednom saradnjom i dogovaranjem republika, autonomnih pokrajina, opština i drugih društveno-političkih zajednica;

— samoupravnim sporazumevanjem, društvenim dogovaranjem i udruživanjem organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica;

— aktivnošću društveno-političkih i drugih društvenih organizacija i društava, i slobodnom i svestranom aktivnošću građana.

To, dakle, znači da federacija nije jedini faktor, već da i drugi faktori imaju značajnu ulogu, pri čemu su naročito aktivne federalne jedinice. Republike i autonomne pokrajine ne samo da ostvaruju deo zajedničkih interesa neposrednom saradnjom, već su one i institucionalno uključene u realizovanje onih zajedničkih interesa koji se ostvaruju preko saveznih organa.

Posmatran pod tim uglom, kooperativni federalizam na primeru Jugoslavije ne znači da federalne jedinice dolaze u podređen položaj i položaj zavisan od saveznih organa, kako se to ocenjuje za neke druge federacije.[16]

Ustavni položaj federalnih jedinica u Jugoslaviji je u tom pogledu, dakle, drukčiji od položaja federalnih jedinica u Saveznoj Republici Nemačkoj, gde neki postavljaju pitanje da li su pojedini oblici međusobnog povezivanja federalnih jedinica uopšte u skladu s Ustavom, što deo teorije koja zastupa takozvani koope-

[16] J. Đorđević, isto, str. 291.

rativni federalizam (u smislu neposredne saradnje zemalja u ostvarivanju zajedničkih interesa) odbacuje, i naglašava da je takvo povezivanje sa stanovišta ustavnosti nesporno.[17]

VII

Ako imamo na umu načelo da republike, odnosno autonomne pokrajine samostalno uređuju svoje funkcije, za federativne odnose je značajno pitanje kako one učestvuju u regulisanju zajedničkih poslova. Polazni problem pri tom je ravnopravnost federalnih jedinica, odnosno ravnopravnost narodâ i narodnosti. Bez sumnje, to je središno pitanje svih federacija, i od njegovog rešenja zavisi unutrašnja stabilnost i čvrstina federacije.

Jedan od karakterističnih trendova u razvoju jugoslovenskog federalizma je neprestano usavršavanje konkretnih načina i puteva za obezbeđenje ravnopravnosti narodâ i narodnosti, odnosno njihovih republika i autonomnih pokrajina u federaciji.

Još u odluci o osnivanju jugoslovenske federacije, na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, novembra 1943, načelo ravnopravnosti narodâ je postavljeno kao jedno od njenih osnovnih načela. U svakodnevnom životu, u svakodnevnim nacionalnim odnosima bilo je potrebno da se to načelo stalno učvršćuje, upotpunjuje i da se insistira na njegovom doslednom ostvarivanju, da ne bi bilo prevelikog raskoraka između norme i života. A dosledno ostvarivanje načela ravnopravnosti narodâ i narodnosti jeste najbolja odbrana i od unitarizma, i od nacionalizma i od separatizma.

U sadašnjem Ustavu SFRJ, iz 1974. godine, ravnopravan položaj narodâ i narodnosti u federaciji obezbeđen je u više pravaca.

I s principijelnog i s praktičnog stanovišta, najznačajnija je ravnopravnost u ostvarivanju funkcija federacije o kojima odlučuju savezni organi. Tu je obezbeđen ravnopravan položaj narodâ i narodnosti i zaštićen ustavni položaj republika i autonomnih pokrajina na dva načina.

Najpre, to je načelo paritetnog sastava saveznih organa. Po sadašnjem Ustavu, paritetno su sastavljeni, to jest od jednakog broja predstavnika republika i pokrajina, bez obzira na njihovu veličinu, i od jednakog broja predstavnika autonomnih pokrajina (koji je, po pravilu, manji od broja predstavnika republika) svi organi federacije koji donose konačne odluke o funkcijama federacije. Paritetno načelo je uvedeno za oba veća Skupštine SFRJ, za Predsedništvo SFRJ, za Savezno izvršno veće, za Savezni sud i za Ustavni sud Jugoslavije.

Po Ustavu iz 1963. godine načelo paritetnog sastava važilo je samo za Veće naroda, koje je vršilo funkciju doma federalnih jedinica. Veći deo drugih federacija nema u domu federalnih jedinica obezbeđenu jednaku zastupljenost federalnih jedinica. K.C. Wheare naglašava, doduše, prednost toga načela, jer je na taj način obezbeđena određena sigurnost manjim članovima federacije da se politika saveznih organa ne vodi jedino prema interesima manjeg broja članica, ali i pored

---

[17] Willi Geiger, *Missverständnisse um den Föderalismus*, Berlin, 1962; Peter Lerche, *Aktuelle föderalistische Verfassungsfragen*, München, 1969.

toga on paritetni sastav doma federalnih jedinica ne smatra bitnom karakteristikom federacije.[18]

U tom pogledu ustavno uređenje Jugoslavije učinilo je velik korak napred, i u suštini ono odstupa od poznatih načela o strukturi saveznog parlamenta. U strukturi Skupštine SFRJ, prema sadašnjem Ustavu, naime, napušteno je načelo da federacija ima jedan dom u kojem je obezbeđena zastupljenost svih građana po proporcionalnom načelu, tako da jedan poslanik dolazi na jednak broj stanovnika, pa tako brojno moćnije članice federacije imaju i odgovarajući veći broj poslanika u tom domu.

Skupštinu SFRJ čine dva doma (Savezno veće i Veće republika i pokrajina) i oba su paritetno sastavljena. U Saveznom veću je po trideset delegata iz svake republike i po dvadeset delegata iz svake autonomne pokrajine, a biraju ih opštinske skupštine. U Veću republika i pokrajina je po dvanaest delegata iz svake republike i po osam delegata iz svake autonomne pokrajine, a biraju ih republičke, odnosno pokrajinske skupštine.

VIII

Time se pri odlučivanju u Saveznoj skupštini eliminiše većinsko načelo kao osnovni metod odlučivanja, to jest metod preglasavanja. Dakle, nije reč samo o obezbeđivanju ravnopravnosti u klasičnom domu federalnih jedinica, već i u klasičnom saveznom domu, koji predstavlja sveukupno stanovništvo. Međutim, »nadmoć većine« nije prihvatljiva ni kad je reč o većini stanovništva, niti kad je reč o većini regija, odnosno teritorija.

Zbog toga je u sistem rada Skupštine SFRJ uveden poseban način odlučivanja u Veću republika i pokrajina: naime, to veće donosi svoje odluke na osnovu saglasnosti republičkih i pokrajinskih skupština. Takav način odlučivanja u Veću republika i pokrajina predstavlja i dodatan način obezbeđivanja ravnopravnosti narodâ i narodnosti, odnosno ustavnog položaja republika i pokrajina. U nadležnosti Veća republika i pokrajina su najznačajnija ekonomska pitanja koja su značajna za sve narode i narodnosti. Zbog toga je u ustavnoj diskusiji bilo ocenjeno da sam paritetni sastav Veća republika i pokrajina nije dovoljan, već da republike i autonomne pokrajine treba i na poseban institucionalan način uključiti u odlučivanje o tim pitanjima na nivou federacije. U ta pitanja spadaju, na primer, donošenje društvenog plana Jugoslavije, prihvatanje zakonâ s područja monetarnog sistema, emisije novca, deviznog sistema, spoljnotrgovinskog prometa, carinske i necarinske zaštite itd.

Saglasnost republika je predviđena i za određene vrste međunarodnih ugovora, i to za one koji zahtevaju donošenje novih ili, pak, izmenu važećih republičkih, odnosno pokrajinskih zakona, ili iz kojih proizlaze posebne obaveze za jednu ili više republika, odnosno autonomnih pokrajina. Osim toga, sistem saglasnosti republika je predviđen i u ustavno-revizionom postupku.

IX

Kao što je položaj republika, odnosno autonomnih pokrajina, ojačan u postupku donošenja saveznih zakona, kao jačanje tog položaja treba pomenuti i principi-

[18] K. C. Wheare, isto, str. 88.

jelnu promenu saveznog zakonodavstva u poređenju s Ustavom iz 1963. godine. Naime, po prethodnom Ustavu, poznavali smo tri vrste saveznih zakona: potpune, osnovne i opšte savezne zakone. Smisao tog razlikovanja bio je u različitom položaju republika, odnosno autonomnih pokrajina, s obzirom na uređivanje pitanja koja su po Ustavu spadala u određenu kategoriju saveznih zakona. Najmanje mogućnosti uređivanja imale su republike, odnosno autonomne pokrajine u onim pitanjima koja su spadala u oblast potpunog, odnosno isključivo saveznog zakonodavstva (mogle su da uređuju samo pojedina pitanja ako su za to bile posebno ovlašćene zakonom). Više mogućnosti uređivanja su imale na području osnovnog saveznog zakonodavstva (dopunski su uređivale pitanja koja nisu bila uređena saveznim zakonom), a najviše mogućnosti samostalnog uređivanja imale su republike, odnosno autonomne pokrajine na području opšteg saveznog zakonodavstva (naime, opšti savezni zakon se nije primenjivao neposredno, već je predstavljao samo smernicu za republičkog zakonodavca).

Međutim, Ustav iz 1974. godine ne razlikuje više te tri vrste saveznih zakona: federacija izdaje zakone za ostvarivanje svojih funkcija. Na tim područjima republike i autonomne pokrajine mogu donositi svoje zakone u okviru svojih kompetencija, i to bez obzira na to da li je federacija donela svoj zakon ili ga nije donela.

X

Među elementima kojima se obezbeđuje ravnopravnost narodâ i narodnosti u federaciji treba pomenuti i ravnopravnost jezika i pisma. U Jugoslaviji zvanični jezik nije jezik određenog naroda, već su ravnopravni jezici i pisma svih naroda, a, na odgovarajući način, i jezici narodnosti. Ta ravnopravnost je posebno naglašena pri donošenju i objavljivanju saveznih zakona: oni se donose i objavljuju u autentičnim tekstovima na jezicima naroda Jugoslavije, koje utvrđuju republički ustavi (Ustav iz 1963. je te jezike nabrajao, a sada je to prepušteno republičkim ustavima). Poseban položaj imaju jezici albanske i mađarske narodnosti, jer je određeno da se savezni zakoni objavljuju, kao autentični tekstovi, i na ovim jezicima.

XI

Posebno treba pomenuti još dva vida odnosa između federacije i republika, odnosno autonomnih pokrajina. To je ustavno-revizioni postupak i kontrola ustavnosti i zakonitosti.

Postupak promene Ustava SFRJ najdoslednije poštuje ustavnu polaznu tačku u pogledu položaja republika i autonomnih pokrajina i predviđa saodlučivanje republika i autonomnih pokrajina u svim fazama postupka promene Ustava SFRJ. U tom postupku se zahteva potpuna saglasnost svih republika i autonomnih pokrajina, i nije moguće nikakvo preglasavanje.

Karakteristično je da ni za promenu Ustava SFRJ nije predviđeno dvodomno odlučivanje Skupštine SFRJ, već je promena Ustava u kompetenciji Saveznog veća.

Pravo predlaganja promene Ustava imaju svi činioci koji mogu da utiču na odlučivanje na nivou federacije. To su: najmanje trideset delegata u Saveznom

veću, Predsedništvo SFRJ, skupština svake republike, odnosno autonomne pokrajine, i Savezno izvršno veće.

Postupak promene Ustava SFRJ teče u pet faza. U prvoj fazi se odlučuje o otvaranju postupka. Tu odluku može da donese Savezno veće sâmo, ili da odluči da svoju odluku veže za saglasnost republičkih i pokrajinskih skupština. Na osnovu prihvaćene odluke o otvaranju postupka Savezno veće priprema i utvrđuje nacrt ustavnih promena. Taj nacrt se daje na javnu diskusiju, i istovremeno se šalje republičkim i pokrajinskim skupštinama da daju svoje mišljenje o njemu. Na osnovu javne diskusije i mišljenja republičkih i pokrajinskih skupština, Savezno veće utvrđuje predlog ustavnih promena. Taj predlog promene Ustava SFRJ usvaja Savezno veće samostalno. Zatim dolazi i poslednja faza, to jest saglašavanje skupština svih republika i autonomnih pokrajina sa predlogom ustavnih promena koji je usvojilo Savezno veće. Bez saglasnosti svih skupština republika i autonomnih pokrajina ustavna promena ne može biti usvojena.

U pogledu ustavno-revizionog postupka jugoslovensko uređenje se, dakle, razlikuje od većine ostalih federacija. Američka ustavnopravna teorija, na primer, isto tako naglašava značaj saradnje federalnih jedinica u postupku menjanja ustava federacije.[19] K. C. Wheare smatra saradnju federalnih jedinica u postupku menjanja saveznog ustava za bitno svojstvo federacije. Za njega je neprihvatljivo da se federalne jedinice prepuste na milost i nemilost saveznom parlamentu.[20]

U postupku menjanja saveznog ustava u praksi se, dakle, otvara pitanje da li su razne kvalifikovane većine koje su propisane za glasanje o promeni ustava u saveznom parlamentu dovoljne, ili je pak prihvatljivija praksa da se zahteva potpuna saglasnost svih federalnih jedinica. Savršenija federacija je verovatno ona koja predviđa ovo drugo rešenje. O bitnim pitanjima — a ustav federacije je bitno pitanje — ne može se dozvoliti preglasavanje pojedinih članica.

XII

Kontrola ustavnosti i zakonitosti u Jugoslaviji je takođe uređena na specifičan način. I to područje ukazuje na karakterističan odnos između federacije i federalnih jedinica.

Ustavno sudstvo je u Jugoslaviji uvedeno 1963. i to na nivou federacije i na nivou republika. Na osnovu ustavnih promena, koje su izvršene ustavnim amandmanima 1968. i 1971. godine, u pogledu jačanja republika i pokrajina, uvedeni su i ustavni sudovi autonomnih pokrajina, tako da u ustavnom sistemu saveznog Ustava i republičkih i pokrajinskih ustava iz 1974. imamo Ustavni sud Jugoslavije, ustavne sudove republika i ustavne sudove autonomnih pokrajina.

To, dakle, znači da postoje dva nivoa samostalnog ustavnog sudstva: savezni nivo i republički, odnosno pokrajinski nivo. Ustavni sud Jugoslavije odlučuje o ustavnosti u odnosu na Ustav SFRJ, a republički i pokrajinski ustavni sudovi odlučuju o ustavnosti u odnosu na republičke, odnosno pokrajinske ustave.

Između Ustavnog suda Jugoslavije, na jednoj, i ustavnih sudova republika i autonomnih pokrajina, na drugoj strani, nema nadređenosti i podređenosti.

[19] K.C. Wheare, isto, str. 21.

[20] Miodrag Jovičić, *Savremeni federalizam*, Beograd, 19ˆ3, str. 279.

Prema tome, Ustavni sud Jugoslavije ni u kom slučaju nije instanca iznad ustavnih sudova republika i autonomnih pokrajina.

Ne upuštajući se u sve karakteristike uređenja ustavnog sudstva u Jugoslaviji, upozorićemo samo na problem ustavnosti, odnosno zakonitosti republičkih i pokrajinskih zakona, jer je to zanimljivo u pogledu odnosâ u federaciji.

Pre svega, treba imati na umu da Ustavni sud Jugoslavije (a to važi i za ustavne sudove republika i autonomnih pokrajina) ne može automatski derogirati protivustavni zakon, već je skupština, na osnovu upozorenja ustavnog suda, dužna da sama uskladi zakon s ustavom. Jedino kad skupština to ne učini u određenom roku, zakon prestaje da važi, što ustavni sud utvrđuje posebnom odlukom.

Pored osnovnog principa da svi zakoni (kako savezni tako i republiki i pokrajinski) moraju biti u skladu s Ustavom Jugoslavije, za našu raspravu je značajan princip da republički i pokrajinski zakoni ne smeju biti u suprotnosti sa saveznim zakonom. O tome odlučuje Ustavni sud Jugoslavije.

U tom pogledu u većini federacija važi pravilo da u slučaju konflikta savezni zakon ima prednost nad zakonom federalne jedinice.[21] Rešenje koje sadrži Ustav SFRJ iz 1974. godine odstupa od toga za federacije klasičnog pravila (koje je bilo propisano i u Ustavu SFRJ iz 1963), i to tako da se privremeno — do odluke Ustavnog suda Jugoslavije — daje prednost republičkom, odnosno pokrajinskom zakonu. (Od toga pravila postoji izuzetak, tako da je privremena prednost data saveznom zakonu, ali samo onda kad je reč o saveznom zakonu za čije su izvršavanje odgovorni savezni organi.)

Očigledno je da je to ustavno pravilo u slučaju suprotnosti između republičkog i saveznog zakona u skladu s ustavnom polaznom tačkom koju smo pomenuli, naime, da su republike i autonomne pokrajine primarno mesto ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi i narodâ, odnosno narodnosti Jugoslavije.

XIII

Ako pokušamo da pojedine od navedenih karakteristika ustavnog uređenja odnosa između federacije i federalnih jedinica u Jugoslaviji ocenimo, doći će do izraza osnovna misao, naime, da se u slučaju odnosa između federacije i federalnih jedinica ne radi o dva među sobom odvojena i izolovana dela, koji su u međusobnoj konkurentskoj borbi, u kojoj bi jedan pokušavao da prevlada nad drugim, već su to dva dela iste celine koji se međusobno povezuju i dopunjuju.

Tu misao je Edvard Kardelj istakao u jednoj od svojih poslednjih celovitih rasprava o političkom sistemu. On tu pomenutu ustavnu polaznu tačku o odnosima u federaciji posebno povezuje sa sistemom društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji, koji, po njegovom mišljenju, predstavlja jednu od osnovnih karakteristika jugoslovenske federacije i presudno utiče na njen dalji razvoj. Kardelj kaže:

»Samoupravna demokratija ne bi bila celovit sistem demokratskih odnosa bez odgovarajućeg rešavanja odnosa među narodima i narodnostima Jugoslavije. Samoupravljanje je i u ovoj sferi ona polazna tačka koja opredeljuje sadržinu i demokratski karakter jugoslovenske socijalističke zajednice naroda i narodnosti.

---

[21] Nemačka teorija je izvela pravilo »Bundesrecht bricht Landesrecht«.

Svoja suverena prava narodi i narodnosti Jugoslavije ostvaruju u *socijalističkim republikama* i u *socijalističkim autonomnim pokrajinama* u skladu sa svojim ustavnim pravima, a u *federaciji* samo kad je to — u njihovom zajedničkom interesu i na osnovu njihovog sporazuma — Ustavom SFRJ utvrđeno, s tim da taj Ustav mora da potvrdi skupština svake republike. Na taj način i funkcije federacije, u stvari, postaju samo sastavni deo funkcija republika, a u određenom obimu i autonomnih pokrajina. To je i razumljivo jer socijalističko samoupravljanje ne podnosi unitarizam i ne stvara neke nove državne nacije ili uopšte neki novi tip nacije, nego donosi slobodu postojećim nacijama.«[22]

Reč je, dakle, o međusobnom povezivanju i preplitanju funkcija federacije i federalnih jedinica, kao i o neposrednom povezivanju federalnih jedinica među sobom, i to u interesu što potpunijeg i što doslednijeg ostvarivanja suverenih prava radnih ljudi, narodâ i narodnosti Jugoslavije. Takvi odnosi su odnosi kooperativnog federalizma u jugoslovenskoj praksi.

Imajući na umu iskustvenu istinu da uvek postoji izvestan raskorak između norme i života, treba napomenuti i to da federativni sistem Jugoslavije nikako nije idealan, nije bez slabosti i teškoća. Prikaz prednosti, odnosno specifičnosti pojedinih vidova normativnog uređenja jugoslovenskog federalizma, nipošto ne bismo smeli shvatiti tako kao da to uređenje smatramo jedino pravilnim i jedinim uređenjem koje je u skladu s »pravnim« federalizmom.

---

[22] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, drugo izdanje, Izdavački centar »Komunist«, Beograd 1978, str. 140—141.

Milan Bajec

O osnovama samoupravnog planiranja

U toku je jedan od najsloženijih poduhvata u našoj dosadašnjoj društvenoj praksi: do kraja iduće godine treba doneti srednjoročne planove na osnovama samoupravnog planiranja. Već sama činjenica da se u svojstvu nosilaca ovog poduhvata pojavljuje oko 55 hiljada samoupravnih organizacija i zajednica dovoljno govori o njegovoj složenosti i dalekosežnosti. Sve su to samostalni i ravnopravni subjekti planiranja. Njihovi interesi, stavovi i argumenti moraju se podjednako uvažavati, a do zajedničke razvojne politike i optimalnih planova doláziće se sporazumno i dogovorno. To znači da će u jednom relativno kratkom periodu morati da se sprovede široka i intenzivna aktivnost na pripremanju planova i njihovom usaglašavanju, što će na svoj način i davati pečat celokupnom samoupravnom i društveno-političkom životu ove i iduće godine.

1.

Posredi su značajne novine u našoj društvenoj praksi. U njihovom afirmisanju biće neophodno dosledno polaziti od osnovnih opredeljenja u pogledu odnosâ u samoupravno udruženom radu.

Ova opredeljenja su, naravno, utvrđena u Ustavu i Zakonu o udruženom radu. A od njihove dalje razrade u sistemskom i normativnom pogledu svakako mnogo zavisi koliko ćemo brzo napredovati u daljem razvoju. No trenutno to ipak nije glavno pitanje vezano za uspešno pripremanje srednjoročnih planova. Osnovno je da u duhu tih opredeljenja počne odmah celokupna aktivnost na samoupravnom planiranju. Jer od širine te aktivnosti i smišljenog delovanja organizovanih socijalističkih snaga zavisi koliko će te novine zaista biti i oživotvorene.

Polaznu osnovu ovih aktivnosti treba da čini ustavno načelo da su nosioci planiranja sami radnici u svojim samoupravnim organizacijama i zajednicama i da tu svoju funkciju ostvaruju samoupravnim usklađivanjem interesa i odnosa, oslanjajući se na naučna saznanja i uvažavajući ekonomske zakonitosti.[1]

U Zakonu o udruženom radu, koji nešto bliže razrađuje ovo načelo, posebno su naglašena prava i obaveze koji se nadovezuju na samoupravno planiranje neposredno u osnovnoj organizaciji udruženog rada. Očigledno je da je samoupravno uređivanje odnosa, zasnovano na ustavnoj poziciji radnika u udruženom radu, ono bitno od čega valja polaziti u celokupnom procesu planiranja. U stvari, polazna tačka u tom procesu je sam radni čovek koji je najpre neposredno angažovan u pripremanju i donošenju plana u svojoj osnovnoj organizaciji, a, povezano s tim, potom se uključuje i u pripremanje i donošenje osnova za sve ostale planove.

Neka bliža određenja o načinu donošenja planova Zakon o udruženom radu ne daje, ali je u pogledu zaštite ustavne pozicije radnika kategoričan.[2] Naravno, stvar je upravo praktične aktivnosti ljudi da tu svoju poziciju u samoupravnom životu i ostvare. Na taj momenat je posebno ukazao Tito u referatu povodom 60. godišnjice SKJ, u kome, pred ostalog, kaže:

»Ako radnici nisu svjesni svoje moći koju im daju Ustav i Zakon o udruženom radu, ako stvarno ne uzmu u svoje ruke odlučivanje o svim pitanjima svoga rada, onda se ti odnosi mogu svesti na formalnost, a stvarno odlučivanje biti u rukama raznih osamostaljenih centara ekonomske i političke moći. Zato je od izvanrednog značaja da se organizovane socijalističke snage — Savez komunista, Sindikat,

---

[1] »Radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i radni ljudi u samoupravnim interesnim zajednicama, mesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama u kojima upravljaju poslovima i sredstvima društvene reprodukcije imaju pravo i dužnost da, oslanjajući se na naučna saznanja i na njima zasnovane ocene razvojnih mogućnosti i uvažavajući ekonomske zakonitosti, samostalno donose planove i programe rada i razvoja svojih organizacija i zajednica, da te planove usklađuju međusobno i sa društvenim planovima društveno-političkih zajednica i da na toj osnovi obezbeđuju usklađivanje odnosa u celini društvene reprodukcije i usmeravanje celokupnog materijalnog i društvenog razvoja u skladu sa zajedničkim, na samoupravnim osnovama utvrđenim interesima i ciljevima« (*Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*, Biblioteka Savezne skupštine, str. 67).

[2] »Pravo i dužnost planiranja radnici ostvaruju samostalnim donošenjem planova u osnovnoj organizaciji i zaključivanjem samoupravnih sporazuma o osnovama planova samoupravnih organizacija i zajednica kojima utvrđuju osnovne interese i ciljeve u društvenoj reprodukciji i uređuju međusobna prava, obaveze i odgovornosti, donošenjem zajedničkih planova u radnoj organizaciji i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, u skladu sa preuzetim obavezama, kao i preduzimanjem mera za ostvarivanje tih planova« (*Zakon o udruženom radu*, »Radnička [illegible]«, Beograd, 1976, str. 17).

Socijalistički savez i drugi — aktivno i stalno zalažu za dosljedno ostvarivanje socijalističkih samoupravnih odnosa«.[3]

Reč je, dakle, o tome da se i u procesu samoupravnog planiranja bezuslovno vodi računa o daljem učvršćivanju ustavne pozicije radnika. Planovi prvenstveno tome treba da služe, jer od toga u najvećoj meri i zavisi koliko će se uspešno ostvarivati uslovi i odnosi neophodni za što brži materijalni razvoj i racionalnije privređivanje. Bez toga bi ceo posao oko pripremanja planova ostao društveno problematičan. »Drugim rečima — kaže Edvard Kardelj u svom delu *O sistemu samoupravnog planiranja* — planom se mora obezbediti pre svega realizacija društveno-ekonomskih odnosa socijalističkog samoupravljanja, odnosno svih materijalnih procesa koji se odvijaju upravo u takvim, a ne u nekim drugim odnosima.«[4]

Moglo bi se, zapravo, reći da se ovakva pozicija radnika, kao suština novog produkcionog odnosa, postavlja ovde i kao cilj i kao sredstvo. Najzad, kao što je celokupna borba radničke klase istovremeno i postavljanje cilja i njegovo ostvarivanje, tako bi u tom smislu danas kod nas trebalo gledati i na njenu aktivnost u donošenju samoupravnih planova. Nema ko drugi, sem samoupravno organizovanih radnika, da postavlja kako treba zadatke naše razvojne politike i da obezbeđuje njihovo izvršenje. Sve to, naravno, ne umanjuje ulogu koju u tome treba da ima nauka ili organizatorska aktivnost državnih organa, već je, naprotiv, još više naglašava, i to upravo zato što je stavlja u realan odnos prema samoupravno udruženom radu.

Neprikosnovena prava i obaveze radnika u pripremanju i donošenju planova postaju pitanja od ključnog značaja. Ako se ona ne bi dosledno rešavala, naši planovi bi ostali samo dobre želje, ili bi se njihovo izvršavanje moralo obezbeđivati raznim, nimalo samoupravnim sredstvima, pa ni onda uz baš velike izglede na uspeh.

2.

Sada su na dnevnom redu pripremni poslovi u vezi s planiranjem, i to u svim delovima udruženog rada i na svim nivoima društvenog odlučivanja. Kakvi će se odnosi uspostavljati među tim delovima i nivoima?

Zatečeno stanje, koje je mahom još opterećeno nesamoupravnim zahvatanjem i raspoređivanjem društvenog dohotka, preti da se nametne i odnosima u predstojećem samoupravnom planiranju. Put tome utirala bi poznata shvatanja o navodno nužnom hijerarhijskom povezivanju planova i stepenovanju vrednosti društvenih interesa po nekakvoj lestvici »odozgo prema dole«.

Upravo zbog svega toga biće potrebno odlučno isterivati stvari na čistinu. Zasad se uglavnom ostaje na tome da se u raspravama i materijalima striktno upotrebljavaju nove kategorije, kao što su: samoupravno usklađivanje i usaglašavanje, istovremenost i kontinuiranost planiranja, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje i slično. Manje se, međutim, sve to dovodi u vezu sa samim produkcionim odnosom, ukotvljenim u osnovnoj organizaciji udruženog rada,

---

[3] Josip Broz Tito, »Šezdeset godina revolucionarne borbe Saveza komunista Jugoslavije«, Beograd, 19. aprila 1979.

[4] E. Kardelj, *O sistemu samoupravnog planiranja* (Brionske diskusije), »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 18.

koji jedino i opredeljuje društveno-ekonomsku sadržinu samoupravnog planiranja. A bez te veze planiranje se neizbežno prepušta svakojakom voluntarizmu i ostaje odsečeno od svojih pravih pokretačkih snaga.

Cela argumentacija u prilog »viših« ili »nižih« interesa nema ničeg zajedničkog sa onim ključnim pitanjem — hoće li naši planovi zaista biti utemeljeni u produkcionom odnosu, proklamovanom Ustavom. U svakom društvu, pa i našem, postoji mnogo toga što bi se moglo proglasiti višim ili širim interesom i što bi moralo na odgovarajući način da bude i obezbeđeno. Ali, ipak, s tom razlikom što se kod nas nikakav interes ne može izvoditi iz bilo čega drugog sem iz samoupravljanja, čak i onda kad se u pomoć mora pozvati državna prinuda, jer se i tada do odluke dolazi delegatskim putem, to jest odozdo. Druga je stvar što prilikom usklađivanja interesa u procesu samoupravnog planiranja treba obezbeđivati i uticaj odozgo, kako bi se svim akterima pružala potpunija slika ekonomskih nužnosti i razvojnih perspektiva. Ali polaznu osnovu uvek čini odnos radnika prema društvenom dohotku kao jedinstvenom rezultatu njegovog živog i minulog rada, pa otuda i kao odnos svih delova udruženog rada u njegovoj raspodeli srazmerno doprinosu svakog.

Bez ovakvog pristupa bili bismo bespomoćni pred dilemom koja se često još održala u našoj svesti i praksi. To je dilema: između tehnobirokratskog koncepta dohotka, kojim bi uz ovakav ili onakav blagoslov delegatskih tela upravljali razni osamostaljeni centri i političke strukture, i tehnoliberalističkog gledanja na dohodak kao na zbir pojedinačnih dohodaka, prepuštenih izolovanoj akciji organizacija udruženog rada koje bi se u celinu društvene reprodukcije povezivale jedino automatizmom tržišta, kao i delovanjem nekog savršenog privrednog sistema.

Klasični tehnobirokratski koncept, izražen u centralističkom državnom planiranju, kod nas je već odavno smešten u muzej starina. Ali neki njegovi elementi još žive. Prepoznajemo ih u praksi raznih društveno-političkih zajednica koje same ili preko banaka istupaju sa nekim osamostaljenim planerskim diktatom, odnosno koje u ime viših interesa nameću udruženom radu odgovarajuće obaveze, recimo u vidu prinudnog udruživanja sredstava, raznih oblika zahvatanja i slično. Ovakav neoetatizam oseća se naročito u investiranju, kao i u poslovanju samoupravnih interesnih zajednica, a okolišno se probija i preko novčano-kreditne politike.

Iza svega ovoga očigledno se krije poznato idolopoklonstvo prema državi kao izrazu »najviše pameti«, koja bi, kao u nekoj Platonovoj državi, po sebi bila predodređena da najbolje sagledava društvene potrebe i mogućnosti razvoja. U stvari, ni najsavršenijim planskim mehanizmom ne bi se moglo obezbediti da država odozgo smišlja optimalna planska rešenja, a još manje da ih ostvaruje, jer bi se sve zajedno zaplelo u beskrajnom administriranju, stalnim poremećajima u komuniciranju i uvek novim proizvoljnostima, neizbežnim za odlučivanje koje je odvojeno od stvarnog života i ekonomskih zakonitosti. Kod nas, uostalom, praksa pokazuje da sâm po sebi »državni rezon« ne znači mnogo, budući da iza njega, uglavnom, stoje svakojaki zahtevi, pritisci, kompromisi i sve drugo čega je on samo rezultanta.

Sadašnjom aktivnošću u pripremanju srednjoročnih planova treba upravo postići to da se, umesto stihije ovakvih pritisaka, uspostavlja jedinstveni proces planiranja uz demokratsko strujanje uticaja i informacija odozdo i odozgo, uz što solidniju argumentaciju i uz što veću naučnu zasnovanost. Nekom šablonskom razgraničavanju »viših« i »nižih« interesa nema više mesta. Uostalom, ni dosad nisu »po sebi« uvek bile najopravdanije razvojne ili druge odluke na višim nivoima,

kao što »po sebi« nisu bili kratkovidi ni svi planovi koji su se donosili u organizacijama udruženog rada. Čak bi se moglo reći: što je samoupravljanje bilo razvijenije, više je bilo odgovornosti za racionalnost odluka, jer su ih donosili oni koji zaista najneposrednije i osećaju njihove posledice.

Na taj momenat posebno ukazuje Edvard Kardelj kad ističe da nije održivo graditi sistem planiranja na pretpostavci da će se radnici i njihove organizacije udruženog rada neminovno rukovoditi uskogrudim interesima u svojim planskim opredeljenjima, već da treba upravo polaziti od njihove pozicije da sami drže u svojim rukama poluge svih tokova društvene reprodukcije.[5]

Najzad, i ovde mora biti osnovno pitanje: šta u našem sistemu predstavlja za radničku klasu objektivan interes koji ona, shodno svojoj društvenoj poziciji, mora da sledi, a koji će slediti utoliko odlučnije ukoliko postaje svesnija njegove objektivne prirode. Kad je reč o samoupravnom planiranju, očigledno je da radnička klasa jedino najširim razmatranjima, stalnim preispitivanjem i usaglašavanjem može doći do planskih zadataka koji će proizlaziti iz njenih objektivnih interesa i potreba i koji će, kao »spoznata nužnost«, postati za njenu akciju osnovni pokretački motiv. Tu onda zaista — da parafraziramo čuvenu misao Marksa i Engelsa — ne bi moralo da se radi jedino o tome šta pojedini radnici pa i pojedini delovi udruženog rada u nekom trenutku zamišljaju kao svoj interes.[6] Bitno je, pre svega, kako se oni objektivno kao klasa — sa stanovišta svog društvenog položaja i datih ekonomskih zakonitosti — moraju opredeljivati. Naravno, i sama svest radnika o svemu tome postaje od prvorazrednog značaja. A ona će biti utoliko izraženija ukoliko šira i intenzivnija bude celokupna samoupravna i društveno-politička aktivnost u predstojećem periodu pripremanja srednjoročnih planova.

3.

Sama činjenica da se mnogi delovi proizvodnje još povezuju sa celinom društvene reprodukcije isključivo putem tržišta, otvara dosta velik prostor tehnoliberalističkim shvatanjima o smislu društvenog planiranja. Ova shvatanja se uglavnom zasnivaju na svojevrsnom pogledu na samoupravno privređivanje kao na aktivnost klasičnih privrednika od kojih svaki sam za sebe i bez obzira na druge rešava pitanja dohotka, a organi društva su tu da uređuju opšte uslove privređivanja i da u svojstvu »privredne policije« bdiju nad njima. U tom smislu bi, tada, i u sistemu planiranja bili podeljeni poslovi između privrede i države. A što se samog udruženog rada tiče, sve što bi se u njemu preduzimalo na povezivanju i udruživanju imalo bi samo usko poslovni smisao, bez nekog dubljeg društvenog značaja, a i bez većeg uticaja na celokupni društveni sistem.

Ovakav pogled se, naravno, nigde ne pojavljuje kao neki zaokruženi koncept, ali se i te kako održao u svakodnevnoj praksi. Uglavnom se probija kroz težnju da svako programira i investira za svoj račun, a da istovremeno od države traži da takvo ponašanje podržava »sistemskim rešenjima« u oblasti cena, izvoza i uvoza, novca i kredita, kao i zakonskih i ugovornih obaveza. Dobrim delom se država i priklanja ovakvim zahtevima. A pritom je jasno da »krojenje« zadovoljavajućih uslova privređivanja za sve ne može dovesti ni do čega drugog nego do opšte inflacije.

---

[5] E. Kardelj, isto, str. 53—54.

[6] K. Marks — F. Engels, *Sveta porodica*, »Kultura«, Beograd, 1959.

Ukoliko bi se ovakva praksa ustalila, onda bi i sam delegatski sistem počeo da izneverava: budući da se njime omogućuje izgrađivanje politike odozdo, sve više bi bilo nastojanja da se on zloupotrebljava u cilju iznuđivanja što povoljnijih uslova privređivanja u korist čas ovih čas onih delova udruženog rada. A stvar je upravo u tome da same organizacije udruženog rada u procesu samoupravnog planiranja počnu zaoštravati ove uslove, kako bi se svuda i u interesu svih podsticalo i iznuđivalo privređivanje na sve višem stupnju produktivnosti, ekonomske racionalnosti i društvene odgovornosti za sredstva i rezultate rada.

Zasad, međutim, još preovlađuje logika planiranja koja polazi samo od razvojnih ciljeva, a gubi iz vida pitanja samoupravnog produkcionog odnosa koji i treba da dovede radnike i njihove organizacije udruženog rada u položaj da sporazumnim utvrđivanjem osnova planova sami određuju sebi uslove privređivanja. I to tako da se svi upravo moraju racionalno ponašati.

Uglavnom se dosadašnjim planiranjem — svejedno na kom nivou — išlo za tim da se na osnovu aproksimativnih proračuna mogućih stopa rasta i akumulacije, uz odgovarajuća predviđanja u pogledu strukturnih promena, utvrđuju optimalni razvojni ciljevi. Izlazilo je da je ceo problem u preciznosti proračuna i prognoza, kao i u adekvatnom odmeravanju opštih uslova privređivanja, odnosno u tome da se najpre utvrdi šta bi se sve moglo postići raspoloživim ljudskim i materijalnim potencijalima, a da se zatim donesu sistemska rešenja i tekuće ekonomske mere koje će obezbeđivati da se planirani razvoj i ostvari.

Naravno, ni ovakav model nije mogao dati dobre rezultate, i to iz istih razloga zbog kojih ih ne daje ni onaj naglašenije etatistički. Jer ni u njemu ne dolazi do izražaja uloga radnika u udruženom radu, u smislu uređivanja tokova i odnosa u celokupnom kretanju dohotka i društvene reprodukcije, pa se time ni opšti uslovi privređivanja ne mogu utvrđivati kako treba. Državni organi ne mogu onda u tome da budu ni dosledni ni efikasni, već su, naprotiv, pod stalnim pritiskom stihije zahteva odozdo, primorani da idu na svojevrsno »razvodnjavanje« uslova privređivanja — naročito u vidu prekomerne novčane emisije, ograničavanja domaće i inostrane konkurencije, neopravdanih olakšica i slično. A u ovakvoj situaciji se i sam udruženi rad, zajedno sa celokupnom političkom strukturom, može komotno prepuštati svakojakom voluntarizmu, naročito na području investiranja, jer se niko ne mora osećati neposredno odgovornim za celokupnu ekonomsku i razvojnu politiku.

Novim sistemom planiranja treba upravo same radnike u udruženom radu učiniti neposredno zainteresovanim i odgovornim za uspostavljanje takvih uslova privređivanja i sticanja dohotka koji će stvarno doprinositi da se postignu optimalni razvojni ciljevi na osnovama stabilnosti. To svakako ima na umu i Edvard Kardelj kada ističe da je suština planiranja u izgrađivanju odnosa čiji će rezultat biti razvojna politika koja nije sama sebi svrha, već »funkcija rada radnika i njihovog upravljanja društvenim sredstvima u cilju unapređivanja uslova njihovog rada i života, odnosno sticanja dohotka podizanjem produktivnosti njihovog i ukupnog društvenog rada«.[7]

Naravno, odgovornost udruženog rada za celinu ekonomske i razvojne politike otvara i sasvim nove probleme — ovog puta u pogledu uspostavljanja uzajamne

[7] E. Kardelj, isto, str. 18.

odgovornosti među samim delovima udruženog rada. Ti se odnosi zasnivaju na ravnopravnosti. Ali to ipak nije ravnopravnost koja bi naprosto izjednačavala nejednako uspešne u privređivanju i eliminisala tržišne kriterije u sticanju dohotka. Ravnopravnost se svodi na utvrđivanje jednakog merila za sve — pre svega stvarnog doprinosa koji svako svojim tekućim i minulim radom daje novostvorenom dohotku. Što se više u tom smislu postigne na putu stvarnog povezivanja, usklađivanja interesa i udruživanja rada i sredstava, naši srednjoročni planovi biće smeliji i realniji, a borba za postavljene razvojne ciljeve uspešnija.

4.

Ako kažemo da je plan instrument u rukama samih radnika, onda je to stvarna polazna osnova celokupnog procesa samoupravnog planiranja. To ima na umu i Edvard Kardelj kada naglašava da je plan osnovne organizacije udruženog rada »ona karika koju radnici udruženi u osnovnoj organizaciji neposredno drže u svojim rukama i preko koje mogu da kontrolišu reprodukcioni proces na svim nivoima udruživanja svog rada i dohotka«[8]. Govoriti o planu samo u vezi sa razvojnim ciljevima očigledno ne doprinosi razjašnjavanju problema samoupravnog planiranja. Najzad, težnjom da se smišljenim i svrsishodnim projektovanjem budućih zadataka postignu što bolji rezultati u privređivanju bila je i biće svuda prožeta svaka planerska aktivnost — počev od onih u drevnom Egiptu gde je u skladu sa neophodnom distribucijom nilske vode trebalo obezbediti strukturu setvenih površina sa odgovarajućim plodoredom, pa do današnjih dana kada sâm razvoj proizvodnih snaga nalaže da se proizvodnja programira i dugoročno usmerava. Dakle, kad bi suština bila samo u tome, planiranje u kapitalizmu, koje američki ekonomista Dž. K. Galbrajt naziva »imperativom savremene tehnologije«[9], ne bi se zaista nimalo razlikovalo od planiranja u socijalizmu, budući da bi se i u jednom i u drugom slučaju jedino težilo za ostvarivanjem što dinamičnijeg i usklađenijeg razvoja. Faktičke razlike proizlaze iz društvene zasnovanosti i uloge planiranja pri čemu je odlučujuće pitanje: iz kakvih se društvenih odnosa ono izvodi i kakvim odnosima služi.

Od ovako postavljenog pitanja valja polaziti i u sadašnjim aktivnostima na pripremanju srednjoročnih planova. U središtu svega je osnovna organizacija udruženog rada kao oblik i sadržaj koji omogućuje radniku da stvarno prati rezultate svog rada i celokupno kretanje novostvorenog dohotka koji se uvek vraća u njegove ruke ma gde se reprodukovao. Radnik planira — da bi faktički mogao da upravlja, najpre u toj osnovnoj ćeliji, a iz nje i celokupnom reprodukcijom. A samo se po sebi razume da kao upravljač teži za tim da postigne što bolje rezultate u privređivanju i da se u tu svrhu povezuje i udružuje s drugima, što i treba da se obezbeđuje i podstiče svim sistemskim rešenjima i merama ekonomske politike.

U planu osnovne organizacije sadržani su svi bitni elementi koji opredeljuju buduće kretanje proizvodnje i položaj radnika — počev od stopa rasta do uslova sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka, kao i ostalih odnosa prema celini društvene reprodukcije. Ovako postavljen plan služi radniku kao samoupravljaču, a ne za to da bi mu bilo ko u društvu postavljao planske zadatke. Planske obaveze

---

[8] E. Kardelj, isto, str. 58.

[9] J. K. Galbraith, *Nova industrijska država*, »Stvarnost«, Zagreb, 1970, str. 23—32.

u raspolaganju dohotkom za osnovnu organizaciju (sem u okolnostima kada se u granicama ustavnih ovlašćenja mogu i zakonski propisati) proizlaze jedino iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora koje je ona sama zaključila. Naravno, svaka samoupravna organizacija ili zajednica mora planirati, i to naprosto zato što je nosilac upravljanja društvenom svojinom, pa se prema njoj mora odnositi odgovorno i racionalno. Ali svako planira tako što, pre svega, polazi od sopstvenih potreba i mogućnosti, svakako povezano sa svim drugim nosiocima planiranja, sa kojima, u interesu realnosti i racionalnosti celog tog postupka, mora usklađivati svoje programe i ciljeve. Što god je dohodovna povezanost raznih delova proizvodnje i društvenog rada u celini tešnja i trajnija, utoliko je planiranje efikasnije i utoliko ono pruža sigurniju osnovu za smišljeno usmeravanje ekonomskih tokova u najširem smislu, pa time i za dobro vođenje razvojne politike zemlje.

U pogledu odgovornosti za ostvarivanje usvojenih planova, za osnovne organizacije udruženog rada obaveze proizlaze iz sporazuma i dogovora o *osnovama planova* koje su one zaključivale, povezujući se i udružujući sa drugima, pre svega u okviru radnih organizacija. Utvrđivanje ovih *osnova* je prilika da se radnici stvarno i neposredno izjašnjavaju o elementarnim pitanjima zajedničkog privređivanja i sticanja dohotka, da bi se zatim na tim osnovama izgradila celokupna konstrukcija plana, sa svim potrebnim proračunima i parametrima i jasno preciziranim pravima i obavezama. Bila bi, naime, čista formalnost kada bi se pred zborove radnika iznosili gotovi nacrti planskih dokumenata i elaborata — da se oni neposredno o tome izjašnjavaju. Samoupravljanje bi upravo time moglo biti izigrano, jer većina ne bi ni znala šta se sve krije iza iznetih brojki. Štaviše, ovakvi elaborati, upravo kada bi računski bili u najvećoj meri besprekorni, najmanje bi dopuštali da se o njima vode neke naknadne rasprave. Sve što bi se u njima menjalo ili dopunjavalo poremetilo bi prvobitne bilanse i zahtevalo da se u celini počne iz početka, tako da bi se svaka demokratska rasprava unapred našla u opasnosti da bude proglašena nepoželjnom.

Otvoreno govoreći, tehnokratija se u mnogim slučajevima upravo na taj način branila od stvarnog samoupravnog razmatranja predloženih planova.

To i jeste ono što sada postavlja u središte pažnje sam čin demokratskog razmatranja i usvajanja *osnova planova*. U tim osnovama moguće je prezentirati sva suštinska pitanja na pristupačan način, a neposredno izražena volja radnika o njima postaje čvrsta obaveza za organe upravljanja i sve druge koji će konkretno raditi na pripremanju plana.

U stvari, ovako izražena volja dovodi radnike u poziciju da docnije, kao potpisnici samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, utvrđuju zajedno sa drugima uzajamna prava i obaveze, iz čega i proizlazi odgovornost svih za ostvarivanje planskih zadataka. Reč je o svojevrsnom ugovornom odnosu koji obavezuje i koji ne dopušta da se bez opravdanog razloga i zajedničke saglasnosti odustaje od izvršavanja tih zadataka, jer bi se time ugrožavali interesi drugih.

Na sličan način donose se i planovi ostalih nosilaca samoupravnog planiranja, pre svega mesnih i samoupravnih interesnih zajednica. Pri tom je naročito važno postići to da u tim zajednicama dolazi do povezivanja napora i sredstava svih zainteresovanih faktora, uključujući i organizacije udruženog rada kako bi se efikasno programirali i ostvarivali zadaci u oblasti zadovoljavanja svakodnevnih potreba radnih ljudi i njihovih porodica. Iz takvih odnosa izrasta onda i uloga opštine koja se time faktički osposobljava za to da na samoupravnim osnovama pri-

prema svoj društveni plan, odnosno celokupnu politiku u oblasti privrede, socijalnog razvoja, kulture, obrazovanja i drugih oblasti društvenog života.

Društveni planovi republika i pokrajina, kao i same federacije, prvenstveno su okrenuti obezbeđivanju opštih uslova za dalje jačanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, ustavne pozicije radnika u upravljanju društvenim sredstvima i u raspolaganju dohotkom, samoupravnih odnosa u raspodeli dohotka i ličnih dohodaka, dinamičnog i usklađenog razvoja proizvodnih snaga i stabilnosti u svim delovima reprodukcije. Odnosi između republičkih i pokrajinskih planova, s jedne, i saveznog plana, s druge strane, opredeljeni su samim društvenim sistemom. Pri tom je očigledno da u planskom usmeravanju i podsticanju sopstvenog razvoja treba u punoj meri da dođe do izražaja samostalnost republika i pokrajina. A iz te samostalnosti proizlazi i zajednička odgovornost za rešavanje onih pitanja koja su od značaja za njihovu ravnopravnost u jugoslovenskoj zajednici, za jedinstvo društveno-ekonomskog i političkog sistema, za odbranu zemlje, za jedinstvo jugoslovenskog tržišta i jednakost opštih uslova u razvijanju ekonomskih odnosa sa inostranstvom, kao i za zajednički utvrđene ciljeve opšte strategije razvoja zemlje kao celine.

5.

Proces samoupravnog planiranja, sa tako velikim brojem samostalnih i ravnopravnih učesnika, mora od samog početka teći tako da svi nosioci ove aktivnosti dejstvuju istovremeno i paralelno, s tim da se među njima uspostavlja neprekidni tok strujanja uzajamnih uticaja i informisanja. Mnogi elementi takvog planiranja već su se razvili u okvirima nekih proizvodnih i dohodovno povezanih grupacija, što zapravo i predstavlja najbolji putokaz za razvijanje dalje saradnje u pripremanju planova u privredi i celokupnom udruženom radu. Složeniji i istovremeno manje poznati putevi planiranja su, kad je reč o odnosima »po vertikali« — od samoupravne baze prema društveno-političkim zajednicama i njihovim centrima planiranja, i obrnuto. Ovde treba obezbediti da organizacije udruženog rada već od prvih razmatranja osnova svojih planova stalno informišu organe društveno-političkih zajednica o bitnim elementima tih osnova, kako bi se sa potpunijim poznavanjem integrativnih i drugih procesa koji stvarno teku u bazi moglo pristupati utvrđivanju strateških pravaca u društvenim planovima razvoja. A, s druge strane, i organi društveno-političkih zajednica treba od samog početka da informišu bazu o osnovnim indikatorima i parametrima od kojih polaze u svojim planskim razmatranjima, kako bi ova u svom planiranju stalno imala pred očima šire perspektive i horizonte.

Ukazujući na potrebu da ceo proces planiranja i pokretanja planskih inicijativa teče istovremeno i u oba pravca, Edvard Kardelj kaže:

»Na taj način bi samoupravni sporazumi o osnovama plana koji se pripremaju u samoupravnoj bazi udruženog rada istovremeno bili povezani i sa društvenim dogovorima o osnovama plana u okviru društveno-političkih zajednica. Time bi se u praksi obezbedilo ostvarivanje takozvanog susretnog planiranja. Smisao tehnike susretnog planiranja je u sledećem: kada se kaže da u pravljenju društvenih planova treba početi od osnovne organizacije udruženog rada, to ne znači da najpre svi odozdo do gore moraju napraviti svoj plan, pa tek onda na osnovu toga vršiti usklađivanje svih planova, nego to znači da ta dva procesa teku paralelno, istovremeno i kontinuirano, uz stalan uzajamni uticaj i međusobnu odgovornost. A ko-

načno donošenje planova je, u stvari, samo konačan izraz rezultata čitavog tog prethodnog postupka u kojem su usklađivani pojedinačni interesi sa zajedničkim interesima i na osnovu kojeg su i organi društveno-političkih zajednica mogli pripremiti odgovarajuće svoje odluke i propise.«[10]

Očigledno je da se već samim procesom pripremanja samoupravnih planova u najvećoj meri ostvaruje i suština samoupravnog planiranja. Drugim rečima, već u toku pripremanja planova na samoupravnim osnovama izrastaju oni elementi motivisanosti, zainteresovanosti i neposredne odgovornosti za svestrano povezivanje i zajedničko usmeravanje napora i sredstava koji će u fazi sprovođenja planova postati bitan faktor ostvarivanja postavljenih zadataka. To bi, dakle, značilo da je prava pokretačka snaga samoupravnih planova u njima samima, a ne u nekim faktorima van njih i van udruženog rada.

[10] E. Kardelj, isto, str. 88—89.

Iz prakse za novu praksu

Svetlana Božinović

Stanje i problemi nezaposlenosti

Aktuelni problemi nezaposlenosti

U posleratnom periodu razvoja naše zemlje ostvarene su korenite promene socio-ekonomske strukture stanovništva. Proces deagrarizacije stanovništva tekao je brzo: pre trideset godina bilo je više od 70% poljoprivrednog stanovništva, dok danas ono u ukupnom stanovništvu zemlje čini svega oko 30%.

Ogromne strukturne promene, a pre svega transfer iz sela u grad, uz snažan proces industrijalizacije zemlje, uticale su na visok i stalan porast zaposlenosti stanovništva. Zaposlenost je u nas u posleratnom razdoblju rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od preko 5%. Tako danas u Jugoslaviji u društvenom sektoru privređivanja ima više od 5,4 miliona zaposlenih radnika, ili jedanaest puta više nego 1945. godine. U individualnom sektoru privređivanja angažovano je oko 3,6 miliona aktivnog poljoprivrednog stanovništva, a na sredstvima u ličnoj svojini građana u nepoljoprivrednim delatnostima radi 380.000 lica.

Uporedo s radikalnim promenama socio-ekonomske strukture stanovništva, povećanom zaposlenošću i drugim pratećim pozitivnim promenama, već duže vremena javlja se i tendencija porasta broja lica koja traže zaposlenje. Naime, i pored vrlo visokog i stalnog rasta zaposlenosti, koji se, manje-više, redovno kretao

iznad planskih predviđanja, nije se u relativno kratkom roku moglo apsorbovati sve radno potencijalno stanovništvo koje se, u intenzivnom razvoju zemlje, regrutovalo iz različitih izvora, i koje još uvek vrši snažan pritisak na zapošljavanje, posebno u društvenom sektoru.

1. I pored značajnog rasta zaposlenosti, ostvarivanog i iznad planskih predviđanja, broj lica koja traže zaposlenje u poslednjih nekoliko godina u nas raste. Ta pojava posebno je bila ispoljena 1975. godine, kada je porast broja lica koja traže zaposlenje, u poređenju sa 1974. godinom, iznosio 20,4%. Od tada do danas ova tendencija se smiruje: u 1976. godini u odnosu na 1975. porast je iznosio 17,5%, a u 1977. u poređenju sa prethodnom godinom 10,3%, dok je u 1978. u odnosu na 1977. godinu porast broja lica koja traže zaposlenje bio prepolovljen i iznosio je svega 4,9%. Broj evidentiranih lica koja su tražila posao u 1978. godini iznosio je prosečno mesečno 734.800, što predstavlja najveći do sada zabeleženi apsolutni iznos.[1] Mada se i dalje očekuje usporavanje rasta ovih kretanja, pa i postepeno smanjivanje broja lica koja traže posao, to za sada još neće izazvati krupnije pozitivne promene samog broja lica koja traže posao.

Porast broja lica koja traže zaposlenje posledica je većeg broja složenih činilaca. Pre svega, reč je o neaktiviranom prirodnom priraštaju radnog kontingenta iz prethodnog perioda. Pritisak poljoprivrednog stanovništva na zapošljavanje u društvenom sektoru i dalje postoji i još predstavlja jedan od dominantnih izvora uvećanog broja lica koja traže zaposlenje.

Međutim, posredi su i neki drugi uzroci subjektivne prirode. Stvorena je, na primer, navika da se lica redovnije prijavljuju samoupravnim interesnim zajednicama za zapošljavanje i da svoj problem rešavaju posredovanjem zajednice; povećan je interes gradskog stanovništva iz redova takozvanog izdržavanog stanovništva, posebno žena-domaćica, za zaposlenjem i slično. Dalje, povećan je broj radnika koji se vraćaju s privremenog rada iz inostranstva, a odlazak, koji je pre nekoliko godina bio veoma izražen, danas je neznatan.

Razlozi uvećanog broja lica koja traže posao leže, međutim, i u postojanju nekih širih i znatno složenijih problema od pomenutih. Mislimo, pre svega, na nepodudarnost strukture školovanih kadrova sa potrebama udruženog rada, i u profesionalnom i u teritorijalnom pogledu. Neadekvatna struktura lica koja traže zaposlenje sa stanovišta zadovoljavanja kadrovskih potreba udruženog rada u prisnoj je vezi sa nerazvijenom profesionalnom i teritorijalnom pokretljivošću radnika. Uzroci nepodudarnosti raspoloživih i potrebnih kadrova su, pre svega,

---

[1]. Potrebno je, međutim, prethodno napomenuti da sadašnji način evidentiranja lica koja traže zaposlenje i odsustvo kriterijuma koji bi jasnije određivali koja su lica stvarno nezaposlena, nije podesan za analize ove vrste i da ni u kom slučaju ne odražava pravo stanje nezaposlenosti. Naime, sasvim je izvesno da se u ukupnom broju lica prijavljenih samoupravnim interesnim zajednicama za zapošljavanje, kao nezaposlena lica, nalaze i ona koja se po nekim elementima ne bi mogla smatrati stvarno nezaposlenim. Na to indiciraju pojave neopravdanog odbijanja ponuđenog radnog mesta, izbor bolje plaćenih i atraktivnijih poslova, nerado i krajnje skromno pokretanje s područja gde se posao traži i gde se ne može dobiti, formalno prijavljivanje radi sticanja određenih prava koja iz takvog statusa proizlaze i slično.

Korektne informacije o tome koliko je stvarno nezaposleno lica među onima koja traže zaposlenje pružiće primena kriterijuma za evidentiranje stvarno nezaposlenih lica o čemu je društveni dogovor u fazi izrade. Na taj način znatno pouzdanije će se suditi o karakteru, obimu i strukturi nezaposlenosti u nas nego što smo sada u situaciji da to činimo.

rezultat neadekvatnog obrazovnog sistema koji godinama reprodukuje kadar koji ne odgovara potrebama udruženog rada i profile za kojima su potrebe već zadovoljene.[2] Isto tako, izostaje i dugoročno planiranje kadrova u organizacijama udruženog rada i samoupravnim interesnim zajednicama za zapošljavanje. Planiranju kadrova u organizacijama udruženog rada, koje su osnovni subjekti planiranja, za sada se ne pokanja odgovarajuća pažnja. U SR Hrvatskoj i SAP Kosovo, na primer, svaka druga osnovna organizacija udruženog rada nema planove kadrova i zapošljavanja, dok je u SR Sloveniji svega 10% organizacija koje nemaju ove planove. Osnovni razlozi takvog stanja, pored činilaca objektivne prirode (organizacije udruženog rada navode da nestabilnost uslova privređivanja u velikoj meri ometa donošenje dugoročnih planova kadrova i zapošljavanja), leže i u neizgrađenosti i slaboj kadrovskoj osposobljenosti odgovarajućih službi u organizacijama udruženog rada, kao i u neizgrađenosti adekvatne metodologije planiranja kadrova. Samoupravne interesne zajednice, pak, nalaze se tek u početnoj fazi u pogledu planiranja kadrova.

2. Podaci kojima raspolažemo pokazuju da u ukupnoj strukturi lica koja traže zaposlenje raste udeo onih koji prvi put traže posao. Dok je njihovo učešće u 1977. godini iznosilo 61.4% dotle u 1978. godini ono iznosi 64,3% (472.863 lica). Broj lica koja prvi put traže posao u 1978. u odnosu na 1977. godinu povećan je za 40.000, ili za 9,1%, što je gotovo dva puta brže nego što je rasla ukupna nezaposlenost (4,9). Broj lica koja su već bila u radnom odnosu, a traže zaposlenje, smanjen je u 1978. u odnosu na 1977. godinu za 5.000, ili 1,5%.

3. Udeo stručnih kadrova (KV i VKV radnika, radnika sa srednjim, višim i visokim obrazovanjem) raste, i u 1978. godini iznosi 40,3% od ukupnog broja lica prijavljenih kao nezaposlena lica. Broj stručnih nezaposlenih radnika povećan je u 1978. godini u odnosu na 1977. godinu za 8,1%. Ta pojava posebno je karakteristična za neke profile suficitarnih zanimanja i profila kadrova (na primer, broj svršenih učenika gimnazije porastao je u 1978. godini u odnosu na 1977. čak za 16%), što je posledica već pomenutih uzroka strukturne disproporcije između ponude i potražnje kadrova.

4. Više od polovine ukupnog broja nezaposlenih čine žene (51,0%). Premda je zapošljavanje žena u celom posleratnom razdoblju raslo gotovo dvostruko brže od zapošljavanja muškaraca, što je rezultiralo u relativno zadovoljavajućem udelu žena u ukupnoj zaposlenosti, rezerve ženske radne snage još su velike, i bilo je nemoguće apsorbovati ih u ovako relativno kratkom vremenskom periodu. Želja za zaposlenjem kod žena je još veoma izražena i neudovoljena. Nemogućnost još većeg zadovoljavanja te želje vezana je s neadekvatnom profesionalnom orijentacijom žena u odnosu na potrebe udruženog rada. Naime, obrazovanje žena usredsređeno je na uzak krug zanimanja koja su im već tradicionalno predodređena, što se najneposrednije odslikava na skromne mogućnosti njihovog zapošljavanja, na duže čekanje na posao, pa, zatim, i na zauzimanje lošijih radnih mesta u radnom procesu itd.

5. Porast broja nezaposlenih lica bio je karakterističan u prošloj godini za sve privredno nedovoljno razvijene republike i za SAP Kosovo, kao i za područje

[2] To je jedan od najtežih problema strategije društvenog razvoja. Može se, uz velike napore, postići skladan odnos potreba i profila kadrova, ali će moderna privreda odmah i poremetiti taj odnos, jer stalno uvodi novu tehnologiju. Uvođenje nove tehnologije je signal sistemu obrazovanja da menja svoj program »proizvodnje« kadrova za udruženi rad.

SR Srbije bez pokrajina, dok je u razvijenim republikama i SAP Vojvodini zabeleženo smanjenje broja nezaposlenih u odnosu na 1977. godinu. Najveći relativni porast broja nezaposlenih zabeležen je u SR Crnoj Gori (13,7%), zatim na području SR Srbije bez pokrajina (10,6%), SAP Kosovo (9,2%), i u SR Bosni i Hercegovini (7,8%). Od ukupnog broja nezaposlenih (734.800) više od jedne trećine regrutuje se s područja Srbije bez pokrajina (266.141).

Takva kretanja uslovila su i velike razlike u stopama nezaposlenosti, koje se u graničnim iznosima kreću od 1,5% (SR Slovenija) do 27,1% (SAP Kosovo).

Tabela 1.
Kretanje ukupnog broja lica koja traže zaposlenje i stope nezaposlenosti

	1977.		1978.		Indeks
	Broj nezaposlenih	Stopa nezaposlenosti	Broj nezaposlenih	Stopa nezaposlenosti	1978. / 1977.
SFRJ	700.431	12,0	734.800	12,2	104,9
B i H	111.050	13,1	119.717	13,7	107,8
Crna Gora	19.185	14,6	21.809	15,9	113,7
Hrvatska	87.786	6,5	82.992	6,1	94,5
Makedonija	98.044	21,0	103.812	21,4	105,9
Slovenija	12.016	1,6	11.075	1,5	92,2
Srbija — ukupno	372.350	16,1	395.395	16,4	110,6
Uže područje	240.632	15,9	266.141	16,6	110,6
Kosovo	52.364	25,6	57.175	27,1	109,2
Vojvodina	79.354	13,3	72.079	12,2	90,8

Izvor: Podaci Saveznog biroa za poslove zapošljavanja.

6. Vreme čekanja na posao se produžava. Dok je u 1977. godini procenat onih koji čekaju na zaposlenje duže od godinu dana iznosio 42,8%, dotle u 1978. godini on iznosi 46,0%, što praktično znači da gotovo svaki drugi nezaposleni čeka na posao duže od jedne godine.

7. U prošloj godini udruženi rad prijavio je zajednici za zapošljavanje ukupno 867.365 slobodnih radnih mesta ili prosečno mesečno 72.280. Broj slobodnih radnih mesta u 1978. u odnosu na 1977. godinu porastao je za 14,5% ili gotovo tri puta brže nego što je rasla nezaposlenost (4,9%). Više od polovine slobodnih radnih mesta (51,9%) čekalo je stručne kadrove. Takva kretanja doprinela su da se smanji raskorak između ponude i potražnje kadrova: dok je u 1977. godini na jedno slobodno radno mesto dolazilo 11,1 lica koja traže zaposlenje, dotle u 1978. godini taj broj iznosi 10,2.[3]

8. Popunjavanje slobodnih radnih mesta, međutim, i dalje je otežano. Broj popunjenih radnih mesta sporo se povećava. U 1978. godini, prema prijavama organizacija udruženog rada, popunjeno je 516.612 radnih mesta, ili prosečno mesečno 43.056, što je za 6,7% više nego u 1977. godini. Stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta iznosila je . 1978. godini 59,6%, dok je u prethod-

[3] U tom pogledu ispoljavaju se značajne regionalne razlike: na jedno slobodno radno mesto u SR Sloveniji dolazi 1 lice koje traži zaposlenje, u SR Hrvatskoj 5,1, u SAP Vojvodini 7,2, u SR Bosni i Hercegovini i na užem području SR Srbije 14,3, u SR Crnoj Gori 14,7, SR Makedoniji 21,7 i SAP Kosovo 30,3.

nim godinama bila viša (godine 1977. iznosila je 64,1%, a u 1976. godini 70,7%), što znači da pokazuje tendenciju opadanja. Treba, međutim, imati na umu da je stopa popunjenosti vrlo različita za pojedine stepene stručne spreme. Tako, na primer, za nestručne kadrove ona iznosi 69,1%, a za stručne kadrove je niža i iznosi 50,7%. U okviru nestručnih kadrova postoje, takođe, značajne razlike: kod nekvalifikovanih radnika stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta iznosi 85,2%, a kod polukvalifikovanih 54,1%. Za srednju stručnu spremu ona iznosi 57,6%, za KV i VKV radnike 54,0%, kod više stručne spreme 39,7% i kod visoke stručne sprema svega 34,6%. Ovi podaci pokazuju da s porastom stručne spreme opada stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta, što je još jedan pokazatelj neadekvatne strukture raspoloživih i potrebnih kadrova.

Takođe su vrlo izražene regionalne razlike u stopama popunjenosti slobodnih radnih mesta. Najniža stopa zabeležena u 1978. godini bila je na području SR Srbije bez pokrajina i iznosila je 37,0%, što znači da je popunjeno tek svako treće slobodno radno mesto. Ta je pojava utoliko zanimljivija kada se zna da je na ovom području u 1978. godini zabeležen i najveći broj registrovanih lica koja traže zaposlenje. Veliki udeo kvalifikovanih, osobito visokostručnih kadrova u kategoriji privremeno nezaposlenih lica na ovom području, usredsređen prvenstveno u gradskim aglomeracijama, a posebno u Beogradu, koji su slabo pokretljivi, uticao je u velikoj meri na ovoliko nisku stopu popunjenosti slobodnih radnih mesta na području SR Srbije bez pokrajina. U isto vreme, u SR Sloveniji, gde je praktično već dostignuta puna zaposlenost stanovništva, tek svako peto slobodno radno mesto ostaje nepopunjeno (stopa popunjenosti slobodnih radnih mesta iznosila je u 1978. godini 81,1%).[4]

Na takvo stanje u pogledu neadekvatne i nezadovoljavajuće popunjenosti slobodnih radnih mesta utiče više činilaca. Osnovni uzrok je i u već pomenutoj prostornoj i profesionalnoj disharmoniji između slobodnih radnih mesta i lica koja traže zaposlenje, ali određeni uticaj vrše i neki drugi faktori, kao što su, na primer, uslovi koji se nude prilikom zapošljavanja, sezonski karakter velikog broja prijavljenih slobodnih radnih mesta koja obezbeđuju uglavnom zaposlenje na određeno vreme, neadekvatan sistem evidencije (ne prijavljuju sve organizacije udruženog rada potrebe za radnicima, kao ni popunjavanje slobodnih radnih mesta, samoupravnim interesnim zajednicama), što onemogućava realan uvid u stanje i kretanje na ovom području.

9. U kontekstu problema profesionalne i prostorne nepodudarnosti ponude i potražnje kadrova nameće se i pitanje mobilnosti radnika. Obim društveno usmerenih i organizovanih takozvanih unutrašnjih migracija radnika u nas krajnje je skroman. Podaci govore da je u 1978. godini velika većina novozaposlenih radnika zanovala radni odnos na području matične samoupravne interesne zajednice (93,1%), van područja matične SIZ, a u okvirima republike ili pokrajine bilo je 4% od ukupnog broja zaposlenih, dok je na teritoriji druge republike, odnosno pokrajine radni odnos zasnovalo svega 2,9% od ukupnog broja novozaposlenih. U poređenju sa 1977. godinom u 1978. je porastao i obim takozvanog međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja za 22,1%. Međurepubličko-pokrajinsko zapošljavanje, koje se odvija putem SIZ-ova, još je krajnje nezadovolja-

---

[4] Stopa popunjenosti u drugim republikama i pokrajinama kretala se u 1978. godini ovako: SR Bosna i Hercegovina 59,6%, SR Crna Gora 65,9%, SR Hrvatska 65,2%, SR Makedonija 63,5%, SAP Kosovo 53,8% i SAP Vojvodina 63,8%.

vajuće u odnosu na ukupne tokove takvog kretanja. U ukupnom broju lica zaposlenih na teritoriji druge republike, odnosno pokrajine, najveći je udeo radnika sa teritorije SR Bosne i Hercegovine (72,8%). U ukupnom broju zaposlenih u SR Sloveniji u prošloj godini svaki četvrti je iz druge republike, odnosno pokrajine, što je prava slika kako u stvarnosti teku tokovi međurepubličko-pokrajinskog zapošljavanja, odnosno koliko su oni van uticaja zajednica za zapošljavanje, koje su u 1978. godini posredovale za ukupno 10.167 zaposlenih na području druge republike, odnosno pokrajine. Slabo su pokretni, pre svega, visokostručni kadrovi koji i dalje ostaju nezaposleni i čekaju na posao u gradskim centrima, ne želeći da se, i pored svih povoljnih uslova koji im se nude, zapošljavaju u drugim područjima.

Socio-ekonomska sigurnost privremeno nezaposlenih radnika

Prema Ustavu, neprikosnovenu osnovu položaja i uloge čoveka u našem socijalističkom samoupravnom društvu čine »ekonomska, socijalna i lična sigurnost čoveka«, kao i »solidarnost i uzajamnost svakog prema svima i svih prema svakom«. Radni ljudi obezbeđuju svoju socijalnu i ekonomsku sigurnost udružujući rad u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim asocijacijama i samoupravnim interesnim zajednicama na osnovama solidarnosti, uzajamnosti i socijalističkog humanizma. Društveno-ekonomska sigurnost se, prema tome, u prvom redu ostvaruje zaposlenjem i obezbeđivanjem takvog položaja u procesu rada koji osigurava stabilnost i sigurnost u zaposlenju. Uz to, socio-ekonomska sigurnost se obezbeđuje i obaveznim socijalnim osiguranjem zasnovanim na načelima uzajamnosti, solidarnosti i minulog rada. Ovim osiguranjem se obezbeđuje pravo na zdravstvenu zaštitu i druga prava za slučaj bolesti, porodaja, smanjenja ili gubitka radne sposobnosti, *nezaposlenosti*, starosti i slično.

Novina u sadašnjem Ustavu u odnosu na prethodne ustave jeste načelo o obaveznom socijalnom osiguranju za vreme privremene nezaposlenosti. To načelo usklađeno je sa ustavnim načelom o pravu na rad. Pravo na socijalno osiguranje za vreme privremene nezaposlenosti, premda u teorijskom smislu ne spada u pravo na rad, predstavlja, u stvari, nadoknadu društva za nemogućnost korišćenja prava na rad.[5]

Zaštita radnog odnosa, a posebno očuvanje svojstva radnika i u uslovima tehnoloških i drugih unapređenja u organizacijama udruženog rada koja doprinose povećanju društvene produktivnosti rada, dok se radniku ne obezbedi odgovarajuće radno mesto, takođe je svojevrsni izraz socio-ekonomske sigurnosti izražene Ustavom, a i mnogim političkim dokumentima. Isto tako, važna je i obaveza organizacija udruženog rada da, na bazi solidarnosti i uzajamnosti, obezbeđuju sredstva za zapošljavanje, prekvalifikaciju i ostvarivanje stečenih prava radnika ako prestane potreba za njihovim radom ili ako osnovna organizacija, u sastavu organizacije udruženog rada, prestane sa radom.

Na taj način, ustavno načelo o ostvarivanju prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti, na principu obaveznog socijalnog osiguranja, sastavni je

[5] Videti detaljnije: Sreten Obradović, »Osnovne karakteristike sistema materijalnog obezbeđenja radnika za vreme privremene nezaposlenosti uspostavljenih propisima o zapošljavanju«, Bilten Saveznog biroa za poslove zapošljavanja, br. 49/1977.

deo opšteg društvenog opredeljenja na ostvarivanje šire socio-ekonomske sigurnosti radničke klase, kao i za slučaj privremene nezaposlenosti.

1. Prava radnika u slučaju nezaposlenosti uređuju se na principu obaveznog socijalnog osiguranja (pravo na zdravstvenu zaštitu i pravo na novčanu naknadu) i prava koja nisu postavljena na ovom principu (pravo na pripremu za rad i razne vrste novčanih pomoći i naknada).

Jedan od najvažnijih oblika zaštite radnika za vreme privremene nezaposlenosti jeste njihovo materijalno obezbeđenje. Prema našim pozitivnim propisima o zapošljavanju, ono se sastoji od prava na novčanu naknadu i raznih vrsta novčanih pomoći.

Članovima 33—37. Društvenog dogovora o osnovama zajedničke politike zapošljavanja prihvaćena su načela na kojima treba da se zasniva sistem prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti koji se uspostavlja propisima republika i pokrajina i samoupravnim opštim aktima samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje u skladu sa ovim propisima.[6]

2. Prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti na zdravstvenu zaštitu i novčanu naknadu na principu obaveznog socijalnog osiguranja realizuju se u svim republikama i pokrajinama. Pravo na zdravstveno osiguranje na principu obaveznog socijalnog osiguranja bilo je obezbeđeno u svim republikama i auto-

---

[6] Ovim odredbama prihvaćene su sledeće obaveze, kao minimum zajedničkih načela:

(1)

— da će se socijalno-ekonomska sigurnost privremeno nezaposlenih radnika obezbeđivati uspostavljanjem prava na zdravstveno osiguranje i novčanu naknadu na principima obaveznog socijalnog osiguranja, s tim što pravo na novčanu naknadu ne sme da zavisi od imovinskog stanja privremeno nezaposlenih radnika i članova njihove porodice;

— odgovarajuće stručne i materijalne pomoći za vreme privremene nezaposlenosti i pri ponovnom zapošljavanju;

— stručnim osposobljavanjem i prekvalifikacijom radi zapošljavanja;

— priznavanjem vremena nezaposlenosti za koje je ostvarivano pravo na novčanu naknadu na načelu obaveznog socijalnog osiguranja u poseban staž osiguranja;

(2)

— da će se pri propisivanju uslova za ostvarivanje prava na novčanu naknadu obezbediti:

— da vreme korišćenja prava na novčanu naknadu iznosi najmanje 3 meseca za 9 meseci neprekidnog rada, odnosno 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci pre prestanka rada;

— da najniži iznos novčane naknade bude 75% od minimalnog ličnog dohotka utvrđenog zakonom republike, odnosno pokrajine;

— da se korisniku novčane naknade može isplatiti novčana naknada na koju ima pravo u jednokratnom iznosu, dati novčana pomoć ili kredit, ako mu tako obezbeđena sredstva omogućavaju radno angažovanje na bazi ličnog rada;

— da se korisniku novčane naknade obustavi isplata ako ne prihvati zaposlenje u mestu prebivališta i van mesta prebivališta, sem ako mu to ne dozvoljavaju posebne okolnosti utvrđene zakonom;

(3)

— da će pri propisivanju uslova za ostvarivanje prava na zdravstveno osiguranje obezbediti:

— da zdravstvenu zaštitu mogu koristiti sva lica koja su pre prestanka radnog odnosa bila socijalno osigurana najmanje 6 meseci;

— da zdravstvenu zaštitu mogu koristiti i lica koja su se prijavila samoupravnoj interesnoj zajednici za zapošljavanje u roku od 60 dana po završetku škole, odnosno fakulteta.

nomnim pokrajinama i pre donošenja Društvenog dogovora o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja,[7] dok je pravo na novčanu naknadu na istom principu uvedeno u SR Sloveniji odmah po donošenju Ustava, u SR Crnoj Gori, SR Hrvatskoj i SAP Vojvodini u toku donošenja Društvenog dogovora o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja, u SR Srbiji, SR Bosni i Hercegovini i SAP Kosovo je uvedeno od 1977, odnosno 1978. godine, a u SR Makedoniji je na snazi od 1. januara 1979. godine.

Prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti na pripremu za rad i prava na druge vrste novčane pomoći uslovljena su prihodima radnika i članova njegove uže porodice, odnosno domaćinstva.

Uslovi kojima se određuje ostvarivanje pojedinih prava dosta su različiti od jedne do druge republike, odnosno pokrajine. Te razlike, koje su rezultat specifičnosti i materijalnih mogućnosti određene sredine, razumljive su i opravdane. Međutim, pojavljuju se u praksi i takve razlike koje su izraz različitog prilaza u primeni usvojene politike o društveno-ekonomskoj sigurnosti radnika za vreme privremene nezaposlenosti. To potvrđuje i činjenica da neke republike s većim nacionalnim dohotkom određuju oštrije uslove za ostvarivanje novčane naknade nego što je to slučaj u nekim drugim sredinama u kojima su materijalne mogućnosti znatno skromnije. U primeni Društvenog dogovora više se išlo ka što originalnijim modelima, koji su manje rezultat stvarnih specifičnosti, što naročito dolazi do izražaja u slučajevima kada pojedine uslove utvrđuje samoupravna interesna zajednica za zapošljavanje. To sve pokazuje da nije bilo dovoljno saradnje i koordinacije u procesu zakonskog uređivanja tih pitanja.

U pogledu dužine korišćenja novčane naknade na bazi socijalnog osiguranja postoje isto tako značajne razlike. U nekim republikama i pokrajinama (SR Bosna i Hercegovina, SR Hrvatska, SR Srbija, SR Makedonija i SAP Kosovo) dužina korišćenja je ograničena na 3 meseca, a posle isteka tog roka prelazi se na sistem novčanih pomoći gde se uzimaju u obzir prihodi korisnika prava i članova njegove porodice. U SR Sloveniji to pravo se može koristiti do 12 meseci, a u izuzetnim slučajevima i duže (lica sa 15 godina staža i žene do i posle porođaja), a u SR Crnoj Gori i SAP Vojvodini za sve vreme nezaposlenosti pod određenim uslovima, a najduže do 3 godine.

Dogovoreno prethodno vreme provedeno na radu kao uslov za ostvarivanje prava na novčanu naknadu primenjuje se u svim republikama i pokrajinama i iznosi 9 meseci neprekidnog rada ili 12 meseci sa prekidima u poslednjih 18 meseci. Izuzetak je SR Hrvatska u kojoj propisano prethodno vreme provedeno na radu iznosi 12 meseci neprekidnog rada, odnosno 18 meseci s prekidima u poslednje dve godine.

U pogledu minimalnog iznosa novčane naknade rešenja u republikama i pokrajinama takođe su različita. Tako, na primer, u SR Crnoj Gori, SR Makedoniji, SAP Kosovo i SAP Vojvodini, najniži iznos novčane naknade je na nivou 75% ostvarenog minimalnog ličnog dohotka, s tim što u SAP Vojvodini SIZ za zapošljavanje može ovaj iznos utvrditi i na višem nivou. U SR Bosni i Hercegovini je na nivou 75% zajemčenog ličnog dohotka utvrđenog zakonom, u SR Srbiji na

[7] Društveni dogovor o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja donet je krajem 1977. godine.

nivou 80% zajemčenog ličnog dohotka u sedištu međuopštinske regionalne zajednice, a u SR Sloveniji na nivou zajemčenog ličnog dohotka utvrđenog zakonom. U SR Hrvatskoj minimalni iznos novčane naknade utvrđuju SIZ za zapošljavanje i ima slučajeva da je utvrđeni iznos viši ili niži od dogovorenog.

Jednokratna isplata novčane naknade, novčane pomoći ili davanje kredita korisniku novčane naknade kada postoji mogućnost da dobijenim uslovima stvori mogućnosti za radno angažovanje na bazi ličnog rada, nije regulisana propisima u svim republikama. Ona je kao mogućnost regulisana za sada samo u SR Sloveniji, SR Crnoj Gori i SR Makedoniji.

Obaveza prihvatanja zaposlenja, odnosno obustava isplate novčane naknade ako se odbije ponuđeno zaposlenje, regulisana je u propisima svih republika i pokrajina.

Ovaj uopšteni pregled primene obaveza utvrđenih Društvenim dogovorom o zajedničkim osnovama politike zapošljavanja, a na bazi ustavnog načela o obaveznom socijalnom osiguranju za vreme privremene nezaposlenosti, u praksi republika i pokrajina, upućuje na zaključak da je ostvarivanje prava radnika za vreme privremene nezaposlenosti dosta ograničeno postavljenim uslovima. Slikovita potvrda ove ocene je podatak da od ukupnog broja (261.937) lica koja su 1978. godine prijavljena samoupravnim interesnim zajednicama kao lica koja traže zaposlenje, a bila su prethodno zaposlena, prava za slučaj privremene nezaposlenosti koristilo je samo 18.380 lica, ili svega 7%, što je istovremeno samo 2,5% od ukupnog broja lica koja traže zaposlenje.

Nizak je i prosečni mesečni iznos novčane naknade, koja je u 1978. godini iznosila oko 1.500 dinara. Na ime izdataka za novčanu naknadu u 1978. godini isplaćeno je 318.645.000 dinara, ili za 4% manje nego u 1977. godini. Istovremeno je povećan broj korisnika ovog prava za 8,3%. Ovakav odnos sredstava i broja korisnika u 1978. godini ukazuje na pojavu skraćivanja vremena korišćenja novčane naknade u poređenju sa 1977. godinom.

Više od polovine korisnika novčane naknade su nekvalifikovani radnici (55,3% od ukupnog broja korisnika), zatim slede polukvalifikovani radnici i radnici sa nižim stručnim obrazovanjem (17,8%), te kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici (15,6%). Udeo radnika sa srednjim stručnim obrazovanjem iznosi 7,1%, dok je učešće onih sa višim i visokim obrazovanjem neznatno (1,8% i 2,4%).

Priznavanje vremena korišćenja prava na novčanu naknadu na principu obaveznog socijalnog osiguranja u poseban staž osiguranja (član 36. Društvenog dogovora) takođe je različito rešeno u pojedinim republikama i pokrajinama. U SR Bosni i Hercegovini to vreme se priznaje u poseban staž pod posebnim uslovima, dok je u Zakonu za zapošljavanje predviđeno da se ono priznaje samo u prethodno vreme za ostvarivanje prava na novčanu naknadu za slučaj nezaposlenosti, dok se u drugim slučajevima ne priznaje. U SR Crnoj Gori je Statutom penzijskog i invalidskog osiguranja radnika predviđeno da se radnicima kojima je pod određenim okolnostima prestao radni odnos, a koji su radili najmanje 9 meseci neprekidno ili 18 meseci sa prekidima u poslednje dve godine, priznaje u vreme nezaposlenosti u osiguranju za starosnu penziju, i u svim slučajevima invalidnosti i telesnog oštećenja, ali najduže za godinu dana za svaki pojedini slučaj prekida radnog odnosa. U SR Hrvatskoj to vreme se priznaje samo radniku kome je radni odnos prestao usled stečaja OUR u kojoj je radio, i to najduže do 12 me-

seci. U SR Sloveniji to nije posebno regulisano, sem što postoji mogućnost, po propisima o penzijsko-invalidskom osiguranju, da se uplatom doprinosa ovo vreme otkupi. U SR Srbiji i SAP Vojvodini ovo pitanje takođe nije regulisano, s tim što će se u SR Srbiji u toku 1979. godine proučiti i ispitati kakve bi bile materijalne posledice ako bi se ono regulisalo u skladu sa Društvenim dogovorom. U SAP Kosovo ovo pitanje je regulisano, ali se još ne primenjuje.

Propisani uslovi za ostvarivanje prava na zdravstvenu zaštitu u svim republikama i pokrajinama odgovaraju rešenjima predviđenim Društvenim dogovorom, s tim što je propisima SAP Vojvodine predviđeno da svi nezaposleni radnici imaju pravo na zdravstvenu zaštitu, ako ovo pravo ne uživaju po drugom osnovu. Takvo rešenje je prihvaćeno i u Beogradu, na području grada. U SR Makedoniji je u toku usaglašavanje propisa o zdravstvenom osiguranju sa minimalno utvrđenim uslovima u Društvenom dogovoru.

Postoji još čitav niz pitanja koja direktno ili indirektno utiču na fenomen nezaposlenosti, pa, prema tome, na određen način i na socijalno-ekonomsku poziciju nezaposlenosti radnika. Misli se, između ostalog, na pitanja planiranja i razvoja kadrova, zapošljavanje radnika za kojima postoji potreba iz ekonomskih i drugih razloga, način prijavljivanja potreba za radnicima i evidencija, primena načela javnosti u zapošljavanju, primena prvenstva pri zapošljavanju, priprema radnika za zapošljavanje, unutrašnje migracije, problem zapošljavanja mladih, školovanih kadrova i druga pitanja koja traže mnogo više prostora i od kojih je, svako ponaosob, posebno značajno. Njih ovom prilikom treba imati na umu kako se ne bi mislilo da je sistemom prava kojim se reguliše socio-ekonomska pozicija privremeno nezaposlenih lica iscrpljen sav zbir elemenata koji utiču na problem nezaposlenosti i položaj privremeno nezaposlenih radnika.

Vladimir Milić

Od budućnosti kao raja do budućnosti kao košmara

(Kriza teorije društvenog napretka građanskog društva)

Nije nimalo slučajno što je shvatanje društvenog razvitka u istoriji bilo vododelnica koja je odvajala građansko od feudalnog društva. Kada je, raspadom srednjovekovlja, sa čoveka i društva skinut božanski oreol, oni su se morali protumačiti na osnovu ljudskog delovanja, koje nije okamenjeno, destinirano, već je, naprotiv, promenljivo.

Upravo na toj osnovi kretanje ljudskog društva postalo je središni problem misli građanskog društva i ostalo njegovo stalno obeležje do danas. Vremenom, shvatanje toga kretanja je poprimilo nekoliko značajnih oznaka, a ono se tumačilo, pre svega, kao neprestani *razvoj*, stvaranje novoga u skladu sa aktivnom ulogom ljudi u društvu. Zatim je primetno nastojanje da se pomenuti razvoj ne shvati kao samotok, nizanje događaja bez reda, već na osnovu *zakonitog delovanja kontinuiranog odvijanja istorije*. To nastojanje nije izgubilo ništa od svog značaja zbog toga što su uporedo sa njim postojali i drukčiji odgovori koji su pobijali postojanje opštih uzročno-posledičnih veza, svodeći kretanje na pojedinačne pojave.

Navedene oznake povezivala je najbitnija tačka, odnosno misao o *napretku društva* koji je shvaćen kao stalni, nužni, uzlazni hod čovečanstva, što vodi njegovom usavršavanju i sreći.

Istini za volju, takvo shvatanje istorije i kretanja društva stalno su pratila mnoga osporavanja, koja su takođe odlika građanskog društva i misli, ali nikada nisu bila bitna, osim, možda, u poslednje vreme. Jer dovoljno je ukazati na to da je, s jedne strane, navedenim poimanjem kretanja građanska misao dobila svoju *opštu teorijsku orijentaciju*, mogućnost da se ljudska istorija osmisli i na taj način zasnuju društvene nauke. S druge strane, to je bila revolucionarna novina koja je izuzetno uticala i na *marksizam*. Možda je za učenje klasikâ, u sklopu celog niza uticaja, najznačajnije bilo traganje za zakonima i pravcima kretanja, razvijeno u građanskoj misli, te misao o društvenom napretku, bez koje, uostalom, anticipacija komunističkog društva nije bila moguća. Naravno, u okviru marksizma ideja društvenog napretka je doživela svoje materijalističko objašnjenje, što je potpuno različito od shvatanja građanske misli.

Dok je u marksizmu preuzeto shvatanje društvenog napretka doživelo svoje dublje objašnjenje i postalo njegov bitan i stalan deo, u okviru građanske misli se mogu uočiti dva razdoblja u kojima je različit odnos prema progresu.

U prvom razdoblju, koje traje gotovo do današnjih dana, dominira prihvaćenost društvenog napretka kao pravca razvoja društva, tako da to shvatanje postaje osnovna tačka razumevanja čitave civilizacije. Tada se i konstituiše »teorija« društvenog napretka, najpre u filozofiji istorije, a zatim i u ostaloj nauci.

Drugo razdoblje se karakteriše reinterpretacijom kretanja društva i, naročito, preispitivanjem društvenog napretka. U toj fazi, vezanoj za drugu četvrtinu našeg veka, značajnija su mišljenja o ambivalentnosti progresa. U okviru građanske misli postoje mnoga osporavanja, tako da se može govoriti o ozbiljnoj krizi »teorije« društvenog napretka.

Postoje mnogobrojni odgovori na pitanje otkuda takav radikalan zaokret, koji danas znači odbacivanje progresa, za razliku od nekadašnje opšte prihvaćenosti, a oni se mogu sažeti u dve najopštije grupe. U okviru prve grupe odgovori su vezani za odnos građanska misao — marksizam. U tom sklopu ističe se da, kao što je nekada marksizam izvršio reinterpretaciju progresa preuzetog iz građanske misli, tako sada ova misao primenjuje isti postupak na vlastitu tvorevinu, suprotstavljajući se marksizmu. Napredak se odbacuje zato što njegovo dalje prihvatanje znači uvažavanje životne snage marksizma, a to je opet neprihvatljivo za građansku nauku.[1]

Ovo objašnjenje nam izgleda prilično komotno, jer zaobilazi pitanje uzroka reinterpretacije, te i stvarnog odgovora. Naime, iz njega je dosta teško saznati na osnovu čega se odbacuje misao o progresu.

Zato nam se čine plodonosnijim oni odgovori koji ambivalentan odnos prema društvenom napretku nastoje da protumače iz odnosa misli i prakse građanskog društva. Društvena misao je sastavni deo ukupnog života, a ne samo njegov izraz; ona ga i usmerava i podstiče, te nužno mora uzeti u obzir razvoj misli i praksu društva.

Takvo tumačenje, za razliku od prvog, nudi još jednu širu saznajnu mogućnost. Naime, analiza vođena idejom odnosa misli i prakse kadra je da pokaže ne samo kako promene u ukupnom životu uslovljavaju nastojanje, razvoj, redukovanje i odbacivanje misaonog sadržaja teorije društvenog napretka, već može da ukaže i

---

[1] I. Plumb, *Crisis in the Humanities*, London, 1964.

na prirodu njenog nastanka i okosnicu, osnovni fond ideja. Jer, da bi se razumelo zašto se osporava progres ljudskog društva, mora se objasniti šta se osporava. I dalje, osporavanja se uvek vrše na nekim bitnim tačkama konstituisanja teorije društvenog progresa, koje ima svoju logiku i činjenički materijal. Time saznanje biva dublje, pošto je u stanju da pokaže u kom smislu promene u praksi građanskog društva uslovljavaju pojedine ideje ili ih, pak, nužno čine suvišnim.

Razumevanje, dakle, uzrokâ osporavanja podrazumeva objašnjenje društvenih okvira nastajanja navedene teorije i snagu njenih osnovnih ideja, menjanje tih okvira i stavljanje »pod sumnju« idejnog jezgra i njenog odbacivanja. Ovo se, opet, ne može izvršiti bez postupnog izlaganja nastanka i razvoja (egzegeze) teorije društvenog napretka.

Stvaranje teorije društvenog napretka — ljudski um kao osnova razvoja društva

Začeci teorije društvenog napretka nalaze se u humanizmu i renesansi kao velikoj obnovi antičke misli u kojoj je preovladao činjenički uvid u stvarne društvene tokove. Novovekovna obnova nije, međutim, značila doslovno vraćanje na antičku misao, već je, po ugledu na nju, u središte kosmosa i društva postavila čoveka.

Ali u novim društvenim uslovima ovakva središna tačka mišljenja imala je i drukčije posledice. Naime, osobenosti čoveka koji se oslobađao religije i pređašnjih društvenih stega, a u prvom redu njegov razum postaje onaj činilac koji ga odvaja i od prirode, čiji je bitan, ali ne istovetan deo, i od božanskog zagrljaja. Čovek-stvaralac koji niče iz pepela srednjeg veka razumom saznaje, s jedne strane, svoju prirodu i suštinu društva, a, s druge strane, stiče znanja koja su neophodna da podstiče kretanje društva. Po opštem uverenju toga doba ni jedna ljudska osobina nije tako malo ograničena kao razum. I kada je to tako, onda razum stalno napreduje, a pošto ljudi razumom saznaju društvo, u stanju su da ga razumom i urede. Napredak razuma je i napredak društva.

To je bila prva posledica činjenice da je čovek sa nizom svojih osobina pretpostavljen kao stvaralac društvenih događaja. Druga je posledica bila izvedena iz prve, jer ako je razum suština (bit) čoveka, onda je on, tim pre, odlika svih ljudi, celog čovečanstva. Neophodno je razumom saznati zakone razvoja društva, u kojem on (razum) igra odlučujuću ulogu. Ti zakoni su, dakle, univerzalni, opšteljudski.

Takvo shvatanje se prvo javilo u okviru filozofije prirode kojom su se bavili mnogi značajni mislioci, kao što su G. Galilej, N. Kopernik, L. da Vinči, Tiho De Braha itd., a kasnije je ono našlo mesta i u filozofiji istorije. Možda na raskršću ove dve filozofije stoji čovek koji je i izvršio veliki misaoni napor da iz tumačenja prirode preuzme ono što je vredno i za objašnjenje ljudskog društva (Đ. Bruno). On je, pre svih, ukazao na to da je društvena istorija neprestana borba između znanja (razuma) i neznanja (vere), između *svetlosti i tame*, i na to da napredak društva znači sve više svetlosnih snopova znanja koje ujedinjuje čovečanstvo i odvaja ga od religije i boga.

Jednom uronulo u socijalno učenje, shvatanje o ljudskom razumu kao progresu društva razvija se u dva pravca, dobijajući svoja jasna obličja. Jedan pravac predstavlja napor da se ljudski razum poveže sa svim društvenim pojavama tako što je on njihova unutrašnja supstanca. U praktičnom vidu razum dobija svoj izraz

u *volji*, ciljnom delanju koje proizvodi zamišljene posledice. To se, u najranijim zamecima shvatanja napretka, može uočiti kod N. Makijavelija i Ž. Bodena koji razobličuju božansko poreklo vlasti i utemeljuju poredak na volji; Š. Monteskijea kod koga su zakoni izraz racionalnog htenja i po čijim se ostvarenjima meri progres; ranim utopistima — T. Kampaneli i T. Moru poklonicima onog društva jednakosti do koga se stiže doslednošću i požrtvovanjem u sledu humanih ciljeva; Ž. Malijea za koga »prirodna svetlost volje« vodi ka komunizmu.[2]

Drugi pravac je možda značajniji, jer je to pokušaj da se na osnovu razuma kao kriterija razlikovanja izvrši periodizacija istorije, da »duh vremena« bude međaš epoha. Rezultat toga pokušaja bila je ideja o cikličnom objašnjenju kretanja društva u čijem skupu je bio skriven progres zasnovan na sticanju umnosti. Izgleda nužno što se shvatanje progresa javilo u ovom vidu, jer je ciklus trebalo da označi momenat diskontinuiteta, prekida sa bezumljem istorije, ali i oprez, pošto je postojala mogućnost njegove plime isto onako kao i feudalnog protivudara. Od prethodnika L. Le Rosa do Đ. B. Vikoa razvija se shvatanje cikličnog kretanja, ali je ovaj potonji svakako njen najblistaviji predstavnik, jer je dovršio ono veliko razdvajanje, koje je započeto u humanizmu i renesansi, razdvajanje božanske i ljudske intervencije u društveno kretanje. Po Vikou, ljudska istorija je jedinstven proces, celina delova koju povezuje *svest* ljudi. Zbog toga jedino ljudsko saznanje i može protumačiti istoriju, dok božanskom umu ostaje »uvid« u prirodu. Istorija se razvija tako što se smenjuju pojedini tipovi svesti koji imaju svoje aktere i pri čemu je svaki potonji tip viši i napredniji od prethodnog.[3]

Čovečanstvo prolazi kroz tri stupnja. Prvi je *epoha bogova* u kojoj je vladajuća religijska svest utemeljena na osetima i nagonima (od kojih je najvažniji strah) i čiji je nosilac teokratija. Ovu epohu smenjuje *herojska*, i to tada kada poetsko-mitska svest potiskuje religijsku i kada aristokratija određuje glavne tokove društva. Na kraju, razvoj dostiže svoju najvišu tačku u *doba ljudi* kada pozitivno znanje postaje ideal najširih slojeva koji se oslobađaju tiranije i vlastodržaca i nastoje da kroz republiku ostvare ljudske ideale.

Ta tačka, po Vikoovom mišljenju, donosi novu mogućnost — da se u okviru demokratije pojavi anarhija koja dovodi do tiranije i varvarstva, čime se društvo vraća na početak, i dalje se razvija po istom ciklusu. No, svaki ciklus se odvija na višem nivou, jer postoji stvorena osnova svesti, tako se kretanje po uzlaznoj liniji, odnosno napredak odvija po »krivo postavljenoj spirali«, i, u konačnom zbiru, označava stalno proširivanje *ljudskog znanja*.

Đ. B. Viko nije značajan samo po tome što je najreljefnije izneo ideju progresivnog kretanja ljudskog društva i postavio temelje utvrđivanju naučnih zakona, već i zato što je najjasnije ukazao na to da napredak zavisi od znanja, koje je shvatao kao naučno znanje. Time je utro put onima koji u nauci vide otelotvorenje razuma, a u njenom progresu — i zakonito usavršavanje društva. Po širini ovakve koncepcije neosporno se izdvaja F. M. A. Volter koji je smatrao da glavnu sadržinu istorijskog progresa čini borba znanja i gluposti (besmislica), te da traganje za »otiscima« znanja u stvarnosti koji je čine promenljivom jeste i prevashodni zadatak čovečanstva.

---

[2] Vidi J. B. Bury, *The Idea of Progres. An Inquiry into Its Origin and Growth*, London, 1924.

[3] Giambattista Vico, *Principi di scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni*, 1726.

Na horizontu društvene misli iza Voltera pomaljali su se istomišljenici, koji baš zbog takvog shvatanja možda i najviše zaslužuju ime prosvetitelja — Helvecijus, Holbah, Didro i drugi. Oni su sledili učitelja utoliko što, kao i Volter, nisu potpuno poistovetili ljudski razum sa naučnim, već su tu uključivali i umetnost, tehniku, jednom rečju — čitavu kulturu. Društvenom progresu oni su utisnuli kulturni pečat time što su ljudski razum posmatrali kao celokupno materijalno i duhovno stvaralaštvo. U svakom društvu su postizanje napretka ocenjivali sa stanovišta da li on razvija kulturu ili ne, čime su bili i prethodnica kasnijoj ideji etičke suštine progresa.

No ipak, i pored znatno šireg shvatanja progresa, nauka i njeno znanje je najbitnija pokretačka snaga društva i najvažniji oblik ljudske racionalnosti. Njihovo shvatanje je u tolikoj meri značajno da će, zahvaljujući njemu, i Ž. A. Kondorse jasno ukazati na nauku kao na jezgro i uzrok naprednog čovečanstva. On je pošao od osvojenih tekovina, jer je za aksiom izlaganja istorije uzeo stalni progres kojem doprinosi trijumf nauke. No, nauka kod Kondorsea nema samo prost zadatak da ljudima olakša razumevanje napretka, već, naprotiv, da se na naučnim osnovama ubrza i usmeri kretanje čovečanstva.[4]

I još jedan korak je predstojao da nauka u potpunosti bude pokretač napretka, a to je da se u skladu sa naučnim razvojem izvrši periodizacija ljudskog društva. Taj korak je učinio Ž. R. Tirgo, čime je teorija socijalnog napretka bila konceptualno zasnovana. Na osnovu naučnog saznanja moguće je prepoznati ljudski napredak, a i istoriju, jer čovečanstvo, po Tirgoovom mišljenju, prolazi kroz tri stupnja: religijski, filozofski i naučni. Poslednji stupanj je pravi napredak ljudi pošto se razbacana zrnca istine ranijih faza sada sabiraju, zaokružuju i doprinose jasnom određivanju pravaca kretanja u budućnosti. Sa puno strasti i žara on je preporučivao osnivanje nove nauke o planiranju razvoja društva, neke vrste današnje futurologije.

Tirgo je mnogostruko značajan za teoriju društvenog napretka; njegove ideje će kasnije ponoviti Sen-Simon i Kont koji će, baš zbog tih ideja (kao da je on njihov tvorac), postati poznat, naročito zbog toga što je ideju društvenog kretanja oslobodio cikličnog smera. Od njega pa nadalje kretanje se ne odvija kružno, već potpuno uzlaznom linijom. Naučni napredak nema uspone i padove koji se smenjuju, već bezgranično razvijanje, a pošto je on emanacija razuma kao suštine kretanja čovečanstva, onda je i to kretanje bezmerno usavršavanje.[5]

Zasnivanje teorije društvenog napretka ovim je bilo završeno, jer od ljudskog razuma shvatanje je razvijeno ka volji i znanju, odnosno naučnom razumu u čijem kretanju je tražena zakonitost razvoja ljudskog društva, a i indentitet vremena. Građansko društvo koje je nastajalo razumom je sebe odvajalo od ranijih epoha, ali je vrlo brzo isteklo ideje naučnog razvitka, ne samo zbog religijske idolatrije, već i zbog vlastitog bića. Nov način proizvodnje, sposoban da inovira, da primenjuje naučna otkrića, »kucao je na vrata«, te je i naučni razum bio srednja karika u lancu razvoja teorije naučnog napretka.

---

[4] Vidi R. G. Collingwood, *The Idea of History*, New York, 1956.

[5] Vidi L. Weber, *Le rythme du progres*, Paris, 1914.

Naučni napredak i njegov otisak — društveni napredak

Prva dva stoleća nastanka i razvoja građanskog društva obeležavaju kako njegovu borbu, nestabilnost i nesigurnost, tako i evoluciju oblikâ razuma, a XVIII i XIX vek, koji znače njegovo učvršćenje, donose potpunu preokupaciju naučnim napretkom celokupne socijalne misli. Društveni napredak postaje kopija naučnom u tolikoj meri da nema ozbiljnijeg mislioca koji ga ne ističe kao bitan u svom shvatanju društva. Tirgoovo utemeljenje periodizacije društva doživelo je svoju dublju i dalju razradu. Ono se razvija u tri pravca — tehnološkom, utopijskom i filozofskom.

Najznačajniji predstavnici *tehnološke periodizacije istorije* su A. Ferguson i L. Morgan. Nastavljajući misao da progresivni razvoj nauke daje smisao istoriji, A. Ferguson je u *Eseju o građanskom društvu*[6] izvršio objektivizaciju, pa i tehnizaciju nauke. Prema načinu rada, oruđima i znanjima on je podelio razvoj ljudskog društva na divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju, čime je ne samo prvi put u socijalnu misao uveo pojam civilizacije već je utro put Morganovoj materijalističkoj koncepciji istorije čovečanstva. A Morgan je, preuzevši ideje A. Fergusona, jasno ukazao na to da je u divljaštvu stepen tehnologije i naučnih znanja nizak — glavna su oruđa lova (luk i strela), a poznaje se samo topljenje nekih metala i njihova upotreba. Varvarstvo sa zemljoradnjom donosi savršenija oruđa prerade prirode, a i korišćenje otkrića koja zamenjuju čovekovu snagu, dok je civilizacija obeležena industrijom i naukom koja se primenjuje u proizvodnji, što čoveka stavlja u nov odnos prema društvu.

Socijalni utopisti, od Sen-Simona, preko Ž. Furijea, do P. Ž. Prudona, još izrazitije su istakli naučni napredak kao društveni napredak.[7]

Osobenost ovom pravcu je dao Sen-Simon, koji je čak smatrao da su ljudi oruđa koja deluju po zakonima naučnog razuma. Oličenje nauke je industrija kojom se meri istorijski progres, i kojom se može predvideti budući razvoj društva. Zato je on, uostalom, i slikao svetlim tonovima svoju utopiju — sistem u kome industrijalci (proizvođači) imaju glavnu reč. U shvatanju naučne osnove društvenog napretka on ide toliko daleko da smatra da za progres Francuske ne bi bio strašan gubitak svih državnika i političara, ali prava katastrofa bi se desila ako bi nestalo nekoliko desetina naučnika.

Tumačenje naučnog kao potke društvenog progresa dobilo je i objašnjenje »organskog kretanja duha«. Kod Fihtea to je sadržano u četiri stadija razvitka društva, odnosno naučnog duha, a kod najvećeg filozofa toga vremena, G. V. F. Hegela, u tumačenju trostupnog razvitka ideje. Osnovni sadržaj progresa Hegel je video u svetskom procesu samorazvitka apsolutnog uma čiji je rezultat filozofsko saznanje, neophodni pokretač ljudske istorije. Pod filozofskim saznanjem on je podrazumevao naučno-logičko i provereno znanje.

Sintezu najvažnijih momenata navedenih pravaca možemo uočiti kod O. Konta i H. Spensera[8], čija shvatanja nisu samo dalje razvijanje periodizacije istorije prema

[6] Vidi A. Ferguson, *An Essay on the Mistory of Civil Society*, 1767. i L. H. Morgan, *Ancient Society*, 1877.

[7] Vidi E. L. Tivenson, *Millenium and Utopia. A Stady in the Backround of Idea of Progress*, University of California Press, 1949.

[8] A. Comte, *Cours de philosophie positive*, 1830—1842 i H. Spencer, *The Study of Sociology*, 1873.

nauci, već i na njenoj osnovi izgradnja čitavog društva — sistema. U *Kursu pozitivne filozofije* O. Kont je, izlažući socijalnu statiku i dinamiku kao delove društva, utvrdio da je zadatak socijalne dinamike da otkriva zakone razvoja društva. Razvoj je određen ljudskim razumom koji se razvija kretanjem od nenaučnog saznanja ka naučnom. U prirodi ljudskog razuma je takođe to da se on koristi različitim metodama analize znanja, te da prepoznaje stepen razvoja racionalnog znanja.

Društvo prolazi kroz tri stupnja saznanja: *teološki*, na kome je dominantan religijski pogled na svet, usmerenost na apsolutne istine i natprirodna bića; *metafizički* — kada je misao okrenuta ka apstraktnim silama kao suštastvima sveta i *pozitivni* stupanj, na kojem ljudski razum ne traži konačne uzroke stvarnosti, već na osnovu prikupljenih činjenica objašnjava stvarne uzroke pojava. Pozitivni stupanj društva je konačan, i njemu odgovara industrijska struktura društva, kao što je prvom u periodizaciji saobrazna arhaično-plemenska, a drugom — feudalna. Istovremeno, O. Kont smatra da je naučni stupanj društva i najviše stanje napretka.

O. Kont je samo dovršio ono što će postati bitna karakteristika građanske misli — a to je shvatanje o nauci kao pozitivnom znanju koje odvaja vremena, čini ih prepoznatljivim i obeležava društveni napredak. Ali O. Kont je zaokružio još jedan snop ideja koji je značajan za teoriju društvenog progresa i za razumevanje njene krize. Naime, on je naučni napredak povezao sa etičkim napretkom, tvrdeći da je krajnji razvoj naučnog napretka u razvijanju moralnosti čovečanstva.

Štaviše, kasnije će O. Kont ovim trima stupnjevima razvoja dodati i četvrti — moralni stupanj, koji znači osvajanje idealnog i mistično ga obeležiti kao stvaranje velikog božanstva čovečanstva. Nauka je na taj način povezana sa etikom, i jasno je ukazano da je njen cilj izgrađivanje sveopšte ljudske zajednice sreće. Sociologiji, koju je smatrao krunom nauka, dodelio je reformatorski zadatak: da ispomaže u stvaranju takvog društva.

Teorija društvenog napretka tako doživljava svoje konačno uobličenje, jer se povezuju njena središna i krajnja tačka.

Društveni napredak kao povezani naučni i opšteljudski napredak

Isticanje naučnog razuma kao osnove progresa imalo je svoje dublje objašnjenje i svrhu — ono se vezivalo za ostvarivanje najširih ljudskih vrednosti. Naime, nauka i njen progres trebalo je da dovedu do približavanja opštečovečanskim idealima, što je, po uverenju mnogih mislilaca, trebalo da označi i društveni napredak. I to je primetno kod pomenutih značajnih teoretičara napretka. Najpre kod utopista, što je i razumljivo, jer se svaka anticipacija, makar bila i fikcija, vezuje za neke osnovne ljudske ideale. U svojim predviđanjima Sen-Simon smatra da će društvo ukinuti nejednakost i eksploataciju, jer će »vladanje nad ljudima zameniti upravljanje nad stvarima«; to je, dakle, isti onaj uzor koji je preuzeo F. Engels i smatrao ga odlikom komunističkog društva.[9] I kod Š. Furijea nauka i njena primena doprinose jednakosti i blagostanju, kao i kod Sen-Simona i ostalih utopista. Međutim, po vrednosnom opredeljenju, od ostalih utopista odvaja se P. Ž. Prudon. Kao vatreni pristalica progresa, on nije samo isticao da nauka vodi napretku, već

[9] H. Saint-Simon, *L'organisateur*. 1820.

da ovaj mora da polazi od »slobode i pravde kolektivnog i individualnog čoveka«. Pravičnost kao orijentir napretka u najboljoj svetlosti označava Prudona rodonačelnikom socijalnog kao etičkog napretka.

I kod Hegela se uočava šira vrednosna dimenzija napretka, jer stalni samorazvoj duha označava za čovečanstvo stalno proširivanje slobode, odnosno ono se lukavstvom uma približava svojoj vladavini nad prirodom. H. Spenser smatra da naučno zasnovan napredak vodi ka bratstvu i integraciji čovečanstva, a V. Vunt — ka osećajima solidarnosti i ljubavi, L. Morgan — ka sreći itd.

Teorija društvenog progresa ovakvom orijentacijom postaje konačno uobličena, jer se povezuju u celinu: njeno polazište — ljudski razum, središte — naučna znanja i kraj — opšteljudske vrednosti. Misaono dovršenje, sa jasnom strukturom teorije, poklapa se sa stabilizacijom građanskog društva, ali baš po vrednosnom opredeljenju shvatanje napretka nije puko odslikavanje njegovog stanja. Njena opšta orijentacija je bila ta da se označi bolje i srećnije ljudsko društvo, bez obzira na to što je delimično isto društvo uzeto kao uzor, što je moglo biti učinjeno zato što ga još uvek ne potresaju razorni klasni udari. Ugrađujući humanističke ideale u svoje tumačenje napretka, teorija je nadahnuto istakla njegov duboko ljudski smisao, što je njen zvezdani domet, ali u isto vreme i onaj lako ranjivi deo koji je najpre doveden u pitanje.

Osporavanje vrednosnog sadržaja teorije društvenog napretka

Prva polovina XX veka donosi novost u gledanju na društveni napredak. Naime, tada se sve više javljaju kritička preispitivanja strukture teorije društvenog napretka. Možda je seme sumnje još mnogo ranije posejao Ž. Ž. Ruso kada je na pitanje Dižonske akademije: da li nauka doprinosi ljudskom prosperitetu — odgovorio negativno. Time on nije odricao značaj nauke za progres, jer je pripadao redu poklonikâ nauke i progresa, već je ukazao na to da postojeća nejednakost građanskog društva ne dozvoljava svestrani razvoj čoveka. Veza između Ž. Ž. Rusoa i kritičarâ napretka ne postoji, osim ako Ruso nije otvorio pitanje vrednosnog sadržaja ove teorije.

Pravu kritiku dotadašnjeg shvatanja napretka su začeli kulturalisti, sa G. Rikertom i V. Diltajem na čelu.[10] Za Rikerta pojmovi progresa i regresa su subjektivni, jer su i vrednosti upravo takve. Pošto je kriterij vrednosti neodređen, neodređen je i progres, dakle, on ne postoji kao sveopšte kretanje čovečanstva. U tom pogledu V. Diltaj je još određeniji. Ne samo da je napredak bez čvrstog utemeljenja, jer je vrednosno subjektivan, već je i celokupna istorija skup slučajnih događaja, i ne može se spoznati. U njoj ne postoje veze i opšte uzročnosti, i iz nje se ne može na »alhemijski način izvući čisto zlato apstrakcije«. Njihovo će stanovište dalje razvijati, na jednoj strani, G. Zimel, i, na drugoj — M. Veber. Oštrica kritike napretka bila je usmerena ka subjektivnom karakteru vrednosti, ka nemogućnosti njihove univerzalizacije, opšteljudskog ostvarenja, a preko nje navedeni mislioci su došli i do pobijanja opštih zakona kretanja. Ipak su vrednosti bile središna tačka osporavanja, i to će na najjasniji način mnogo kasnije izraziti Ž. Gurvič. Po nje-

[10] Vidi W. Dilthey, *Einleitung in die Geisteswissenschaften 1883*, u: W. R. Inge, *Idea of Progres*, Oxford, 1920.

govom mišljenju, pitanje pravca kretanja je pogrešno pitanje društvene nauke, koje je jednostrano preuzeto iz filosofije istorije, preko Sen-Simona, Marksa, Konta, Spensera, Hobhajza i drugih.

Vrednosno zasnivanje progresa je nenaučno, iako se kretanje u takvom okviru može dokazivati. Ko se zalaže za napredak, on misli pre svega na onaj pravac koji mu se dopada i o kojem mašta. Đrukčije stvar stoji kada je reč o činjeničnoj zasnovanosti progresa. On ne postoji zbog toga što nikakvo iskustvo ne potvrđuje da postoji ljudsko društvo uopšte, već postoje samo pojedina društva. Nema nikakvih opštih zakona kretanja niti univerzalnog progresa koji bi ostvarivao opšteljudske vrednosti. Pojedina društva mogu napredovati, ali i nazadovati, što zavisi od tačke posmatranja.[11]

Znatno pre Ž. Gurviča ideju o nazadovanju ljudske istorije, baš zbog relativnosti ciljeva i vrednosti, istakli su pristalice shvatanja o *elitama*. Osporavanje opšteprihvaćenih, ljudima zajedničkih stremljenja i ideala imalo je kao nužnu posledicu i relativizaciju pravaca kretanja, zatim, ukazivanjem ne samo na napredak već i na nazadak.[12]

G. Le Bon, jedan od najznamenitijih utemeljivača shvatanja elita, smatrao je da je istorija »kružno kretanje« društva u kojem se smenjuje vladavina aristokratije i mase, tako da slabljenje prvih dovodi do jačanja drugih, te će, u budućnosti, oni utiskivati pečat društvu i kulturi. To je pad i nazadak čovečanstva, jer gomila je stvaralački nesposobna i podložna raznim porocima.

Ideju društvenog regresa još jače je istakao V. Pareto, u čijem je sociološkom sistemu kretanje istorije određeno kao »groblje aristokratije«. Naime, po njegovom mišljenju aristokratija gubi reziduu za vladanjem, a nju stiču niže klase koje neminovno nameću i niži stil života.

U tim shvatanjima sadržano je još jedno značajno zapažanje, koje stoji u vezi sa odricanjem opštih zakona napretka, a to je shvatanje da kretanje istorije ka vladavini masa znači i negaciju slobode, pravde, istine itd. Nasuprot njihovom ostvarivanju mračna sutrašnjica donosi stalno obezvređivanje ljudskih ideala, tako da pred čovečanstvom nije bilo niti stoji ma kakvo blagostanje i sreća.

Odricanjem vrednosnog sadržaja progresa, s jedne, i njegovim dovođenjem u pitanje, s druge strane, te iznošenjem ideje regresa kretanja ljudskog društva, stvoreni su uslovi da se ospori i etički i kulturni smisao napredovanja čovečanstva. U tom nastojanju je najznačajniji bio, svakako, F. Niče.[13] Opšti okvir njegovog razmatranja kretanja ljudskog društva je stav da je »svet« ogromna laboratorija u kojoj nema jedinstvene logike i veze. Stoga i ne postoji napredak kao sveopšti oblik kretanja. Ipak, postoji nešto što je zajedničko za čovečanstvo, a to je vladanje instinkata i njihova dominacija — »volja za moć«, čiji je rezultat moralni pad ljudi.

Kasnije će ovo stanovište dalje razvijati O. Špengler, A. Tojnbi i Ortega y Gaset, koji će naročito naglasiti kulturni regres ljudi. O. Špengler je zasnovao tumačenje kretanja u vidu »zatvorenih kultura« tako što se pojedina društva rađaju, razvijaju i umiru. Jedna od takvih kultura je zapadna, koja će propasti baš zbog toga što je iscrpla svoje mogućnosti i ne obezbeđuje više ostvarenje ljudskih vrednosti.[14]

---

[11] G. Gourvitch, *La vocation actuelle de la sociologie*, Paris, 1957.

[12] Vidi H. Beckerer and H. Boskoff(ed), *Modern Sociological Theory*, New York, 1957.

[13] F. Niče, *Volja za moć*, »Prosveta«, Beograd, 1972.

[14] O. Spengler, *Propast Zapada*, »Kosmos«, Beograd, 1937.

A. Tojnbi će naglasiti još više relativnost kretanja mnogostrukošću kultura i istaći shvatanje »lokalnih civilizacija«. Po njemu, one su zatvorene u sebe i prolaze kroz pet etapa: rađanje, rast, prelom, raspadanje i propast. Kasnije se ciklus ponavlja, ali nova civilizacija ne unosi ništa novo, te stoga kultura, u stvari, nazaduje.[15] Najdalje je u ovom pravcu otišao Ortega y Gaset, čije je shvatanje doprlo do tačke u kojoj kulturni regres čovečanstva označava istovremeno i nerazuman karakter čitave civilizacije, čime je on, u stvari, učinio važan prelaz ka onom redu mišljenja koje, polazeći od kritike vrednosnog sadržaja, osporava temelj napretka — ljudski razum.[16]

Zora našeg stoleća začela se, dakle, podozrenjem prema napretku i osporavanjem onoga što je bilo i krajnji domet u njegovom osmišljavanju, »napadom« na vrednosni sadržaj. Brojne su kritike vezivanja progresa za opšte ideale. Pre svega, to je isticanje subjektivnog karaktera vrednosti i na toj osnovi negiranje opštih i zajedničkih ideala čovečanstva.

Sledeći korak u skladu sa ovim je odricanje zajedničkih zakona razvoja, te njihovo svođenje na »lokalni značaj«. To je neminovno dovelo do tvrdnji da ljudsko društvo kao celina nema jedinstven kulturni progres, već da pojedina društva čak doživljavaju regres koji znači nazadak u ostvarivanju niza ideala i kulture kao skupa vrednosti.

Takva shvatanja imala su svoje realno utemeljenje, jer je ovo period kada su postojanje i perspektive razvoja »večnog građanskog Rima« dovedeni u pitanje. Na površinu građanskog društva izašle su kao pluta oštre suprotnosti klasa, a sa klasne borbe je bio skinut veo tajni. Štaviše, ta borba nije obeležavala samo poremećaje navedenog društva već je otvarala nove mogućnosti kretanja — stvaranje socijalizma. Pri tom se nije radilo o lokalnim ekscesima istorije, već o revoluciji svetskih razmera. Zato su sasvim razumljive ideje o subjektivnoj osnovi vrednosti, neuniverzalnom karakteru kretanja, te regresu kao obezvređivanju kulture i vladavini gomile. Velikim delom se to odnosilo na socijalizam čijem je nastajanju imalo da se pripišu i te oznake. No, značajno je i to da se misao zaplela i u dramu građanskog društva, u čijem je razvoju videla negaciju napretka. Osporavanje napretka kao ostvarivanje vrednosti otvorilo je krizu koja je bila mnogo dublja i dalekosežnija, a to je osporavanje da naučni napredak i nauka uopšte doprinose ostvarenju ljudskih vrednosti i ideala.

Osporavanje naučnog napretka kao osnove progresa društva

Od druge polovine XX veka do danas osnovna preokupacija misli o kretanju društva je uloga nauke u tom kretanju, s jedne, i ukazivanje na to da naučni napredak ne znači prosperitet ljudi, s druge strane. Štaviše, u najuobličenijoj koncepciji o kretanju društva, kao takozvanog industrijskog društva, središna je teza da nauka i njen razvoj ugrožavaju osnovne ljudske vrednosti.

Industrijsko društvo, kako se ističe, jeste ono društvo koje je nastalo na sve većem razvoju nauke i njenoj upotrebi u društvenom životu. Primena oličena u

---

[15] A. Tounbee, *A Study of History, Abridgement*, New York, 1947.

[16] I. Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*, New York, 1932.

tehnici, tehnologiji, počev od materijalne do duhovne proizvodnje, potčinila je svaku oblast stvaranja tehničkim zakonima i pomoću njih integrisala i postavila u tesnu međuzavisnost različite, donedavno odvojene vidove života. Ta dva momenta uslovila su nastajanje industrijskog društva koje ima mnogo oznaka, ali se sve one slivaju u jednu jedinstvenu — da je čovek potčinjen takvom društvu. Na to možda najupečatljivije ukazuje Ž. Elil za koga je primena naučnih otkrića u proizvodnji dovela do toga da je tehnološki razvoj postao nezavisan od širih društvenih zakona. Autonomnost tehnike uokviruje čoveka tako da se on pretvara u »tehničko biće«, koje ne može da probije tehnološki krug, te dolazi do saznanja da je čovek svrha tehnike, a ne obrnuto.[17]

Nauka i njena tehnološka primena dovele su čoveka do takvog položaja u društvu time što su u njegovom srcu — industriji — bitno oblikovale podelu rada. Ona je, s jedne strane, razmrvila rad, učinila ga monotonim, ali je, s druge strane, proizvođača vezala za mašinu i učinila ga potpuno zavisnim od nje.[18]

U proizvodnji je stvorena nova organizacija rada koja odgovara sistemu čovek-mašina i koja, da bi se što više proizvodilo, drži čoveka u pokornosti. Izrasta hijerarhijska struktura koja u industrijskom društvu, po mišljenju H. Lasvela, odgovara položaju feudalnog društva.[19]

Mašinizacija i nova organizacija rada dovode do stvaranja giganata proizvodnje koji utiču na sve životne tokove. U sklopu tih giganata čovek mora da bude »čovek organizacije«, podložan njenim pravilima i njima bezgranično veran. Birokratska suština društva se od proizvodnje širi u sve oblasti društva, kako to indikativno ukazuje P. Blay.[20]

Time se vrši integracija društva, ali tako što tehnički imperativi nalažu manipulaciju čovekom, da bi se on njima podredio. Kako ističe A. Etcioni, na mikro-nivou industrijsko društvo manipuliše čovekom putem socijalizacije, a na makro-nivou putem masovne komunikacije.[21]

Na taj način, po D. Martindalu, u čoveku počinje da zamire individua, a da živi mašina i organizacija[22], odnosno život u radu poprima karakter pseudorealnosti, te se čovek povlači u vanradni milje.[23]

No, tu čoveka čeka druga manipulacija, jer industrijsko društvo masovne proizvodnje i društvo masovne potrošnje nastoji da, kako ističe A. Tanenbaum, upravlja njegovom psihologijom i njegovim potrebama.[24] Društvo to čini tako što stvara veštačke potrebe i što putem masovne kulture usađuje čoveku ciljeve. Ono, kako naglašava I. Bodamer, skriveno, pomoću ekonomsko-kulturnih stimula, vezuje čoveka za sebe, ali i neposredno, putem sile.[25] Čovek tako postaje »mrav« ogromne

---

[17] I. Ellul, *The Technological Society*, New York, 1965.

[18] G. Friedman, *Razmrvljeni rad*, »Rad«, Beograd, 1956. i *La crise du Progres*, Paris, 1946.

[19] H. Lasswell, *Psychopatology and Politics*, New York, 1960.

[20] P. Blay, *Bureaucracy in Modern Society*, New York, 1966.

[21] A. Etzioni, *The Active Society. A Theory of Social and Political Proceses*, New York, 1968.

[22] D. Martindale, *American Society*, New York, 1960.

[23] P. Berger(ed), *The Human Shape of Work*, New York, 1964.

[24] A. Tannenbaum, *Social Psychology of the Work organization*, Michigan, 1967.

[25] Vidi *Toward the Jear 2018*, New York, 1968.

mašinerije industrijskog društva, uhvaćen i zarobljen u njegove mnogostruke kandže.[26]

U tom zarobljavanju čoveka nauka i tehnika su angažovane na posredan način. Mnogi autori ističu i njihovu direktnu upotrebu »protiv čoveka«. Prirodne nauke ne služe samo ljudskom napretku, već manipulacijom u biološku suštinu života ugrožavaju čoveka kao vrstu. Danas je moguće da se ugrađuju poželjni geni i isključuju oni koji stvaraju bundžije i protivnike industrijskog društva. Nauka i tehnika su, po mišljenju V. Hojvensija, kadre da pomoću trakvalizatora iz jednog centra upravljaju psihom čoveka, koja je, uostalom, podložna i medikamentnim sredstvima koja razdražuju, ali i umiruju svest.[27]

S druge strane, nauka je stvorila sredstvo koje čovekov razvoj, po mišljenju F. Polaka, čini beznadežnim — atomsku bombu.[28] Kako zaključuje R. Aron, to će dovesti ne do napretka ljudskog društva, već do njegovog uništenja putem termonuklearnog rata.[29]

Uopšte uzev, industrijsko društvo vodi ka osnovnom sukobu između kulturnih ciljeva i institucionalnih sredstava i, kako kažu R. Merton i R. Nisbet ono ciljeve pretvara u sredstva, a sredstva u ciljeve.[30] Navedeni sukob vodi ka otuđenju čoveka, jer, mišljenju R. Blaunera, čovek je odvojen od rada, političkog života, kulture, drugih ljudi i sebe[31], odnosno, kako ukazuje F. Parkin, njime hara pustoš i izolacija.[32]

Ideja otuđenja u industrijskom društvu, koja danas dominira socijalnom mišlju, izuzetno je značajna za teoriju društvenog napretka, jer ona označava ne samo to da ljudsko društvo ne napreduje, već je reč o ozbiljnom nazatku čoveka. Najveće ljudske vrednosti i ideali se ne ostvaruju u industrijskom društvu, kako ističe V. Ferkins, već, naprotiv, da razvoj nauke i tehnike ne znači i bolji život ljudi.[33]

Shvatanja o industrijskom društvu snažno su istakla da napredak nauke i tehnike postoji, ali da on sam po sebi ne znači i progres društva, već, naprotiv, da vodi ka njegovom regresu. Ostvarenje sreće, jednakosti i pravde se, čak, po nekim mišljenjima, može postići jedino ako se zaustavi progres glavnog krivca — nauke i tehnike.

Tako, recimo, kako ukazuju i J. Forester i D. Medous, naučno-tehnički progres je doveo do iscrpljivanja sirovinskih resursa, ekološke krize, što u uslovima nekontrolisanog rasta stanovništva preti katastrofom, te je jedini način opstanka takozvani nulti rast privrede, što u krajnjoj liniji znači »razvod« od naučnog i tehničkog napretka.[34] Još je jasniji u tom pogledu E. Kung, koji ističe da industrijs-

---

[26] E. Fromm, *The Revolution of Hope*, New York, 1968.

[27] *Toward the Jear 2018*, cit. izd.

[28] F. Polak, *Elluf's Technological Society, Too Much and Too Little*, u zborniku *Birokratija i tehnokratija*, knjiga I. »Sedma sila«, Beograd, 1966.

[29] R. Aron, *Les desillusion du Progres: Essai sur la dialectique de la Modernite*, Paris, 1969.

[30] R. Merton and R. Nisbet, *Contemporary Social Problems*, New York, 1961.

[31] R. Blauner, *Alienation and Freedom — The Factory Worker and His Industry*, Chicago, 1964.

[32] F. Parkin, *Middle class Radicalism*, New York, 1968.

[33] V. C. Ferkinss, *Technological Man the Myth and Reality*, New York, 1969.

[34] J. Forrester, *World Dynamics*, Cambridge Mass, 1971, D. Meddows et all, *The* *to Growth*, New York, 1972, D. H. and D. L. Medows(ed), *Toward Global Equili-* ollected Papers, Cambridge Mass, 1973.

ko društvo nije dovelo do prosperiteta čoveka. Da bi se to postiglo, treba preći na ekonomiju bez materijalnog rasta, u kojoj će osnovne vrednosti biti — sreća i zadovoljstvo radom, obrazovanje, zdravlje, kulturno usavršavanje i intimnost.[35]

No, ne vrši se samo u okviru koncepcije »industrijskog društva« osporavanje ljudskog progresa, kao stalnog harmoničnog usavršavanja čoveka na osnovama nauke i tehnike. Ma koliko paradoksalno zvučalo, osporavanje napretka na određen način je i karakteristika shvatanja o »postindustrijskom društvu«. Kao što je poznato, pristalice ovog stanovišta smatraju da razvoj nauke i tehnike pretvara industrijsko i postindustrijsko društvo, čije su tri bitne odlike sledeće:

Prvo, ono je zasnovano na zakonima razvoja nauke, čak se i periodizacija istorije ljudskog društva vrši prema razvoju nauke i tehnike. To je primetno kod V. Rostova, u čijoj koncepciji ljudsko društvo prolazi kroz period tradicionalnog društva, prelaznog društva, industrijskog društva, te društva zrelosti, da bi razvoj dostigao vrhunac u društvu masovnih potreba[36], ili u shvatanju Z. Bžežinskog po kome ljudsko društvo prevaljuje put od agrarnog, preko industrijskog, do tehnotronog društva.[37]

Drugo, postindustrijsko društvo karakteriše nauka i intelektualna tehnologija, a ne profit, odnosno, kako ističe najznačajniji predstavnik ovog pravca, D. Bel, ovo društvo prelazi sa ekonomije roba na ekonomiju usluga.[38]

Treće, naučno-tehnički rast vodiće ka zadovoljavanju niza potreba, odnosno, kako ističe Z. Bžežinski, nestaće bede klasnih i rasnih problema ili, po H. Kanu i A. Vineru, sadašnjih materijalnih ograničenosti ljudskog razvoja.[39]

Ali to neće dovesti do ostvarenja potpune slobode, pogotovu ne ljudske sreće i jednakosti, jer, kako ističe autor »tehnotronog društva«, ono se neće odreći manipulacije, niti će se svi podjednako duhovno razvijati. Postojaće elite i mase, upravljanje i izvršavanje, vlast i poredak itd. Napokon, i sam rodonačelnik postindustrijskog društva ukazuje na činjenicu da se još uvek malo zna kako je dosad društvo masovnih potreba uticalo na život pojedinca — da li ga je obogatilo ili osiromašilo.[40]

Osporavanje naučnog napretka kao osnove socijalnog napretka, a pre svega da on doprinosi ostvarivanju vrednosti i ljudskih ideala kojima valja da se rukovodi, poklapa se sa zrenjem građanskog društva i njegovim savremenim razvojem. Velika kriza tridesetih godina i drugi svetski rat su ostali ne samo kao epizode već i kao značajni ožiljci u njegovom tkivu. Određena iskustva u borbi sa privrednim haosom i svetskim metežom dovela su do regulacije privrednih i društvenih tokova i do pojačanog naučno-tehničkog rasta. Ali, empirijska evidencija pružala je svakome uvid u to da materijalni razvoj nije i ne mora da znači i duhovni razvoj čoveka. Postavljeni ideali u XIX veku nisu se ostvarili u XX veku, čak su i pogaženi kao elementarne vrednosti opšteljudska sloboda i jednakosti od strane fašiz-

---

[35] E. Küng, *Die Volkswirtschaftslehre auf dem Weg ins 21 Jahrhundert*, Tübingen, 1972.

[36] W. Rostow, *The Stages of Economic Growth*, Cambridge Mass, 1960.

[37] Z. Brzezinsky, *Between two Ages, America's Role in the Technotronic Era*, New York, 1970.

[38] D. Bell, *The Coming of Post-Industrial Society*, New York, 1973.

[39] H. Kahn and A. I. Wiener, *The Jear 2000*. A. Framework for Speculation of the Next Thirty free Jears, New York, 1968.

[40] W. W. Rostow, *Politics and The Stages of Growth*, Cambridge Mass, 1971.

ma kao oblika najdublje krize građanskog društva. I, više od toga, pokazalo se da, iako je građansko društvo kadro da za izvestan period »pripitomi« i »uspava« eruptivne socijalne snage, ono nije u stanju da reši nesavladivu suprotnost kvantiteta i kvaliteta života koja postaje planetarna. Kao što se unutar takvog društva vrši polarizacija na sve uži krug onih koji imaju preko svakih ljudskih potreba i na one koji su u okviru potreba, ali ne utiču na njihovo formiranje i zadovoljavanje, tako se izvan ovog društva i ostalog sveta uspostavlja sličan odnos. Manje od trećine čovečanstva drži u svojim rukama preko 90% svetskog bogatstva.

Društvena misao je u svojoj utrobi sadržavala i razvoj i suprotnosti savremenog građanskog sveta i sveta uopšte, i one su ne samo bile evidentne već su nametale i određene zaključke. Kidanje veze između naučnog napretka i društvenog progresa kao realizacije određenih opšteljudskih vrednosti bilo je uslovljeno navedenom praksom, a shvatanje o otuđenju u industrijskom društvu je izvanredan primer za to. Na njemu se pokazuje da misao prati realne događaje utoliko ukoliko utvrđuje da postoji naučno-tehnički progres, ali stalno sužavanje polja jednakosti, pravičnosti, poštenja, bratstva itd.

Dakle, osporavanje veze između naučnog i društvenog napretka i ukazivanje na to da prvi postoji, a drugi ne, odnosno da nauka ne doprinosi ljudskom blagostanju — imalo je svoju realnu osnovu. Ali, postojala je i druga strana osporavanja, koja se nazirala u ovakvom osvetljavanju činjenica. Naime, njime je otkriveno da je suštinska tačka napada nauka i tehnika, jer su one proglašene glavnim krivcima društvenog regresa. I, više od toga, preko kritike nauke učinjen je najznačajniji pokušaj osporavanja ljudskog uma kao osnove društvenog progresa, naime, postavljeno je pitanje da li je naučni um oličenje ljudskog razuma, te da li je civilizacija uopšte umna? Time je otvorena kriza najdublje osnove teorije društvenog napretka od njenog konstituisanja — *kriza ljudskog razuma*.

Od osporavanja naučnog progresa kao društvenog progresa do negacije »razuma civilizacije«

U okviru navedenih shvatanja može se uočiti da je postavljeno pitanje da li je naučni razum izraz ljudskog uma, te da li njegov razvoj doprinosi umnosti ljudskog društva uopšte. Kako ukazuje Dž. Galbrajt, samo su ekscentrici do juče postavljali takvo pitanje, da bi ono danas postalo normalno.[41]

Odgovori na to pitanje su različiti, ali je sve više onih koji smatraju da je, kao što je to istakao Ortega y Gaset, nauka postala narkotik za čovečanstvo[42], odnosno da je ona, kako smatra E. Švarc, religija XX veka.[43] U stvari, nauci i, osobito, tehnici, kao njenoj primeni, odriče se racionalitet i smatra se da je razvoj zasnovan na nauci protivan razumu.

Po mišljenju K. Jaspersa, nauka opredmećena kroz tehniku stvara protivprirodni svet, jer manipuliše samom biološkom suštinom sveta i čoveka i stvara atomsku bombu, koja je sama po sebi bezumlje.[44] Postvarenja koja donosi nauka

---

[41] J. Galbraith, *Economics and Public Purpose*, Boston, 1973.

[42] I. Ortega y Gasset, *The Revolt of the Masses*.

[43] E. Schwartz Overkill, *The Decline of Technology in Modern Civilization*, Chicago, 1971.

[44] K. Jaspers, *Der Mensch als Aufgabe seiner selbst*, Univer. Stuttgart, 1964.

i tehnika nisu umnost, već, po mišljenju A. Kornhauzera, »pomračenje uma«, odsustvo svake razumne perspektive.

S jedne strane, samoj nauci se odriče umnost, jer je ona od Kopernika do Galileja »razgolitila« čovekov pogled na kosmos i demistifikovala veru u natprirodnost, ali je od Darvina do danas vulgarizovala saznanja o čoveku i pretvorila ga u puki objekt posmatranja.[45] Slično mišljenje, ali sa znatno strožim ocenama nauke, ima i L. Mamford, za koga je nauka glavni krivac za regres čovečanstva. Naime, ovaj autor smatra da je u centru novovekovne nauke, od Njutna i Keplera do danas, bila priroda prema kojoj je zasnovan utilitaran odnos. Iskorišćavanje prirode dovelo je do njenog uništenja i ekološke krize, poremećaja čovekove sredine. Istovremeno je čovek, kao i priroda, postao predmet utilitarnog odnosa, iskorišćavanja od strane »megamašine«, sveopšte vlasti tehnologije.[46]

S druge strane, još manje je umna primena nauke, to jest tehnika i tehnologija. Ona nije racionalna, već iracionalna, kako to ističe H. Markuze, pošto ukida alternative i vodi ka totalitarnoj vlasti, s fašističkim sindromom, ka nasilju[47], ili pak, kako ukazuje R. Vilder, ka anarhiji.[48]

Zbog svega toga nauka i tehnika dovode do nesposobnosti čoveka da se prilagodi promenama, kako ističe R. Nangeser[49], te se cela civilizacija, po mišljenju V. Vagara, razvija kao agresija mehanizovanog rata, genocida, atomskog košmara i postaje »džungla«.[50]

Nauka, dakle, ne podstiče niti predstavlja razumno kretanje civilizacije, već, naprotiv, vodi ka bezumlju, čime je osporen kamen temeljac teorije društvenog napretka i otvorena njena duboka i dramatična kriza kojoj, po svoj prilici, predstoji dalje širenje.

*

Stvaranje osnovnog jezgra i razvoj teorije društvenog progresa pokazuju da je ta teorija bila utemeljena u praksu građanskog društva. Takođe i osporavanja koja smo analizirali imala su svoje impulse na osnovu života. No, pokazuje se da je zanimljivo videti i *kakav je odnos prema praksi* imala teorija društvenog napretka i njena kritika. U oba slučaja možemo zapaziti prilično izražen idealistički i voluntaristički odnos. To važi za shvatanje progresa u čijoj podlozi leži uverenje o ljudskom razumu kao najvažnijem činiocu kretanja, ali i za kritiku jer je razum centralna tačka osporavanja. Zato izgleda relativno lako prebaciti na nauku i tehniku svu krivicu za stanje savremenog građanskog društva. Iza ovoga se pokazuje još dublji sloj objašnjenja, naime, to da, dok je praksa građanskog društva nudila mogućnosti razvoja, dotle ju je misao sledila i izražavala makar i na idealizovani način. No, kada život postaje zapleten, tada misao gubi svoju izvornu snagu i nije više kadra da osmisli istorijsko kretanje. Pokazuje se da je horizont teorije napretka omeđen prostorom građanskog društva i da prekoračenje tog horizonta znači izlazak iz prostora pomenutog društva. Misao građanskog društva očigledno ne napušta njegove egzistencijalne okvire, te radije napušta shvatanje o društvenom progresu, što onda dobija obličje »krize«, a to je, u stvari, kriza celokupne građanske civilizacije.

---

[45] G. S. Wallia(ed), *Toward Century 21*, New York, 1970.
[46] L. Mumford, *The Myth of the Machine*, New York, 1970.
[47] H. Marcuse, *Contrarevolution and Revolt*, Boston, 1972.
[48] R. Wielder, *Progress and Revolution*, New York, 1967.
[49] R. Nungesser, *Pour une Nouvelle Societe le Revolution gu'il fant faire*, Paris, 1970.
[50] W. Wagar, *The City of Man*, Boston, 1963.

Anton Jekauc

Uvođenje i organizacija tehničko-tehnološkog progresa

Snažan i brzi razvoj industrije u našoj zemlji, koji je ostvaren u cijelom poslijeratnom periodu, zahtijeva i visok stepen i stalno usavršavanje njene ukupne organizacije, kako samoupravne tako i poslovno-funkcionalne. Pri tome se na primjeru jugoslovenske industrije poslovno-funkcionalna komponenta organizacije sve više javlja kao najočitiji problem u ostvarivanju privrednog razvoja uz porast značaja tehničko-tehnološkog progresa.[1] Brojni su primjeri pokušaja nekritičkih implementacija, kada se zajedno sa inostranom tehnologijom pokušavaju implementirati i tuđa organizaciona rješenja, a kada je riječ o inostranim investicijama, onda je to gotovo pravilo. Jasno je da su svi ovi pokušaji kalemljenja na samoupravnom tkivu njemu neprimjerenih principa unaprijed osuđeni na neuspjeh.

U samoupravnim uslovima razvoja rezultati rada društva u cjelini u znatnoj mjeri zavise od pravilnog izbora organizacionih modela i pravilnog definisanja

---

[1] Pod tehničko-tehnološkim progresom se ovdje podrazumijevaju svi kvalitativni faktori koji nastaju kao rezultat znanja, a imaju svoj odraz na povećanje stope rasta industrije (osim rada i kapitala). Analiza tehničko-tehnološkog progresa sa ekonomskog aspekta sastoji se u razmatranju efekata obrazovanja, unapređenja organizacije, uticaja nauke, razvoja kanala distribucije, inovacija, transfera tehnologije, strukturnih promjena, očuvanja životne sredine, institucionalnih okvira itd.

međuodnosa pojedinih elemenata u ukupnoj strukturi organizacije. Samoupravno društvo, kao institucionalni okvir, pruža neslućene mogućnosti stvaralačkog pristupa organizaciji. Samoupravljanje predstavlja, u stvari, idealan institucionalni okvir za kibernetsko upravljanje, i dosadašnje teškoće u organizaciji cjelokupnog društvenog rada možemo smatrati početnim, jer kod nas samoupravna organizacija kao nauka se još nalazi u povoju, to jest u fazi definisanja principâ. Tek u fazi stvaralačke razrade i primjene tih principa možemo očekivati da će nestati i potreba kopiranja inostranih modela organizacije.

Jasno je da visok stepen organizovanosti prati razvijenije industrijske sisteme, ali je isto tako poznato da društvo koje želi da se skladnije razvija mora davati prevagu takozvanim kvalitativnim faktorima, gdje organizaciona komponenta igra vrlo značajnu ulogu. Jednom temeljitijom analizom faktorâ proizvodnje u jugoslovenskoj industriji dolazimo i do spoznaje o tome da se organizaciona komponenta pojavljuje kao kočnica još bržeg generisanja tehničko-tehnološkog progresa. U organizacionoj komponenti tehničko-tehnološkog progresa kriju se vrlo velike razvojne mogućnosti. Organizaciona komponenta, naročito mikroekonomska sa svojim slabostima, dovodi u velikoj mjeri i do smanjenja ekonomske efikasnosti tehnike. U procesu stvaranja uslova za nesmetano širenje efekata tehničko-tehnološkog progresa naročito značajno mjesto u ukupnoj organizaciji društvenog rada pripada organizaciji naučnoistraživačkog rada i iznalaženju adekvatnije organizacije u ovom veoma značajnom segmentu.

Organizacija i tehničko-tehnološki progres

Savremeni intenzivan razvoj nauke, tehnike i tehnologije uslovljava i odgovarajuće izmjene u funkcionisanju kako organizacija udruženog rada tako i društva kao cjeline, jer svakom stepenu razvoja tehnike i tehnologije korespondira i odgovarajući nivo organizacije rada.[2] Organizovanje toga ne predstavlja jednokratan čin, već trajnu aktivnost. Razvoj tehnologije neminovno zahtijeva i jedan novi organizacioni kvalitet, to jest viši organizacioni nivo. Prelaz sa jedne tehnologije na drugu, savremeniju, uslovljava i krupne organizacione transformacije. Taj prelaz se nesumnjivo mora provoditi postepeno, uz neophodno preispitivanje cjelokupnog procesa proizvodnje, to jest tehnološkog procesa i procesa rada, uz preispitivanje sirovina, konstrukcije ili recepture proizvoda, standarda i normativa, organizacije i proširenja skladišnih prostora, politike nabave i organizacije prodaje itd.

Savremena tehnika i tehnologija i organizacioni procesi transformacije koje ona izaziva usljed višeg stepena društvene i tehničke podjele rada zahtijevaju da se organizacija vrši po principima specijalizacije, diferencijacije, diverzifikacije, uz istovremenu sve tješnju koprodukciju, udruživanje u procesima sve intenzivnije integracije proizvodne, komercijalne, finansijske i organizacione funkcije. To znači da se OOUR koje su formirane na bazi neke proizvodne zaokruženosti prirodno moraju povezivati u više organizacione forme (radne i složene organi-

---

[2] Pod pojmom organizacije rada u organizacionoj teoriji se podrazumijevaju sistemi organizacije procesa rada, to jest načini međusobnog povezivanja i usklađivanja faktora radnog procesa u okviru datih jedinica društvene proizvodnje (vidi dr Manojlo Babić, *Osnovi organizacije*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1976, str. 219).

zacije), da bi mogle nesmetano proširivati materijalne osnove udruženog rada i ciljeve razvoja.

Jedna od karakteristika savremene proizvodnje jeste njena masovnost, koja ima svoje odraze na ekonomiju obima, a to uslovljava potrebu naučnog i tehničkog objektiviziranja proizvodnje i svih odluka vezanih za tržište i kanale distribucije roba. Nova tehnika i tehnologija zahtijevaju i veliku organizovanost i uopšte ekonomsku racionalnost odluka, uz puno uvažavanje prethodnih ograničenja (uklapanje u tehnološke pragove).[3] Dok je u današnje vrijeme savremenim metodama, po principu ključ u bravu, relativno jednostavno obezbijediti puštanje u pogon nekog kapaciteta, brojne teškoće proizlaze iz nedovoljne prostudiranosti tržišta i poznavanja njegovih karakteristika. Na toj osnovi i usljed nedovoljnog ulaganja u marketing aktivnosti, javljaju se i dupli, pa čak i suvišni kapaciteti koje određena kupovna moć tržišta ne može da apsorbuje. To zahtijeva korištenje savremenih metoda obrade tržišta i što je moguće viši stepen tehnološkog predviđanja, jer nisu rijetki slučajevi da se nabavlja i zastarjela tehnologija, ili tehnologija koja u datom trenutku ne predstavlja najbolje rješenje.

Moderna tehnika i tehnologija u principu ima zbog visine koštanja veoma nizak koeficijent elasticiteta preorijentacije i njihovo uvođenje vrlo često zahtijeva čak i naučnu verifikaciju, kako bi se izbjegle pogrešne odluke. Investicione pogreške imaju svoje teške ekonomske, a u nekim slučajevima to su i društvene posljedice, tako da se razni organizacioni potezi improvizacije, odnosno nedovoljno prostudirane poslovne odluke moraju svesti na najmanju moguću mjeru. Naročita pažnja se u poslovnom odlučivanju mora posvetiti transferu inostrane tehnologije, tako da se odluka o tome razmatra na više nivoa, kako bi se izbjegli mogući promašaji. Organizacione sheme pojedinih organizacija udruženog rada u našim uslovima predstavljaju poslovnu tajnu, i tu nisu moguća rješenja izvan njih, ali mora postojati interes udruženog rada za korištenje raznih konzulting firmi i naučnih instituta prilikom donošenja svih važnijih poslovnih odluka. Na korištenje snaga izvan organizacija udruženog rada navode i potreba izbora racionalnijih metoda prikupljanja informacija, sistemi interne cirkulacije informacija i njihove analize, metode donošenja poslovnih odluka i povratne sprege itd. Sve su to elementi koji omogućuju da u uslovima korištenja savremene tehnike i tehnologije specijalizirane organizacije za pružanje intelektualnih usluga obavljaju taj posao efikasnije.

Takođe je prilikom uvođenja novih tehnologija neophodno preispitati sistem rukovođenja koje se mora prilagoditi novim metodama rada, čime i kadrovska funkcija treba da odigra značajnu ulogu, jer se neki kadrovi naprosto ne mogu prilagoditi novim tehnološkim uslovima. U takvim uslovima u transformaciji kadrova i zanimanja neophodno je koristiti se svim tekovinama savremene nauke. Nova tehnologija obično zahtijeva i druge oblike informisanja (tu se kao redovito javlja korištenje kompjutera u procesima rada i odlučivanja), što automatski daje drugačiju ulogu radnom čovjeku i stavlja ga u drugačiji položaj. Takav način organizacije rada u visokoautomatizovanoj proizvodnji zahtijeva kadrove visokog stepena obučenosti, koji obično nadgledaju i kontrolišu i, po potrebi, intervenišu u procesu proizvodnje.

---

[3] Dr Živko Kostić, *Osnovi organizacije preduzeća*, »Savremena administracija«, Beograd, 1972.

Sadašnji trenutak na planu razvoja tehnike i tehnologije u svijetu nalaže svim subjektima koji žele da se uključe u međunarodnu podjelu rada prilično ujednačena pravila igre, to jest uklapanje u stroge zahtjeve koje postavlja tehničko-tehnološki progres. Svaki konzervativizam na tom planu znači ekonomsko zaostajanje, a možda i nestajanje, pa tako ispada da tehničko-tehnološkom progresu, kao razvojnom faktoru, u savremenim uslovima nema alternative.

Tehnologija proizvodnje uslovljava i stepen kompleksnosti i tehničku podjelu rada. Tehnologija omogućuje dalekosežno rastavljanje radnih operacija na najjednostavnije elemente. Složenost tehnologije određujući djeluje i na uspostavljanje odnosa koliko će radnika neposredno raditi u proizvodnji, koliko na održavanju i remontima, a koliko, opet, u zajedničkim službama radi obračuna.

Jasno je da podjela rada mora biti veća u uslovima složenijih tehnologija, i u takvim uslovima organizaciona struktura postaje komplikovanija, a broj rukovodnih i drugih organizacionih struktura veći. Međutim, isto tako je sigurno da složenost tehnologije u uslovima socijalizma ima u odnosu na kapitalizam svoja druga određenja. Organizacija i uvođenje tehničko-tehnološkog progresa je u prisnoj povezanosti sa strukturom društva u kojoj industrijske organizacije djeluju. U samoupravnom društvu u kome čovjek predstavlja osnovnu vrijednost struktura organizacije treba da omogući da rad postane što manje fizički i umno naporan, da se pretvori što više u samoregulirajući, ali ne samo to, već jednim dijelom i više upravljački i kreativniji.[4]

Brojni su primjeri propusta u nekritičkom prenošenju inostranih tehnologija u našu privrednu praksu, bez neophodnih adaptacija organizacije rada našim uslovima. Povezanost mašina u samoupravnim uslovima treba ostvariti takvom interpersonalnom podjelom rada u kojoj će se čovjek služiti sredstvima za rad samo u cilju ostvarivanja racionalnije proizvodnje i štednje svih resursa, a ne da proizvodne linije i principi organizacije određuju mjesto i ulogu čovjeka u procesu proizvodnje. Radniku u procesu savremene proizvodnje, pošto je organizacionim propisima i mjerama sve unaprijed utvrđeno i propisano, najčešće je oduzeta mogućnost stvaralačke primjene tehnologije, i upravo je zadatak samoupravne organizacijske nauke da omogući i razvoj kreativnih snaga i poboljšanje položaja zaposlenih u procesu proizvodnje.

Organizacija naučnoistraživačkog rada

Da bi razvoj industrije nesmetano tekao, neophodno je učiniti napor da se poboljša organizovanost u svim sektorima, granama i grupacijama, od osnovne organizacije udruženog rada do skladnog djelovanja industrije, pa i društva kao cjeline. Za razvoj i brže prodiranje tehničko-tehnološkog progresa od velikog je značaja povećanje efikasnosti u svim sektorima privrede, a i u vanprivrednim djelatnostima. Organizaciono posmatrano, tehničko-tehnološki progres se i pokreće i ubrzava koordiniranim društvenim akcijama svih segmenata društva, a ne samo aktivnostima unutar industrije. Dalje, tehničko-tehnološki progres se ostvaruje ne samo organizovanim naporima radnika iz oblasti neposredne proizvodnje nego čak i više naporima stručnjaka, naučnih radnika i konzulting i naučnoistra-

---

[4] Dr Jovo Brekić, *Organizacija rada u samoupravnim odnosima*, »Narodne novine«, Zagreb, 1970, str. 497.

živačkim institucijama u procesima inovacija, tako da ovi procesi u jednom organizovanom društvu dobijaju trajan i masovan karakter, što do sada, moramo se složiti, nije bio slučaj, jer u našoj zemlji svega 20% inovacija plod je organizovanih istraživanja.[5] Ne može biti govora o tehničko-tehnološkom progresu u bilo kojem društvu ako se ne stvore takvi uslovi u kojima će svi kreativni i radni potencijali maksimalno biti iskorišteni. Istraživačko-razvojne institucije, i pored brojnih slabosti koje su pobrojane, predstavljaju čvrstu osnovu da se unaprijedi tehničko-tehnološki progres, ali u uslovima veće organizovanosti. Za malu zemlju je znatno bolje da svoje snage usmjeri na brze adaptacije inovacija iz velikih zemalja nego da sama organizuje takozvana fundamentalna istraživanja. Stvaralački napori adaptacije krupnijih pronalazaka zahtijevaju i razgranatu mrežu naučnih institucija i brižljiv izbor oblasti na koje će prvenstveno biti usmjeravan naučnoistraživački rad. Međutim, to nikako ne znači da se naučnoistraživački rad mora ograničavati samo na adaptacije, već je čak poželjno ići i na određena dublja istraživanja, ali selektivno, i samo u onim granama koje su vodeće i u kojima postoje realni izgledi da se postignu ekonomski efekti, pa makar i u kooperaciji sa razvijenim zemljama.[6]

Nauka i tehnologija su u današnje vrijeme nezadrživo prodrle u proizvodnju, a to zahtijeva i određeno organizovanje i cjelokupnog društva da bi se svi ovi zahtjevi zadovoljili. To podrazumijeva postojanje niza organizacija koje pružaju komercijalne, finansijske i tehničke usluge. Ove aktivnosti u visokorazvijenim industrijalizovanim zemljama doživljuju nevjerovatnu ekspanziju, tako da pojedine konzulting firme i naučni instituti imaju više od 5.000 zaposlenih najrazličitijih struka.[7] Njihov prodor upravo u organizacione, istraživačke, projektantske i razvojne djelatnosti nije nimalo slučajan, nego upravo izazvan prodiranjem tehničko-tehnološkog progresa, odnosno uštedama ukupnog rada, to jest porastom globalne produktivnosti. U svijetu su vršene mnogobrojne i raznovrsne analize da bi se utvrdili uzroci razlika u produktivnosti rada u pojedinim zemljama (naročito između SAD i ostalih zemalja). Istraživanja su pokazala da razlike treba tražiti, prije svega, u nivoima organizacije i metodama rada, a ne samo u nivou proizvodne opreme. Ovaj moment treba naročito uzeti u obzir pri utvrđivanju programa akcije, odnosno mjera za brže uvođenje tehničko-tehnološkog progresa u industriju SFRJ.

Poslovanje svake organizacije udruženog rada, a i industrije u cjelini, prate stalne teškoće u procesu reprodukcije. Boljom organizacijom rada taj proces teče lakše, bez zastoja i gubitaka, pa stoga i stalna težnja da se organizacija rada usavrši. Međutim, pojam cjelishodne organizacije rada i upravljanja podrazumijeva jasno preciziranje djelokruga nadležnosti svih učesnika u poslovanju, kao i to da sistemski prikaže podjelu rada po različitim osnovama. Dobra organizacija rada ukazuje i na ključne zavisnosti u poslovanju preduzeća, a naročito treba da vodi brigu o otklanjanju »uskih grla«.

U generisanju tehničko-tehnološkog progresa vrlo krupno pitanje je i efikasnost odlučivanja. Efikasnost odlučivanja svakako ukazuje, u principu, na posto-

---

[5] Dr Milivoje Erić — dr Vlaho Bubica, *Problemi naučne politike*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1976.

[6] Prof. dr Nikola Čobeljić, *Privreda Jugoslavije — rast, struktura i funkcionisanje*, Beograd, 1972.

[7] Dr Vukan Dešić, *Organizacija istraživanja i razvoja*, Beograd, 1975.

janje dobre organizacije. Taj problem je u našim uslovima kompleksan, jer zahtijeva rješavanje složenih odnosa između samoupravljanja, upravljanja i rukovođenja. Odlučivanje u našim uslovima ima, dakle, višedimenzionalan karakter i kao takvo vrlo je složeno i zahtijeva kreativan pristup definisanju organizacionih struktura.

Postoji veliki broj kombinacija u vezi sa organizacijskim oblicima i postupcima, ali u svakom modernijem obliku organizovanja organizacija istraživanja i razvoja zauzima posebno mjesto. U današnje vrijeme u organizacijskim modelima istraživanje i razvoj zauzimaju dominantnu poziciju, jer imaju posebnu ulogu u podjeli rada i u funkcionisanju organizacije (statički i dinamički aspekt). Međutim, pri ocjenjivanju nivoa organizacije, i pored postojanja različitih modela, ne mogu se koristiti neki strogo objektivni kvantitativni pokazatelji, nego se obično upoređuju stvarni i objektivno mogući rezultati poslovanja. Istraživanje u sferi unapređenja organizacije vrši se povremenim ocjenjivanjem nivoa organizacije po različitim osnovama (elementi poslovanja, kompleksi poslova, organizacijske jedinice i faze poslovanja).[8]

Svakodnevnu praksu karakteriše okolnost da se u velikim sistemima naročito miješaju kompetencije organizatorâ i istraživačâ, što je ujedno i potvrda da su organizacija i istraživanje prilično komplementarne discipline. Za obje ove discipline je takođe karakteristično da se bave racionalizacijom aktivnosti privređivanja. U jednoj organizaciji moglo bi se reći da je najvažniji zadatak organizatora da nađe ključne probleme u radu, to jest da definiše njihovu suštinu. Što su tehnološki procesi složeniji i što je tržište razvijenije, to se javlja i sve veća potreba za istraživačkim radom.

Savremena industrijska proizvodnja postala je na neki način polazište i ishodište naučnoistraživačkog rada. Otuda i sama nauka i uopšte istraživački rad sve više poprimaju karakteristike industrije, to jest istraživanja postaju uslovljena timskim radom, i u principu su gotovo po pravilu interdisciplinarna. Organizacija nauke i istraživanja poprima mahom identičnu infrastrukturu kao i u industriji, što gotovo automatski dovodi i do toga da uloga pojedinca postaje sve manja. Drug Tito je, govoreći na Jedanaestom kongresu SKJ o ulozi nauke, istakao da je »veoma važno da se shvati da mi u današnjem socijalističkom samoupravnom društvu razvijamo nauku kao moć udruženog rada, a ne kao sredstvo nekih sila otuđenih od njih«. Značaj darovitih pojedinaca u tom procesu će i dalje biti veliki, ali drugačijom organizacijom rada (timskog i interdisciplinarnog) i apsolutno zamjenjiv.

Samoupravna transformacija našeg društva, koja zadire u sve sfere društvnog života, nalaže stoga i drugačije finansiranje, pa samim tim i drugačije organizovanje istraživačkog rada. Etatistički oblici organizovanja nauke i istraživačkog rada su ostali uglavnom iza nas, i danas možemo konstatovati da su postignuti veliki uspjesi u povezivanju nauke sa privredom i u organizovanju samoupravnih naučnih institucija, koje nisu više vezane za budžet i savezne fondove za koordinaciju naučnih djelatnosti. Prekretnicu u većem uključivanju privrede u naučnoistraživački rad možemo smatrati 1959. godinu, kada je donesen zakon prema kome su sve privredne organizacije koje su imale svoje istraživačke embrione mogle da formiraju svoje naučne institute. Ovaj zakonski akt imao je, možemo

---

[8] Dr Vukan Dešić, *Modeliranje organizacije*, »Organomatik«, Beograd, 1972. str. 154.

kazati, prelomni značaj u samoupravnom transformisanju nauke i na njegovoj osnovi niklo je nekoliko elitnih naučnih ustanova (Metalurški institut u Zenici, naučni instituti »Energoinvesta« itd.).

Nema sumnje da je novi način finansiranja nauke i istraživačkog rada, koji je ovaj zakonski tekst embrionalno sadržao, a koji se u praksi dalje nadograđivao, značio ogroman korak naprijed u razvoju nauke i njenoj svakodnevnoj primjeni.

U prenošenju naučnih spoznaja u praksu, to jest u širenju tehničko-tehnološkog progresa, odnosno u organizacionoj shemi uključivanja tehničko-tehnološkog progresa kao najdinamičnijeg faktora privrednog razvoja, nekoliko karika u tom cjelokupnom prenošenju je od posebnog značaja.[9] Na vrhu piramide prenošenja najnovijih naučnih spoznaja i uopšte razvoja naučne misli svakako se nalaze akademije nauka kao naše najelitnije naučne ustanove. Zatim, u ovom procesu prenošenja naučnih spoznaja i uopšte tehničko-tehnološkog progresa od posebnog značaja su: univerziteti, naučni instituti, istraživačko-razvojni centri. Međutim, nisu nimalo manjeg značaja ni organizacije koje se stručno bave prenošenjem tehničko-tehnološkog progresa, gdje vrlo vidno mjesto zauzimaju razne konzulting firme, projektantske organizacije, razne službe za standardizaciju i kontrolu kvaliteta itd. Već i samo letimično nabrajanje pomenutih institucija svedoči o tome koliko je složen posao organizacije uvođenja i širenja tehničko-tehnološkog progresa.

U cijeloj organizaciji istraživačkog rada u našoj zemlji posebno istaknuto mjesto zauzimaju akademije nauka. Osnovni zadaci akademija nauka u našim republikama su da svojom djelatnošću razvijaju naučnu misao i podstiču naučni rad u svojim sredinama. One su tako danas već uključene u proučavanje svih bitnih problema vezanih za svestrani razvoj, a ciljeve ostvaruju samostalno, ili u saradnji sa drugim akademijama ili ostalim naučnim organizacijama. Akademije nauka u generisanju tehničko-tehnološkog progresa na dugi rok imaju neobično značajnu ulogu, jer one se staraju uglavnom o strateškim pitanjima istraživačkog rada. I mada se akademije nauka velikim dijelom bave fundamentalnim istraživanjima, čije je rezultate nemoguće valorizovati na kraći rok, ima nekoliko vrlo vrijednih primjera i direktnog povezivanja sa privredom, to jest ostvarivanja težnji da naučno stvaralaštvo postane sastavni dio udruženog rada (primjer samoupravne saradnje »Energoinvesta« iz Sarajeva i Akademije nauka i umjetnosti BiH i neki drugi).

Zakon o udruženom radu je akademijama nauka dodijelio ulogu koordinatora i inicijatora na polju istraživačkog rada, i u budućnosti možemo očekivati još veći broj ovakvih saradnji sa privredom. Akademije nauka će taj odgovorni društveni zadatak i ostvariti dugoročnim planiranjem naučnoistraživačkog rada i davanjem prioriteta projektima koji bi se finansirali sa stanovišta potreba cjelokupnog društva. Brojni su i drugi zadaci akademija nauka vezani za njihovo uključivanje u sve oblasti istraživačkog rada i za suzbijanje inercije i tradicionalizma u nauci.

Univerziteti u procesu uvođenja i širenja tehničko-tehnološkog progresa igraju vrlo značajnu ulogu zbog svoje obrazovne funkcije, kao i zbog snažne kadrovske baze, koja je, s obzirom na svoje potencijale, i te kako sposobna da se uključi u

[9] UNESCO, *National Science and technology policies in Europe and North America*, Minespol, Beograd, 1978.

različita istraživanja. Inovacije u nastavi neodložno zahtijevaju prožimanje rada naučnim istraživanjem i stalno potvrđivanje svih nastavnika koji su istovremeno i sposobni istraživači. Uloga nastavnika na univerzitetima je višestruko značajna i ogleda se, kao što vidimo, u sistematskom odgajanju naučnog podmlatka u okviru nastave i istraživanja i u koncipiranju što savremenijih nastavnih planova i sadržaja u skladu s potrebama udruženog rada. Ocjenjujući mogućnost naših univerziteta u kadrovima za istraživanje, mogli bismo reći da oni čine 80% naučnih potencijala, ali je njihov stvarni doprinos istraživačkom radu bio dosta skroman zbog prezauzetosti nastavnika održavanjem predavanja, što u budućnosti svakako treba prevazilaziti, jer nauka ne može ostati u sferama takozvane »čiste nauke«, nego se mora baviti razrješavanjem svakodnevnih problema koje život nameće.

Vrijedne doprinose u redovima nastavnika daju uglavnom entuzijasti čija je radna nedjelja daleko duža od 42-satne.[10] I upravo mnogi od njih birani su i za redovne i vanredne članove naših i stranih akademija nauka i umjetnosti.

U organizaciji istraživačkog rada i generisanju tehničko-tehnološkog progresa samostalne naučne ustanove predstavljaju najsnažniji činilac. Riječ je o profesionalnim istraživačima koji u okviru ovih samostalnih naučnih ustanova, na principima slobodne razmjene rada, stiču dohodak. Iako broj istraživača sa formalnim kvalifikacijama znatno zaostaje u odnosu na univerzitete, naučne ustanove faktički učestvuju u pogledu obima izvršenih zadataka sa više od 70%. Međutim, iako u tim zadacima dijelom učestvuju i vanjski saradnici (posebno nastavnici sa fakulteta), ipak je njihov značaj dominirajući. Rezultati pojedinih naučnih ustanova i pojedinaca u njima su takvi da se ne mogu zaobilaziti. Stoga se, naročito u posljednje vrijeme, mnogo biraju pojedini saradnici naučnih instituta za honorarni rad na fakultetima, čime se na najbolji mogući način povezuju praksa i teorija, a nije mali broj ni onih koji postaju redovni ili vanredni članovi naših i stranih akademija nauka. Problemi finansiranja, međutim, vrlo često umanjuju stvarne efekte naučnih instituta, tako da neke naučne institucije ili parcijalno izvršavaju zadatke ili se orijentišu na one kratkoročne, što nepovoljno utiče na stanje i rad ovih naučnih organizacija.

Istraživačko-razvojni centri predstavljaju specifičnu pojavu u našim uslovima. Njih je sve više, a bave se istraživanjima i razvojem, kontrolom kvaliteta, poslovima marketinga, standardizacije, racionalizacije, dizajnom i oblikovanjem, konstrukciono-projektantskim djelatnostima, i u njihovom sklopu su i računski centri i uopšte rade na unapređivanju procesa proizvodnje i razvoja. Neke od ovih organizacionih formi istraživanja vremenom prerastaju i u naučne institucije (uglavnom u sredinama u kojima postoji razumijevanje za istraživački rad ili tamo gdje propisi o minimumu pojedinih naučnih zvanja zaposlenih još nisu doneseni), što u suštini predstavlja vrlo poželjnu pojavu.

Pri sagledavanju i kritičkoj ocjeni ostvarenog treba ipak imati na umu da dostizanje potrebnog kvaliteta u njihovom radu ipak predstavlja dugoročan proces koji je neophodno posebno u početku sistematski podržavati i obezbjeđivati povoljnije uslove za njihov razvoj. U njihov rad naročito bi bilo poželjno uključivanje darovitih pojedinaca-inovatora koji vrlo često ne posjeduju formalne kvalifikacije za poslove na kojima su se već i potvrdili. Zanimljiva bi bila i realizacija

---

[10] Dr Milivoje Erić — dr Vlaho Bubica, *Problemi naučne politike*, »Svjetlost«, Sarajevo, 1976.

ideje o saradnji pojedinaca-inovatora i naučnih ustanova, s tim da one preuzmu na sebe neka započeta istraživanja, a da se takvim pojedincima prizna autorstvo i da se nagrade prema stvarnom doprinosu, čime bi se inovatorstvo znatno podstaklo, a od toga bi i društvo u celini imalo ogromne koristi.

U sastavu privrednih i drugih organizacija udruženog rada u SFRJ u toku 1976. godine djelovale su samo 204 istraživačko-razvojne jedinice sa ukupno 13.792 zaposlena. Kada se zna da je njihov zadatak u procesu prenošenja i širenja tehničko-tehnološkog progresa vrlo značajan i da obuhvata primjenu pojedinih naučnih metoda, prilagođavanje transferisane tehnologije, inovacije itd., onda se zapaža koliko je njihov značaj u organizaciji istraživačkog rada potcijenjen, jer one treba da predstavljaju kariku između napora pojedinaca i struke uopšte u ovladavanju naučnim spoznajama. Od ukupnog broja istraživačko-razvojnih jedinica registrovano je samo 65, dok je neregistrovanih naučnih jedinica u istoj godini bilo 139.[11] U njima je zaposleno i 2.338 radnika sa naučnim znanjima, što se takođe može označiti kao nedovoljno za postojanje jedne takozvane kritične mase koja jedina omogućava produktivnost istraživačkog rada.

Istraživačko-razvojni rad u svojoj osnovi podrazumijeva primjenu fundamentalnih spoznaja i metoda s ciljem racionalnog i efikasnog korištenja resursa kojima pojedine privredne i druge organizacije raspolažu. Javlja se dosta nesporazuma oko toga gdje su granice naučnoistraživačkog i istraživačko-razvojnog rada. Sigurno je da se istraživačko-razvojni rad neće niti se može baviti vrhunskom naukom, u smislu otkrivanja zakonitosti i principa, ali je isto tako sigurno da se on koristi naučnim metodom u razrješavanju određenih problema vezanih za djelatnost kojoj se posvetio. Istraživačko-razvojni rad mogli bismo okarakterisati kao most između nauke i prakse. Ovaj most mora biti u jednom visokoorganizovanom sistemu naučnoistraživačkih aktivnosti vrlo čvrst i omogućiti funkcionisanje i povezivanje sa, da tako kažemo, višim strukturama naučnoistraživačkog rada o kome je prethodno bilo govora.

Konzulting-inžinjering funkcije u organizaciji rada, upravljanju procesima i prenošenju tehničko-tehnološkog progresa igraju sve značajniju ulogu. Današnja industrijska postrojenja karakterišu, pored velikog obima proizvodnje, složenost industrijske opreme, potreba koordinacije većeg broja najrazličitijih struka, što zahtijeva i učešće velikog broja organizacija. Samo jedna konzulting-inžinjering organizacija nije u stanju da razriješi najrazličitije tehničke i ekonomske probleme, tako da se upravo ova vrsta djelatnosti u svim industrijskim zemljama danas razvija veoma brzo.[12] Jedna od osnovnih karakteristika konzulting-inžinjering aktivnosti sastoji se u njihovoj funkciji prenosioca savremene tehnologije iz inostranstva, to jest transfera tehnologije. Vezano za problematiku određivanja mjesta i uloge konzulting-inžinjering organizacija u ukupnoj društvenoj organizaciji ubrzavanja difuzije tehničko-tehnološkog progresa javlja se prioritetna potreba definisanja tehnološke politike, posebno u svim onim slučajevima kada je riječ o malim zemljama.

Konzulting-inžinjering organizacije i u našem sistemu potreba bržeg uvođenja i širenja savremenih naučnih dostignuća u industriji dobijaju ogromno na značaju.

---

[11] Statistički godišnjak Jugoslavije, 1978, str. 578

[12] Dr Vesna Besarević, *Pravni aspekti prenosa tehnološkog znanja u zemlje u razvoju*, »Savremena administracija«, Beograd, 1978.

Čak ni naše najrazvijenije i kadrovski najbolje stojeće organizacije u udruženom radu ne mogu imati dovoljno sposobnih stručnjaka da same prate najnovija naučna dostignuća, a kamoli da organizovano prikupljaju, vrše izbor, obradu i distribuciju informacija. Tehničko-tehnološki progres donosi sa sobom ogroman porast informacija, i takvi trendovi će se sigurno i dalje nastaviti.

Konzultanti prikupljaju, obrađuju i predlažu rješenja problema na profesionalnoj osnovi i velika im je prednost što poslove istraživanja preuzimaju bez predubjeđenja i iznalaze prava rješenja zadatih problema koji se javljaju u tekućoj praksi.[13] Na toj osnovi se može izvesti i zaključak da je ustanovljavanje efikasnog sistema konzultovanja, posebno u oblasti upravljanja, neophodna karika u racionalizaciji ukupnog društvenog rada.

Jedna od osnovnih karakteristika konzulting-inžinjering organizacija je u tome da one vrlo često obavljaju poslove samo jedan jedini put, i odmah prelaze na druge iz svoje struke. Prilikom ugovora o konzultingu, ne prenosi se samo pravo korištenja tehnološkog znanja i iskustva kao kod licence za know-how. Konzulting-inžinjering organizacija u stvari pruža, tačno prema ugovoru, određene intelektualne usluge naručiocu, a može prenositi, pored svojih, i tuđa znanja. Na taj način se ogromno ubrzava prenošenje tehničko-tehnološkog progresa, a obrazovanje postaje jedna od osnovnih poluga razvoja, dok investicije (sada veoma fetišizovane) dobijaju na značaju, no sposobnosti postaju najefikasniji oblik reprodukcije proizvodnih snaga. Uopšte uzev, čovjekova djelatnost u proizvodnji sve se više pomjera u oblast istraživanja, projektovanja, kontrole i upravljanja, tako da će u budućnosti još i više porasti značaj konzulting-inžinjering organizacija zbog toga što one neslućeno ubrzavaju difuziju tehničko-tehnološkog procesa. U prilog ovoj posljednjoj konstataciji naročito ide činjenica da su konzulting-inžinjering organizacije u visokorazvijenim zemljama u velikoj mjeri i doprinijele ekonomskom razvoju — racionalizacijom cjelokupnog rada u tim zemljama.

Konzultantska aktivnost u našoj zemlji još ne zauzima, možemo to slobodno reći, pravo mjesto u cjelokupnoj organizaciji društvenog rada. Naučnoistraživačke organizacije su u našoj zemlji najvećim dijelom svojih aktivnosti još usmjerene na fundamentalna istraživanja, pretežno za potrebe države, dok su razvojna istraživanja za potrebe udruženog rada tek u posljednje vrijeme počela da zauzimaju značajnije mjesto. Konzulting-inžinjering organizacije su, nasuprot njima, isključivo orijentisane na saradnju sa udruženim radom, ali one, zbog slabe kadrovske i uopšte materijalne osnove i nedovoljne međusobne povezanosti, nisu u položaju da do kraja iskoriste mogućnosti koje im pružaju savremene koncepcije razvoja. Da bi ovladale kompletnim aktivnostima upravljanja, projektovanja, kontrolom i istraživanjima, konzultantske organizacije moraju kadrovski i materijalno ojačati, za što imaju sve uslove, kako bi mogle ostvarivati ulogu u programiranju razvoja udruženog rada, u sprezi sa razvojnim službama radnih i složenih organizacija i naučnih ustanova.

Na taj način bi se usavršila i ukupna organizacija našeg društva, jer se organizaciona komponenta sve više kristalizira kao problem i smetnja njegovom bržem razvoju. Konzultantska funkcija postaje značajan činilac produktivnosti rada i uslov izlaska na međunarodno tržište koje je vrlo deficitarno tom vrstom djelatnosti.

---

[13] Dr Slobodan Ristić, *Konsultabitska delatnost u izvornoj ekspanziji industrije*, »Industrija«, br. 6/1976, Beograd.

U generisanju tehničko-tehnološkog progresa treba posvetiti značajnu pažnju i ostalim sudionicima, kojih nije malo, i možemo reći da su svi oni međusobno organizaciono povezani. Tu spadaju razne službe za standardizaciju, kontrolu kvaliteta itd., zatim razna društva (inžinjera i tehničara, udruženja inovatora, Narodna tehnika i tome slično). Naročita pažnja se mora posvetiti njegovanju i razvijanju tehničke kulture kod mladih. U tom procesu nezamjenjiva je uloga. Narodne tehnike kod mlađih uzrasta i Zavoda za naučno-tehničku saradnju za usavršavanje naučnog podmlatka u inostranstvu.

Zaključna razmatranja

Sve veći značaj u korištenju tehničko-tehnološkog progresa dobijaju moderna organizacija i upravljanje proizvodnjom. Tome se u svijetu poklanja izuzetno velika pažnja, možemo čak reći isto onoliko koliko i modernizaciji samih tehnoloških procesa. U tom smislu, mnogo se vodi računa o definisanju dugoročne naučne i tehnološke politike, kojima se određuju prioriteti razvoja, imajući na umu dostignuti stepen razvoja proizvodnih snaga, i usklađuju neposredni, srednjoročni i dugoročni interesi tih zemalja. Organizacija se tu javlja samo kao spona koja na najracionalniji način utiče na realizaciju takvih ciljeva.

Organizaciona komponenta se u industriji naše zemlje sve više kristalizira kao najvažnija determinanta kako opredmećenog tako i, naročito, neopredmećenog tehničko-tehnološkog progresa. O tehničko-tehnološkom progresu se tako reći ne može uopšte ni govoriti ako organizaciona komponenta ne zauzima odgovarajuće mjesto u procesu reprodukcije industrije.

Za potrebe tehnologije i uopšte organizacije rada svakim danom sve je neophodnije raspolagati izvanredno velikim brojem faktora koji iziskuju ogroman broj računskih operacija, što je i dovelo do pojave i korištenja sredstava AOP i ESOP-a.[14]

Organizacija je počela sve više da se matematizira i tehnicizira, što joj je i dalo istinski naučni karakter i visok stepen egzaktnosti. Samoupravna organizacija kao nauka uglavnom je najvećim dijelom i proizašla iz izvršne funkcije i prenijela se na funkciju rukovođenja i na funkciju upravljanja. Kada govorimo o samoupravnoj organizaciji budućnosti, onda mislimo, prije svega, da ona mora imati kao podlogu teoriju sistema, jer privreda, u stvari, predstavlja jedan veliki ekonomski sistem kojim se upravlja na principima kibernetike i teorije informacija koje daju teorijska rješenja procesa cirkulacije informacije. Takav pristup neminovno vodi automatizaciji, to jest do kompleksa automatizovanih sistema sa samokontrolom i samoregulirajućim sistemima. Uvođenje i razrada naučnih metoda organizacije rada predstavlja stoga prvorazredan zadatak samoupravne organizacijske nauke.

Organizacija istraživanja i razvoja u našoj zemlji predstavlja značajan segment ukupne društvene organizacije rada koji zahtijeva vrlo aktivan odnos cjelokupnog društva prema rješavanju ovog problema. Prije svega, neophodno je dalje razrađivati naučnu politiku i iznalaziti stalno nove organizacione forme njenog ustrojstva. Naučna politika treba da stvori i definiše takve uslove koji će dovesti

[14] AOP — skraćenica za automatsku obradu podataka; ESOP — skraćenica za elektronske sisteme za obradu podataka.

do stvarne afirmacije nauke u sprezi sa udruženim radom. Dobro razrađena i jasno definisana naučna politika bitan je faktor ubrzanja širenja tehničko-tehnološkog progresa u industriji i društvenom razvitku uopšte.

Međutim, tehničko-tehnološki progres zahtijeva i znatno aktivniji odnos u sferi koja nije čisto naučnoistraživačka. Govoreći o konzulting-inžinjering organizacijama, vidjeli smo da one u uslovima savremenog razvoja predstavljaju glavni generator širenja tehničko-tehnološkog progresa.

Iz ovoga slijedi i potreba vođenja aktivnije tehnološke politike. Tehnološka politika treba još određenije da predstavlja jedinstvo spoznaja i mjera kako uvesti nove savremene tehnologije i odrediti prioritete u tom procesu. Tehnološka politika mora u sebi sadržati realitete i maksimalno uvažiti sadašnje i dugoročne razvojne momente naše zemlje. Tehnološka politika treba u sebi da sadrži, prije svega, strategiju tehnološkog razvoja naše zemlje. To znači da je neophodno uvažavati dugoročne ciljeve tehnološkog razvoja i ponuditi rješenja za njihovo ostvarivanje. Jednom adekvatnom naučnom i tehnološkom politkom mi bismo se, nema sumnje, približili prevashodno optimalnom korištenju svjetskog tehnološkog saznanja, ali i najracionalnijem korištenju sopstvenih resursa u cilju unapređivanja domaće tehnologije.

Časlav Strahinjić

Odgovornost kao bitna komponenta zaštite samoupravljanja i društvene svojine

Savremena empirijska iskustva i teorijska saznanja samoupravljača sve više potvrđuju ispravnost teze da je odgovornost vitalna komponenta samoupravne demokratije i da daljeg društvenog progresa nema niti može biti bez unapređivanja i razvijanja sistema odgovornosti. Samoupravno društvo ne može ostvarivati sadržaje i oblike svoje samozaštite, niti društveno-ekonomski i politički sistem, bez istovremenog izgrađivanja odgovarajućeg modela ili oblika odgovornosti. Odgovornost je, kao što se zna, u ranijim etapama jugoslovenskog samoupravnog razvoja, a i danas, bila i ostala veoma složen i višedimenzionalan problem i kategorija u čijem su izučavanju i naučnom objašnjenju ne samo mogući već i neophodni multidisciplinarni pristupi: pravni, politikološki, ekonomski, sociološki, etički i drugi.

U uslovima primene novih ustavnih rešenja i Zakona o udruženom radu, konstituisanja i izgrađivanja oblika samoupravnog organizovanja u udruženom radu koje polazi odozdo — od udruženog radnika i njegove osnovne organizacije

udruženog rada, odgovornost je logična i zakonomerna pojava i pretpostavka ostvarivanja celokupnog sistema, budući da se u osnovnim ćelijama organizacije rada i samoupravljanja ostvaruju sve materijalne i druge vrednosti; u njima su sadržani uzroci i posledice i način razrešavanja protivrečnosti udruženog rada, društvene svojine i društvenog razvoja uopšte. Osnovna organizacija se javlja kao temeljni oblik udruživanja rada i sredstava, kao optimalni oblik ovladavanja od strane radnika celinom odnosa društvene reprodukcije, oslobađanja rada. U njoj radnici primarno ostvaruju svoja neotuđiva ustavna i druga samoupravna prava, obaveze i odgovornosti. Svi oblici udruživanja rada i sredstava polaze od osnovne organizacije udruženog rada kao fundamentalnog oblika udruživanja. Primarni oblik samoupravljanja je neposredno samoupravljanje radnika osnovne organizacije. Zajednički organi radne i složene organizacije, odnosno širih oblika udruživanja, nisu »viši«, »najviši«, ni »centralni« (što je bila karakteristika perioda političko-predstavničke demokratije); između neposrednog i posrednog samoupravljanja nema više antinomije u ranijem smislu. Naprotiv, postoji dijalektičko jedinstvo između oblika neposrednog samoupravljanja ličnim izjašnjavanjem i samoupravljanja na nivou zajedničkih organa. Široka je skala neotuđivih ustavnih i drugih samoupravnih prava radnika o kojima oni odlučuju neposredno, a pravni sistem kao celina sadrži efikasne instrumente (naravno, ne samo pravni sistem) za njihovu zaštitu od mogućih oblika otuđivanja, birokratsko-tehnokratskih zloupotreba i uzurpacija i drugo. Stoga nije teško zaključiti da postoji visok stepen korelacije između neposrednog samoupravljanja i odgovornosti samoupravljača. Što je samoupravljanje neposrednije, to je i odgovornost neposrednija. Drugim rečima, *udruženi radnik u meri u kojoj postaje stvarni subjekt samoupravnih prava i obaveza postaje i stvarni nosilac odgovornosti.*

Samo tako shvaćena samoupravna odgovornost postaje vitalna komponenta samoupravne demokratije i efikasno preventivno sredstvo protiv društveno negativnih pojava i tendencija i izuzetno značajan kohezioni element društvenih odnosa i organizacije društva i instrument sistema samozaštite. Isto tako, pored navedenih, bitne su i druge kvalitativne promene u društveno-ekonomskom i političkom sistemu: konstituisanje i funkcionisanje samoupravnih interesnih zajednica, izgrađivanje odnosa slobodne razmene rada, efikasno funkcionisanje delegatskog skupštinskog sistema (i time prevazilaženje relikata političko-predstavničke demokratije), neprestano proširivanje materijalne osnove udruženog rada, ujednačavanje uslova za sticanje dohotka i postizanje ravnomernog privrednog razvoja, intenzivan rad na uvođenju moderne organizacije rada i tehnologije, utvrđivanje egzaktnih kriterija i merila za vrednovanje rezultata rada, sve snažniji integracioni procesi i primena naučnog upravljanja itd. Osavremenjivanjem oblikâ i procesâ odlučivanja maksimalno dolazi do izražaja pluralizam samoupravnih interesa (za razliku od stranačkog pluralizma interesa buržoaske predstavničke parlamentarne demokratije) i druge pozitivne promene koje govore o izgrađivanju i funkcionisanju kvalitativno novog društveno-ekonomskog i političkog sistema. U kontekstu navedenih promena i problem odgovornosti dospeva u žižu pažnje samoupravljača, naučne javnosti i zakonodavstva.

U tom smislu, iskustva prakse u primeni normi Ustava, Zakona o udruženom radu, odluka Jedanaestog kongresa SKJ, sindikata i drugih društveno-političkih organizacija sadrže dovoljno elemenata saznanja na osnovu kojih se može zaključiti da su učinjeni značajni društveni napori u prevazilaženju tradicionalnog sistema odgovornosti i izgrađivanju jednog celovitog, kompleksnog i sve efikasnijeg siste-

ma odgovornosti, te da jugoslovensko samoupravno društvo počinje sve odgovornije da se odnosi prema odgovornosti. Međutim, iako je normativni koncept odgovornosti (delimično i teorijski) relativno celovit, savršen, on nije uvek i svuda dosledno i primenjen u praksi [1], što je problem odnosa između normativnog i stvarnog, ali i posledica dejstva mnogostrukih uzroka, u čiju se analizu ovde ne možemo upuštati.

Odgovornost je veoma složena, višedimenzionalna kategorija i polivalentna pojava sa mnogo značenja i odrednica. Ona je (bar što se normativnog koncepta tiče) vitalno vezana za sve oblike udruživanja rada i sredstava, za sve nivoe organizacije društva, za sva područja aktivnosti samoupravljača i njihovih organa, za celokupni tok društvene reprodukcije.

U teoriji, zakonodavstvu i praksi postoje, manje ili više, uspeli pokušaji razlikovanja i klasifikacije raznih tipova, oblika i modela odgovornosti, od kojih je najpoznatija podela oblika odgovornosti na društveno-političku i pravnu odgovornost. U okviru ove druge razlikuju se imovinska, materijalna i krivično-pravna odgovornost; zatim odgovornost za privredne prestupe, za prekršaje, za povredu radnih dužnosti (disciplinska) i druge. U ovom radu, međutim, biće reči samo o mestu i ulozi odgovornosti u sistemu zaštite samoupravljanja i društvene svojine, tačnije, o pojedinim pitanjima vezanim za uslove i pretpostavke odgovornosti, te o subjektima i objektima odgovornosti.

Uslovi i pretpostavke odgovornosti

Uopšte uzev, može se konstatovati da koncept i sistem odgovornosti, ma koliko uspešno normativno izgrađeni i teorijski elaborirani bili, neće sami po sebi uspešno funkcionisati u praksi bez istovremenog izgrađivanja i ostvarivanja niza pretpostavki i uslova odgovornosti, od kojih ćemo navesti najvažnije, pri čemu je ovde irelevantan njihov međusobni odnos, redosled, to jest rangiranje.

Organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice moraju u svom funkcionisanju biti otvorene prema društvenoj zajednici, jer to pruža mogućnost uvida i kontrole njihovog rada, ostvarivanja društvenih interesa u njihovom radu i preventivno je sredstvo u suzbijanju društveno negativnih pojava i tendencija u njima. Informisanje je instrument ostvarivanja načela javnosti i ono mora biti pravovremeno, kontinuirano, kompleksno, aktuelno. Radni čovek u sistemu informisanja mora biti i primalac i davalac informacija (recipijent i komunikator). Zakon o udruženom radu s razlogom insistira na tome da informacije moraju biti prezentirane na način koji je najprikladniji, odnosno koji odgovara obrazovnom nivou radnika, to jest mogućnostima korišćenja informacija, pri čemu je informisanje *pravo i dužnost* radnika, kao što je samoupravljanje pravo i dužnost njegovih subjekata. Prema tome, efikasniji, potpuniji, razvijeniji sistem odgovornosti podrazumeva informisanje sa navedenim atributima. Stoga se informisanje ne sme svesti na golo obaveštavanje, na informisanje *post factum*, bez mogućnosti samoupravljača da utiču na proces pripremanja odluka i akata.

---

[1] To potvrđuje pojava mnogih primera neodgovornog, antisamoupravnog ponašanja, kao što su usko, sebično pretpostavljanje ličnih, odnosno grupnih interesa društvenim interesima, ugrožavanje integriteta društvene svojine, birokratsko-tehnokratske i druge uzurpacije, povrede normi samoupravnog morala i mnoge druge.

Pored napretka prakse u usavršavanju kvaliteta, sadržaja informacija, vidna je i tendencija poboljšavanja tehnike i oblika u kome se prezentira informacija, iako je sistem informisanja još opterećen nizom slabosti (preopširnost, neracionalnost, nedovoljna pripremljenost i drugo), posebno u sferi odlučivanja samoupravljača, njihovih organa samoupravljanja u udruženom radu i delegatskih skupština. Iskustva prakse takođe upozoravaju na zakonomernost: neinformisanost, defektnost, manjkavost informacija i druge slabosti sistema informisanja — jedan su od redovnih uzroka konfliktnih situacija, obustava rada, pojava neodgovornosti i drugih društveno negativnih pojava i tendencija u udruženom radu i društvenoj zajednici u celini. Stoga je s razlogom informisanju radnika posvećena velika pažnja u Ustavu SFRJ, Zakonu o udruženom radu, pozitivnim propisima o informisanju, a i Josip Broz Tito je ne jednom upozoravao da se bez informisanosti samoupravljača samoupravni sistem ne može izgrađivati niti oslobađati negativnih pojava i tendencija koje ga prate.

Skladno konstituisanje položaja, nadležnosti, međusobnih odnosa i drugih bitnih obeležja organa samoupravljanja, poslovodnih i izvršnih organa i uopšte nosilaca samoupravnih funkcija — druga je bitna pretpostavka ostvarivanja sistema samoupravne odgovornosti. Znači, ceo sistem (ako se govori o njegovom organizovanju na nivou organizacija udruženog rada) treba tako izgrađivati da polazi od osnovne organizacije udruženog rada, udruživanjem osnovnih organizacija u radnu organizaciju i radnih organizacija u složenu organizaciju, odnosno šire oblike udruživanja; utvrđivanjem optimalnih oblika integracije proizvodne, prometne i finansijske sfere i drugo. Sve to podrazumeva da, na primer, radna organizacija ne sme biti mehanički zbir osnovnih organizacija (što je, na žalost, neretka pojava u praksi), već treba da predstavlja novi kvalitet — kompaktan, koherentan i najhomogeniji oblik udruživanja osnovnih organizacija udruženog rada, u kome postoji visok stepen autonomije njegovih delova, ali i visok stepen međuzavisnosti i uzajamne odgovornosti, reverzibilnosti interesa i uticaja, interakcije delova, visok stepen solidarnosti, humanosti i odgovornosti. To, zatim, podrazumeva preciznu podelu rada, sinhronizovan sistem planiranja, »čiste« međusobne ekonomske odnose i drugo.

Iz navedenog proizlazi i *jasno definisan i precizno postavljen* odnos između organa samoupravljanja i izvršnih, to jest poslovodnih organa, te organa samoupravne radničke kontrole u organizacijama udruženog rada. Na nivou samoupravnih interesnih zajednica to znači jasno postavljanje odnosâ i razgraničenje nadležnosti između stručne službe i delegatskih organa, a na nivou društveno-političkih zajednica — jasno i precizno postavljen odnos između delegatskih skupština i izvršnih (upravnih) organa i službi. U okviru organizacija udruženog rada i njihovih asocijacija, iako funkcija kontrole, izvršna i poslovodna funkcija na izvestan način čine globalnu celinu, odnosno integralne komponente jednog opšteg, celovitog sistema samoupravljanja, čiji je osnovni subjekt, kao što je napomenuto, udruženi radnik, radni čovek, samoupravljač, u procesu dublje, potpunije kreativne primene Ustava i Zakona o udruženom radu treba preciznije postaviti funkcije navedenih organa, posebno sa stanovišta neophodne samostalnosti, ali i odgovornosti jednih i drugih. U Zakonu o udruženom radu u tom pogledu sadržana su uspešna rešenja. U okviru njih, a na osnovu determinanti organizacije rada i tehnološkog procesa, treba preciznije i dublje odrediti objektivne granice, odnosno početak i kraj funkcije samoupravnih organa i početak i kraj, to jest

obim i strukturu izvršne i poslovodne funkcije i funkcije kontrole. U praksi, dakle, postoje objektivne determinante, i one su izraz zakonitosti društvenog razvoja socijalističkog samoupravljanja.

U vezi sa izloženim, u pravnoj i politikološkoj teoriji često se upozorava da se pojam odgovornosti ne sme identifikovati s pojmom ovlašćenja, s pojmom vlasti i kompetencija. Subjekt odgovornosti ne može sam po sebi odgovarati, već u svakoj konkretnoj situaciji u procesu samoupravnog odlučivanja — u fazi pripremanja, donošenja i sprovođenja odluka i akata u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, delegatskim skupštinama i drugim organima i organizacijama — mora postojati mogućnost identifikacije subjekta odgovornosti. Odgovornost se mora gradirati, meriti u zavisnosti od autonomnog statusa njenog nosioca — organa samoupravljanja, poslovodnog i izvršnog organa, delegatske skupštine, odnosno drugog organa, i alocirati saglasno pravima i dužnostima i drugim obeležjima, o kojima ćemo kasnije govoriti. Poseban problem tokom celokupnog razvoja samoupravnog sistema predstavljao je nedefinisan odnos između lične i kolektivne odgovornosti, pri čemu kolektivna odgovornost služi kao paravan za ličnu neodgovornost, za dovođenje samoupravnih organa i radnih ljudi »pred svršen čin« od strane pojedinaca, poslovodnih i izvršnih organa, službi. Reč je, kao što je naglašeno, o teškoćama u individualiziranju odgovornosti kada odluke donose samoupravni organi, a protiv kojih se ne može pokrenuti kazneni postupak niti primeniti kolektivna pravna sankcija, što je, bez sumnje, delikatan problem. Tako su se i danas u praksi održali mnogi oblici neodgovornosti, birokratizma, tehnokratizma i druge društveno negativne pojave i tendencije. Delimično objašnjenje tih pojava treba tražiti i u lošem pripremanju svih elemenata relevantnih za odlučivanje. Predlagači su dužni da garantuju zakonitost predloga odluka i akata, racionalnost rešenja koja predlažu. Predlozi odluka i akata, dakle, moraju biti kvalifikovano i kompetentno pripremljeni. Ukoliko se samoupravne odluke i akti donesu na osnovu nesolidnih, neracionalnih, nedovoljno osmišljenih i proučenih predloga i informacija i, kao takvi, impliciraju i izazovu negativne poslovne i druge efekte, postojaće realna mogućnost identifikacije krivca, to jest da se odgovornost individualizuje. Time se, naravno, donosilac odluke (samoupravni organ, radni ljudi, delegatska skupština) ne oslobađa odgovornosti, pa je moguće da naporedno snose odgovornost i predlagač i donosilac odluke, a mogućna je i simultana primena raznih osnova odgovornosti prema istom subjektu (društveno-politička, za povredu radnih dužnosti, krivična, moralna i druge). Sve to, razume se, podrazumeva takvu organizaciju rada i konstituisanje, odnosno podelu poslova i zadataka u okviru odgovarajućih organizacionih oblika, gde se *a priori* zna ko i kakve odluke i akta predlaže njihovom donosiocu, kao i to ko i kakva prava i obaveze ima u fazi njihovog sprovođenja.

Svaki nosilac samoupravne i druge javne funkcije lično je odgovoran za njeno vršenje. Njegova odgovornost srazmerna je pravima i ovlašćenjima kojima raspolaže, kao i njegovoj ulozi u procesu odlučivanja u organizaciji udruženog rada ili društvenoj zajednici. To je poznati stav iz rezolucije Drugog kongresa samoupravljača Jugoslavije o jačanju odgovornosti u samoupravnom društvu. U vezi s tim podsećamo i na to da se uloga i uticaj raznih subjekata procesa samoupravnog odlučivanja razlikuje, varira, u zavisnosti od formalnih ovlašćenja, kompetencija, ali i faktičke moći, koja nije uvek i svuda u skladu sa obimom i sadržinom funkcija o čijim je nosiocima reč. Shodno položaju, sadržaju i obimu prava i obaveza treba

diferencirati i odgovornost svakog od ovih subjekata, što je jedna od bitnih pretpostavki za njihovo odgovorno ponašanje i jačanje sistema odgovornosti.

Stabilnost i koherentnost pravno-institucionalnog poretka, kako unutar organizacije udruženog rada tako i u široj društvenoj zajednici, takozvani mikro i makro normativni sistemi moraju biti jedna homogena celina, koja izražava ustavnost i zakonitost samoupravnog prava — društvenih dogovora, samoupravnih sporazuma, statuta i drugih opštih akata. U tom smislu, u neposrednoj aplikaciji Ustava, Zakona o udruženom radu i drugih pozitivnih propisa, donet je niz akata društveno-političkih zajednica i samoupravnih organizacija, ali izgradnja jednog takvog razuđenog i kompleksnog pravnog sistema još nije završena.

Precizno razgraničenje međusobnih ekonomskih odnosa OOUR-a u okviru radne organizacije, a radnih organizacija u okviru složene organizacije i širih asocijacija takođe je bitna pretpostavka odgovornosti u funkciji sistema zaštite samoupravljanja i društvene svojine. Reč je o rasporedu prava, obaveza i odgovornosti u korišćenju sredstava u društvenoj svojini, u korišćenju prava rada sredstvima u društvenoj svojini. To podrazumeva uspostavljanje složenog i preciznog pravno-ekonomskog mehanizma za uređivanje međusobnih ekonomskih odnosa OUR-a, za obezbeđenje izvršenja obaveza jednih prema drugima iz poslovnih odnosa i za rešavanje niza drugih pitanja, čija analiza prelazi okvire ovog rada.

Efikasno funkcionisanje samoupravne radničke kontrole i društvene kontrole takođe su bitna pretpostavka ostvarivanja samoupravne odgovornosti, naročito samoupravne radničke kontrole, zbog njene preventivne funkcije. Dakle, što je samoupravna i društvena kontrola razvijenija, efikasnija, to je i društveno negativnih pojava, neodgovornog ponašanja i ugrožavanja društvene svojine — manje.

Izloženim pretpostavkama treba dodati i *promene u svesti* — izgrađivanje samoupravne svesti kao dominantnog oblika svesti i mentaliteta samoupravljača.

Zadržimo se sada na subjektima odgovornosti i merama i sredstvima za njeno jačanje, a time i sistema zaštite društvene svojine i samoupravljanja.

Odgovornost samoupravnih subjekata

Pripremanje, donošenje i sprovođenje samoupravnih odluka i akata veoma je složen i protivrečan proces. Njegov tok, okviri, sadržaj, karakter i druga obeležja uslovljeni su dejstvom velikog broja faktora. Na nivou i u okviru organizacija udruženog rada, kako to praksa pokazuje, taj proces je još neracionalan, spor i neefikasan, u izvesnom smislu tradicionalan u odnosu na dostignuti stepen samoupravnog razvoja, posebno u odnosu na normativnu dimenziju položaja, prava, obaveza i odgovornosti njegovih subjekata.

Jedan od nespornih uzroka navedenog stanja je neadekvatan sistem odgovornosti u svim fazama ciklusa samoupravnog odlučivanja. Prevazilaženje pomenute prakse i odnosa pretpostavlja, pored ostalog, precizno razgraničenje prava, obaveza i odgovornosti navedenih subjekata. Neophodno je, takođe, utvrđivanje optimalnog kruga subjekata odgovornosti, kako bi se prevladala praksa da određeni krug subjekata formalno-pravno ne učestvuje u donošenju odluka i akata, a *de facto* ostvaruje snažan (često presudan) uticaj na to, ali je van domašaja normi o odgovornosti i uticaja samoupravljača. Ostaje, dakle, anoniman u slučaju pokretanja mehanizma odgovornosti za negativne efekte odluka i akata na čije je dono-

šenje (pa i sprovođenje) uticao. Pored identifikacije subjekata odgovornosti, naučno je relevantno i društveno celishodno formulisanje svih mogućih oblika i tipova odgovornosti, odnosno sankcija, u zavisnosti od karaktera, statusa, funkcija, obima i sadržaja prava i obaveza i drugih atributa subjekata odgovornosti.

Pošto je proces samoupravnog odlučivanja u funkcionalnom smislu jedinstven i pošto su podjednako značajne faze pripremanja, donošenja i sprovođenja odluka i akata, pokušaćemo da ukažemo na osnovna obeležja odgovornosti raznih samoupravnih subjekata u organizacijama udruženog rada, sa stanovišta ustavnog koncepta i njegove razrade i primene u Zakonu o udruženom radu i samoupravnoj praksi. Sve to, naravno, u funkciji odgovornosti kao važnog instrumenta razvoja sistema zaštite samoupravljanja i društvene svojine.

Odgovornost radne zajednice

Kao što je poznato, radnici u organizacijama udruženog rada koji rade na administrativno-tehničkim, stručnim, pravnim, opštim i drugim poslovima (takozvane stručne službe) pošto ne ispunjavaju uslove za organizovanje u osnovnu organizaciju u smislu odredbi Zakona o udruženom radu (član 29. i 30. Ustava SFRJ), konstituišu se kao jedna ili više radnih zajednica. Delatnost radne zajednice je u funkciji potreba udruženih OOUR. Međusobni odnosi u pogledu uslova slobodne razmene rada i ostvarivanja dohotka, kao i drugi međusobni odnosi u ostvarivanju zajedničkih ciljeva i interesa radnika koji obavljaju zajedničke poslove i radnika udruženih osnovnih organizacija, uređuju se *samoupravnim sporazumom o međusobnim pravima, obavezama i odgovornostima.*[2] Navedeni sporazum posebno obuhvata: vrste poslova, osnove i merila sticanja dohotka radne zajednice, ovlašćenja radne zajednice u pogledu upravljanja poslovima i korišćenja sredstava koja su neophodna za obavljanje njenih poslova, osnovne uslove u pogledu strukture radnih mesta i kvalifikacione strukture kadrova u radnoj zajednici, ostvarivanje samoupravljanja u radnoj zajednici i druga značajna pitanja. Sa stanovišta naše teme značajne su i materijalne i druge posledice u slučaju kada radna zajednica neblagovremeno ili neuredno obavlja poslove, to jest kada odstupa od utvrđenih standarda u vršenju usluga, odnosno kada u tom pogledu favorizuje pojedine osnovne organizacije ili kada nastoji da primarno vrši usluge za potrebe nekih trećih, zbog povoljnijih tržišnih uslova i drugo. U praksi su još česte pojave neodgovornog ponašanja zajedničkih službi, uzurpacije samoupravnih prava udruženih osnovnih organizacija i slično.

Opšta je tendencija da je moć, vlast ovih službi veća ukoliko je samoupravljanje nerazvijenije, što se posebno odnosi na pojedine samoupravne interesne zajednice, ali ne samo na njih. U praksi se, međutim, sve više primenjuje opšti princip obligacionog prava — »ko drugome pričini štetu, dužan je da je i nadoknadi« — i u međusobnim odnosima udruženih OOUR i zajedničkih službi. Reč je, dakle, o odgovornosti radne zajednice kao subjekta navedenog sporazuma. Drugo je pitanje realnih mogućnosti nadoknade celokupne štete s obzirom na samoupravni i

---

[2] Zakon o udruženom radu predviđa da se ovim sporazumom mogu davati prethodne ili naknadne saglasnosti na akte i radnje radnika radne zajednice koji se ne odnose na ostvarivanje samoupravnih prava radnika radne zajednice, *nego na ostvarivanje zadataka radi kojih je radna zajednica organizovana* (član 404).

pravni status radne zajednice (pravo na sredstva za lične dohotke i zajedničku potrošnju). Odgovornost radne zajednice kao subjekta treba razlikovati od konkretnije i bliže odgovornosti pojedinih organizacionih jedinica u njenom sastavu (na primer, sektora, odseka, poslova i zadataka), što je, inače, stvar radnih ljudi radne zajednice, odnosno njenih normativnih akata, mada su po Ustavu i Zakonu o udruženom radu rukovodilac radne zajednice i njeni radnici dužni da postupaju na osnovu nalogâ i uputstava poslovodnog organa.

U skladu sa izloženim, podsećamo na izvanredno značajnu ulogu i uticaj radne zajednice (odnosno pojedinih njenih delova) u fazi pripremanja samoupravnih odluka, projekata, informacija i akata, gde se sve više primenjuje stručno-naučno produbljeni pristup u izučavanju pojedinih pitanja i problema koji su predmet interesovanja i odlučivanja radnika. Tendencija je dela prakse da ove službe, uz primenu naučne metodologije, kontinuirano rade na usavršavanju i modernizaciji organizacije rada, raspodele, produktivnosti, sistema planiranja itd. Sve više se insistira na modernizaciji procesa samoupravnog odlučivanja i obavezi ovih službi da prezentiraju obrazložene predloge odluka i akata, nudeći optimalna rešenja (sa mogućim varijantama), kompetentno i kvalifikovano. Unoseći naučna saznanja u proces samoupravnog odlučivanja, uz niz pozitivnih konsekvenci, one postaju vitalna i kreativna snaga samoupravnog sistema, posebno u njegovim bazičnim ćelijama.

Samoupravna odgovornost radnika

U odredbama člana 108 stav 1. Ustava SFRJ sadržan je generalni princip odgovornosti radnika: »*Svaki radnik lično je odgovoran za savesno vršenje samoupravljačkih funkcija*« (*kurziv* — Č. S.). Citirani ustavni princip razrađen je u Zakonu o udruženom radu, pa se u njegovom članu 566. ističe da se statutom osnovne organizacije, samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju, odnosno složenu organizaciju, u skladu sa zakonom, utvrđuju obaveze članova radničkog saveta, članova izvršnog organa, inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika i članova kolegijalnog poslovodnog organa, članova organa samoupravne radničke kontrole u vršenju samoupravljačkih funkcija, kao i vrsta odgovornosti za povredu tih obaveza i postupak za utvrđivanje odgovornosti. Prema normama navedenog člana, statutom se utvrđuju i obaveze radnika u vršenju samoupravljačkih funkcija.

Sticanjem svojstva udruženog radnika radnik odlučuje u svojoj osnovnoj organizaciji, radnoj i složenoj organizaciji (i u širim oblicima udruživanja rada i sredstava) zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima — ličnim izjašnjavanjem (referendum, zbor radnika, potpisivanje određenih akata i drugo) u radničkom savetu i drugim samoupravnim organima i davanjem smernica svojim delegatima, izborom delegata i ostvarivanjem samoupravne radničke kontrole. To stoga što je u društveno-ekonomskom i političkom sistemu naše zemlje samoupravljanje pravo, ali i obaveza i odgovornost radnika; i ukoliko je samoupravljanje neotuđivo pravo, ono je i neotuđiva obaveza i odgovornost: svaki radnik, kao subjekt neotuđivih ustavnih prava, jeste i subjekt neotuđive odgovornosti. Drugim rečima, kao što udruženi radnik ne može preneti svoja neotuđiva samoupravna prava na druge subjekte, ne može ni odgovornost prebaciti na drugoga. Pojava pasivnosti izvesnog broja samoupravljača (nedolazak na sednice, nedostajanje kvoruma, pa stoga pravno nevaženje odluka i akata itd.) i drugi društveno-politički razlozi i problemi

uslovili su teorijsku raspravu o tome *da li je učešće radnika u radu oblika neposrednog odlučivanja* i pravna obaveza ili je to samo društveno-politička i moralna obaveza. Drugim rečima, da li se neopravdano izostajanje sa sednica, zasedanja i drugih oblika neposrednog odlučivanja može kvalifikovati kao povreda prava (radnih dužnosti, povreda samoupravljanja i drugo), uz konsekvence koje iz toga proizlaze. Teorija na to pitanje nije dala jedinstven odgovor, niti je praksa ustavnih sudova i organizacija udruženog rada u tom pogledu jedinstvena. Iako se sreće i jedno i drugo rešenje, sve je više organizacija koje takvo ponašanje kvalifikuju kao povredu radnih dužnosti. Pri tom jedne organizacije imaju u vidu samo sednice, zasedanja i sastanke koji se održavaju u redovnom radnom vremenu, dok druge obuhvataju sve skupove, nezavisno od vremena njihovog održavanja, polazeći od stava da je stvar samoupravljača da samostalno utvrde kada će odlučivati — u radnom vremenu ili van njega, a u demokratskoj proceduri usvajanja akata svako ima mogućnost iznošenja i drukčijih rešenja i pogleda, ali usvojeno rešenje postaje zakon za radne ljude koji su ga usvojili, pa i za one koji su bili protiv njega.

Smatram da je obaveza učešća u samoupravljanju na navedeni način ne samo društveno-politička i moralna već i *pravna obaveza* i da udruženi radnik ne može odlučiti da — ne samoupravlja. Jer posledice su poznate: nedostajanje kvoruma onemogućava donošenje punovažnih odluka i akata, a bez ovih, dalje, nije moguće legitimno odlučivanje i upravljanje, organizovanje i sinhronizovanje procesa rada, utvrđivanje i sprovođenje poslovne politike. Zbog toga je zadatak nauke (posebno politikologije, prava, psihologije i sociologije) da istraži probleme i faktore pasivnosti, neučestvovanja, odnosno nedovoljnog učešća pojedinih samoupravljača u samoupravnom odlučivanju, a organizovanom društveno-političkom aktivnošću treba stvarati pozitivnu društveno-političku klimu za to i prevazilaziti mnoge društveno negativne pojave i tendencije u tom smislu. To će sve doprineti većoj odgovornosti radnih ljudi kao nosilaca samoupravnih funkcija.

Odgovornost delegata i samoupravnih organa

Prema odredbama člana 108 stav 2. Ustava SFRJ, »članovi radničkog saveta organizacije udruženog rada snose ličnu i materijalnu odgovornost za odluke koje su, protivno upozorenju nadležnog organa, doneli van okvira svojih ovlašćenja. Delegati u radničkom savetu radne organizacije i složene organizacije udruženog rada odgovorni su radnicima i radničkom savetu osnovne organizacije u kojoj su izabrani za delegata«. Citiranim normama utvrđeni su ustavni osnovi i okviri odgovornosti delegatâ kao članova radničkog saveta.

Iz analize citiranog člana proizlazi zaključak da delegati u radničkom savetu odgovaraju i *materijalno* ako se steknu dva simultana uslova: (a) da su štetne odluke doneli van okvira svojih ovlašćenja (što po *argumentumu a contrario* znači da materijalno neće odgovarati za štetne odluke donete *u okviru svojih funkcija*) i (b) da su prethodno upozoreni na to od strane nadležnog organa (poslovodni organ, izvršni organ, organ samoupravne radničke kontrole, društveni pravobranilac samoupravljanja, Služba društvenog knjigovodstva, organ inspekcije ili drugi nadležni organ — član 568. Zakona o udruženom radu). Znači, ukoliko nije ispunjen jedan od navedenih uslova, nema mesta materijalnoj odgovornosti. U vezi s tim Zakon obavezuje poslovodni organ da u svakom takvom slučaju obustavi izvršenje takve odluke i pokrene postupak pred sudom udruženog rada (član 568). Treba istaći da ovaj oblik

odgovornosti nije razvijen ni samoupravno normativno dovoljno razrađen u praksi organizacija udruženog rada.

Delegati u radničkom savetu i radnički savet, pored materijalne, nosioci su i *društveno-političke* odgovornosti. Ustavna je obaveza delegatâ da rade na osnovu smernica radnika koji su ih izabrali i da njima odgovaraju za svoj rad. Sadržaj (oblici materijalizacije), uslovi i slučajevi društveno-političke odgovornosti, postupak utvrđivanja odgovornosti i druga relevantna pitanja, u okviru zakona, regulišu se statutom osnovne organizacije, samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu, odnosno složenu organizaciju. Time se pruža mogućnost samoupravnom pravu da na aplikativan, kreativan i konkretan način, shodno specifičnostima, potrebama i mogućnostima svake OUR, izrazi, odnosno utvrdi konkretna rešenja, a posebno uslove i slučajeve kada izabrani delegat može (odnosno mora) biti opozvan, odnosno kada je dužan da podnese ostavku ili da bude javno kritikovan.

Za teorijsko i praktično utvrđivanje odgovornosti delegata u radničkom savetu radne organizacije relevantne su odredbe člana 480. Zakona o udruženom radu, po kojima »delegat u radničkom savetu radne organizacije koji ne iznese stavove radničkog saveta osnovne organizacije, ne glasa u skladu sa smernicama ili ne obaveštava radnike o svom radu u radničkom savetu, o radu radničkog saveta i o pitanjima o kojima nije postignuta saglasnost delegata *čini povredu svoje delegatske dužnosti* (*kurziv* — Č. S.) i za tu povredu odgovara radnicima koji su ga izabrali«. U istom se zakonu u narednom članu ističe da se samoupravnim sporazumom o udruživanju i statutom radne organizacije utvrđuju način i rokovi obaveštavanja radničkog saveta i radnika osnovne organizacije o radu delegata i radničkog saveta radne organizacije, druga prava i dužnosti delegata i njihova odgovornost radničkom savetu.

U vezi sa izloženim treba napomenuti da, s obzirom na ustavni položaj organizacija udruženog rada i širih oblika udruživanja rada i sredstava (poslovne zajednice, zajednice za međusobnu plansku i poslovnu saradnju i druge), odredbe pozitivnih propisa koje se odnose na odgovornost radničkog saveta radne organizacije, to jest njegovih delegata, odnose se i na delegate u organima upravljanja navedenih asocijacija, u organima banke, zajednice osiguranja imovine i lica, kao i na delegate u drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, radnim zajednicama OUR itd.

Što se opoziva kao instrumenta odgovornosti tiče, iako ovom važnom pitanju poklanja potrebnu pažnju, Zakon o udruženom radu (član 494), sledeći praksu prethodnih propisa iz ove oblasti, *in exempli causa* (primera radi) nije ni pokušao da navede najčešće, tipične slučajeve opoziva delegata, prenoseći to pravo na samoupravne opšte akte, čija rešenja u praksi u tom pogledu retko sadrže uspešnije pokušaje samoupravljača da ovu važnu materiju potpunije urede.

Pored lične i kolektivne, društveno-političke i moralne odgovornosti (za povredu normi samoupravnog morala), kao i materijalne odgovornosti delegata, pomenimo i njihovu *krivičnu odgovornost*. Tako, na primer, Krivični zakon SRS u član 79. govori *o zloupotrebi samoupravljanja*: »Ko zloupotrebom svog službenog položaja ili ovlašćenja *ili kao član organa samoupravljanja* (*kurziv* — Č. S.) utiče da organ samoupravljanja donese odluku kojom se krši Ustav, zakon ili drugi propisi ili samoupravni opšti akt, pa usled toga takva odluka bude donesena, kazniće se zatvorom od 6 meseci do pet godina; kaznom iz stava 1. ovog člana kazniće se i onaj ko, koristeći svoj položaj ili ovlašćenje *ili kao član organa samoupravljanja*

(*kurziv* — Č. S.) utiče da organ samoupravljanja prikrije krivična dela za koja se goni po službenoj dužnosti ili privredni prestup koji je izvršen u organizaciji udruženog rada, drugom društveno-pravnom licu, ili zajednici ili državnom organu, pa usled toga krivično delo ili privredni prestup ne bude prijavljen.«[3] Pored navedenog, postoje i druga krivična dela iz oblasti samoupravljanja, pa i mogućnost krivično-pravne odgovornosti delegatâ u organima samoupravljanja.

Odgovornost izvršnih i poslovodnih organa

Među najčešće i najvažnije subjekte odgovornosti u samoupravnom društvu spadaju nesumnjivo izvršni i poslovodni organi. Njihova odgovornost posebno je naglašena u odredbama člana 108. Ustava SFRJ. Oni su za svoj rad odgovorni radničkom savetu koji ih je izabrao, odnosno imenovao i radnicima organizacije udruženog rada u kojoj vrše svoje funkcije. Oni su *lično* odgovorni za svoje odluke i za izvršavanje odluka radničkog saveta i radnika, kao i za istinito, blagovremeno i potpuno obaveštavanje radničkog saveta i radnika. Oni snose i materijalnu odgovornost za štetu nastalu izvršavanjem odluka donesenih na osnovu njihovih predloga, ako su pri davanju tih predloga prikrili činjenice ili svesno pružili neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima.

Citirana ustavna norma je u Zakonu o udruženom radu (član 569, stav 2) preciznije razrađena, i u njemu se ističe da su *članovi izvršnog organa* odgovorni naročito: za izvršavanje odluka radničkog saveta i odluka koje su radnici doneli ličnim izjašnjavanjem; zatim, za pravovremeno, redovno, istinito i potpuno obaveštavanje radničkog saveta i radnika koje je po sadržini i obliku njima pristupačno; za štetu nastalu izvršavanjem odluke donesene na osnovu njihovih predloga, ako su pri iznošenju tog predloga prikrili činjenice ili svesno dali neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima. Zakonom je predviđeno i sledeće: ako je u postupku razmatranja rada ovog organa nepovoljno ocenjen njegov rad, odnosno rad pojedinog člana, ovaj može biti *razrešen* dužnosti i pre isteka mandata. To je važan instrument odgovornosti.

Bitna je takođe odredba istog zakona (i komponenta odgovornosti) (član 570), prema kojoj članovi izvršnog organa snose *materijalnu odgovornost* za štetu nastalu izvršavanjem odluke donesene na njihov predlog ako su pri davanju predloga prikrili činjenice ili svesno pružili neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima.

Pomenuta norma je vrlo progresivna sa stanovišta mogućnosti izgrađivanja efikasnijeg sistema odgovornosti u kome su direktno i sasvim određeno locirani uslovi i slučajevi odgovornosti pojedinih subjekata (kao što su ovde izvršni organi), za razliku od poslovodnih i drugih organa, kao subjekata odgovornosti. Međutim, navedene norme bez potrebne preciznije i dublje razrade, u napred naznačenom smislu, u samoupravnim opštim aktima organizacija udruženog rada, nisu dovoljne za empirijsko izgrađivanje potpunijeg modela odgovornosti.[4] Materijalna odgovornost se ne bi smela svoditi samo na odgovornost za (prostu) štetu. Izvršni organi bi morali odgovarati i za nesavesno postupanje pri podnošenju predloga, odluka, akata, kao i za poslovne efekte koji iza toga slede. Njihova odgovornost, odnosno

[3] Vidi »Službeni glasnik SR Srbije«, br. 26 od 30. juna 1977. Isto krivično delo nalazi se i u krivičnim zakonima republika i pokrajina.

[4] Na primer, u smislu obavezne odgovornosti članova ovog organa za kvalifikovanost i kompetentnost, stručnu valjanost, celishodnost predloga koje podnose i slično.

uspeh, valorizacija rada i slično zavisili bi, pored ostalog, i od poslovnih efekata, nastalih na osnovu samoupravnih odluka i akata koje su predložili, odnosno inicirali, o čemu smo, kao i o pozitivnim iskustvima prakse u tom pogledu, već govorili.

Norme i principi o odgovornosti sadržani u članu 108 Ustava razrađeni su u Zakonu o udruženom radu, u kojem se o *odgovornosti poslovodnih organa* kaže da »inokosni poslovodni organ, odnosno predsednik i članovi kolegijalnog poslovodnog organa odgovorni su za svoj rad radničkom savetu koji ih je imenovao i radnicima organizacije udruženog rada u kojoj vrše svoje funkcije«. Sem toga, »poslovodni organ odgovoran je i za savesno vršenje svojih funkcija, za rezultate poslovanja organizacije udruženog rada, kao i za organizovanje i usklađivanje procesa rada u organizaciji, u okviru njegovih prava i dužnosti« (član 571). U ovom slučaju treba najpre diferencirati odgovornost kolegijalnog poslovodnog organa u odnosu na odgovornost inokosnog poslovodnog organa, jer je ta odgovornost na izvestan način paralelna i kumulativna (kod udruženih OUR). Dilemu prakse u neposrednoj primeni Ustava: da li u istoj OUR mogu istovremeno postojati i inokosni i kolegijalni poslovodni organ, Zakon o udruženom radu je rešio normom prema kojoj u istoj organizaciji može postojati samo jedan ili samo drugi organ. Zavisno od opredeljenja organizacije za jedno ili drugo rešenje, u teoriji i praksi nastaju određeni problemi i dileme koje treba razrešiti, osobito u pokušaju ostvarivanja vizionarske ideje Josipa Broza Tita o kolektivnom rukovođenju i odlučivanju (koja se, doduše, neposredno ne odnosi na organizacije udruženog rada, ali gde nije isključena ni mogućnost njene primene). Naime, kada se OUR opredeli za kolegijalni poslovodni organ, treba razlikovati odgovornost predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, odgovornost člana i odgovornost organa u celini. Odgovornost predsednika ovog organa u velikoj meri se identifikuje sa odgovornošću inokosnog poslovodnog organa, što je izraz i posledica identičnosti njihovih funkcija. U meri u kojoj je moguća u praksi podela rada između članova kolegijalnog poslovodnog organa moguća je i podela i alokacija odgovornosti. Na utvrđivanje stepena odgovornosti pojedinih članova ovog organa nisu bez uticaja određeni faktori, kao: kvalifikaciona i profesionalna struktura, način izbora, sadržaj ovlašćenja i obaveza, organizaciona jedinica kojoj član pripada, sposobnost uticaja na pripremanje, donošenje i sprovođenje odluka i akata i druge važne okolnosti koje izražavaju specifičnosti svakog konkretnog slučaja. Primenom principa podele rada u okviru kolegijalnog poslovodnog organa kolektivna odgovornost postaje u isto vreme i lična, što bitno doprinosi efikasnijem obavljanju poslovodne funkcije u njenim segmentima i u celini. Što se tiče identiteta i razlika u odgovornosti inokosnog poslovodnog organa i predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, bitno je sledeće: kao što je već rečeno, u meri u kojoj su funkcije jednog i drugog identične (zastupanje i predstavljanje organizacije kao pravnog lica, odgovornost za zakonitost rada OUR i za izvršavanje zakonom propisanih obaveza i drugo) identične su im i odgovornosti, dok u svim drugim slučajevima, gde postoji podela nadležnosti u okviru kolegijalnog poslovodnog organa, nema lične odgovornosti predsednika tog organa, što nije moguće u slučaju postojanja inokosnog poslovodnog organa, jer je ovaj nosilac poslovodne funkcije kao celine, čak i kada, prema zakonu, obavljanje pojedinih poslova iz svoje nadležnosti poverava određenim radnicima organizacije.

A u složenim organizacijama udruženog rada i poslovnim sistemima, gde se javlja više stepena odlučivanja, veći broj samoupravnih subjekata, gde se celokupni proces rada i tehnologije ostvaruje kao zaokružena, globalna celina, što sve pod-

razumeva obavezu uspešnog rešavanja problema koordiniranja, sinhronizovanja, konstituisanja poslovodne funkcije, kolektivnog odlučivanja i kolektivne odgovornosti — priroda odgovornosti nosilaca poslovodne funkcije je višestruka i složena.

Napomenimo još i to da se citirane norme zakona o materijalnoj odgovornosti izvršnih organa u istoj meri odnose i na članove poslovodnih organa.

U normativnom i praktičnom ostvarivanju celovitog sistema odgovornosti u funkciji zaštite samoupravljanja i društvene svojine poseban značaj ima ustavni princip da se odgovornost člana kolegijalnog izvršnog organa, odnosno inokosnog poslovodnog organa i člana kolegijalnog poslovodnog organa utvrđuje *zavisno od njihovog uticaja na donošenje* ili izvršavanje odluka (član 108. Ustava). Primenom ovog principa prevazilazi se praksa kolektivne i neodređene, difuzne, kvaziodgovornosti, gde »svi odgovaraju za sve«, a *de facto* niko ne odgovara, što je bila jedna od najvećih slabosti ranijeg sistema samoupravne odgovornosti. Time se, dalje, omogućava praksa neposrednog diferenciranja i doziranja odgovornosti u zavisnosti od konkretnog uticaja članova navedenih organa, što postaje sve više praksa velikog broja organizacija udruženog rada.

Za razliku od relativno nepotpune razrade ustavnih normi o odgovornosti delegata, u Zakonu o udruženom radu se relativno potpuno uređuju odnosi između radničkog saveta i izvršnog organa i odgovornost ovog drugog. U ostvarivanju kontrole nad radom izvršnog organa radnički savet ima pravo i dužnost da ukine akt, odnosno obustavi meru koju je doneo njegov izvršni organ, ako smatra da je ovaj donošenjem akta, odnosno preduzimanjem mere, prekoračio ovlašćenje ili povredio samoupravni opšti akt, ili se tim aktom, odnosno merom, ne sprovodi utvrđena politika ili ne izvršava odluka radničkog saveta, odnosno odluka radnika. To je, u teorijskom smislu, izvestan odnos i oblik hijerarhije između radničkog saveta i njegovog izvršnog organa, dok takav odnos ne postoji kada je u pitanju poslovodni organ, čije odluke i akte radnički savet takođe kontroliše, ali bez prava poništaja, odnosno obustavljanja. Na drugoj strani, poslovodni organ je dužan da sprovodi odluke i akte i radničkog saveta i izvršnog organa, tako da je, u celini uzev, ovo rešenje na izvestan način protivrečno.

Kada je reč o odgovornosti inokosnog poslovodnog organa — direktora, ona je, kao što je pomenuto, vezana za njegovu funkciju koordiniranja, sinhronizovanja procesa rada, pripremanja i izvršavanja samoupravnih odluka i akata. Odgovornost ovog organa ne može biti načelna, uopštena, neodređena. Kao koordinator procesa rada, on odgovara za ostvarivanje poslovodne funkcije u celini, ali kako je ona vezana za razne oblasti aktivnosti, za razne segmente unutrašnje organizacije rada i samoupravljanja, ovaj organ odgovara za zakonitost, kontrolu i nadzor. Kompletnija i detaljnija odgovornost vezuje se i za druge nosioce određenih prava, obaveza i odgovornosti u okviru poslovodne funkcije. Samim tim, opštim aktima OUR moraju biti diferencirani slučajevi: (a) kada direktor uvek i bez izuzetaka mora odgovarati i (b) kada će biti izuzet iz odgovornosti, s obzirom na alokaciju funkcija između, recimo, pomoćnika i zamenika direktora, radnika na poslovima i zadacima sa posebnim ovlašćenjima i odgovornostima.[5]

---

[5] Primera radi, navodimo svežije slučajeve postupaka pred sudovima udruženog rada koje vode pravobranioci samoupravljanja protiv direktora OUR koje su isplatile lične dohotke veće nego što je bilo moguće na osnovu normi društvenih dogovora (posebno u slučajevima kada je produktivnost opala, a rasli poslovni gubici i sa njima lični dohoci). U praksi se s pravom postavilo pitanje odgovornosti i drugih subjekata, a ne samo inokosnog poslovodnog organa (odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa).

Jedan od elemenata samostalnosti i odgovornosti inokosnog poslovodnog organa, odnosno predsednika kolegijalnog poslovodnog organa, jeste *pravo i dužnost obustavljanja od izvršenja* svakog akta koji je donet ličnim izjašnjavanjem radnika, ili akta radničkog saveta, odnosno drugih organa osnovne organizacije, koji je u suprotnosti sa zakonom, samoupravnim sporazumom o udruživanju, statutom osnovne organizacije ili drugim samoupravnim opštim aktom, uz obavezu da onoga ko je akt doneo prethodno upozori na tu nezakonitost. S tim u vezi u kompleksnijem izgrađivanju sistema odgovornosti poslovodnih organa relevantna su i zakonska rešenja što se odnose na uslove i slučajeve razrešenja inokosnog poslovodnog organa osnovne organizacije, odnosno predsednika i člana kolegijalnog poslovodnog organa, i pre isteka mandata. A ti uslovi su: nesposobnost za obavljanje poverenih poslova i zadataka, povreda opštih i samoupravnih propisa, nesavestan i nepravilan rad, prekoračenje ovlašćenja, nanošenje štete društvenoj zajednici, onemogućavanje izvršenja plana organizacije, onemogućavanje ostvarivanja samoupravnih prava radnika, poremećaj međuljudskih odnosa i slično.

U navedenim slučajevima sadržana je mogućnost da se organizacija udruženog rada oslobodi lica čije stručne i organizatorske sposobnosti nisu u skladu s njenim potrebama. Isto tako, reč je i o krivici kao osnovu odgovornosti, pa je moguća primena krivične, prekršajne, materijalne odgovornosti, odgovornosti za povredu radnih dužnosti i drugih. Pri tom samoupravno pravo ima mogućnost da preciznije i detaljnije reguliše uslove, slučajeve, subjekte i objekte odgovornosti, da razradi postupak primene pojedinih oblika odgovornosti, sankcija i druga bitna pitanja. Primena instrumenta odgovornosti — prestanak mandata zbog poremećenih međuljudskih odnosa, takođe je relevantna, jer nestručno, neodgovorno, birokratsko-tehnokratsko rukovođenje, razne zloupotrebe i drugi oblici antisamoupravnog ponašanja, prema rezultatima empirijskih istraživanja, neretko su uzrok teško poremećenih međuljudskih odnosa, uz sve negativne posledice koje iz toga proizlaze.

Ovde smo izložili samo pojedine aspekte, oblike i vidove odgovornosti pojedinih samoupravnih subjekata. Što se tiče sistema samoupravne odgovornosti u ovoj fazi samoupravnog razvoja, na osnovu izloženog nije teško zaključiti da je on efikasniji i potpuniji (posebno što se normativne dimenzije tiče) nego i u jednoj fazi njegovog dosadašnjeg razvoja. Jedna od njegovih bitnih komponenti (odnosno jedan od oblika odgovornosti izvršnih i poslovodnih organa, kao i drugih subjekata u samoupravnom sistemu) jeste *krivično-pravna zaštita*. U novom krivičnom zakonodavstvu modernije su koncipirana ranija krivična dela iz ove oblasti, a javlja se i niz novih krivičnih dela, odnosno inkriminisanih radnji, kojima se efikasno zaštićuje socijalističko samoupravljanje i društvena svojina, što je vitalna komponenta sistema samozaštite u društvenoj zajednici kao celini.

Aleksa Čelebonović

Zamerke informisanju o umetnosti

Novije teorije o umetnosti, zasnovane, uglavnom, na otkrićima strukturalizma i fenomenologije, sve više ističu nerazdvojnu vezu između umetničkih dela i njihovih korisnika. To će reći da se na rezultat stvaralaštva ne gleda više kao na izolovan predmet, već se njegov smisao i njegovo značenje povezuju sa smislom i značenjem koje mu pridaje sredina u kojoj se nalazi ili kojoj je namenjeno. Takav stav odmah obavezuje i na usaglašavanje estetskih shvatanja o vrednostima, koja ne mogu više polaziti od nekih aprioristićkih pravila i datosti, od platonovskog shvatanja o postojanju zakonâ lepote koji su iznad i izvan čoveka, a samo ih bogomdani pesnici mogu saznati i preneti ljudima, nego se moraju zamisliti u svoj svojoj relativnosti, na prvom mestu u odnosu na istoriju, na ranije nastala dela — pri čemu to »ranije« može biti od uticaja i kada prethodi predmetu posmatranja za svega nekoliko meseci — moraju se zamisliti u relativnosti prema društvu, prema užem ili širem ambijentu, pa čak i prema stanju na svetskoj pozornici u velikim umetničkim metropolama.

Teorijske postavke i metodi tumačenja konkretnih slučajeva kada oni postaju dominantni ne primenjuju se samo u radovima stručnjaka. Oni se na manje ili više nesvestan način prenose i na šire krugove, gotovo na ulicu, kao što su nekadašnja religiozna shvatanja odzvanjala i u mnogim uzrečicama, ušla u pozdrave,

psovke i poslovice, a da pri tome oni što su upotrebljavali te izraze nisu morali imati i teološko obrazovanje i biti svesni svih duhovnih implikacija svoga govora. Zbog svega toga, pa i zato što je svest o neizbežnosti procesa prihvatanja umetničkog dela kao njegovog sastavnog elementa ušla u svest publike i kritike, pa i u svest svih interpoliranih struktura između stvaraoca i potencijalnog korisnika, kao što su sve vrste informativnih delatnosti, štampe, televizije, radija — pritisak na svest korisnika znatno je porastao.

Nemajući mogućnost da poveća vrednost samog dela iznad svojih kreativnih snaga, umetnik i svi oni u čijem je interesu njegovo uzdizanje u datoj sredini ustremiće se na sredstva javne komunikacije, ne bi li delovanjem na tu komponentu postigli poboljšanje ukupnog položaja proizvoda za koji smo već rekli da ga treba posmatrati u njegovom jedinstvu sa značenjem koje mu pridaje društvena sredina. I ne samo umetnik i njegova bliža okolina, ne samo određena dela, već i celokupan kulturni život postaje polje delovanja propagandističkog načina informisanja koje, u krajnjoj liniji, ne doprinosi podizanju kulturnog nivoa sredine niti pomaže stvaraocima u postizanju nekih dubljih i trajnijih vrednosti. Ma koliko da smo svesni razlika između sporta i umetnosti, čini nam se da se izvesne sličnosti u tretmanu mogu uočiti.

Nisam stručan u toj oblasti i ne mogu da sudim koliko smo mi, kao zemlja, stvarno prisutni na međunarodnoj sportskoj sceni, ali mi se čini da to u svakom slučaju nije tako slavno kako bi se iz naše štampe moglo zaključiti. Ta ista štampa nesrazmerno veliča povremene uspehe, a minimizira mnogo češće neuspehe; malo piše o stvarno velikim međunarodnim rezultatima i ne pravi razlike u značaju između pojedinih disciplina, recimo, između takmičenja kajaka i trčanja na sto metara, ili bacanja diskosa.

Isto se dešava i u odnosu na umetnost. Pristup je navijački, bez razlikovanja stvarnih vrednosti od himeričkih i beznačajnih. Znanje i obaveštenost o ukupnoj situaciji u umetnosti kao da se ne koristi, ili se ne želi primeniti kada su u pitanju domaći umetnici. Uvlače se novi kriterijumi u određivanju mesta i količine teksta koje pojedinci dobijaju u sredstvima javnog informisanja. Pomenućemo samo nekoliko i potkrepiti ih primerima, ne želeći time bilo koga da krivimo ili nipodaštavamo, nego samo da ukažemo na praksu koja sve više i više vuče našu kulturu, ili svest o toj kulturi, u atmosferu provincijalnosti. Kako nisam posebno sakupljao materijal, navešću slučajeve kojih se sećam, uz pokušaj da ih navedem po onome što u suštini nose, bez ikakvog individualizovanja koje je ovde nepotrebno.

Nema tako dugo, jedan od najvećih listova doneo je obimnu reportažu, iz pera svog istaknutog saradnika, o jednom umetniku koji je dugo boravio u inostranstvu, živeo veoma teško i, bez obzira na to što je stvarno bio izuzetno darovit, ostao tamo gotovo nepoznat. Pisac reportaže, međutim, našao je za potrebno da unese u tekst kao činjenice sve one želje i snove za koje bismo se samo radovali da su se i stvarno zbili, pa time izmenili sliku učešća naših umetnika u svetskoj panorami savremenog stvaralaštva. Ujedno bi se time promenilo i stanje u pogledu novčanog procenjivanja njihovih dela na javnim rasprodajama, u takozvanim »kotama«, o čemu će takođe biti reči, s obzirom na to da naša štampa pridaje tome, inače sasvim neumetničkom kriterijumu, veliki značaj.

Drugi jedan umetnik, koji pripada starijoj generaciji, odavno živi u Parizu, poreklom je Slovenac, odnosno pripadnik slovenačke manjine u Italiji, ali u inostranstvu, bar u Europi, zaista uživa više nego dobar glas i predstavlja poznato

ime u modernoj umetnosti, izlagao je grafičke listove u Beogradu, u Umetničkom paviljonu »Cvijeta Zuzorić«. Ni jedna pozdravna ili kritička reč se tom prilikom nije mogla naći u našoj štampi ili čuti na televiziji, iako su redakcije o tome bile obaveštene. Kada je izložba preneta u Zagreb, tamošnja televizija je ovom događaju odmah posvetila nekoliko minuta u dnevniku, jer je ocenila da je u pitanju značajan događaj kulturnog života.

Otkuda te razlike, pitamo se, i otkuda, uopšte, neadekvatno uzdizanje, s jedne strane, i prećutkivanje, s druge? Odgovor nalazimo jedino u osnovnoj inertnosti i opštoj neobaveštenosti. Piše se o onom koji obilazi redakcije ili ljude koji u njima rade, o onom koji na sredstva informisanja vrši pritisak, ili to neko drugi za njega radi. Da je to stvarno tako, osvedočio sam se u sopstvenom slučaju. Kada je 1975. izišla moja knjiga u Francuskoj, svejedno o čemu, dva nedeljna lista, »Express« i »Nouvel Observateur«, doneli su o njoj veoma pohvalne kritike, na vidnom mestu, a iz pera ljudi koje nisam poznavao, ali mi je bilo poznato da uživaju veliki ugled. Ti članci nisu mogli promaći našim dopisnicima, pogotovu što im ta dva lista redovno služe kao izvor informacija. Međutim, o tome ni jedve vesti, kao što nije bilo vesti ni kada je ista knjiga izišla u još nekoliko zemalja Zapadne Evrope i Amerike. Tek kada sam se sâm postarao da se povodom domaćeg izdanja objavi neki prikaz u našoj štampi, priključila se i lapidarna informacija o njenom objavljivanju u inostranstvu. Ne bih u ovoj praksi hteo da nalazim i druge razloge osim onih koje sam naveo, ali je činjenica da onaj ko želi da se o njegovom radu piše, ima sam da se postara o tome, naravno, uz više ili manje socijalne inteligencije. A umetnik koji je usamljen, povučen, introvertiran, kao što su redovno oni koji imaju nešto dublje da obelodane (čast izuzecima!) teško će kod nas biti otkriven, a još teže podržan na internacionalnom planu. Vrednosti nas ne interesuju. Interesuju nas ljudski odnosi, senzacije, laka zarada i potrošački mentalitet.

Neka mi bude dozvoljeno još jedno upoređenje između umetnosti i sporta, u cilju sagledavanja postojećeg stanja. Ono nije zadovoljavajuće ni u jednoj od ove dve oblasti, kada se posmatraju u svetlosti društvene uloge. Sport se u našoj sredini neguje gotovo samo na vrhunskom nivou — vrhunskom, za naše prilike — koji je veoma blizak profesionalizmu, a zapostavlja se njegova bitna, rekreativna i zdravstvena funkcija u svakodnevnom životu širokog kruga ljudi. U drugim zemljama, osobito u onim sa visokim standardom, dešava se sasvim suprotno. Sportom se može baviti svako ko to želi, na jedan ili drugi način, uz veće ili manje troškove, a pogotovu je omladini omogućeno da se, pored redovnog školovanja, bavi i sportom. U Francuskoj su, na primer, četvrtak po podne i subota redovno, tokom cele školske godine, posvećeni sportu, a takođe se dva do tri puta godišnje organizuje odlazak đaka iz velikih gradova na zimske sportove ili u prirodu. Profesionalni ili vrhunski sport se u drugim sredinama koncentriše na malom broju punktova, ali je onda na tim mestima priliv sposobnih i formiranih pojedinaca mnogo veći baš zbog raširenosti sportskih navika među širokim slojevima. Kada je konkurencija veća, i kriterijumi izbora mogu biti rigorozniji, a po računu verovatnoće — i dometi bolji.

U umetnosti je upravo obrnuto. Masovna baza je kod nas dosta široka. Amaterizam nailazi na znatnu podršku, ali se pri tome ta delatnost sama od sebe, ili zbog određenih prilika, brzo kanališe na neku vrstu profesionalizma, odnosno na ibavljanje materijalnih koristi od takvog kulturnog rada koji se ni u kom slu- ... može kvalifikovati kao vrhunski. Od amatera se kupuju slike, prave im se

izložbe, posvećuje im se pažnja na televiziji i u štampi, u potpunoj nesrazmeri prema našoj vrhunskoj, profesionalnoj umetnosti.

Tim putem široka publika ne može dobiti istinita obaveštenja o stanju u umetnosti, niti može steći pravo kulturno obrazovanje, neophodno za korišćenje kulturnih tekovina i za podizanje kulturnog, materijalnog, privrednog i kakvog god hoćemo nivoa življenja. Ona će živeti u uverenju da se slikarstvo sastoji od proizvodâ kakve im pružaju lokalni amateri ili, u najboljem slučaju, školski nastavnik likovnog vaspitanja. Uloga te umetnosti svešće se na posedovanje sličice na zidu, makar ona i ne bila »tako lepa« kao ona štampana, koju je neko kupio od putujućeg prodavca ili kod stakloresca, a prikazuje nakićeno Ostrvo cveća na Lago Maggiore, sa Alpima u pozadini, ili dvorac Chillon sa Ženevskog jezera, takođe sa mirnim vodama u prvom planu i snežnim planinama u pozadini.

Ova paralela u popularisanju sporta i umetnosti ne služi ničem drugom nego da ukaže da jednu i drugu delatnost treba širiti, uvoditi ih u život i potrebe ljudi, ali na različite načine, jer one nisu isto. Dok se glavna društvena uloga sporta svodi na rekreativnost, održavanje zdravlja, telesnog i duševnog, pa i na mobilisanje masa u osećanju zajedništva, klupskog, mesnog, nacionalnog, dotle je umetnost u mogućnosti da sintetizuje dostignuća jedne civilizacije, što nije isto kao i pripadanje samo jednoj naciji. Umetnost je po svojoj civilizacionoj sadržini opšteljudska i ne može postojati samo kao vrlina, ili dostignuće jedne male sredine.

Time se ne želi reći da sva umetnička dela treba da liče jedna na druga, kao što se isuviše često forsira u »kompetentnim« krugovima ovlašćenih funkcionera za kulturu. Naprotiv, nacionalna, specifična, lična obeležja su njena glavna snaga — što opet nije slučaj u sportu koji je podložan strogim pravilima — ali ta posebna umetnička obeležja moraju kazivati nešto što je prihvatljivo i razumljivo, a ne da budu zatvorena u golo samodopadanje jedne sredine, nepoznata i nepriznata u drugim.

Godinama se kod nas obaveštavalo o zapaženim uspesima naših umetnika, pojedinaca ili grupa, u inostranstvu. Bez fundirane analize o njihovom delu, bez potrebne obaveštenosti o tokovima moderne umetnosti i njihovim idejnim zastupnicima, takve informacije ne znače mnogo. Ne verujem da se u Francuskoj, Italiji ili Engleskoj stalno piše o uspesima njihovih umetnika u inostranstvu. A činjenica je da su Šagal, Dibife, Sulaž, Hartung, Marino Marini, Mur, Bekon i niz drugih zastupljeni svojim delima u svim muzejima moderne umetnosti u svetu.

Sa našim umetnicima situacija je drugačija i promenljiva. Kada sam oko 1960. godine imao priliku da obiđem više svetskih metropola (tada se još nije mnogo putovalo), zatekao sam ovu situaciju: u stalnoj postavci Tejt galerije bili su izloženi Meštrović i Kršinić; u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku — Džamonja; u Veneciji — Meštrović i Hakman; u Parizu — niko. Situacija se kasnije menjala.* U Tejt galeriji nije više izloženo ništa od Jugoslovena. U Veneciji takođe. U Njujorku je, mislim, ostao Džamonja. U Parizu figuriraju Dado Đurić i Veličković. U Oslu — Oto Logo, u Roterdamu — Picelj, i to je otprilike sve. Da, u Vatikanskom muzeju, gde su otvoreni mali odseci po nacijama, jugoslovenski deo sadrži niz primera od umetnika iz Hrvatske i Slovenije, od kojih nekoliko pripada takozvanim »naivnim«.

---

* Ona se menja i sada. U slučaju da su neki od ovih podataka prevaziđeni, to ne menja ništa u suštini o stvarnom položaju naše umetnosti u svetu.

Ovako skromnoj zastupljenosti u svetskim antologijama moderne umetnosti ne odgovaraju naši domaći komentari. Još mi odzvanjaju reči novinara koji je na televiziji govorio o poseti jednog stranog državnika Zagrebu i saopštio da je ovaj posetio atelje Meštrovića, jednog od »najvećih« vajara sveta. Sve je za nas najveće, najbolje, najčuvenije itd., bez ijednog elementa snebivanja koji bi, bar pod uticajem svih novijih teorija o umetnosti, morao postojati. Jer baš to najveće, najpriznatije, došlo je sasvim u sumnju kao pojam koji se može koristiti kad je u pitanju umetnost. U umetnosti nema najvećeg i najbržeg kao u sportu, izuzev ako se tačno definiše sa kakvog gledišta se taj epitet daje, u okvirima kojih merila i stremljenja, ili u odnosu na kakve stvaralačke događaje.

Veliki su, dakle, zahtevi u pogledu informisanja i, uopšte, pisanja o umetnosti, jer je predmet o kojem je reč složen, dubok, povezan vidljivim i nevidljivim nitima sa celim životom umetnika pojedinca i sa životom društva u kome on stvara. Da li je zbog toga potrebno da se svakom prilikom sve to istakne i od svakog napisa sačini učena studija? Svakako da nije. Ali je neophodno da se pri formulisanju svake vesti ili suda o umetnosti ima na umu postojanje te složenosti i, na kraju, mora se raspolagati dovoljnim stručnim obrazovanjem, uključivši i svest o relativnosti svih tvrđenja u sferi intelektualnog života. Kao što je za prevođenje jedne obične vesti iz novina potrebno znanje o materiji na koju se tekst odnosi — što čitamo u »Politikinoj« rubrici »Reč o rečima« Ivana Klajna — tako isto je za običnu vest o nagradi, o izložbi, osobito ako su u pitanju one u inostranstvu, potrebno znati nešto o njihovom odnosu, dometu i vrednosti.

To isto važi i kada se govori o novčanoj vrednosti umetničkih dela. I u inostranstvu i kod nas je ona u osnovi fiktivna. Moralne i estetske vrednosti ne mogu se izraziti novčanicama i čekovima, nego se ovi materijalni ekvivalenti stvaraju u zavisnosti od tržišta ili dogovora među zainteresovanima, i to kao prateća pojava, pored likovne umetnosti, s obzirom na to da je ova istovremeno i kulturno i materijalno dobro (platno, boja, ram, bronza, kamen itd.). U zemljama u kojima je promet umetničkih dela relativno velik stvara se takozvana kota, novcem izraženo merilo po kojem se obračunavaju i puštaju u prodaju dela određenog umetnika. Trgovci umetničkim delima običavaju da tu kotu održavaju na taj način što sami otkupljuju dela onih za koje se zalažu, kada se pojave u prodaji izvan njihove radnje, te na taj način odražavaju cenu slika onih autora koje drže u svom depou. Tu se kapitali dugoročno angažuju i dovoljno je, objasnio mi je jednom jedan trgovac, da od pet-šest umetnika, u koje je on nešto uložio, uspe posao samo sa jednim, pa da se cela finansijska operacija isplati. Ali, pitamo se, da li je to toliko važno da se time moramo baviti u jednoj socijalističkoj zemlji? Verovatno da nije.

Sa televizijom informisanje o umetnosti dobilo je neslućene mogućnosti. Otvaraju se vidici za ovu granu stvaralaštva u prošlosti i u sadašnjosti. Mada ekran ne može zameniti neposredan doživljaj pred originalom, kao što to ne može ni štampana reprodukcija, jedno i drugo sredstvo mogu znatno olakšati obaveštavanje o likovnoj umetnosti i pridobiti širok krug pojedinaca za korišćenje kulturnih dobara. Kada se ti mediji dopunjuju i povremenim kontaktima sa originalima, na obaveštenost se nadovezuje i uživanje i sve koristi bogatog kulturnog života. Međutim, sve prednosti ovih tehničkih sredstava otpadaju ako se ona ne koriste u skladu sa svojom informativnom misijom.

Najčešći propust u tom pogledu očituje se u dimenzijama. Svako plastično delo, ako valja, sadrži svoju posebnu logiku i sklad između načina na koji je izve-

deno i njegovih dimenzija. Uzmimo za primer Meštrovićevog »Pobednika« u Beogradu. Figura deluje masivno, na visokom stubu, i njena ispupčenja i udubljenja usled naglašenih mišića, pa i lako padajuća ramena, sve je smišljeno da oživi siluetu, konture, u kontrastu prema svetlom nebu i da masivnost, težinu i čvrstinu prožme izvesnim unutrašnjim kretanjem. Sve to nestaje u trenutku kada se, kao što je još nedavno bio slučaj, skulptura smanji na veličinu naliv-pera, odlije u plastičnu masu i stavi u prodaju kao suvenir. Uzmite li u ruku taj predmet, on je lak, a boja bronze lažna. Konture mu se slabo vide i nikakva umetnička sadržina ga više ne ispunjava. Predmet postaje pravi, autentični kič.

Slično je i sa prikazivanjem umetničkih dela na televiziji. Kada se jedna De Kirikova ili Boćonijeva slika, koje imaju manje od metar širine, projekcijom na platno nesrazmerno uveličaju, a da komentar ne skrene gledaocu pažnju u kom je to cilju učinjeno, dobijaju se sasvim lažne predstave o delu. Koncentrisana snaga originala rasplinjuje se i deluje kao bezvredna kulisa. Čemu to, ako ne da se unište i umanje prave vrednosti jednog dela. U knjigama s reprodukcijama, ako su iole ozbiljne, redovno se, pored legende, naznačuju i dimenzije originala, kao i mesto na kome se on nalazi. Televizijska emisija to ne može, ali zato ne mora i da potencira neistinu o konkretnom delu. Kao što ne može pretendovati na bilo kakvu informativnost i objektivnu misao o modernom dobu u umetnosti ako prećutkuje ili minimizira najubedljivije i najjasnije prodore u duhovnu sferu likovnim sredstvima, kao što su to učinili Matis, Pikaso, Majel, Kandinski, Kle, Kolder, Maks Ernst, Vols, Polok i drugi. Cela epoha moderne umetnosti dobija drugo lice bez njih, kao što bi XIX vek drugačije delovao bez Engra, Tarnera, Delakroa, Domjea i Manea.

Podsetiću na to da je sredinom prošlog veka francuski filozof Prudon izneo gledište da je zadatak umetnosti da obrazuje narod, da širi humanističke ideje, da podiže idejni nivo čoveka. On je bio prijatelj sa slikarima realistima, uticao je na njih i ti realisti su na izvestan način te ideje i primenjivali.

Realizam je, po njemu, bio prikazivanje stvarnosti, a imao bi dodatak: da širi neke ideje o sreći čoveka, o njegovoj viziji budućnosti ili da bude kritika društva. To je bilo mogućno u doba kada su svi slikari slikali realistički, ako upotrebimo taj termin onako kao što ga vide slikari. Jer, za slikara govoriti o realizmu znači slikati slično prirodi. A za teoretičara realizma, Prudona, realizam je bio u tom idejnom obogaćivanju slikanja po prirodi.

Međutim, javila se fotografija. Fotografija je otklonila taj mit o neprikosnovenosti prirodnog uzora umetnosti. Ona je jasno pokazala da se umetnost sastoji u nečem drugom, a ne u imitiranju prirode, i to u dobu u kome su manje ili više svi radili nešto što je bilo slično prirodi. I od kada je fotografija pokazala da je sadržina umetnosti negde drugde, a ne u imitiranju prirode, od tada je umetnost krenula svojim putem, kojim je tražila sopstvenu suštinu.

Mnogi su ostali na toj Prudonovoj ideji da umetničko delo treba da oplemenjuje, da iznosi velike ideje o čoveku, uglavnom ono što nazivamo humanizmom, a mnogi drugi koji čine okosnicu moderne umetnosti okrenuli su se ka samoj umetnosti i počeli istraživanje o sopstvenoj suštini.

Velika je zabluda ako se misli da je Pikasovo deljenje jednog lica, iskošavanje očiju i usta upereno na neki način protiv čoveka, da on ne voli čoveka ili da drugi umetnici ne vole ljude zato što daju o njima formalno drugačiju sliku. I njima se sviđaju lepe žene, isto kao i svima ostalima, sve su to potpuno normalni ljudi.

Ali problem kojim se oni bave nije uopšte taj, uopšte nije reč o isticanju nekih humanističkih ideja kroz modernu umetnost. Moderna umetnost se bavi istraživanjem forme, koja nije sama sebi cilj, nego traži suštinu onoga što je umetnost, onoga što odzvanja u čoveku kao umetnost. Neke forme odzvanjaju, druge ne odzvanjaju, potpuno bez obzira na to šta predstavljaju i kojom su tehnikom napravljene.

Velika je zabluda kada se misli da, recimo, jedna ležeća figura Henrija Mura, koja ima velike šupljine, prikazuje nekog čoveka koji je lišen unutrašnjih organa, lišen duše, da je to nekakav monstrum. Naprotiv; uostalom, to se moglo videti iz onog divnog razgovora koji je Henri Mur imao na našoj televiziji. Vidi se šta on misli, a čovek koji je navikao da gleda umetnička dela ima sasvim drugačije asocijacije pred njegovim delima.

Postoji kod Mura — moram da idem na konkretne primere — identifikacija sa prirodom. Što ta identifikacija preuzima ljudske forme, to je zato što postoji tradicija da se skulptura izražava kroz ljudske forme. Ali te forme istovremeno poprimaju siluetu pejzaža, prostranih planina i dolina. U drugim skulpturama dolazi, pre svega, do izražaja materijal — kamen ili drvo, u kome se oseća izvesna unutrašnja napetost, vezana za prirodne sile, za egzistenciju čoveka u prirodi, za onu vrstu iskonskog senzibiliteta koji čoveka u našoj civilizaciji još nije potpuno napustio, za senzibilitet prema prirodi — čiji je on organski deo.

Na šta tu mislim? Mislim na to da čovek tek 5.000 godina manje ili više živi civilizovanim životom i u većem ili manjem otuđenju od prirode, a pre toga je milione ili stotine hiljada godina živeo u prirodi. Kada se nađe sam u šumi, oseća i dan-danas bliskost sa kamenjem, sa drvećem. To je ono što oseća Henri Mur i što vraća modernom čoveku jezikom modernog čoveka, a ne zastarelim opisom, nego ga direktno uključuje u neverovatno plemenitu sadržinu.

On pristupa tim materijalima kao da nešto zahtevaju, kao da nešto predlažu čoveku, kreatoru. On to ističe i to je izvanredna vrlina; on uopšte ne mrzi čoveka — naprotiv, pruža mu priliku da usred te gradske gužve doživi nešto što je iskonski njegovo.

O još jednom delu je u poslednje vreme bilo reči i u našoj javnosti — to će biti poslednji konkretni primer o kome ću govoriti, pa ću zatim pokušati da izvučem neke zaključke. To je famozna Mona Liza, na čiju je reprodukciju jedan umetnik dodao brkove i bradu. Već je vrlo tačno rečeno da je on time na neki način reagovao na mit o umetnosti, protestovao na način kako se umetnost tretira u društvu, ali je izostavljeno nešto što je, mislim, u tome svemu bitno. A to je da je kratko vreme pre toga izašao jedan Frojdov esej, koji govori o Leonardu da Vinčiju kao homoseksualcu. Marsel Dišan je to čitao i na ovaj način sažeo ono što je saznao od jednog naučnika. Drugim rečima, on je Mona Lizu pretvorio u biće koje je i žena i muškarac, i otprilike odgovorio na svoj likovni i drastičan način onako kako je Frojd tvrdio u svom naučnom radu.

Nije naodmet reći da je taj isti Dišan posle toga počeo sâm da se oblači u ženu i da se pojavljuje u društvu pod drugim imenom.

On se, dakle, identifikovao i sa Leonardom da Vinčijem, i sa onim što je pročitao kod Frojda i sa onim što je sam radio. Međutim, to nije uopštena problematika, to je zanimljiv trenutak zato što je Dišan imao mnogo ideja, koje su kasnije podstakle različite pravce. Bio je pravi intelektualac koji je mislio i radio vrlo različitim kanalima. I zato što je on tako značajan kao čovek od ideje, a ne toliko kao

realizator, zato se ta slika — koja uostalom ne može ni da živi bez podnaslova L.H.O.O.Q. (kad se to pročita na francuskom ima drugo, određeno značenje), opet u duhu onoga što je čitao kod Frojda i što je Dišanu odgovaralo, — tako često pominje. To delo niti je Mona Liza, niti ima vrednost Mona Lize niti je samo po sebi, bez celog ovog konteksta, tako značajno.

Hoću da kažem da se u naše vreme i u našoj sredini događa nešto što se događalo verovatno u najprimitivnija vremena, a to je da gledaoci, uživaoci umetničkih dela ili komentatori umetničkih dela, ne razlikuju umetničko delo od onoga što ono predstavlja, ne razlikuju znak, kao što je reč nosilac konvencije da znači nešto, to značenje može biti i šire primenjeno. Kad kažemo drvo, mi zaista mislimo samo na drvo, recimo, na drvo u prirodi, ili na drvo materijal, na neke asocijacije — sedi drvo na drvo i slično — koje su dosta prizemne. Ali, kad Rilke upotrebi istu reč i kaže — imam drvo u uhu, i time počinje seriju soneta, to znači nešto sasvim drugo, to uopšte više ne znači drvo. Ono znači cvetanje voćke, znači da će krenuti poezija, niz asocijacija, niz osećanja, koja će tek u poeziji dobiti pravi smisao.

U moderno vreme i već dosta dugo pre toga razlikujemo znak od onoga što taj znak znači, razlikujemo označitelja od onoga što je označeno. U modernoj umetnosti se bez toga razlikovanja čovek uopšte ne može kretati. Ne može čovek, zato što je neko ružan na slici, reći da je taj protivan društvu, kao što ne može, ako slika lepe ženske grudi — kao što se to u prošlom veku radilo — da kaže da je to prijatelj čovečanstva i humanista. Humanističke vrednosti se iskazuju kroz samo istraživanje formi, kroz autohtonu evoluciju umetnosti, koja je istovremeno postala jedan jezik, i našla svoju sadržinu. Kada bi se ta sadržina mogla izraziti drugim rečima, recimo, sociološkim programima ili sociološkim analizama, onda ta umetnost možda ne bi ni imala smisla.

Time ne želim reći da ne postoji veza između umetnosti i društva. Veza postoji, ali razjašnjavanje te veze ne objašnjava vrednost umetničkog dela, nego tumači njegov nastanak i doprinosi shvatanju značaja i napora jednog umetnika. Tačno je da je naša srednjovekovna umetnost u skladu sa ideološkim zahtevima sredine, u skladu su Sopoćani i u skladu su neke mnogo slabije kreacije. Zato je jedno bolje, a drugo slabije, to se ne objašnjava većim ili manjim skladom sa ideologijom vladajuće klase. Isto tako se današnja umetnička dela ne mogu objašnjavati skladom ili neskladom sa ideologijom jedne države ili klase, i to kako na Zapadu tako i na Istoku.

Prikazi

Др Крсте Битоски: Македонија и Кнежеството Бугарија (1893—1903)

(Институт за национална историја, Скопје, 1977, страна 416)

Studija dr Krsta Bitoskog *Makedonija i Kneževstvo Bugarske*, u izdanju Instituta za nacionalnu istoriju, popunjava jednu veliku prazninu u makedonskoj istorijskoj misli i društvenoj nauci uopšte. Pored toga, ona predstavlja krupan doprinos objektivnom marksističkom tumačenju borbe makedonskog naroda za nacionalnu, ekonomsku, političku i druge slobode, za razliku od objašnjenja koja pruža bugarska nauka, uz partijsku podršku, koja su, i pored svih pozivanja na marksizam i lenjinizam, uveliko opterećena velikobugarskim nacionalizmom i šovinizmom.

Iako je u studiji obrađen jedan veoma kratak vremenski period, to nikako ne umanjuje njenu vrednost jer su posredi upravo izuzetno značajne godine u istoriji makedonskog naroda, odnosno u procesu konstituisanja makedonske nacije i njene borbe za afirmaciju i oslobođenje. Izuzetnost ove decenije (1893—1903) ogleda se, pored ostalog, u tome što je društveno-politički razvitak Makedonije, po svojoj unutrašnjoj logici, neminovno vodio ka afirmaciji specifičnih karakteristika makedonskog naroda koji je težio ka sopstvenom nacionalnom, ekonomskom, političkom i kulturnom razvoju, kao i stvaranju sopstvenog državno-pravnog sistema. Naime, 1893. godine nastaje Makedonska revolucionarna organizacija, autohtona po svom poreklu, čija je osnovna deviza da se Makedonija može osloboditi samo sopstvenim snagama i koja predstavlja novu etapu u dugotrajnim borbama makedonskog naroda za slobodu.

Međutim, Makedonska revolucionarna organizacija, i pored toga što afirmiše makedonski subjektivni faktor do te mere da se o njemu ubuduće mora voditi računa, iako legitimni predstavnik makedonskog naroda, teško dobija primat u međunarodnim odnosima, jer se nastavlja praksa da susedne balkanske monarhije svojataju sve što je makedonsko.

Od jedne tako kompleksne paradoksalne situacije — kada sve tri susedne monarhije (Grčka, Bugarska i Srbija) Makedonce ili makedonske Slovene proglašavaju za svoje stanovništvo i raznim obmanama nastoje da Evropu uvere u opravdanost svojih pretenzija — autor studije se ograničava na proučavanje politike bugarskih vlada i rukovodstva makedonske emigrantske organizacije (Vrhovni makedonski ko-

mitet) prema Makedoniji u periodu 1893—1903. godine.

Bogat istoriografski materijal iz diplomatskih arhiva širom Evrope i ostala dostupna literatura, izuzev bugarskih izvora koji su još potpuno nepristupačni kada je u pitanju proučavanje Makedonije — autor je sistematizovao i podelio u 19 poglavlja.

Na početku studije autor najpre analizira osnovne koncepcije politike Kneževine Bugarske, zatim govori o aktivnosti makedonske emigracije u Bugarskoj, osnivanju makedonskih emigrantskih društava i formiranju Makedonskog komiteta i o njegovim akcijama. Prilikom razmatranja delovanja ovog komiteta, Bitoski osvetljava i Malnički ustanak i njegov odjek u Bugarskoj, na Balkanu i u Evropi, a zatim iscrpno i dokumentovano obrađuje odnos Makedonske revolucionarne organizacije i njenih vođa prema tom »ustanku«, koji, pored ostalog, kompromituje borbu makedonskog naroda za slobodu, i zbog koga se u Evropi toj borbi pripisuju ciljevi i daju obeležja koji joj nisu svojstveni. Zatim, u sklopu posebnih tematskih celina, analizira se Drugi vanredni kongres makedonske emigracije u Bugarskoj, kao i međusobni odnosi Makedonske revolucionarne organizacije, Vrhovnog makedonskog komiteta i vlade dr Stoilova, pokušaji zbližavanja i usklađivanja stavova tri susedne monarhije u rešavanju pitanja Makedonije i nekih drugih problema u tom sklopu. U nekoliko narednih poglavlja K. Bitoski se zadržava na pokušajima zbližavanja i uspostavljanja saradnje između Makedonske revolucionarne organizacije i Makedonskog vrhovnog komiteta.

Zatim autor studije veoma detaljno i dokumentovano obrađuje nastojanja Vrhovnog makedonskog komiteta da potčini Makedonsku revolucionarnu organizaciju i da zavlada teritorijom na kojoj ova deluje, zatim govori o borbi makedonskih revolucionara u samoj Bugarskoj protiv Vrhovnog komiteta i suprotstavljanju Makedonske revolucionarne organizacije infiltriranju vrhovista u Makedoniji. Pri tom je osvetljen i vrhovistički ustanak 1902. godine, kao i posledice tog prevremenog ustanka na međunarodnom planu, reagovanje kako balkanskih zemalja tako i velikih sila.

Poslednja poglavlja studije posvećena su analizi pokušaja nagodbe i saradnje između Makedonske revolucionarne organizacije i Komiteta Mihajlovskog i Čončeva, zatim zabranjivanju Makedonske organizacije u Bugarskoj, odnosu Bugarske prema Ilindenskom ustanku; pri tom autor obrađuje više aspekata ovog veoma značajnog pitanja (odnos bugarske vlade sa Turskom, odnos Ilindenskog ustanka i bugarske vlade, odnos Turske i velikih sila, odnos ustanka i Vrhovnog makedonskog komiteta itd.).

Prebrodivši sve teškoće koje prate slična istraživanja, autor nam jasno pokazuje kako se bugarska vlada i rukovodstvo makedonske emigrantske organizacije, ne birajući sredstva, potpuno makijavelistički, nameću Evropi i svetu, prikazujući se kao legitimni predstavnici makedonskog naroda, kao posredni ili neposredni rukovodioci makedonskog revolucionarnog pokreta. Naime, bugarske vlade, počev od vlade dr Stoilova, pa i uopšte vladajući krugovi Kneževine Bugarske, shvatili su značaj i ulogu makedonske emigracije, i to kako na spoljnom tako i na unutrašnjem planu. Zato sve vlade nastoje i, po pravilu, uspevaju u tome da ostvare kontrolu nad rukovodstvom makedonske emigrantske organizacije, odnosno Vrhovnog makedonskog komiteta, da bi preko emigracije i bezočnom zloupotrebom makedonskog pitanja realizovali ciljeve i planove koji nemaju ničeg zajedničkog sa slobodom i interesima Makedonije i makedonskog naroda.

U tom kontekstu posebno su interesantni oni delovi studije u kojima autor svestrano osvetljava ulogu rukovodstva makedonske emigracije u Bugarskoj, odnosno ulogu Vrhovnog makedonskog komiteta, pa, pored ostalog, kaže »da se rukovodeći sloj makedonske emigrantske organizacije u većini slučajeva idejno i klasno povezao sa raznim buržoaskim partijama u Bugarskoj, da se potčinjava i povezuje sa liderima tih partija i, na taj način, uvlači emigrantsku organizaciju u vrtlog bugarskog političkog života i u njenu politiku državne ekspanzije, najčešće služeći kao sredstvo nasilja, čime se od prirodnog saveznika makedonskog naroda i Makedonske revolucionarne organizacije pretvara u njihovog najvećeg neprijatelja i grobara makedonskog jedinstva«.

Uopšte uzev, bugarske vlade i bugarski dvor, zaključuje autor, vode politiku na dva nivoa. Najpre, vladajući krugovi, proglašavanjem Makedonije za bugarsku teritoriju, pokazuju da su protiv oslobođenja Makedonije i njenog konstituisanja u autonomnu oblast. Zatim, s druge strane, Bugarska izjavljuje da nema teritorijalnih pretenzija i da je njena jedina težnja i briga da hrišćanskom stanovništvu u Turskoj obezbedi uslove života dostojne čoveka, čime sebe prikazuje kao najvećeg pobornika politike sprovođenja reformi u Makedo-

niji, što znači da se zalaže za autonomiju Makedonije. Drugim rečima, dvojaka politika Bugarske kneževine, njena tradicionalna deviza: govori jedno — drugo radi, nije ništa drugo do želja za osvajanjem Makedonije, odnosno luke Solun i time dobijanje izlaza na Jegejsko more.

Politika Kneževine Bugarske prema Makedonskoj revolucionarnoj organizaciji i njenim rukovodiocima G. Delčevu, D. Grujevu, Đ. Petrovu, J. Sandanskom i drugima u ovom periodu predstavlja posebno poglavlje u istoriji odnosâ i veza Makedonije sa susednim balkanskim zemljama. To je bila, kako napominje autor, politika niskih udaraca i pokušaja da se preuzme rukovođenje makedonskim revolucionarnim pokretom, kako bi se njegove akcije usaglasile sa težnjama zvanične politike Sofije. Ili, ako to nije moguće, onda se čine pokušaji da se diskredituje i ukine revolucionarna organizacija kao faktor makedonskog naroda i kao njegov predstavnik. Takva aneksionistička politika bugarske buržoazije primorala je Makedonsku revolucionarnu organizaciju da se upusti u krvavi rat protiv nosilaca te politike i da uloži ogromnu energiju i sredstva radi očuvanja sopstvene nezavisnosti i integriteta svoje teritorije. Slobodno se može reći, ističe K. Bitoski, da otpor revolucionarne organizacije pokušajima bugarskih vladajućih krugova da Makedoniju prisajedine Bugarskoj predstavlja jednu od najslavnijih stranica istorije narodnooslobodilačkih borbi makedonskog naroda.

Na kraju, ponovimo još jednom: studija K. Bitoskog *Makedonija i Kneževina Bugarska* je izvanredan doprinos istoriografiji, i to kako po pristupu, načinu obrade i prezentiranju rezultata istraživanja tako i po tome što će u širim jugoslovenskim okvirima podstaći dalja proučavanja ove problematike. Upravo zbog svega izloženog smatramo da bi se prevođenjem studije na srpskohrvatski jezik, u nešto sažetijem obliku, čitaocu ovog govornog područja omogućilo, pored boljeg, potpunijeg i izvornijeg upoznavanja sa istorijom makedonskog naroda, da jasnije shvati korene svojatanja ili negiranja Makedonije i makedonske posebnosti od strane Bugarske.

Jordan Jovanovski

Jokica Hadži Vasileva: Radnička participacija u Africi

(Izdavački centar »Komunist« i Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1978, strana 206)

Tokom poslednjih godina teorijska debata o idejama radničkog samoupravljanja i participacije postala je jedna od značajnih preokupacija najširih krugova međunarodnog radničkog pokreta, pa čak i van njega. Pored Jugoslavije, diskusije o samoupravnom socijalističkom razvoju društva vode se danas u velikom broju zapadnoevropskih zemalja, i to ne samo u »evrokomunističkim« partijama nego i u socijalističkoj, socijaldemokratskoj i sindikalnoj levici. Za mnoge od njih ideja samoupravljanja kao konkretni oblik istorijskog procesa oslobađanja rada sve više postaje velika ideja epohe koja motiviše najšire slojeve savremenih industrijskih društava na akciju. U istočnoevropskim zemljama se danas, takođe, revalorizuje praksa radničkog učešća u upravljanju preduzećima (»proizvodna savetovanja« i slično), pa se čak i u Kini traže određeni modusi za uključivanje radnika u procese planiranja i upravljanja privredom, kao *conditio sine qua non* nove ekonomske politike i otvorenog procesa demokratizacije i decentralizacije.

Pažljivom analizom svih ovih ideja i pokreta, međutim, dolazi se do sledećeg zaključka: ukoliko se izuzmu veoma razgranati modeli radničkog »saodlučivanja« tipa nemačkog »mitbeštimunga«, distribucije dela profita radnicima i još neki slični, praksa pune radničke participacije u razvijenim društvima ostaje ograničena na nekoliko preduzeća u kojima su radnici, suočeni sa masovnim otpuštanjem usled zatvaranja pogona, spontanom akcijom preuzeli upravu. Paradoksalna je činjenica da prebogata literatura o samoupravljanju na Zapadu u osnovi počiva na iskustvima kakva su pružili pogodni »slučajevi«: fabrika satova »Lip« u Bezansonu, brodogradilišta »Upper Clyde Shipyards« u Velikoj Britaniji ili anahronični socijalutopistički projekti tipa »Scott Bader Commonwealth«, takođe u Velikoj Britaniji.

Izuzmu li se iskustva Jugoslavije zbog kompleksnosti njenog socijalističkog razvoja i činjenice da se kod nas samoupravljanje razvija kao globalni društveni sistem, dakle kao celovit model društvene organizacije, najbogatije istorijsko iskustvo pruža praksa radničkog samoupravljanja i participacije u nekim zemljama u razvoju. Iako mnogi »ortodoksni« teoretičari samoupravljanja u Francuskoj i Britaniji ne mogu zamisliti samoupravni razvoj van visokorazvijenih industrijskih društava, istorijska je činjenica da je praksa Alžira, Perua, Tanzanije i još dvadesetak zemalja u razvoju, pored svih ograničenja, pa i čestih zabluda, pružila u pojedinim društvenim sektorima najbogatija iskustva u razvoju samoupravnih odnosa. Za savremenu društvenu naučnu misao, pogotovu marksističku, upravo ova praksa pruža obilje neophodnih podataka i iskustava nezaobilaznih u teorijskom uopštavanju različitih koncepata i modela industrijalizacije i socijalističkog preobražaja zemalja u razvoju. Zbog toga je teško ne složiti se sa Jokicom Hadži Vasilevom, koja analizom konkretnih istorijskih iskustava jednog broja zemalja afričkog kontinenta u domenu razvoja radničkog samoupravljanja i participacije pokušava da nađe odgovore i na šira teorijska pitanja, danas veoma aktuelna u međunarodnom radničkom pokretu. Ovo tim pre što su ta iskustva krajnje kontroverzno tumačili mahom francuski i anglo-saksonski autori koji su u njima nastojali da prepoznaju elemente razvijenih društava, kojih objektivno nema niti će ih u skoroj budućnosti biti. Ne našavši ih, ovi autori, pomenimo Jana Klega, Serža Koljčickog ili Daniela Gerina, nisu pokazali razumevanje za nesporne domete prakse radničkog samoupravljanja u ovim zemljama (pre svega u Alžiru, početkom šezdesetih godina).

Da bi se locirala praksa zemalja u razvoju u istorijskoj genezi ovih koncepata, Hadži Vasileva upućuje u svojoj knjizi na sledeću osnovnu klasifikaciju situacija u kojima dolazi do izražaja učešće radnika u upravljanju privredom:

a. To je, pre svega, situacija danas karakteristična za brojne razvijene zapadne zemlje u kojima je, pred naraslim snagama radničke klase, buržoazija prisiljena na uzmicanje i davanje koncesija, dopuštajući radničkoj klasi sve veće učešće u upravljanju preduzećima (karakterističan primer ovog tipa je bio spor između sindikata, s jedne, i organizacija poslodavaca, s druge strane, pred Ustavnim sudom SR Nemačke u Karlsrueu povodom Zakona o saodlučivanju iz 1976. godine, koji je marta ove godine okončan pobedom radničkih organizacija).

b. Druga situacija je karakteristična za zemlje u kojima je radnička klasa uspela da obori s vlasti buržoaziju i gde se osnovna dinamika društvenog razvoja sagledava u odnosu društva i socijalističke države.

c. Sasvim posebna situacija, koja se ne sme izjednačavati ni sa jednom već pomenutom, jeste ona u kojoj radnička klasa još objektivno nije u stanju — »kao što više nije u stanju ni klasa koja joj se suprotstavlja, klasa kapitalista — da se afirmiše kao uspešna snaga društva. To je slučaj u društvima nerazvijenih zemalja, kada na njihovo čelo dođu prosocijalistički orijentisane snage, koje i same teže da ubrzaju proces rasta i sazrevanje radničke klase i stimulišu i podstiču proces uvlačenja radnika u odlučivanje« (str. 11). Svakako, nerazvijeni materijalni uslovi, a naročito nerazvijena radnička klasa, koja često ima privilegovani položaj u ovim društvima, onemogućavaju širi razvoj samoupravljanja u proizvodnoj sferi, a još manje u globalnom društvenom sistemu. »Tamo gde su na vlasti revolucionarne snage koje nastoje da idu preko objektivnih mogućnosti — praksa afričkih zemalja to potvrđuje — dolazi i do veoma bolnih otrežnjenja i odstupanja ovih snaga«. Međutim, iako ne dolazi u pitanje ovakav stav Jokice Hadži Vasileve, zasnovan na dugogodišnjem praćenju procesa socijalnog prestrukturiranja u Africi, ipak treba ukazati na nekoliko činjenica. Početkom šezdesetih godina, nakon sticanja nezavisnosti Alžira, ovu zemlju je zajedno sa kolonijalnom administracijom napustio i gotovo ceo privredni rukovodeći i stručni kadar francuskog porekla, što je ekonomiju ove zemlje dovelo na ivicu sloma. U tim uslovima, mlada alžirska radnička klasa je spontano preuzela rukovodeće aktivnosti u brojnim preduzećima i na poljoprivrednim dobrima, reklo bi se sa ne manje uspeha od njihovih toliko hvaljenih francuskih kolega iz »Lipa«. Iako nije sasvim u kontekstu predmeta razmatranja ove knjige, potrebno je osvrnuti se i na neka slabije poznata iskustva Perua u kome je početkom ove decenije radnička klasa dosta pasivno očekivala početne inicijative vlade predsednika Huana Velaska Alvarada, usmerene ka uključivanju radnika u proces upravljanja, da bi danas vrlo oštro reagovala na pokušaje da se okrnje stečene pozicije. Čak i u Tanzaniji, zemlji čija radnička klasa ima sasvim skromne tradicije, divlji štrajkovi, kao reakcija na pogoršanje uslova rada i

samovolju stranih poslodavaca i menadžera, nisu retkost, o čemu Jokica Hadži Vasileva navodi niz upečatljivih primera. To u celini svedoči o tome da bi se napravila krupna greška ukoliko bi se danas potcenjivao i dogmatski vrednovao klasni i revolucionarni potencijal radnika ovih zemalja.

Iskustva progresivnih, socijalističkih pokreta, koja u svojoj knjizi analizira Hadži Vasileva, ukazuju na to da ideje o radničkom učešću u upravljanju privredom upravo imaju za cilj buđenje ovih potencijala. Prenošenjem odgovornosti na radnike i njihovim idejnim usmeravanjem, u zemljama u razvoju se želi stvoriti snažna radnička klasna osnova socijalistički orijentisanih razvojnih programa, radnički pokret čija bi uloga, pa i odgovornost bile neuporedivo veće nego u zapadnim društvima, upravo usled ukupne nerazvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Eminentni alžirski profesor Mahfud Gezali, komentarišući ciljeve radničkog učešća u upravljanju u zemljama u razvoju, dolazi do sličnih zaključaka kao i Hadži Vasileva. On smatra da postoje tri grupe ciljeva s obzirom na njihove osnovne funkcije: pedagoški, u smislu opšteg i stručnog obrazovanja radnika; tehnički, koji se svode na povećanje produktivnosti, usled veće zainteresovanosti radnika za proizvodne probleme, i idejno-politički, koji su usmereni ka srastanju radničke klase sa proklamovanim socijalističkim idejama i pokretima koji ih predstavljaju. Ova poslednja grupa ciljeva bi se mogla okarakterisati i kao svojevrsni oblik političke mobilizacije radnih slojeva ovih društava, na temelju progresivne, socijalističke platforme. (Prema prilogu ovog autora podnetog na sastanku Saveta međunarodnog istraživačkog projekta o radničkom samoupravljanju i participaciji u Međunarodnom centru za preduzeća u javnoj svojini u zemljama u razvoju, Ljubljana, decembra 1977).

Kako se u afričkim zemljama, i ne samo u njima, ove ideje ostvaruju u protivrečnim i složenim društvenim okolnostima i uslovima mešovitih ekonomija u kojima ima i elemenata kapitalističke privatne ali i socijalističke javne, pa i društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, iskustvo pokazuje da se državno vlasništvo i državna ekonomska funkcija u celini pojavljuju kao objektivno najpovoljniji okvir njihovog razvoja. To je razlog što Jokica Hadži Vasileva u drugom poglavlju svoje knjige, posvećenom privrednom angažmanu države, polemiše sa stavovima autora koji u odnosu radničko učešće — država vide nepomirljivu protivrečnost, nalazeći za to argumente u restriktivnom karakteru nekih državnih mera kojima je u prvoj polovini šezdesetih godina regulisan rad samoupravnih organa u Alžiru. Nasuprot njima, dr Hadži Vasileva ukazuje na činjenicu da se uloga države, i pored izvesnih devijacija, mora posmatrati u kontekstu njene funkcije glavnog socijalnog, ekonomskog i političkog *spiritus movensa* ovih zemalja. Široko elaborirajući privredne funkcije ovih država, autor dokazuje svoju tezu i obara stavove »radikalne leve kritike«, koja u državi vidi samo njene »levijatanske« aspekte, a ne i njenu objektivnu funkciju u sadašnjoj fazi razvoja ovih društava. Međutim, Hadži Vasileva upravo u tome uočava šansu da se širokim razvojem oblika radničkog učešća, koji su uvedeni u najvećem broju zemalja Afrike, i nalaze se tek u inicijalnim fazama, spreče etatističke devijacije i očuva demokratski i progresivni karakter čak i u tako složenim uslovima. Ona takođe ukazuje na činjenicu da već sam obim nacionalizovanog privrednog sektora svedoči o tome da glavni akcent u razvoju radničkog učešća mora biti stavljen upravo na ovaj sektor. Stvaranjem »nacionalnih društava« u Zambiji i Alžiru i »parastatalnih« (podržavljenih) preduzeća u Tanzaniji otvoreno je područje i stvoren okvir za delovanje radničkih komiteta i drugih oblika učešća. U filijalama multinacionalnih kompanija, prema navodima autora ove knjige, situacija se i dalje komplikuje usled delovanja stranih menadžera (o čemu se navodi niz interesantnih primera). Suočeni s nastojanjima stranih kompanija da maksimalno uvećavaju dobit koju izvlače upravo iz njihovih zemalja, organi radničkog učešća dobijaju i svojstva određene društvene kontrole nad poslovanjem ovih kompanija.

Analizom normativno-pravnih akata kojima je u Africi kodifikovana radnička participacija (i »alžirsko samoupravljanje«), autor pokazuje koliki je još jaz između normativnog i stvarnog. Navodeći kao primer sociološku studiju francuskog autora Klodin Šole o rezultatima i efektima samoupravljanja u alžirskom regionu Mitidža, Hadži Vasileva pokazuje koliko su revolucionarni »martovski dekreti« išli ispred realnosti. Iako postavljeni na revolucionarnoj osnovi, ovi dekreti su ostali bez značajnijih efekata u praksi. U svakom slučaju, njih je, prema ovom mišljenju, moguće shvatiti samo kao anticipaciju jedne buduće prakse, kreativnu anticipaciju, ali zato ne manje daleku od tadašnje

alžirske stvarnosti. Iako je za mnoge kritičare »alžirskog samoupravljanja« neuspeh »martovskih dekreta« bio indikator poraza radnika u sukobu sa ojačalom birokratijom mlade alžirske države, podaci Hadži Vasileve ukazuju koliko na zanemarivanje objektivnih okolnosti u kojima je ove propise trebalo primeniti toliko i na jednu ozbiljnu slabost ovog pokreta koja se ogledala u nepostojanju političke organizacije koja bi u punoj meri mobilisala sve subjektivne faktore. Nadovezujući se na ovu tezu Hadži Vasileve, treba dodati da je taj faktor bio odlučujući i za krizu drugog po značaju samoupravnog pokreta u zemljama u razvoju (izuzimajući, svakako, Jugoslaviju) — »peruanske revolucije«, koju je takođe nepostojanje odgovarajuće političke organizacije dovelo u ozbiljnu krizu (takva organizacija u Peruu — SINAMOS — bila je osnovana tek kada se opozicioni blok, grupisan oko APRA partije, konsolidovao i u znatnoj meri otežao širu mobilizaciju radnika oko programa revolucionarne vojne vlade). Na taj način, zaključci do kojih dolazi Jokica Hadži Vasileva analizom iskustava jednog regiona dobijaju šire teorijsko značenje za konstituisanje teorije socijalističkog preobražaja zemalja u razvoju.

Ove konstatacije i teorijska uopštavanja zatim potvrđuju i završna poglavlja knjige u kojima se razmatra konkretna praksa razvoja radničkog učešća u Alžiru, Tanzaniji, Zambiji i NR Kongu, problemi birokratizacije i delovanja stranog kapitala, kao i uloga sindikalnih organizacija u koncipiranju i realizaciji radničkog učešća u ovim zemljama. Time Jokica Hadži Vasileva zaokružuje svoju komparativnu studiju ovih ideja i pokreta konstatujući da, i pored svih dilema, kontroverzi, pa i ozbiljnih otpora, praksa radničkog učešća u upravljanju preduzećima čini jedan važan korak u pravcu autentične socijalističke transformacije ovih zemalja i time daje svoj teorijski doprinos razvoju savremenog socijalizma.

Predrag Simić

Dragoljub Stojiljković: Teorija reprodukcije

(»Prosveta«, Niš, 1979, strana 104)

Knjiga *Teorija reprodukcije* predstavlja jedan od retkih radova u marksističkoj ekonomskoj teoriji u kojoj se analizira i istražuje društvena reprodukcija u svim njenim pojavnim oblicima, uz sve ekonomske posledice koje iz toga proizlaze.

Knjiga ima za cilj da pruži kompleksniji i širi uvid u objašnjenja i shvatanja društvene reprodukcije. Sam autor na jednom mestu u knjizi ističe: »...od uslova, načina, intenziteta, obima i strukture reprodukcije zavisi celokupni ekonomski i društveni život jedne zemlje. Otuda je razumljiv stalni interes, pre svega ekonomista, a i celog društva za pitanja reprodukcije«.

Najveća pažnja u studiji je posvećena analizi formiranja akumulacije, njene upotrebe, zatim realizaciji roba i usluga, privrednoj ravnoteži i neravnoteži, odnosno svim onim pitanjima koja su uvek aktuelna i interesantna, bez obzira na to kome tipu robne privrede pripada neka zemlja.

Knjiga *Teorija reprodukcije*, kako je već rečeno, predstavlja jedan od značajnijih teorijsko-analitičkih prikaza građanskih i marksističkih teorija o društvenoj reprodukciji. Rad je nastao kao rezultat višegodišnjih preokupacija i razmišljanja autora o problemima društvene reprodukcije, jer D. Stojiljković je pisac koji je ne samo dobar poznavalac Marksa i marksističke literature već i ekonomske literature uopšte.

Knjiga je podeljena na četiri zaokružene celine — poglavlja. U prvom poglavlju se razmatraju osnovni problemi društvene reprodukcije. Autor ističe da je u savremenim uslovima privrednog života realizacija roba i usluga od ogromnog značaja za normalni tok procesa društvene reprodukcije. Prema dr Dragoljubu Stojiljkoviću, savremena analiza društvene reprodukcije svoju teorijsku osnovu, kako za definisanje problema i zadataka tako i za traženje praktičnih rešenja, nalazi u Marksovoj teoriji reprodukcije celokupnog društvenog kapitala.

U drugom poglavlju se izlaže teorija društvene reprodukcije kod klasičnih i vulgarnih ekonomista, to jest teorije koje su preovlađivale sve do Marksa. Ovde autor, pre svega, izlaže teorije društvene

reprodukcije A. Smita, D. Rikarda, Seja, Sismondija, Maltusa i drugih. Sve do Marksa, problemi društvene reprodukcije rešavani su parcijalno, površno, čak teorijski pogrešno (Maltus, Mil), i, kritikujući Smita i ostale prethodnike, sâm Marks je često isticao da oni prekidaju istraživanje problema društvene reprodukcije baš na onim mestima gde ono postaje teško, ili, drugim rečima, gde su oni videli rešenja, on je tek tu video problem. Iz ovih razloga je dr Dragoljub Stojiljković najveći deo ove knjige posvetio analizi društvene reprodukcije koju su dali Marks i Lenjin, pa je knjiga mogla imati i naslov »Marksistička analiza društvene reprodukcije«, a da pri tome ništa ne izgubi na svojoj originalnosti i teorijskoj celini.

U trećem poglavlju autor razmatra Marksovu teoriju društvene reprodukcije, a prvenstveno niz veoma zanimljivih pitanja, na primer: reprodukciju i privrednu ravnotežu (neravnotežu), reprodukciju i akumulaciju, akumulaciju i investicije, multisektorsku shemu društvene reprodukcije itd.

U shemama proste i proširene društvene reprodukcije Marks pokazuje koji su uslovi potrebni da bi reprodukcija društvenog kapitala tekla normalno i bez poremećaja. Sheme predstavljaju idealne uslove proizvodnje i realizacije. Međutim, u praksi nije tako. Naime, ne postoji stalno stanje ravnoteže u privredi, kako je to u shemama prikazano. Dosadašnja analiza je pokazala uslove, to jest proporcije neophodne da proširena reprodukcija normalno teče. Te proporcije se ostvaruju više kao tendencija da se uspostavi stanje ravnoteže u privredi i time obezbedi potrebna proizvodnja.

Marksova teorija društvene reprodukcije prikazana je i analizirana veoma detaljno i originalno; ona je i danas aktuelna u uslovima rešavanja gorućih pitanja i problema inflacije, zaposlenosti, privrednog razvoja, cena i tržišta. Marksova teorijska i logička struktura predstavljena je kao ekonomski model, koji je jedini u stanju da potpuno objasni složene procese i tokove proizvodnje i potrošnje, ponude i tražnje, raspodele i cena, nasuprot građanskim teorijama i shvatanjima.

U poslednjem, četvrtom poglavlju autor obrađuje Lenjinov doprinos teoriji društvene reprodukcije, pri čemu stavlja poseban akcenat na njegovo tumačenje uloge i mesta cenovnog i tržišnog mehanizma u društvenoj reprodukciji, a posebno se zadržava na onim radovima u kojima Lenjin govori o bržem porastu I odeljka u odnosu na II odeljak društvene reprodukcije.

Ova, kao i prethodne autorove knjige, pokazuje njegov visok nivo teorijske ekonomske analize kao i dobro poznavanje istraživanih problema društvene reprodukcije. Kao jedna od prvih studija (knjiga) u nas koja obrađuje razne teorije društvene reprodukcije na celovit način, ona predstavlja solidnu teorijsku osnovu za dalja naučna istraživanja i rešavanje fundamentalnih pitanja našeg privrednog sistema, a posebno funkcionisanja tržišnog mehanizma i cena.

Dušan Zdravković

La philosophie Existentialistes, Marxistes, Personnalistes, Structuralistes

(»Nouveax philosophes« Charles — Henri Favord, 1977)

Početkom XX veka filozofska se misao razvijala u različitim formama i pravcima. Inspirisana problemima i dostignućima društvenih i prirodnih nauka, ona danas pruža niz protivrečnih »slika«. Šta se, u stvari, krije iza različitih savremenih filozofskih pravaca? Odgovor na to pitanje treba potražiti u delu *Filozofija*, koje je jedno od mnogobrojnih izdanja enciklopedije »Edma«. A njena nastojanja su zaista ambiciozna. Prema koncepciji biblioteke, prikupljaju se, klasifikuju, preciziraju, definišu ideje, kretanja, prikazuju ličnosti i njihova dela koja čine naše vreme i, s obzirom na svoju aktuelnost, predstavljaju nam »tokove« XX veka.

Svojim izdanjima iz različitih oblasti, na primer, iz filozofije, tehnike, kulture, politike, ova popularna biblioteka nastoji da odgovori na dva bitna pitanja: šta i ko?

U delu *Filozofija*, koje je zamišljeno kao filozofska lektira, prikazani su problemi na enciklopedijski način, što je ilustrovano snimcima, zatim je dat rečnik osnovnih termina, registar imena značajnih filozofa, kao i bibliografija najvažnijih dela glavnih predstavnika filozofskih pravaca o kojima se u ovoj knjizi govori.

Izbor filozofskih pravaca razmatranih u knjizi izvršen je na osnovu kriterijuma koliko su evoluirale misaone struje i naučne teorije koje su još »žive«, kao, na primer, egzistencijalizam, marksizam i druge i kakvu ulogu one danas imaju u najnovijim putevima razvoja filozofije?

Kao i u drugim enciklopedijama, i u ovoj »se ne moraju obavezno čitati prve stranice da bi se razumele one poslednje«, jer svako može odmah naći ono što ga zanima.

Od filozofskih pravaca i naučnih teorija XX veka predstavljeni su: egzistencijalizam, personalizam, marksizam, strukturalizam i »novi filozofi«.

Nemački predstavnici egzistencijalizma pominju se samo koliko je to zaista potrebno da bi se prikazao uticaj i kontinuitet toga filozofskog pravca. Kao i u drugim tematskim celinama, i ovde središnje mesto pripada francuskim predstavnicima egzistencijalizma. Predstavnik i osnovni mislilac francuske varijante egzistencijalizma je Žan-Pol Sartr. Istovremeno, navode se filozofski pogledi Huserla, Kjerkegora, Hajdegera, kao i dalji i bliži izvori francuskog egzistencijalizma. Egzistencijalizam se kao filozofski pravac naročito raširio posle drugog svetskog rata. Između 1945. i 1960. godine zauzeo je snažne filozofske pozicije, što je odgovaralo realnosti tadašnje epohe. To je došlo do punog izražaja i u nemirnom i angažovanom stavu Ž.-P. Sartra.

Posle drugog svetskog rata francuski egzistencijalizam postao je moda, on je zajedno sa romanom ili dramom neposredno i snažno uticao na kulturnu klimu, čime je prevazišao, proširio svoje filozofske okvire.

Egzistencijalizam je u knjizi predstavljen kao reakcija na filozofiju racionalizma i filozofiju apsoluta. Čovek-pojedinac, pojedinačna egzistencija je polazište i centralni problem. Čovek je stranac u svetu, on je u njega bačen. Težina odgovornosti koja proizlazi iz njegove slobode za njega je samo osuda. Napušten, prepušten samome sebi, on se oseća usamljenim. Kao pojedinac, kao subjekt, čovek je slobodan da projicira samog sebe, da samoga sebe oblikuje. Prema egzistencijalizmu, egzistencija čoveka prethodi njegovoj esenciji, odnosno on sam čini od sebe ono što jeste. Znači, nikakav koncept, model ne predodređuje unapred čoveka za ono što će on biti, svaka individua stvara samu sebe. Iako je u knjizi prikazano da je izvor egzistencijalizma dehumanizacija savremenog sveta, nije objašnjeno da egzistencijalizam ostaje jednostrana filozofska koncepcija jer čoveka vidi jedino kao individualno biće, duboko svesno svoje prirode koja je ograničena samo na njega. Egzistencijalizam uspeva da pokaže samo jednu stranu složenosti čovekovog življenja, ne tražeći stvarne mogućnosti za izlaz čoveka iz takve njegove egzistencije.

O Emanuelu Munijeu, Morisu Nedonselu, Polu Rikeru, Žanu Lakroa i drugima govori se kao o najznačajnijim predstavnicima personalizma. Po njima, ljudska ličnost je najveća vrednost, a najbitnija je etička dužnost — samostalno i jedinstveno delovanje ličnosti. Personalizam se razvio u nekoliko različitih varijanti: teološku, psihologističku i druge. Personalisti nezavisnost ličnosti obično zasnivaju na hijerarhiji vrednosti, na transcendentnom »trećem carstvu«. Ličnost oni opredeljuju duhovnim kvalitetima. Po njima, specifično obeležje ličnosti nalazi se samo u duhovnoj aktivnosti. Ličnost je subjekt čija autonomija ima svoju osnovu u vrednostima. Kod različitih predstavnika personalizma nalazimo različite definicije vrednosti. Tako, na primer, Munije govori o objektivno-subjektivnom karakteru vrednosti. Po njegovom učenju, nije sasvim jasno kakva je uloga boga u stvaranju sistema vrednosti, iako je bog u njegovoj filozofiji predstavljen kao najviša ličnost.

Munije nastoji da dokaže da ideja o bogu kao najvišoj ličnosti služi kao oslonac individui u teškom, mukotrpnom izdizanju do personalizma.

S obzirom na probleme koje postavljaju, personalisti se nadovezuju, s jedne strane, na egzistencijalizam, a, s druge, na marksizam. Oni čine pokušaj da prevaziđu prethodnu filozofsku misao. Centralni problem je čovek pojedinac, čovek svakodnevice. Iako je ličnost u središtu njihovog filozofskog interesovanja, personalisti nastoje da odrede njeno mesto u kosmosu. Žan Lakroa kaže da ličnost treba shvatiti kao »napregnutost između individualnosti i univerzalnog«. Prema personalizmu, ličnost se može shvatiti ukoliko se objasni i sagleda u relaciji priroda — društvo. Neki predstavnici personalizma povezuju proces personalizacije sa procesom socijalizacije. Ličnost treba »vežbati« njenim uključivanjem u zajednicu, u kolektiv, u istoriju. Personalizam insistira na učešću i traženju zajednice koju su ličnosti slobodno stvorile.

Vrednosti treba inkarnirati u istoriju kolektivnom akcijom. One se rađaju i postavljaju, one se zasnivaju u »borbi«.

U ovoj knjizi, u jednom značenju, personalizam je predstavljen kao filozofija angažovanosti, koja se dotiče i egzistencijalizma i marksizma. Filozof kakav je Moris Nedonsel, kojeg nazivaju »metafizičarem personalizma«, čini pokušaj da poveže, da pokaže uzajamnost saznanja o čoveku i o zajednici ljudi. U delima Lakroa i Munijea personalizam se najviše približio marksizmu, ali se u ovoj knjizi ne govori o konkretnim dodirnim tačkama između njih.

U ovom delu već u početnim definicijama za marksističku filozofiju se kaže da uvek sadrži jedan bitan problem. Različiti autori svaki period razvoja Marksove misli na različite načine interpretiraju, pa se čak i jedno isto delo tumači različito. Između ostalog, kaže se da se formirao »institucionalni« marksizam, koji predstavlja oficijelnu doktrinu nekih zemalja i nekih partija, zatvarajući na taj način u njegove okvire i misao onih filozofa koji su bili politički angažovani. U stvari, takav se marksizam može, govoreći Sartrovim rečnikom, definisati kao »zaustavljeni marksizam«. U samom marksizmu treba razlikovati više »nijansi«. A sve to, sa svoje strane, dokazuje da se još intenzivno razmatra Marksovo delo.

Od istaknutih francuskih marksista ovde se pominju Anri Lefevr, Lisjen Goldman i Luj Altiser.

O Lefevru se kaže da je svojim delom mnogo doprineo popularisanju marksističke misli u Francuskoj. On se odlučno suprotstavio dogmatizmu u marksizmu, naročito posle drugog svetskog rata, a posebno staljinističkom ontologizmu, egzistencijalizmu i personalizmu. Središnji problem u njegovom učenju je otuđenje. Često govori o odvajanju određenih formi u buržoaskom društvu od njihove istinske sadržine, što za rezultat ima različite vidove otuđenja. Svojim delom *Kritika svakodnevnog života* na nov način prilazi čoveku svakodnevice, njegovim potrebama, nezadovoljstvima i teškoćama. Po njemu, marksizam je teorija ostvarivanja totalnog čoveka — razotuđenjem. On ukazuje na konkretne oblike deformacije i »gubljenja« čoveka u procesu robne proizvodnje u kapitalističkom društvu i u industrijalizovanom društvu uopšte.

Strukturalizam je u delu *Filozofija* prikazan šire, ne samo kao filozofski pravac već kao teorijsko i metodološko gledište u istraživanju nekih celina, kao što je oblast lingvistike, etike, kulture. On polazi od ideje totaliteta. Jedna celina se postulira, a različiti delovi se povezuju, prema njihovoj zavisnosti, u jednu celinu. Pod strukturom se podrazumeva konfiguracija činjenica. Ovde se navodi gledište Kloda-Levi Strosa, ističe se njegova inspirativnost i uticaj na ostale predstavnike strukturalizma. Pri tom nije data detaljna analiza njegovih pogleda, a ni polemikâ koje su oni izazvali, već se samo govori o njegovom shvatanju strukture. Po mišljenju Levi Strosa, struktura je zbir činjenica u trenutku pristupanja ispitivanju. Čovek je tip one strukture u kojoj živi. Struktura se može razumeti kao skriveni red ljudskog ponašanja i kao oruđe uz pomoć kojeg se otkriva »zakon promena«.

U osnovi strukturalizma je shvatanje čoveka kao intelektualnog bića koje stvara forme i značenja, kombinuje delove u celinu, u dve osnovne dimenzije, a to su: sinhronična i dijahronična.

Pojava takozvanih »novih filozofa« povezuje se sa »eksplozivnim« događajima u Francuskoj, maja 1968. godine. Misao »novih filozofa« shvaćena je kao »preokret« u filozofiji, kao razaranje. Po nekima od njih, i marksizam i frojdizam treba odbaciti zbog njihove »podređenosti« razumu »Zapada«.

Fransoa Šatle u svom delu *Filozofija profesora* govori o institucionalizovanoj filozofiji u osnovnom i visokom obrazovanju. On je osuđuje i odbacuje zato što »buržoaskoj ideologiji« omogućava da se »vrati« za nju korisnoj tradiciji.

Žan Fransoa Liotar, jedan od predstavnika ovog pravca, u svom učenju je inspirisan filozofskom koncepcijom Ničea. Njegova shvatanja su prikazana kao »aktivni« nihilizam. Uviđajući da se u savremenom društvu gube sve vrednosti, on se posebno zadržava na »krizi« vrednosti istine. Za razliku od nekih drugih predstavnika ovog pravca, on se u svojim kasnijim delima približio marksizmu i frojdizmu. Pisao je u čemu je razlika između Marksa i Frojda. Kao i drugi »novi filozofi«, i Liotar je u svojim razmišljanjima zaokupljen aktuelnim problemima savremenog društva; a to su za njega: revolucija, kapitalizam, politika, estetika, poezija.

Delo *Filozofija* rešava, u stvari, jedan problem: kako na enciklopedijski način prikazati filozofiju u sintetičkom, kratkom pregledu kada je poznato da je neophodno potrebno poznavati filozofsku tradiciju, istoriju filozofije, da bi se stekla prava predstava o savremenoj filozofskoj misli. Zato je ovim delom, koje prikazuje samo deo savremene filozofije, pružena tek prva informacija, dato elementarno objašnjenje određenih izabranih pojmova.

U težnji da se daju što preciznije definicije izabranih filozofskih pravaca, prvi je utisak da se time izbegava njihovo vrednovanje.

Čini nam se da je to i nemogućno postići u ovako zamišljenom enciklopedijskom prikazu savremene filozofske misli, jer je filozofska misao danas »živa« i njeno svođenje u okvire definitivnih, jednom zasvagda datih opredeljenja, ne može uroditi plodom. Zbog svoje pojednostavnjene leksikografske jasnoće delo *Filozofija* može se koristiti samo kao priručnik, odnosno podsetnik.

Vera Georgieva

»Naše teme«, br. 10/78.

Na uvodnom mjestu ovog broja časopisa »Naše teme« objavljen je tekst Bogdana Ćosića pod naslovom *Ekonomska nauka i privredna praksa*, u kojem autor raspravlja o preobražaju visokog obrazovanja iz područja ekonomskih znanosti. Obrazovanje stručnjaka tog profila mora danas na sveučilištu, kaže autor, dati i određenu stručnu specijalizaciju i međudisciplinarnu sintezu parcijalnih saznanja. Jer naučno-tehnička revolucija danas zahtijeva udruživanje rada velikog broja stručnjaka »koji imaju solidno obrazovanje u fundamentalnim naučnim disciplinama«.

Stoga je potrebno da se još u procesu nastave studenti sve više uvode u »metodologiju i tehniku istraživačkog rada jer se kreativna ličnost može formirati samo u obrazovnom sistemu u kojem je težište na aktivnom usvajanju saznanja, a ne na pasivnom preuzimanju. Već sadašnji stupanj društveno-ekonomskog razvitka zahtijeva takav nivo visokog obrazovanja u kojem će biti uspostavljen stalan odnos tih ustanova prema problemima i zahtjevima društvene prakse i stalno kritičko preispitivanje vlastitog rada« (str. 2 288).

O ekonomskoj problematici društvenog planiranja i raspodjeli dohotka pišu: Dragutin V. Marsenić, *Teorijski i institualni aspekti samoupravnog društvenog planiranja*; Branko Marković, *Realizacija principa raspodjele prema radu u socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje*; Neven Mates, *Nacrt teorijskog okvira za razumijevanje nekih razlika u osobnim dohocima radnika*. I dok Branko Marković ističe da raspodjela prema radu nije samo cilj već i sredstvo za povećanje proizvodnje, jer ima »snažno povratno dejstvo na cjelokupan proces reprodukcije i povećanje dohotka, tako da se može reći da je raspodjela veoma važan faktor stvaranja dohotka«, Neven Mates upozorava na opasnost mjerenja pojedinačnog učinka ako se ne vodi briga i ne uzimaju u obzir razlike u uvjetima rada i međukvalifikacione razlike i, osim toga, sasvim »neopravdane razlike koje potječu od jednog oblika grupnovlasničkog prisvajanja i praktički samostalnog odlučivanja o raspodjeli dohotka«.

Zapažen je i prilog Štefice Bahtijarević, *O nekim društvenim dimenzijama religije i religioznosti*, u kojem, između ostalog, ističe da se religioznost najviše ispoljava u seosko-radničkoj populaciji stanovništva nižih kvalifikacija i obrazovanosti, uz slabiji materijalni status te populacije starije dobi i ženskog spola. Povijesno gledano, kaže autor, od vremena »kad je religija imala dominantnu ulogu, sadašnji proces ukazuje na opadanje njezine uloge u životu ljudi i svođenje samo na dio životnih okolnosti, u našim uvjetima i nebitnih za tokove i suštinu razvoja naše zemlje« (str. 2358).

Ipak, centralno mjesto u navedenom broju časopisa »Naše teme« svakako zauzimaju istraživanja ili, bolje reći, prijedlog za istraživanje fenomena nacije i međunacionalnih odnosa u uvjetima samoupravnog udruženog rada, koji je sačinjen na temelju zajedničke inicijative i rezultata marksističkih centara Srbije i Hrvatske, odnosno njihove radne grupe i zajednički organiziranih rasprava o navedenoj problematici. Navedeni prijedlog bi trebao da »potakne široku javnu naučnu raspravu o mogućnostima i putevima sistematskih i dugoročnih marksistički zasnovanih istraživanja problematike razvoja nacija i međunacionalnih odnosa u uvjetima samoupravne socijalističke transformacije jugoslavenskog društva«, kaže se u uvodu Prijedloga.

Autori Prijedloga ističu da u pristupu proučavanju navedene problematike treba poći od sagledavanja nacionalnog fenomena u kontekstu marksističke teorije o društvu, njegovom razvoju i preobražaju iz jednih oblika u druge, jer je nacija rezultat cjelokupnog razvoja i transformacije svih oblika ljudskog zajedništva. Stoga je potrebno uvažavati povijesni kontinuitet socijalnih kretanja u kojem su stvarane pretpostavke za pojavu i razvoj nacionalnih individualiteta, što je posebno važno za

procese na području naše višenacionalne zajednice.

Istraživanja bi trebala da razrade ekonomsku problematiku međunacionalnih odnosa koja je dosad nedovoljno proučena, jer su ekonomski procesi politički posredovani, pa se zbog toga mora sagledavati autonomna priroda ekonomskih procesa i njihova politička posredovanost. Zbog neravnomjernog ekonomskog razvoja javljaju se i određena proturječna kretanja koja valja respektirati i istovremeno uočavati mogućnosti za stalno rješavanje tih proturječnosti na općem kursu samoupravnog socijalističkog razvoja.

U istraživanje nacionalnog fenomena uključen je i nacionalizam kao društvena pojava koja je u uvjetima građanskog društva u izravnoj funkciji konzerviranja, odnosno očuvanja postojećeg načina proizvodnje i time izražava interese buržoazije, ističu autori Prijedloga, koja je teritorijalizirana u naciju. Stoga način proizvodnje valja uzimati za osnovicu nacionalnog individualiteta, za činioca oblikovanja i reproduciranja nacije kao globalne grupe ljudskog zajedništva uopće.

Autori Prijedloga za istraživanje nacionalnog fenomena i međunacionalnih odnosa ističu važnost kulturnih sadržaja i komuniciranja nacionalnih kultura kao i njihovo prožimanje u općejugoslavenskim okvirima. Zajednička kultura svih naroda i narodnosti koji žive u Jugoslaviji može nastajati, ističu autori, kao rezultat kontinuiranog stvaralaštva u radnim i nacionalnim sredinama. One se »mogu afirmirati i razvijati kao zajednički izraz onih vrijednosti koje su sadržane u prirodi jedinstvenog društvenog odnosa koji se uspostavlja, učvršćuje i razvija na cjelokupnom jugoslavenskom prostoru« (str. 2 380).

Na kraju je potrebno spomenuti i kritičko-polemički prilog Veljka Cvjetičanina, *Evrokomunizam i diktatura proletarijata*. Autor odbacuje tezu »ili demokracija i sloboda, ili diktatura i staljinizam«, i ističe da je samo za formalno-logično mišljenje diktatura nasilje, a demokracija sloboda, a za dijalektičko mišljenje između diktature i demokracije postoji opreka, ali i jedinstvo. Za prijelazni period je nužna diktatura proletarijata kao oblik dominacije vodeće uloge radničke klase s njezinim autentičnim samoupravnim asocijacijama.

Osim toga, u rubrici »Osvrti« navedenog broja »Naših tema« objavljen je i prilog Josipa Marinkovića o naučnom nazoru o svijetu kao odgojnom cilju i osvrt Nikole Poplašena na knjigu Predraga Radenovića, *Samoupravljanje — moć i iskušenja*, a zatim slijede opširni prikazi i recenzije knjiga te naših i stranih časopisa.

Josip Marinković ističe da naučni nazor o svijetu ne može biti jedan od odgojnih ciljeva, već samo jedini ili to uopće nije. »Nije svjetonazor dio odgojnog cilja, nego je upravo obrnuto, odgojni cilj je dio svjetonazora...« Ta je teza, kaže autor, neprimjerena »pojmu čovjeka kao bića prakse i samo je prividno utemeljena na filozofskim nazorima dijalektičkog materijalizma na koji se pozivlje, dok je njegova filozofska pozicija pozitivistička, i to u vrlo pojednostavljenoj interpretaciji,..«

Savo Pešić

»Samoupravno pravo«

(Tromesečni časopis za pitanja samoupravnog sistema)

Časopis »Samoupravno pravo« izlazi već punih pet godina u izdanju Centra za pravna istraživanja Instituta društvenih nauka. Iz analize objavljenih brojeva proizlazi da se časopis bavio najaktuelnijim problemima našeg samoupravnog sistema i da je postao tribina na kojoj su naučni i društveno-politički radnici razmatrali načelna pitanja i osnovne institute samoupravljanja, kao i probleme od praktičnog značaja za regulisanje odnosâ u organizacijama udruženog rada, društveno-političkim zajednicama i organizacijama, sudovima, komorama, bankama i drugim društvenim organizacijama. Pri tom se neprekidno nastojalo da se u časopisu održi utvrđen odnos između teorijskog razmatranja problema i izlaganja aktuelne problematike samoupravnog regulisanja odnosâ u praksi.

Radi ilustrovanja koncepcije časopisa i usmerenosti njegove sadržine, osvrnućemo se, ukratko, na neke od njegovih priloga iz protekle i prvoga broja ove godine, da bi se sagledalo kojoj problematici je poklanjana najveća pažnja i koji autori su bili angažovani u njenoj obradi.

U uvodnicima se uvek razmatraju aktuelna načelna pitanja. Tako je, na primer,

u br. 2/78. objavljen članak Kire Gligorova *O ustavnosti i zakonitosti i ulozi ustavnih sudova u razvoju samoupravne demokratije*. Govoreći o ustavnosti i zakonitosti kao našim baziČnim institucijama, autor ističe da ustavni sudovi i sudstvo uopšte ne mogu biti isključivi faktor zaštite ustavnosti i zakonitosti, jer su briga i odgovornost za temeljne vrednosti našeg društva pravo i obaveza svih društvenih činilaca. Briga delegata koji odlučuju ne prestaje donošenjem odluke. Oni se i dalje staraju za njeno izvršenje i poštovanje, uz puno uvažavanje svega onoga što je ocenjeno kao društveno celishodno, odnosno u skladu sa interesima radničke klase. Delegatski sistem i naš sistem socijalističke samoupravne demokratije izgubili bi svoju etičku podlogu ako bi se ozakonilo različito ponašanje u odlučivanju i izvršavanju sopstvenih odluka, u poštovanju ustavnosti i zakonitosti. Ovakvo shvatanje, po mišljenju autora, nije u suprotnosti sa jasnim i izuzetno značajnim posebnim obavezama koje ima ustavno sudstvo u pogledu zaštite ustavnosti i zakonitosti. Ono ukazuje na to da ustavno sudstvo u ostvarivanju svoje misije nije prepušteno samo sebi i isključivoj snazi sudskog postupka, već može da računa i da se osloni na delegatsku osnovu, da se njoj obraća i da očekuje da ona bude neposredni aktivni činilac. Oslanjanje ustavnog sudstva na delegatski sistem dvostruko je značajno: prvo, kao šansa za delovanje preko najšireg političkog mehanizma, sve do neposrednih i konkretnih izvršilaca odluka, a zatim i kao autentični izvor informacija o promenama koje nastaju u društvenim ekonomskim odnosima.

Dr Mijat Šuković u članku *Pluralizam samoupravnih interesa — izraz, integralni dio i uslov razvoja socijalističkog samoupravljanja* (br. 4/78), pošto je naglasio da su pluralizam i protivrečnost interesa realnost i ključni problem savremenog društva, istakao je da se odgovor na pitanje šta su društvena osnova, sadržaj i klasna suština pluralizma samoupravnih interesa ne može naći u standardnoj sadržini pojma interes i pluralizam. Samoupravljanjem, kao trećim sastavnim delom pojma, spajaju se »pluralizam« i »interes«, čime se proširuje i istovremeno koriguje njihova standardna sadržina. Nastaje »nov sadržaj, koji se prostire na brojna i važna područja, pokriva širok društveni prostor i raznovrsne odnose, obuhvata i apsorbuje brojne elemente, čija je ukupnost višedimenzionalna i koji znače drugo i više od onog što je zbir sabiraka — pluralizam i interesi — kada oni egzistiraju odvojeno, bez samoupravljanja kao vezujućeg tkiva, kao spoja«. Pošto je analizirao sadržinu ovog pojma i ukazao na to da je pluralizam samoupravnih interesa sastavni deo marksističkog koncepta organizacije i razvoja društva i originalan doprinos njegovom razvoju, autor se, na kraju, zadržao i na pitanju pozicije i načina delovanja Saveza komunista u uslovima demokratskog pluralizma samoupravnih interesa.

Najzad, u prvom ovogodišnjem broju prof. dr Jovan Đorđević u članku *Individualna i kolektivna odgovornost* ističe da jedno istorijski novo društvo, kao što je socijalističko samoupravno društvo, neizbežno zahteva postojanje i razvijanje sopstvene teorije odgovornosti, jer se u ovom društvu menja odnos između zajednice i čoveka, kao i čoveka i čoveka. Nastao je i nov odnos između prava, dužnosti i odgovornosti. Razrađujući pojam i sadržinu kolektivne odgovornosti, prof. Đorđević je naglasio da kolektivna odgovornost predstavlja oblik socijalizacije, odnosno kolektivizaciju javnih funkcija, i time organa institucija koji te funkcije vrše; ali predstavlja i proces kolektivnog odlučivanja. U tom smislu, kaže između ostalog autor, kolektivna odgovornost je odbrana od lične vlasti i širenja arbitražnosti u društvenom odlučivanju. Kao takva, ona je korak dalje u demokratizaciji političkog sistema i njegovih institucija. Kolektivna odgovornost nije i ne sme biti odgovornost za sve i svašta. Kolektivna odgovornost ne sme biti zavesa za slabljenje ili prikrivanje individualne odgovornosti, kao što individualna odgovornost ne može preuzeti na sebe ona ovlašćenja i onu vlast iz kojih proizlazi kolektivna odgovornost. »Ona je izvor nove, socijalističke društvene svesti i uslov razvijanja novih komunikacija, veza i odnosa između ljudi i između njih i njihovih institucija.« Na kraju članka autor razrađuje pretpostavke za postojanje i ostvarivanje odgovornosti uopšte, a posebno kolektivne odgovornosti.

U navedenim brojevima časopisa objavljen je i niz drugih zanimljivih priloga, koje zbog ograničenog prostora nismo u mogućnosti da prikažemo. Da bismo ukazali na problematiku koju časopis razmatra, navešćemo samo neke od njih: *Samoupravna transformacija poslovnih banaka* (mr Mirko Vasiljević), *Organi uprave u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja* (Pero Krijan), *Karakter i uloga skupština i izvršnih organa u delegatsko-skupštinskom sistemu* (prof. Zlatija Đukić-Veljović), *Osnovi sticanja dohotka prema Zakonu*

o udruženom radu (prof. Dragutin Šoškić), *Delegatsko-skupštinski sistem ostvarivanja vlasti* (prof. Ratko Marković), *Ustavni problemi društvenih dogovora u praksi* (Inge Kraljević), *Zajednička ulaganja sredstava organizacija udruženog rada sa stranim partnerima kao vid poslovne saradnje* (prof. Radomir Đurović), *Srednjoročni planovi u samoupravnom sistemu društvenog planiranja* (Vuko Medenica) i *Uticaj ustavnog koncepta informisanja na ostvarivanje delegatskog načina odlučivanja* (doc. Aleksandar Đurđev).

U svakom broju objavljuju se i pojedini samoupravni akti sa komentarima, primeri iz prakse sudova, sa komentarom istaknutih stručnjaka, zatim informacije o razvoju samoupravne misli i o praksi u svetu (na primer: Zorica Priklmajer-Tomanović, *Komunistička partija Francuske i samoupravljanje*; Sonja Liht, *Koncepcija i praksa demokratije u preduzeću u Mađarskoj*; Branislava Smiljanić, *Predlog švedskih sindikata o osnivanju fondova zaposlenih*) i iscrpna bibliografija radova o samoupravljanju i samoupravnom pravu.

I ovako sumaran pregled nekoliko poslednjih brojeva časopisa »Samoupravno pravo« ukazuje na njegovu orijentaciju: doprinos konstituisanju samoupravnog društva, i to doprinos stvaranju samoupravnog prava kao dela opšteg pokreta za stvaranje samoupravnog društveno-političkog uređenja.

Svetislav Aranđelović

vić, Ko-
oupra-
praksa
oj, Bra-
h sindi-
i iscrp-
avljanju

ekoliko
upravno
ntaciju:
pravnog
oupra-
za stva-
litičkog

ndelović

20

— DIN

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03979 6589

